ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIII. DİZİ - Sa. 16 c2d

DÜNYA TARİHİ

OSMANLI TARİHİ

IV. Cilt, 6. Baskı

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN
XVII. YÜZYIL SONUNA KADAR

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Türk Tarihi Kurumu Üyesi

Metin dışında 1 soy kütüğü, 23 resim vardır.

ISBN 975-6945-11-7
ISBN 975-6945-15-X

İÇİNDEKİLER

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNE TÂBİ HÜKÛMET VE BEYLİKLER 1-115.

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyılda Kırım Hanlığı 1.

Kırım Hanlığının ehemmiyeti 1.—II. Mehmed Giray 1. — İslâm Giray 4. — Gazi Giray (birinci defa) 5. — Gazi Giray (ikinci defa) 6. — Selâmet Giray 8. — Canbey Giray 10. — III. Mehmed Giray 11. — Canbey Giray (üçüncü defa) 12. — İnayet Giray 13. — Bahadır Giray 15. — IV. Mehmed Giray 16. — III. İslâm Giray 16. — IV. Mehmed Giray (ikinci defa) 18. — Âdil Giray 19. — Selim Giray 20. — Murad Giray 20. — Hacı Giray 21. — Selim Giray (ikinci defa) 22. — II. Saadet Giray 24. — Safa Giray 24. — Selim Giray (üçüncü defa) 25. —

Kırım Hanlarına ait bazı malûmat 26.

Kırım Hanları 26. — Kırım Hanlarının sefere daveti 30. — Kırım Hanlarının Pâdişah tarafından kabulleri 31. — Kırım Hanlarına dair diğer müteferrik malûmat 33. — Kırım Hanları divanı 34. — Kırım Hanlığının kuvvetleri 36. — Kırım şehzâdeleri 40. —

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar gelen Kırım Hanları silsilesi 42.

XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyılda Mekke-i Mükerreme Emîrliği 43.

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar Erdel Kıralliği 46.

XVI. yüzyıl sonlarında Erdel vaziyeti ve Batori âsilesi 46. — İmparatorun Erdel'deki tahakkümü 49. — İştvan Boçkay 50. — Boçkay'ın Erdel kıralliği tacı giymesi 51. — Batori Gabor 53. — Betlen Gabor 55. — Betlen İştvan 59. — I. Rakoçi Gorki 60. — II. Rakoçi 62. — Barçkay Ekoş 64. — Seydi Ahmed Paşa'nın Erdel harekâtı 65. — Varad'ın zaptı 66. — Kemeni Yanoş 67. — Apafi Mihal (Mihalu Apaffy) 67. — Vasvar muahedesi mûcibince Erdel kıfallığının vaziyeti 69. — II. Apofi Mihal 70. — Erdel kıralliğının Avusturya'ya gelmesi 71. — Tököli İmre'nin Erdel kıralliği 72. —

Orta Macar (Kurs) kıralığı 73.

I. Leopold zamanında Macarların durumu 73. — Teleki Mihal ve Tököli İmre 74. — Tököli'nin Osmanlılara başvurması 75. — Kara Mustafa Paşa'nın Tököli'yi himayesi 75. — Tököli'nin Orta Macar kıralı olması 76. — Osmanlıların Tököli'ye yardımı 76. — Tököli'nin Erdel kıralığı ve son durumu 77.—

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar Eflâk Voyvodalığı 78.

II. Mihal'in voyvodalığı 79. — Osmanlıların aleyhine ittifak ve Mihal'in isyanı 80. — Eflâk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yeniden teessüsü 82. — Basarab Matei ve Kostantin Şerban voyvodaları 83. — 1659 dan 1699 a kadar Eflâk vaziyeti 86. —

Boğdan Voyvodalığı 89.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Boğdan voyvodalığı 89.—

XVII. yüzyılda Boğdan durumu 94.

XVII. yüzyılda Boğan vaziyeti 94.—

Nakşe ve Şira Dukalıkları 101.

Dukalığın kuruluşu 101. — Dukalığın Osmanlı nüfuzu altına girmesi 101. — Yasef Nasi'nin dukalığı 103. —

Gürcü prenslikleri 104.

Gürcistan 104. — Osmanlılarla ilk temas 105. —

Kazak Hatmanlıkları 110.

Kazaklar hakkında kısa malûmat 111. —

Raguza veya Dubrovnik Cumhuriyeti 114.

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN SON YARISİYLE XVII. YÜZYILDA AVRUPA 116-135.

Avrupa'ya umumî bir bakış 116.

Avrupa devletleri 116. — Lüter mezhebinin yayılması 116. — Katolik tarikatleri 117. —

XVII. yüzyılda katolik tarikatlerinin Türkiye'deki faaliyetleri 117.

Fransızların çalışmaları 117.—

XVI. yüzyıl ortasiyle XVII. yüzyılda Büyük Avrupa devletleri 120.

I. FRANSA 120.

Fransa'da dinî ve siyasî mücadeleler 120. — IV. Hanri ve XIII. Lui 121. — Rişliyö ve Mazaren zamanları 121. — XIV. Lui zamanı 122. —

II. İNGİLTERE 123.

Mezhep mücadeleleri 123. — Jak ve Şarl zamanları 124. — Uzun parlâmento 125. — Tori ve Vig partileri 126. — II. Jak ve Giyyon Döranj 126. —

III. AVUSTURYA (ALMAN) İMPARATORLUĞU 127.

IV. XVII. YÜZYILDA İSVEÇ KIRALLIĞI 123.

İsveç kırallığı 128. —

V. RUSYA ÇARLIĞI 130.

Rusya'da Çar İvan âilesi 130. — Türeme çarlar 130. — Romanov hânedanı 131. —

VI. LEHİSTAN KIRALLIĞI 132.

Sigismund'un idaresi 132. — Lehlilerin Güney hududundaki siyasetleri 133. — Lehlilere tâbi Kazakların rolleri 133. — İsveç ve Leh muharebesi 134. — Lehistan'ın iç durumu 134. —

OTUZUNCU BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONUNA KADAR OSMANLILARIN AVRUPA DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLERİ 136-242.

Osmanlı - Papalık münasebetleri 136.

Papaların yeni siyasetleri 136. — Papaların Osmanlı ülkesindeki dinî faaliyetleri 136. —

Osmanlı - Venedik münasebetleri 138.

İnebahtı muharebesinden sonraki münasebetler 138. — Emmo hâdisesi 138. — Hudud vak'aları 139. — I. Ahmed zamanından sonraki münasebetler 139. — Lagosta adası meselesi 140. — IV. Murad zamanındaki Avlonya hâdisesi 141. — Girid meselesi yüzünden muharebe 142. —

Osmanlı - Floransa münasebetleri 146.

Floransa'nın korsan gemileri 147. — Maan-oğlu'nun Floransa'yı teşviki 149.—

Osmanlı - Ceneviz münasebetleri 149.

Osmanlı - Rus münasebetleri 150.

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki münasebetleri 150. — Rus ve Leh düşmanlığına karşı Osmanlı siyaseti 152. — Kırım Hanlariyle Rusların çarpışmaları 153. — Ruslara tâbi Kazakların Azak kalesini elde etmeleri 154. — Çar tarafından Azak kalesinin iâdesi 154. — İslâm Giray'ın muvaffakiyetleri 156. — Kazakların Karadeniz'deki faaliyetleri 157. — Sarıkamış Kazakları hatmanı Petro Doreşenko 160. — Doreşenko'nun Ruslara tâbi olması 161. — Çehrin'in zaptı ve sulh 162. — Osmanlı hükûmetinin Ruslarla bozuşmak istememesi 163. — Rusların Kırım'a taarruzları 163. — Azak kalesinin sukutu 164. — Karlofça mütarekesi 164. — İstanbul muahedesi 165. —

XVI. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar İvan Hanedanı 165.

XVI. yüzyılda Romanov Hanedanı 165.

Osmanlı - Lehistan münasebetleri 166.

Leh kıralının Boğdan üzerinde nüfuz tesis etmek istemesi 166. — Fransa kıralının kardeşi Hanri'nin kırallığa intihabı 167. — Erdel kıralının Leh kıralı intihabı 169. — Lehistan'a Vasa hanedanından kıral intihabı 171. — Lehistan hükûmetinin Boğdan'a müdahelesi 173. — Leh kıralının voyvodaları himayesi 175. — Lehlilerle muharebe 175. — Lehlilerin Boğdan ve Eflâk'a taaruzları 177. — 1625 ve 1630 anlaşmaları 177. — Lehlilere karşı Ruslarla bir anlaşma 178. — IV. Murad'ın Lehistan seferine hazırlığı 179. — Hudud boyu ihtilâfları 180. — Bir kısım Kazakların Hırım Hanı tarafına geçmeleri 180. — İslâm Giray'ın Lehlileri ağır şartlarla sulha mecbur etmesi 181. — Osmanlı hükûmetinin Lehlilere yardımı 182. — Kazak Hatmanı Doreşenko yüzünden Osmanlı-Leh dostluğunun bozulması 183. — Lehlilerle muharebe ve Bucaş muahedesi 185. — Muharebenin tekrar başlaması ve sulhun yenilenmesi 185. — Sobyeski'nin imparatorla ittifakı 186. — Lehistan kıralları 187. —

Osmanlı - Avusturya münasebetleri 189.

İmparatorun Erdel üzerinde hak iddiası 190. — Zitvatoruk muahedesinde bazı tadilât 190. — Sön anlaşmasına kadar olan durum 192. — Birinci Sön görüşmeleri 193. — İkinci Sön anlaşmasına kadar geçen olaylar 194. — İkinci Sön görüşmeleri 195. — İsveçle muharebe eden imparatorun müşkül durumu 195. — Osmanlı hükûmetinin tarafsız kalması 196. — İstanbul muahedesi 198. — İmparatorun Erdel işine müdahale etmek istemesi 199. — Kara Mustafa Paşa'nın siyaseti 201. —

XVI. yüzyıl sonlariyle XVII. yüzyılda Avusturya (Habsburg) Hanedanından gelmiş olan Alman İmparatorları 202.

Osmanlı - Fransa münasebetleri 203.

Kanunî'nin ölümünden sonraki münasebetler 203. — XVI. yüzyıldan sonraki münasebat 203. — Jak Jermini 204. — İstanbul'da Cezvit faaliyeti 206. — Dö Lahey zamanı 208. —

XVI. yüzyılın son yarısiyle XVII. yüzyılda gelen Fransız kıralları 219.

Valya Hanedanından gelen kırallar 216.

Osmanlı - İspanya münasebetleri 216.

İspanya ile anlaşmada İngilizlerin tesiri 218. —

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyıldaki İspanya kıralları 221.

Osmanlı - Portekiz münasebetleri 221.

Fas üzerinde Osmanlı-Portekiz siyaseti 222. —

XVI. yüzyıl sonlariyle XVII. yüzyıldaki Portekiz kıralları 223.

Osmanlı - İngiltere münasebetleri 224.

İngilizlerle ilk temas 224. — Ticarî ve siyasî münasebetler 224. — Fransızların serbest ticareti önlemek istemeleri 225. — İngiltere'deki inkılâp dolayısiyle İstanbul'da iki İngiliz elçisi 230. — Bir dâva münasebetiyle şeyhülislâmla Bendish ihtilâfı 231. —

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyıldaki İngiliz kıralları 234.

Osmanlı - Felemenk münasebetleri 235.

Nederlanda'nın serbest ticaret için müracaatı 235. — İstanbul'da daimî Felemenk elçisi 237. —

Osmanlı - İsveç münasebetleri 238.

Otuz sene muharebesi ve Osmanlılar 238. — İsveç kıralının Ruslar aleyhine ittifak teklifi 240. — İsveç kıralının Osmanlıları Lehliler aleyhine tahrikleri 241. —

İsveç'te Vaza kıral âilesi 242.

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

BAZI İSLÂM DEVLETLERİYLE OLAN MÜNASEBETLER 243-269.

Osmanlı - İran münasebetleri 243.

Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını tahrik etmek emelleri 243. — Şah Tahmasb'tan sonra İran vaziyeti 244. — İran muharebesi ve Ferhad Paşa müsalehası 244. — Şah'ın sulhü bozması ve Nasuh Paşa müsalehası 247. — İran'la tekrar muharebe ve Serav müsalehası 247. — Bağdad'ın teslimi üzerine İran'la harp ve Kasr-i Şirin muahedesi 248. —

İran'da Safevî Hanedanı silsilesi 251.

Osmanlı - Özbek Hanlığı münasebetleri 252.

Özbek devletiyle ilk münasebetler 252. — İki sünnî devletin Şiî İran aleyhine anlaşmak istemeleri 253. — Özbeklere harp malzemesi yardımı 254. —XVII. yüzyıl sonuna kadar olan münasebat 258. —

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Cuci Han evlâdından Semerkand ve Buhara'daki Şeybani ve Cani Hanedanı 260.

Hindistan Hükümdariyle olan münasebetler 261.

Hindistan'da Gurkanlı (Timurîler) devletiyle münasebetler 263. — Şah Cihan ile münasebet 265. — Maan-oğlu Hüseyin Bey'in sefirliği 267. —

Osmanlı - Fas münasebetleri 268.

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONUNA KADAR ASKERÎ VAZÎYET 270-288.

Kapıkulu Ocakları 270.

Yeniçeri Ocağı 270.

Yeniçerilerin serkeşlikleri 272. — Yeniçerilerin pâdişahı saraya sokmamak kararları 273. — Pâdişahın kanuna riayete mecbur olması 274. — Ocağın bozulmasının sebebleri 274. — Ocak mevcudu 275. — Ocak ısyanlarının başlıca sebebleri 275. — Diğer yaya ocaklar 277. —

Kapıkulu Suvari Bölükleri 277.

Suvari ocağına kayd işinin bozulması 277. — Suvari bölüklerinin divanı basmaları 279. — Isyanların tekerrürü 279. — Mere Hüseyin Paşa'nın teşvikiyle ayaklanma 280. — IV. Murad'ın icraâtı 280. — Sofu Mehmed ve Köprülü Mehmed Paşalar zamanındaki ayaklanmalar 281. — Düşman karşısındaki isyan 281. — Suvari ocağı mevcudu 282. —

Eyâlet askerleri 282.

Tımarlı veya Topraklı Suvariler 282.

Tımarlı suvari sınıfının bozulması 282. — Tımarlı suvarinin geri hizmetlerde istihdamları 284. — Tımar bedeli ismiyle vergi alınması 284. —

Geri Hizmet Ocakları 285.

Yörük ve müsellemler 285. — Yaya ve müsellemler 286. —

Öncü Kıtaları 286.

Akıncılar 286. — Deliler 287. — Azaplar 287. — Gönüllüler 287. — Beşliler 287. — Fârisan 288. —

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN İDARÎ TAKSİMATI 289-305.

Eyâlet ve vilâyetler 289.

XVI. yüzyıl ortalarına kadarki eyâletler 289. — Daha sonra teşekkül eden eyâletler 289. — XVII. yüzyılın ilk yarısındaki eyâletler 290. — Eyâlet valilerinin dereceleri 291. — Vilâyet idarelerinin za'fa uğramasının sebebleri 292.—

Garp Ocakları 293.

Garp ocaklarının kuruluşu 293. — Cezayir ocağı 293. — Tunus ocağı 295. — Trablusgarp ocağı 296. —

Cezayir'in idaresi 296.

Beylerbeği ve ocaklılar 296. — Ağalar devri 298. — Dayılar devri 299. —

Tunus idaresi 300.

Trablusgarp idaresi 302.

Trablusgarp Dayıları 302. —

Garp Ocakları donanması 303.

Garp ocakları donanmasına gemici tedariki 304. —

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAĞIN TAKSİMATI VE İDARESİ 307-314.

Üç nevi arazi 307. — Mirî arazinin taksimatı 308. — Has, zeamet ve timar 310. — Sahib-i arz ve köylü 311. —

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYIL SONLARİYLE XVII. YÜZYILDA OSMANLI DENİZCİLİĞİ 315-322.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Donanması 315.

Osmanlı denizciliğinin ehemmiyetini kaybetmesinin sebebleri 315. —

XVII. yüzyılda Osmanlı donanması 317.

Donanmanın yelkenliye çevrilmek istenmesi 317. — Osmanlı donanmasının çıkışı 318. — Donanmanın Akdeniz'de harp nizamı üzere hareketi 319. — Bazı Osmanlı gemileri 320. — Tersaneye gemi ve iş yapan yerler 321.— Tersane halkı 322. — Tersane ricali 322. —

OTUZALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN BİRBUÇUK ASIRLIK MERKEZ TEŞKİLÂTI 323-329.

Divan-ı hümâyun 323. — Divan-ı hümâyun ve divan heyeti 323. — Divan günleri 327. — İkindi divanı 327. — Sefer divanı 328. — Ulûfe divanı 328. —

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI MALİYESİ 331-337.

Maliyenin kuruluşu 331.

Hazine teşkili 331. — Defterdarlar 331. — Maliye defterleri 332. —

Osmanlı Devleti hazineleri 332.

Enderun hazinesi 332. — Birun hazinesi 333. — Dış ve iç durumlar sebebiyle bütçe açığı 333. — Sultan Murad'ın son senelerindeki hazine 334. — Akça ayarının bozulması 335. — Tarhoncu bütçesi 336. — Köprülü Mehmed Paşa zamanındaki bütçe 336. — Uzun harp senelerindeki malî durum 337. —

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE XVII. YÜZYILDA OSMANLI VEZİR-İ ÂZAMLARI 339-448.

Sokollu Mehmed Paşa 339. — Ahmed Paşa 339. — Sinan Paşa (birinci defa) 340. — Siyavüş Paşa 342. — Özdemiroğlu Osman Paşa 343. — Hadım Mesih Mehmed Paşa 346. — Siyavüş Paşa (ikinci defa) 346. — Sinan Paşa (ikinci defa) 346. — Ferhad Paşa (birinci defa) 347. — Siyavüş Paşa (üçüncü defa) 350. — Sinan Paşa (üçüncü defa) 350. — Ferhad Paşa (ikinci defa) 350. — Sinan Paşa (dördüncü defa) 350. — Lala Mehmed Paşa 350. — Sinan Paşa (beşinci defa) 351. — Damad İbrahim Paşa 351. — Çağalazâde Yusuf Sinan Paşa 354. — İbrahim Paşa (ikinci defa) 357. — Hadım Hasan Paşa 357. — Cerrah Mehmed Paşa 358. — İbrahim Paşa (üçüncü defa) 359. — Yemişçi Hasan Paşa 359. — Yavuz Ali Paşa 360. — Lala Mehmed Paşa 361. — Derviş Paşa 362. — Kuyucu Murad Paşa 363. — Nasuh Paşa 365. — Öküz Mehmed Paşa 367. — Halil Paşa (birinci defa) 370. — Öküz Mehmed Paşa (ikinci defa) 373. — Güzelce Ali Paşa 373. — Ohrili Hüseyin Paşa 374. — Dilâver Paşa 375. — Ohrili Hüseyin Paşa (ikinci defa) 375. — Kara Davud Paşa 375. — Mere Hüseyin Paşa 376. — Lefkeli Mustafa Paşa 377. — Gürcü Mehmed Paşa 377. — Mere Hüseyin Paşa (ikinci defa) 379. — Kemankeş Kara Ali Paşa 379. — Çerkes Mehmed Paşa 379. — Hafız Ahmed Paşa (birinci defa) 380. — Halil Paşa (ikinci defa) 382. — Boşnak Hüsrev Paşa 382. — Hafız Ahmed Paşa (ikinci defa) 384. — Topal Receb Paşa 384. — Tabanıyassı Mehmed Paşa 384. — Bayram Paşa 385. — Tayyar Mehmed Paşa 386. — Kemankeş Kara Mustafa Paşa 387. — Sultanzâde Mehmed Paşa 391. — Salih Paşa 393. — Hezarpare Ahmed Paşa 394. — Sofu Mehmed Paşa 395. — Kara Murad Paşa (birinci defa) 397. — Melek Ahmed Paşa 398. — Siyavüş Paşa 400. — Gürcü Mehmed Paşa 492. — Tarhoncu Ahmed Paşa 404. — Derviş Mehmed Paşa 406. — İbşir Mustafa Paşa 408. — Kara Murad Paşa (ikinci defa) 410. — Süleyman Paşa 410. — Zurnazen Mustafa Paşa 411. — Boynu-

eğri Mehmed Paşa 412. — Köprülü Mehmed Paşa 414. — Fazıl Ahmed Paşa 418. — Kara Mustafa Paşa 420. — Bayburtlu Kara İbrahim Paşa 423. — Sarı Süleyman Paşa 425. — Siyavüş Paşa 426. — Nişancı İsmail Paşa 427. — Tekirdağlı Mustafa Paşa 430. — Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa 431. — Kadı Ali Paşa 435. — Çalık Hacı Ali Paşa 436. — Bozoklu Mustafa Paşa 440. — Sürmeli Ali Paşa 441. — Elmas Mehmed Paşa 443. — Amcazâde Hüseyin Paşa 444. —

OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONLARINA KADAR OSMANLI MÜFTÜ VEYA ŞEYHÜLİSLÂMLARI 449-489.

Müftü veya Şeyhülislâmlar hakkında 449.

İbtidadan XVI. yüzyıl ortalarına kadar gelen Şeyhülislâmlar 450.

Şemseddin Molla Fenarî 450. — Fahreddin Acemî 450. — Molla Hüsrev 450. — Molla Güranî 451. — Molla Abdülkerim 451. — Alâüddin Arabî 451. — Efdalzâde Hamidüddin 451. — Ali Cemali (Zenbilli Ali Efendi) 451. — Şemseddin Ahmed (İbni Kemal) 452. — Sadullah Sâdi Efendi 452. — Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi 452. — Abdülkadir Hamidî 452. — Fenarîzâde Muhyiddin Efendi 452. — Ebüsssuud Efendi 453. —

XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar gelen Şeyhülislâmlar 453.

Hamid Efendi 453. — Ahmed Şemseddin Efendi 453. — Seyyid Mehmed Efendi 454. — Çivizâde Mehmed Efendi 454. — Abdülkadir Şeyhi Efendi 455. — Bostanzâde Mehmed Efendi (birinci defa) 455. — Bayramzâde Zekeriya Efendi 456. — Bostanzâde Mehmed Efendi (ikinci defa) 456. — Hoca Saddedin Efendi 457. — Sunullah Efendi (birinci defa) 458. — Hocazâde Mehmed Efendi (birinci defa) 459. — Sunullah Efendi (ikinci defa) 459. — Ebü'l-Meyamin Mustafa Efendi (birinci defa) 460.— Sunullah Efendi (üçüncü defa) 460. — Ebü'l-Meyamin Mustafa Efendi (ikinci defa) 461. — Sunullah Efendi (dördüncü defa) 461. — Hocazâde Mehmed Efendi (ikinci defa) 461. — Hocazâde Esad Efendi (birinci defa) 461. — Zekeriyazâde Yahya Efendi (birinci defa) 462. — Esad Efendi (ikinci defa) 464. — Yahya Efendi (ikinci defa) 464. — Ahizâde Hüseyin Efendi 464. — Yahya Efendi (üçüncü defa) 465. — Ebu Said Efendi (birinci defa) 465. — Muid Ahmed Efendi 466. — Abdürrahim Efendi 467. — Mehmed Bahaî Efendi 468. — Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi 470. — Ebu Said Efendi (ikinci defa) 472 — Bahaî Mehmed Efendi (ikinci defa) 472. — Ebu Said Efendi (üçüncü defa) 472. — Tulumcuzâde Abdurrahman Efendi 472. — Memikzâde Mustafa Efendi 473. — Hocazâde Me-

sud Efendi 473. — Hanefi Efendi 475. — Balizâde Mustafa Efendi 475. — Bolvî Mustafa Efendi 476. — Bursalı Mehmed Efendi (Esirî) 477. — Sunîzâde Mehmed Emin Efendi 478. — Minkarizâde Yahya Efendi 478. — Çatalcalı Ali Efendi 479. — Ankaralı Mehmed Emin Efendi 480. — Debbağzâde Mehmed Efendi 481. — Seyyid Feyzullah Efendi 482. — Debbağzâde Mehmed Efendi (ikinci defa) 485. — Ebu Saiḍzâde Feyzullah Efendi 485. — Çatalcalı Ali Efendi (ikinci defa) 487. — Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (ikinci defa) 487. — Sadık Mehmed Efendi 488. — Mehmed Efendi 489. — Seyyid Feyzullah Efendi (ikinci defa) 489. — Mehmed Efendi (ikinci defa) 489. —

KIRKINCI BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN YARISİYLE XVII. YÜZYILDAKİ FİKİR HAREKETLERİ 490-531.

Dinî, ilmî ve edebî eserler 490.

Bir mukaddime 490. — Bu birbuçuk asırdaki başlıca telif ve tercümeler 490. —

Tarih, hal tercümeleri ve teşkilâta dair te'lifler ile şuarâ tezkireleri ve coğrafyaya aid eserler 496.

Genel ve özel bazı Osmanlı tarihleri 496. — Osmanlı devleti teşkilâtına aid eserler 501. — Terceme-i hale dair eserler 502. — Seyahatnâmelerle coğrafyaya aid eserler 505. —

Birbuçuk asırdaki tıbbî ve riyazî eserler 509.

Tıbbî eserler 509. —

Riyaziyeye dair eserler 516.

XVII. yüzyılda Garp ilim âlemi 518.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında şiir ve edebiyat cereyanları 520.

XVII. yüzyıldaki edebî cereyan 522.

KIRKBİRİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE XVII. YÜZYILDAKİ MEŞHUR BAZI İLİM ADAMLARI 532-550.

Nevî Efendi 532. — Âli Efendi 534. — Nevalî 537. — Nevizâde Atâyî 538. — Kâtip Çelebi (Hacı Halife) 539. — Sarı Abdullah Efendi 545. — Hıbrî Ali Efendi 546. — Hezarfen Hüseyin Efendi 547. — Müneccimbaşı Ahmed Dede 548. —

Kütüphaneler 550.

KIRKİKİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE XVII. YÜZYILIN GÜZEL SANATLARI 551-574.

Mimarî eserler 551.

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki başlıca eserler 551. — XVII. yüzyılın mühim mimarî eserleri 553. — Mimarlar 556. —

Güzel Sanatlarda Hat Yani Yazı 557.

Sülüs ve Nesih hattatları 557. — Talik yazı 560. — Diğer bazı yazılar 561.—

Güzel Sanatlardan Musikiye Dair 502.

Telli ve kamışlı sazlar 562. —

Nakış ve Resim 568.

Nakkaşlar 568. — Ressamlar 568. — Oymacılık 579. —

Birbuçuk asırdaki Çinicilik 571.
Müzehhiblik 574.

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN SON YARISİYLE XVII. YÜZYILDAKİ İKTİSADÎ DURUM 575-583.

Dahilde yapılan metâ 579. —

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI PADİŞAHLARININ ŞAHSİYETLERİ 584-591.

I. Sultan Mustafa 584. — II. Osman 585. — IV. Murad 586. — Sultan İbrahim 588. — IV. Mehmed 588. — II. Süleyman 590. — II. Ahmed 591. —

Osmanlı Tarihinin üçüncü cildinin birinci ve ikinci kısımlarını yazarken görülen eserler 593.

İNDEKSLER 601

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNE TÂBİ HÜKÛMET VE BEYLİKLER

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılda Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığının ehemmiyeti

XVI. yüzyılın ilk yarısından îtibaren Kırım hanlığı, hududunu genişleterek ehemmiyet kesbetmeğe başlayan Ruslarla, XVI. ve XVII. yüzyıllarda kuvvetli olan Lehistan'a karşı Kuzeyde bir kale vazifesini görmekte ve Osmanlı devletini o tarafan emniyet içinde bulundurmakta idi ; bundan başka Kırım hanlığı *Eflâk*, *Boğdan* ve *Erdel* ve hattâ İran işlerinde ve Avusturya ile olan muharebelerde atlı kuvvetleriyle düşman içerilerine kadar akın yaparak mühim hizmetlerde bulunmakta idi ki bu hususlar gerek Osmanlı vekayii kısmında ve gerekse Rus ve Leh devletleriyle olan münasebat kısımlarında görülmektedir.

Osmanlı imparatorluğunun Kuzey hududunda bulunan Lehistan kıralhığı ve Rus çarlığı her sene kendilerine gönderilen liste mucibince Kırım hanlarına *tiş* (Tiyiş) adiyle vergi vermekte idiler. Lehistan kıralı her sene kırkbin ve Rus çarı da doksan bin kuruş yollarlardı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyıl sonlarına kadar gelen Kırım hanları aşağıda sırasiyle gösterilmiştir.

II. Mehmed Giray

Kitabımızın II. cildinde hanlığından bahsettiğimiz Devlet Giray 985 H-1577 M. senesinde vefat ederek yerine oğlu Semiz Mehmed Giray, Kırım hanı olmuş ve kendisine hanlık alâmeti olarak berat, sancak ve hil'at gönderilerek [1] kardeşi Âdil Giray, *kalgay* tayin edilmiştir.

[1] Han hazretlerine name-i hümâyun; vâlid-i macidiniz merhum Devlet Giray han.. dar-i bekaya rihlet ve sizi veliahd itmekle ... elçiniz gönderüp arz-ı ihlas ve ihtisas eylediğiniz ecilden ol babda mezîd-i avâtıf-ı aliyye-i

Bu sırada İran muharebesi dolayısiyle *Kafkasya*'daki askerî harekâta yardım etmesi hakkında Kırım hanına emir verilmişti. Mehmed Giray 987 cemaziyelâhır- 1579 Temmuz'unda yüz bin kişilik bir kuvvetle bizzat Kırım'dan hareket ederek *Şirvan*'a gelip Özdemir-oğlu Osman Paşa ile görüştükten sonra birlikte *Şamahı*'ya varmışlar, Aras nehri, (ارس) *Berda* ve *Gence* taraflarına akın yapmışlardı.

Mehmed Giray, o sene kış ayını *Şirvan*'da geçirip ertesi sene yine fütuhata devam edecek iken Özdemir-oğlu'yla araları açılarak oğlu Gazi Giray'ı orada bırakıp kendisi *Kırım*'a dönmüş ve bu hali pâdişahın gazabını mûcîb olmuş ise de bu harp sırasında bir gaile çıkmasından çekinilerek ses çıkarılmamıştı [1].

Özdemir-oğlu Osman Paşa, bin türlü müşkülâta rağmen Kafkas işlerini muvaffakiyetle başarıp *Demirkapı* ve *Şirvan* muhafazasına Cafer Paşa'yı bıraktıktan sonra bir miktar askerle ve *Kefe* yoluyla *İstanbul*'a gitmek üzere yola çıkmış ve yolu üzerinde karşı gelen Ruslarla çarpışmış ve üç bin kadar maiyyeti ile *Kefe*'ye gelmiştir.

Osman Paşa *Kefe*'de iken kendisine müsaade edilmeden muharebe cephesini terk ederek Kırım'a dönen Mehmed Giray'ın katline dair ferman gönderilmiştir [2]. Özdemir-oğlu elindeki kuvvetin azlığına bakarak belki muvaffak olamam ve İran gailesinden başka ikinci bir gaileye daha sebep olurum diyerek bu hususiaki mahzuru arz ettiyse de evvelki emir tekrarlandığından harekete geçmeğe mecbur kalmıştır.

Bunun üzerine Osman Paşa, Mehmed Giray'ın kardeşi ve kalgayı olan Alp Giray'a Kırım hanlığını tevcih ederek berat göndermiştir ; fakat Mehmed Giray :

şahâne ve mezid-i avarif-i seniyye-i padişâhânem zuhura götürüp Berât-ı âlişan yazılup ve sancağ-ı hümayûnumuz inayet ve ihsan olunup, hıla-i fâhiremizden iki sevk hıl'at-i mûrisü'l- behcet ve on tak akmişe-i mütenevvia ve bunlardan mâada kırk sevb dahi hıl'at-i fâhiremiz ve iki semend, dergâh-ı izzet destgâhımız çaşnigîrlerinden ALİ dâme mecdühu ile irsal olunmuştur.... (*Mühimme* 31, s. 306).

[1] *Sâlanîkî*, s. 153 ve *Peçevî* c.2, s. 61.

[2] Acem seferine gitmekte tekâsülü ve bâdehu bizarure vardıkta kışlamayıp avdeti ve ekser zaman *Kefe* reâyâsının şikâyeti ve cânib-i pâdişahîden hizmet ferman olundukta "*Yoksa biz Osmanlı beylerinden miyiz*?" deyu gururu

"Ben sikke ve hutbe sahibiyim ; beni azle kim muktedirdir ?„ diyerek yüz bin kişilik bir kuvvetle gelip Osman Paşa'yı *Kefe*'de kuşatmıştır. İş bu şekli alınca, bu mevsimsiz ve tehlikeli vaziyeti Osman Paşa derhal *İstanbul*'a bildirerek kuvvet ve top istemiştir [1].

Kefe muhasarası otuz yedi gün sürmüş, Mehmed Giray tarafından su yolları kesilmiş, kale ve şehir toplarla dövülmüştür ; bu muhasaraya bütün kuvvetiyle Osman Paşa mukavemet etmiş ve Kaptân-ı derya Kılıç Ali Paşa ile *İstanbul*'dan yeniçeri ve topçu olarak on bin askerle otuz beş top gönderilip ve aynı zamada rehin olarak *Konya*'da oturtulan Devlet Giray'ın diğer oğlu ve Mehmed Giray'ın kardeşi İslâm Giray acele *İstanbul*'a davet edilip Kırım hanlığına tayin olunarak o da aynı donanma ile *Kefe*'ye yollanmıştır.

İstanbul'dan asker ve top ile yeni Kırım hanının gelmesi üzerine Mehmed Giray, *Kefe* muhasarasını kaldırarak şişman olduğu için araba ile *Ur* taraflarına kaçmak istediyse de muvaffak olamıyarak bir su kenarına inip seccadeye oturup kalmış ; arkasından iki yüz kişi ile kendisini takip eden biraderi Kalgay Alp Giray tarafından yakalanmıştır ; Alp Giray :

"Hanların yüzü suyun nâmerdlik ile yere döküp Kırım ocağına su kodun hey kaltaban„ diye Mehmed Giray'ı bir ağaç gölgesinde kemend ile boğmuştur. Mehmed Giray, kahraman ve değerli bir zat idiyse de bazı serkeşce tavır ve sözleri, kendisini müstakil görüp pâdişahın emirlerini dinlemek istememesi ve bütün bunlardan başka Özdemir-oğlu ile aralarının açık bulunması felâketine sebep olmuştur (992 H.-1584 M.). Hanlığı yedi sene kadardır [2].

Mehmed Giray'ın hanlığının ilk senelerinde kardeşi Âdil Giray, kalgay idi ; lâkin bunun, diğer kardeşi Gazi Giray ile birlikte esir düşmesi ve sonra katledilmesi üzerine [3]

ve dahi bâis-i gayz-ı vüfur olacak vaz-ı menfuru sebebiyle hakkından gelinmek için OSMAN PAŞA'ya hatt-ı şerif ısdar edildi.

[1] *Peçevî*, c. 2 s. 90.

[2] *Selânikî tarihi*, s.176 ve 177 ve *Gülbün-i Hânân* yahut *Kırım tarihi*, (İlâveli nüsha s. 55, 56)

[3] Esir düşen GAZİ GİRAY yedi sene sonra hapsedildiği *Kahkaha* kalesinden kaçmağa muvaffak olarak *Erzurum* yoluyla *İstanbul*'a gelmiştir.

Mehmed Giray kalgaylığa kendi oğlu Saâdet Giray'ı getirmek istemişti ; fakat Mehmed Giray'ın Alp Giray adındaki kardeşi yaşca büyük olduğundan onu kalgay yapmış ve oğlu Saâdet Giray'ı da mahrum bırakmamak için Nureddin ismiyle ikinci bir veliahdlık ihdas ederek oğlunu da oraya getirmiştir [1].

Kalgayların idare merkezleri hanın pâyitahtı olan *Bahçesaray'a* dört saat mesafede *Akmescid* olup, "Nureddin Sultan,, yani ikinci veliahdlerin merkezi de *Bahçesaray*'dan bir saatlik mesafede *Facı* mevkii idi ; her ikisinin vezir, defterdar ve kadıları ve mükemmel maiyyetleri vardı.

İslâm Giray

İslâm Giray babasının hanlığı zamanında *İstanbul*'a rehin olarak gönderilmiş ve ilk zamanlarda gözde iken III. Murad zamanında -biraderi Mehmed Giray'ın tesiriyle olacak- gözden uzak olmak için *Konya*'da ikamete mecbur edilmişti ; yukarıda yazıldığı gibi oradan getirtilerek Kırım hanlığına tayin olundu ve kardeşi Alp Giray da yine kalgaylıkta kaldı.

Mehmed Giray'ın katlinden üç ay sonra bunun oğlu Saâdet Giray babasının intikamını almak üzere iltica etmiş olduğu *Nogay*'ların yardımlariyle 992 H.-1584 M. de ansızın *Bahçesaray*'a yani Kırım hanlarının pâyitahtına hücum ederek İslâm Giray'ı *Kefe*'ye kaçırdı [2]. Kırım hanı hadiseyi İstan-

[1] Hanzâde SAÂDET GİRAY, NUREDDİN MİRZA'nın nezaret ve terbiyesi altında yetiştirildiği için "NUREDDİN MİRZA SULTANÎ" diye şöhret kazanmıştı; bundan dolayı SAÂDET GİRAY bu unvanla anılmış ve bu tabir ikinci veliahtlara alem olmuştur.

[2] *Selaâikî tarihi*, s. 182, 183 ve 187. 992 senesi Ramazanında Kırım Hanı İSLÂM GİRAY'dan haber gelip maktul MEHMED GİRAY'ın oğullarından bir, iki âsi büyük Nogay tatarlarına iltica ile babamızın kanını almak için bize yardım edin demişler ve onlarda on bin miktarı *Çapkoncu* (yağmacı, akıncı) vermişler, bunlar İSLÂM GİRAY'ı yaralı olarak kaçırıp bu sırada *Demirkapı* muhafazasına tayin olunup *Kefe*'ye gelen askerle çarpışmışlar *Bahçesaray*'ı işgal eden SELÂMET GİRAY, Kırım hanlığının kendisine verilmesini istemiş. Bu haber *İstanbul*'a gelince pâdişahın huzuriyle divan olup görüşülmüş, Vezir-i âzam ÖZDEMİR-OĞLU OSMAN PAŞA kendisinin gitmesine müsaade istemiş ve aynı zamanda kaptan paşaya da hazırlanması emrolunmuştur. Mevsim kış olduğundan vezir-i âzam kara yoluyla *Sinop*'a gidip karşı Kırım yakasına geçecekti. Fakat kışın fazlalığı sebebiyle *Kastamoni*'da kışlamağa mecbur oldu ve bu sırada SELÂMET GİRAY mağlup edilerek kaçtığı ve adamlarından ileri gelenlerin maktul düştüğü haberi alındığından *Kırım*'a geçilmekten vaz geçilip vezir-i âzam İran taraflarına gitti.

bul'a bildirerek yardım istedi ve aldığı kuvvetle yeğenini mağlup etti; Saâdet Giray ikinci defa talihini tecrübe ettiyse de muvaffak olamıyarak *Volga* taraflarına çekildi.

İslâm Giray'ın hanlığına kadar Osmanlı pâdişahı Kırım hanı olanların yalnız hanlığını tasdik ile berat gönderirken bundan sonra bizzat Kırım hanını tayin etmek suretiyle onların dahilî işine de müdahale etmiş ve buna da Semiz Mehmed Giray 'ın ısyanı sebeb olmuştur. Hattâ bu hâdiseden dolayı Alp Giray yakaladığı Mehmed Giray'ı öldüreceği sırada "Kırım ocağına su kodun,, diye onun ısyanı dolayısiyle Osmanlı hükûmeti tarafından han tayin edilmesine işaret etmiştir. Bundan başka yine İslâm Giray zamanına kadar hutbelerde yalnız Kırım hanlarının isimleri okunurken bunun hanlığından îtibaren hutbelerde ibtida Osmanlı hükümdarının ve sonra da Kırım hanının isimlerinin zikredilmesi kabul edilmiştir.

Ömrünün çoğunu *İstanbul*'da geçirmiş olan İslâm Giray uzak görüşlü, ince düşünceli tedbirli bir zat olup biraderzadesinin iki ısyanı hariç olarak dört sene süren hanlığını sessiz idare etmiştir. İslâm Giray 996 H.-1588 M. de *Akkerman* civarında vefat etmiştir.

Gazi Giray (Birinci defa)

Bu da Devlet Giray'ın oğludur; ilim ve faziletiyle meşhur şâir, edip bir zat olup *İran*'da esir iken kaçarak *İstanbul*'a gelmiş ve gelişi biraderi İslâm Giray'ın ölümüne tesadüf etmekle 996 H.-1588 M. de Kırım hanlığına tayin edilerek gönderilmiştir. Gazi Giray 1001 H. 1593 M. ve 1002 H. 1594 M. senelerinde davet üzerine iki defa Avusturya seferlerine geldiği gibi[1] 1005 H. 1596 M. de ki Eğri seferine de biraderi Kalgay Fetih Giray ile kuvvet göndermişti. Gazi Giray bizzat geldiği ilk iki seferinde Lehistan içerilerinden geçerek süratle orduya yetiştiği gibi *Eğri* seferinde de kendisi *Eflak*'ta kalarak kardeşini yollamıştır.

Fetih Giray

Eğri muharebesinde Fetih Giray'ın büyük hizmeti görülmüş ve bu sırada vezir-i âzamlığı elde eden Çağala-zâde Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle ve zorla Fetih Giray Kırım hanlığına tayin edilmiştir (1005 H. 1597 M.). Bu

[1] Kırım hanlarını sefere davet için gönderilen fermanlardan birisi daha aşağı kısımlardaki notlar arasındadır.

münasebetsiz tayin üzerine Gazi Giray zâhiren itaat etmekle beraber yapılan tayine itiraz ederek, *Eflâk* ve *Tergovişte*'de bulunup "Memleketi düşmandan muhafaza etmek hizmet değil midir ?,, demiş ve Tatarların ileri gelenleri de Gazi Giray'dan memnunluklarını bildirerek yerinde kalmasını istirham etmişlerdir. Gazi Giray îtirazında ileri giderek "Kırım hanları, reâyâya zulm, irtişâ ve hükümdara isyandan başka sebeplerle azl olunamaz; hâşâ bende bunlardan biri yoktur,, demiş ise de Fetih Giray'ın tayininden geri dönülmemiştir.

Fetih Giray hanlıkla Kırım'a gelmiş ise de halk iki taraf olmuş ve Gazi Giray Kırım'dan çıkarak Kefe'ye gelmiştir. Çağala-zade Sinan Paşa'nın kısa süren vezir-i âzamlığından sonra yerine gelen eski Vezir-i âzam İbrahim Paşa da Gazi Giray'ı tekrar Kırım hanlığına tayin ettirdiği için iki taraf birbirine girmiştir. Çünkü, Fetih Giray elinde hanlık beratı olduğunu iddia ederken Gazi Giray kendisinin de hanlıkta ibka edildiğine dair ferman bulunduğunu söylediğinden Kırım kadısı Fetih Giray'ı ve *Kefe* müftüsü de Gazi Giray'ı tutmuş ve nihayet Gazi Giray'ın tekrar han tayin edildiği anlaşılmıştır [1].

Fetih Giray, ibtidadan kendisine verilen hanlığı kabul etmemekte ısrar ederek özür dilemiş ve bundan münfail olan pâdişah, kabul etmezse Kırım'da hanlığı kabul edecekler vardır demesi üzerine istemiyerek han olmuştu. Üç ay sonra biraderinin tekrar hanlığa getirildiğini öğrenen Fetih Giray Kefe yoliyle İstanbul'a dönerken bazılarının tavsiyesiyle biraderini tebrik ettiği sırada kendisine rakip çıkması sebebiyle katledilmiştir [2]. III. Mehmed, Fetih Giray'ın katlini duyunca, bu hadiseye Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın sebebiyet vermiş olması dolayısiyle onu sadaretten azletmiştir (1006 H.-1597 M.).

Gazi Giray (ikinci defa)

Gazi Giray bu ikinci defaki hanlığında da devlete bağlılığı ve tabeası üzerindeki sevgi ve otoritesi ile memleketi eyi idare etti [3]. Seferlerde bulunarak güzel hizmet gördü. Kendisiyle temas edenler vakar ve ciddiyetini

[1] *Selânikî*, basılmamış nüsha varak 360 ve 361 ve *Gülbün-i Hânân*, (ilâveli nüsha Sene 1327).

[2] *Naima*, c. 1, s. 169.

[3] Gazi Giray'ın şiddetinden korkan kardeşi Selâmet Giray ile karde-

ilim ve faziletini sena etmektedirler. Türkçe, arapça ve farsça şiirleri ile şairler arasında mevkii vardı. Gazi Giray'ın müretteb divanı ve Fuzulî'nin manzûmesine nazîre olarak *Gül ü Bülbül* manzumesini kaleme almıştır. Memleket müdafaası için senelerce serhadlerde kışlamış ve bu kışlak esnasında da ilmî musahabeleri ihmal etmemiştir. Hattâ 1012 H.-1603 M. de *Peçevî* (Peçuy) kasabasında kışlarken Fuzulî'nin *Bengü Bâde* manzûmesine *Kahve ve Bâde* nazîresini tertip etmişti [1]. Hizmetlerine karşılık olarak Silistre sancağı kendisine dirlik olarak verilmiş ve bundan başka ayrıca otuz bin altın cep harçlığı ihsan olunmuştur.

Gazi Giray, 16 Zilkade 1016 -Mart 1608'de tâun'dan vefat ederek *Bahçesaray*'da babasının yanına defnedilmiştir ; her iki defa da hanlığı yirmi seneden ziyadedir. Avusturya seferi esnasında kendi el yazısiyle pâdişaha takdim edilmek üzere Hoca Sadeddin Efendi'ye göndermiş olduğu 1006 H.-1698 M. tarihli bir gazelinin ilk ve son beyitleri [2] :

Biz mücâhid kulunuz terk ederiz cân ü seri,
Pâdişâhım ne deyim sonra duyarsın haberi.
Azmeder oldu gazayı, sefere sultanım
Kıl âna hayr-ı dua, ol da kulundur iş eri.

Kırım hanlarının ilk defa Osmanlı vezir-i âzam ve serdar-ı ekremlerinin beraberinde tutulması Koca Sinan Paşa sadaretinde ve bu Gazi Giray'ın hanlığı zamanındadır ; bu hal Gazi Giray'ın canını sıkmış ise de muharebe sahnesinde böyle teşrifat usûlünün münakaşasını muvafık görmemiştir. Buna mukabil daha sonra Vezir-i âzam ve Serdar-ı ekrem Damad İbrahim Paşa, Gazi Giray'a hürmette kusur etmemiş, orduya geldikçe attan inerek koltuğuna girmek suretiyle eski an'aneye riayet göstermiş ise de [3] daha sonraları buna lüzum görülmiyerek Koca Sinan Paşa'nın usûlü devam etmiştir.

şinin oğlu ŞAHİN GİRAY bir fırsatını bularak *Anadolu*'da ısyan eden CELALİ DELİ HASAN'ın yanına kaçarak muhalefete geçmişlerdi. DELİ HASAN'ın afvından sonra SELÂMET GİRAY onun vasıtasiyle Kırım hanlığını elde etmek istediyse de muvaffak olamıyarak *İstanbul*'da *Rumeli hisarı*'nda hapsedilmişti. GAZİ GİRAY'dan sonra Han olmuştur.

[1] *Peçevî tarihi* c. 2 s. 251.

[2] *Selânikî*, basılmamış nüsha varak 408 ve *Gülbün-i Hânân*, ilâveli nüsha, s.67.

[3] *Peçevî tarihi*, c. 2. s. 150 ve 153.

Gazi Giray'ın şöhreti asırlarca devam edip bize kadar gelen ve nazîreleri yapılan meşhur bir gazeli :

Râyete meyl ederiz kamet-i dilcû yerine
Tûga bel bağlamışız kâkül-i hoşbû yerine
Heves-i tir ü keman çıkmadı dilden asla
Nâvek-i gamze-i dildûz ile ebrû yerine
Severiz tigimizin zevk-u-safâsın herdem
Sîm - tenlerle olan lezzet-i pehlû yerine
Gerden-i tûsen-i zîbâde kotas-ı tülbend
Bağladı gönlümüzü zülf ile keysu yerine
Severiz esb-i hünermend-i saba-reftârı
Bir peri-şekl sanem, bir gözü âhû yerine
Gönlümüz şahid-i zîbây-ı cihâda verdik
Dilber-i mâh-ruh u yâr-ı peri-rû yerine
Seferin cevri çok ümmid-i vefâ île veli
Olduk âşüftesi bir şûh-ı cefâcû yerine
Olmuşuz cân ile billâh gazâya teşne
Kanını düşmen-i dînin içeriz sû yerine

Selâmet Giray Devlet Giray'ın en küçük oğlu olup[1] biraderi Fetih Giray'ın üç ay süren hanlığında ikinci veliahd bulunmuş ve onun katlinde büyük biraderi Gazi Giray'ın verdiği teminat üzerine "kalgay,, tayin edilmiştir ; fakat Gazı Giray'ın kan dökücü olması sebebiyle öldürüleceğinden korkan Selâmet Giray Kırım'dan kaçmış *Yanbolu*'da oturtulmuş ve sonra Gazi Giray'ın kendisinden kocunmasiyle vaki ricası üzerine evvelâ *İstanbul*'a getirtilip daha sonra da *Bursa*'ya yollanmıştı. Selâmet Giray *Bursa*'da da rahat ettirilmeyeceğini düşünerek bir yolunu bulup 1010 H.-1601 M. de Celâlî Deli Hasan'ın yanına kaçmağa muvaffak olmuştur[2]. Deli Hasan'ın afvi üzerine Selâmet Giray *İstanbul*'a getirtilerek

[16] Merhum HALİL EDHEM BEY, *Düvel-i İslâmiye*'de bu SELÂMET GİRAY'I, SEMİZ MEHMED GİRAY'ın oğlu olup İslâm Giray'a karşı mücadeleye girişerek *Volga* taraflarına kaçmış olan SELÂMET GİRAY olarak göstermekte ise de gerek Feridun bey Münşeatındaki bir nâme-i hümayunda (*1264 basım C.* 2 *s.*74) ve *Gülbün-i Hânân'da ve gerek Peçevî* tarihinde (C.2 s.250) GAZİ GİRAY'ın kardeşi olarak gösterildiği gibi biz de o kayıtları tercih ettik.

[17] MUSTAFA SÂFİ EFENDİ, *Zübdetü't-tevarih varak* 10 ilâ 17.

amcası Semiz Mehmed Giray'ın torunu ve Selâmet Giray'ın oğlu Mehmed Giray'la beraber *Rumeli hisarı*'na hapsedilmişlerdir. İşte Selâmet Giray burada iken Gazi Giray'ın ölümü üzerine Kırım hanı tayin edilmiştir (20 Zilhicce 1016 - 1608 Mart.

Gazi Giray ölümünden evvel yerine oğlu Tohtamış Giray'ın han olmasını vasiyet ederek keyfiyet *İstanbul*'a bildirilmiş ise de bunun böyle danışmadan han yapılması hoş görülmeyip bundan başka yaşının müsait olmaması da bir vesile olduğundan dört senedenberi Rumeli hisarında bulunan Selâmet Giray Kırım hanı tayin edilip[1] aynı zamanda kendisiyle beraber mahbus bulunan Selâmet Giray-zâde Mehmed Giray da kalgay yapılmıştır[2].

Selâmet Giray, iki sene iki ay hanlıkta bulunup 1019 Rebîulevvel 1610 Mayıs'ında vefat etmiştir. Bunun zamanında kalgay bulunan Mehmed Giray hanlık için ısyana hazırlanmakta iken bu tertibatı haber alındığından kaçmağa muvaffak olarak *Kafkasya* taraflarına gitmiş ve yerine Mübarek Giray oğlu Canbey Giray kalgay olmuştur[3]. Mehmed Giray'la kardeşi Şahin Giray fırsat düştükçe *Kafkasya*'dan Kırım'a doğru saldırarak ortalığı karıştırıyorlardı.

[1] Naîma'nın Hasan Bey-zâde tarihinden nakline göre (c. 2. s.23, 24) Tohtamış'ın fuzulî olarak hanlığa geçtiği *İstanbul*'da duyulunca Hocazade Mehmed Efendi ile Kaptan-ı derya Hadım Hafız Ahmed Paşa Selâmet Giray'ın hanlığına ve şeyhü'l-islâm Sun'ullah Efendi ile Ekmekcizâde Ahmed Paşa Tohtamış'ın Han tayinine taraftar olmuşlar ve halkın Kırım hanlığına Selâmet Giray'ı kabul etmeyeceklerini iddia etmişlerdi; fakat Selâmet Giray mücadelesizce Kırım tahtına oturunca şeyhü'l-islâm isabetsizliğinden dolayı azledilmiştir. Tohtamış Giray, Selâmet Giray'ın Han olduğunu duyunca *Kırım*'dan kaçarak *Akkerman*'a gelmiş ise de, kara yoluyla *Kırım*'a giden yeni Kalkay Mehmed Giray tarafından yakalanarak biraderi Sefer Giray'la beraber katledilmişlerdir.

[2] Selâmet Giray'la "mahbes-i mezbur'da bile olan Mehmed Giray tatar ıstılahınca vezir demeden ibaret olan *Kagılga* kılınıp gönderildiler.." *Zübtetü't-tevarih varak 96 b.*

[3] *Es-Se'bü's-seyyâr*'a göre Canbey Giray, Fetih Giray'ın oğlu olup validesi bir çerkes beyinin kızıdır. Bu kadın kocası Fetih Giray'ın şahadetinden sonra ailesinin yanına dönmüş ve Gazi Giray'ın vefatı üzerine *Kırım*'a gelerek Selâmet Giray'a varmıştır. *Düvel-i İslâmiyye* ise *Canbey Giray*'ın babasını Semiz Mehmed Giray gösteriyor. Umdetü't-tevarih de babasını Menkli Giray ve büyük babasını da Devlet Giray Han göstermektedir (*Naîma tarihi*,

Canbey Giray Selâmet Giray'ın ölümü üzerine Kırım hanı olmuştur. *Kafkasya*'da bulunan Mehmed Giray, Kırım hanının ölümünü duyar duymaz mücadele ve ısyandan bir netice çıkmıyacağını düşünerek 1022 H. 1613 M. de bir takrip başındaki adamlarla *Rumeli*'ye geçerek hükümete dehalet etmeği muvafık bulup pâdişahın *Tekirdağı*'nda bulunduğu sırada gelerek huzura kabul edilip afvedildi ve sonra bazı hareketleri aleyhdarları tarafından I. Ahmed'e göya suikasd yapmak istediği şeklinde uydurulduğundan *Yedikule*'ye hapsedilmiştir.

Canbey Giray 1026 H. 1617 M. de İran seferinde bulunmak üzere Vezir-i âzam Halil Paşa tarafından davet edilmesi üzerine kırk bin kişilik bir kuvvetle *Kefe*'den Anadolu sahiline geçip *Diyarbakır*'da bulunan vezir-i âzamın yanına gitmişti. Vezir-i âzam kendisini at üzerinde karşılayarak ziyafet çekti ; murassa kılıç ve donanmış at verilip pâdişahın gönderdiği beş bin altın harçlık kendisine teslim edildi. Maiyyetindeki mirzalara ağır hil'atler giydirilip *Cizre* (Cezire-i ibn-i Ömer) tarafları kışlak tayin olundu.

İlk baharda *Erdebil* üzerine gidilmesi kararlaştırıldı ; *Tebriz*'e gelindiği zaman bazı ordu erkânı tarafından Canbey Giray'ın bir akın yapması ileri sürüldü, buna îtiraz edenler olduysa da dinlenmedi. Canbey Giray kendi kuvvetlerinden başka diğer bazı kuvvetlerin de iltihakiyle sekiz konak yeri iki buçuk günde alıp vurguna ve intizamsız bir halde harbe başlayıp neticede *Serav* sahrasında fena halde bozuldu ve kendisi sırf yeniçerilerin şiddetli müdafaasiyle esir olmaktan kurtularak ordugâha can attı (1027 H. 1618 M.).

Canbey Giray, 1030 H. 1621 M. deki *Hotin* seferinde de bulundu ve 1032 H. 1623 M. de ortada hiç bir sebep yokken hanlıktan azlolunarak evvelce *Rodos*'ta kendisiyle tanışmış olan Vezir-i âzam Mere Hüseyin Paşa'nın iltizamiyle Selâmet Giray-oğlu Mehmed Giray Kırım hanı tayin edildi [1] ve

c.2, s. 325). "..Mesned-nişin-i taht-ı Kırım CANBEY GİRAY idi ki ŞAKAY SULTAN oğludur.." diyor. *Gülbün-i Hânân*'da da (*ilâveli nüsha s. 75*) Canbey Giray'ın babası Naîma'daki gibi ŞAKAY MÜBAREK SULTAN BİN DEVLET GİRAY olarak göstermektedir. Ben, son kaydı doğru buldum.

[1] MEHMED GİRAY, ya I. MUSTAFA'nın ilk cülusunda veyahut II. OSMAN'ın tahta çıktığı esnada mahbus bulunduğu YEDİKULE'den kaçmış ise de derhal

biraderi Şahin Giray da kendisine kalgay tayin olundu. Canbey Giray'a *Çirmen* sancağı dirlik verilip *Rodos*'a yollandı.

III. Mehmed Giray

Saâdet Giray b. Semiz Mehmed Giray'ın oğludur[1]. Didişken ve gözü pek bir handı; hayatı mâcera içinde geçti; I. Ahmed'ten sonraki çocuk ve deli hükümdarlar zamanındaki karışık durumlardan istifade ile biraderi Şahin Giray'ın teşvikiyle Osmanlı idaresinden kurtulmak isteyerek ısyan etmiştir. Mübalağalı rivayetlere göre bu iki kardeş mühim bir kuvvetle *Edirne* ve *İstanbul*'a yürüyüp muvaffak olurlarsa hâkimiyeti ele almağı ve olamazlarsa kaçarak *İran*'da oturmağı kararlaştırmışlardı. Bu sırada Osmanlı tahtında henüz çocuk olan IV. Murad hükümdar bulunmakta idi; Mehmed Giray'la kardeşi ve kalgayı Şahin Giray'ın bu halleri duyulunca derhal azlolunmuş ve Canbey Giray ikinci defa Kırım hanlığına münasip görülüp menfası olan *Rodos'tan* getirtilerek Kaptan-ı derya Vezir Hasan Paşa seraskerliği ve dört kadırga ile *Kefe*'ye gönderildi[2].

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Mehmed Giray silâh kuvvetiyle hanlığını muhafaza ettiğinden daha ileri gidilmiyerek vaziyete göz yumuldu ve hanlıkta ibkasına dair ferman yollandı; Mehmed Giray bu muvaffakiyetten dolayı şımardı; hasmı olan *Nogay*'lardan *Silistre* valisi Kantemir Mirza'ya taarruz ederek *Akkerman*, *Kili* ve *İsmail* taraflarını yağmalattı ve *Edirne*'ye kasd için *Tuna* sahiline geldi ve Kantemir Mirza *İstanbul*'a gelerek durumu bizzat arzedip Şahin Giray'la çarpışmağa mezun oldu ve Şahin Giray'la harp ederek onu bozdu ve daha sonra azledilen Mehmed Giray'ın yerine Canbey

etrafa haber salınarak Balkanlar'da *Pravadi* kasabasında yakalanıp tekrar *Yedikule*'ye konmuş ve sonra buradan da *Rodos* adasına yollanmıştı.

[1] *Düvel-i İslâmiyye*'de babası olarak SEMİZ MEHMED GİRAY gösteriliyor; *Gülbün-i Hânân*'da babasının Semiz Mehmed Giray oğlu SAÂDET GİRAY olduğu kayıtlıdır. *Umdetü't-tevarih*'te ise babasının DEVLET GİRAY olduğu beyan ediliyor; ben *Gülbün-i Hânân*'ın yazdığını tercih ettim.

[2] CANBEY GİRAY'I makamına oturtmağa memur edilen HASAN PAŞA tarafından 28 Şevval 1037 (1628 Temmuz ibtidası) tarihiyle *Kefe*'den MEHMED ve ŞAHİN Giray'lara gönderilen ferman suretleri Mühimme defterinde vardır (*Mühimme* 83, s. 65)

Giray tekrar Kırım hanı tayin olunarak deniz yoluyla ve mühim bir kuvvetle gönderildi [1].

Mehmed Giray ile kardeşi Şahin Giray mağlûp edilerek *Lehistan*'a kaçtılar. Bir aralık Ruslara tâbi kazak kuvvetleriyle Kırım'a hücum ettilerse de muvaffak olamadılar ; bu çarpışmada sağ memesi üzerinden yaralanan Mehmed Giray maktûl düştüğünden Canbey Giray bu suretle rahat kalabilmiştir.

Mehmed Giray öldüğü zaman kırk beş yaşında olup birinci hanlığı bir sene üç ay ve ikinci hanlığı ise üç sene dokuz aydır [2]. Biraderinin ölümünden sonra kaçmış olan Şahin Giray Rusya, Lehistan, İran ve Tataristan'da dolaşarak hiç kimse tarafından yüz verilmediğinden nihayet devlet kapısına iltica edip kabahati afvolunup kendisine diğer han ve han-zâdeler gibi maaş tahsis edilerek *Rodos*'ta oturtulmuştur.

Canbey Giray (Üçüncü defa)

Bunun ikinci defa hanlığı ismen olup *Kefe*'ye kadar giderek Mehmed Giray'ın ibkası üzerine geriye dönmeğe mecbur olmuş [3] Mehmed Giray'ın kat'î surette azli üzerine üçüncü defa Kırım hanlığına getirilmiştir (1037 H. 1628 M.). Canbey Giray, Mehmed Giray'a yardım eden Ruslardan intikam almak için çalışmış ve Kantemir Mirza ile müştereken hareket etmiştir (1039 H. 1629 M.). Canbey Giray Ruslara karşı yeni bir sefer hazırladığı sırada şark seferine gelmesi emredildiğinden kuvvetinden bir miktarını Diyarbekir'de bulunan Vezir-i âzam Hüsrev Paşa'nın yanına göndermiştir (1040 H. 1631 M.) [4].

[1] MEHMED GİRAY'la kardeşi ŞAHİN GİRAY'ın azilleri hakkında Mühimme defterinde mufassal malûmat vardır (*Mühimme* 85, Sene 1037).

[2] *Gülbün-i Hânân* İlâveli nüsha, s. 83.

[3] MEHMED GİRAY'ın birinci azli 1033 *H.* 1624'de olup yerine tayin edilen CANBEY GİRAY, *Kefe*'ye kadar gidip orada kalarak MEHMED GİRAY'ın ibkası üzerine geri dönmüş ve 1037 H. 1627 M. de üçüncü defa han olmuştur.

[4] KÂTİB ÇELEBİ *Fezleke*'de şöyle diyor: ".. sefere memur olan MİRZA tatar askeriyle gelip vezir-i âzam âli ziyafetler edip hil'at giydirdi.. Tatar askeri *Dicle*'yi geçip alay gösterdiler; bir bölük abalı, kebeli, çıplak taife, hayvanat sürüsü gibi giderler; alaylarında ne çavuş var, ne tertip-i sufuf var, cenk askeri değil ancak bir diyar-ı garet maslahatına münasip idi (C 2, s. 138) Naîma da Kâtip Çelebi'nin sözlerini tekrarladıktan sonra (C. 3, s. 71): "... mukabele-i hasım ve mukatele-i adûda hususen kalegîrlikte ve kale küşalıkta çendan ma-

1044 H. 1635 M. senesinde Kapıcılar kethüdası Şahin Ağa ile kanun üzere Kırım hanına kırk bin filori *çizme parası* gönderilerek sefere davet edildiyse de tenperverliği cihetiyle hanlıktan istîfa ederek *çizme-baha*'yı kabul etmediği için azlolonub yerine İnayet Giray, han olmuş ve Canbey Giray da *Rodos*'ta ikamete memur edilmiştir (1046 H. 1636 M.).

İnayet Giray

Gazi Giray'ın oğullarındandır. Kendisinden büyük olan kardeşleri Toktamış ve Sefer Giray'ların ölümlerinden sonra *İslimye*'de büyümüştü. Kendisi harp ve darpten uzak çelebi-meşrep zannedilerek Canbey'in yerine 1636 Şubat'ta (1044 Ramazan) Kırım hanlığına tayin olunup "Pehlivan,, unvaniyle maruf kardeşi Hüsam Giray da kendisine kalgay oldu.

İnayet Giray, Revan seferine davet edildiyse de o, kardeşi Hüsam Giray'ın teşvikiyle topladığı kuvveti *Akkerman* adasında oturmakta olan *Nogay*'lardan Kantemir Mirza'ya mensup *Mansurîler* üzerine sevketti ; onun memleketini yağmaladıktan sonra *mansurî*'leri kaldırıp *Kırım*'a görürmeğe teşebbüs etti, *Akkerman* taraflarını yağmaladı ; Kili'yi muhasara edip Kantemir'in âilesini oradan zorla aldı ; sonra dönüp *Kefe*'yi kuşatarak almak istedi ve *Kefe* beylerbeğisi ile kadısını elde edip boğdurdu ve aman ile *Kefe*'yi işgal edip yağma ettirdi ; Kantemir'e mensup *Nogay*'lar kendisine itaat edip serkeşlik etmemek üzere kendi topraklarına iskân ettirdi, Kantemir Mirza bu hallerden şikâyet ile yanıp yakıldı..

İnayet Giray bundan sonra Şeyhu'l-islâm Yahya Efendi'ye mektup yazarak *İstanbul*'a kaçmış olan Kantemir Paşa'nın kendi tabeasından olmasına mebni teslimini istedi ve "Eğer pâdişah onu vermezse *Tuna*'yı geçip bizzat *İstanbul* civarına varıp Kantemir'i isterim ; eğer Kantemir'e *Silistre* eyâleti verilip bizim beylerbeğimiz olmuştur denilirse bu söz fitneye sebep olur ; bizim yüzümüze gülüp aldatmanıza inanmazız ; yine birini han yapıp gönderirsiniz ; biz askeri dağıtmazız ; dağıtmak için ulemâdan rehin isteriz ; Kantermir'in talebi

haretleri olmayıp hemen diyar-ı adûye taslite yarar bir kavimdir..." sözlerini ilâve ediyor. Filhakika asıl hizmetleri de düşman topraklarına akın ederek etrafı sindirmek ve bu arada çapul yapmaktı.

için o tarafa varmak bizce kolaydır ; bildirmedik demiyesiz ; siz hallâl-i müşkilâtsız, ma'kul olanı idesiz„ demişti [1].

Kendisine iskat edici cevap yazılıp yollandı ve bunda Kantemir Mirza hakkında "Murad-ı pâdişahîdir, afv ile muamelenizi ister„ diye yazılan nazik ve yumuşak cevaplardan şımarıp huşuneti artmıştı [2].

Kantemir Paşa'nın biraderleriyle akrabaları İnayet Giray'a istemiyerek itaat ile ölümden kurtulmuşlardı. Bunlar, gece, gündüz sarhoş olan Kalgay Hüsam Giray ile "Nureddin„ olan Saâdet Giray'ın bu ayyaş hallerinden istifade fırsatını bulup ve Nogay oymağiyle gizlice haberleşip bir gece bastırarak her ikisini birden öldürüp maiyyetlerindeki tatarları katl ile intikam aldıktan sonra *Özi* boğazına gelip keyfiyeti derhal *İstanbul*'a bildirdiler (1046 Zilhicce ve 1637 Mayıs) [3].

Biraderlerinin ölümüyle *Nogay*'ların galebesinden şaşıran İnayet Giray derhal azlolunarak Kırım hanlığı Selâmet Giray oğlu Bahadır Giray'a verildi (10 Muharrem 1047-4 Haziran 1637) ve derhal kadırga ile *Kırım*'a yollanarak hiç bir taraftan müşkülata uğramadan tahtına oturdu.

Yaptığı küstahlıklardan dolayı İnayet Giray *İstanbul*'a gelmek istemiyordu ; fakat her taraftan kendisinden el çekildiğinden naçar kalarak Kantemir Paşa ile pâdişah huzurunda mürafaa olmak için deniz yoluyla geldi ; Kantemir ile pâdişah huzurunda karşılaştılar ve yapılan işleri birbirlerine atfettiler. Bu çekişmeleri dinleyen IV. Murad, İnayet Giray'a :

"Baka İnayet Giray ! Biz sana kemlik etmedik, taç ve taht, devlet ve eyâlet verdik, mukabelesinde ısyan ile küfran-ı nîmet edip memalik-i mahrûsamdan *Kefe* şehrini ve *Kili* kalesini muhasara ve tahrip eyledin ve bir beylerbeği ve kadısını ve nice müslimîni nâhak yere katleyledin ; ihsan ve inayetin mükâfatı tuğyan ve isâet midir ? Benim kılıcımdan korkmadın ise hakkın

[1] *Fezleke*, c. 2, s. 187 ve *Naîma*, c.3, s. 288.

[2] Umdetü't-tevarih sahibi, İnayet Giray'ın göndermiş olduğu müteaddit mektuplarından bazılarını görmüştür; bunlar münşiyâne yazılmış ise de lüzumsuz bir takım hâşviyyattır demekte ve İNAYET GİRAY'ın mektubunun bir yerinde *Edirne*'ye geleceğini yazmakta olduğunu beyan etmektedir (*Tarih Encümeni Mecmuasın'daki tefrika s.* 122, 123.)

[3] *Fezleke*, c. 2. s. 188 ve *Naîma*, c. 3, s. 285 ilâ 290.

kahr ve intikamından niçin havf etmedin ? Senin gibi hakk-ı nimet bilmez gaddarın idamının da din ve devlete ne'f-i tammı vardır,, dedikten sonra huzurundan dışarı çıkartıp bostancılara kemend ile boğdurdu ; cesedini sarayın bir yerinde gaslettirip kayıkla *Beşiktaş*'a naklettirerek *Yahya Efendi türbesi* mezarlığına defnini emretti (8 Safer 1047-2 Haziran 1637) [1].

Bahadır Giray

Daha yukarıda hanlığını yazdığımız Selâmet Giray'ın oğludur. Babasının hanlığında rehin olarak *İstanbul*'da bulunmuş, sonra *Yanbolu*'da oturtulup orası kendisine dirlik olarak verilmiştir. Halûk, zarif, hoş sohbet bir han olan Bahadır Giray 10 Muharrem 1047-4 Haziran 1637 de İnayet Giray'ın yerine Kırım hanlığına tayin edilmiştir.

Kazakların zabtetikleri *Azak kalesi*'ni geri almak için 1051 H. 1641 M. tarihinde kaptan-ı derya Siyavüş Paşa sevkedildiği zaman ona yardım etmesi için Bahadır Giray'a da emir verilmiştir. Bahadır Giray emir mucibince Azak muhasarasında bulunup orada hastalanarak *Gözlöve*'ye geldiği zaman aynı sene içinde (1051 Receb - 1641 Ekim) vefat etmiş olduğundan [2] yerine Vezir-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın tesiriyle ortanca kardeşi İslâm Giray dururken en küçük biraderi Mehmed Giray, han tayin olunmuştur [3]. Bahadır Giray, mükerreren ısyan eden *Mansuroğlu* kabilesini tedip için [4] Kefe müftüsü Abdullah Afifüddin Efendi'den aldığı fetva üzerine bunların kadınlariyle buluğ sinnine varmamış olan erkeklerinden maadasını katlettirmek suretiyle Kırım dahilindeki ısyan hareketlerini bastırmıştır.

Bahadır Giray'ın *Rezmî* mahlasiyle manzûmeleri vardır ; zevcesi Han-zade Hanım meşhur Gazi Giray'ın kızı olup

[1] *Naîma*, c. 3, s. 303 ; KÂTİB ÇELEBİ ve *Naîma* ile *Gülbün-i Hânân*, İNAYET GİRAY'ın azlini 1047 Muharremi olarak gösterdikleri halde Umdet'üt-tevarih ve ondan naklen *Düvel-i İslâmiyye* bir sene sonra göstermek suretiyle yanılmışlardır.

[2] *İlâveli Gülbün-i Hânan*'da vefatı bir sene evvel gösteriliyorsa da yanlıştır.

[3] *Naîma*, c. 4, s. 79

[4] Bu, *Mansur oğlu kabilesi*, Nogaylardan İDGÜ MİRZA evlâdından olan dokuz kabileden birisidir.

o da şairdi ; yazısı da güzeldi. Bahadır Giray'ın manzûmelerinden bazı beyitler :

Sunmazız biz her şikâra pençe-i teshirimiz
Şâhbâz-ı himmetiz sadr-ı hümâdır yerimiz
Evlesek hüsn-i beyan gülkoncalar vasfında ger
Bülbül-i şeydâya takrir öğredir tâbirimiz
Gûşiş-i merdan idüp tahsil-i irfan eyledik
Oldı Rezmî himmet-i merdan mânen pirimiz

***

Bu çarh-ı sufle-perver ehl-i tab'a cûd göstermez
Metâ-ı marifet güya ziyandır sûd göstermez

matlalı gazel de onundur.

IV. Mehmed Giray

Yanbolu'da bulunurken büyük biraderi Bahâdır Giray'ın yerine han olmuş ve ortanca biraderi İslâm Giray da *Çanakkale*'sinde ikamete memur edilmiştir [1]. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra 1054 H. 1644 M. de İslâm Giray'ın kethüdası Sefer Gazi Ağa *İstanbul*'a gelerek vezir-i âzamın arzusu hilâfına bazı ileri gelenleri ele almış ve bu suretle Kırım hanlığının İslâm Giray'a verileceği şayiasını çıkararak *Kırım*'a haber göndermesi üzerine Mehmed Giray'ın vaziyeti sarsılmıştı. Bu halden dolayı gerek *Kefe* beylerbeğisi ve gerek Mehmed Giray hükûmete şikâyette bulunduklarından İslâm Giray, *Çanakkale*'den alınarak *Rodos*'a gönderilmiştir; fakat Mehmed Giray, fazlaca sefahate düşkün olup halk tarafından sevilmediğinden dolayı aynı sene içinde azlolunarak *Rodos*'a gönderilip yerine İslâm Giray Kırım hanı olmuştur.

III. İslâm Giray

Biraderi Bahâdır Giray zamanında kalgaydı. Canbey Giray'ın hanlığında Lehlilerin eline esir düşerek yedi sene orada kalmış ve sonra IV. Murad'ın lehlilerle yaptığı muahedeyi müteakip serbest bırakı-

[1] Müverrih Şârihü'l-menar-zâde, Şeyhü'l-islâm Ebu Said Efendi'nin *Gelibolu*'daki arpalığı sebebiyle onun tarafından *Gelibolu* naibi iken *Kala-i Sultaniye*'ye giderek İslâm Giray ve veziri Sefer gazi ile mükerreren görüşmüştür; hattâ Sefer Gazi bir musahabe esnasında yarlığın İslam Giray'a tevcihi Cengiz ve Kırım Hanları kanunundan iken Vezir-i azam Kara Mustafa Paşa'nın

larak[1] *Yanbolu*'da oturmuş ve biraderi zamanında da kalgay olmuştur.

Rodos'tan getirtilerek Kırım hanlığına tayin edilen İslâm Giray'ı Sultan İbrahim kabul edip görüşerek çok iltifat etmiş ve kendisine :

— "Sen bana bak, gayrısın sözünü dinleme,, demiş. İslâm Giray pâdişahın yanından çıktıktan sonra pâdişahın sözlerinden cesaret alarak açık bir tarzda Vezir-i âzam Sultan-zâde Mehmed Paşa'ya :

— "Çün beni tatara han ettiniz ; şimdiden sonra yazdığım şeylere kulak tutun ve filân kâfir ile bozuşma ve filân kâfire müdara eyle, filânla barışma, falânı incitme ve falanı filân eyle deyu bana zinhar kâğıt gönderip ol tarafların umûruna bu taraftan gaibâne re'y u tedbir edip karıştırman ki ben nice etmek gerektir bilürüm ; küffar ile dostluk ihtimalim yoktur ; bâ'de'l-yevm onlar ile aramızı kılıç aralar, dostluk eylemek ve sulhlarına rağbet etmek muhaldir,, demiş ; vezir-i âzam devlet siyasetine aykırı olan bu sözleri dinleyerek bir dırıltıya meydan vermemek için :

— "Hemen Allah tevfik vere. umûrunuza karışılmaz,, diyerek işin yumuşak tarafını tutmuştur[2].

İslâm Giray, Çerkes bölgesini nüfûzu altına almış, Rusların Kazaklarla beraber *Azak* üzerine yaptıkları taarruzu tardetmiş, *Lehistan*'a taarruz ederek muvaffakiyetli sulh akd eylemiş ve *Karadeniz* sahillerini vuran Kazakların, Ruslarla beraber *Lehistan*'daki meşguliyetlerinden istifade ile Kazak şehirlerini işgal ve tahrip eyliyerek üzerine gelen kuvvetleri bir bataklıkta imha edercesine bozmuş ve ta *Moskova* kapılarına kadar dayanan Nureddin Sultan (Âdil Giray) Rusların veregeldikleri vergiyi fazlasiyle almış ve her sene muntazaman vergilerini göndermek suretiyle Moskoflarla sulh yapmıştır.

te'siriyle küçük olan MEHMED GİRAY'a verilmesinden şikâyet eyliyerek hüküm galibindir demişti (*Naîma*, C.4, s. 79, 80) *İlâveli Gülbün-i Hânân*'da İSLÂM GİRAY'ın İstanbul'da *Haliç*'te oturtulduğundan bahsedilmesi yanlıştır; *Çanakkale*'de oturmuştur.

[1] *Naîma tarihi*, c. 4, s. 79.

[2] *Naîma tarihi*, c. 4, s. 82.

İslâm Giray'ın 1062 H.-1652 M. de Lehlilerle yaptığı son muahede pek mühim idi. Lehliler her yıl veregeldikleri vergiden başka asil-zâdelerden iki kişiyi rehin verecekler ve lüzumu halinde Kırım hanlarına askerle yardım edeceklerdi. Buna mukabil Kırım hanları da hariçten bir taarruz vukuunda Lehlileri müdafaa edecek ve askerle yardım eyliyecekti.

İslâm Giray 1064 Şaban-1654 Temmuz'da küçük oğulları için tertip ettirdiği sünnet düğününde şirpençeden vefat ederek yerine *Rodos*'ta bulunan kardeşi Mehmed Giray, ikinci defa Kırım hanı oldu.

IV. Mehmed Giray (İkinci defa)

Mehmed Giray Kırım'a gelince biraderinin adamlarını yerlerinde bıraktı; dalfa olgun olarak işe başladı. Devlete karşı serkeşlik edip Lehistan kırallığını elde etmek için o tarafa yürüyen Erdel kıralı Rakoçi'yi fena halde bozdu (1067 H.-1656 M.) [1]. Osmanlıların *Erdel*, *Eflak* ve *Boğdan* işleriyle uğraştıkları sırada Ruslar bu meşguliyetten istifade ile kendi nüfuzları altındaki *Don Kazakları* ile Lehlilere tabi *Özi kazakları*'nı —ki bunlar bir ara Lehlilerden yüz çevirip İslâm Giray zamanında Tatarlara tabi olarak *Kardeş Kazak* adını almışlardı— ittifaka davet ile Kırım üzerine yürümeği teklif etmişti; fakat *Özi kazaklarının* çoğu bu ittifaka girmeyip keyfiyetten Mehmed Giray'ı haberdar etmişler ve o da hazırlanarak bunları fena halde bozmuş, rivayete göre yüz bin kişiyi telef edip elli bin de esir almıştır (1069 Şevval-1659 Temmuz).

Köprülü-oğlu Fazıl Ahmed Paşa, Avusturya seferine giderken Mehmed Giray'ın bizzat sefere gelmesini bildirmiş ise de o, Rusların taarruzlarından çekinerek: "Düşmandan havfımız var; Kırım diyarının muhafazasında kalmak zarureti vardır,, yollu mâzeret beyan ederek oğlu Ahmed Giray'ı göndermişti.

Bu sırada Kırım hanlarını sevmeyen *Nogay Tatarları*'nın doğrudan doğruya Osmanlılara raiyyet olmak arzusiyle *Silistre*

[1] Rakoçi oğlu, Lehistan kıralı olmak isteyip Lehlilerin Kırım Hanları ile olan muharebelerindeki harabîden istifade eylemek istemiş ve bu hususta kendisine yardım edilmek için İsveç devleti ile Eflak ve Boğdan'a da müracaat eylemiştir.

taraflarında iskân olunmak istemeleri ve bunun Mehmed Giray tarafından önlenmek istenerek bir kısmını katledip bir kısmını dağıtması ve kendisine edilen nasihate ve gönderilen hatt-ı hümayuna ehemmiyet vermemesi üzerine azledilmiştir (1076 H.-1666 M.) [1].

Mehmed Giray azlini duyar duymaz *İstanbul*'a gelmekten çekinerek mallarını oğulları arasında taksim eyledikten sonra evvelâ *Kumuk*'ların yanına ve oradan da *Dağıstan* taraflarına gitti. Dokuz sene daha orada yaşadıktan sonra 1085 H.-1674 M. de seksen yaşında vefat etti. Kahraman bir han olan IV. Mehmed Giray *Bahçesaray Mevlevihânesi*'ni yaptırmıştı.

Âdil Giray

Fetih Giray ile Kontes Potoçki'nin torunu ve Devlet Giray'ın oğludur [2]. Bir müddet *Vize*'de oturup sonra Kırım hanlarının ricası üzerine *Rodos*'ta oturması münasip görülmüştür. Nesebinin meşkûk olması cihetiyle Kırım hanlığına tayini dedikoduyu mûcib olmuş ise de uzun sürmemiştir. Kendisinin Kırım Hanı olmasına sebep olan veziri İslâm Gazi'yi öldürmesine sebep olan Kırım beylerinden intikam almak istemesi ve bilhassa *Şirin beyleri*'nin başı olan Mengli Giray ve kardeşlerinin memleketi terk edip Kazak olmaları neticesinde Kırım'da huzur ve rahat kalmamıştı ; hükûmet tarafından îkaz edilmesine rağmen idaresizliği devam ediyordu ; nitekim Osmanlı hükûmetinin himayesini kabul etmiş olan *Sarı-Kamış Kazakları* hatmanı Doreşenko'ya karşı *Potkalı Kazakları*'na başka bir hatman tayin ederek iki tarafı birbirine düşürüp Lehlilerin müdahalesini mûcib bir durum ihdas etmesi, devletin takip etmek istediği iç

[1] MEHMED GİRAY'ın azli *Düvel-i İslâmiyye*'de bir sene evvel gösteriliyorsa da ben *Silâhdar* ve *Râşid tarihleri*'nin kayıtlarını tercih ettim.

[2] Bazı kayıtlara göre ÂDİL GİRAY, ÇOBAN GİRAY'ın oğludur. ÇOBAN GİRAY ın babası FETİH GİRAY, Kalgay iken Lehistan'a yaptığı bir akında oranın beylerinden birinin kızını (Kontes Potoçki'yi) esir alarak ondan ÇOBAN GİRAY doğmuştur. *Gülbün-i Hânân*'ın ilâveli nüshasında FETİH GİRAY, islâmiyeti kabul etmeyen bu Kontes'i nikâhlamayıp babasına götürmek üzere adamlarından HACI AHMED namında birine teslim etmiş ve güya kız bu *HACI AHMED* ten gebe kalarak doğurduğu çocuğa MUSTAFA adı verilmiş ve bu çocuk büyüyünce bir müddet çobanlık etmiş ve ondan dolayı kendisine ÇOBAN GİRAY denilmiş ve ondan da asıl adı ÇULBULDI olan ÂDİL GİRAY doğmuştur; bunun ÂDİL GİRAY aleyhdarları tarafından uydurulmuş bir şey olduğu küçük bir tetkikle anlaşılır.

ve dış siyasete tamamen aykırı olduğundan 1081 Zilhicce-1671 Mayıs'ta azlolunarak *Rodos*'a gönderilip yerine Bahadır Giray'ın oğlu Selim Giray Kırım hanı oldu [1].

Selim Giray

XVII. yüzyıl sonlarında gelen Kırım hanlarının en kahramanı ve Osmanlı devletinin karagün dostu olan Selim Giray Bahadır Giray'ın oğlu olup amcası İslâm Giray zamanında onun himayesinde olarak Kırım'da kalmış ise de İslâm Giray'ın ölümü üzerine *Yanbolu*'ya nakledilmiş ve Âdil Giray'ın memlekete dönmelerine müsaade etmiş olduğu mirzaların pâdişaha müracaatleri üzerine Kırım Hanı olmuştur. Selim Giray'ın bu birinci defaki hanlığında (dört defa han olmuştur) ve 1082 H.-1671 M. senesinde bizzat IV. Mehmed'in bulunduğu *Kamaniçe* seferine davet edilerek [2] mükemmel maiyyetiyle gelmiş ve muzafferiyetten sonra Lehliler bunun vasıtasiyle sulh yapmışlardır.

Selim Giray 1088 H.-1677 M. İlkbahar'ında serdar Şeytan İbrahim Paşa ile beraber Kazaklara ait olup Ruslara terkedilen *Çehrin* kalesini almak için memur edilmişlerse de muvaffak olamamışlar ve bundan dolayı İbrahim Paşa serdarlıktan ve bu da Kırım hanlığından azledilmişlerdir. Selim Giray'ın yerine amcazadesi Murad Giray tayin edilmiştir. Selim Giray ailesiyle beraber *Kefe*'den bir gemi ile *İstanbul*'a gelip yeni Kırım hanının arzusu üzerine *Rodos*'ta ikamete memur edilmiştir (1088 Zilhicce-1677 Aralık).

Murad Giray

Kırım hanı I. Selâmet Giray'ın torunu ve Mübarek Giray'ın oğludur. Selim Giray'ın azli üzerine bir çekdiri ile acele *Rodos*'tan getirtilip Kırım hanlığı hattını

[1] *Silâhdar tarihi*'nde (C. 1, s. 561) ÂDİL GİRAY'ın harp adamı olmayıp bazı hallerinin pâdişaha mülâyim gelmemesi sebebiyle azledildiği yazılmaktadır ki bu mülâyim gelmeyen hallerin metindeki kayıtlar olması îcabediyor.

[42] SELİM GİRAY HAN'ı sefer-i hümayuna daveti mutazammin hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun ve bir kabza murassa şimşir (kılıç) ve kürklü ve sade iki kat hil'at-i fâhire ve on beş bin sikke-i hasene (altın) ve kagılgay ve Nureddin sultanlara ikişer sevb hil'atten maada Şirin ve Mankıt beylerine ve mirzalarına ve bellü paşalarına (belli başlılarına) elli adet hil'at ve vezir-i âzamı tarafından dahi Han hazretlerine bir mücevher hançer ile kapıcılar kethüdası GAZZEZ AHMED AĞA gönderildi (*Silâhdar*, c. 1, s. 567).

bizzat pâdişahın elinden aldı ve 1088 Zilhicce îbtidalarında (1677 Aralık) Kırım'a gönderildi. Murad Giray Rus ve Lehlilerle muharebeler yapmış ve ikinci Viyana muhasarasında vezir-i âzam ve serdar Kara Mustafa Paşa ile aralarının açılması ve muhasaranın son günlerindeki kayıtsızlığı ve himmetsizliği sebebiyle mağlûbiyete sebebiyet vermesinden dolayı mes'ul tutulduğundan 8 Şevval 1094 ve 30 Eylül 1683'de azlolunarak yerine bu Avusturya seferinde hizmeti görülen II. Hacı Giray tayin edildi [1]. Sâbık Kırım hanı Murad Giray'a yol parası verilerek ordudan *Yanbolu*'daki [2] çiftliğine gönderildi. Avusturya seferinde Kırım kuvvetleri üzerinde hiç bir otoritesi olmadığı görülmüş ve başındaki kuvvetlerin çoğu orduyu terk edip gitmişlerdir; vefatı 1107 H.-1695 M. dedir.

Hacı Giray

I. Selâmet Giray'ın torunu ve Kırım Giray'ın oğlu olup sabık Kırım hanı Murad Giray ile kardeş çocuklarıdır; ikinci Viyana muhasarasında bulunup sancağ-ı şerifi muhafazada cesurâne hizmeti görülmüş ve orduda bulunan diğer Kırım şehzadelerine tercihan Kırım hanı olmuştur (8 Şevval 1094-30 Eylül 1683). Viyana bozgunundan sonra Kırım'a dönerken *Bucak* havalisini işgal etmiş olan Lehlileri oradan çıkarmıştır.

Hacı Giray tamahkârdı; Kırım'da büyük nüfuzları olan *Şirin beyleri*'ne ehemmiyet vermeyip içinde büyümüş olduğu *Nogaylar*'ın *Mansuri* koluna îtibar ettiğinden bu hal hoşnutsuzluğu mûcib oldu. tamahı sebebiyle geliri fazla bazı yerleri satın alması ve bu arada *Karaçi beyleri*'ne ait yerlere el uzatması hoşnutsuzluğu arttırdı. Bu memnuniyetsizlikten istifade etmek

[1] Viyana bozgunundan sonra *Budin* önüne gelindi. Sonra *Varadin* önüne gelindiği vakit serdâr-ı ekrem, Kırım hanını davet ettiyse de bazı adamları varmanız mahz-ı hatadır gitmeyiniz diye kendisini şüpheye düşürmeleri üzerine bugün varamam diyerek temaruz edip veziri BAHADIR AĞA ile haber gönderdi. Bunun üzerine vezir-i âzam, gelmiş olsa kendüye ikramdan gayri mâna mutasavvur değildi diyerek azline karar verdi ve yerine hanlığa lâyık kim vardır diye soruşturularak sonradan gelip orduya iltihak etmiş olan HACI GİRAY SULTAN'ın hanlığa münasip görülüp davet edildi; vezir-i âzamın yanına gelince kendisini karşıladı ve "*Allah mübarek edc; şevketlu efendimiz hazretleri size Kırım hanlığını ihsan buyurmuşlar* diye hil'at giydirdi ve şimdiden sonra sakalınızı koyuveriniz" dedi (*Silâhdar*, c. 2, s. 98).

[2] *Yanbolu* kasabası, Osmanlı devleti idarî teşkilâtından Şarkî Rumeli eyaletinin *İslimiye* sancağında bir kaza olup *Tunca* nehri kenarındadır.

isteyen eski Kırım Hanlarından Selim Giray taraftarları bir isyan hareketi tertip ettiler ; malları yağma edilen Hacı Giray, *Bahçesaray*'dan kaçarak *Menküp* kalesine çekildi. Bunun üzerine taraftarlarının Osmanlı hükûmetine müracaat etmeleri üzerine Selim Giray ikinci defa Kırım hanı oldu (1095 Receb-1684 Haziran). Hacı Giray'ın hanlığı dokuz aydır[1]. *Rodos*'ta ikamete memur edilen Hacı Giray 1100 Ramazan-1689 Haziran'ında kırk bir yaşında iken vefat etmiştir.

Selim Giray (ikinci defa)

Selim Giray, Hacı Giray'ın zıddına çok eli açık bir zattı; hanlığı zamanında iyiliğini görenler çok olduğundan *Kırım*'da taraftarları fazla idi ;Vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'nın katlinden sonra[2] Kırım'a mektuplar gönderip Hacı Giray aleyhine hareket ederek kendisini istemelerini yazmış olduğundan, adamlarının tertip ettikleri bir isyan hareketiyle Hacı Giray *Bahçesaray*'dan kaçırılıp bu hal *Özi* muhafızı ve Lehistan seraskeri Sarı Süleyman Paşa tarafından hükûmete bildirilmesi üzerine bu sırada üç devletle vuku bulan muharebe sebebiyle mürettep olan isyan hareketine göz yumularak Selim Giray *Rodos*'tan gelinceye kadar oğlu Devlet Giray'ın babasına vekâlet etmesi hakkında Kırım'a ferman yollandı ve kendisi de *Rodos*'tan gelir gelmez *Kırım*'a gönderildi (1095 H-. 1684 M.).

Selim Giray bu ikinci hanlığında ve devletin en müşkil durumunda büyük hizmetlerde bulundu ; mukaddes ittifaka giren Rusların Kırım üzerine olan korkunç taarruzlarını menettiği gibi Lehistan cephesine çok yardım etti ve Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Avusturya kuvvetlerinin Balkanlara sarkması üzerine husule gelen tehlikeli vaziyetin düzelmesinde büyük yararlığı görüldü.

Selim Giray, 1101 Şevvalinde (1690 Temmuz) otuz bin Tatar kuvvetiyle Kırım'dan çıkıp gelirken *Niğebolu*'da *Niş*'in sukutunu haber almış ve süratle *Sofya*'da orduya gelmişti. *Niş*'i elde eden Avusturya kumandanı Veterani Rumelideki hıristiyan

[1] *Mühimme defteri No.* 56, 57, 180. *Sene* 1095 *cemaziyelâhır.*

[2] *Silâhdar tarihi*'nin îmasına göre (C. 1, s. 669) Selim Giray'ın birinci defaki hanlığında azline sebep olan vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa olduğundan, onun ölümü Selîm Giray'a cesaret vermişti.

tabeayı isyana teşvik için beyannâmeler gönderip belli başlı hıristiyanlar ve papasları *Niş*'e giderek ondan talimat alıp yeryer isyan ettikleri sırada yetişmiş olduğundan asıl isyan mahalli olan *Üsküp* taraflarına gitti[1]. Burada Osmanlı tarihlerinin Karpuz ismini verdikleri Osmanlı tebaasından bir hıristiyan, hükûmet kurmağa yeltenmiş olduğundan Selim Giray, tayin ettiği kuvvet ile Karpuz'u iki yüz kadar adamı ile elde ederek kazığa vurdurduğu gibi, kırallık sevdasiyle meydana çıkan bir papası da Manastır'da yakalatıp asdırdı. Bundan sonra *Kaçanik boğazı*'nda, *Kaçanik palangası*'nın yardımına gelen on iki bin kişilik seçkin bir Avusturya kuvvetini bozduktan sonra bu palangayı aldı ve bunu müteakip *Priştine*, *Pizren* tarafları kurtarıldı ; buralardaki âsî kuvvetler imha edildi ; işte bu suretle bu büyük hanın himmetiyle Rumeli mıntakasındaki isyanın ve bu suretle Avusturya istilâsının önüne geçildi. Selim Giray'ın bu Kaçanik muzafferiyeti dolayısiyle Bosnalı Sâbit'in *Selimnâme* isimli manzûm ve mensûr risalesi vardır[2].

Selim Giray, Vezir-i âzam Fazıl Mustafa Paşa ile geçinemiyeceğini anlayarak 1102 H. 1691 M. senesinde *Edirne*'de bulunduğu sırada hanlıktan istifa ile yerine amcası oğlu Kör Saâdet Giray'ı tavsiye eyliyerek[3] kendisi hacca gitti ; *Yanbolu* kasabasında bulunan Saâdet Giray davet edilerek Kırım hanı oldu.

[1] Bu sırada Nemçelilerin teşvikiyle *İpek*, *Pizren*, *Kalkandelen*, *İştip*, *Priştine*, *Vilçitrin*, *Kosova*, *Yenipazar*, *Metroviçe*, *Üsküp*, *Çaçka*, *Pilevne*, *Yenivaros*, *Yagodina*, *Komanova* ve sair o taraflardaki şehir ve kasabalar isyan halinde olup, İslâm nüfusu büyük, küçük katl-i âm edilmişlerdi.

[2] Düşmanın çokluğuna ve çapula giden tatar kuvvetlerinin henüz dönmemelerine mebni tatar beyleri düşmanla çarpışmağa imkân olmayıp geri dönülmesini tavsiye etmeleri üzerine SELİM GİRAY: "*Boğdan*, *Eflak* ve *Niğebolu dağlarını aşıp geldik*. Bu düşmanı bertaraf etmeden gidersek artık düşman arasında nam ve şânımız kalmaz; her ne olursa olsun akşama kadar ya taburu söküdürürüz veya cümlemiz kırılıp kıyametedek bir nam koyup gideriz. Kalbten gıll-u gışı giderip gönül birliği ile varmak gereksiz„ diyerek Kırım kuvvetlerini sürüp harbi kazanmıştır (*Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 493).

[3] SAADET GİRAY *Kamaniçe* cenginde sol gözünü kaybetmişti.

II. Saadet Giray

1102 Cemaziyelâhır - 1691 Mart'ında Kırım hanı oldu; babası Kırım Giray olup daha evvel Han olan II. Hacı Giray'ın kardeşidir. Kırımca nam ve şan sahibi olarak tanınmadığı gibi para sahibi de olmadığından devam eden seferler dolayısiyle lüzumu kadar asker toplayamayıp ancak on bin mevcutla o da Fazıl Mustafa Paşa'nın şehadetini intac eden *Salankamen* muharebesinden sonra orduya gelebilmiş olup maiyyeti ve mirzalar üzerinde bir otorite tesisine muvaffak olamadıktan başka maiyyeti askerinin dağılarak *Kırım*'a kaçmaları üzerine kendisinden hiç bir fayda gelmiyeceği anlaşıldığından on ay sonra azlolunarak *Rodos*'a gönderilip yerine Safa Giray, Kırım hanı olmuştur (1103 Rebîulevvel - 1691 Aralık).

Safa Giray

Gülbün-i Hânân'a göre Selâmet Giray zade Nureddin Safa Giray'ın ve Düvel-i İslamiye'ye göre de Ahmed Çoban'ın oğlu ve daha evvel bahsettiğimiz Âdil Giray'ın kardeşidir. Bunlardan birincisi doğru olup babası Nureddin Safa Giray öldüğü zaman henüz doğmamış olduğundan dünyaya gelince babasının adı konmuştur.

Kırım halkı Selim Giray'ın tekrar han olmasını istiyorlar ise de Vezir-i âzam Kadı Ali Paşa, Saâdet Giray'ın azlinin kararlaşması üzerine Safa Giray'dan otuz bin kuruş rüşvet alarak onu *Yanbolu*'dan getirtip Kırım Hanlığına tayin ettirmiştir ; padişah Safa Giray'ı kabul ettiği zaman ona :

—"Sana Kırım hanlığın ihsan eyledim; sadakatü zere senden hizmet me'mul ederim ; göreyim seni, selefin gibi olma ; Tatar askerine reâyâyı çiğnetme, rızây-ı hümâyunum yoktur,, ve saire gibi tavsiyelerde bulunduktan sonra vezir-i âzam ile ittifak üzere olmasını söylemiştir.

Safa Giray ilim sahibi idiyse de gayet çakır pençeli bir zât olup han olmak için vermiş olduğu rüşveti ve sair masrafları çıkarmak için Kırım'a varır varmaz zenginleri sızdırmağa ve para vermiyenleri birer bahane ile katletmeğe başlamış olduğundan sefer vakti yanına kuvvet gelmemiş ve gelenler de *Eflak* hududunda kendisine isyan ile bunula sefere gitmiyeceklerini beyan ederek yanından dağılmışlardır. Buna karşı akserin isyanında Selim Giray ile oğullarının parmağı da vardı ; nihayet azlolunup hactan dönüşünden beri *Silivri*'de kendisine verilen çiftlikte oturmakta

olan Hacı Selim Giray *Edirne*'ye davet olunarak üçüncü defa Kırım hanı olup selefi Safa Giray da *Rodos* adasına gönderildi (10 Safer 1104 21-Ekim 1692). Sâbık han daha sonra Devlet Giray zamanında afvolunarak *Karinâbâd* [1] kasabasında oturup 1115 H.-1703 M. de orada vefat etti.

Selim Giray (Üçüncü defa)

Hactan döndükten sonra üçüncü defa han olduğu için Hacı Selim Giray denilir. Bunun bu defaki hanlığında da üç cephedeki muharebe olanca şiddetiyle devam ettiğinden Selim Giray lüzumu halinde Rus, Leh ve Avusturya cephelerine yardım etmekte idi.

Karlofça muahedesi aktedildiği tarihte (1110 H.-1699 M.) Selim Giray Kırım hanı bulunmakta idi ; muahedenin akdinden sonra kendisinin nikris hastalığına mebni hanlıktan afviyle büyük oğlu Devlet Giray'ın han olmasını rica ettiğinden dileği kabul olunup kendisine senevî sekiz yük akçe has tayin edilerek *Silivri* civarında *Kadıköyü*'ndaki çiftliğinde oturdu (1110 Ramazan-1699 Mart). Evliya Çelebi 1077 H.-1666 M. de ve şehzâdeliği zamanında Kırımda bulunduğu sırada Selim Giray'la görüşmüştür ; Evliya Çelebi, bu zatın ulûm-ı acîbe ve garîbeye vâkıf olduğundan başka hafız-ı Kur'an, farscaya vakıf, hezarfen şuh-meşrep, cömerd, kerem sahibi olduğunu beyan etmektedir.

Hacı Selim Giray Hanlıktan çekilmeden evvel muharebe hakkında görüşmek üzere Edirne'ye davet edilerek 1109 H.-1698 M. de geldi; görüşüldükten sonra ihtiyarlığını ileri sürerek hanlıktan çekilmek istedi ; hattâ bu niyetle âilesini de deniz yoliyle *Çatalca*'daki çiftliğine göndermişti ; fakat II. Mustafa çekilmesine kat'iyyen muvafakat etmedi ve kayd-ı hayat şartiyle hanlıkta kalmasını istedi ; haremini tekrar Kırım'a gönderip makamında kaldı ve ancak muahede akdinden sonra çekildi.

[1] *Karinâbâd* eski idarî teşkilâtımızda *Şarkî Rumeli*'nin *Burgaz* sancağına tabi bir kaza olup *Burgaz*'la *İslimiye* arasında idi.

Kaptân-ı Derya Vezir Elhac Hüseyin Paşa'ya hüküm ki,

Sâbıka Kırım hanı olup hâlen *Rodos*'ta olan SAFA GİRAY SULTAN dâme ulüvvühû, pir ve ihtiyar olmağla Cezire-i merkumeden ıtlak ve *Yanbolu* kurbinde vâki çiftliğinde ikametine hatt-ı hümayun-ı şevket-makrunumla izn-i hümayunum şeref-yâfte-i sudur olmağın sen ki vezir-i müşarünileyhsin emr-i şerifim varduğu gibi müşarunileyhi Cezire-i mezbur edenahp kendüyi semt-i

Kırım Hanlarına ait bazı malûmat

XVII. yüzyıl sonlarına kadar kısaca kendilerinden bahsettiğimiz Kırım hanları zamanında bunlara ait bazı âdet, kanun ve devlet teşrifatını yine kısaca zikretmek zarurî olduğundan bu hususlaki malûmatı veriyoruz.

Kırım hanları

Kırım Hanlığı Osmanlı nüfuzu altına girdikten sonra II. Mehmed Giray'ın azline kadar (992 H. 1584 M.) aileden veliahd olan Kırım tahtına otururşa keyfiyet pâdişaha arzedilip yeni hana berat yani hükümdarlık alâmeti olan menşur ile sancak ve pâdişahın kendisine mahsus hil'atlerden iki hil'at, kumaş ve maiyyetindeki mirzalara kırk kadar hil'at ve hana iki donanmış at gönderilir [1] ve hanlara Osmanlı hükümdarı tarafından küçük kardeş muamelesi yapılırdı. Fakat daha sonraki tarihlerde yani II. Mehmed Giray'ın yerine tayin edilen İslâm Giray'dan îtibaren Han tayinini Osmanlı hükûmeti eline alıp bundan sonra hanların derecesi azalmış, seferlerde ve teşrifatta vezir derecesine inmiştir.

Kırım hanlarının ilk defa vezir-i âzam ve serdar-ı ekremlerin dûnunda tutulması Gazi Giray'ın hanlığında ve Serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşa'nın sadareti zamanındadır ; halbuki o tarihe kadar böyle olmamıştı, nitekim Kanunî zamanındaki *Boğdan* seferinde Kırım hanı Sahib Giray sefere davet edilmiş, gelince Rumeli beylerbeğisi bütün maiyyeti beyleriyle beraber istikbaline gönderilmişdi. Han, bu suretle ordugâhın dışındaki harem kapısından (çadırlarla kapanan pâdişaha mahsus kısımdan) iç hareme kadar özengi ağaları [2] yaya olarak yanında yürümüşler ve buradan içeri girince kendisini vezirler karşılamışlar ve önüne düşüp pâdişahın bulunduğu mahalle kadar götürüp atından indirmişlerdir. Bundan sonra vezir-i âzam. hanın koltuğuna girip diğer vezirler rikâbında yürüyerek Sultan Süleyman'ın huzuruna götürmüşlerdir. Sultan Süleyman Kırım hanını

münasip olan İskele'ye nakli için bir kıt'a çekdiri tayin ve irsal eylemen bâbında. Sene 112 cemaziyelevvel sonları (*Mühimme* 111, s. 432).

[1] *Mühimme 31*, s. 306: 6 Şaban 985.

[2] Yeniçeri ağası, mirâlem, çavuşbaşı, imrahur, çakırcıbaşı, çaşnigîrbaşı, kapıcıbaşı ile kapukulu süvarilerinin altı bölük ağalırına *rikâb-ı hümayun* veya *özengi ağaları* denilirdi. Bunlar pâdişahın atının iki tarafında yürümek imtiyazına malik idiler.

karşılayıp sağ tarafına kurdurduğu ayrı bir tahta oturmasına işaret etmiştir. Kırım hanı yanyana oturmağa teeddüp edip tahtı biraz yana çekip oturmuş ve pâdişah hana:

"Han kardeş, hoş geldiniz,, diye aşinalık etmiştir [1].

Vezir-i âzam Koca Sinan Paşa sadaretine kadar Kırım hanı geldiği zaman vezir-i âzamın onu yaya olarak karşılaması ve avdetinde de aynı suretle hareketi teamül iken 1001 H. 1593 M. senesindeki Avusturya seferinde Kırım hanı Gazi Giray orduya geldiği vakit Sinan Paşa, müsavi muamelesi yaparak hanı at üzerinde karşılayıp kendi çadırına indirip sağ tarafına oturtmuştu[2]. Daha sonraki tarihlerde Kırım hanlarının pâdişah tarafından kabullerinde pâdişah, bir kaç adım yürüyerek Kırım hanını karşılar ve han ya mak'ad veya yere serilen ehram üzerine oturtulurdu. Bu kanun hanlığın son zamanlarına kadar devam etmiştir [3]. Kırım hanları pâdişahın elini veya eteğini öperlerdi [4].

Kırım hanları tamamen Osmanlı nüfûzu altına girip valiler

[1] *Eyyûbî kanunnâmesi*, s. 54 ve Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, basılmamış ikinci cilt, vrk. 319. Âli bu merasimi *Budin* kısmında göstermişse de yanlıştır. Bu merasimin *Eyyübî kanunnâmesi'nde* Eflak seferinde diye kaydedilmesi (Boğdan olacak) ve Kırım hanının *Gazi Giray* olduğunun zikredilmesi de doğru değildir.

[2] Bu 1001 H. 1593 M. 'de Sinan Paşa orduya gelen Gazi Giray'ı karşılayarak at üzerinde konuşup çadırına alıp yanına oturtmuş ve kendisine bir hükümdar muamelesi yapmamıştır; Âlî bunu kaydettikten sonra vezir-i âzamın hanı kendi otağına davetinin yanlış ve avam ve havas huzurunda ona ziyafet çekmesinin layıksız olduğundan gayri, Kırım hanını beylerbeyi mertebesine tenzil ile sağ yanına oturtmasının kötü bir vaziyet olduğunu kaydediyor (*Vrk. 320*). 1594 senesindeki seferde de Kırım Hanı hakkında aynı muamele yapılmış ziyafetten sonra murassa kılıç ve hazineden kudumiyye olarak beş bin altın yol harçlığı verilip vezir-i âzam tarafından hediye edilen donanmış atla beylerbeğiler önüne düşüp çadırına götürmüşlerdir (*Fezleke C. 1, s. 30* ve *Naîma*, c.1, s.94); Müverrih Âlî, Lala Mustafa Paşa'nın İran seraskeri olduğu zamanda maiyetinda bulunup Paşa'ya; Kırım Hanı ile yoldaşlık îcabederse ne suretle buluşursunuz? demiş o da at üzerinde rast gelirsem attan inip dizlerini öpüp tekrar ata binerim cevabını vermiş. Bunun üzerine Âlî, siz burada pâdişah vekili olarak umum kumandansınız, attan inip rikâbını öpmek makul olmaz gibi gelir deyince Lala Mustafa paşa: bu kelâmı sizden ummazdım çünkü Han hazretleri eben an ced hutbe ve sikke sahibidir, ben ise kapıda yetişmiş bir vezirim; neden derecemi bilmezim demiştir.

[3] *Silâhdar tarihi*, c.2,411, 495, 68, 4, 737 ve *Izzî tarihi*, 97 b.

[4] *Raşid*, c. 1, s. 443 ve *Izzî* 97 ve müteakip sahifeler.

gibi azl ve tayin edilir oldukları asırlarda bir Kırım hanı tayin edilince Osmanlı hükümdarı tarafından kendisine reisü'l-küttab vasıtasiyle berat ve emir-i âlem eliyle sancak ve iki tuğ verilip hükümdar tarafından da altın düğmeli kırmızı kadifeye dikilmiş samur ile kapaniçe, kalpak üzerine iki mücevher top sorguç, kılıç, tirkeş (okluk) bir adet hançer divan rahtlı abayı yani merasime mahsus donanmış bir at ve beş bin sikke-i hasene (yani altın) verilmesi kanundu [1]. Kırım hanları *Görünüş*'te yani divanda tahta cülûs edince hanın Şeyhu'l-islâmı yeni hükümdar'ın beline kılıç kuşatıp eline bir Kur'an verir ve "pâdişah'ım, kitabu'l-lahın hükmünden hariç bir şey etme,, diyerek Fatiha okur ve sonra tebrik yapılırdı [2].

Vezir-i âzamların ordudaki mevkilerine rağmen Kırım hanlarının teşrifattaki dereceleri vezir-i âzamdan yukarı idi ; meselâ pâdişah tarafından kabullerinde ehram veya bir minder üzerine otururlardı ; halbuki vezir-i âzam XVII. yüzyıl ortalarından îtibaren pâdişah huzurunda ayakta dururdu ; yine Kırım hanı ata biner veya attan inerken pâdişahlara mahsus binek tahtası üzerine ve vezir-i âzamlar ise iskemle üzerine basarlardı.

Sefer esnasında gerek Kırım hanının ve gerek kalgay veya Hanzâdelerden birisinin tatar kuvvetleriyle orduya gelişlerinde top ve tüfeklerle karşılanmak suretiyle şenlik yapılması adetti [3].

Osmanlı hükümdarı tarafından Kırım hanına nâme ismiyle tahrirat gönderilirdi; bu nâmenin baş tarafındaki elkab birbirlerine yakın kelimelerle muhtelif şekilde olurdu ve en meşhuru şu idi:

Cenab-ı emâret-meab, eyâlet-nisâb, devlet-iktisâb zü'l-kadri'l-etem ve'l-fahri'l-esem el-mahfuf bi mezîd-i inayeti'l-meliki'l-mennan Kırım hanı Gazi Giray Han dâmet mealîhu [4]. Veliahd olan kalgay (kagilgay) sultana :

Halefü's-selâtini'l-kiram (veya 'izam) şerefü'l-havakîni'l-ızam (veya fiham) Kagılgay Saâdet Giray dâme ulüvvühü.

[1] *Naîma*, c. 1, s. 94; *Peçevî* c. 2, s. 151 ve *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 567 ve c. 2, s. 99. Yol parası miktarı zaman zaman tehalüf etmişti. IV. MEHMED zamanında on bin ve on beş bin altın da verilmiştir.

[2] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 8, s. 33.

[3] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 271.

[4] *Mühimme 66*, s. 1, 2 *ve Feridun Bey Münşeâtı*, c. 1, s. 6.

Bazan *Kalgay* veya *Kagılgay* sıfatından evvel "*El-muhtas bimezid-i inayeti'l-meliki'l-allâm*„ şeklinde bir cümle ilâve olunurdu [1]. Kırım hanlarının kardeşlerine de elkab yazılırdı.

Kırım hanlığına tayin edilen bir hanzâde, tayininden sonra sakal salıverirdi [2]. Kırım hanları fermanlarına üç keşideli fakat kavissiz olarak *tuğra* çekerler ve tuğranın sonuna da "*sözümüz*„ yani fermanımız, emirimiz ibaresini yazdırırlardı; hanların tuğraları Osmanlı pâdişahlarınınki gibi fermanın üstüne ve tam orta yerine çekilmeyip üste fakat sağa, satırın baş tarafına çekilirdi. Hanlar metbuları olan Osmanlı pâdişahlarına gönderdikleri nâmenin sonuna imza korlar veya mühür basarlardı. Kırım hanları pâdişah'a gönderdikleri nâmelerde müfred-i muhatap yani "sen„ diye yazarlardı [3]; bunu cemi olarak "siz„ tabiriyle kullanmamalarına sebeb yalnız pâdişaha bağlı olduklarını göstermek içindir.

1136 H. 1724 M. den 1143 H. 1730 M. tarihine ve 1150 H. 1737 M. den 1152 H. 1739 M. tarihine kadar iki defa Kırım hanı olan Hacı Selim Giray-zâde II. Menegli Giray Han'a ait olup elimizde bulunan ve İsakcı kazası halkına hitaben yazılan bir yarlığ yani fermanın tuğrası.

Menegli Giray Han bin Hacı Selim Giray Han
El-Muzaffer Sözümüz

şeklindedir. Bunların tuğradan başka "*tarak damga*„ denilen al ve yeşil damgaları da vardı [4]. Kırım hanlarının mühürlerinde de tarak damgaları görülmektedir.

[1] *Mühimme 66 s. M, 2.*

[2] Kaplan Giray'ın bir namesinden:

Şevketlû, kerametlû, kudretlu, azametlu hünkârım hazretlerinin atebe-i aliyyelerine... mâruz-ı bende-i halisleri budur ki... bu def'a rikâb-ı cihantab-ı hüsrevanenden... irsâl olunan nâme-i hümâyun ve hutut-ı şevket-makrunun ile hıla-ı hassa-ı şâhânemden samura duhte bir hil'at ve bir kabza murassa şimşir ile bir aded tirkeş-i hakanî ve atıyye-i mülûkânenden sekban akçesi... vürud edip nâme-i hümâyununda... *(Mühimme defteri No. 141 sene 1148 cemaziyelevvel evaili).*

[3] *Silâhdar tarihi* c. 2, s. 98 (HACI GİRAY'ın Kırım hanı olması dolayısiyle).

[4] *Eyyubî Efendi Kanunnâmesi*, s. 58.

Moğollarla, Moğollara tâbi diğer devletlerde fermana *yarlığ* denildiği gibi irademiz, fermanımız, buyruğumuz yerine de *sözümüz* tabiri kullanıldığından bunlar da aynı ıstılahı istimal etmişlerdir [1]. Kalgay ve Nureddin sultanlar da îcabında tuğralı ahkâm verirlerdi [2].

Kırım hanlarının sefere daveti

Pâdişah veya serdar-ı ekrem olan vezir-i âzam sefere gideceği zaman lüzum olursa hareketinden bir kaç ay önce kırım hanına nâme-i hümayun gönderilerek sefere davet olunurdu. Hanlar, sefere davet edilecekleri zaman kendilerine âbâdî kâğıt üzerine yazılması âdet olan nâme-i hümayun pâdişahın kendisine mahsus hil'atlerden bir hil'at ile murassa kılıç gönderilmesi kanundu [3] ve aynı zamanda kendisine *çizme-baha* veya *tirkeş-baha* ismi altında beş binle onbeş bin arasında altın ve kalgay sultana da daha az miktarda harcırah giderdi [4]. Osmanlı hükûmeti tarafından han maiyyetinde

[1] Kırım hanlarından Sahib Giray'ın daha Kırıma han olmadan evvel Kazan hanı iken vermiş oldığı 13 Safer 929 [1 ocak 1523] tarihli bir Yarlığ ile bunun izahı Türkiyat mecmuasında B. Abdullah Battal tarafından fotoğrafile birlikte yayınlanmıştır (C. 2. S. 75).

[2] *Eyyubî Efendi Kanunnâmesi*, s. 56.

[3] Cenâb-ı emaret-meab, eyâlet-nisab, rif'at-iktisab melekil-hisal zü'l-kadri'l-etem vel'fahrü'l-esen el-muhtas, el-mahfuf bi sunûf-i avatifi'l-melik-i'l mennûn Kırım hanı Gazi Giray dâmet mealîhu tahiyyât-ı safiyat-ı anberbâr ve teslimat-ı sâfiyât-ı abher-nisar ki mahz-ı inayet-i pâdişahiden sâdır olur, mutalea kılındıktan sonra malûm ola ki hâliya küffar-ı bîdin canibine sefer-i zafer eserim olup düstur-ı mükerrem vezir-i âzam SİNAN PAŞA edamallahü Teâla iclalehu asakir-i nusrat-şiarıma serdar tayin olunup işbu sene ihda ve elf Şevvalinin yirminci günü *İstanbul*'dan çıkıp *Belgrad* canibine azimet üzre olmağın bundan akden merhum ceddin *Sultan Süleyman* han zamanında gönderdiği üzre asakir-i tatar-ı saba-reftardan elli altmış binden ziyade yarar güzide asker intihab idüp dahi mümkün ise bizzat kendünüz teveccüh idüp değil ise karındaşınız olup hâlâ Kagılgayunuz olan... FETİH GİRAY SULTAN dâme ulüvvühu'yı serdar tayin idüp...evvel-i baharda küffar-ı hâksar üzre gönderilmek bâbında fermân-ı kadir tüvânımız sâdır olmuştur. ... hâlâ ızhâr-ı müvalat için mezid-i inayet-i hüsrevânemizden bir kabza şimşir-i dümengîr ve hıla-ı fahiremden bir sevk hil'ât... dergâh-ı muallam çaşnigirlerinden MALKOÇ zîde mecdühû ile irsal olunmuştur gerekdir ki... (*Mühimme defteri*, 71, s. 298) Hanlara yazılan nâmelerin sonuna fermanlardaki "*Alâmet-i şerife itimad kılasız*" ibaresi yazılmazdı.

[4] *Selânikî* s. 322 ve *Silâhdar*, c. 2, s. 691, 743 ve *Raşid tarihi*, c. 1 s. 39, 259 ve c. 2 s. 523 ve c. 3, s. 355.

istihdam edilmek üzere verilmiş olan ve *han defterlisi* denilen *sekban* askeriyle müteferrika, çavuş, sipah, silâhdar, zaîm ve tımarlılar için de muayyen bir miktar para (bir zaman kırk bin kuruş) gönderilirdi [1]. Harp olmadığı zamanda da sekban parası gönderilirdi [2]. *Sekban akçesi*, han defterlisi denilen askere tevzi olunurdu. Kırım hanlığında da sancağ-ı şerif vardı [3].

Kırım hanları'nın pâdişah tarafından kabulleri

Kırım hanının hükûmet merkezine geliş ve gidişinde fevkalâde merasim yapılırdı. Eğer merkeze gelen Kırım hanı yeni tayin edilmişse huzura kabul olunup arz ağaları tarafından kanun üzere başına, hanlara mahsus iki tarafı iki mücevherli top sorguçla müzeyyen yeşil çuhadan dikilmiş samur kalpak ve darü's-saade ağası tarafından arkasına dokuz adet altın düğmeli ve sırma çaprastlı kırmızı kadifeye kaplı samur *kapaniçe* giydirilip silâhdar ağa tarafından da beline mücevherli kılıç ve incili tirkeş, ok ve yay takılırdı. Yeni han pâdişah huzurundan çıktıktan sonra altına divan günlerine mahsus eğerli ve abâyi ile müzeyyen altın zincirli at çekilir ve maiyyetine de hil'atler ihsan olunur ve bunlardan başka hana bir sandık içinde otuz bin kuruş ve yahut beş bin ile onbeş bin arasında altın verilirdi. Kırım hanı daha evvel de kaydedildiği üzere pâdişah tarafından üç adım yürünerek karşılanır ve ehram veya mak'ad üzerine oturup biraz görüşürlerdi [4].

Kırım Hanı pâdişah huzurundan çıktıktan sonra kendisine verilen donanmış ata binerek ikametine tahsis edilen konağa gelir ve hükûmet merkezinde kaç gün kalırsa kendisinin ve maiyyetinin bütün masarifi hazine tarafından görülürdü; Kırım hanını tayininden sonra vezir-i âzam ile diğer vezirler, devlet ricali tebrik ederlerdi.

Kırım hanı tayin olunan zat *İstanbul*'da değilse, hanlık alâmeti olan berat, sancak, hil'at kılıç ve diğerleri bir memur-ı

[1] *Raşid*, c. 4, s. 217.

[2] Raşid c. 2, s. 523.

[2] *Evliya Çelebi*, c. 8, s. 37.

[4] *Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 99. Bu merasim 1136 H. 1724 M. de İkinci Menegli Giray'ın hanlığa tayininde yapılmış olup (*Raşid Zeyli*, 194) "bermucebi-kanun" kaydiyle daha evvelki kabullerin de böyle olduğu anlaşılıyor. Meselâ 1076 M. 1666 M. senesinde Âdil Giray'ın tayini dolayısiyle aynı merasim yapılmıştır *Raşid*, (c. 1, s. 115).

mahsusla gönderilirdi, han bunları merasimle karşılar, bundan sonra yeni Kırım hanı kendisine pâdişah tarafından gönderilen nâme-i hümâyun ile yol harçlığı olan parayı aldıktan sonra pâdişah nerede ise oraya gelir ve merasimle karşılanırdı ; han yol yorgunluğu çıktıktan bir kaç gün sonra huzura kabul olunurdu [1]. Eğer yeni han olacak zât Rodos ve başka bir adada ikamete memur veyahut Rumeli'de çiftliğinde ise acele davet olunarak gelişinde merasim yapılırdı.

Kırım hanları bazan fevkalâde ahvalde kendileri tarafından izhar olunan arzuya binaen pâdişahın müsaadesi üzerine devlet merkezine gelirlerdi ; meselâ 1100 H. 1689 M. tarihinde uzun zamandanberi üç cephede devam eden muharebe sebebiyle bu seferlerde büyük hizmeti görülen ve isyan edecekmiş diye hakkında dedikodu yapılan Selim Giray, hakkındaki şüpheyi def için *Edirne*'ye gelmiş, merasimle karşılanmış, ertesi günü II. Süleyman tarafından huzura kabul olunmuştur. Pâdişah, Kırım hanını üç adım yürüyerek karşılamış, elini tutup ileri çekerek tahtının yanına oturtmuş, "Hoş geldiniz, safa getirdiniz,, demiş, sonra da bilmünasebe :

"Yine Kırım hanısın, göreyim seni, din ve devlet ve uğur-ı hümâyunumuza nice hizmet edersiz,, demiş; devletin en buhranlı zamanı ve Rumeli'deki vaziyetin pek tehlikeli bir anında gidişin iyi olmadığını görüp sırf bir hizmet emeliyle *Edirne*'ye koşan, Selim Giray pâdişahın bu sözüne karşı :

"İnşallah pâdişahım, bu gayret din gayretidir ; melhuzunuzdan ziyade hidemât-ı aliyyenize de can ve baş fedadır,, diyerek yüzünü yere koymuştur [2]. Bundan sonra mûtad olan kalpak, sorguç, hil'at merasimi yapılmıştır.

Müverrih Silâhdar Mehmed Efendi, Selim Giray Han'ın gerek gelişi ve gerek gidişinde ve huzura kabulünde yapılan merasimin kendisinden evvel hiç bir Kırım hanına nasip olmadığını beyan etmektedir [3].

[1] *İzzî tarihi*, s. 93 b ve 97 ve 108.

[2] Pâdişahın, SELİM GİRAY'ı kabulünde "*yine Kırım hanısın*" demesi. Gûya, hanın, Osmanlılardan ayrılarak müstakil olacağı rivayetinin çıkması ve vezir-i âzamın bundan telâşa düşerek azletmek istemesi ve sonra bunun aslı olmadığının tebeyyün etmesi üzerine azlinden sarf-ı nazar edilmesidir. SELİM GİRAY'ın, bizzat *Edirne*'ye gelmek istemesinin bu şayia ile de alâkası olup gelişi, aleyindeki cereyanı ve şüpheyi kapatmıştır.

[3] *Silâhdar*, c. 2. s. 411-421, 422.

Kırım hanlarına dair diğer müteferrik malûmat

Osmanlı pâdişahları tahta cülûslarını, bir nâme-i hümâyun ile Kırım hanlarına bildirirler ve cülusiye olarak kırk bin altın seraser nîmten, samur kürk ve murassâ kılıç gönderirlerdi [1]. Kırım hanına ibtida berat ihsanında Beratının altına *Kefe* mukataasından almak üzere onkerre yüzbin [bir milyon] akçe salyanesi yazılır [2].

Kanun-u kadîm üzere hanzadelerden biri on sekizinci asra kadar rehin olarak alınup Rumelide bir mahalde müsafir olarak oturtulurdu [3]. Kırım hanlarının Osmanlı teşrifatında dereceleri (XVII. yüzyıl başlarında) Rumeli beylerbeyi derecesinde sayılmış ve kendilerine iki tuğ ve iki sancak verilip yedi kat mehterhâneleri olmasına müsaade edilmiştir. Fakat bunların ayrıca kendilerine mahsus mehter takımları ve saltanat kanun ve kaideleri de vardı.

Kırım hanlarına, Osmanlılara ait *Kefe* gümrüğü mukataasından bir milyon yüz bin akçe tahsis edilmişti. Bu, Kefe gümrüğü evvelce Kırım hanlarına ait olup Cenevizliler tarafından her sene han'a muayyen para verilirdi. Osmanlılar burayı aldıktan sonra Kırım hanlarının buradan aldıkları parayı yine kendilerine ayırmışlardır.

XVII. yüzyıl ortalarında hanların *Kefe* mukataasından aldıkları paranın miktarı arttırılmış olup bu miktar onbeş yük (bir buçuk milyon) akçeye çıkarılmıştır. Bundan başka *Kalgay* [4] *sultan*'ın on yük ve *Nureddin sultan*'ın beş yük akçe yıllıkları da vardı. Kalgay ile Nureddin bu yıllıklarını bazan *Gözlöve* ve bazan da *Balıklova* iskelesi gümrüklerinden alırlardı. Kırım hanı Gazi Giray'ın Avusturya seferindeki hizmetine karşılık olarak 1003 Safer 1044 Ekim'de salyanesine beşyüz bin akçe zamedilmiştir [5].

Bazı Kırım hanlarının malikâne suretiyle üzerlerinde bazı sancaklar da vardı [6]. Kırım han-zâdeleri tebriklerde ve merasimlerde vezirlerin üstünde dururlardı [7]. *İstanbul*'da bulunan veya bayramdan az evvel Rumeli'deki yakın yerlerden davet edilen bazı han-zâdeler bayramlarda ibtida pâdişahı tebrik ederlerdi. Bayram münasebetiyle hükûmet merkezine davet edilen Han-zâdelere burada kaldıkları müddetce tayinat verildi [8].

Ruslarla Lehliler her sene Kırım hanlarına vergi verirlerdi; bu vergi verme işi *Karlofça muahedesi*'ne kadar devam etmiştir.

[1] *Silâhdar*. 2 s. 312.

[2] *Evliya Çelebi seyahatnamesi*, c. 7, s. 602. Selanikî tarihi bin tarihinden bindört tarihine kadar Kırım hanlarını sefere davet ve gönderilen teşrifat hakkında bilgi verir. *(Topkapı Sarayı Revan K. 1137)*

[3] *Topkapı Sarayı Arşivi* (defter numarası 801).

[4] Kalgay'ın XVIII da kefe cizye mukataasından onyedi kese ceb harçlığı vardı. *(Vasıf Cild. 2-132)*.

[5] *Selânikî*, Basılmamış kısım, varak 25.

[6] *Mühimme*, 154 s. 276 sene 1163 Rebiülâhır.

[7] *Kavânin-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitane* s. 23.

[8] *Ahmed III devrine aid Emîri tasnifi*, vesika No. 19698.

Kırım hanlarının Boğdan voyvodalığını îcabında müdafaa etmeleri dolayısiyle buradan âidatları vardı [1] Kafkasya'daki Çerkes kabileleri de hanlara esir vergisi verirlerdi [2]. XVI. yüzyıl sonlarına doğru (985 H. 1577 M.) Lehistan'ın vergisi senede otuz bin altın veya bunun mukabili olarak aynı miktara tekabül eden çuha ve kumaş gibi şeylerdi [3]. XVII. yüzyıl sonlarında Lehliler tarafından kırkbeş bin ve Ruslar tarafından da doksan bin kuruştu.

Kırım hanları divanı

Kırım hanları iç işlerinde müstakil olup adlarına hutbe okuturlar ve sikke yani para kestirirlerdi; 992 H. 1584 senesinde İslâm Giray'ın hanlığına kadar hutbelerde Kırım hanlarının yalnız kendi isimleri okunurken bu tarihten îtibaren ibtida hem halife ve hem de metbûları olan Osmanlı hükümdarlarının isimlerinin de okunması teamül oldu; bundan dolayı hatipler hutbelerde evvelâ Osmanlı pâdişahının ismini söyler ve onu müteakip hanın adını zikr ile dua ederlerdi [4].

Kırım hanlığını alâkadar eden işleri görüşmek üzere *Bahçesaray*'da Kırım hanının riyaseti altında muayyen zamanlarda veya lüzumu halinde divan toplanırdı; Kırım'da divanın toplandığı yere yani divanhâneye *görünüş* denilirdi [5]. Görünüş'ün yani divanhânenin dışında içi boza dolu bir havuz bulunup divan âzâları keyif olup han huzurunda serbest konuşmak için bu havu-

[1] *Mühimme*, 129 s. 270 sene 1132 Receb.

[2] *Raşid*, C. 5, s. 175.

[3] *Mühimme defteri*, 33 s. 123, Sene 985 h.

[4] Evliya Çelebi, Kırım Hanı Dördüncü Mehmed'in ikinci hanlığı zamanında Kırım'da bulunmuştur; anın yazdığına göre Hatip hutbede evvelâ Cenab-ı hakkı sonra Hazret-i peygambere ve daha sonra çiharyar [ilk islâm halifeleri Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali] ve şühedâ-i kerbelâyı zikrettikten sonra Osmanlı hükümdarına ve onu müteakip sahib-i Kıpçak ve *Salgat* (Kefe'ye dört saat mesafedir) zü'l-kudret-i ve'l-kuvve Gazi Mehmed Giray Han ibni's-sultan Selâmet Giray Han... diye Menekli Giray hana kadar kırım hanlarını zikr ile dua ettiğini yazmaktadır. (C. 7, s. 604).

[5] "... cümleten üç yerde görünüşler var kim herbirine üç bin adem sığar, bazı divanhanelerdir kim lisan-ı Tatarda *görünüş* deyu divanhaneye derler.. Bu görünüşlerde hanlar cülus edip Kaide-i Âl-i Cengizîyan üzere divan-ı şehinşahî edip hükm-i hükümet ve adl ü adalet ederler.." *Evliya Çelebi*, c. 7. s. 598, 599. Evliya Çelebi'nin kaydı gibi Eyyubî efendi kanunnâmesinde de (.. ve dahi görünüş tabir ettikleri divanhaneden..) kaydiyle Han görüşünden bahsediliyor. (*s 56*).

zun kenarına konmuş olan kabaktan bardaklarla bozadan içtikten sonra görünüş'e girerlerdi [1].

Görünüş'te Kırım hanının sağında *Kalgay sultan* ile hanın veziri demek olan *kapı ağası* [2] ve solunda *Nureddin sultan* otururlardı [3]. *Kapı ağası* bazan ayakta dururdu. Bunların arkasında kazasker [4] onların gerisinde *şahimler* yani küçük Kırım şehzâdeleri ve onların arkasında da *han ağası* [5] ve daha geride darphane emini ve en geride de *Şirin mirzaları* [6] derece sıralariyle oturup işleri görüşürlerdi [7].

Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki görünüş'ü şöyle anlatıyor :

"Divanda hanın sağ tarafında *Kalga* (kalgay-kağılga) sultan ve solunda *Nureddin* sultan otururlardı ; bunlar kendi idarelerindeki yerlere ait davaları han huzurunda dinlerler ve verilen karar üzerine han, tasdiki havi tuğralı yarlığı verirdi. Kırım hanının yine sağına tesadüf eden tarafta hanefî mezhebi şeyhu'l-islâmı ve diğer üç mezheb müftüsü ve solunda kazasker ve onun yanında şehir mollası yani Osmanlıların İstanbul kadısı gibi *Bahçesaray* mollası ve daha alt tarafta Kırım yarımadasındaki yirmi dört kadı oturup kendi mıntakalarına ait davaları dinlerlerdi.

Hanın veziri olan *kapı ağası* bazan ayakta durur ve bazan kalga sultan tarafında otururdu. Defterdar, kalgay sultan tarafında

[1] Kisbî Mustafa Efendi *Tarih-i İbretnümay-ı devlet.* Millet kütüphanesi No. 484.

[2] "... Han hazretlerinin divanında hazır idim. Cümle şehirden mevcut olan mirzalarını ve çerâkiseden Han kulları addettikleri agavatın ve başveziri makamında olan *kapıağası* dedikleri Ahmed ağasını ve yine bir veziri ve hazinedarı olan Abdülaziz Çelebi ve kazaskeri ve nişan ağasını getürmüşler ayağ üzre mukabelesinde dururlardı." *Peçevî*, c. 2, s. 244.

[3] *Kavânin-i Osmanî ve Râbıta-i âsitane*'de *kalgay*'a büyük vezir ve *Nureddin*'e küçük vezir denilmektedir.

[4] Kazaskerlik, Kırım hanlığında en büyük ilmiye rütbesi olup maaşları vardı. İş sahiplerinden *resm-i kısmet*, *çuhdariye*, *huddmiye*, *muhziyye*, *mühür akçası*, *îlâm harcı* vesaire isimleri altında Osmanlı kadıları gibi para almazlardı.

[5] *Han ağası* bir taraftan Osmanlıların yeniçeri ağasına benzer diğer taraftan da *Bahçesaray*'ın ihtisap ve esnafın narh işlerine bakardı; yani belediye vazifesini görürdü. I. Gâzi Giray zamanında ihdas edilmiştir.

[6] *Kavânin-i Osmanî ve râbıta-i âsitane*'de *Şirin beyleri*, Sancak beyleri olarak gösteriliyor.

[7] Kisbî Mustafa Efendi, *Tarih-i İbretnümây-ı devlet.* Millet kütüphanesi numara 484 varak 6, 7.

ve divan efendisi (reisü'l-küttab veya tezkireci) ise solda yani Nureddin sultan taraflarında bulunurlardı ; Osmanlılarda olduğu gibi divan teşrifatcısı kapıcılar kethüdasıdır ; bu, elindeki gümüş asa ile durup şikâyetcileri görünüş'e sokardı.

Divanda tabiî olarak divan kâtipleri, ruznameci, hazinedarlar, eminler, mültezimler ve saire de bulunurlardı.

Müzakereden sonra somat çekilir yani yemek verilirdi ; yemekte mutlaka tay eti bulunmak adetti. Yemekte han ile kalgay ve Nureddin sultanlar, müftü, kazasker ve şehir mollası bir sofrada otururlar ve keza kapıcılar kethüdasiyle kapıcı başılar da ayrı bir yerde yerler ve bu suretle yirmi iki yerde yemek yenirdi [1].„

Kırım'a ait olağanüstü işlerde dört *Keraçi* denilen *Şirin*, *Mansur*, *Barın* ve *Secut* isimlerindeki dört rükn beylerinin reyleri olmadıkça kat'î karar verilemezdi ; Şirin beyleri Kırım hanının tuğrasından daha küçük tuğra (pençe) çekmek ve bâdem gibi beyzî şekilde mühür taşımak ve sah çekmek selâhiyetini haiz idiler ; Şirin beylerinin bu tuğra ve mühürleri olmazsa hanın yarlığı makbul olmayıp sahte addedilirdi.

Hanların devlet merkezindeki işlerini takib için İstanbul'da kapı ketpudası vardı [2].

Kırım hanlığının kuvvetleri

Kırım hanlarının emirleri altında hanın hizmetine verilmiş bir miktar Osmanlı askeri istisna edilecek olursa muntazam yani talimli asker yoktu. İyi binici pek cesur, gözü pek ve seferin bütün meşakkatlerine mütehammil olan tatar kuvvetlerinin bütün muvaffakiyetleri akıncılıkta idi ; bunların akın yaptıkları mahalden hayır kalmazdı ; bundan dolayı düşman, hem memleketi tahrip ederek pek çok esir alan ve hem de kuvve-i maneviyeyi sıfıra indiren tatarların akınlarından fena halde yılmışlardı ; XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı akıncılığı sönünce onların yerine tatar akınları kaim olmuştur.

Kırım hanları, Osmanlıların yüksek hâkimiyetlerini kabul ettikten sonra görülen lüzum üzerine II. Sultan Bayezid veyahut Kanunî Sultan Süleyman zamanında han maiyetine kapıkulu ocaklarından [Sipah, Silâhdar, müteferrika, Çavuş]

[1] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*, c. 7, s. 599, 600.

[2] *Subhi tarihi*, s. 170B.

ve ocak sekbanlarından muhafız gönderilmiştir. Hankulu ve Han sekbanları adı verilen bunlar Han'ın yarlıg ve sair emirnâmelerinin infazı için Osmanlı divanındaki çavuşlar gibi mübaşirlik ve inzibat işlerini gördülerdi [1]. bunların maaşları devlet merkezinden gönderildi [2]. Bu asker, Tatar olmayıp Kırım hanının maiyyeti kuvvetini teşkil ederlerdi,Han-kulunun mevcudu ilk zamanlarda oniki bin kadardı ; bu askerlerin evladları ve torunları da hanın maiyyeti olarak vazife görmüşlerdir. XVII. yüz yılın ikinci yarısında bunların miktarı üç bine kadar inmiş ise de yine Kırım'ın oniki bin kapı kulusu diye şöhretleri varmış. Osmanlı pâdişahları Kırım hanını sefere davet ettiği zaman çizme-bahası olarak gönderdiği onbeş bin altın bu askere ve mirzalara tevzi olunurdu [3]. Daha yukarıda gösterildiği gibi Hanın maiyyetinde ayrıca maaşları devlet hazinesinden verilen ulufeli yani maaşlı, müteferrika, çavuş, sipah, silâhdar, tımar ve zeamet sahibi olarak bir kısım Osmanlı hizmet efradı da vardı. Uzun seferler dolayısiyle bunların miktarı üçyüzü aşmışken on sekizinci yüzyıl başlarında doksana indirilmiştir [4].

Osmanlı pâdişahları herhangi bir sefer için Kırım hanlarını davet ettikleri zaman *sekban akçesi* namiyle gönderilen para bu ulufeli ve dirlikli Osmanlı askerine dağıtılırdı ; *Han-kulu* denilen asker Kırım hanının yanında *Bahçesaray*'da ve Bahçesaray yakınındaki köylerde ve *Otar* denilen çiftliklerde otururlardı [5].

Kırım hanları vaziyetin icabına göre ya bizzat orduya gelirler veya kalgay yahut diğer han-zâdelerinden biriyle kuvvet gönderirlerdi. Çok zaman, pâdişah veya vezir-i âzam sefere çıktığı zaman Kırım hanı bizzat bulunurdu, maamafih bazan vezir-i âzamdan başka serdarlarla da seferde bulunmuşlardır. Meselâ *Kafkas* harekâtında Kırım hanı Mehmed Giray, Özdemir-oğlu Osman Paşa ile ve Gazi Giray da 1007 H. 1598 M. de Avusturya

[1] *Name defteri*, 2, s. 100.

[2] *Mühimme* 154 s. 37 ve *Mühimme* 155, s. 82 ve 523.

[3] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi* c. 7, s. 602 ve *Eyyubî Efendi kanunnâmesi*, s. 59.

[4] *Raşid tarihi*, c. 3. s. 238 sene 1119 H. 1707 M. yani yirmi nefer ulufeli müteferrika yirmi nefer ulufeli çavuş ve yirmi nefer sipah ve silâhdar ve otuz nefer de zaim ve tımarlı efrad bırakılmıştı.

[5] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 7, s. 602.

serdarı Satırcı Mehmed Paşa ve Selim Giray *Çehrin* muhasarasında serdar İbrahim Paşa ile birlikte harekâtı idare etmişlerdir. Evliya Çelebi'nin yazdığına göre Kırım hanı sefere gidecek olursa Âl-i Cengiz kanunu üzere oniki ot ağalarını ileriye kılavuz tayin edip askerini "tapkur,, yani katar halinde oniki kısma ayırarak birbiri ardından sevkeder ve kendisi de beraber giderdi. Eğer kalgay sefere atlansa sekiz tapkur'da elli bin askerle, Nureddin sultan altı tapkur'da kırk bin askerle giderdi.

Kırım'da onar bin adamla ayda veya haftada bir yapılan akına "*beşbaş*,, adı verilirdi [1].

Kırım hanları veya gönderdikleri kuvvetler, harbin ehemmiyetine, hanın kudret ve nüfuzuna ve bizzat gelip gelmediğine, kendi tarafında bir tehlike bulunup bulunmadığına göre çok veya az olurdu. Bundan dolayı Osmanlı seferlerinde en aşağı otuz bin ve en yukarı yüz bin kuvvetle gelirlerdi ; *Lehistan*'a ve *Rusya*'ya yaptıkları akınların hudut komşuları üzerine olması ve başka düşmandan çekinmek kaygusunun bulunmaması sebebiyle bu akınlara doyumluk için daha fazla tatar kuvveti giderdi ; meselâ 997 H. 1589 M. senesinde Kırım hanının ikiyüz bin kişilik bir kuvvetle *Lehistan*'a girdiği haber alınmıştı [2].

Kırım kuvvetleri muhasara veya meydan muharebesi gibi harplerde bir iş göremezler, akın, takip ve sarsılan düşmana hücum gibi harekâtta mühim hizmetler başarırlardı ; bir Kırım tatarının bir atı ve bir silâhı olup yiyeceği de kavrulmuş darı ile keş yani yoğurt kurusundan ibaretti.

Kırım hanı askerinin miktarını öğrenmek istediği zaman *kuşcu* veya *huşcu* [3] yani yemek kazanı usuliyle mevcudu anlarlardı. Yani tatarlar bazan on, oniki ve bazen yedi kişiye *kuşun* denilen bir kazan götürürler ve şimdiki tâbirle oniki kişi bir karavanadan yemek yerdi [4]. Bu on veya oniki

[1] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 7. S. 533, 536.

[2] *Mühimme* 66, s. 8.

[3] Evliya Çelebi şöyle diyor : "... Her koşunda yani yüz adımda bir hoşçı nam kazanları bir beygir üzere tokmak kayışlarla bağlı olup, birkaç beygirler üzere koyun ve keçi derileri içinde yoz pastırması yani kavrulmuş darı ve keş kurutları var; gayri me'külâtları yok bir alay tatar sabâ-reftar adû-şikârlârdır (C. 7, s. 603).

[4] Bir yere asker çıkarmak (asker göndermek) lâzım gelse oniki adam

kişilik mangaya *kuş* derler ve her köyden kaç kuş çıkacağını bilirler ve harpten sonra o miktara göre *Soga ağaları* vasıtasiyle Kırım hazinesi beşte bir ganimet malı alırlardı [1]. Bu *kuş* yani manga hesabı yüzde doksandan ziyade bir ihtimal ile doğru çıkardı ; bazan Kırım'dan çıkıştaki hesapla cephedeki miktar arasında fark bulunur ; bu da tatarların firarları veya ganimet malı elde ettikten sonra izinsiz olarak Kırım'a gitmeleri sebebiyle değişirdi [2].

Kırım hanları Tatar kuvvetleri ile Osmanlı ordusuna gelince bu askerlere âdet üzere hazırlanan pilav, püryan (kızartılmış et) ikram edilir ve âdet üzere bunlar derhal kapışılırdı [3].

Kırım ordusunun sağ kolunda yani "kalgay kolu„nda hanlarla akrabalıkları olan [4] *Şirin beyleri* ile bunlara tâbi olan oymaklar ve sol kolda yani "Nureddin sultan kolu„nda da *Nogaylar*'dan *Mansurlu* ve diğer Nogay beyleri giderlerdi [5].

bir kazan götürürler ve bir koşun tayin ederler, her karyede kaç koşun çıkabilir bu defter ile ona göre çıkarlar.

[1] *Soga ağaları*, hums-i ganâim denilen ganimet malının beşte birini alan memurlardır. *Kalgay* ve *Nureddin* sultanlar sefere serasker olurlarsa ganimet malından onda bir alırlardı. Soga ağaları Osmanlılardaki pencikcilere benzerler (*Eyyubî kanunnâmesi s. 55*).

[2] "... Tatar askeri Hod hân'ın lisanından biddefaat mesmum olmuştur, yüzelli bin tatar ile gelmiş idik buyururlar idi. Yüzelli bin olmak ne ihtimaldir? ve illa otuz kırk bini mütecaviz idüğinde iştibah yogidi" *Peçevî*, c. 2. s. 156. Kırım hanının fazla mübalağa ettiği anlaşılıyor.

[3] *Silâhdar tarihi*, c.2 s.27 "Aylak çadırı kurbinde üçer sıra iki somat (sofra) dizildi. Bütün olarak dana ve sığır yere konulup üzerlerine sahanlar ile yemekler dizildi; etmek ve kaşık kondu...Han hazretleri Aylak çadırı kurbine geldiği gibi tatar askeri aç kurt gibi meydanda olan somatı göz yumup açınca yağma edip hora geçirdiler.." hanın diğer bir gelişinde de pilâv, püryan sığır ve koyun verilip o da kaide üzere yağmalanmıştır (*Aynı eser*, c. 2 s. 710). 1106 h. 1695 m. senesinde Kırım hanının *Zemlin* tarafından orduya iltihakı üzerine Tatar askeri için yüzelli öküz dörtyüz koyun kesilmiş ve sekiz yüz sahan diğer yemekler hazırlanmış ve Tatar askeri bunları kapışmışlardı (C. 2, s.755) yemek kapışmak, sadakat ve memnuniyet alâmetidir.

[4] *Naima*, c. 3, s. 285, 286, *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*, c. 7, s. 601 ve *Hammer tercümesi*, c. 9, s. 231 ve *Eyyubî kanunnâmesi*, s. 57. Şirin beyleri yirmi otuz bin kuvvet çıkarırlardı.

[5] Nogaylar, *Ulu Nogay*, *Mansurlu*, *Küçük Nogay* ve *Şıdak tamgası* olarak dört kısımdır; bunların içinde en şeci ve en hun-rizi Mansur oğlu Nogayları olup meşhur KANTEMİR MİRZA PAŞA bunlardandır (*Eyyubî Efendi kanunnâmesi*, s. 57 ve Naima, C. 3, s. 285). Yalnız *Mansurlu* kolu yirmi bin kuvvet çıkarırdı.

Evliya Çelebi'nin kaydına göre Kırım kuvvetleri XVII. yüzyılın ikinci yarısında yüz bin ile yüzyirmi altı bin arasında olup sefer esnasında bunun kırk bini eşer yani sefere giderdi ; icabederse Kırım hanı seksen bin tatar ile gelir ve diğerleri Kırım'ın muhafazasında kalırlarmış [1].

Kırım şehzâdeleri Kırım tahtında her han değiştikçe, yeni han tarafından öldürülmek korkusuyla yetişmiş olan hanzâdeler ya bir yolunu bulup *Lehistan*'a, *Rusya*'ya veya Osmanlı topraklarına kaçarlar, yahut muhalefet ederlerdi. Kırım tahtına yeni çıkan bir zât, kendisine muhalefet edebilecekleri bazan desise ile elde edip [2] öldürürlerdi ; daha sonraları hanların azl ve tayin işlerini Osmanlı hükûmeti ele alınca yeni Han gerek selefini ve gerek Kalgay ve Nureddin sultanları öldüremez ancak pâdişahın müsaadesiyle cürümlerine göre cezalandırırdı [3]. Fakat herhangi bir vesile ile bu gibilerin Kırım'a ve hattâ Balkanların kuzeyine gitmelerini men etmişti [4]. Azledilen hanın bir miktar yıllık tahsisat ile Osmanlı hükûmetinin göstereceği yerde ikameti -ki *Yanbolu*,

[1] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi c. 7, s. 601* SATIRCI MEHMED PAŞA serdarlığında GAZİ GİRAY HAN seksen bin mevcutla orduya gelmişti.

[2] *Mühimme defteri No. 158 5.58 sene* (169) *(Vekayi-i tarihiye sene 1006 h. 1579).*

[3] *Erdel* kıralına yazılıp birer sureti *Eflâk* ve *Boğdan* voyvodalarına gönderilmiş olan 989 Cemaziyelevvel ve 1581 Haziran tarihli fermanda şöyle denilmektedir :

"Cenâb-ı emaret-meab MEHMED GİRAY HAN dâmet maalihu'nun ALP GİRAY ve SELÂMET GİRAY nam kardeşlerine CİHAN GİRAY merhumun katli hususunda havf ve dehşet müstevli olmağla firar edip vilâyet-i Leh'e tâbi *Çerkes Kerman* nam kalede mahfuz oldukları îlâm olunmağın ıtlak olunmak için Leh kıralına name-i hümâyunum yazılıp... irsal olunmuştur... (*Mühimme defteri*, 42 s. 24) bu iki Kırım şehzadesi kıral tarafından teslim edilmiş ve zavallılar Kırım hanı tarafından öldürülmüşlerdir. *Eğri* seferinden sonra devam etmekte olan Avusturya harbine Kırım Hanı GAZİ GİRAY da davet edilmişti. GAZİ GİRAY sefere geleceğini arzettikten sonra *İstanbul*'da rehin olarak bulunmakta olan biraderi SELÂMET GİRAY'ın Kırım'la mektuplaşıp bir hâdise çıkaracağından korktuğu için kendi yanına gönderilmesini, bildirmiş ise de Osmanlı hükümdarı bu isteğe muvafakat etmemiş fakat hücra bir yerde oturtulup Kırım'la muharebesinin men edileceği cevabını bildirmiştir. (*Feridun Bey Münşeatı*, 1264 tab'ı, c. 2, s. 74) SELÂMET GİRAY *İstanbul*'dan *Bursa*'ya gönderilip orada da hayatını emin görmediğinden CELÂLİ DELİ HASAN'ın yanına kaçmıştır.

[4] *Tarih-i ibretnümây-ı Devlet*, varak 9.

Karinabad, *İslimye*, *Çatalca*, *Aydos* bunlardandı - emrolunmak suretiyle [1] aile arasındaki kan dökülmesine son verilmiştir [2]. Eğer yeni Kırım hanı eski han veya han-zâdelerden birinden şüphe eder ve şikâyet eylerse vaki müracaati üzerine o zât ya bir adaya -ki çok zaman Rodos adası idi - veya başka bir yere sürülürdü.

Hanlar sefere davet edildikleri zaman kendilerine Pâdişah tarafından kılıç, kaftan tirkeş parası ve sefer bahşişi gönderilirdi.

* * *

Kuzey Kafkasya'da *şamhallık* denilen Komokların büyük bir aşiret reisliği olup bundan başka bir de Dağıstan taraflarında Kırım hanlarının nüfuzları altında *Kırım Şamhallığı* vardı. Bundan başka Tuna ile *Turla* (Dinyestr) arasında uzunluğu yetmiş ve genişliği otuz dört saat süren bir *Bucak* (Basarabya) mıntakası olup [3] burası bir seraskerlik addedilip han-zâdelerden biri burada serasker bulunurdu. [4] Bu sahadaki köyler mamur olup her bir köyde Şirin mirzalardan biri otururlardı. Köyleri mirzalar idare ederler ve bunlar da *Bucak seraskeri*'ni âmir tanırlardı.

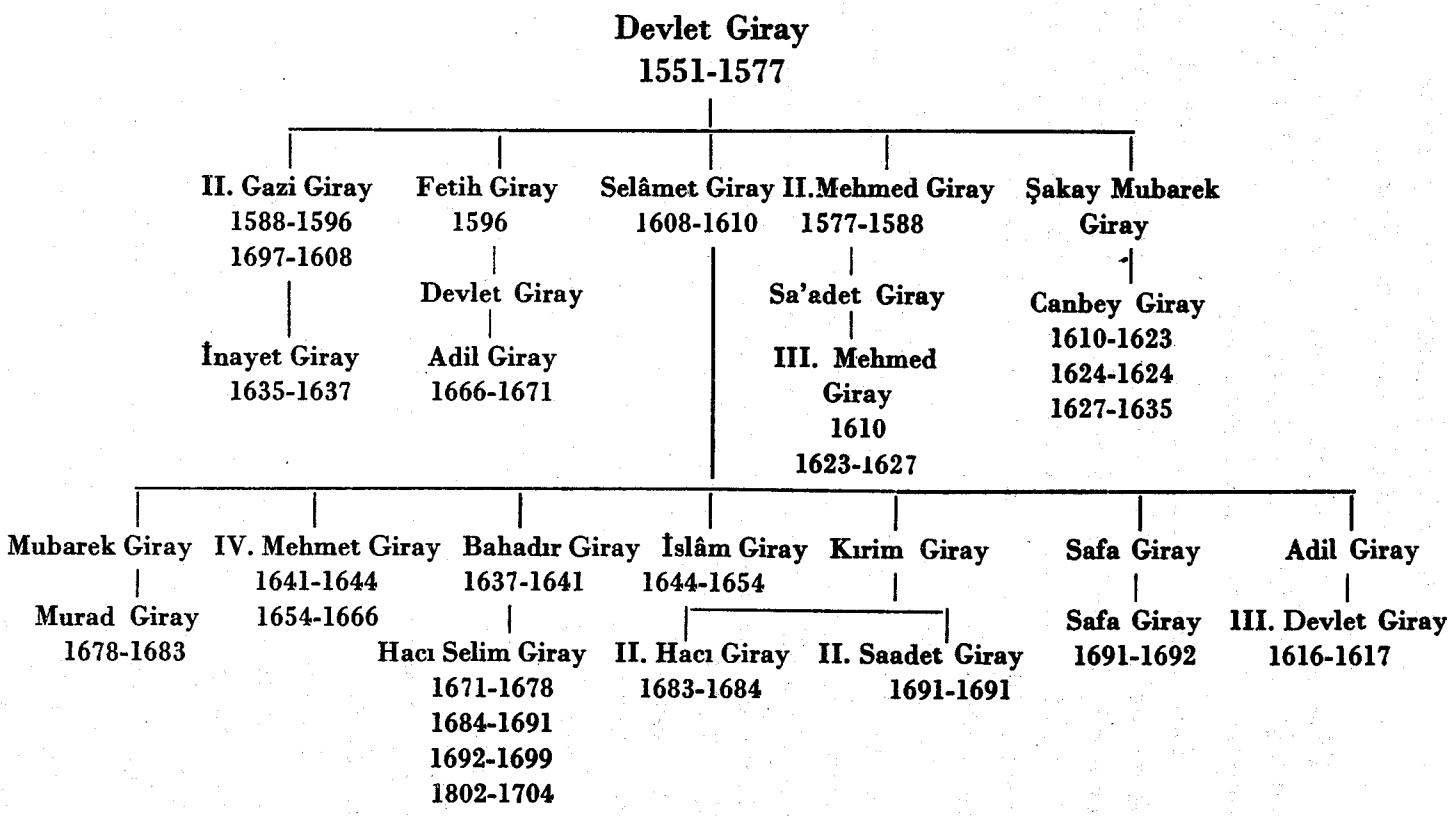
[1] Evliya Çelebi yanbolu kazasının maktu-ul-kalem tatar han sultanlarına (Han-zâdelere) Has kaydolduğunu yazar (C. 8. 5. 60) daha sonra Çatalca'nın subaşı, gökceli, İncegiz, Akviran, Karasinan, Haraccı, Karakızıl, velimeşe, Bekciler, Dursun köyde çiftlikleri vardı. Bunlar şimdi birer köydür. Subaşıköyü mezarlığında bunlardan bazıları medfundur. Fakat onsekizinci yüzyıl başlarında Han-zâdeler ve diğer kırım şehzadesinin İstanbul civarında oturmalarına müsaade edilmezdi (1121 Cemaziyelevvel tarihli hüküm, Mühimme 116 s.177)

[2] Sabıka Kagılgay olan Adil Giray sultan zide ulüvvühu'ya ; Yanbolu kurbunda olan çiftliğine varup ikamet eylemen fermanını olduğu (halde) doğru çiftliğine gitmeyüp Nogaylu içine varup Cemiyyete tesaddi eylediğini, Kırım hanı Mengli Giray hanın sana igbirarı sebebiyle sui kasdından, havfinden nâşî oldığı münfehim olmağla senki mumaileyhsin Kırım hanlarına selatin-i İlhaniyyenin ancak azil ve istihdamları umuru müfevvaz olup lutuf ve kahra müteallik umur taraf-ı hümayunumdan zuhur itmedikce vukuı mesbuk olmadığından (Mühimme 134 s. 234) yine bu hususta salatin-i Cengiziyye'nin Balkan'ın kuzeyine gitmemeleri hakkında hüküm (Mühimme 158 s. 58 sene 1169).

[3] *Akkerman* ile *İsmail* kazası arasındaki araziye *Bucak* denilirdi. Bu mıntıkadaki köyler mamurdu (*Evliya Çelebi seyahatnamesi C. 8. s. 55, 56*).

[4] *İsmail geçidi* ve *Kili* ve *Akkerma* Kadılarınan Bucaklu ve Nogaylu ve umumen o havalide olan tavaif-i tatar, Kırım hanlarının zir-i hükûmetlerinde olmağla *İsmail geçidi* ve *Kili* ve *Akkerman* kazalarında sakin ve mütemekkin olan tatar taifesinin zah-u-rabıtları içün deb-i kadim üzre Hanlar tarafından Kaimmekam nasb u tâyin oluna gelmiş.... *(Mühimme 130 s. 235 sene Muharrem 1134).*

XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar gelen Kırım hanları silsilesi



XVI. Yüzyıl sonuyla XVII. yüzyılda Mekke-i Mükerreme Emîrliği

Kitabımızın II. cildinde *Hicaz*'ın ne suretle Osmanlı idaresine geçtiğini ve Mekke emîri bulunan Şerîf Ebu Nümey b. Berekât zamanındaki işleri kısaca anlatmıştık.

Ebu Nümey daha hayatta iken yani 960 H. 1553 M. de yerine, oğlu Şerif Ahmed'in Mekke emîri olmasını hükûmetten rica etmiş, kendisinin nezareti altında olmak üzere Şerîf Ahmed'in emîrliğine müsaade olunmuş ise de bunun bir sene sonra vefatı üzerine diğer oğlu Şerîf Hasan, Mekke emîrliğine tayin edilmiştir (961 H. 1554 M.).

Şerîf Hasan'ın bir çok oğlu vardı ; kendisi daha hayatta iken bunlardan ikisini kendisine birinci ve ikinci nâib yani vekil yapıp bunların memuriyetlerini hükümete tasdik ettirmek suretiyle bir nevi veliahdlık ihdas etmiştir. 1010 Cemaziyelâhır 1601 Ekim'inde vefat eden Şerîf Hasan'ın yerine birinci naibi Şerif Ebu Talib, Mekke emîri olmuş ise de kardeşleri kendisine karşı rakip çıkmışlar, fakat Ebu Talib'in ehliyeti ve iyi idaresi sebebiyle kendisine diş geçirememişlerdir.

Şerîf Ebu Talib, iki sene kadar Mekke emîrliği etmiş ve ölümü üzerine (1012 H. 1603 M.) Şerîf âilesi arasında riyaset kavgası baş göstermiştir. Ebû Talib'ten sonra Mekke emîrliği biraderi Şerîf İdris b. Hasan'ın eline geçmiş ise de kardeşi Füheyd ile kardeşinin oğlu Şerîf Muhsin İdris'e karşı vaziyet almışlardır.

Bu tarihlerde Osmanlı devleti İran ve Avusturya muharebeleriyle meşgul olduğu gibi, aynı zamanda *Anadolu*'da da yer yer Celâli ısyanları devam etmekte olduğundan Mekke şerîflerinin emîrlik kavgalariyle yakından meşgul olunamadığından emîr olmak isteyen üç şerîfin müşterek hükûmetleri muvafık görülerek I. Ahmed tarafından kendilerine o yolda menşur (berat) gönderilmiştir (1013 H. 1604 M.). Fakat bunlardan her biri kendi başına emîrlik etmek istediğinden aralarındaki geçimsizlik devam etmiş Şerîf Muhsin ile birleşen Şerîf İdris evvelâ Füheyd'i bertaraf etmişler ve sonra bu ikisinden Şerîf Muhsin amcası Şerîf İdris'i bertaraf ederek Mekke emîrliğini yalnız kendi idaresine almıştır (1034 H. 1624 M.).

Bu tarihlerde Yemen beylerbeğiliğine tayin edilmiş olan Gürcü Ahmed Paşa, o tarafa giderken Şerîf Muhsin aleyhdarları Ahmed Paşa'ya Şerîf hakkında şikâyette bulunmalarına mebni, onun müdahalesiyle Şerîf Ahmed b. Abdülmuttalib Mekke emîri îlân olunduğundan Şerîf Muhsin Yemen'e kaçmağa mecbur olmuştur (1037 H. 1628 M.).

Şerîf Ahmed, idareyi ele alınca lüzumsuz şiddet gösterip Şerîf Muhsin'in adamlarını îdama başlamış ve bu arada Mekke müftüsü Abdurrahman Mürşidî'yi de öldürmüş ve elinden kaçıp kurtulan Şerîf İdris'in oğlu Mes'ud, *Yemen* taraflarına gitmekte olan Çerkes Kansu Paşa'ya dehalet etmiştir. Kansu Paşa *Cidde*'ye gelince bir desise ile Şerîf Ahmed'i oraya getirterek öldürmüş ve yerine Mes'ud'u Mekke emîrliğine tayin edip göndermiştir (1039 H. 1629 M.).

Tecrübeli ve iyi idareli olan Mes'ud'un emîrliği az sürmüş ve 1040 H. 1630 M. de vefat ederek bütün Mekke ileri gelenlerinin ısrarları ve ricaları üzerine Ebu Nümey âilesinin en yaşlısı olan Şerîf Abdullah b. Hasan Mekke emîri olmuş, fakat dokuz ay sonra istifa ederek yerine kendi oğlu Mehmed'le sabık emîrlerden Şerîf Muhsin'in oğlu Şerîf Zeyd'i müştereken emîrliğe inha edip beratlarını getirtmiştir (1041 H. 1631 M.).

Bu sırada *Yemen*'de Zeydî imamların isyanını bastıramayıp mağlup olarak avdet etmekte olan Kansu Paşa *Konfüde*'ye geldiği esnada şeriflerden Nâmi b. Abdülmuttalib'in teşvikiyle Mekke üzerine kuvvet sevkedip *Cidde* sancak beyinin emîrlere yardım etmesine rağmen Şerîf Nâmi, Kansu kuvvetleriyle Mekke'ye girmeğe muvaffak olmuştur. Bu çarpışma esnasında Mekke emîrlerinden Şerîf Mehmed bir gülle parçası isabetiyle maktul olup ve Şerîf Zeyd ise kaçmağa muvaffak olmuştur. Bunun üzerine, Mekke emîrliği Şerîf Nâmi ile Şerîf Abdülaziz b. Şerîf İdris'e verilmiştir (1041 Şaban 1632 Mart).

Şerîf Nâmi bundan sonra intikâm almak maksadiyle *Cidde*'ye yürüyüp orayı zabt ve sancakbeyi Mustafa Bey'i öldürüp orada da çok fenalık yapmış ve Hicaz durumu Mısır valisi Halil Paşa'ya anlatılarak yardım istenmiş olduğundan Halil Paşa tarafından sevkedilen kuvvetler Şerîf Nâmi'yi yakalayıp öldürmüşler ve asayiş iade edildikten sonra Şerîf

Zeyd'i tekrar Mekke emîrliğine inha ile beratını getirtmişlerdir (1042 Muharrem 1632 Ağustos).

Hicaz'da bu olayların devam ettiği sırada Osmanlı hükûmeti İran muharebesi, Celâlî temizlikleri, Lehistan seferi deli ve çocuk hükümdarlar zamanındaki kapıkulu ocakları ısyanları ile fazla meşgul olup devlet merkezinden uzak yerlere bakacak durumda olmadığından Yemen elden çıkmış ve Mekke emîrleri de Mısır'dan *Yemen*'e giden ve dönen paşaların ve Mısır valilerinin tesir ve müdahaleleriyle azl ve tayin edilir olmuşlardı.

Bu XVII. yüzyılın son yarısında Mekke emîrliğinde bulunmuş olan Zeyd'in oğlu Şerîf Sâd devletin dört cephede düşmanla çarpıştığı esnada çıkarmış olduğu gailelerle hükûmeti çok yormuştur. Babasının 1077 H. 1666 M. de vefatı üzerine ibtida kardeşi Şerîf Ahmed'le müştereken emîrlik etmiş, fakat altı ay sonra yalnız başına Mekke emîrliğine tayin olunmuştur. Cesur ve cür'etkâr olan Şerîf Sâd bir sızıltı çıkarmaması için taşkınlıklarına karşı gösterilen müsamahayı sûy-i istimal ederek tüccar eşyalarını ve gönderilen sürreyi gasbedip âsi Yemen imamından kuvvet getirtip o kuvvetle *Cidde*'yi işgal eylemiş ve tavaf esnasında emîr-i Hac Hasan Paşa ile harp etmiştir. Bunun üzerine kendisini elde etmek üzere Şam valisi Sarı Hüseyin Paşa memur olarak azledilen Şerîf Sâd'in yerine Şerîf Berekât bin İbrahim getirilmiştir (1082 H. 1672 M.).

Şerîf Sâd azlinden bir müddet sonra hükûmete dehalet ederek kendisine *Vize* ve *Kırklareli* sancakları dirlik olarak verildi ; Hicaz'da urbânın şakaveti ve buna karşı Mekke emîrinin bir iş görememesi sebebiyle Urbân (Çöl Arapları) üzerinde nüfuzu olan Şerîf Sâd ikinci defa Mekke emîri oldu (1103 H. 1692 M.). Fakat iki sene sonra Mısır valisinin tesiriyle azlolunmuş ise de azli kabul etmiyerek *Yemen*'den aldığı kuvvetle *Mekke*'ye gelip yerine emîr olan Şerîf Abdullah bin Haşim'i *Mısır*'a firara mecbur etmiş ve aynı zamanda hükûmete müracaatla âsi olmadığını ve sadakat üzere hizmet edeceğini bildirmiş olduğundan harple meşgul olan hükûmet, gailesini def için mecburen üçüncü defa Mekke emîri yapmıştır (1106 H. 1694 M.).

Şerîf Sa'd 1113 H. 1702 M. senesine kadar Mekke emîrliğinde kalarak arzusu ile çekilip yerine oğlu Şerîf Said'i tayin ettirmiş ve kendisine tahsis edilen tekaüd maaşiyle oturmuştur.

XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. Yüzyıl sonuna kadar Erdel kırallığı

Eserimizin II. cildinde görüldüğü üzere metbûundan gizli olarak Macar kırallığı tacını, Alman imparatoruna terkederek aynı zamanda efendisi olan Osmanlı hükümdarı aleyhine 1570'de imparatorla bir muahede akdetmiş olan İstefan Yanoş'un bir sene sonra çocuk bırakmadan vefatı üzerine Osmanlı hükûmeti Erdel kırallığına [1] Batori İştvan adında bir asil-zâdeyi tayin edip kendisine kırallık alâmeti olarak berat, sancak, tuğ, topuz ve kuka denilen serpuş göndermişti (978 H. 1571 M.) [2].

XVI. yüzyıl sonlarında Erdel vaziyeti ve Batori âilesi

Yeni Erdel hakimi mevkii îcabı olarak hem metbûı olan Osmanlı devletini ve hem de imparatoru idare etmek siyasetini takip edip Osmanlı pâdişahına sadakatten bahis ile vergisini gönderirken diğer taraftan da sessizce *Speyer* anlaşmasiyle imparator Maksimilyen'i Macar kıralı olarak tanı-

[1] Osmanlı Hükümdarlarının nâmelerinde Erdel kıralına *Erdel hakimi* veya *Voyvoda* diye hitab edilirdi. Eğer vezir-i âzam veya vezirler tarafından ona bir şey yazılırsa o zaman *Erdel Hakimi* veya *Erdel kıralı* elkabiyle yazılırdı. Name-i hümayunlarda bazan ismen *Macar kıralı ve Erdel hâkimi* denilirdi.

[2] Erdel beyleri tarafına gönderilmiş olan ahidnâme suretinden: Tevki-i refi-i hümayun vâsıl olıcak malûm ola ki ben ki Sultan-ı Selatin... SULTAN SELİM HAN bin SULTAN SÜLEYMAN HAN'ım vilâyet-i Erdel voyvodası BATORİ İŞTİVAN ve sair beyler südde-i seâdetime adamlar ve mektuplar gönderip kadimi vilâyet-i Erdel'e müteallik olan nevahi ve kurâ ve sair kılâ ve buka beru canibinden (imparator tarafından) dahl olunmayıp sâbıkta kıral olup fevt olan İSTEFAN kıralın tasarruf eylediği üzere vilâyet-i mezbûreye mutasarrıf olup voyvodalık mahlul oldukta evladından ve karındaşından ve sair akrabasından voyvodalıga lâyik ve sezâvâr olanı şöyle ki vilâyet-i mezbûre ümerası ve sair âyanı voyvodalığa kabul edip âstân-ı devlet medarıma sadakat ve ihlas ve kemal-i ubûdiyyet ve ihtisas üzre olduğunu îlâm ideler Ol vakit voyvodalık ona mukarrer ola deyu îlâm edip İSTEFAN KIRAL'A inayet olunduğu üzre ahidnâme-i hümayunum sadaka ve ihsan olunmasın rica eylediler. Öyle olsa vilâyet-i Erdel, kadimden şimşir-i husrevânemizle feth ve teshiri müyesser olmuş memâlik-i mahrusamızın biri ve reaya ve berayâsı haraçgüzarlarımdan olmagın... ve İSTEFAN KIRAL südde-i saadetimize izhâr-ı sadakat ve istikamet itdügi ecilden ahidnâme-i hümayunum ihsan edip reaya ve beraya sâye-i himayetimde âsûde olmuşlardı. Hâlen dahi vilâyet-i mezbûre voyvodası ve beyleri sadakat ve ubûdiyette sabitkadem oldukları ecilden işbu ahidnâme-i şerifi verdim ve buyurdum ki vilâyet-i

mıştır. Batori zamanında Erdel vergisi beşbin filori artarak onbeş bin altına çıkarılmıştır [1].

Batori İştvan 1576 senesinde Osmanlı hükûmetinin yardımiyle Fransa kırallığını kabul etmiş olan Hanri'nin yerine Lehistan kırallığına intihab edilmiş ve Erdel kırallığına da kardeşi Batori Kristof getirilmiş ve 1581'de ölümüne kadar sızıltısızca memleketi idare etmiştir [2].

Kristof'un oğlu Batori Sigismound 1581'de henüz küçük yaşta babasının yerine Erdel kıralı olmuştu; fakat bunun voyvodalığı vezir-i âzam Sinan Paşa tarafından kabul edilmemiş ve yerine fazla vergi vermeği taahhüt eden Pol Markazi adında birisi [3] tercih edilmiş ise de o sırada vezir-i âzamın azli üzerine Batori Sigismund'un kırallığı hükûmetce tasdik edilmiştir.

Temeşvar ve ona tâbi memâliki, ümera kullarından HALİL BEY (Çandarlı zadelerden) sâbıka tahrir eyledüği defterinde mevcut olan kura ve nevahi ki vilâyet-i *Büdün* (Budin) ve *Temeşvar* mülhakatından olan kura ve nevahiye dahl olunmayıp mâadası vilâyet-i Erdel voyvodası BATORİ İŞTVAN voyvoda, kıral-ı sâbık mutasarrıf olduğu üzre tasarruf edip kendinden sonra eğer evlâd ve karındaşından ve sair akrabasından bilcümle içlerinden voyvodalığa yarar olanı ve sair beyleri ve sair âyanı kabul edip âsitâne-i saadetime ihlas ve ubudiyette sabitkadem olduğun îlâm ideler olvakit voyvodalık umuru ona tefviz olunup... bir taraftan düşman hareket edip muavenet lâzım geldikte serhadde vaki olan beylerbeğiler ve beyler kullarım haber aldıkları gibi kenduler bizzat ve bilvasıta yardım ideler... (*Feridun bey münşeatı c. 2, s. 461*) bu hususta Erdel beyleriyle, *Temeşvar* valisine, İŞTVAN BATORİ'ye gönderilen hükümler ve nâmeler Mühimme defterindedir. (*Mühimme* 12, s. 148, 150, 152, sene 978 Zilhicce).

[1] *Mühimme* 27, s. 130. Bu mıkdar sonra ihtimal para rayici sebebiyle artmıştır. Nitekim Sultan İbrahim zamanında onbin altun olup her altun ikişer kuruş hesabı üzere yirmibin kuruş gönderilmiştir (Top. arşivi No 7022. aynı arşivde 34 numaralı Hazine defterinde 1060 senesinde Erdel vergisi onbeşbin Macar altındır.

[2] Bu, BATORİ KRİSTOF adı mühimmelerde BATORİ HİRİSTO (باتورى خرشتو) ve BATORİ KRİSTO (باتورى قرستو) diye geçmektedir (*Mühimme*, 30, s. 291 ve *Mühimme* 31, s. 185, *Sene 985 H. 1577 M)*

[3] *Mühimme defteri*, 42. s. 98 ve 101, sene 989 Receb POL MARHAZİ'ye verilmiş olan ahidnâmeden :

"Erdel voyvodası olan BATORİ KRİŞTO (Kristof) mürd olup voyvodalığı oğlu olan JİKMUND'a (Sikismund'a) olmasını rica eylediklerinden yarar olup memleket zabtına kadirdir deyu îlâm olunmağın tevcih olunup ahidnâme-i hümâyunum verilmişti; lâkin hâlâ mezburun oğlu sagir olup memleket ve vilâyet zabtına kadir olmadığından maada babasının atebe-i ulyamıza irsal eylediği haraçtan ziyade vergi göndermek emrolundukta teallül ve tereddüt edip vilâyet-i Erdel bey-zadelerinden (İsim yeri açık olup POL MARHAZİ olacak) her veçhile yarar ve şecaat-şiar ve vilâyet-i Erdel'in namdarlarından ve kadimi beyzadelerinden olduğundan" vergisini ziyade göndermeği teahhüt etmesinden dolayı Erdel voyvodalığı POL MARHAZİ'ye verilmiştir (*Mühimme 42*, s. 101, 102). POL

Batori Sigismund ilk zamanlarında Osmanlılara sadık kalmış ise de sonradan Osmanlı-Avusturya muharebesinde karşı tarafın ittifakına girerek *Eflak* ve *Boğdan* beyleriyle de ittifak etmek suretiyle devletin başına bir gaile çıkarmıştır. Bundan dolayı vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem bulunan Sinan Paşa, Avusturya cephesi harekâtını bırakarak ehemmiyetine mebni Eflak tarafına gelmeğe mecbur kalmış fakat başarısızlıkla geri dönmüştür (1595).

Batori Sigismund, *Prağ*'da imparatorla aktettiği bir muahede ile Erdel kıtasını imparator Rodolf'a bırakmış ise de bunu haber alan Erdel mültecileri kararı protesto edip Osmanlı idaresi altında bulunmak üzere Erdel voyvodalığına Eflak beyi *Mihal*'in getirilmesini muvafık bulmuşlardı ; bunun için ısyan halinde bulunan Mihal devlete itaat eder görünüp divan-ı hümayuna müracaat ile pâdişaha altıyüz bin akçe yolladıysa da isteği kabul edilmemiştir.

Sigismund, *Banat* ve *Temeşvar* taraflarında Osmanlılar aleyhine faaliyete geçtiyse de muvaffak olamadığı gibi *Haçova* meydan muharebesinde de imparator kuvvetleriyle beraber ağır bir mağlubiyete uğradı ve artık *Erdel*'de tutunamıyarak Avusturya'ya iltica etti.

Osmanlı devletinin uzun süren Avusturya seferi esnasında *Erdel*'e bakılamadığından burada Osmanlılarla Avusturya siyasetleri çarpışmakta idi. Sigismund, Erdel beyliğini, imparatorla aktetmiş olduğu *Prağ muahedesi* hilafına amcazadesi Kardinal Andras Batori'ye terkettiğinden bundan münfail olan imparator, *Erdel*'in işgalini Eflak voyvodası Mihal'e tavsiye ettiğinden ötedenberi Erdel voyvodası olmak isteyen Mihal derhal faaliyete geçmiştir. Mihal, Erdel'e girip 28 Ekim 1599'da *Şelenberg* (Şelinbar) ile *Hermanştad* arasında Andras Batori'yi mağlup ederek Erdel'i işgal etmiş ve Kardinal kaçarken arkadaşı Piyer tarafından öldürülmüştür.

MARHAZİ sergüzeştci bir asker olup *Transilvanya*'nın (Erdel'in) asîl bir ailesine mensup olan zevcesiyle münazaa edip mahkûm olmuş ve Osmanlılara iltica ile SİNAN PAŞA'ya hulul ederek Erdel kırallığına getirilmek istenmiş ve bu hususta Lehistan elçisiyle SİNAN PAŞA arasında şiddetlice bir münakaşa da olmuştur. (*Hammer tercümesi*, c. 7. s. 105) MARHAZİ sonradan müslüman olarak Litve sancak beyliğine tayin olunmuştur.

Mihal, 1600 senesinde Osmanlılara sadık kalmış olan *Boğdan* prensi İremia Movila'yı da mağlup etmişti ; fakat Erdel halkı bunun şiddetinden korktukları için Osmanlı hükûmetiyle anlaşmak istediğini sezen Avusturyalıların teşvikiyle ayaklanıp 1601'de Mihal'i öldürmüşlerse de bu defa Avusturya cenerali Jorj Basta [1] Erdel'e hâkim olmuştur ; bu sırada Batori Sigismund tekrar Erdel'e geldiyse de muvaffak olamıyarak kaçtı ; imparator, *Erdel*'in serbestisini kaldırıp orasını bir vilâyet haline koydu.

İmparatorun Erdel'deki tahakkümü

İmparator Rodolf pek mutaassıp bir katolik olup bütün Macarların bu mezhepten olmasını istiyordu; bundan dolayı protestan mezhebindeki halkı tazyika başlayıp bunların da katolik olmalarını emretti ve protestanların *Kassa* şehrindeki en büyük kiliselerini ellerinden aldı ve bütün şehir ve kasabalardaki protestan ayinlerini yasak etti. Vicdan hürriyetine karşı yapılan bu tazyik protestan Macarları galeyana getirdi.

Erdel'in bu karışık durumu ve serbestisinden mahrum olarak Avusturyalıların tahakkümü altına girmesi üzerine Erdel'deki *Sikel* asil-zâdelerinden Szekeli Mozes, Vezir-i âzam Yemişci Hasan Paşa'ya müracaatle kendisine irsî olarak Erdel voyvodalığı verildiği takdirde devlet hazinesine senevî on bin altın haraçla hizmet edeceğini arzettiğinden dileği kabul edilerek Osmanlı ordusunun Erdel tarafına gitmesine karar verildi.

Vezir-i âzam *İstoni Belgrad*'ın istirdadından sonra, düşmanın seksen bin kişilik bir ordusunun *Estergon* taraflarında bulunduğu öğrenildi. Bu kadar mühim bir kuvveti arkada bırakarak Erdel'e hareket tehlikeli idi ; ordu erkânı bu gidişin felâket olacağını söylemelerine rağmen [2] vezir-i âzam yapılan tavsiyeleri

[1] *Peçevî* ile *Naima*'da YORGİ BAŞTAYİ deniliyor.

[2] YEMİŞÇİ HASAN PAŞA *Budin* önüne gelip *İstonî Belgrad*'da yaralanmış olan Budin beylerbeği ALİ PAŞA ve diğer ümera ile müzakere ettiği esnada ALİ PAŞA vezir-i âzama : gece casusum geldi, eskiden adamım olmakla mûtemeddir; kırk adet büyük topları mevcut ve kuvvetleri seksen binden fazla imiş ve eğer bu sözüm yalan çıkarsa ve siz gittiğiniz gibi onlar gelip *Budin*'*i* muhasara etmezlerse işte orduy-ı hümayun kadısı bu sözü sicil ve hüccet etsin, hilâfı zuhur edersе beni eşedd-i siyaset ile katledin dediyse de YEMİŞÇİ ARNAVUD, inadından dönmedi ve düşmanın altı bin kadar olduğunu söyliyerek *Erdel* taraflarına gitti *(Peçevî tarihi*, c. 2, s. 244*)*.

dinlemedi; bunun üzerine vaziyeti öğrenen düşman derhal *Budin*'i kuşatıp karşısındaki *Peşte*'yi işgal etti; bunun üzerine Yemişci Hasan Paşa geriye dönmeğe mecbur olup Erdel taraflarına Kırım hanı ile Temeşvar beylerbeğisi Bektaş Paşayı memur etmiş olduğundan general Jorj Basta Erdel'den çekilmiştir. (1011 H. 1602 M.).

Bu suretle Mozes Erdel'e girdiyse de Mihal'in ölümünden sonra Eflâk beyi olan Radu Şerban'ın muhalefetine uğradı. Şerban *Erdel*'e girerek, *Mozes*'in üzerine yürüdü ve *Sigetvar* beylerbeğisinin yardımına rağmen *Braşav* muharebesinde onu mağlup edip öldürdü (1603). Fakat Radu çekildikten sonra Avusturya cenerali tekrar Erdel'e girerek eski şiddeti devam ettirdi ve bu hal Erdel'de Avusturyalılara karşı derin bir nefret uyandırdığından memleketin ileri gelenlerinden kaçabilenler Osmanlılara iltica ettiler [1].

İştvan Boçkay

Osmanlılara iltica edenlerden birisi de Erdel beyzâdelerinden İştvan Boçkay (Bocskay) idi. Boçkay daha evvel Erdel beyi Sigismund Botari'nin yanında bulunmuş bir macar asil-zâdesi olup protestan mezhebine mensup fakat Habsburg'lar sâdıktı. Lakin imparator'un kumandanı olan Barbiano tarafından elindeki kal'anın taarruza uğraması üzerine ısyana karar verdi. Boçkay Nemçelilerin mezalim ve tahakkümlerinden memleketini kurtarmak için kendi milletinin çoğunluğu yani topraksız asil-zâdeler ve köylülerle anlaşmış, evvelâ Tise havalisinde Yukarı Macar beyleri denilen protestan asil-zâdelerinin başına geçip (1604) sonra da Erdellilerin kendisine tâbi olmaları üzerine Avusturyalılara karşı bazı muvaffakiyetler elde etmiş ve *Tisa nehri*'nin iki tarafında Nemçelilere ait birkaç kale almıştı. Bu sırada Osmanlılar'la Avusturyalılar arasındaki muharebe devam etmekte idi.

[1] "Ecnas-ı kefereden Nemçe cinsi ki... kuvvet bulup Erdel ve Macar kılamı külliyet ile zabt ettikten sonra bu nevi küffarın ata ve dona kadir olanlarını asker ve sipahi ve zuafası raiyyet ettiklerinden gayri enva-i cefa ve eziyet ve Macar ve Erdel cinsinin ehil ve ıyallerine taarruz ve ihanet edip bunlar dahi müdafaaya kadir olmadıkları cihetten Nemçe tâifesine sûreta ser-füru edip lâkin derûnen adavetleri mertebe-i nihayede idi... Macar ümerası, Nemçe edânisi yanında bile reayadan hor ve hakir idi; faraza yolda geçerken kakma çalıp ve ardından gelirken şapkasını kaldırıp yüzüne tükürmek gibi evzâ ederlerdi..." "*Peçevî*, c. 2. s. 298 ve *Naima* c. 1, s. 386.

Boçkay'ın bu faaliyetine karşı Nemçe kumandanı *Başta* (Baştay Gorgi) mukabil taarruz ile Boçkayı mağlûp etmiş ve o da Macaristan serdarı Lala Mehmed Paşa'dan yardım istemişti. Bunun üzerine Lala Mehmed Paşa derhal Budin valisi Bektaş Paşa ile Kırım askerinden yardımcı kuvvet sevk edip Boçkay'ın muvaffakiyetini temin eylediğinden Nemçe cenerali mağlûp olarak *Erdel*'den çıkmış ve Boçkay da bu sayede protestanlara yapılan mezalimi bertaraf etmiştir.

Bu muvaffakiyet üzerine serdar tarafından Boçkay'a hil'at ve kılıç yollandığı gibi kendisine Erdel kırallığı da va'dolunmuştur; filhakika o sırada *İstanbul*'a gelen vezir-i âzam Lala Mehmed Paşa keyfiyeti pâdişaha arzederek Boçkay'ın Erdel kırallığına tayini muvafık görülmüştür (1013 H. 1604 M.).

Osmanlıların yardımına güvenerek faaliyete geçen Boçkay her ne tarafa saldırırsa muvaffak oluyor ve cemiyeti günden güne artıyordu ; vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem Lala Mehmed Paşa 1014 Rebiulahır 1605 Ağustos'ta *Estergon*'u muhasara ederken Boçkay da *Varad*, *Tokay*, *Kassa* veya *Kosiçe* ve daha sair kaleleri aldıktan sonra *Uyvar* kalesini muhasara için serdardan müsaade alıp kendisine Eğri beylerbeğisi Sinan Paşa, Budin beylerbeğisi Bektaş Paşa ve bazı sancak beyleriyle kuvvet yollanmış ve *Estergon*'un fethinden sonra Bosna beylerbeğisi Hüsrev Paşa, *Uyvar*'da bütün kuvvetlere serdar tayin edilmişti.

Uyvar'daki Nemçeliler Macarlarla anlaşmağı isteyip o suretle kaleyi teslim etmişler ve Boçkay da burasının kendi elinde kalmasını istediğinden faaliyetine halel gelmemesi için *Uyvar*'ın onun işgali altında kalmasına müsaade edilmiştir.

Boçkay'ın Erdel kırallığı tacı giymesi

Vezir-i âzam Lala Mehmed Paşa, *İstanbul*'dan dönüp *Macaristan*'a gelince, Boçkay ile Osmanlıların işbirliği yapmalarında mühim rol oynayan *Belgrad*'lı Seyyid Mehmed Efendi'yi[1] onun yanına gönderip Boçkay'ı orduya davet etti; vezir-i âzam bu sırada

[1] Bu, SEYYİD MEHMED EFENDİ harpte esir olmuş ve *Boçkayi*'nin hissesine düşmüştü. Ondan dolayı kendisine BOÇKAYİ EMİR derlermiş. SEYYİD MEHMED bir gün Boçkayi'nin bahçesini tımar ederken, Boçkayi, Avusturyalıların mezaliminden şikâyet etmiş. SEYYİD MEHMED EFENDİ beni serdara gönder cümle müslüman askerini senin imdadına getireyim demiş. Böyle bir ısyan BOÇKAYİ'nin

Peşte karargâhında idi; on bin kadar Macar kuvveti ile ordugâha gelen Boçkay fevkâlade merasimle karşılandı ; kendisine ziyafet çekildi ve sonra serdar-ı ekrem tarafından kabul edildi. Lala Mehmed Paşa'nın huzurunda diz çökerek reisü'l-küttap efendi tarafından başına üç bin altın ile yapılmış mücevherli kırallık tacı kondu ve beline murassa kılıç kuşatıldı ve hazineden gönderilen tuğ ve bayrak teslim edildi ve kalkıp serdar-ı ekremin elini öptü ve

"Hâlen biz pâdişaha kul olduk, akçe ile alınan kul ekseriya istemiyerek kulluk eder, amma biz abîd-i ihsan olduğumuzdan can ü dilden itaat ve kulluk ederiz„ diye teşekkür etti.

Osmanlı hükûmetinin Erdel işini bu suretle halledip Boçkay'ı kıral yapmaları Avusturyalıları müteessir etti, hem Osmanlı ve hem Boçkay kuvvetleriyle uğraşmalarının sonu iyi olmayacağını takdir ederek sulhe yanaştılar.

Boçkay'ın Macarları Nemçe esaretinden kurtarması kendisine karşı halkın minnettarlığını mûcib olduğu gibi Erdellilerle Macarlar da kendi hürriyetlerine müdahale etmeyen Türklere karşı aynı derecede minnettar kalmışlardı ; hattâ Boçkay'ın durumu hakkında 1606'da Alman protestanlarına murahhas olarak gönderilen Bocatiüs bu münasebetle şunları söylemektedir :

"Habsburg zulmüne karşı ısyan eden Macar asil-zâdelerinin büyük bir kısmında Türklere karşı itimad o derecede kuvvetlidir ki eğer Boçkay Türklerden ayrılarak Rodolf (İmparator) ile anlaşacak olsa bu hareketi muhakkak hayatına mal olur [1]„.

Boçkay 1606 senesinde İmparator Rodolf ile yaptığı 23 Haziran tarihli *Viyana* muahedesinde imparator, Boçkay'ın *Erdel* ile *Yukarı Macaristan*'daki prensliğini tasdik edip, o da imparatorun Macaristan üzerindeki haklarını kabul ve *Erdel* üzerinde imparatorun hiçbir hakkı olmadığını tasdik ettirdikten sonra *Zutmar*, *Ugosa*, *Tokay* gibi bazı şehirleri de hududu içerisine

hatırından geçiyorsa da Erdel ahalisinin hıristiyan olmasına mebni Türke baş eğmiyeceklerini, yoksa mütalâasının çok muvafık olduğunu söylemiş. SEYYİD MEHMED EFENDİ, Kanunî Sultan Süleyman zamanında bu suretle hareket edip rahat ettiklerini anlatmış ve bu suretle SEYYİD MEHMED birkaç defa Boçkayı ile vezir-i âzam arasında gidip gelmiş ve nihayet iki taraf anlaşarak BOÇKAYI meydana atılmıştır (*Naima c.* 1, *s.* *388*).

[1] *İslâm Ansiklopedisi*, Erdel maddesi, s. 301.

almıştı ; yine bu muahede mûcibince protestanlara serbesti verilmişti. Bunlar tekrar eski intihab haklarını elde ediyorlardı. Bununla beraber, bu Viyana muahedesindeki bir maddeye göre Boçkay varis bırakmadan ölecek olursa *Erdel*'i Avusturya yani Habsburg hanedanına bırakmağı kabul etmekte idi ; bu madde daha sonraları Erdel'i kendilerinin fethedilmiş yerlerinden sayan Osmanlılarla, Avusturya arasında siyasî ve askerî mücadelelere sebep olmuştur.

Batori Gabor

Boçkay Viyana muahedesini aktettiği sene 5 Ramazan 1015 ve 14 Ocak 1607 tarihinde Naîma'ya göre imparatorun tertibi üzere yemeğine konmuş olan zehirin tesiriyle öldüğünden Erdel yine karıştı; Boçkay'ın çocuğu yoktu; fakat Osmanlı pâdişahı tarafından verilen berat mûcibince kendisinden sonra halefi olacak Erdel kıralını intihab etmek hakkı Boçkay'a bırakılmıştı. Bundan dolayı Boçkay ölümünden evvel yerine kızkardeşinin damadı olan Homonanaî'yi [1] göstermişti; fakat Erdel Diyet Meclisi bunu kabul etmiyerek Habsburgların tesiri ve hile ile Macar beylerinden Rakoçi Sigismund'u intihab etmişti [2] ; lâkin Osmanlı hükûmeti bunu kabul etmiyerek Boçkay'a verilmiş olan berattan bahis ile Homonnaî'yi [3] Erdel kıralı yaptırmak

[1] Feridun Bey Münşeatında HOMONNAÎ'nin ismi zikredilmiyerek BOÇKAYI'nın ölümünden evvel kırallık alâmeti olan topozu kız kardeşinin damadı ve veziri olan, kendisine terkettiğinden bahis eylemiş olduğundan HOMONNAÎ'ye bu suretle berat gönderilmiştir (C. 2, s. 376).

[2] Vezir-i âzam KUYUCU MURAD PAŞA tarafından 1015 Zilkade (1607 Mart) tarihiyle ARŞİDÜK MATYAS'a gönderilmiş olan mektupta Erdel beyi ve Macaristan kıralı ETYEN BOÇKAYI'nın elindeki beratı mucibince halefini intihap etmekte serbest olup o da tacı, bayrağı, topuzu VALATİN HOMONNAÎ'ye terkettiği ve BOÇKAYI'nın vasiyyeti üzerine HOMONNAÎ'nin kıral tayin edilerek hükümdarlık alâmetlerinin bir kapıcı başı ile gönderildiği fakat bu memurun *Erdel Belgradı*'na vasıl olmadan evvel ahalinin SİKİSMUND RAKOÇİ'yi intihap eyleyip onun da hile ile kırallık alâmetlerini kapıcı başıdan aldığı ve Osmanlı pâdişahının RAKOÇİ'nin intihabına muvafakat etmiyerek alâmetlerin HOMONAYİ'ye verilmesini arzu ettiği yazılmış ve muahedenâmeye riayet edilerek yeniden fesat çıkmaması tavsiye olunmuştur. (*Hammer tercümesi*, c. 8, s. 291).

[3] BOÇKAYI'nın ölümü dolayısiyle Erdel beylerine gönderilen nâme-i hümayundan hülasâ :

BOÇKAYI İŞTVAN kıral işbu bin onbeş senesi Ramazınının beşinci günü (14 Ocak 1607) dünyadan ahrete intikal eyleyip fevtinden evvel sizi yanına davet

istemişti ; 1608'de Avusturya aleyhdarı olan Erdel ve Macarlılardan mürekkep bir heyet *İstanbul*'a gelerek Rakoçi'yi istemediklerini söylediler ; nihayet Osmanlı hükûmeti Hamonnaî'nin kırallığından vazgeçerek kırallığı için İstanbul'a elçi göndermiş olan Batori Gabor (Gabriel Batori)'u Boçkay'dan sonra kıral tanıyarak menşur (berat) sancak, topuz ve üsküf gönderdi ve bu suretle bir seneden fazla süren Erdel ihtilâfı halledildi (1608) [1].

Batori Gabor, zalim ve mücadeleci bir kıraldı. Naîma tarihinde, *deli kıral* denilen Batori [2] memleketin başına bela kesildi ; Erdel beylerinin mallarına taarruz edip muhalefet edenlerin bazılarını öldürüp bir kısmını da sürgün ediyordu ; bundan başka Erdel'deki sınıflardan *Saksonlar*'a karşı mücadeleye giriştiği gibi Eflâk voyvodası ile de bozuştu ; metbûı olan Osmanlı pâdişah'ına elçiler göndererek Erdel'in, kendisinden sonra evlâd ve ahfadına intikal edeceğine dair *Zitvatoruk* muahedesine bir madde ilâve edilmesini istediği gibi onbeş sene vergi vermeyip bunu müteakip Kanunî Sultan Süleyman zamanında verilmiş olan on bin altını tediye etmeği teklif etmişti ; bunlardan başka kendisine para ikraz edilmesini, Eflâk ve Boğdan ile *Temeşvar* ve Eğri eyaletlerinin ve bazı hudud sancaklarının kendisine bırakılmasını da istiyordu.

Osmanlı hükûmetince durumu iyi görülmeyen Batori'nin kırallıktan atılması îcabetmiş ve kırallığa Türk taraftarı olan Betlen Gabor'un getirilmesi münasib görülerek [3] onu

edip vasiyyet itdügin ve müşarünileyhin (kız kardeşinin) damadı ve veziri ve mûtemed ve müşiri ve Macar ümerasının diliri ve haseb ve neseb sahiplerinin asîli ve muhtarı.. olup mukaddema verilen ahidnâmede müşarünileyhten sonra kıral olması mastûr ve mukayyed ve bundan evvel yazılan nâme-i hümayunumuzda bu hususa izn-i şerifimiz olduğunu yazmışsız, mufassalan malûmımız olmuştur. İmdi müşarünileyh hakkında mezîd-i iltifat-i pâdişahânem zuhura getirip Erdel ve Macar memleketlerine hâkim ve kıral nasbedip kendüye berat-ı izzet-nümun ve nâme-i hümayunum gönderilmiştir. denilerek Homonnaî Erdel ve Macaristan kıralı tayin edilmişti. *(Feridun bey Münşeatı*, c. 2, s. 377).

[1] *Naima tarihi*, c. 1, s. 404 ve *Hammer tercümesi*, c. 8, s. 108.

[2] Naima c. 2, s. 131.

[3] Betlen Gabor cevval ve haris olup Yemişçi Hasan paşa'nın *Belgrad*'da bulunduğu sırada *Erdel*'den kaçarak ona iltica etmiş ve kışı Semendire'de geçirdikten sonra *Erdel*'e girmişti. Fakat bunun orada oturmasına imkân olmadığından tekrar kaçarak *İstanbul*'a kadar gelmişti *(Hammer tercümesi*, c. 8, s. 147).

makamına oturtmak vazifesi Kanije beylerbeğisi İskender Paşa'ya verildi. Betlen Gabor, Kıral Batori'nin şerrinden Erdel'den kaçarak 1021 H. 1612'de *İstanbul*'a gelmiş ve İskender Paşa vasıtasiyle vezir-i âzam Nasuh Paşa'ya çatarak hasmı olan Batori aleyhinde çok şeyler söylemişti ; nihayet hükûmet Betlen Gabor'un kırallığına karar vermişti.

Betlen Gabor [1]

Batori Gabor'un, değiştireleceğini duyarak bir hadise çıkarmaması için; *Budin* kalesinin bazı yerlerinin tamiri sebebiyle fazla askere ihtiyaç vardır diye hudut beylerine emirler gönderilerek asker toplamaları emrolundu;kendisine *Kanije* beylerbeyiliği verilen İskender Paşa,*Sirem* sahrasında asker toplayıp birdenbire *Demirkapı* tarafından *Erdel*'e girdiği gibi aynı zamanda Eflâk ve Tatar kuvvetleri de Erdel'e girdiler. İskender Paşa, Erdel beyleriyle Erdel halkına hitaben bir beyannâme gönderdi ; bunu duyan Batori kaçarak *Varat* kalesine sığındı ; *Erdel*'in ileri gelen beyleri yeni kıralın başına toplandılar ; İskender Paşa *Kolojvar*'da kıral intihabı için Diyet Meclisini toplayarak onların da muvafakati ile Betlen Gabor'u kıral ilân etti ve yeni kıralı makamına oturttuktan sonra döndü.

İskender Paşa'nın Erdel'den çekildiğini haber alan Batori, *Varat*'tan çıkarak, Betlen üzerine gelirken bir pusuya düşürülerek katledildiğinden hem Erdel ve hem de Osmanlı hükûmeti bu deli kıraldan kurtuldu (27 Ekim 1613).

Betlen Gabor, Protestan mezhebinde olup zeki, kurnaz ve müdebbirdi ; Boçkay'ın teşkilâtını devam ettirdi. Sultan Süleyman zamanında Erdel kıralına verilmiş olan ahidnâme gibi pâdişahdan bir ahidnâme istedi ve aldı ; 23 Cemaziyelevvel 1023 17 Temmuz 1614'de İskender Paşa ile yaptığı bu anlaşma ile [2] :

1 - Erdel kıralının vefatı veya tebdîli halinde kırallığa üç milletin âyânının (Senato'nun) kararıyle Erdel beylerinden birisinin seçilerek kabul edilip kırallık hariçten kimseye verilmiyecek.

[1] *Naima tarihi*'nde KOCA BETLEN deniliyor (C. 3, s. 292).

[2] Bu ahidnâme sureti *Feridun Bey Münşeat*ında vardır (Bk. 1265 tab'ı, c. 2, s. 351).

2 - Erdel halkı itaat üzere oldukca hem hudud beyleri ve askerinden hiç kimse Erdel topraklarına taarruz etmiyecek ve alınan esirler islâmiyeti kabul etmezlerse iade olunacak.

3 - Erdel kıralı kendi hududu haricine taarruz etmeyip başka yerler reâyâsından Erdel'e gelecek olanlar kabul olunmayacak.

4 - Teahhüd olunan haraç vakit ve zamaniyle gönderilecek.

5 - Eflâk ve Boğdan ile dostluk üzerine olup komşuluk şartlarına riayet edilip düşman zuhurunda birbirlerine yardım edilecek.

6 - Beç (Avusturya) tarafiyle Erdel kıralları eskiden beri ne veçhile muahede ve müsaleha yapıyorlarsa ve hududları nasıl tayin ve tahdit olunmuşsa yine o suretle kalıp taarruz olunmayacak.

7 - Macar beylerinden Erdel kıralına tâbi olanlara hiçbir taraftan mümanaat edilmiyecek.

Boçkay'ın ölümünden sonra ona tâbi olan *Yukarı Macar beyleri* —ki bunlar da mezhep itibariyle protestan idiler— arasına ihtilâf girip tekrar Avusturyalılara tâbi olmuşlardı ; fakat Nemçeliler îtiyadları üzere bunlara yine fena muamele ettiklerinden başka katolik mezhebine döndürmeğe çalıştıklarından dolayı Betlen Gabor bir taraftan bunları müdafaa etmekle beraber îcabında Osmanlı hükûmetini de işe müdahale ettirerek kuvvetini arttırmak üzere bunları Osmanlı himayesine sokmak istemiştir. Bundan dolayı Erdel kıralı bu Yukarı Macarları hem hüriyetlerine sahip etmek , hem de dinî serbestilerini temin eylemek için Osmanlı hükûmetine müracaat ettirmiş ve bu teşebbüsünde de muvaffak olmuştur ; bu himaye meselesini temin etmek üzere *İstanbul*'a gönderilen Belazi Sigismund, Yukarı Macarların Osmanlı devleti himayesine kabul edildiklerine dair bir ahidnâme almağa muvaffak olmuştur.

Bu ahidnâme mûcibince yukarı Macar beyleri, kaptanları (Kale muhafız kumandanları) ve sair Boyarları gönülden devlete sadık olup Erdel kıraliyle müttefik olacaklar ve memleketlerinin gelirinin derecesine göre tabiiyet alâmeti olarak her sene devlet hazinesine vergilerini gönderecekler ve îcabında hükûmetten yardım göreceklerdi ; ellerindeki kalelere, nahiyelere kimse taarruz etmiyecek eskiden verilenden ziyade vergi alınmayacak

Lehistan kıralı, Eflâk ve Boğdan beyleri Erdel kalelerinden kale satın almak isterlerse asla muvafakat edilmiyecek, Eflâk ve Boğdan voyvodalarından biri âsi olup *Erdel*'e girerse kabul edilmiyecek ve başka tarafa gitmek isterse salıverilmeyip hükûmete teslim edilecek ve yeni tayin olunan Erdel kırallarına eskisi gibi sancak, tuğ, topuz, hil'at ve üsküf verilecekti [1].

1026 H. 1617 M. senesinde *Lehistan*'a karşı yapılacak askerî harekât için Betlen Gabor'un *Özi* beylerbeğisi İskender Paşa yanına gitmesi emrolunmuş ve o da onüç bin yaya ve oniki bin atlı ile gelmişse de Lehlilerle anlaşma yapıldığı için geri dönmüştü [2].

Mezheb muharebeleri esnasında ve 1619 senesinde Fransa, İsveç ve Brandenburg ile ittifak ederek durumdan istifade eden Betlen Gabor Yukarı Macaristan'da mühim rol oynamıştır.

II. Osman'ın Lehlilerle muharebe etmek üzere hareketi esnasında Nemçe imparatoru Lehlilere yardım için gizlice bir miktar kuvvet göndermiş ise de, Betlen Gabor Nemçe kumandanı Wallenstein kumandasında olan bu kuvvetleri *Garam nehri* kenarında mağlup ederek *Bratislava*'yı işgal eylemiş ve harpte aldığı sancaklarla başlardan bir kısmını göndermiştir. Erdel kıralı yine bu sene bazı Türk kuvvetlerini de beraberine alarak *Pojon* (Pozoni) kalesini muhasara eyleyip üzerine gelen Nemçe kuvvetlerini bozmuş ve bu muvaffakiyetlerden dolayı Avusturya nüfuzu altında bulunan macar beyleri Betlen Gabor'a tâbi olmuşlardır (1030 H. 1621 M.).

1031 H. 1622 M. de geçen seneki mağlûbiyetin acısını çıkarmak üzere Erdel üzerine gelen Avusturya kuvvetlerine karşı Betlen Gabor hükûmetten yardım istediğinden *Bosna* eyaletine tayin edilen Sarhoş İbrahim Paşa, doğrudan doğruya Erdel kıralının yardımına koştu ve bu sayede kuvvetlenen Erdel kıralı Nemçe kuvvetlerine karşı tekrar bir muvaffakiyet elde etti.

Betlen Gabor kendi menfaatini kollamakla beraber devlete sâdık olup Avusturyalılarla anlaşmak taraftarı değildi [3]

[1] Bu ahidnâme sûreti *Feridun Bey Münşeatında vardır (C. 2, s. 354?)*

[2] *Naima*, c. 2, s. 151. Sulhnâme biri türkçe diğeri Leh lisaniyle yazılmış olup 26 Ramazan 1026 (28 Eylül 1617) tarihlidir.

[3] Betlen Gabor kurnaz bir kıral olup sadakatle menfaatini telif etmek suretiyle işini yürütmüştür. Tarih sahibi Peçevî İbrahim efendi ile görüş-

Bir nâme-i hümâyunda kendisi hakkında "Âsitâne-i saâdetimizin hayr-hâhı olan,, ve "bizim doğru hayr-hâhımız,, tâbirleriyle kendisinin sadakatine îtimad gösterilmekte idi[1]. Her sene on bin altın olan haracını gönderiyordu.

1033 H. 1624 M. de Alman imparatoruna karşı harekete geçen İsveç, Felemenk ve Danimarka devletleri, Osmanlı devletiyle dostluk tesis etmek istediklerinden Betlen Gabor'a adamlar gönderip tavassutunu rica etmişler ve o da bunu hükûmete bildirmişti ; yine bu sene de pâdişah tarafından tam salâhiyetle murahhas tayin olunan *Budin* beylerbeğisi Vezir Sofu Mehmed Paşa Betlen Gabor'la Avusturya hududu işini görüşerek sulhü tecdit eylemiş olup *Vaç* kalesinin kat'iyyen Avusturyalılara iade edilmemesi kendisine yazılmıştı[2].

Bundan sonra da *Zitvatoruk muahedesi*'ne rağmen Avusturyalılarla hudut kavgaları devam etmiş ve bundan en çok Osmanlılara güvenen Betlen Gabor âmil olmuştur.

Betlen Gabot, 1036 Rebiülevvel 1626 Kasım tarihinde harp cephesinden memleketine döndükten sonra *İstanbul*'daki kapı kethüdasına mektup gönderip oğlu olmadığından ölümünden sonra Erdel kırallığın üç milletin ittifakı ile zevcesi *Brandeburg*'lu Katerina'ya verilmesini rica eylediğinden[3] dileği kabul olunarak 1036 Receb 1627 Mart'ında bu yolda kendisine ahidnâme gönderildi[4].

Betlen Gabor, 1037 Rebiulâhır 1627 Aralık'ında Osmanlı-Avusturya muahedesinin yeniden tetkiki sırasında hükûmetin gösterdiği kayıtsızlıktan ve birçok menfaatlerin elden gitmesinden

tükleri sırada "benim eh-i islâma muavenetim dinlerine meyl ve kendilerine muhabbetten değil ancak kendi maslahatım ve nefsimden zararı def içindir" dermiş. (*Naima*, c. 2, s. 399).

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 372.

[2] *Vaç* veya *Vayçen*, *Budin*'in kuzeyinde ve Tuna dirseğinde bulunup 1029 H. 1619 M. de *Budin* beylerbeğisi KARAKAŞ MAHMED PAŞA tarafından sulhe halel gelmeden, Avusturyalıların aldıkları bazı şeylere bedel tutulduğundan buna karşı imparator ses çıkaramamıştı.

[3] BETLEN GABOR, üç milletin muvafakatını havi TOMAŞİ ile yaptığı müracaata 1036 Receb 8 tarihli (25 Ağustos 1627) beratla muvafakat edilmiştir. bu beratta kıraliçenin adı müstensih hatası olarak "Brandiburgi Katalin Esven" imlâsiyle yazılmıştır (*Feridun Bey Müşeâtı*, c. 2, s. 358).

[4] *Naima tarihi*, c. 2, s. 414.

dolayı devlet erkânı ve ulemâyı acı acı pervasızca muâheze etmiş ve kendi görüşüne göre yapılan hataları ve verilen emirlerden hasıl olan neticeyi beyan etmiştir [1].

Betlen Gabor 1039 H. 1629 M. de vefat etmiştir. *Erdel*'in mesut devri bunun kırallığı zamanıdır. *Erdel Belgradı*'nda yüksek bir okul, bir kütüphâne ve bir de matbaa yaptırmıştır.

Betlen İştvan

Betlen Gabor'un ölümünden sonra verilen ahidnâme mucibince zevcesi Katerina, Erdel kıraliçesi olup Gabor'un kardeşi Betlen İştvan nâib sıfatiyle kırallık işlerine bakmağa başladı; bu, sonradan Erdel beyleriyle ve kale muhafız kumandanlariyle bozuştu ve nihayet Erdel kırallığı 1630 senesinde Betlen Gabor zamanında büyük rol oynamış olan I. Gorki Rakoçi'ye geçti [2].

Rakoçi, İştvan zamanında bozulmuş olan işleri yoluna koyarak 1040 H. 1630 M. senesinde kırallığını IV. Murad'a tasdik ettirip aynı tarihli bir ahidnâme aldı ve kendisinden memnun olmayan ve *Skeller*'e istinad eden Mozeş Szekeli [3] isminde genç bir müddei ile karşılaştı. Bu, Mozeş'i *Temeşvar* beylerbeğisi Murad Paşa destekliyordu; fakat bir netice çıkmadı [4].

[1] *Naima*, c. 2, s. 431.

[2] Osmanlı tarihlerinin yazdıklarına göre İŞTVAN, idareden âciz kalıp Orta Macar bey-zâdelerinden RAKOÇİ ile anlaşarak kırallığı ona terkedip bir müddet çekilecek ve RAKOÇİ vaziyeti ıslah ettikten sonra idareyi yeniden ele alacaktı. Cevval ve enerjik bir bey-zâde olan RAKOÇİ GORKİ, durumu düzelterek halkı memnun edip kırallığı bu suretle eline geçirdikten sonra İştivan'ın avdetine müsaade etmemiştir.

[3] Arşiv vesikasında SEYKEL MOYİZİZ diye kayıtlıdır. Bu, MOZES, daha yukarıda adı geçen ve YEMİŞÇİ HASAN PAŞA zamanında Erdel kırallığına talip olan MOZES ailesindendir.

[4] RAKOÇİ GORKİ'nin 1045 H. 1635 M. de pâdişaha takdim ettiği nâmesinin tercemesinden:

Hak sübhanehû ve teâla azametlu, şevketlu pâdişah-ı âlem-penah hazretlerinin izzet ve saltanatların ziyade eyleyip düşmanların ser-nigûn ve zebun eyliye. Bu kullarına Erdel hükûmeti inayet buyrulalıdan beru mübarek kanatları altına sığınıp sadakat ve doğruluk ile hizmet edip her sene memleketin haraç ve pişkeşini vakti ile gönderip ubûdiyyetimi bildirmekten hâli olmadığım gibi hâlâ bu sene dahi vilâyet-i *Erdel*'in haraç ve pişkeşini olıgeldügi üzere tedarik edip.... gönderilmiştir ve bilcümle SEYKEL MOYİZEZ hususu için Erdel memleketinde olan üç millet âyanı içlerinden bir mûteber ve namdar kimesneyi

I. Rakoçi Gorki [1]

I. Rakoçi Gorki'nin kırallığı ismen fasılaya uğramak suretiyle iki devre gösterir; bunlardan biri az evvel kaydedildiği gibi 1630'dan 1636 senesine kadar olan devredir. Bundan sonra *Budin* valisinin, kendisine iltica etmiş olan Betlen İştvan'ın teşvikiyle Rakoçi'yi azlettirip, İştvan'ı tayin ettirmek suretiyle olan ikinci devre başlamaktadır. Bunun hülâsası şöyledir : Betlen İştvan Erdel'i terke mecbur olduktan sonra *Budin* beylerbeğisi Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa'nın yanına giderek, onu tahrik edip para va'diyle elinden kırallığı alan Rakoçi üzerine sevketti. Hüseyin Paşa, Rakoçi'ye haber gönderip *Erdel*'in İştvan'a iadesini istedi ; Rakoçi, halkın İştvan'ı istemeyip kendisini kırallığa seçtiklerini ve pâdişaha kulluk ve dostluk hususunda kusuru olmadığını, pişkeş ve haraç ne ise onu muntazaman yollayacağını ve *Budin* valisiyle işi olmadığını beyan ettikten sonra son olarak :

—"Ben kulluğumu pâdişaha arzederim ; Betlen İştvan'ın ahvalini siz bildirin ve ben pâdişaha âsi değilim ve ittifakla hükûmeti ele aldım ; âciz bir adamın malını alıp halka musallat etmek iyi değildir,, sözleriyle mütalâasını açık olarak söyledi.

Hüseyin Paşa, kendi görüşüne göre vaziyeti *İstanbul*'a bildirdi ve tabiî olarak Rakoçi'yi kötüliyerek İştvan'a taraftar oldu ve onun yazdığı gibi Betlen İştvan'ın kıral olması hakkında ferman getirtti ; Nasuh Paşa-zâde elindeki kuvvetlerle Erdel üzerine hareket ederek *Lipve* sahrasına geldi ve oradan *Erdel*'e girip *Varad* civarında *Salanta*'da Rakoçi kuvvetleriyle karşılaştı ; vukua gelen muharebede iki tarafda zedelenip çekildiler (1046 Cemaziyelevvel 1636 Ekim) Rakoçi, kendisini toparlıyarak Hüseyin Paşa karargâhına baskın yapmak isterken aksine

müstakil elçi tayin edip bu kullarının elçisiyle maan göndermişlerdir. Ol fukara kullarının iltimas ve ricalarına dahi inayet ve ihsanları ola ki Erdel fukarası ecdâd-ı izamları zaman-ı şeriflerinden bu âne gelince ne veçhile emn ü aman içinde gelmişler ise kemâkân huzur ve istirahatte olup âsûde-hal olalar ve bu elçimiz eğlendirilmeyip vech-i meşrûh üzre nâfi ve hayırlu cevaplar ile bu canibe irsal buyurula... Bu namemiz *Erdel Belgradı*'nda Hazreti İsa aleyhisselâmın velâdeti tarihinin 1635 inci senesinde yazılmıştır *(İbnü'l-Emin tasnifi Hariciye vesikaları, Numara 13.*

[1] Gorki (Rakoczy) *Orta Macaristan*'da eski bir prens ailesindendir. Babası Sigismund 1608 senesi son ayında ölmüştür. Rakoçi 1591 veya 1593 senesinde doğmuş ve 1630 'da kıral olmuştur.

olarak hiç yoktan ortaya çıkan "*vezir basdı*,, sözleri Rakoçi'yi şaşırtarak karargâhı bırakıp kaçmağa mecbur oldu ve bütün ordugâhı ve ağırlıkları elde edildi.

Hüseyin Paşa'nın, hiç yoktan hükûmetin başına bir gaile açması ve Rakoçi'nin 1636 Aralık (1041 Receb) tarihli mektubiyle vaziyeti arzederek sadakatini teyid etmesi üzerine[1] *Budin* valisi azlolunarak hükûmet yine Rakoçi'yi kıral tanıdı.

I. Rakoçi 1052 H. 1642 M. tarihine kadar kırallık edip sonra üç milletin muvafakatiyle kırallığa oğlunu namzed gösterip keyfiyeti hükûmete arzederek bu hususta pâdişahtan bir ahidnâmealdı[2].

Bu tarihlerde İsveç ve Fransa kıralları, imparatorlukta bulunan Habsburglar aleyhine harekete geçmişlerdi ; onların el altından teşvikleriyle Erdel kıralı da Betlen Gabor zamanında Erdel'e bırakılıp onun ölümünden sonra imparator tarafından işgal edilmiş olan yedi kalenin istirdadı vesilesiyle Avusturyalılarla harbe girişti ve 1054 H. 1644 M. de Osmanlı hükûmetini de Avusturyalılara karşı harbe teşvik ettiği gibi kendisi de bazı muvaffakiyetler elde eyledi ; Rakoçi'nin bu hareketi sebebiyle imparator III. Ferdinand Erdel kıralının taarruzundan şikâyet ile menedilmesi için *İstanbul*'a elçi göndermişti. Rakoçi bu sırada yani 1645'de Avusturyalılara geçmiş olan *Semendire* kalesini muhasara etmişti[3].

[1] Rakoçi'nin iltica etmiş olduğu *Saz* varoşından gönderdiği 1046 Receb (1636 Aralık) tarihli nâmesi tercümesinde rakibi olan Betlen İştvan ile mücadelelerini ve Betlen İştvan'ın Hüseyin paşa ile beraber taaruzunu ve kendisinin Milletce *Erdel*'e kıral intihap edilmiş olduğunu ne Nemçe ve ne de Lehlilerle beraber olmıyacağını ve Betlen İştvan'ın ahvalinden dolayı daha evvel vezir Hüseyin paşa'nın istediği üzere İştvan ile oğluna ait hisar ve memleketlerini ona vereceğini ve bunun *İştvan*'a bildirildiğini gerek İştvan ve gerek oğlunun ve maiyyetlerinin hayatlarına dokunulmıyacağını ve kendisine ahidnâme gelirse teahhüd ettiği kırkbin kuruşu bir kalemde hazineye teslim edeceğini, yazdıkların and içip sadakatten padişahın kapısından ayrılmayacağını ve kendisine Sultan Süleyman zamanındaki gibi ahidnâme verilmesini istemiştir (*İbn'l-Emin tasnifi Hariciye vesikaları*, Numara 15) ve *Naima* c. 3, s. 292. Rakoçi'nin gönderdiği diğer nâmeleri aynı tasnifte 13 ve 14 numaralardadır.

[2] Bu ahidnâme sûreti *Feridun Bey münşeatı*'ndadır (C. 2. s. 377—379).

[3] *Naima tarihi*, c 4. s. 90, Sene 1054.

Osmanlı hükûmeti bunu haber alınca Rakoçi'nin Nemçelilere karşı taarruzunu, sulha ve muahede ahkâmına mugayir bulduğu için Rakoçi'ye bir memur gönderdi ; Rakoçi bu sırada Avusturya topraklarında bulunuyordu ; *Semendire* kalesini alamayıp kasabayı tahrip edip sonra *Fülek* kalesini muhasara için o tarafa gitmişti. Hükûmetin gönderdiği memur (Bey-zâde Mehmed Çavuş) Rakoçi'yi bu *Fülek* taraflarında bulup kendisine gönderilen fermanı verdi. Rakoçi memura müttefiki olan *İsveçliler*'le görüşmek üzere gidiyorum diyerek *Lipve* üzerinden *Uyvar*'a gitti ; bu sırada İsveç kuvvetleri Avusturya içine girmiş *Viyana*'ya sekiz mil mesafedeki bir kaleyi muhasara etmekte bulunmuştu.

Osmanlı hükûmeti İsveç ve Erdel kuvvetlerinin birleşmesinin ihtilatlara sebebiyet verebileceğini nazar-ı dikkate alarak bir emr-i vâki karşısında kalmamak için hudutlara lâzım gelen cephane ve mühimmat sevk etmekte idi ; bu sırada Avusturya kuvvetleri, Rakoçi'nin, İsveçlilerle birleşmesinden önce onu bertaraf etmek üzere hareket ederek galebe çalmıştı. Bu vaziyet üzerine Rakoçi'ye kat'iyyen yardım edilmemesi hakkında emir almış olan *Budin* valisinin tavassutiyle iki tarafın arası bulunarak 1055 H. 1645 M. de imparatorla Rakoçi arasında *Linz sulhü* imzalandı ve bu muahede mucibince Erdel kıralı, Avusturyalılara geçmiş olan bazı kalelerini yani Macaristan'ın Kuzey-batı kontluklarını geri aldığı gibi [1] Macaristan'da protestan mezhebi serbesti tanındı.

I. Rakoçi Gorki'nin 1058 H. 1648 M. tarihinde ölümü üzerine yerine daha sağlığında (1642 senesinde) kendisinden sonra kıral olması milletçe kabul edilmiş olan oğlu II. Rakoçi, ahidnâme mûcibince Erdel kıralı olmuştur [2].

II. Rakoçi

Babasından sonra sağlam ve gürültüsüz olarak Erdel kıralı olduysa da muvazenesiz hareketleri ve hudutsuz ihtirasları sebebiyle kendisini ve memleketini felâkete sürükledi. Romen dilinde kitaplar yayınlayarak Romenlerin mezheplerini değiştirmelerine çalıştı; babası gibi en büyük emeli Lehistan kıralı olmaktı; bundan dolayı Lehliler aleyhine hareket

[1] *Naima tarihi*, c. 4, s. 174, Sene 1055.

[2] *Naima*'da II. Gorki'nin *İstanbul*'da [ihtimal rehin olarak] *Yedikule*'de bulunup babasının ölümü üzerine kırallığa tayini kaydediliyor. 34 numaralı Hazine defterinde (Top. Arşivi) 13 Muharrem 1063 Erdel kıralı kendi yerine oğluna feragat ettikde oğlu rikâb-ı humayuna yüz sürüb beşbin Macar altunu takdim etmiştir.

eden İsveç kıraliyle anlaşarak dahilî çekişmeler ve Kırım hanının mütemadi akınlarından dolayı zaafa düşmüş olan *Lehistan*'a saldırmak istedi ; serkeşce harekette bulunmayarak işlerinde pâdişahın muvafakatini alması kapı kethüdası vasıtasiyle kendisine bildirildi ise de Rakoçi bu sırada devletin iç ve dış gailelerini fırsat bilerek yapılan tavsiyeleri dinlemedi ; en birinci emeli olan *Lehistan*'ı işgal için kendi kuvvetlerinden başka İsveç kıralından ve nüfuzu altına almış olduğu Eflâk ve Boğdan voyvodalarından da yardım istemiş, hattâ bu hususta Kırım haniyle Kazaklara bile ittifak teklif etmişti.

II. Rakoçi, İsveç kıralı Güstav Adolf ile Eflâk ve Boğdan'dan aldığı yardımcı kuvvetler de beraberinde olarak *Lehistan*'a yürüdü ve *Varşova*'yı aldı ; fakat İsveç hükûmeti bu sırada *Danimarka* ile mücadele etmek zorunda kaldığından Rakoçi'nin yanındaki askerini çektiğinden Erdel kıralı kendi ve Eflâk, Boğdan kuvvetleriyle kaldı ; mevcudu altmış bin kadardı.

Osmanlı hükûmeti kendi hududu üzerinde *İsveç*'in de nüfuzu altında olarak Erdel ile birleşmiş kuvvetli bir kırallığın bulunmasını istemediğinden bu tehlikeli duruma karşı kendisine müracaat eden Lehistan kıralının da tahrikiyle hükûmet harekete geçti ; keyfiyeti Kırım hanına yazarak Rakoçi-oğlu'nun bu hareketini önlemesini bildirdi.

Bunun üzerine Kırım hanı IV. Mehmed Giray büyük bir kuvvetle Rakoçi üzerine yürüdü ; bunu duyan Rakoçi Gorki müdafaa tertibatı aldı ; fakat Kırım hanı mevcut kuvvetin yarısiyle Rakoçi üzerine gittiği gibi diğer yarısını da Kalgay Sultan kumandasiyle *Erdel*'i yağmaya gönderdi; bunu haber alan Rakoçi'nin kumandanı Kemeni Yanoş, Kırım kuvvetlerine karşı koymaktan vazgeçip memleketi içine çekilerek *Erdel*'i yağmadan kurtarmağa koştu ise de gerisinin Kalgay kuvvetleriyle kapandığını anlayınca *Vistül nehri* kenarında muharebeye mecbur oldu ; muharebede yirmi bin telef ve yedi yüzü beylerinden olmak üzere yirmi bin kadar da esir verdi ; esirler arasında Kemeni Yanoş da vardı ; bütün Erdel ordugâhı ağırlıklariyle ele geçti ; Erdel yağmalandı ; Kırım hanına hizmeti mukabelesinde memnuniyeti havi fermanla hil'at, kılıç, hançer ve mücevherli altın kemer ve bir sorguç gönderildi (1067 H. 1657 M.) [1].

[1] *Naima, tarihi*, c. 6. s. 289.

Bu vaziyet üzerine Diyet Meclisi Rakoçi-oğlu'ndan yüzçevirip Osmanlı hükûmetinin emri üzerine Erdel kıralığına Rhédéy Fesenc (Redey Fesenets) i seçtiyse de az müddet sonra Rakoçi tekrar gelerek Fesenc'i çekilmeğe mecbur etti.

Erdel işinin bu şekli alması dolayısiyle bu sırada vezir-i âzam bulunan Köprülü Mehmed Paşa o tarafa gitmeğe memur oldu. Evvelâ Rakoçi'ye tâbi olan Eflâk ve Boğdan voyvodalarını azledip yerlerine yenilerini gönderdiği gibi kendisi de 22 Ramazan 1068 1658 Haziran'da Erdel'e hareket etti. Bu sefere Lehliler de oniki bin kişilik bir kuvvetle yardıma geldiler.

Erdel'e girilerek Kanunî Sultan Süleyman zamanında alınarak III. Mehmed zamanında Erdel kıralının eline geçmiş olan *Yanova* kalesi elde edildi ve yine o sırada muharebe ile Erdel kıralığının merkezi olan *Erdel Belgrad*'ı [1] alınıp yağmalandı ; Rakoçi-oğlu Nemçe hududundaki bir kaleye kaçtı ; ikiyüz bin kişilik Tatar ve Kazak kuvvetleri her tarafı vurdu ; bir Osmanlı kuvveti de *Varad* önlerine geldi.

Barçkay Ekoş

Erdel murahhasları Osmanlı ordusuna gelerek aman istediklerinden harekâta son verildi; Erdel bey-zâdelerinden olup Rakoçi-oğlu'nun defterdarlığını yapmış olan *Lugoş* beyi Barçkay Ekoş [2] Erdel kıralı tayin olunup *Erdel*'in senelik haracı olan onbeş bin altın, kırk bin altına çıkarıldığı gibi harbe kendilerinin sebebiyet vermelerinden dolayı da ayrıca bin kese akça sefer tazminatı alındı. Ordunun avdeti sırasında Eğri eyaletinden açıkta bulunan Çengî Ali Paşa *Temeşvar* valiliğine tayin olunarak Erdel'de bırakıldığı gibi *Yanova*'nın muhafazasına da *Budin* valisi Kenan Paşa tayin olunup Erdel kıraliyle müzakereye memur edildi ; beş madde üzerine bir anlaşma yapıldı ; bu anlaşmaya göre *Yanova*, *Şebeş* ve *Lugoş* kaleleri mülhakatiyle beraber Osmanlı devletine bırakılıp Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki hudut mûteber tutuluyordu.

II. Rakoçi, bu fena durumu üzerine imparatora başvurarak

[1] *Erdel Belgrad*'ı, *Maroş* nehri üzerinde bulunup bir ismi de *Gyulafehérvar* olup almancası *Karlsburg*'dır.

[2] Bu isim ahidnâmede EKAKEOŞ BERÇSKAY (اقاکاوش برچسقای) ve vezir-i âzamın telhisinde BARÇKAY EKOŞ ve *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Erdel* maddesinde asıl isim olarak BARCSAY AKOS imlâsiyle yazılıdır.

afvı için Osmanlı pâdişahı nezdinde tavassutta bulunmasını rica etti ; filhakika imparator 1069 H. 1659 M. de Rakoçi'nin afvı için nâme ve hediye gönderdi ise de pâdişah. bu tavassutu kabul etmiyerek imparatorun maksadı barışın devamı ise Rakoçi-oğlu'nu elde edip teslim etmektir demek suretiyle imparatorun nâmesine o yolda cevab verdi[1].

Rakoçi-oğlu bundan sonra Kırım hanı kuvvetlerine esir düşmüş olan Eflâk voyvodası Civan Bey'in tavassutuyla kurtulan Kemeni Yanoş'ı, yeni Erdel kıralı Barçkay üzerine sevkedip onu Güney Erdel'e çekilmeğe mecbur etti ; bunun üzerine Barçkay'ı makamında muhafaza için Budin valiliği ile Seydî Ahmed Paşa serdar oldu ; bu, *Demirkapı* civarında Rakoçi-oğlu'nu mağlûp ettiyse de kat'î bir netice alamadı ; Rakoçi-oğlu yine Nemçe hududuna çekilmişti ; fakat kışın, Barçkay'ın bulunduğu *Sibin* kalesi üzerine yürüdüyse de kıralın yardımına gelen Küçük Mehmed Paşa tarafından mağlup edildi. Fakat fırsat bulunca tekrar meydana çıkıyordu.

Seydî Ahmed Paşa'nın Erdel harekâtı

İlkbaharda Serdar Seydî Ahmed Paşa ordu erkâniyle görüşerek üç milletten müteşekkil olan Erdellilerden, yan *Saz* (Saks), *Sikel* ve *Haydukşa*'lardan ve bilhassa, bunların en çetin ve muharibi haydukşa'lar üzerine gitti; meşhur *Varad kalesi* bu tarafta idi. *Haydukşa*'lar ibtida mukavemet ettilerse de sonra bırakıp kaçtılar ; ellerindeki kaleler ve palangalar alınıyordu ; 1070 Ramazan 1660 Mayıs'ında *Kolojvar* önüne gelindi ; düşman kuvveti fazla olduğundan Osmanlı askerinin kuvve-i maneviyyesi biraz za'fa uğradıysa da cesur serdarın teşvik ve teşcî ile askere şevk geldi ve 1660 Mayıs'ında (Ramazan 1070) *Kolojvar* ile *Sasfeneş* arasındaki Fenoş muharebesinde Seydî Ahmed Paşa âsileri imha edercesine bozdu ve üç yerinden yaralanan Rakoçi-oğlu kaçıp *Varad* kalesine iltica ettiyse de yirmi beş gün sonra aldığı yaranın tesiriyle öldü (22 Mayıs 1660).

Bu muharebede Rakoçi-oğlu beş bine yakın telef verip oniki balyemez, onsekiz şahî top ve birçok harp levazımı terkettiği gibi elli bir kale kumandanı esir alındı. Rakoçi, *Varad*

[1] *Naima, tarihi* c. 6. s. 401.

kalesinde öldükten sonra cenazesini oradan başka mahalle nakledecekleri haber alınarak bir miktar kuvvetle Sarı Hüseyin Paşa memur edilmiş ve cenazeyi götüren kuvvetler dağıtıldıktan sonra Rakoçi'nin başı kesilerek *İstanbul*'a gönderilmiştir [1].

Seydî Ahmed Paşa Haydukşa'lardan Avusturya tarafına kaçanların oradan çıkarılması hakkında bir taraftan Avusturya hükûmetine müracaat etmiş ve oradan cevap almadan acele hududu geçmişti; anın bu hareketi, aradaki sulhü tehlikeye düşüreceğinden dolayı imparatorun şikâyeti üzerine Seydî Ahmed Paşa, *Budin* valiliği ve serdarlıktan azlolunmuştur.

Bunun üzerine Budin valiliği Boşnak İsmail Paşa'ya verilerek Erdel tarafı seraskerliğine de Kaptan-ı derya Köse Ali Paşa tayin olunarak Seydî Ahmed Paşa, yeni seraskerin maiyyetine verilmiştir.

Varad'ın zaptı

Serdar Köse Ali Paşa *Erdel*'e geldikten sonra Erdel kıralı Barçkay Ekoş da beraber olarak *Varad* (GrosVaradin) kalesi üzerine gidildi; burası Kuzey Erdel'in en müstahkem ve en mâmur kalelerindendi. Kırk beş gün süren bir muhasaradan sonra Avusturya kumandanı Souches burasını Türklere teslime mecbur kaldı; bu suretle *Varad*, mülhakatiyle yeni bir eyalet oldu (1070 Zilhicce 1660 Ağustos).

Serdar Köse Ali Paşa, *Varad*'ı aldıktan sonra oraya Sinan Paşa'yı tâyin edip döndü; *Yanova* kalesi altına gelince Erdel kıralı Barçkay Ekoş'u yerine gönderip kendisi de kışlağa çekilmişti; fakat bu sırada Rakoçi-oğlu'nun kumandanlarından olup Tatarlara esir olduktan sonra kurtulan Kemeni Yanoş, Avusturyalıların himayesinde olmak üzere Erdel kırallığına talip olmuş ve imparatorun yardımiyle bazı Erdel kalelerini elde ederek buralara Avusturya askeri koydurmuş ve halkın ekserisi kendisine taraftar olduğu için Diyet Meclisi tarafından kıral seçilmişti; bu vaziyet dolayısiyle yalnız kalan Barçkay Ekoş keyfiyetten serdarı haberdar ettiği gibi kendisi de küçük bir kaleye iltica etmişti.

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 202; SEYDÎ AHMED PAŞA'nın Erdel harekâtına dair Silâhdar tarihinde mufassal malûmat vardır *(C. I. s. 197-203)*.

Kemeni Yanoş

Diyet Meclisi tarafından Erdel kıralı ilân edilen Kemeni Yanoş, Barçkay Ekoş'un iltica ettiği kale üzerine giderek muhasara etmiş ve amanla kendisine teslim olan Ekoş'u öldürüp hâkimiyeti altına girmiş olan Erdel kıralığının kendisine verilmesi hakkında Serdar Köse Ali Paşa'ya müracaat etmiştir.

Kemeni Yanoş'un bu teklifine karşı Erdel serdarı Ali Paşa ona oğlunu rehin yollayacak olursa arzusunun kabulüne vesiledir diye haber yolladı ise de bir cevap alamadığından dolayı 1071 H. 1661 M. ilkbaharında derhal Erdel'e girip Yanoş'a tâbi olan bütün şehir ve kaleleri zabtettikten sonra Erdel halkının îtimad ettiği asilzâdelerden Apafi Mihal (Apafiy Mihaly)'i Erdel kıralı yaptırmış[1] bu durum üzerine bir iş göremiyeceğini anlayan Kemeni Yanoş müsait bir fırsat kollamak üzere *Avusturya*'ya çekilmiştir (1661 Kasım).

Apafi Mihal (Mihalu Apaffy) :

Kemeni Yanoş[2] ilk fırsatta başına topladığı kuvvetle Apafi Mihal'in bulunduğu kale üzerine gelmiş ve kıralı muhafaza için orada bulunmakta olan *Yanova* beylerbeğisi Küçük Mehmed Paşa tarafından üzerine varılarak vukua gelen çarpışmada Kemeni maktul düşmüş

[1] Apafi Mihal'in ne suretle Kıral tayin edildiğini orada bulunan Evliya Çelebi şöyle anlatıyor :

"..Apafi Mihal-zâde nam bir kıral-zâde gelip iki bin kese mâl-i pâdişahiyi tahsil edeceğini taahhüd edip Kemin Yanoş'u (Kemeni Yanoş) her kande bulursa hakkından gelmeği ahdü misak eyledi. Amma serdar bunu beğenmeyip fikri Haller Gabor tarafında olmakla bu kıral olamaz diye igmaz edince hemen Melek Ahmet Paşa efendimiz, vallah bu eyi kıral olur diye Melek Paşa Muhzır ağa'nın başından Fasurle'sini alıp kıral olacak gencin başına koyup Bismillah diyerek serdar'ın elini öpdürüp bir iskemle üstüne oturttu, derakab bir fatiha tilavet olunup Apafi Mihal kıral nasbolundu. İptida Çavuşbaşı ve sair divan Çavuşları kırala mubarek bâd edip andan sonra kıral iskemleden kalkarak vüzera ve Mirmiranların ellerini bus edip bâdehu mevcud olan kaptanlar kıralın elini öpüp biat ettiler (*Evliya Çelebi seyahatnamesi*, c. 6, s. 56).

[2] Kemeni Yanoş 1607'de doğmuş I. ve II. Rakoçi'lerin seferlerine iştirak etmiş 1657 senesinde *Polonya*'da Tatarlar taradından esir edilmiş ve iki sene sonra yani 1659'da memleketine dönüp 1660'da kendisini *Diyet Meclisi*'ne kıral ilan ettirmiş ise de Türkler tarafından memleketinden çıkarılmış ve Monte Kukuli'nun yardımiyle imparator Leopold'ün himayesine mazhar olmuş ise de metinde gösterildiği üzere 1662 tarihinde *Segeşvar*'da mağlup ve maktul düşmüştür.

(1662 Ocak) ve Apafi Mihal da bu suretle serbest kalmıştır [1].

Senede kırk bin altun harac vermek şartiyle Erdel kıralliğına getirilen [2] Apafi Mihal 1662'den 1684 (1072-1095) senesine kadar yirmi iki sene Erdel kıralı olup devlete sadık kalmıştır. Erdel hududunda *Sikelhit* (Szchelhyd) ve *Kolojvar* kalelerinin Avusturyalılar tarafından hile ile işgal edilmesi üzerine Osmanlı devletiyle Avusturya arasında vukua gelen 1073 H. 1663 M. muharebesinde Apafi Mihal Osmanlı ordusuna asker göndermiş ve *Uyvar*'ın zabtını müteakip vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa'nın hudud ahvalini görüşmek üzere muslrren daveti üzerine orduya gelmiştir [3].

Fazıl Ahmed Paşa'nın Erdel kıralının orduya gelmesini

[1] *Silâhdar tarihi* c. 1. s. 212-214.

[2] Apafi evvelki senelerle beraber üç senelik haracını teslimine dair bir tahsil kaydı nümunesi :

عن تحويل افتخار الامراء الملة المسيحيه آپافی میخال ختمت عواقبه الخير حاكم ممالك اردل عن
اچهٔ خزینهٔ کبران رعایای مزبوره‌که در حین فتح شدن قلعهٔ یانوه بهر سنه فی (قرق بیك) سکهٔ حسنه
به دادن جزیه متعهد کرده و حالا برای سنه ۱۰۷۰ و سنه ۱۰۷۱ و سنه ۱۷۰۲ به رکاب همایون شده
عن ید ساریطاق ماردین ایلچیٔ حاکم مزبور

سکهٔ حسنه
۱۲۰ بیك
بحساب
غروش
عدد فی ۸۰
۲٤۰ بیك
آچهٔ فی
۱۹ ۲۰۰ ۰۰۰
فی ۹ ذ (ذی الحجه) ۱۰۷٤

[3] Fazıl Ahmed Paşa, Avusturya seferine giderken Apafi Mihal'i de davet etmiş ise de kıral, maiyetinden bazılarının sefere gitme Türk, büyük adamları öldüregelmiştir, nice seleflerini böyle آل âl ile getürüp öldürdükleri çoktur diye kendisini korkuttuklarından kıral da askerim az, sefere ne yüzle varayım düşman vilâyetlerimizdedir, pişkeş vermeğe kudretim yok gibi bir takım özür ve bahanelerle gelmek istememişti. *Uyvar* muvaffakiyetinden sonra vezir-i âzam bunun öldürülmekten korktuğunu anlayıp hemen gelsin, görüşülecek işlerimiz vardır, asker ve hediyeye ihtiyacımız yoktur diye yemin ederek kıralın kapı kethüdasiyle haber göndermiş. Bunun üzerine Apafi Mihal üçyüz atlı ile, 1074 Rebiulevvel 1663 Ekim'de orduya gelip merasimle karşılanmış, kendisine iltifat olunmuş ve hudut işleri görüşülmüştür (*Silâhdar tarihi*, c. 1. s. 290).

istemesi ona teminat verip o sayede Orta Macar halkını devlete ısındırmak ve bu suretle Nemçe yani Avusturya'nın elini Erdel'den kesip bütün Macarlara Apafi Mihal'i kıral tanıtmaktı. Seferden avdet edilip *Belgrad*'a gelindiği vakit vezir-i âzam Apafi Mihal'e samur kürk giydirip ona memleketine dönmeğe izin verdiği sırada :

—" Var imdi göreyim seni, pâdişaha nice istikamet üzere hizmet edersin. Gerçi buraya gelince vâfir zahmet çektin, lâkin bunu kendüne nimet bilip bu zahmetine göre pâdişahtan çok lûtf ve ihsana müstağrik olursun, pes-i perdeden Orta Macarlara, her sınıfa başka başka mektuplar gönderip pâdişahımıza itaat ve inkiyat ettirmeğe sa'y eyle. Bu yıl selâbet ve azamet ve heybet ve kudretini ayne'l-yakîn müşahede edip anladılar ve baharda sen dahî vâfir asker cem'eyle. Ya bizim ile maan sefere gidersin ve yahut memleketinde olan düşman askerini çıkarırsın ; münasib nice ise sana ferman olunur, göreyim seni,, diye vesâyâda bulunduktan sonra memleketine gönderdi [1].

Apafi Mihal, vezir-i âzamın *Belgrad*'da kışladığı sırada gönderdiği mektupta Avrupa ahvaline dair bazı malûmat verdikten sonra Avusturyalıların işgal ettiği *Kolojvar*'ın kendisine itaat ettiğini ve diğer bazı kalelerin kimini zorla ve kimisini itaatle elde eylediğini bildirmiş ve bu mektubu pâdişaha takdim olunarak kendisine kapıcıbaşı ile hil'at gönderilmiştir.

Vasvar muahedesi mûcibince Erdel kırallığının vaziyeti : 1075 H. 1664 M. tarihinde on madde üzerine aktedilen *Vasvar muahedesi*'nin birinci maddesi mûcibince Nemçeliler *Erdel*'de işgal ettikleri kaleleri Erdel kıralına teslim edip gerek Osmanlı ve gerek Avusturya kuvvetleri *Erdel*'den çekileceklerdi. Erdel'de kırallık münhal oldukça Erdel halkının arzusıyla kıral seçilecekti ; yine bu muahedenin dördüncü maddesi gereğince Rakoçi ve Kemeni Yanoş oğulları veya Orta Macarların kat'iyyen Erdel'e tecavüzlerine müsaade edilmiyeceği gibi gerek Osmanlı ve gerek Erdel kuvvetleri de Avusturya topraklarına girmiyeceklerdi.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Apafi Mihal 1094 H. 1683 M. deki Avusturya seferi ve *Viyana muhasarası*

[1] *Silâhdar tarihi*, *c.* 1. *s.* 30.

esnasında orduya gelip daha evvel alınması îcabeden *Yanıkkale*'nin alınmadan *Viyana*'nın muhasarasını doğru bulmadığını Yanık alındıktan sonra Kırım Tatarları vasıtasiyle düşman memleketine akın yapılmasının doğru olacağını beyan eylediyse de bu sözleri plânına muhalif olduğu için Vezir-i âzam Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın hoşuna gitmedi ve "Sen Nemçe'den korkarsın ; var imdi *Yanık* altında zevk eyle,, diye Apafi'yi geri gönderdi [1].

Apafi Mihal, bu harp sırasında İmparator *Leopold*'e gizlice gönderdiği bir mektupta *Viyana*'nın muhasarasına muhalif olmasına rağmen sefere iştirake mecbur olduğunu yazmış ve bozgundan sonra da imparatorla münasebatı sıklaştırmıştır.

Viyana bozgunundan sonra *Budin* önüne gelen vezir-i âzam Erdel kıralını davet ederek memleketine dönmesine müsaade etti.

II. Apafi Mihal

Avusturya ile olan savaş Osmanlıların aleyhinde cereyan etmekte ve *Macaristan*'daki bir kısım yerler Leopold kuvvetlerinin eline geçmekte olduğundan Apafi Mihal durumu nazik gördü ve ihtiyarlığını ileri sürerek kırallığın oğlu Apafi Mihal'e verilmesi için elçi gönderdi ; elçi 26 Şaban 1095H., 8 Ağustos 1684 M. de pâdişah tarafından kabul olunarak II. Apafi'nin kırallığı kabul edilip beratı verildi ve kendisini Erdel tahtına oturtmak üzere bir *İskemle ağası* tayin ve kıralık alâmeti olarak kırmızı kadifeye kaplı kapaniçe kürk, hasoda ağalarının giydikleri üskuf, sorguç gönderildi ; bu yılın haracını yollamayıp onunla orduya zahire göndermesi şart kondu [2]. Fakat idare yine I. Apafi'nin elinde idi.

Osmanlı kuvvetlerinin mütemadi surette mağlup olup çekilmeleri üzerine Erdel kendi başına kaldı ve 1096 H. 1685 M. de imparatorun göndermiş olduğu bir Cizvit papasiyle görüşen Apafi bununla gizli bir anlaşma yaptı ; ertesi sene *Viyana*'ya kadar giden Büyük Apafi bizzat imparatorla görüşüp Blaj anlaşması neticesinde Avusturya kuvvetlerinin *Erdel*'e girmesini kabul ediyordu.Halbuki Erdel vaziyetinden ümidini kesmeyen ve Apafi'nin sadakatine îtimad eden Osmanlı hükûmeti Erdel'den

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 2. s. 68.

[2] *Silâhdar tarihi*, c. 2. s. 133.

gelen üç milletin (Macar, Sikel, Saz) murahhaslariyle görüşüp Avusturya'yı Erdel'den çıkarmak için yedi maddelik bir ittifak akdetmişti (3 Kasım 1687) [1].

Erdel krallığının Avusturya'ya geçmesi :

Filhakika Avusturya kumandanı Garaffa, Erdel'e girerek bir kısım yerleri işgal eyledi. 1687'de Macaristan'ın pek çok yerinin elden çıkması üzerine Erdel artık tamamiyle Avusturyalılara geçti ; Apafi muharebe masrafı olarak imparatora yetmiş bin filori ödemeği kabul eyledi ve buna mukabil Erdel beyliğinin Apafi evlâdına intikali kabul ediliyordu. Fakat Apafi 1690'da öldüğü zaman imparator muahedeye sadık kalmayarak Erdel valiliğini Teleki'ye verdi.

Fazıl Mustafa Paşa, sadaretinin ilk aylarında Avusturya kuvvetlerinin henüz Balkanlarda bulunduğu sırada yani 1101

[1] Erdel'le akdedilen yedi maddelik ittifakın hülâsası :

Madde 1- Erdel halkı silâhlanıp Nemçe'yi tard etmek için çalışacaklar, Osmanlı devletinden asker ve para yardımı görecekler.

Madde 2- Nemçe ile harp bertaraf oluncaya kadar haraçları, masraflarına karşılık olarak Erdel'liye bırakılacak.

Madde 3- Eyi askerle Erdel'liye imdad edilecek ve emir ve kumanda Erdel beyinde olacak.

Madde 4- Nemçe ile harb eden erdel beyinin sözlerine îtimad olunacak ve Erdel'li aleyhindeki münafık sözüne bakılmayacak.

Madde 5- bir mağlubiyet halinde Osmanlı tarafına yapılacak ilticalar kabul edilerek mültecilerin iaşeleri temin olunacak.

Madde 6- Erdel'e nekadar askerle imdad edileceği ve nereye gönderileceği hususunda Erdel beyinin arzusı ile olacak.

Madde 7- İşler bittikten sonra Erdel'lilerin haraçlarına, muafiyetlerine ve bazı ricalarına müsaade olunacak.

Bu anlaşmanın sonunda : İşbu mevad cümlemizin ittifakiyle ve imzalarımızla kabul olunup (Asitane-i saadet'te teşrin-i saninin üçüncü veladet-i hazret-i İsa'nın 1687 senesinde) teslim eyledik deniliyor.

Yusanis Sarosi İlçi-i hakim-i Erdel	Gabriyel Yozig İlçi-i Millet-i Macar	Yuvannis Sarosi Elçi-i Millet-i Sikel
	Marko Dravend Elçi-i Millet-i Saz	

Bu hususta Kıral Rokoçi'ye 1099 Safer tarihli (7 Aralık 1687) nâme yazılmıştır. (Nâme defteri 5, s. 10-14).

H. 1690 M. de Avusturyalılara karşı bir kısım Erdelliler Tököli İmre'yi kırallığa isteyip bunu temin için Kırım hanı Selim Giray'a adam gönderip tavassutunu rica ettilerse de Kırım hanı, hemen tamamen Avusturya işgali altında bulunan *Erdel*'e Tököli'yi kıral yapmak için bir maceraya girişilmesini doğru bulmayarak reddetmiş ise de gelenler vezir-i âzama müracaat edip yalvarmışlardı.

Bunun üzerine Fazıl Mustafa Paşa bu müracaatı müzakere etmek üzere ordu erkânını toplayarak görüşmüş ve bu müzakerede bulunan Kırım hanı :

—"Bu sevdadan feragat edin, *Erdel*, İslâm hududundan uzak bir memlekettir, koruyamazsınız ; *Budin* elde bulunmadıkça Erdel elde tutulamaz, son pişmanlık fayda etmez. Düşmanımız şöyle dursun sairleri bile bize gülerler,, dediyse de akalliyette kaldı.

Tököli İmre'nin Erdel kırallığı :

Bunun üzerine Tököli İmre'ye Erdel kırallığı tevcih olunarak[1] kendisini makamına oturtmağa Tuna muhafızı Çerkes Ahmed Paşa serasker tayin olunarak maiyyetine bir miktar kapıkulu askeri ile Tatar kuvveti, bazı hudud sancakbeyleri ve Eflâk voyvodası Kostantin memur edilip bu suretle kırk bin kişilik bir kuvvet ile gönderildi ; Tököli İmre de maiyeti kuvvetleriyle beraberdi.

Bu kuvvet Erdel'e girip boğazları tutan Avusturya kuvvetlerini mağlup etti. Bu mağlup kuvvetler arasında Avusturya kumandanı Heisler ile birlikte haylı Avusturya kumandanı esir edilip Avusturyalıların *Erdel*'e vali tayin ettikleri Teleki de harpte maktul düştü ; fakat *Erdel*'in ekser kaleleri Avusturyalılar eline bulunduğu için gizli olarak Tököli'ye pek az şehir ve kale tâbi oldu ; Diyet Meclisi Tököli'yi kıral intihab etti ; bu suretle bir müddet *Sibin* şehrinde kalan Tököli İmre Erdel kuvvetleriyle beraber geri dönüp *Bükreş*'te oturdu [2].

1102 H. 1691 M. de Avusturya kuvvetleri Balkanlardan tamamen atılıp *Belgrad* geri alındıktan sonra Fazıl Mustafa

[1] TÖKÖLİ'ye Erdel kırallığı tevcihine dair olan 1101 Ramazan başı tarihli nâme-i hümâyun ile Erdel halkına ve Bey-zâdelerine gönderilen Fermanlar nâme defterindedir (*Nâme defteri* 5, s. 101, 104—106).

[2] *Raşid tarihi*, c. 2. s. 334.

Paşa Erdel'in teshiriyle Tököli'yi tahta oturtmağa Süleyman Paşa'yı memur edip emrine bir haylı kuvvet verdiyse de bu sırada *Salankamen*'de kendisinin şehadeti üzerine bu teşebbüsü akim kaldı ve 1699'da *Karlofça* muahedesiyle yüzelli sene osmanlı hâkimiyeti altında kaldıktan sonra Erdel, Avusturya'ya terkedildi.

Nâme-i hümâyunlarda Erdel kırallarına bazan "Macar kıralı ve Erdel hâkimi,, ve bazan da yalnız "Macar kıralı,, diye hitap edilmekte idi [1].

Bohemya'da zuhûr eden Jan Hüs mezhebi yavaş yavaş Macaristan'a girmiş ve Erdel de dahil olmak üzere Macaristan'ın Osmanlılara ait kısmında serbestce yayılmış ve Orta Macaristan'da da *Kalvenizm* mezhebi ilerlemişti. Hattâ Rakoçi'nin istifasından sonra Erdel Meclisi protestan olduğu için Betlen Gaborı Erdel kıralı intihab ederek imparatorun bir katoliği intihap etmek istemesinin önüne geçmişlerdi ; bu suretle 1629 senesine kadar Erdel kırallığında kalmış olan Betlen, Avusturyalıları ne mezheplerine ve ne de işlerine karıştırmamıştır.

Orta Macar (Kurs) kırallığı

I. Leopold zamanında Macarların durumu

Orta Macaristan'ın doğu ve güneyinde *Tuna* ve *Tise* nehirleri olup bu cihetten Osmanlıların *Budin*, *Estergon* ve *Egri* [Erlav] eyaletleri ve Erdel kırallığı vardı ve aralarında *Tuna* ile *Tise* nehirleri bulunuyordu. İmparator I. Leopold zamanında onun hududu dahilindeki Macaristan gerek idare ve gerek vicdan hürriyeti cihetinden büyük bir tazyik altında idi. Protestan mezhebindeki halkın dinî ve millî hissiyatı rencide edilerek Macarlara karşı pek ağır muamele yapılıyordu. Halbuki imparator, Macaristan tacını giyerken bütün bunlara riayet edeceğini vaid ettiyse de bu vadine riayet etmiyerek aksini yapıyordu; vergilerin ağırlığı itikadlarına müdahale, bütün hak ve imtiyazlarının ellerinden alınması, Macarları hayal sukutuna uğratmıştı; bu hallerine bir çare bulunması için Fransa'ya müracaat ettilerse de red cevabı aldılar.

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 334, 356, 358, 362, 372, 373.

Orta Macarların ısyanına sebep katolik ve protestan mezhepleri arasındaki ihtilâftan çıktı ; Macarların bir kısmı Katolik ve bir kısmı, yani Orta Macar halkı da Protestan idi. Orta Macarların bulundukları mıntaka Avusturya, Erdel arasında bulunup merkezi Kuzey Macaristan'da *Kaşav* veya *Kaşşa* kalesi idi.

Yapılan mezalime karşı Macarlar ayaklanmak istediler fakat kendilerini destekleyecek bir hâmi arayıp Osmanlılarla anlaşmak istedilerse de bu komplo duyularak elebaşıları Ferec Nadasdy ile diğer ileri gelenler katledildiler (1671).

Avusturyalılar, Orta Macarları Katolik yapmak için faaliyete geçtiler ; bu hal Orta Macar halkını mukabeleye sevk etti ; bu suretle mezhep ihtilafı yüzünden iki Macar sınıfı birbirine girdi. Orta Macarlar, katolik Macarlara galebe çaldılar ; fakat katolik Macarlar imparatora şikâyette bulunduklarından bu hale kızan İmparator Leopold, Macaristan'ı bir eyalet haline koyarak General Kaspar Ampringen vali ve kumandan tayin edildi; kurulan divanı harplerle Yukarı Macaristan halkı merhametsizce ezildi. En fena muameleye ve ölüm cezasına protestanlar çarptırıldılar. General Ampringen ile gelen Avusturya kuvvetleri Yukarı Macaristan'a girerek ele geçirdiği protestan Macarları ateşlere atıp atlarının ayakları altında çiğnetti ; fakat bu mezalimden yılmayan Orta Macarlar, mukabele etmek suretiyle Avusturya kuvvetlerini bozup elde ettikleri üçyüz kadar namdar adamlarını kazığa vurmak ve sair akla gelmez işkencelerle öldürdüler.

Teleki Mihal ve Tököli İmre

Orta Macarların başında Apafi Mihal zamanında Erdel idaresini elinde tutan Teleki Mihal vardı; Apafi Mihal'in, buna yardım etmesi imparatoru düşündürmekte idi; daha sonra Yukarı Macaristan'da ve Karpat dağlarının eteğindeki *Kesmark* (Sokmar) malikânesi sahibinin [1] oğlu olup o tarihte pek genç olan Tököli İmre ısyanı idare ediyordu. 1656 veya 1657 senesinde *Arva* şehrinde doğmuş olan Tököli'nin

[1] *Silâhdar tarihi*'nde (c. 1. s. 741) TÖKÖLİ'nin babasının adı دودوق imlâsiyledir, kendisi Orta Macar kıralı olarak gösteriliyorsa da tabiî kıral olmayıp malikâne sahibi bir asilzâdedir. Rivayete göre TÖKÖLİ'nin büyük ceddi bir at taciri iken 980 h. 1572 m. de kişi-zâdelik unvanını almış ve birkaç sene sonra da *Kesmark* malikânesini elde etmiştir. TÖKÖLİ bu zatın torununun oğlu idi *(Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası*, Sene, 3 s. 928).

babası Avusturyalılar tarafından katledilmişti. Tököli, ısyan ettiği ilk senelerde henüz ondört onbeş yaşlarında bulunuyordu ; genç Tököli'ye Osmanlı tarihlerinde *Kurs kıralı* denilmektedir [1]

Orta Macarları ortadan kaldırmak isteyen Avusturyalılar bütün şiddetleriyle onların üzerine yürüdüler ; mukavemet edemiyeceğini anlayan Tököli İmre 1081 H. 1670 M. de on bin kadar Macar kuvvetiyle Erdel'e iltica etti ; Orta Macar kaleleri işgal olunup içerisine Avusturya askeri konuldu.

Tököli'nin Osmanlılara başvurması

Avusturyalıların Orta Macarlara yaptıkları mezalim pek şenî bir surette ve olanca şiddetiyle devam ettiğinden bu hal millî heyecanları artan Macarları Almanlardan tamamiyle nefret ettirdi. Bura halkı kendilerini bu halden kurtarmak üzere Tököli'yi davet etmişler ve kendilerinin hazırlanacaklarını bildirmişlerdi [2] Fakat Tököli'nin maiyyeti erkânı buna imkân olmadığını söyliyerek onların tavsiyesiyle Osmanlı devletine müracaatı muvafık bularak 1083 H. 1672 M. de ibtida *Yanova* beylerbeğisi Cerrah Kasım Paşa'ya müracaat ile kendisiyle görüştü ve Erdel gibi Osmanlı devleti hizmetine girip seferlere iştirak etmeği ve pâdişahın dostuna dost ve düşmanına düşman olmağı teklif ettiyse de Kasım Paşa, tecrübesine binaen ele avuca sığmayan ve kendilerine îtimad edilemiyen Orta Macarlar hakkında hiçbir tavassutu kabul etmedi.

Kara Mustafa Paşa'nın Tököli'yi himayesi

Tököli İmre bundan sonra 1086 H. 1675 M. de bir yolunu bulup *İstanbul*'a elçiler yolladı ise de bunu himaye etmek Nemçe ile akdedilmiş olan sulhü bozacağı için teklifi kabul edilmedi. Bunun üzerine Tököli Avusturya ve Macar hududlarında serseri bir hayat yaşarken vezir-i âzam olan Merzifonî Kara Mustafa Paşa'yı elde etmeğe muvaffak oldu ; yeni vezir-i âzam Nemçelilerle bir

[1] Macarlar âsilere *Kurucz* derler. TÖKÖLİ'nin Habsburglara karşı mücadelesi sebebiyle kendisine *Kurs kıralı* denilmiştir. Silâhdar tarihi (c. 1, s. 743) Kurs kelimesinin Yunan lisanında eşkiya mânasına geldiği yazılıyor.

[2] TÖKÖLİ İMRE'ye Orta Macaristan'dan gelen haberde *Nemçe*'nin tecavüzü hadden aştı; ehl ü iyalimizi gözümüzün önünde fahişe gibi kullanıp başlarını bize tutturur oldular; bunları görmekten ise ölmek yeydir; hemen bir taraftan haber verip yürüyesiz denilmekte idi (*Silâhdar tarihi*, c. 1. s. 742).

harp vukuunda Erdel gibi Avusturyalılardan memnun olmayan Orta Macarlardan da istifade etmek istiyordu. Bunun için Macarlara yardım vâdeden Fransa kıralı XIV. Lui'nin tesiriyle Tököli, daha sonra Osmanlı hükûmetinden ondört maddeyi havi 1093 Şaban 1682 Ağustos tarihli [1] bir ahidnâme almak suretiyle devletin himayesi altına girdi ve bundan cesaret alarak Avusturya topraklarına akına başladı; bu akınlara bazı Türkleri de iştirak ettirdi; nihayet bu hal Avusturyalıların şikâyetlerini mûcib oldu.

Tököli'nin Orta Macar kıralı olması

Tököli'nin faaliyeti sebebiyle Avusturya başvekili şikâyet ederek bunun hareketinin sulha mugayir olup Avusturya hudud kuvvetleri de Türk topraklarına girerlerse sulh bozulur dediyse de maksadı Avusturya ile bozuşmak olan Kara Mustafa Paşa bu şikâyete ehemmiyet vermedi ve "Kendi ülkesini almak isteyen tâifeye karışmayız,, diye mukabele etti Bunu müteakip Tököli'nin elçisi pâdişah tarafından kabul olunarak [2] ona Orta Macar kırallığı verilip berat, mücevherli topuz ve saire gönderildi (1092 H. 1681 M.) ve *Budin* beylerbeğisi Arnavut İbrahim Paşa Orta Macar memleketlerini alıp Tököli İmre'ye vermek üzere serasker tayin olundu (21 Temmuz 1681 5 Receb 1092) Avusturya ile sulhün bitmesine daha iki sene vardı; vezir-i âzamın sergüzeşt peşinde koşması ve seleflerinden ziyade şöhret sahibi olmak istemesi onu bu mâceraya sevketti ve daha yukarıda gösterildiği üzere Tököli ile ondört maddelik 1682 anlaşmasını yaptı.

Osmanlıların Tököli'ye yardımı

Budin valisi aldığı emir üzerine Orta Macaristan taraflarına gitti ve hudud sancak ve kazalarına ve hattâ daha içerilere kadar sokularak şakavet yapan eşkıyanın barınağı olan *Honod* kalesini aldıktan sonra Orta Macarların merkezi bulunan *Kaşav* veya *Kaşa* tarafına gitti ve kendisini orada oniki bin kişilik bir kuvvetle Tököli İmre

[1] Başbakanlık Arşivi, *Cevdet tasnifi Hariciye*. No. 4043.

[2] 1092 Receb'inin beşinci salı günü (21 Temmuz 1681) TÖKÖLİ'nin elçisi pâdişah tarafından kabul olunup nâmesiyle hediyelerini verdi.. IV. MEHMED elçiye "sözünüzde sâbit-kadem olursanız me'mulünüz husule gelir,,deyip kıralına götürmek üzere bir mücevher topuz ihsan olunup gitmeğe mezun oldu (*Silâhdar tarihi* c. 1. s. 743).

karşıladı. *Kaşa* teslim oldu ; bunu diğer kale ve palangalar takip eyledi ; evvelce Osmanlılara ait iken sonradan Avusturyalılara geçmiş olan ve Eğri şehrinin batı-kuzeyinde bulunan *Fülek* ve güneyde *Vaç*'a kadar bütün Yukarı Macaristan alınıp Tököli'ye teslim edildikten sonra serasker *Budin*'e döndü (1682 Kasım).

Tököli'nin Erdel kırallığı ve son durum

1094 H. 1683 M. de Avusturyalılara karşı harp ilân olundu ; Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere muharebede mağlubiyet temadi etti. Viyana bozgunundan sonra Tököli de harbe ve felâkete sebep olanlar arasında bulunduğundan 1096 H. 1684 M. de *Belgrad*'a celb ve tevkif olunarak [1] mahfûzen evvelâ *Edirne*'ye ve oradan da *İstanbul*'a gönderildi ; daha sonra yani Sarı Süleyman Paşa sadaretinde serbest bırakılıp müsadere edilen malları iade ve harp teçhizatı verilerek Apafi'yi dizgin altında tutmak üzere *Yanova*'ya gönderildi ; harbin devamı sebebiyle Fazıl Mustafa Paşa sadaretinde 1102 H. 1691 M. de Erdel kıralı tayin olunup *Zernyest* mevkiinde Osmanlıların yardımiyle Avusturyalılara galebesi üzerine Diyet Meclisi tarafından kıralığa intihap edildi ve 1103 ve 1691'de *Edirne*'ye gelip Erdel kıralı sıfatiyle II. Süleyman tarafından kabul edilmişti.

Tököli İmre 1107 H. 1696 M. de Erdel'in tamamen elden çıkması üzerine bulunduğu hudud kalesinden ayrıldı. Tököli İmre *Zenta* mağlûbiyetinden sonra *Belgrad*'a gelip pâdişahla beraber *İstanbul*'a gitmesi emrolunup başkumandanı olan Miyanoş Mihal de beşyüz kadar maiyyeti ile *Temeşvar*'a gönderildi [2]. Bu suretle *İstanbul*'a gelen Tököli İmre'ye *Haliç*'te *Fener* taraflarında oturacak bir kônak verilmişti. Tököli, *Karlofça* muahedesinde kendisinin de hukukî cihetten muahedeye idhalini istemiş ise de muvaffak olamadıktan başka Avusturya murahhaslarının evvelâ Tököli'nin kendilerine teslimini istemeleri ve bunun şiddetle ve kat'î surette rededilmesi üzerine vâki ısrarlarına binaen *İstanbul*'dan uzak bulundurulması kabul olunarak *İzmit*'te

[1] Kurs kıralı Tököli İmre'nin dimağında fesat olmak üzere haber verilmekle istimalet üzere *Belgrad*'a gelmek teklif ve sadır olan ferman mûcibince anda tevkif olunup yanında olan askeri Nemçe'ye tebaiyet etmekle zabtında olan kaleleri dahi teslim eylediler (*Raşid*, tarihi c. 1, s. 476).

[2] Fındıklılı Mehmed Halîfe [Silâhdar] *Nusretnâme*.

kendisine bir çiftlik alınarak 1113 H. 1701 M. de zevcesiyle beraber oraya gönderilmiştir [1].

Tököli İmre 1115 H. 1703 M. de kırk altı, kırk yedi yaşlarında *İzmit*'te vefat etmiştir [2]. Pâdişah tarafından ihsan olunan bin aded tuğrab altını aldığına dair Kurs kıralı Tököli İmre imzalı bir makbuzı görülüyor [3].

Kanunî Sultan Süleyman zamanında Erdel kırallık olunca kıral her sene on bin altın haraç verir ve ayrıca muayyen devlet erkânına da hediye yollardı. XVII. yüzyıl ortalarında harac onbeş bin altın oldu. II. Rakoçi'nin ısyanından sonra yerine Erdel kıralı olan Barckay Ekoş kırkbin altın vergi vermek şartiyle intihab olundu [4].

XVI. Yüzyıl ortalarından XVII. Yüzyıl sonlarına kadar Eflâk voyvodalığı

Kitabımızın II. cildinde görüldüğü üzere III. Aleksandr'dan sonra oğlu II. Mihne Eflâk voyvodalığına tayin edilmiştir (1577). Bunun voyvodalığını haber alan amcası ve sabık Boğdan voyvodası, âsi Yuvan, Eflâk'a geçerek "İstanbul'dan yeni voyvoda

[1] *Raşid* c. 2, s. 524 ve bu münasibetle yazılan hüküm: *İznikmid* kadısına ve Kocaeli mütesellimine hüküm ki İftiharü'l-ümerai'l-milleti'l-izami'l-îseviyye TÖKÖLİ İMRE hutimet avakibühü bilhayr zevcesi kıraliçe ve sair etbaiyle *İznikmid*'e nakli ve anda bir makul ve münasip mahalde iskân ettirilmek bâbında rikâb-ı hümâyun tarafından ferman-ı âli sâdır olmağla bir münasib konak tayin olunmak) üzre hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Rebiülâhır sene 1113 (*Mühimme defteri*, 113, s. 10).

[2] TÖKÖLİ İMRE Protestan (Kalvinist) mezhebinde olup vefatından sonra *İzmit*'teki Ermeni kabristanına defnedilmiştir. Zevcesi HELENİ ZERİNİ ise katolik mezhebinde olup kocasından bir sene sonra vefat ettiğinden onun nâşı da *İstanbul*'a naklolunup *Galata*'da *Sen Benova kilisesi*'ne gömülmüştür. 1314 h. 1896 m. senesinde RAKOÇİ-OĞLU İKİNCİ FRANSUVA'nın kemiklerinin Macaristan'a nakli esnasında TÖKÖLİ ile zevcesinin kemikleri de *Macaristan'a* götürülmüş ve TÖKÖLİ kendi malikânesi olan *Kesmark*'a defnedilmiştir. TÖKÖLİ İmre'nin beş cilt üzerine yazdığı hatıratı 1863-1896 seneleri arasında basılmıştır. *Tekirdağı*'ndan nakledilen FRANSUVA RAKOÇİ ile validesinin kemikleri de *Kaşa* veya *Kaşav*'a defnedilmiştir.

[3] İbn-ü'l-emin tasnifi hariciye vesikaları No. 470.

[4] Bu hususlarda Feridun Bey Münşeatı c. 5, s. 373 Naima c. 6, s. s. 318 ve Silâhdar c. 1, s. 119. 129 ve c. 2, s. 113. Nimeti Efendi Kanunnamesi, Hammer (Ata Bey tercümesi) c. 9, s. 228.

geliyor, Mihne Voyvoda'ya îtimad etmeyin,, diye propoganda yapmışsa da tesiri olmamış ve Yuvan'ın yakalanması hakkında Boğdan voyvodası Petro'ya hüküm gönderilmiştir [1]. Mihne, Türk dostu olmasına rağmen siyasî entrikalar neticesinde yerini ıakibi olan Petro Çerçel'e bırakmış (1583) ve *Haleb*'de ikamete memur olmuştur [2]. Mihne, Türkçe, Rumca ve İtalyancaya vakıf olup Türkçeyi fesahatle konuşurdu.

Fransa sefiri Jermini'nin delâletiyle Eflâk voyvodalığına tayin edilen Petro Çerçel [3] alışmış olduğu Fransız hayatını *Eflâk*'da da tatbike kalkıştığı için *Boyarlar*'ın şikâyetleri üzerine azlolunup bundan haberi olunca Eflâk hazinesinden dörtyüz bin altın alarak *Lehistan*'a kaçtı [4] ve yerine, Çerçel'in borcunu ödemek şartiyle ikinci defa II. Mihne getirildi (1585). II. Mihne 1591'de islâmiyeti kabul ederek *Niğebolu* sancakbeyliğine tayin edilmiştir. Yerine gelen Radu'nun hal'inden sonra Aleksandr, voyvoda olmuştur.

II. Mihal'in voyvodalığı

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki Eflâk voyvodaları arasında en meşhuru, müstakil büyük bir Rumen devleti kurmak isteyen Cesur Mihail (Mihail Viteazül)'dir. Mihail, 1554'de vefat etmiş olan Eflâk voyvodası Petr-

[1] *Mühimme*, 30, s. 253 ve *Mühimme*, 31, s. 161 ve 268. Hammer, ALEKSANDR'in voyvodalık beratı tarihinin 985 h. 29 Temmuz 1577 m. olduğunu ve vefatında yerine onbir yaşındaki oğlu MİHNE'nin geçtiğini beyan ediyor. Hammer'in ALEKSANDR'ın olarak bahsettiği berat, tarihi îtibariyle oğlu MİHNE'ye aittir; çünkü MİHNE'nin tayini 17 Cemeziyelevvel 985'de olup milâdi 1577 Ağustos'tur. ALEKSANDR VOYVODAYA (fena) lakabı verilmiş ve bir seneden az voyvodalık etmiştir.

[2] Kaptan paşaya hüküm ki;

Bundan akdem Eflâk voyvodası olup *Cezair-i garb'e* gönderilen MİHNE voyvoda *Haleb*'e gönderilmek fermanım olmagın dergâh-ı muallam çavuşlarından IVAS ÇAVUŞ irsal olundu; buyurdum ki vusul buldukta te'hir ve tevakkuf eylemeyip müşarünileyhe bir *kalite* koşup muaccelen irsal eyliyesin *(Mühimme 66*, s. 150, Sene 992).

[3] PETRO ÇERÇEL, voyvoda olmadan evvel üç sene *İstanbul*'da Fransa sefirinin hanesinde kalarak lisan tahsil etmiş ve sefirin iltimasiyle Osmanlı hazinesine dörtte birini peşin vermek üzere seksen bin altın tediyesiyle voyvoda olduğunu Hammer yazıyor (HAMMER, Atâ Bey tercemesi, c. 7, s. 105).

[4] FRANSA elçisi ZERİNİ, PETRO ÇERÇEL'i afvettirmek istediyse de muvaffak olamamıştır; PETRO ÇERÇEL daha sonra hükûmete dehalet edip *Yedikule*'de bir müddet hapsedildikten sonra boğulmuştur.

eşku'nun oğludur. İkinci defa bir sene kadar voyvodalık eden III. Aleksandr'ın yerine tayin edildi (1593) [1].

Son onbeş yirmi seneden beri ve bilhassa tenperver bir hükûmdar olan III. Murad zamanında Boyarların birbirleriyle uğraşmaları yüzünden voyvodaların sık sık değiştirilmeleri ve her değişen voyvodanın kanun üzere hazineye ve vezirlere para ve hediye vermeleri ve bu parayı tedarik etmek için voyvodaların halkı tazyik etmeleri, Boyarlar arasındaki zıddiyet ve münaferet ve bir takım entrikalar neticesinde halk iyice ezilmiş ve bir kısmı da memleketi terketmişti [2] nihayet, bu fena durum, Avrupa'da Osmanlılar aleyhine hazırlanmakta olan ittifak dolayısiyle bir isyanın çıkmasına vesile oldu ; Mihal Voyvoda, Osmanlı hazinesine ve tüccara olan borçlarını ödeyemeyerek onların tazyikinden bıktığını vesile yaparak isyan bayrağını kaldırdı.

Osmanlıların aleyhine ittifak ve Mihal'in isyanı :

Osmanlılar aleyhine 1592'de tertip edilen ittifak, papa ile Avusturya imparatoru Rudolf taraflarından idare ediliyordu; bu ittifaka Erdel voyvodası Sigismund Batori ile Eflâk voyvodası Mihal ve Boğdan voyvodası Aron Tranul de girmişlerdi. Mihal voyvodanın isyanını vezir-i âzam Sinan Paşa'nın tehdidi tacil etti [3] ;

[1] *Selânikî tarihi*'nde 1591'de Eflâk voyvodalığına sabık Boğdan voyvodası iken isyan edip katlolunan voyvodanın (Yuvan olacak) oğlu ALEKSANDR'ın tayin edildiği zikredilmektedir (*S. 286*). Mühimme defterinde de 1001 H. 1593 M. de Aleksandır voyvodanın Eflâk taraflarındaki Kapukulu ocaklısı ile aralarının bozulması üzerine azil edilerek Haleb'e gönderildiği yazılıyor (Mühimme No. 71 s. 327).

[2] Müverrih Âli sık sık değiştirilen voyvodaların yeni tayinlerinde her birinden hazine için üçyüz bin altın, vezir-i âzam ve diğer vezirler için de muayyen para ve pişkeşler ve buna mukabil yeni voyvodanın da halkı soyduğunu yazdıktan sonra "..derdmend reaya bu makule bâr-ı girâne tahammül edemeyip mâ meleklerin vermeğe mecbur oldukların beyan ederek Eflâk'ın KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN zamanında kırk sekiz bin hane iken (onaltıncı asır sonlarında) onüç bin haneye indiğini yazarak bu halin zaruri olarak isyana sebep olduğunu kaydetmiştir (*Kütüphânemizdeki son cilt, vrk.* 323 b).

[3] Osmanlı ordusu sefere giderken âdet ve teamül îcabı olarak vezir-i âzam bir buyruldu ile Eflâk voyvodası MİHAL'den top arabası beygiri istemiş ve o da iki, üçyüz hayvan göndermiş ise de bunlar vezir-i âzamın *Belgrad*'dan hareketine kadar yetişmemiş ve ancak dörtyüz beygir ile hediyeleri *Yanıkkale* muhasara edilirken orduya gelebilmiş. Bu geçikmeden dolayı hiddetlenen

Mihal, 1594'de ısyan ederek *Bükreş*'teki tüccar Türkleri, memurları ve iki bin kişilik Türk garnizonunu kestirdi ; *İbrail*'i zabtettikten sonra *Tuna*'yı geçerek *Dobrice*, *Hırsova* ve *Silistre* taraflarını yağmalattı ve oraları kana boyadı ; Erdel ile anlaştı ve Erdel'in himayesini kabul etti ve bu işleri yaptıktan sonra takip olunmasına binaen *Erdel*'e çekilmeğe mecbur oldu (1595).

Bu hal üzerine Osmanlı hükûmeti tarafından Eflâk'ın Macaristan gibi bir eyalet haline konulması tekarrür ederek Satırcı Mehmed Paşa beylerbeği tayin olunup gönderildiği gibi, tehlikeli bir hal almış olan Mihal'in ısyanını bastırmak üzere vezir-i âzam Sinan Paşa memur oldu (1595). Mihal, ısyanı esnasında aralarındaki ittifak neticesinde *Erdel*'den yardım gördü ; aynı sene Ekim ayında Erdel kıralı Batori'nin kırk bin kişilik bir ordu ile *Eflâk*'a inmesi üzerine Mihal yeniden Eflâk'a sahip oldu ; *Yergögü* karşısındaki küçük ada bile bunun eline geçti ; fakat Mihal *Erdel*'in kendisine verilmesini Osmanlı hükûmetinden isteyerek pâdişaha altı yüz bin akçe gönderdi ise de emeline nâil olamadı. *Erdel*'den yardım görmeyince kendi vaziyetini kurtarmak isteyerek iki misli vergi vermek şartiyle voyvodalığın yine kendisine verilmesini rica etti ve gizli olan emellerini tahakkuk ettirmek için Osmanlılarla zahiren anlaştı [1]. Lâkin Osmanlılar tarafından Erdel kıralı tayin edilen Kardinal Andras Batori'ye karşı Avusturyalıların teşvikiyle mücadeleye girişti ve *Erdel*'de *Şelimbar* muharebesinde Kardinal'ı mağlup ederek Erdel'i işgal etti. Mihal'in eski müttefiki olan Boğdan prensi mücadeleden vazgeçerek o da Osmanlı hükûmetine itaat etmişti ; bunun üzerine Mihal yine imparatorun teşvikiyle *Boğdan*'ı istilâ arzusuna kapıldı ve hücum ederek bazı muvaffakiyetler elde etti (1599-1600).

Bu suretle *Moldavya*'yı (Boğdan'ı) işgal eden Mihal, hükûmete müracaatla oranın idaresini ele aldı ve kendisine tâbi olmak üzere oraya bir vekil tayin etti ; bu suretle *Erdel*, *Boğdan* ve bir de *Eflak*'ın eline geçmesi *Erdel*'e yerleşmek isteyen Avusturyalıların

vezir-i âzam KOCA SİNAN PAŞA MİHAL'in hediyesini kabul etmiyerek inşaallah bundan sonra seferimiz Eflâk üzerinedir diye gelen adamlarını bir müddet hapsettikten sonra geri yollamıştır. Vezir-i âzamın sözleri zaten imparatorla ittifak ederek müsait fırsat arayan MİHAL'in biran evvel ısyanına vesile olmuştur. *(Peçevî, c. 2, s. 152)*.

[1] *Naima tarihi*, c. 1, s. 221.

işine gelmedi ve Mihal'in hilekâr siyasetine son vermek üzere Avusturya kumandanı Başta onu öldürmeğe karar verdi ve vukua gelen bir çarpışmada Mihal mağlup ve maktul düştü ; bu suretle durup dinlenmeden yedi senede elde ettiği muvaffakiyetler hudutsuz ihtirası ve duracak yerde durmaması yüzünden bir anda hiçe indi (19 Ağustos 1601).

1009 H. 1601 M. de Vezir Mahmud Paşa ile Şaban Paşa kuvvetleri *Yergöği*'den geçerek *Eflâk*'a, girip *Bükreş* ve *Tergovişte* taraflarını işgal ettikten sonra Mihal'in kumandanını mağlup edip öldürmüşlerse de bununla Eflâk meselesi halledilmiş değildi.

Eflâk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tecessüsü

Cesur Mihal'in ölümünden sonra yerine 1010 H. 1601 M. de Simion Movila geldiyse de buna karşı Radu Şerban rakip çıkmıştı; fakat Şerban muvaffak olamıyarak *Erdel*'e kaçıp sonra o taraftan aldığı yardım üzerine voyvodalığı elde etti [1] B ; bu da Mihal gibi Türk düşmanlığı siyasetini takip ediyordu; bazı küçük muvaffakiyetler elde ettiyse de Osmanlılar tarafından tayin edilen Radu Mihne'nin *Bükreş*'e yerleştirilerek Osmanlı ve Tatar kuvvetleri tarafından mağlup edilen Şerban'ın *Lehistan*'a kaçması üzerine Eflâk'ta Osmanlı hâkimiyeti yeniden teessüs etti (1020 H. 1611 M.). Lehistan'ın Osmanlı devleti tarafından tayin

[1] Pâdişahım

Boğdan ve Eflâk voyvodaları kadim-ül- eyyamdan devlet-i aliyyenin dostuna dost düşmanına düşmandır ; haliya Nemçe ve Macar melunları Erdel ve Eflâk içine girüp Eflâk voyvodası Simon voyvoda mukavemete kadir olmamağla tegallüben Eflâk içine girmişlerdir. Lâkin Boğdandan bu sene haraç telkif olunmayup atlu ve yaya vâfir asker yazup Eflâkda kendü karındaşımı pekleyüp ondan Erdel'e varup anda olan askerlerimizle ittifak ve ittihad üzre hizmette bulunsa olur idi; birkaç zamandır ki Boğdan'dan haraç dahi gelmeyor; hele bari bu tarik ile asker yazıp göndermek külli faidedir; bu sene olan haracına tuta vafir asker yazup Eflâk içinde olan ihtilâli bertaraf edip andan Erdel'e varup Erdel'de Temeşvar beylerbeğisi Bektaş paşa ve asker-i islâma mülâki olup asker-i islâmla müttefik olup vilâyet-i Erdel'den Nemçe ve Macar leşkerini çıkarup uğur-ı hümayunda hizmette olmak üzere bu sene haraç taleb olunmasın ve eğer bu hizmete müteahhid olmaz ise zamanı ile haracını göndersin deyu hökm-i şerif gönderilmek bâbında Emr ü ferman devletlû saadetlû pâdişahımındır. 18 Rebiülâhır 1012 (İbnü'l-Emin tasnifi dahiliye vesikaları No. 690).

Bu tarihte Boğdan voyvodalığında Siman Movila'nın kardeşi yerelmiya Movila bulunmakta idi. Telhıs kaydından anlaşıldığına göre Yeremiya askeriyle Eflâk'a girecek biraderi Simon'ı yerine oturtup sonra da Erdel'e geçecekti.

edilen voyvoda işlerine müdahalesi ve onları himaye etmesi cihetiyle iki devletin arası açıldı ve Leh kıralına giden nâmede Radu Şerban'ın başı ile hazinelerinin gönderilmesi aksi takdirde Tatarların Lehistan'ı vuracakları bildiriliyordu.

Eflâk voyvodası Radu Mihne, müslüman olan eski voyvoda Mihne'nin oğlu olup babası diğer oğluyla müslüman olunca annesi bunu *Venedik*'e kaçırmıştı ; daha sonra bunun Avusturyalılarla ittifakı haber alınarak azledilip yerine Aleksandr İliyaş getirilmiş (1025 H. 1616 M.) ise de bu da iki sene sonra köylülerin isyanı üzerine kaçmağa mecbur olduğundan yerine Gavril Movila tayin edilmiştir (1027 H. 1618 M.).

Voyvodalığı elde etmek için birbirleriyle rekabete düşen gerek sabık voyvodalar ve gerek nüfuzlu Boyarların mütemadi surette yekdiğeri aleyhinde hükûmeti tahrik etmeleri eksik olmamakta idi. Bundan dolayı bu defa da Movila'nın rakibi olan sâbık voyvoda Radu Mihne, devlet hazinesine fazla vergi teklif edip aynı zamanda devlet erkânına da hediyeler vermek suretiyle ikinci defa olarak voyvodalığı elde etmeğe muvaffak olmuştur (1029 H. 1620 M.). II. Osman'ın Lehistan seferi esnasında, Radu Mihne altı bin kişilik kuvveti ile Osmanlı ordusuna iltihak etmişti.

Basarab Matei ve Kostantin Şerban voyvodaları : Osmanlı devleti, *İran*'la devam eden ve uzun süren muharebe ve Anadolu'daki istikrarsızlığa mukabil Macaristan ve Balkanlarda sükûnet vardı; bu arada gelen dört, beş voyvodanın içinde en mühimmi Matei Basarab (1633-1654) ile bütün sınıfların arzusiyle 1065 H. 1654 M. de voyvoda seçilen Kostantin Şerban idi ; bu ikisinden Matei Basarab Özi valiliğine tayin edilmiş olan meşhur Abaza Mehmed Paşa'dan müzaheret görüp Eflâk prensi tayin edilen İlya-oğlu Radul'a karşı çıkarılarak onu mağlup edip *Boğdan*'a kaçırdıktan sonra 1043 H. 1633 M. de voyvoda olmuştur [1]. Bunun son zamanlarında Boğdan voyvodasının kâtibi (Logotet) olan Görkiz, efendisine darılıp Eflâk voyvodası Matei'nin yanına kaçarak onu Boğdan üzerine sevketmek istemişti. Bunun üzerine Matei, Boğdan kumandanı ile anlaşarak bu hususta

[1] *Naima tarihi*'nde (c. 5, s. 349) Eflâk beyi AGA TATAY denilen voyvoda bu, MATEİ'dir.

mektuplaşırken, bu mektuplardan birisinin Boğdan voyvodasının eline geçmesi meseleyi meydana çıkarmış ise de memlekette tahrikatın fazla artması sebebiyle Boğdan voyvodası Kurt Vasil *Hotin* kalesine ve oradan da damadı olan Kazak beyinin yanına kaçtı ; bunun üzerine Eflâk voyvodası, *Boğdan*'a sabık yazıcı Gorkiz'i tayin ederek kabulünü Osmanlı hükûmetine yazdı ; bu sırada Kurt Vasil'in damadı olan Kazak beyi, Boğdan'ı işgal ederek Eflâk kuvvetlerini oradan çıkardıysa da, Basarab Matei'nin tekrar faaliyete geçmesi üzerine Kazaklar mağlup olarak çekildiler ; *Suçava* (Seçav) kalesinde muhasara edilen Kazak hatmanının oğlu bir müddet müdafaada kaldıysa da daha sonra elde edilerek öldürüldü (1063 H. 1653 M.).

Bu hâdiseler sebebiyle, Basarab Matei veya diğer ismiyle *Agatatay* voyvodalıktan azlolunarak yerine Kostantin Şerban ve Boğdan voyvodalığına da Stefan tayin edildiler (1065 H. 1654 M.) [1]. Bunun zamanında, Basarab Matei devrinde başlayan maiyet askerlerinden *Seymenler*'le *Dorobanti* denilen ücretli askerlerin ısyanı mühim bir hâdise teşkil etti ise de, Şerban'ın, müttefiki olan Erdel kıralı Rakoçi'nin yardımiyle kanlı bir şekilde bastırıldı ; Rakoçi'nin Lehistan kırallığını elde etmek için Lehistan topraklarına yaptığı seferde Eflâk voyvodası Şerban ile Boğdan voyvodası da onun müttefikleri arasında bulunuyorlardı (1067 H. 1656 M.).

Eflâk ve Boğdan voyvodalarının Rakoçi Görki ile müttefikan hareketleri haber alınmıştı. Vezir-i âzam Köprülü Mehmed Paşa Erdel seferine hazırlanarak pâdişahı *Edirne*'ye götürmüş ve bu iki voyvodayı kolayca elde etmek için -çünkü pâdişahlar Edirne'ye geldikçe voyvodaların hükümdarı ziyaret ile sadakatlerini arzetmeleri âdetti- oraya dâvet etmişti [2].

[1] Riko (Ricant) yirmi seneden ziyade Eflâk vayvodası olan Matyo (Matei) in zenginliğine mağrur olarak Metburn'a karşı muhalefete kalktığını ve o tarihe kadar yüz yirmi kese olan Eflâk haracının 260 keseye çıkarıldığını ve bundan başka hediyelerine ilâve yapıldığını yazıyor (Osmanlı İmparatorluğunun zeman-ı hazırı, Fransızca tercemesi, s. 158, 159).

[2] Vezir-i âzam KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA tarafından Eflâk beylerine yazılan mektuptan :

"Kıdvetü'l-milleti'l-mesihiyye Eflâk vilâyetinde olan Boyarlar ve Rühbanlar mektup vusulünde malûm ola ki gönderdiğiniz mahzarın mefhumu malûm oldu; imdi malûmunuz ola ki voyvodanız KOSTANTİN'e gönderdiğimiz mektupta

Fakat bu dâvete karşı Kostantin Şerban serkeşâne bir tavır ile : -"Gidersem kılıcım ile giderim,, diyerek dâvete icabet etmemiş ve zaten Erdel beyi ile de ittifakları duyulmuş olduğundan her iki voyvoda da azlolunarak Eflâk voyvodalığına eski voyvodalardan Radu Mihne-oğlu Mihne [1] ve Boğdan'a da Jorj Lika (Chika) tayin olunup Çavuşbaşı İsmail Ağa iskemle ağası yani her iki voyvodayı da tahtlarına oturtmağa memur tayin edilmiştir.

Eflâk ve Boğdan voyvodaları azillerini duyunca mukabeleye kalkışmışlar ve hattâ Burunsuz Kostantin yani Serban *Yaş* şehrini işgal etti ise de [2] Tatar ve Osmanlı kuvvetlerinin taarruzları üzerine Erdel'e kaçmışlardır. Osmanlı hükûmeti kaçan voyvodaları Erdel kıralından istedi ise de vermiyerek himaye ettiği gibi aynı zamanda mütecaviz bir vaziyet aldığından, Köprülü Mehmed Paşa'nın ve arkasından serdarların Erdel seferleriyle hakkından gelinmiştir.

Yeni Eflâk voyvodası Radu-oğlu Mihne de Köprülü'nün Erdel seferinde bulunmuş ve seferden avdette Can Arslan Paşa'nın hiç yoktan sebebiyet verdiği aşağıdaki hâdise sebebiyle ısyan etmiştir.

Köprülü Mehmed Paşa, pâdişah tarafından acele dâvet edilmesi üzerine Erdel harekâtını yarıda bırakıp yerine *Budin* valisi Kenan Paşa'yı serdar yaparak dönmüştü ; o seneki harekâtın sonunda Eflâk voyvodası Mihne, Serdar Kenan Paşa'dan müsaade alarak memleketine dönmek üzere hazırlanmış ve *Silistre* beylerbeğisi Can Arslan Paşa'ya da vedaa gitmişti.

şevketlû pâdişah-ı islâm efendimiz *Edirne*'yi teşrif buyurmuşlardır; Eğer doğru kulu isen gelip mûtad-ı kadim üzere rikâb-ı hümâyununa yüz sürüp sorguç ve kaftan giyip voyvodalığına git deyu bildirildikte envai türlü bahane edip Boyarlar salıvermediler deyu size isnat eyledi.... birveçhile emr-i pâdişahiye itaat etmemekle murâd-ı âli iktiza edip RADUL voyvodanın oğlu MİKEL voyvoda kariha-i hümayûn-ı pâdişahiden bir habbe ve bir akçesi alınmayıp... fi 22 Rebiulâhır sene 1067 *(Münşeat*, c. 2, s. 399).

[1] RADU OĞLU MİHNE *İstanbul*'da bulunup Türk kıyafetinde gezer ve Eflâk voyvodası olmak için çalışırdı (*Naima tarihi*, c. 5, s. 351). Vazir-i âzam tarafından Eflâk Boyarlarına gönderilen mektupta MİHNE'nin adı MİKEL olarak geçmektedir. *(Feridun Bey Münşeâtı*, c. 2, s. 399). Buna *(Civan bey)* de denilmektedir *(Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 178 ve *Naima*, c. 5, s. 351).

[2] *Evliya Çelebi, c. 5, s. 344.*

Can Arslan Paşa, Mihne'nin kendisinden de avdete izin almadan vedaa gelmesinden dolayı canı sıkılarak göğsüne bir tekme vurup yere yuvarlamıştı. Bu ağır hakaretten müteessir olan Mihne :

-"Ahdım olsun bu ihaneti komayım ; tekme vurmak nice olur, görsün,, diyerek memleketine dönüp Can Arslan Paşa'nın dönüşünü beklemiş ve geldiği zaman güler yüz gösterdikten sonra üzerine hücum etmiş ve *Silistre* valisi canını kurtarıp kaçtıktan sonra vaziyeti hükûmete bildirmiştir.

Bunun üzerine durup dururken bu gaileli zamanda devletin başına bir de Eflâk meselesi çıktı. Mihne Macarlardan epi taraftar topladığı gibi Yergöği taraflarını da vurdu ve hattâ fırsatı kaçırmayan sâbık Erdel voyvodası Rakoçi-oğlu da Mihne'yi teşvik ediyordu ; Osmanlı kuvvetleri Can Arslan Paşa ile görüşerek harekâta başladılar ; Mihne Voyvoda, *Tergovişte*'de müdafaa tertibatı almıştı. Hükûmet azledilen Mihne'nin yerine Boğdan voyvodası Jorj Lika'yı tayin edip gönderdi ise de (1069 H. 1659 M.) bunu haber alan sâbık voyvoda Kostantin Şerban, Rakoçi oğlu'nun yardımiyle gelip Boğdan'ı istilâ ile Jorj Lika'yı kaçırdı [1].

1659'dan 1699'a kadar Eflâk vaziyeti

Boğdan'ı istilâ eden Burunsuz Kostantin Şerban *Yaş* kasabası önünde biraz mukavemetten sonra "kalgay,, kumandasiyle gönderilen Tatar kuvvetleri tarafından mağlup edilerek birkaç kişiden ibaret maiyyetiyle *Erdel* taraflarına kaçtı ; bunu müteakip Kırım kuvvetleri Eflâk taraflarına geçti ; Mihne bunu haber alınca *Tergoviş'te* ordugâhını terkederek o da *Erdel*'e sığındı [2] ;

[1] Bu, RADU OĞLU MİHNE gençliğinde yirmi seneden fazla *Ahisha* fatihi KOCA KENAN PAŞA'nın içoğlanları arasında terbiye olmuş güzel bir delikanlı idi; başına samur kalpak ve üzerine müslümanlara mahsus elbise giyerdi, arapça, farsça ve türkçe eserleri okuyup anlardı. Aynı zamanda hattat ve şair olup İstanbul'da kendisine CİVAN ÇELEBİ derlerdi; Devlet erkânı arasında hayli itibarı vardı [Evliya Çelebi, c.5, s. 343] IV. MURAD zamanında Eflâk beyi olmak için çalışırdı; nihayet arzusuna nâil oldu ise de CAN ARSLAN PAŞA'nın hakareti yüzünden intikam almağa kalkıştı. Isyan eder etmez memleketindeki binden fazla tüccarı öldürdü (*Naima tarihi*, c. 6, s. 421).

[2] Mihne Erdel de Rakoçi tarafından malına tama edilerek zehirlenmek suretiyle ölmüştür (Evliya Çelebi c. 5, s. 345).

Boğdan voyvodalığına da Vasil Lupu'nun oğlu olup Evliya Çelebi'nin Dilber İstefan dediği [c. 7. s. 465] V. İstefan tayin edildi (1070 H. 1659 M.) [1] 1660'da Keorg Kiga'nın vefatı üzerine yerine oğlu Greguvar Kiga Eflâk beyi oldu hükûmetin emriyle Boğdan voyvodası Dabiça ile beraber âsi Erdel kıralı üzerine gittiyse de *Leva*'da mağlup oldu (31 Temmuz 1664).

1073 H. 1663 M. de Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferinde Eflâk voyvodası Greguvar Lika ile Boğdan voyvodası Dabiça (Babija) orduya gelerek Uyvar muhasarası esnasında hazır bulunmuşlardır. Kiga *Vasvar muahedesi*'ni müteakip *Viyana*'ya kaçtığından yerine Radu getirildi.

1078 H. 1667 M. de Eflâk voyvodalığında bulunmuş olan Radu Leon bizzat devlet merkezine gelip pâdişaha bağlılığını göstermiş olmasından dolayı voyvodalık müddeti üç sene garanti edilmiştir [2]. Radu'nun zalimane idaresinden şikâyet edilmesi üzerine azlolunarak Boyarlar tarafından Vorniç Antuvan adında bir voyvoda intihap olundu (29 Nisan 1669) bu sırada Kiga Venedik'ten çıkarak *Edirne*'ye gelip baştercüman Panayot Nikusios vasıtasiyle kusuru afvolunarak vaziyeti karışık olan Eflâk'a yeniden voyvoda nasbolup selefi Radu *Edirne*'ye gelerek tevkif olundu.

Avcı Sultan Mehmed'in 1083 H. 1672 M. deki Lehistan seferinde Eflâk voyvodası Leyoreşko da bulunup *Turla* yani *Dinyster* nehri önünde on bin kadar kuvvetiyle alay göstermiş

[1] Bu, LUPO yani kurt adını Naima, LUPOL diye kaydeder (c. 6, s. 420) Evliya Çelebi, Lupu'nun karısının aslen Çerkes olup vezir Derviş Mehmed Paşa'nın kızkardeşi olduğunu yazar; hattâ Derviş Paşa hemşiresini bunun elinden almak istemiş ise de IV. Murad muvafakat etmemişti. 1653'de Eflâk voyvodası Matei Basarab'a mağlûb olmuş, İstanbul'a gelerek Yedikule'de hapsolunmuştur. Lupol'un mührü şöyle imiş

Muhibb-i hânedan-ı Âl-i Osman
Lupal voyvoda-i serhadd-ı Bogdan

(c. 5, s. 347, 351, 354, 355).

[2] İbnü'l-Emin tasnifi Hariciye vesikaları numara 179 sureti : Bilfiil Eflâk beği olan RADUL BEY gelüp rikâb-ı.... şehriyâriye yüz sürüp sezâvâr-ı âtıfet-i hüsrevâni olup üzerinde olan Eflâk beyliği kemakân üç seneye değin kendüye ibka ve mukarrer kılınmağın Hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrun mûcibince hüküm yazılmak buyruldu. 1078 Cemaziyelâhır.

ve pâdişah huzurunda hilat giymiştir [1]. Leyoreşko, Lehistan kıralının merkezi olan *İlbav* (Lemberg)'ın muhasarasına memur olan kuvvetlerle beraber o tarafa gitti ; ikinci defaki Lehistan seferinde de bulundu ; Lehliler tarafından *Hotin* kalesinin muhasarasında hücum edecek mahalleri gizlice Lehlilere haber vermesi üzerine serdar Sarı Hüseyin Paşa'nın mağlûbiyeti ile *Hotin* kalesinin düşmesine sebep oldu ; fakat bütün kabahati vezir Sarı Hüseyin Paşa'ya yükleterek ölümden kurtuldu ise de azlolunarak yerine Jorj Duka tayin edildi (1674).

Duka Bey aslen rum olup vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'nın *Çehrin* seferine iştirak etti ; 1678 veya bir sene sonra bunun yerine voyvoda olan Şerban Kantagüzen ; kendisinin Kantagüzen imparator ailesinden olduğunu iddia etmiştir. Şerban Kantagüzen, *Viyana* muhasarasına iştirak ederek rivayete göre bu muhasara esnasında Avusturyalılarla gizli muhaberede bulunmuştur [2].

1687'de Avusturyalıların *Mohaç* (Sikloş) galibiyetinden sonra imparator kuvvetleri Eflâk hududuna kadar geldiklerinden, Şerban Kantagüzen Nemçelilerle müzakereye girişerek Osmanlı idaresinden kurtulmak istedi ve kardeşi vasıtasiyle *Viyana*'da bir anlaşma yaptıysa da bir sene sonra vefat ettiğinden yerine Brankovano geçti ; müstakil olmak için vaziyet aldı ; bu da Avusturyalıların nüfuzu altına girmek istediyse de onların kat'î bir başarı temin edememelerinden dolayı Osmanlı hâkimiyetini red etmiyerek işi iki taraflı idare etti ve bunun zamanında da *Karlofca* muahedesi aktedildi (1110 H. 1699 M.).

Eflâk voyvodaları XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başlarında harac olarak devlet hazinesine yüz yük akçe verirlerdi. Bunların gerek saraya ve gerek seferde orduya gönderdikleri yiyecek, hayvan, kereste ve sair şeyler kitabımızın II. cildinde kısaca gösterilmiş olduğundan burada tekrar edilmedi.

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 585, 608. Gallan, günlük hâtıralarında ve 1672 senesinde Eflâk voyvodası GREGORASKO'nun muharebe esnasında vezir-i âzamın gazabından korkarak imparator tarafına kaçıp bir müddet sonra kendisini affettirmeğe muvaffak olarak Venedik yoluyla *İstanbul*'a geldiğini ve voyvodalığı tekrar elde etmek için faizle Rum ve yahudilerden dört yüz kese alıp *Edirne*'ye hareket ettiğini beyan ediyor (c. 1, s. 50).

[2] Şerban Kantakuzen Bizans İmparatoru olmak hulyasına kapılmış imiş (Cevdet tarihi, c. 1, s. 300).

Boğdan voyvodalığı

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Boğdan Voyvodalığı

Eserimizin II. cildinde 1564'de Aleksandr Voyvoda'nın ikinci defa tayininden sonra XVI. yüzyıl ortalarına kadar gelen Boğdan voyvodaları bahsine son vermiştik.

Aleksandr'dan sonra 976 H. 1568 M. de yerine oğlu IV. Boğdan [1] voyvoda oldu; bu da babası gibi el altından Lehistan taraftarlığını güdüyordu; hattâ Lehistan kıralının hüküm ve nüfuzu altına girmeğe taraftardı; bu hususa dair aralarında gizli bir anlaşma da olmuştu; hükûmet bu işte uyanık bulunuyordu.

Boğdan'ın, Lehistan'ı ziyareti esnasında Boyarların isteği üzerine yerine Yuvan Çel Kamplit ve yahut Jan Arme Anol isminde eski voyvodalardan İstefan Çel Mare'nin oğlu olduğunu iddia eden biri voyvodalığa intihap edildi [2] ve Boğdan'dan şüphe etmekte olan Osmanlı hükûmeti bu intihabı derhal tasdik etti (1572). Bunun üzerine bazı Leh beyleri, sabık voyvoda Boğdan'a yardım ettilerse de muvaffak olamadılar [729] Bu sırada Boğdan'ın afvi için Lehistan kıralı pâdişaha ricada bulundu; kıralın tavassutu kabul edilip Boğdan'ın

[1] Niğebolu beyi Mehmed Hana hüküm ki
Hâlâ vilâyet-i *Boğdan* voyvodası olan ALEKSANDR voyvoda mürd olup voyvodalığı oğlu BOĞDAN'a tefviz olunup sancağ-ı hümayunum gönderilmiştir. İmdi vilâyet-i Boğdan sair memâlik-i mahrusam gibi reâyası dahi haracgüzarlarım olduğu ecilden anun gibi âda tarafından bir hareket olursa muavenet için cenab-ı emaret-meab han damet maalihu'ya nâme-i hümâyunum ve Eflâk voyvodasına ve *Silistre* ve *Vidin* sancakları beylerine ahkâm-ı şerife yazılıp irsal olunmuştur. Vusûl buldukta sen dahi mukayyed olup... *(Mühimme* 7) s. 400, Sene 975 Ramazan).

[2] *Mühimme*, 12, s. 592. Yeni voyvodaya îcabında yardım etmek üzere Eflâk voyvodasına hüküm gönderilirdi *Mühimme*, 18, s. 143.

[3] Boğdan voyvodası BOĞDAN 979 Ramazan 1572 Ocak'ta ısyan halinde olup bu hususta *Silistre* ve *Bender* sancakbeylerine hükümler gitmiştir. BOĞDAN'ın, azli üzerine yerine YUVAN tayin edilmiş ve BOĞDAN *Lehistan*'a kaçmıştır. BOĞDAN takriben 979 Zilhiccesi başlarında (1572 Nisan) veya az daha evvel Lehistan'dan kuvvet toplayıp Leh beylerinden MELCEKİ? ve BARLOS-OĞLU ile beraber *Boğdan*'a girip bazı Boyarları katl ve Boğdan'ın merkezi olan *Yaş*'a bir konak mesafeye kadar geldilerse de orada yardıma koşan Bender beyi ile yeni voyvoda YUVAN'ın kuvvetleri tarafından mağlup edilerek tekrar Lehistan'a kaçmıştır. *(Mühimme defteri 16, s. 171 ve 240).*

kardeşiyle beraber *İstanbul*'a gelmesi kendisine yazıldı ise de [1] bu sırada Leh kıralının vefatı üzerine Erdel'e geçti, Erdel kıralı, Boğdan'ı yakaladıysa da Avusturya'nın *Sokman* kalesi beyi, Boğdan'ı Erdel beyinin elinden aldı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti iki devlet arasındaki ahidnâmeye riayet edilmesini ileri sürerek İmparatordan Boğdan'ın teslim edilmesini istedi [2].

Boğdan'ın yerine gelen Yuvan (Jan) Voyvoda memleketi pek zâlimane idareye başladı. Boğdan'ın vergisi altmış bin dukaya iblağ edilmişti. Bu da, Türklere ve Lehlilere karşı iki yüzlü siyaset takip ediyordu ; iki sene kadar voyvodalıkta kaldı, vergisinin seksen bin altına çıkarılmasını kabul etmiyerek, *Akkerman* Tatarlarının kırk kadarını öldürüp yedi yüz kadar davarlarını sürdükten sonra ısyan etti ve Lehistan kıralı Hanri'ye müracaat ile yardım istedi ise de Osmanlı hükûmetinin takibi üzerine [3] Lehistan kıralı Türklerle olan ahidnâmeye sadık kalacağını söyliyerek teklifi reddetti (1574).

Yuvan, ilk hamlede üzerine sevkedilen Eflâk ve kazak kuvvetlerini *Bucak*'ta mağlûp etti ise de sonradan üzerine asker ve İstanbul'dan yeniçeri kuvvetleri sevkolunarak [4] 1574'de yaptığı son muharebede mağlûp ve *Silistre* beyi tarafından elde edilerek öldürüldü [5]. Yuvan'ın yerine Eflâk voyvodası

[1] *Mühimme defteri*, 12, s. 592 ve 627, 24 Zilkade 979 ve 8 Zilhicce 979 tarihli hükümler.

[2] *Mühimme defteri*, 8, s. 5, sene 980 Ramazan ibtidası tarihiyle *Beç kıralına* nâme-i hümayun.

[3] 981 tarihiyle (1573 M.) Lehistan kıralına yazılan nâme-i hümayunda ısyan eden Boğdan voyvodası YUVAN'ın Rusya'ya kaçmak ihtimali olup fakat o tarafların ve Avusturya yollarının kapalı olması cihetiyle Lehistan yoluyla gitmek istemesi muhtemel olduğundan katiyyen müsaade olunmayarak tevkif edilip bütün eşyasiyle beraber gönderilmesi beyan olunmuştur. *(Mühimme*, 24, s. 37, sene 29 Zilkade 981).

[4] *Mühimme defteri*, 24, s. 186, 206, 259 ve 336.

[5] İsyan eden YUVAN voyvodasının ilk zamanlarındaki muvaffakiyeti hükûmeti telâşa düşürmüştü. Kırım hanı serdarlığı ile Eflâk, Erdel voyvodaları, Bender, Akkerman, Silistre, Niğebolu, Vidin, Köstendil Alacahisar, Vilçitrin, Cirmen ve hattâ Rumeli beylerbeğisi bunun tenkiline memur olmuşlardır. YUVAN'ın, daha evvel BOĞDAN voyvodanın yaptığı gibi kaçması ihtimali gözönüne alınarak elde edilerek gönderilmesi Lehistan kıralı HANRİ'ye yazılmıştır; Fakat uzun zaman uğraşmağa hacet kalmadan *Siret suyu* üzerinde *Silistre*

Aleksandr'in kardeşi Topal Petro tayin edildi [1]. Petro, bir aralık Kazak İvan Podkova tarafından kaçırıldıysa da, Türk kuvvetleri ve Erdel kıralı Kristof Batori'nin yardımlariyle kurtarılarak tekrar makamına oturtuldu (1579).

Bu tarihlerde *Lehistan*'ın Boğdan üzerinde bariz surette tesiri görülüyordu. Lehistan'la anlaşmayan voyvoda türlü türlü tahrikler ve zorluklar karşısında kalmakta idi; bu nüfuz, Erdel beyi iken Osmanlı hükûmetinin tesiriyle Lehistan kıralı olan İstefan Batori'nin Lehistan kıralı olmasından sonra daha ziyade artmıştı. Hattâ Vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa *İstanbul*'a gelen Lehistan elçisine, Batori'nin, pâdişahın lütuf ve himayesine karşı *Moldavya* (Boğdan) hududunda haydutluk etmekle meşgul olduğunu söylemişti [2].

Bundan sonraki senelerden ve bilhassa 1579'dan sonra Eflâk ve Boğdan işleri vergilerin arttırılması ve voyvodalığın rakipler arasından fazla verenin üzerinde kalması ve yeni voyvodanın parayı çıkartmak için halkı tazyik etmesi ve nihayet az zaman içinde ya azil veya memleketi terkedip kaçmaları gibi haller,

sancakbeyi DAVUD BEY'le *Vilçitrin* beyi HIZIR BEY'e karşı taaruz ettiği esnada diri olarak yakalanıp başı kesilerek *İstanbul*'a gönderilmiştir (bu hususa dair vesikalardan bazıları *Mühimme, 24, s. 209, 212, 312* ve *Mühimme, 26, s. 23, 34, 40 ve 52 ilâ 56*). Bunlardan âsi Yuvan'ın ele geçmesi dolayısiyle *Silistre* beyine gönderilen hükümde DAVUT BEY'in hizmeti takdir edilmektedir. Kırım hanına gönderilen nâmede de Lehlilerin böyle nazik bir zamanda yirmi beş şayka ile gelip *Akkerman* varoşunu yağma ve ihrak etmeleri ve bu suretle ahd ve amana mugayir hareketleri dolayısiyle Lehistan'a karşı askerî hareket yapılması ve mümkün olursa *Hotin* kalesinin zabtı yazılmıştır (*Mühimme*, 26, s. 35).

[1] Erdel voyvodasına yazılan hüküm (*Mühimme*, 24, s. 109, 23 Zilhicce 981/Nisan 1574-982 Muharrem). 1574 Nisan'da Kırım hanına yazılan nâme-i hümâyundan:

Sâbıka Boğdan voyvodası olan YUVAN VOYVODA size tâbi Akkerman Tatarlarının kırk nefer miktarını katl ve yediyüz nefer davarların garet itdüğin ilâm itdüğinizde girû sahiplerine reddolunup ve katl olunanların diyeti verilmek emrim olduğuna tenbih ve tekid olundukta mütenebbih olmadığı ecilden voyvodalıktan ref'olunup Eflâk voyvodası ALEKSANDR'a voyvodanın kardeşi *Petro* VOYVODA'ya vilâyet-i mezbûre voyvodalığı inayet olunup... (Mühimme, 24, s. 157).

Azl ve katlolunan YUVAN VOYVODA'nın oğlu KOSTANTİN, PETRO zamanında Boğdan beyliği için faaliyete başladı ise de *Bender* beyi tarafından yakalanarak *Rodos*'ta hapsedilmiştir (*Mühimme*, 35, s. 347, sene 986 H./1578 M.

[2] *Hammer*, C. 7, s. 39.

sık sık değişmeler hoşnutsuzluğu ve nihayet hariçten gördükleri müzaheret üzerine uzun süren ısyanları mucib oluyordu ; yirmi sene içinde Boğdan'a altı voyvoda tayin edilmişti.

Topal Petro 1574-1579 ve 1582-1591'de olmak üzere iki defa Boğdan voyvodası oldu ; birincisinden azlinde validesiyle beraber *Haleb*'te ikamete memur edildi ve ikincisinde fazla vergi talebinden [1] ve hem rakipleriyle başa çıkamadığından dolayı *Tirol* eyaletine kaçtı ; bunun iki defaki voyvodalığı arasında yani 1580'de Saksonlardan Yanko Yuvan adında eski voyvodalardan Petro Rareş'ın tabiî oğlu voyvodalık etmiştir; bunun tardından sonra Topal Petro tekrar voyvoda olmuştu: Petro'nun yerine vergiyi arttırmak suretiyle yahudi olduğu rivayet edilen Aleksandr oğlu Aron Tiranül yeniçerilerin arzuları üzerine Boğdan voyvodası oldu [2]. Bu arttırdığı vergiyi tedarik için tebaasını sıkıştırmış ve vaki şikâyet üzerine azlolunmuş ve *İstanbul*'a gelerek yeniçeri ocağına gidip bol para ve hediye ile ve yeniçeri ocağının tavassutiyle iki ay sonra tekrar voyvoda olmuştur [3].

Aron *İstanbul*'da bulunduğu sırada Osmanlıların deli lakabını verdikleri Piyer veya Petro, birdenbire Boğdan'a girerek devlet hazinesine daha ziyade para göndermek bahanesiyle ortalığı ihtilâle verdiyse de yakalanarak *İstanbul*'da Balıkpazarı'nda asıldı [4].

[1] "..Boğdan voyvodası PETRO VOYVODA teklif-i malâyutâka tahammül edemeyip âhar diyara firar ettiği haberi geldi ve yerine ALEKSANDRA oğlu ARON nam kâfir nasbolundukta maaziyadetin maktua müteahhid olup birini ona memleket ribaharlarından akçeler alıp vergisin verip pişkeş çekip börkünü giyip el öptü gitti..." (*Selâniki*, s. 301, sene 999 H./ 1591 M.)

[2] Hammer, ARON'un seyislikten gelme bir Boğdan'lı yahudi olduğunu beyan eder (C. 7, s. 167); bundan evvelki notta da ALEKSANDR OĞLU denildiğine göre Yahudi olmaması icabediyor; belki ana tarafından Yahudilikle alâkası vardır.

[3] Sene 1000, Evâil-i Şaban (1592 Mayıs) galebe divan olup Boğdan voyvodası dahi yeniçeriler odasında gizlenip yeniçeriler şefaatiyle voyvodalık tecdid olunup huzura girip çıktı. Kul taifesinden bu hüner dahî âlemde zuhur eyledi. Bâis olan rüşvettir; şeâmeti karîben yetişür; nedeameti mukarrerdir dediler; (*Selânikî tarihi*, s. 320 ve *Hammer*, c. 7, s. 167).

[4] *Hammer tarihi* c. 7, s. 167. *Selânikî tarihi* (S. 338)'de PETRO'nun voyvoda olarak gittiği ve eski voyvodanın muhalefet ederek sonra yakalandığı kaydediliyorsa da ben HAMMER'in kaydını doğru buldum.

Aron, Osmanlılar aleyhine papa ve Alman imparatoru tarafından hazırlanan ittifaka Erdel ve Eflâk'la beraber dahil oldu ; Aron 1594'de birdenbire ısyan bayrağını açarak taarruza geçti ; bunun üzerine azledilip yerine Vezir-i âzam Ferhad Paşa'nın maiyyetindeki Rıdvan adı verilmiş olan genç bir hıristiyan voyvoda tayin edildiyse de ısyan büyümüş olduğundan bu yeni voyvoda *Boğdan*'a giremedi [1]. Hükûmete vaziyeti anlattılar ; ibtidalarda bu ısyan hareketine ehemmiyet verilmediyse de sonradan gelen haberler işin ciddiyetini gösterdi ; bunun için *Maraş* beylerbeğiliğinden mâzul Mustafa Paşa kumandan tayin edilerek gönderildi ; kuvvetine güvenen Mustafa Paşa, o sırada Macaristan seferinden dönmekte olan Kırım hanından yardım istemeğe lüzum görmeden taarruza geçti ise de mağlup ve maktul düştü ; bunun üzerine Eflâk ve Boğdan ısyanı iyice alevlendi ; bu sırada Erdel kıralı Batori, Boğdan voyvodası Aron'un vaziyetinden şüphelenerek onu katledip yerine evvelce islâmiyeti kabul etmiş iken sonradan eski dinine dönmüş olan Stefan Rıdvan adındaki şahsı Boğdan voyvodası tayin etmişti [2]. Daha evvel Ferhad Paşa kölelerinden olan bu Rıdvan, faaliyette bulunduğu sırada Gazi Giray *Boğdan*'a gelerek sükûneti iade etmek ve Rıdvan'ı ele geçirmek şartiyle Boğdan'ın bir tatar beyine tevcihini hükûmete bildirmiş ise de buna muvafakat edilmediği için anlamamazlıktan gelindi [3].

Stefan Rıdvan, Lehliler tarafından rakip olarak çıkarılan Yeremiya Movila tarafından öldürülerek Movila, voyvoda olmuş ve Lehistan kıralının hâkimiyetini kabul etmiştir. 1600'de Eflâk beyi Mihal, Boğdan'ı işgal ederek Movila'yı kaçırmış se de Mihal'ın katlinden sonra Movila tekrar *Boğdan*'a dönnüştür (1601).

[1] *Peçevî tarihi*, c. 2, s. 159.

[2] *Naîma tarihi*, c. 1, s. 134. Müslüman olduğu zaman RIDVAN adı veilen bu şahıs ile FERHAD PAŞA'nın müslüman iken sonra irtidat ettiği söylenen dam aynı şahıs mıdırlar ? Voyvodalar cetvelindeki kayda göre bu, STEFAN IDVAN, ERON'u öldürmüş ve efendisi olan Erdel beyi tarafından Boğdan beyi ayin edilmiştir. RIDVAN Lehliler tarafından katledilmiştir (1595).

[3] *Naîma tarihi*, c. 1, s. 134.

XVII. YÜZYILDA BOĞDAN DURUMU

XVII. yüzyıl başında Boğdan'da yine Movila ailesi bulunuyor ve Lehlilerden müzaheret görüyordu. Yeremiya Movila 1595'den 1606 senesine kadar voyvodalık etmiş ve vefatında yerine oğlu Simeon Movila geçmişse de bir sene sonra vefat etmişti.

Onyedinci asırda Boğdan vaziyeti

Gerek Osmanlı tarihi ve gerek Rumen kaynakları bu XVII. yüzyılda gelmiş olan Boğdan voyvodalarının isimlerini, tayin ve azil tarihlerini sarih olarak göstermeyip karıştırmaktadırlar; aynı zamanda Hammer'in nakillerinde de tenakuzlar vardır[1]. Bununla beraber doğru veya hatalı da olsa Osmanlı kaynaklarına göre bazı hâdiselerden bahsetmek zaruri görülüyor.

1608-1611 seneleri arasında Kostantin Movila Boğdan voyvodası bulunmakta idi; bunun Eflâk voyvodasiyle arasındaki muharebeye mebni azli üzerine yerine Boğdan prenslerinin *Yaş* kasabasındaki saraylarının banisi olan İstefan Tomşa (Etyen Tomza) voyvoda oldu. Kostantin, Lehistan'a kayın pederinin yanına kaçtı.

Tomşa'ya karşı sâbık voyvoda Yeremiya Movila'nın zevcesi Domine mücadeleye girişti. Bu kadın, emlâki dolayısiyle çocuklariyle beraber *Lehistan*'da bulunuyordu. Domine, oğlu Topal Kostantin'i Boğdan voyvodası yaptırmak istiyordu; bunun için damadı olan Korski (Koraki) kırk bin kişilik Leh

[1] Meselâ elimizdeki Boğdan beyleri defterinde YEREMİYA'dan sonra SİMEON MOVİLA (1606-1608), KOSTANTİN MOVİLA (1608-1611), STEFAN TOMŞA (1611-1615), ALEKSANDR MOVİLA (1615-1616), RADO MİHNE (1616-1619), GASBAR GARATYANİ (1619-1620) ALEKSANDR İLİYAS (1620-1622) ve ikinci defa STEFAN TOMŞA (1622-1623), ikinci defa RADU'nun (1623-1626).. ilâh. Boğdan voyvodası oldukları görülüyor. Bu cetvelin, türkçe Osmanlı kaynakları ve Hammer ile mukayesesinde seneler ve isimler bazan birbirlerini tutmadıklarından cereyan eden vekayiin bunların hangisinin zamanında olduğu kestirilemiyor; meselâ fezlekeye göre 1026 h. 1617 m. de Boğdan beyi RADUL, Hammer'de TOMŞA ve cetvelde ise yeni tayin edilmiş olan RADU MİHNE'dir. Peçevî ile fezleke Boğdan meselesinden bahsederken aynı şahsın ismini aynı sayfada İSTEFAN ve RADUL olarak iki kişi göstermek suretiyle hata ediyorlar (*Fezleke*, c. 1, s. 379, Sene 1025 ve *Peçevî*, c. 2, s. 346) NAÎMA daha dikkatli olarak aradaki tenakuzu düzeltiyor (C. 2, s. 149) RADU Adı bizim tarihlerde RADUL olarak geçiyor. Bu karışıklık sebebiyle islâm ansiklopedisindeki Buğdan maddesinde zaruri olarak bu cihetler sathî geçmektedir.

ve Rus kuvvetiyle *Boğdan*'a girerek Stefan Tomşa'yı memleketten çıkarmış Kostantin'i voyvoda yapmıştı. Bunun üzerine Osmanlı hükûmetine müracaat eden Tomşa'yı makamına oturtmak üzere tayin olunan kuvvetler ibtida muvaffak olamadılarsa da İskender Paşa, Nogay kuvvetleriyle beraber, Korski kuvvetlerini mağlûp etmiş ve Yeremiya'nın zevcesi Domine ile biri Kostantin olarak iki oğlu ve damadı Korski esir edilip *İstanbul*'a yollanmış ve Boğdan beyliği yine Tomşa'ya verilmiştir (1025 H. 1616 M.) [1].

Gaspar Gratyani adında aslen Hırvat olan biri, Avusturya ile olan bazı mükâlemelerde tercümanlık etmek îtibariyle İskender Paşa'nın tavassutu sayesinde *Nakşe* veya *Naksos* dukalığına ve daha sonra yine paşasının kefaletiyle 4 Şubat 1619'da Boğdan voyvodalığına tayin edilmiştir [2]. Gratyani, bir seneden ziyade burada kaldı; Kazak ve Lehlilerin faaliyetlerine dair Erdel kıralı Betlen'in mektuplarını elde ederek keyfiyeti Kazaklarla Lehlilere haber verdiğinden dolayı Betlen'in şikâyeti üzerine azledilip yerine sâbık Eflâk voyvodası olan Aleksandr İlyaş (Aleksi İlya) tayin edildi (1620) [3]. Bu, aslen Rum olup *İstanbul*'da gümrük veznedarlarından imiş.

[1] *Naîma*, c. 2, s. 149 ve *Hammer*, c. 8, s. 160. Bu muharebede DOMİNE'nin kızı olup Kazak Korski'nin zevcesi bulunan kadın güzelliği ile meşhur olup Tatarların eline esir düşmüş, evvelâ bulunamamış ise de sonradan otuz bin kuruş fidye mukabilinde iki çocuk da doğurmuş olduğu halde bulunmuştur. YEREMİYA'nın zevcesi olan DOMİNE Bosna sipahilerinden ÖMER adında bir tımarlı suvarinin eline düşmüş, KOSTANTİN de bu suretle yakalanmıştır. DOMİNE ile TOPAL KOSTANTİN, yakalandıktan sonra *İstanbul*'da *Galata* kulesine hapsedilmişlerse de sonra oradan kaçmağa muvaffak olmuşlardır. Bunların kaçmalarına sebebiyet verdiği için *Galata kulesi* dizdarı asılmıştır (*Naîma*, c. 2, s. 178). *Hammer*'de (C. 8, s. 182) Kazak KOREKİ (Korski) nin *İstanbul*'da hapis iken fransız tercümanları vasıtasiyle kaçmasına yardım edildiğini ve bundan dolayı Fransız elçisi FİLİP DÖ HARLEY'in hakaret gördüğünü yazar.

[2] Bu isim, *Peçevî*'de (C. 2, s. 372) GAŞPAR, *Naîma*'da (C. 2, s. 175) GAŞPER ve *Feridun Bey Münşeâtı*'nda (C. 1, s. 398) *Peçevî*'nin yazdığı gibi Gaşpar'dır.

[3] ".. Boğdan voyvodası olan GAŞPAR VOYVODA'nın bazı nâhemvar evzâ ve etvârı zuhur edip ref'i lâzım olmağın sâbıka Eflâk voyvodası olup südde-i saâdetimde mülazimet üzere olan.... ALEKSANDR VOYVODA... şecaat şi'ar olduğundan gayri beyzade olup.." *Ferîdun Bey Münşeâtı* (C. 2, s. 398) beratı mûcibince ALEKSANDR, elli altı kere yüz bin (5,600,000) akçe haraç ile tayin olunmuştur.

Azlolunan Gratyani, azli kabul etmiyerek muhalefete kalktığından üzerine İskender Paşa tayin edildi. İskender Paşa, Nogay, Kantemir kuvvetleriyle beraber taarruza geçerek Gratyani ile ona yardım eden Lehistan kuvvetlerini bozarak kumandanlarını esir aldı ; Gratyani kaçarken bir köylü tarafından öldürülerek başı voyvoda Aleksi İlya'ya gönderildi (1620 Ekim).

II. Osman'ın Lehistan seferinde yolların iyi tamir edilmemiş olmasından dolayı Aleksandr azlolunarak yerine üçüncü defa İstefan Tomşa getirildi (1030 Şevval 1621 Ağustos). Bu zat Lehlilerin amansız düşmanı olduğundan Leh hükûmetinin ısrarı üzerine sulhü müteakip azledilip yerine ikinci defa Radu Mihne voyvoda oldu (1033 H. 1623 M.).

XVI. yüzyıl sonlarından XVII. yüzyıl ortalarından sonraki tarihlere kadar, Osmanlı devleti muhtelif ve müteaddit dış ve iç gailelerle, ısyanlarla uğraştığı için voyvodalıklardaki hâdiselere mümkün mertebe göz yummak suretiyle durumu idare etmiş ve bu halden cesaret alan bazı voyvodalar da şımarıkça ve serkeşçe tavurlar takınmışlardı.

1616-1619 ve 1623-1626 senelerinde iki defa Boğdan voyvodası olduğu görülen Radu Mihne zamanında *Romanya*'ya İstanbul Rumları da gelerek ticaretten başka hükûmet işlerine de karışmağa başlamışlar ve bu suretle daha evvel başlayan patrikhane ve kilise nüfuzundan başka Boğdana siyaseten de hâkim olmağa çalışmışlardır.

Radu Mihne'nin 1036 H. 1626 M. senesinde vefat etmesi üzerine yerine başka voyvoda tayin edilmiş ise de hükûmetin dahilen müşkül durumda bulunup zorbalarla uğraştığı sırada bu yeni voyvoda kabul edilmemiş ve onun yerine Radu Mihne'nin vasiyyet ettiği ve aslen Lehli olan Boğdan kumandanlarından Bernovski Miron (Bertoska) intihap olunduğundan Osmanlı hükûmeti bunu kabule mecbur olmuştur.

Bu suretle Bernovski 1629 senesine kadar üç sene voyvodalıkta kalmış fakat hiyaneti duyulduğundan *Lehistan*'a kaçmış ve Osmanlı divanı tarafından yerine tayin olunan *Aleksandr* voyvodayı kabul etmiyerek Boğdan'a gelip faaliyete başlaması üzerine hükûmet mecburen bunu tekrar voyvodalıkta bırakmıştır (1630). Bernovski, daha sonra Eflâk voyvodasının *İstanbul*'a gelip

sadakatini arz eylemesinden cesaret alarak o da zâhiren devlete bağlılığını güstermek üzere gelmesini müteakip tevkif olunup Yedikule'de hapsedilmiş, 1042 Zilhicce 1633 Haziran'ında Divan-ı hümâyuna getirilip orada îdam olunmuştur[1].

1044 H. 1634 M. de Rumlara karşı vuku bulan bir ayaklanmayı müteakip Kurt Vasil (Vasil Lupu) idareyi ele alıp yirmi seneye yakın (1063 H. 1653 M.) voyvodalıkta kaldı. Memlekette hasıl olan istikrar üzerine *Boğdan*'da kültür hareketleri ilerledi; Vasil'in en büyük emeli Eflâk voyvodası olmaktı; fakat bu emeline nail olamadı ve îcabında yardımını görmek üzere *İstanbul*'da rehin bulunan güzel kızı Rükzandra'yı *Kardeş Kazak* reisinin oğlu Timote'ye verdi[2].

Kurt Vasil'in başsekreteri (Logotet) olan Görkiz Vasil ile aralarının açılması üzerine Görkiz, Vasil'in yanından kaçarak Eflâk voyvodasına iltica ile onu Boğdan üzerine harekete sevketmiştir. Bunun üzerine Kurt Vasil, damadı olan Timote'nin yanına kaçmış ve Eflâk voyvodası Besaraba, hiçbir tarafa sormadan Lögotet Görkiz'i Boğdan voyvodası yapmıştır.

Damadının yanına kaçmış olan Vasil oradan aldığı kuvvetle *Boğdan*'a dönerek Görkiz'i mağlup ederek Eflâk'a ilticaya mecbur etmiş ise de Basaraba tekrar faaliyete geçerek Boğdan'ı işgal edip Görkiz'i tekrar voyvodalığa getirmiş ve Vasil'in damadı Timote'yi *Suçava*'da elde edip öldürmüştür.

Bu hâdiseler hükûmet tarafından haber alınınca hem Vasil hem de Basaraba azlolunarak Boğdan'a Stefan (Gheoghe Stefan) ve Eflâk'a da Kostantin Şerban voyvoda olmuşlardır (1044 H. 1634 M.)[3]. Kurt Vasil azlinden sonra *İstanbul*'a gelmiş ve *Yedikule*'de tevkif edilip altı sene sonra burada ölmüştür[4].

Erdel kıralı Rakoçi-oğlu'nun serkeşâne durumu ve Eflâk Boğdan voyvodalarını da ittifakına alarak sahasını genişletmesi üzerine Osmanlı hükûmeti, Kırım kuvvetleri vasıtasiyle Rakoçi'yi

[1] *Naîma tarihi*, c. 3, s. 139 ve *Hammer tarihi* (Atâbey tercümesi), c. 9.

[2] Bu kız *İstanbul*'da rehindi; Vasil bu kızı *İstanbul*'dan almak yani rehinden kurtarmak için vezirlere, devlet ricaline çok para vaid eylediyse de müsaade edilmemiş, sonra KARA MURAD PAŞA vezir-i âzam iken babasına gönderilip o da kızını kazak hatmanının oğluna vermiştir (*Naîma tarihi*, c. 5, s. 349).

[3] Boğdan voyvodalığını, *İstanbul*'da bulunan RADU MİHNE'nin oğlu MİHNE istediyse de verilmiyerek STEFAN oldu.

[4] Lupu (Kurd Vasil'in ortasında ökübaşıdan bir mührünün etrafında talik hat ile

Lupul voyvoda-i ser hadd-i Bogdan.
Bende-i hakipây-ı Âl-i Osman

klişeli mührü (Top. Arşivi 4891 ve 5543).

mağlup ve azletmiş ve iki voyvoda da o sırada *Edirne*'ye gelen Avcı Sultan Mehmed'e sadakatlerini arzetmek üzere dâvet edilmişler fakat gelmediklerinden dolayı her ikisi de azlolunmuşlardır. Bunun üzerine Boğdan'a Jorj Kika (Chika) ve Eflâk'a da Radu Mihne'nin oğlu olup *İstanbul*'da bulunmakta olan Mihne tayin edilip kendilerinden hiçbir suretle voyvodalık tayini masrafı alınmadan bir miktar kuvvetle ve kendilerini makamlarına oturtmak üzere *iskemle ağası* ile gönderilmişlerdir (1068 H. 1658 M.) [1].

Azlolunan voyvodalar, yeni giden voyvodayı kabul etmiyerek mukabeleye kalkışmışlarsa da Kırım Hanı kuvvetlerine karşı dayanamıyarak âsi Rakoçi-oğlu'nun yanına kaçmışlardır.

1070 H. 1659 M. de *Özi* valisi Can Arslan Paşa'nın münasebetsiz hakareti yüzünden ısyan eden Eflâk beyi Mihne'nin ısyanı sırasında sâbık voyvoda Şerban da Boğdan'ı işgal edip Kika'yı kaçırmış ise de bunlar Osmanlı ve Kırım Hanı kuvvetleri tarafından mağlup edildiklerinden Boğdan'a, Kika'nın yerine Kurd Vasil'in oğlu Stefan ve Eflâk'a da sâbık Boğdan voyvodası Kiga tayin edilip yerlerine oturtulmuşlardır (1070 H. 1659 M.) [2].

Bu tarihten îtibaren Köprülüler devrinde merkezin kuvvetlenmesiyle diğer yerler gibi voyvodalıklarda da bir sükûn husûle gelmiş ve bu istikrar büyük Avusturya seferi esnasında da muhafaza edilmiştir.

Lupu'nun oğlu Stefan'dan sonra gelmiş olan [3] voyvodalar arasında en mühimleri Duka diye meşhur olan Jorj Duka

[1] Bu tebeddül münasebtiyle vezir-i âzam KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'nın Kırım Hanı ile Eflâk Boyarlarına göndermiş olduğu mektup sûretleri *Feridun bey Münşeatı*'nda vardır (C. 2, s. 43 ve 399). Boyarlara yazılan mektupta şöyle deniliyor: "*Radol voyvodanın oğlu Mikel voyvoda kariha-i hümâyun pâdişahiden bir akçe ve bir habbesi alınmayıp ve her veçhile himayet edip her ahvalinizde olıgelenden ziyade tecavüz etmemesi için bizzat tenbih-i hümâyun buyurmuşlar*"dır.

[2] İSTEFAN, voyvoda olduğu zaman babası LUPO Yedikule'de mevkuf bulunuyordu. Üç bin kese borç ederek oğlunu voyvoda yaptırmıştı. *(Evliya Çelebi, c. 5, s. 347).*

[3] KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA tarafından Kırım hanına gönderilmiş olan mektupta bu, STEFAN hakkında (..Boğdan voyvodalığına bir makul ve münasip adem tecessüs etmekteyüz. Haliya Boğdan'dan Eflak'a giden KİKO'nun oğlu var; lâkin iki memleket bir adamda olması devlete nâfi değildir. LUPO'nun oğlu

olup Osmanlı tarihlerinde kendisine Duka Bey denilmektedir. Aslen Rum olan ve bakkal çıraklığı ettiği de söylenen Duka Bey, 1665-1667 ve 1671-1672 ve bundan sonra 1678-1684 tarihlerinde üç defada dokuz sene kadar voyvodalık etmiştir.

Avlonya sancağı köylerinden Poliçani de doğmuş olan [Bab-ı asafi evrakı sene 1089] Duka Bey, birinci Lehistan seferinde iki bin maiyyetiyle pâdişahı karşılayarak ağır hediyeler takdim etmiş ise de Boğdan'a girmiş olan ordunun yiyecek sıkıntısı çekmesinden dolayı Pâdişah hiddetlenip kendisini katlettirmek istemiştir. Fakat pâdişahın yanında bulunan üçüncü vezir Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın istirhamı üzerine ölümden kurtulmuş [1] fakat pek az sonra yine bu sefer esnasında azlolunarak [2] yerine Boyarların ittifakiyle Yedinci Stefan tayin olundu (1083 Rebîülevvel 1672 Temmuz) [3]. Stefan Osmanlılara aleyhdar olduğundan İkinci Lehistan seferi başlamadan evvel 1673'de *Lehistan*'a kaçtığından yerine orduda bulunan kapı kethüdası Dimitraşku Kantaküzino tayin olunarak Boğdan'a gönderildi [4].

Sabık voyvoda Stefan, *Hotin*'in Lehliler tarafından istirdadında o sırada Lehlilerin başhatmanı bulunan Jan Subyeski ile beraber bulunmuş ve onun Lehistan kıralı olduğu sırada da Boğdan sınırını Türklere karşı müdafaa için hududda alıkonulmuş ve bir aralık taarruza geçerek *Yaş* şehrine kadar gelmiş ise de üzerine kuvvet sevkolunarak kaçmıştır [5].

Duka Bey'in üçüncü defaki voyvodalığında bir aralık Boğdan'a ilâveten kendisine *Ukrayna* beyliği (hatmanlığı) ve

var, anı da görelim nicedir. Hazreti hak din ve devlete enfa olanı muvaffak eyleye.." *Feridun Bay Münşeatı*, c. 2, s. 43 (1265 tab'ı).

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 579.

[2] ANTUVAN GALLAND Boğdan prensinin *Dinyester* üzerine yapılması emredilen köprüyü iyi yapmadığından dolayı azl ile *İstanbul*'a gitmek üzere yola çıkarıldığını ve yolda katledildiğini yazmakta ise de (C. 1, s. 189) yanlış olup bu zat daha sonra üçüncü defa da Boğdan beyi olmuştur.

[3] Boğdan voyvodası DOMİNE'nin tehâvün ve taksiri sebebiyle azlolunup çavuşbaşı SARI SÜLEYMAN AĞA hepsinde zincire vurulup yerine Boğdan Boyarlarından İSTEFAN tayin edildi (*Silâhdar tarihi*, c. 1, s. *586*).

[4] Silâhdar c. 1, s. 125. bunun sâbık Boğdan voyvodası olduğunu yazıyor.

[5] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 626, 628, 629, Sene 1084 H. 1673 M.)

1672'de *Bucaş* muahedesiyle Lehlilerden alınmış olan *Podolya* eyaletinin idaresi de muvakkaten kendisine bırakılmıştı. Duka, 1683'de Viyana muhasarasında bulunmuştur.

Avusturya seferinin fena netice vermesi ve Lehlilerin sefere iştiraki sebebiyle Boğdan hududu tehdit altına girmiş ise de Osmanlı kuvvetleriyle beraber Boğdan beyi olup aslen Tatar olan Kostantin Kantemir (1685-1693) Leh taarruzlarına mukavemet etmiştir[1].

Bunun azlinden sonra yerine voyvoda olan diğer Kostantin[2] Boğdan vergisini almak üzere *Yaş*'a giden Kapıcı-başı Hazinedar Osman Ağa'nın Boğdan'ın eşkiyası tarafından konağının basılarak öldürülmesi üzerine azledilmiş ve yerine Kırım hanı ve Çerkes Mehmed Paşa'nın iltimasları üzerine sâbık voyvoda Kantemir'in oğlu Antiyoh Kantemir voyvoda olmuştur (28 Cemaziyelevvel 1107 — 1696 Şubat)[3]. Antiyoh Kantemir, birinci defaki voyvodalıkta 1112 H. 1700 M. senesine kadar Boğdan voyvodalığında kalıp *Karlofca* muahedesi bunun zamanında aktedilmiştir. Hakkında hükûmetin itimadı vardı[4].

XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyıl başlarında Boğdan'ın haracı yetmiş yük (yedi milyon) akçe idi. XVII. yüzyıl sonunda

[1] Boğdan'a hicret ederek hıristiyanlığı kabul etmiş bir Tatar ailesindendir. Voyvodalıktan azlinden sonra *İstanbul*'a gelerek vefatına kadar ilmî tetebbuatla meşgul olmuştur.

[2] B Yeni voyvoda Kostantin *Edirne*'de hilat kuka ve süpürge giyip ikinci Ahmed tarafından huzura kabul olunarak Padişah, halka zulm etmemesini duyarsa başını keseceğini söylemiş ve kendisine donanmış at, topuz ihsan edilmiştir Silâhdar, c. 2, s. 697).

[3] *Nusretnâme (Silâhdar tarihi zeyli)*, 1107 H. vukuatı arasında.

[4] Boğdan voyvodasına hüküm ki,

Boğdan voyvodalığı sana ianeyet olunaldan berû sadâkat ve istikamet ile hizmetin zuhura gelip bâdelyevm dahi Boğdan memleketi kemayenbagî hıfz ve haraset ve reaya ve berayâyı himayet ve sıyanet ve ahvallerine nizam verip umurların tesviye ve tashih ve seferler takribi ile târi olan şedâyidin mükâfat ve mücazatiyle hallerin terfih edip Boğdan vilâyetinin umranına ve nizâm-ı ahali ve sükkânına dikkat ve ihtimam eylemek şartiyle sâdır olan hatt-ı hümayun-ı şevket-makrunum mûcibince voyvodalık müceddeden sana tevcih ve hassatan hıla-ı fâhire-i mülûkânemden bir sevk hilat-i mûrisü'l-behcet sana inayet ve ihsanım olup... sene 1110 Zilkade sonu (mühimme defteri numara 111, s. 678).

bu miktarın altmış beş bin kuruş olduğuna ve para rayici de nazar-ı dikkate alındığına göre aynı miktarı muhafaza ettiği görülüyor [1].

Nakşe ve Şira dukalıkları

Dukalığın kuruluşu

Dördüncü Haçlı seferi esnasında *İstanbul*'da Lâtin imparatorluğunun kurulması üzerine Akdenizdeki *Kiklad* takım-adaları Venediklilerin hissesine düşmüştü ; *Akdeniz*'deki bütün deniz yollarına sahip olmak isteyen Venedik cumhuriyeti bu adaları kendi kanunlarına göre idare etmek ve ana-memlekete sadık kalmak şartiyle dukalık tarzında asilzadelere vermişti. Bu suretle hem bu adalar imar edilip metrûk bir halden kurtulmuş ve hem de Venedik ticareti ve donanması için mühim ticaret üsleri haline gelmişti.

Kiklad adaları [2] bu suretle 1207 senesinde Venedik beyzadelerinden Markosanoto adında birine verilmişti. Sanato ailesine sonradan Bizans imparatoru tarafından *duka* unvanı da verilmiştir. 1397'de bunun nesli kesilince ada yine lâtinlerden başka bir aileye geçmişti.

Dukalığın Osmanlı nüfuzu altına girmesi

Osmanlıların *Akdeniz*'de faaliyete başladıkları sırada ve *Ağrıboz* adasının zabtını müteakip bir kısım adalar Osmanlıların yüksek hâkimiyetlerini tanımışlar ise de bu adaların iyice Osmanlı nüfuzu altına girmeleri 943 H. 1536 M. de Barbaros Hayreddin Paşa'nın *Korfo* seferinden avdetinden sonradır.

Lâtinlerin ellerinde bulunup Osmanlı devletine vergi veren *Nakşe* (Naksos) *Şira*, *Milo* veya *Değirmenlik* adalarına sahip olan Yakomo isminde bir İtalyandı. Yakomo'nun, babası da Osmanlı hazinesine her sene yüz dokuz bin altıyüz dokuz akçe haraç vermekte iken vefatı üzerine *Nakşe dukalığı* aynı vergi

[1] Onyedinci asır ortalarında bir kuruş seksen akçe olduğuna göre altmış beş bin kuruş beş milyon iki yüz bin akçe etmektedir. Halbuki muharebeler sebebiyle bir kuruşun yüz yirmi akçeye kadar çıktığı gözönünde alınacak olursa haracın yine aynı miktar yani yedi milyon akçe üzerinde bulunduğu görülür.

[2] *Kiklad* veya *Siklad* adaları, *Ağrıboz* (uba) adasının güney-doğusundan itibaren Anadolu sahilindeki *İstanköy* (Kos) adasına doğru uzanan silsile halindeki adalar olup en meşhurları *Andre* (Andros) *İstendil* (Tinos) *Şira*, *Nakşa* (Naksos) *Paros*, *Santurin*, *Murtat* (Zea) ve *değirmenlik* (Milo) adalarıdır.

ile *Santorin* ve *Parüs* adaları beyi bulunan oğlu Yakomo'nun divana müracaatı üzerine babasının üzerindeki adalarda ilâveten 16 Cemaziyelâhır 972-19 Ocak 1565 tarihli bir beratla Yakomo'ya verilmiştir. Yakomo'nun elindeki adalarla babasından sonra kendisine verilen adalardan dolayı haracı miktarı yüzaltmış iki bin akçe tutmuştur.

Eline verilen berat mucibince Yakomo devlete sadık kalmağı, cizye veren reayadan başka hariçten hiç kimseyi adaya kabul etmemeği, Osmanlı devletiyle arası açık olan devletlerle dost olmamağı korsan gemilerini adalarına kabul etmemeği ve bunlara silâh ve yiyecek vermemeği kabul edip bunlara mukabil Osmanlı hükûmeti de kendisinin adalardaki hâkimiyetini tanımağı kendi tebaasından gayri kimselerle olan dâvalarının Osmanlı devleti divanında görülmesini ve kendi idaresindeki halkın dâva ve nizalarının kendi usul ve kanunlarına göre yapılmasını, cezaların yine kendi kanunlarına göre verilmesini, beylerbeği sancak beyi, kaptanlar ve kadılar taraflarından dukanın dahilî işlerine müdahale edilmemesini ve bunun adalarına mensup halktan vefat edenlerin terekesine Osmanlı beytülmalcisi'nin müdahale etmemesini ve saireyi kabul ediyordu [1].

[1] Nişân-ı hümâyun oldur ki,
Nakşa adasına tâbi *Santorin* ve *Paros* Cezirelerine her sene 52391 akçe cizye (Harac) eda etmek üzere mutasarruf olan Dârende-i ferman kidvetü'l-ümerâ il-milletü'l-mesihiyye umdetü'l-kübera i't-tâifetü'n-nasrâniyye YAKOMO dergâh-ı muallama âdem gönderip zikrolunan *Nakşa*'nın beyi olup babası olan Duka, mürd olduğunu bildirip Cezire-i mezbure ile *Şira* ve *Milo* Cezireleri babası veregeldügi 109609 akçe cizyeleriyle kendüye sadaka olunmak bâbında istiday-ı âtıfet eyledügi ecilden zikrolunan cizyeleri babası eda itdügi cizyeler ile müşaruileyhe tayin edip eline bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki bâdelyevm evvelden tasarruf itdüği cizyeler ile babası mutasarrıf olduğu cezirelerin cizyeleri ki cümleten yüz altmış iki bin akçadır sâl besal vakti ile bittamam hazane-i âmireme eda edip ribka-i ubudiyet ve istikamette sabit-kadem ola. Cezire-i mezbure reayasından gayri haracgüzarlarımdan ve gayriden kimesneyi cezirelerine kabul etmeyip bâb-ı saadetimle adavet üzere olanlarla dostluk etmeyip gemileri ve harami korsan levend gemilerin cezirelerine götürmeyip, azık ve yarak vermeyip bilcümle doğruluk üzere sadır olan evamir-i aliyyeme imtisal üzre ola. Merkum ve mastur olan cezirelere evvelden babası tasarruf itdügi üzere mutasarrıf olup elinden alınmaya ve sayirleriyle dâvası oldukta vekil gönderip kaziyeleri südde-i saadetimde istimâ oluna, kendü raiyetleri babında olan dâva ve nizaların kadimden olıgeldügi üzre âyinlerince görüp fasledip anın gibi siyaset lâzım gelürse dahi dedesi ve babası itdügi üzre muhtaç-ı

Yasef Nasi'nin dukalığı

Yakomo, kendi adalarında yabancı korsanları himaye ile onların geniş miktarda faaliyetlerine sebeb olmasından dolayı 975H. 1567 M. de Nakşa dukalığı bundan alınarak senede kırk bin altın vergi ile Osmanlı hizmetinde bulunan Yasef Nasi isminde bir Yahudiye verilmiş ve Yakomo *İstanbul*'a çağrılmış ise de gelmiyerek [1] evvelâ *Venedik*'e ve oradan da papaya başvurmuştur. Bu suretle elindeki adalardan mahrum kalan [2] Yakomo'ya Venedik cumhuriyeti senede iki yüz ve papada dört yüz flori maaş bağlamışlardır [3].

Yakomo bundan sonra boş durmayarak tedarik ettiği *Firkate* ile elinden alınan adaları dolaşıp halkı ısyana teşvik ettiği, yeni duka Yasef tarafından hükûmete bildirilmiş olduğundan lâzım gelen tedbirin alınması için Anadolu ve Rumeli kadılarına hükümler yazılmıştır [4].

XVI. yüzyılın ikinci yarısı başlarında Osmanlı tarihinde meşhur bir sima olan Yasef Nasi, aslen Portekiz'li bir yahudidir. Engizisyon zamanında korkusundan hıristiyan olup Don Juvan Mikez adını almış, sonra *İtalya*'ya sığınmış ve oradan da *İstanbul*'a gelerek Fransa'daki devlet adamlarından getirdiği tavsiyelerle Osmanlı paşalarına hulul etmiş ve tekrar asıl dinine dönmüştür. Yasef Nasi kitabımızın II. cildinde görüldüğü üzere hem halası ve hem kayın validesi olan Dona Grasya Mendes adına ve onunla müşterek bankamsı bir müessese açmış, ticaret âleminde epi iş görmüş ve bu münasebetle Kanunî Sultan Süleyman'a ve daha sonra da II. Selim'e çatmıştır.

Yasef Nasi bundan sonra siyasi işlerde de rol oynamış, II. Selim'in müşaviri olmuş kendisine müteferrikalık verilmiş ve

arz olmayan âdet ve âyinlerince istihkaklarına göre ehl-i fesada cezaların verip beylerbeyi ve sancak beyleri ve kadılar ve kaptanlar dahi dahl ve taarruz kılmaya.... (*Mühimme defteri*, 6, s. 248 16 Cemaziyelevvel 972).

[1] *Hammer* (Atâ bey tercümesi), c. 6, s. 242.

[2] Akdeniz'deki adalardan Osmanlılara tâbi diğer bir dukalık da SİNYOR ANDROS nâm-ı diğer SOMARİVA ismindeki Lâtin âilesinin elindeki adaları havi dukalıkdı (*Hammer tarihi*, c, 7, s. 47) SOMARİVA'dan sonra onun verdiği vergiden kırk bin altın fazla vermek üzre bu dukalığa ait adalar, SÜLEYMAN BEY adında birisine verilmiştir.

[3] Mühimmeden naklen SAFVET BEY'in makalesi (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, sene 3, s. 990)

[4] *Mühimme defteri*, 7, s. 550 sene 975 Zilhicce 16.

daha sonra da bütün *Kiklad adaları*'nı havi merkezi Nakşe (Naksos) olan dukalığa tayin edilmiştir. (22 Cemaziyelevvel 975—1567 Kasım). Nasi dukalık merkezi olan Nakşe'de bulunmayıp *İstanbul*'da *Kuruçeşme*'deki yalısında oturur adaları, vekili Françesko Karonelo adında bir İspanyol ile idare ediyordu [1].

Yasef Nasi, *Kıbrıs*'ın zabtından sonra buraya kıral olmak istediyse de kendisini Nakşe dukası bile yaptırmamak için çalışmış olan Vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın müessir müdahalesiyle karşılaşarak emeline nail olamamıştır.

Nasi, II. Sultan Selim'e o kadar hulûl etmişti ki Fransa'dan alacağı olan paranın tediye edilmemesi üzerine Mısır beylerbeğisiyle İskenderiye beyine gönderilen 976 Receb tarihli hükümlerle o tarafa Fransız bandırasiyle gelen gemilerin, Yasef Nasi'ye verilmek üzere bin florilik malının sülüsünün zabtedilmesi emrolunmuştur [2].

Yasef Nasi 991 H. 1583 M. de ölümüne kadar [3] dukalığı muhafaza etmiş ve kendisinden sonra *Nakşe* dukalığına Süleyman bey tayin olunmuştur.

Gürcü Prenslikleri

Gürcistan

Eski ismi *Karthli* veya *Karthveli* olan *Georgia*'ya Yunanlılarla Romalılar *İberya* ve Osmanlılarla İranlılar da *Gürcistan* derler ; *Kartlı*, asıl *Gürcistan*'ı ihtiva edip Kuzeyde *Ossetiya* ve *Dağıstan*, Güneyde *Revan* (Erivan), Batıda *Guriya* veya *Güri* ve *İmeretiya* (İmereti) ile sınırlanmış olup fakat bu hudut muhtelif tarihlerde genişliyerek *Gorya*, *Mingreliya*, *Abhazya* ve *İmeretiya* ve hattâ *Dağıstan*'ı da içine almış ve Güneyde *Aras nahri*'ne kadar inmiştir.

[1] *Mühimme defteri*, 30, s. 318 ve *Mühimme defteri*, 31, s. 60. YASEFNASİ ve *Nakşe*, dukalığına ait bazı vesikalar *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasında* merhum SAFVET BEY tarafından neşrolunmuştur (Sene 3, s. 982 ve sene 4, s. 1444).

[2] *Mühimme*, 7, s. 974 ve 978.

[3] *Âlî tarihi*, (Basılmamış ikinci cilt, varak 236 b) Âlî, YASEFNASİ'nin ölümünden sonra başdefterdar OKCUZADE MEHMED ve Anadolu defterdarı *Memi* ve şıkk-ı sanî defterdarı arnavud SİNAN EFENDİ'ler bunun muhallefatını yazmağa memur olmuşlardır. Hattâ kıymetli bir yüzük ile bazı mücevherat bu esnada yok olduğundan bu yüzden defterdarlar azl ve hapsedilmişlerdir.

Gürcüler hıristiyan dininde (Ortodoks) olup Gürcü kıralı I. Aleksandr (1413-1442) son zamanlarında memleketi üç oğlu arasında taksim ederek bu suretle memleketi, *İmeretiya* (Açıkbaş), *Kahetya* ve *Kartlı* (Asıl Gürcistan) olarak üçe bölünmüştür. Bunlardan *İmeretiya* Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar ayrı bir prenslik halinde kalmış ise de diğer ikisi az sonra birleşmiştir; *Kartlı* veya *Kârtil*'in merkezi *Tiflis* idi : [1].

Osmanlılarla ilk temas

Osmanlıların Gürcülerle ilk teması Yavuz Sultan Selim'in *Trabzon* valisi bulunduğu zamana tesadüf eder; bundan sonra *Çaldıran* seferinde Gürcü kıralı orduya kasaplık hayvan göndererek askerin sıkıntısını bir dereceye kadar hafifletmişti. Kanunî Sultan Süleyman'ın İran'a yaptığı seferleri esnasında vaziyeti îcabı olarak yakınlığı cihetiyle birçok defa İran'a ve bazan Osmanlılara meyleden Gürcülerin mecburen iki taraflı hareketleri ve Osmanlı hükümdarının Avrupa'daki seferleri esnasında İran'ın teşvikiyle mütecaviz vaziyet almaları (956 H. 1549 M.) üzerine ikinci vezir Kara Ahmed Paşa tarafından bir buçuk ay süren bir harekâtı müteakip yirmiden fazla kaleleri elde edilmiştir.

Asıl Gürcistan haricinde kalıp sonradan bunun hududu içine girmiş olan *İmeret*, *Dadyan* (Kolhida veya Mingreli prensliği) *Güril* kısımları ayrı ayrı beylik olup onaltıncı asır sonlarına doğru yapılmış olan Osmanlı tahririnde vergi ile mükellef olarak, *İmiretiler* altmış bin, *Dadyanlar* seksen bin ve *Güriller* (Goryalılar) ise otuz bin hane olup Osmanlı nüfuzu altına girmiş olan bu üç sancaktan ikisine, yâni *Dadyan* ile *Güril*'e birer mikdar haraç konulmuş olup *İmireti* yani Açıkbaş hanlığı vergiden bir müddet muaf[2] tutulmuştu. Bunlardan *Dadyanlar* onyedinci asırda îcabında, iki

[1] *Ansiklopedi Britannika'dan hulâsa.*

[2] Peçevî tarihi (C. 2, s. 45) Gürcistan prensliklerini şöyle zikrediyor: Üç prenslikten merkezi Kütaş [Kütays] olan prensliğe *Açıkbaşhanlığı* derler. Diğer hanlıklar [prenslikler] *Simon oğulları* ve bir de taht vilâyeti vardır ki bunlar da Levend oğullarıdır, bunların en nüfuzlusu Açıkbaş hanlığıdır : Diğer hanlar buna hörmet edip hanlık kılıcını andan kuşanırlar' Yavuz Sultan Selim anın memleketine giderek hörmet gördüği için anların vergilerini affetmiştir. Bunlardan vergi talebi olunmaz. Âli de bunlardan vergi alınmadığını yazar (Basılmamış cild, s. 286). Fakat sonradan (onyedinci asırda) bir mikdar vergi alınmıştır.

yük akçe cizyeleri mukabilinde tersane için Halep arşıniyle seksen bin arşın kirpas (keten ve kendirden dokunmuş bez) verirlerdi [1]. Bunu vermedikleri zaman cizyelerini elçileriyle gönderip teslim ederlerdi [2].

Bu üç sancaktan *İmireti* beyine Osmanlılar (*açıkbaş han*) derlerdi ; *İmireti* veya *Açıkbaş* prensliği, Merkezi *Ahisha* olan *Çıldır* eyaletinin kuzeyinde ve *Gürcistan* ile *Karteli* prensliğinin kuzey-batısına düşer ; *İmireti*'nin kuzey tarafında Osmanlılar'ın *Kutayis* bölgesi vardır. *Mingreli* veya *Dadyan* prensliği kısmen Karadenize de sahip olup kuzeyinde *Abaza* bölgesi vardı ; *Güril* prensliği ise *Mingreli*'nin güneyinde ve Karadeniz sahilinde bulunup *Potı* bunun iskelesidir [3] b. Bu üç sancaktan başka Lala Mustafa Paşa serdarlığında (986 Cemaziyelâhır 1578 Mayıs sonu) İran'a tâbi olan Davud Han'ın [4] Osmanlılara itaat teklifini kabul etmiyerek İran'a kaçması üzerine *Tiftis*'te alınmıştı [5]. Bu kısım Gürcistan beyliği Jorj Başıaçık ile *Revan* ve *Şirvan* arasındaki *Kahetya* beyi Aleksandr tarafından istendi ; fakat Lala Mustafa Paşa, islâmiyeti kabul şartiyle *Tiflis*'i Aleksandr'a vermeğe muvafakat eyledi ise de bu, dininden dönmedi ; bunun üzerine Mustafa Paşa, Davut hanın arazisinden bazı yerleri Aleksandr Han'a vermekle beraber *Tiflis*'i eyalet haline koyarak Solak Ferhad Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'e verip Tiflis kalesine muhafız asker ve mühimmat koydu [6].

[1] *İbnü'l-Emin tasnifi Hariciye vesikaları*, Numara 12 ve 61 ve sene 1042 ve 1097 ve *Hammer tarih*, c. 7, s. 59 ve c. 9, s. 52 ve c. 10, s. 78.

[2] A *İbnül'Emin tasnifi Hariciye vesikaları*, No. 231 Sene 1093. Riko [Fransızca tercemesi s. 166], Mingirelilerin her üç senede bir vergi olarak yedi gene erkek ve yedi genc kız ve birtakım esir getirdiklerini yazmakta ise de elimizdeki vesikalarda böyle bir kayıd yoktur; belki bunlar muayyen vergilerden başka saray için yollamışlardır.

[3] *Cihannüma. s. 406,*

[4] Davud Han sonradan islâmiyeti kabul ederek kendisine *Maraş* Beylerbeğiliği verilmiştir.

[5] *Âli Tarihi*, (*basılmamış* ikinci cilt) Vrk. 246.

[6] Tiflis hâkimi olan Davud Han daha sonra serdar Ferhad paşa vasıtasiyle 992 H. 1584 M. de hükûmete müracaat edip bir oğlu ve beş kişiden mürekkeb maiyyeti ile *İstanbul*'a gönderilmesini istemiş ve geldiği zaman kendisine Divan-ı hümayunda ziyafet çekilmiş ve bundan sonra pâdişah tarafından kabul olunarak Maraş beylerbeyiliğine tayin olunmuştur. Davud Han tayininden sonra Fer-

İmireti, *Dadyan*, *Güril* (Gorya) beyleri vefat edince yerine kim inha edilirse onun beyliği hükûmet tarafından tasdik edilirdi ; Daha sonra *Kafkasya*'daki harekât esnasında *Kartil* veya *Kartlı*, *Mekril* veya *Mingreli* ve Zegem hanlıkları da bazan Osmanlı hâkimiyetini kabul edip bazan da İran devletine sadık kalmışlardır.

Kârtil yani asıl Gürcistan hâkimi Simon Han, Ferhad Paşa'nın İran seferinde devlete itaat ederek vergiyi kabul etmiş kendisine merkez olan çünkü Tiflis Osmanlıların eyalet merkezi olmuşt *Küri* ile diğer kaleleri kendisinden sonra evladına kalmak üzere ahidnâme verilmiştir [1]. Fakat Simon han, cevval ele avuca sığmaz bir adam olduğundan etrafa tecavüz ederek ortalığı karıştırır, kendisine nasihat yollu fermanlar gönderilir ve bu suretle zâhiren bir itaat gösterip fırsat beklerdi [2].

Simon Han 1008 H. 1599 M. de fırsat bularak serkeşliğe başladığından *Tebriz* muhafızı ve *Van* beylerbeğisi Cafer Paşa'nın gayretiyle Gürci beylerinden *Kâhet* beyi Aleksandr Han ve oğullariyle beraber ele geçirilip Aleksandr katl olunarak Simon ile Aleksandr'ın oğulları *İstanbul*'a gönderilerek *Yedikule*'de hapsedilmişlerdir.

Simon Han daha sonra islâmiyeti kabul ile Mehmed Paşa olmuş ve I. Ahmed devrinde vefat etmiştir [3]. *Yedikule*'de mahbus iken aşağıdaki rubaiyi söylemiş :

Garet-zede-i Çarh-ı sitemkâr oldum
Halkın gözine ânın içün hâr oldum
Ger gitti ise esb ü şütür bâriyle
Bâri'ye şükürler ki sebük-bâr oldum.

Gürcü hanlarından *Kârtil* beyi *Magrav* ile [4] *Zagem* (*Zegem*) hâkimi Tahmors Han'lar onyedinci asırda meşhur olan

HAD PAŞA'nın yanına giderek kardeşi SİMON HAN'dan alınan yerlerin ocaklık olarak Davud Han'a verilmesi hakkında FERHAD PAŞA'YA hüküm gönderilmiştir (sene 992 Zilkade) *Selânikî*, *s. 187.*

[1] Kartil hâkimi SİMON HAN'a nâme-i hümayun (*Feridun Bey Münşeâtı*, *c.* 2, s. 232).

[2] *Naîma tarihi*, c. 3, s. 206.

[3] 1017 H. 1608 M. de hayatta olduğu bir vesikadan anlaşılıyor *(Emiri tasnifi Birinci Ahmed devri vesikaları, numara 503)*.

[4] MAGRAV HAN'ın devlete itaati ve İranlılara karşı yardım istemesi

Gürci beylerindendir. Bunlardan Magrav 1026 H. 1617 M. senesinde Osmanlı devletine itaat edip İran'ın, *Gürcistan*'a ve oradan Osmanlı memleketlerine kasdetmek istediği mütalâasiyle yardımcı kuvvet istemiş bunun üzerine Batum (Trabzon) beylerbeğisi Ömer Paşa, bazı sancak beyleri ve Osmanlılara vergi veren Gürci sancak beyleri, Magrav'a yardıma memur edilmişlerdir. Diğeri yani *Zakem* beyinin oğlu olan Tahmors Han'ın büyük babası Levend Han oğlu Aleksandr Han, XVI. yüzyılın sonlarına doğru yani 986 H. 1578 M. de Osmanlıların yüksek hâkimiyetini kabul ederek ilk senelerde otuz yük ipek yollardı. Daha sonra yani 1001 H. 1593 M. tarihli bir hüküm ile her yıl devlet hazinesine on yük akçe vergi vermesi tekarrür etmişti [1]. Aleksandr, İran hududu üzerinde bulunması sebebiyle îcabında Şaha tâbi olurdu. Ruslarla da şüpheli münasebetlerde bulunduğu da vâkidi [2]. Bunun oğlu Tahmors Han gayet güzel olup genç iken Şah Abbas bunu bir vesile ile hizmetinde kullanmış ve sonra merkezi olan *Zagem*'e, han tayin etmiştir; fakat bir müddet sonra Tahmors Han, Şah Abbas'a muhalefet ederek tecavüze geçmesi üzerine İran Şahı onun azli ile yerine prens neslinden olmayan Magrav'ı, han yapıp Tahmors'un takibine göndermiş ise de Tahmors, Açıkbaş Han'ının (yani İmireti prensinin) yanına kaçmıştır.

Bunun üzerine, Şah Abbas, Gürcistan'ın bir kısmına Peyker Sultan adında bir bey tayin edip Magrav Han'ı da kendi korucubaşısı Karcgay Han ile beraber bunun yanına vermiş ve tahrip edilen *Zagem* şehrinin yerine yeni merkez olan diğer bir şehri (Kelhis = كلحيص) îmar ile vergiden muaf olmak üzere oraya birçok Gürcüleri celbetmişti.

Şah Abbas'ın, bu havalideki bütün Gürcileri öldürmek üzere -Magrav da dahil- verdiği gizli tahrirat yanlışlıkla Mag-

üzerine kendisine kuvvet yollandığına dair nâme-i hümayun sureti *Feridun Bey Münşeâtı*'nda (c. 2, s. 230) vardır ve *Naîma tarihi*, c. 2, s. 151.

[1] *Mühimme defteri*, 70, s. 99. Sene 1001 H. 1593 M.

[2] Revan beylerbeğisine hüküm ki

Haliya. ALEKSANDR HAN ile Rus menhusun külli ittihadı olup birbirlerine asker ve yarak gönderip bir fesada mübaşeret etmek ihtimali olduğun bundan akdem *Şirvan* muhafazasında olan vezirin HASAN PAŞA ilâm eyledikte... *(Mühimme*, 69, s. 147. Sene 1000 H. 1592 M.).

rav'ın eline geçtiğinden ihtiyatlı hareket ile Gürcüleri ele alıp bir gün uydurma bir tertip ile Tahmors geldi diye Karckay Han'ı çadırından çıkarıp öldürmüş ve İran kuvvetlerini bozmuştur.

Magrav bunu yapmakla beraber Han neslinden olmadığı için halk kendisine meyletmeyip eski hanları olan Tahmors hanı istediklerinden Osmanlı hududu üzerinde bulumakta olan Tahmurs Han hemen memleketine dönerek hükümdarlığını tekrar ele almıştır [1]. Magrav da bunun üzerine bir kısım maiyyeti ile Osmanlı devletine iltica ederek *Gence*, *Karabağ*, *Şirvan* ve hattâ *Erdebil*'in bile zabtı mümkün olduğundan bahis ile katletmiş olduğu Karckay'ın başını göndermek sûretiyle Osmanlı serdarını o tarafa sevketmek istemiştir ; fakat Hafız Ahmed Paşa *Bağdat* üzerine memur olduğu için *Azerbaycan* taraflarına gitmiyerek o tarafa *Trabzon* (Batum) beylerbeğisi Ömer Paşa'yı serdar tayin eyleyip göndermiştir. (1034 H. 1625 M.). Magrav, daha sonra Husrev Paşa sadaretinde *Erzurum*'da orduya ve oradan da *İstanbul*'a gelmiş islâmiyeti kabul edip Mehmed adını alarak Karaman beylerbeğliğine tayin edilmiştir. Magrav'ın Konya'ya gönderdiği mütesellim'in halka yaptığı muamele bir ayaklanmaya sebebiyet verdiği için vezir-i âzam ve serdar Husrev Paşa'nın emriyle Magrav ile oğlu *Halep*'te îdam edilmişlerdir.

1043 H. 1633 M. de *Güril* ile *Dadyan* beyleri aralarında ittifak ederek İranlıların *Bağdad*'ı muhasarası ve muvaffakiyetleri üzerine Osmanlılardan yüz çevirip İran'a tâbi olmuşlar, hattâ Güril beyi kızını, Tahmors'un yerine *Zakem* ve *Kartil*'e han tayin edilen Husrev Mirza'ya vermiş olduğundan Gürcistan işi karışmıştır.

Güril beyinin kızının, Husrev Hana gitmesi için *Açıkbaş* topraklarından geçmesi îcabettiğinden Açıkbaş hanı ile sâbık *Zagem* hükümdarı Tahmors han buna mani olmak istedilerse de bir taraftan Husrev Bey otuz bin kişilik Kızılbaş kuvveti ve diğer taraftan Güril hâkimi kendi askeriyle mukabele ettiklerinden Açıkbaş Hanı mağlup ve maktul olup, Açıkbaş'ın oğluyla

[1] TAHMORS HAN, İranlıların taarruzları üzerine 1042 H. 1632 M.de memleketini tekrar bırakarak *Açıkbaş Han*'ın yanına kaçmıştır.

Tahmors Han bir dağlık mahalle saklanmağa mecbur olmuşlardır. Bu suretle *Açıkbaş* ülkesi istilâ edilerek İranlıların taarruzları *Dadyan* ve *Güril* vasıtasiyle *Günye* ve *Trabzon* hududlarına kadar dayandığından Osmanlı hükûmeti o taraflarda da müdafaa tertibatı almıştı (1043 H. 1633 M.) [1].

Rusların, çar Müthiş İvan zamanında *Astragan'ı* aldıktan sonra kuzey *Kafkasya*'ya nüfuz etmeleri hem siyasî ve hem iktisadî bakımdan bu havalide mühim tesir yapmış ve bu kıtadaki Türk, Çerkes ve Gürcüleri kendi tarafına çekmeğe başlamış ve hattâ bir kısım çerkes ve Çeçen beyleri bizzat *Moskova*'ya gidip bilhassa Çeçenler Kırım hanları ve Osmanlılara karşı İvan'ın himayesini bile istemişlerdir.

Rusların *Kuzey Kafkasya*'da nüfuzlarını iyice tesis etmeleri güneydeki Gürcüleri de onun tarafına çekmeğe başlamış bu hal bilhassa XVI. yüzyıl sonlarından îtibaren bariz bir şekil almıştır.

1011 H. 1602 M. de *İstanbul*'a harac ve pişkeş getiren *Zagem* Levend Han ile Simon oğlu Yorgi Han'ı görmekteyiz [2]; yine bunun gibi 1093 H. 1682 M. de de Güril hâkimi ile Açıkbaş hanın ve Şamhal denilen Komuk beyinin elçileri vergilerini vermek üzere *İstanbul*'a gelmişlerdir [3].

Kafkas kıtası sekenesi ve bilhassa Gürcülerle, Çerkesler XVI. yüzyıl sonlarından îtibaren günden güne büyümekte olan Rusya ile dostane münasebetler tesis etmişlerdir ki bunun neticesi olarak XVIII. yüzyılda Ruslar burada mühim rol oynamışlardır.

Kazak Hatmanlıkları

Bir Türk gölü haline gelmiş olan *Karadeniz*, XVII. yüzyılın ilk yarısında en emniyetsiz bir deniz olmuştu ; buna da sebep ismen Ruslarla Lehlilere bağlı bulunan *Kazak*'ların *şayıka* denilen kayıklariyle *Don* ve *Özi* nehirlerinden çıkarak *Karadeniz* sahillerini vurup ele geçenleri esir ve katl ve etrafı yağmalamaları idi. Bundan dolayı bu asırda Osmanlı hükûmeti zaman zaman bu denize donanma sevkiyle *Kazaklar*'dan ele geçenleri imha etmekte idi ; Kazakların bu faaliyetlerinin artmasında Ruslarla Lehlilerin de

[1] *Naîma tarihi, c. 3, s. 206.*

[2] *İbnü'l-Emin tasnifi, Dahiliye vesikaları*, Numara 244, sene 1011.

[3] *İbnü'l-Emin tasnifi, Dahiliye vesikaları*, Numara 231, sene 1093.

teşvikleri vardı; çünkü Kırım hanları vakit vakit Rus ve Leh topraklarına çapul (Beşbaş) için sık sık akın yaptıklarından dolayı, onlar da bu suretle mukabele etmekte idiler. *Özi* veyahut *Zaporog Kazakları*, îcabında karadan da *Moldavya* yani *Boğdan* topraklarına taarruz ediyorlardı [1].

Kazaklar hakkında kısa malûmat

Bu başlangıçtan sonra Kazaklara dair Hammer'le bazı Osmanlı tarihlerinden [2] edindiğimiz malûmatı aşağıda hülâsa etmek suretiyle bunların yerleri ve nevileri hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Kazaklar, *Azak denizi*'ne dökülen *Don* nehriyle *Dinyeper* (Özi) ve *Bog* (Aksu) nehirleri arasında ve bu nehirlerin munsaplarına doğru olan bataklıklara yakın yerlerde yerleşmiş idiler. Bunlardan *Don nehri* taraflarındakilere *Don* veya baş şehirlerine nisbetle *Çerkesk* Kazakları denilmiş ve *Ukrayna* kıtasında *Özi* nehri tarafındakiler ise *Zaporog* yahut *Şelale* kazakları adiyle şöhret bulmuşlardır ; bu, *Özi Kazakları*'nın (Zaporog) başlıca barınakları olan *Seca*, Şelale yakınında bulunuyordu [3]. Bu, Özi Kazakları, *Barabaş*, *Sarıkamış*, *Potkalı* Kazakları diye üç kısım olup bunlardan *Dinyeper* ile *Bog* nehirleri munsabbı arasında bulunan zaviyedeki bataklığa Türkler *Sarısu* veya *Sarıkamış* dedikleri için buradaki kazaklar *Sarıkamış Kazakları* adını almışlardır ; *Potkalı* ise o civardaki bir adanın adı olduğundan Özi Kazaklarının bir kısmı da bu ismi almışlardı. Evliya Çelebi elli bin nüfuslu olan *Barabaş Kazakları*'nın evvel ve âhır Ruslara ve Potkalı Kazaklarının da bazan Leh ve bazan Ruslara tâbi olduklarını yazıyor [4]. *Zaporoglar*, 1665 de Rusları, bir ahidnâme imzalamağa mecbur etmişlerdi. *Zaporog Kazakları*, bazan Kırım Tatarlariyle müşterek olarak Lehliler aleyhine ve bazan Lehlilerle beraber Osmanlılara ve Kırım hanlarına musallat olurlardı ; geçinmeleri yağma ve ve çapul olduğundan menfaatlerine hangi taraf müsaitse o tarafa dönüp hizmet ederlerdi.

[1] *Mühimme defteri*, Numara 35, s. 123 ilâ 125. Zaporog Kazakları reisi Boğdan voyvodası LUPOR (Lupol) yani KURT VASİL'in kızını zorla kendi oğlu TİMOTE'ye almış ve *Moldavya*'yı tahrip etmişti.

[2] *Hammer, c. 11, s. 252, Fezleke, Peçevî, Naîma* ve *Silâhdar* tarihleri.

[3] Bazı tetkiklere göre *Don, Volga, Yayık* ve *Terek* Kazakları Türk ve Moğollarla karışık olup *Ukrayna* Kazakları da Rus ve Lehlilerle karışmıştır.

[4] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 7, s. 528, 530.

Zaporog'ların hatmanı Hemiyelniski (Hemielnitski) Tatarlarla Leh Boyarlarının esirleri hükmüne girmiş olan *Ukrayna* köylülerini ele alarak Ortodoks olan Kazak ve köylüleri Katolik mezhebine girmeğe icbar eden Lehliler aleyhine ısyan etti ve büyük bir kuvvetle *Galiçya*'ya kadar gittiyse de mağlup oldu ; Lehliler *Kief* şehrini aldılar. Bunun üzerine *Hemiyelniski* 1063 H. 1652 M. de Osmanlı himayesini kabul etmek üzere hükûmete müracaat etti. Hükûmet bunun müracaatını kabul edip hatmana elindeki yerlere dair berat verip bunun idaresindeki Kazakları himayesi altına aldı ; bunlar kırk bin kadar olup Osmanlı himayesinde bulundukları veya Kırım hanlariyle beraberce hareket ettikleri zaman kendilerine *Kardeş Kazağı* denilmişti [1].

Vasvar muahedesinden iki sene sonra *Dinyeper* nehrinin iki sahilindeki iki kazak hatmanı birbirlerine hasım vaziyette bulunuyorlardı. Bunlardan nehrin sol sahilinde yani *doğu Ukrayna*'daki Kazak reisi Brokovezki (Brioukhvoétski)'ye tâbi *Zaporog Kazakları* Rusya'ya ve nehrin sağ sahilinde yani *batı Ukrayna*'da Doreşenko'nun idaresindeki *Sarıkamış Kazakları* da *Lehistan*'a tâbi idiler.

Zaporog Kazakları hatmanı Brokovski, hatman Serko tarafından sıkıştırıldığından Rusya aleyhine hareket etmek üzere Kırım hanına elçi gönderip bütün Ukrayna kıtasının Osmanlı devletine terkini teklif etmişti ; bu teklif o sırada Osmanlı siyasetine uygun geldiği için Vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa tarafından kabul edilerek Brokovski, *Barabaş*, *Sarıkamış*, *Potkali* Kazaklarına da hatman olmak üzere kendisine berat, tuğ ve sancak gönderilmiştir (1078 Zilhicce - 1668 Haziran).

Bundan bir müddet sonra Doreşenko, doğu Ukrayna Kazakları hatmanını öldürttüğü için *Özi* nehrinin iki tarafındaki Kazaklar Doreşenko'nun idaresi altında toplandılar ; fakat bir müddet geçince *Zaporoglar* Doreşenko'dan yüz çevirerek Kırım hanına tâbi olup kendilerine baş olararak Sokuvei'yi ve bir kısım da Ruslara tâbi olarak Damyen Greçenoy'u hatman yaparak bütünlüğü parçaladılar.

[1] *Naîma tarihi*, c. 5, s. 257, 264 sene 1063 ve *Hammer tarihi* (Ata bey tercümesi) c. 10, s. 213. Evliya Çelebi, Lehlilere tâbi iken onlardan ayrılıp kardeş Kazak ile birlikte hareket eden ve sonra onlardan da ayrılıp Doreşenko il birleşen *Sirke Kazakları*'ndan bahseder (C. 7, s. 527).

Bunun üzerine fena duruma düşen Doreşenko, Osmanlı hükümdarına baş vurarak *Sarıkamış*, *Barabaş*, *Potkali Kazakları*'nın idaresinin bir sancak îtibariyle kendisine verilmesini rica ettiğinden Doreşenko'ya bu suretle berat, sancak ve topoz gönderilmiştir [1]. *Barabaş*, *Sarıkamış* ve *Potkali* Kazaklarının bir idare altında toplanması için Kırım hanına da yazıldı. Bu kurnazca teşebbüs sayesinde Doreşenko, parçalanmış olan hatmanlığı kendi başkanlığı altına aldı. 1Muharrem 1081 ve 1660 Haziran) ; lüzumu halinde Kırım haniyle beraber Özi (Silistre) valisinin Doreşenko'ya yardım etmeleri de emrolunmuştu ; aynı zamanda Lehistan kıralına da Doreşenko'nun Osmanlı himayesine ilticasından bahsolunarak kendisine ilişilmemesi hakkında nâme gönderildi.

Bundan sonra yapılan Lehistan seferlerinde ve daha sonraki *Çehrin* seferinde Doreşenko'nun vaziyeti Osmanlı vekayii kısmında gösterilmiş olduğundan Kazaklar hakkında bu kadar malûmat yeter görüldü. Doreşenko'nun, Osmanlılardan yüz çevirmesi üzerine hükûmet Kazaklara başka bir hatman tayin ettiyse de Lehlilerle yapılan *Karlofca muahedesi*'nin üçüncü maddesi mûcibince *Ukrayna*'nın elden çıkması sebebiyle Osmanlı hükûmeti ismen mevcut olan bu hatmanlığı kaldırmağı kabul ediyordu.

[1] Doreşenko'ya verilen hatmanlık beratından :

Nişan-ı şerif oldur ki,

Çün malikü'l-mülk-i zü'l-celâl ve cenâb-ı vahibü'l-mevâhib-i lâyezal celle aniş-şebih-i ve'l-misâl'in kemal-i kudret-i ezeliyyesiyle... işbu dârende-i menşur-ı meşhur-u Sultânî ve nümâyende-i yarlig-i beliğ vâcibü't-tebliğ-i hakanî iftihar-u ümera-il milleti'l-mesihiyye muhtar-u küberâi't-tâifeti'l-iseviyye muhâlesat unvan, müsadekat nişan Sarıkamış ve Barabaş ve Potkal üç kavim kazağı hatmanı Petro Doreşenko hutimet avakıbuhû bilhayr rikâb-ı kâmyabıma elçi ve adam gönderip.. hizmet ve ubûdiyyet arzedip memâlik-i mahrusatü'l-mesalikimde zir-i himâye-i hüsrevâneme dahil olan Eflâk ve Boğdan ve sair ibâd-ı inayet mûtadım ıdâdından ad olunup üç ülke hâkimi olmak üzre avâtıf-ı aliyye-i mülûkânemden tuğ ve alem ve sancak verilmek rica etmekle ricası karin-i kabul-i hümâyunum olup.... işbu sene semânin ve elf Muharrem-ül-haramunun gurresinden hatt-ı hümâyun-ı saâdet-i makrunum verilip üç ülke hükûmeti sancak olmak üzre berveçhi tebid tevcih ve taklit ve inayet edip emr-i şerifim verilmekle..... (*İbnü'l-Emin Hariciye vesikaları*, Numara 52).

Raguza veya Dubrovnik Cumhuriyeti

Orhan Gazi zamanındanberi Osmanlılarla münasebatı olan [1] ve *Dalmaçya* kıyısında yüzelli mil kadar bir araziye sahip bulunan *Raguza* veya *Dubrovnik* cumhuriyeti daha sonraları Osmanlıların Balkanları istilâları üzerine Osmanlı hâkimiyeti altına girip devlete her sene muayyen bir vergi verir ve bütün Türkiye'de serbest ticaret yapardı.

Venedik cumhuriyetinden daha eski olan Raguza cumhuriyeti, siyasî ve iktisadî mahareti sayesinde mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir ; cumhuriyetin vergisi onyedinci asırda oniki bin beşyüz altın idi [2]. Bunlar her sene [daha sonraları üç senede bir] iki elçi ile haraçlarını yollarlar ve elçiler pâdişah tarafından kabul olunarak hil'at giyerlerdi ; bu elçiler bir sene devlet merkezinde oturup vazifelerini ertesi sene gelen elçilere terk edip giderlerdi. *Raguza cumhuriyeti* vergiden başka vezir-i âzam ile kızlar ağası, valide sultan ve diğer sultanlara da münasip hediyeler takdim ediyorlardı ; Raguza cumhuriyeti Osmanlı himayesine girdikten sonra ticareti genişleyerek zengin olmuştu.

XVI. yüzyılda Raguzalıların mallarını sattıkları zaman verecekleri resimlere ve muafiyetlerine dair elimizde 1038 H. 1628 M. tarihli bir ahidnâme vardır [3]. Raguza tüccarları Türkiye'den en çok öküz, manda ve koyun derileri, gön, yapağı ve ipek alırlardı [4]. Bundan başka kendilerine pek yakın olan *Bosna* ve Hersek taraflarından da canlı olarak öküz, inek, koyun, keçi almalarına müsaade edilmişti [5]. Osmanlı hükûmeti lüzûmu halinde Raguza tüccarları vasıtasiyle mîrî için bedeli mukabilinde sırça getirtiyordu [6].

1683'de başlayıp 1699 senesine kadar onaltı sene süren muharebede Raguza veya Dubrovnik cumhuriyeti tehdit üzerine

[1] *Başbakanlık arşivi, Dubronikli defteri*, Sene 1038. ilâ 1056 H, numara 3, s. 6, 11, 111 ve Riko, (Fran. Tercemesi) s. 163

[2] *Zübdetü'l-vekayi, s. 165.* ve Top. arşivi 30 numaralı Hazine defteri sene 1060

[3] *Başbakanlık* arşivi, İbnü'l-Emin Hariciye, *No.* 3

[4] *Başbakanlık arşivi, İbnü'l-Emin Hariciye vesikaları*, Numara 95 ve *Mühimme defteri*, 23, Vesika numarası 612, sene 981.

[5] *Cevdet tasnifi, hariciye vesikaları* No. 6116.

[6] *Mühimme defteri*, 14, s. 303.

Venediklilerin harbe iştirakinden îtibaren Osmanlı hazinesine veregeldikleri vergiyi kesmişler ve Avusturyalıların, Rumeli'den tekrar Macaristan'a atıldıkları tarihe kadar sekiz sene vergilerini vermemişlerdir; fakat Balkanlar'da Osmanlıların aleyhine olan vaziyetin düzelmesi üzerine her sene beşyüz duka olarak imparatorun hazinesine verdikleri vergiyi keserek eskisi gibi vergilerini tekrar Osmanlı hazinesine tediye etmişlerdir.

Raguza cumhuriyeti, Avrupa'daki siyasî askerî işlere dair Osmanlı hükûmetini haberdar ettiği gibi [1] keza daha sonra Avusturya ile olan ve Pesarofca muahedesiyle [1716] neticelenen sefer sırasında da Raguza, vergisinin sülüsünü verip sülüsanını üç sene vermemek için müsaade almış ve Avusturya ile sulh olunca yine eskisi gibi 12.500 duka vergisini yollamıştı [2]. Raguza, Türkiye vaziyeti hakkında da Osmanlı devletiyle münasebatı olan devletlere malûmat vermek ve her iki tarafa da sadık görünmek siyasetini takip ediyordu. Ricaut. ayda bir Cumhurreisi değiştiren Raguza idaresine itimatsız hükûmet tarzı demektedir [3].

[1] *Mühimme defteri*, 7, s. 102 ve *Mühimme* 12, s. 123, 439 ve *Mühimme* 14, s. 596 (Daha böyle bir haylı vesika vardır).

[2] *Başbakanlık arşivi Karton 3, No. 770.*

[3] Raguza'da Cumhurreisi, ayda bir, senoto haftada bir, kale muhafızı değişirdi (*Riko-Fransızca tercümesi*, s. 165).

YİRMİ DOKUZUNCN BÖLÜM

XVI. YÜZYIL SON YARISİYLE XVII. YÜZYILDA AVRUPA

Avrupa'ya umumî bir bakış

Avrupa devletleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde Avrupa kıt'ası hem dinî ve hem siyasî mücadele içinde çarpışmak şartiyle yeni yeni inkılâplara sahne olmuştur. Bu bir buçuk asırda Avrupa'da büyük hıristiyan devleti olarak *Almanya* (Avusturya ve bir kısım Macaristan ile Çekoslovakya dahil) *Fransa*, *İngiltere*, *İspanya* (Portekiz ile güney İtalya da İspanya'ya aitti). *İsveç*, *Lehistan*, *Rusya* ve bir de *Venedik* cumhuriyeti vardı. Bütün *Balkan yarım adasi*'yle *Eflâk*, *Boğdan*, *Erdel* veya *Transilvanya* ve bir kısım *Macaristan* Osmanlı devletine ait olup yine bu kıt'adaki *Kırım hanlığı* da Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyeti altında bulunmakta idi. *İtalya*'da *Floransa* ve *Papa* hükûmetleri vardı ve *İsviçre* ise müteaddit kantonlardan mürekkep olarak idare ediliyordu; yeni meydana çıkmış olan *Felemenk* (Niderlanda) cumhuriyeti küçük olmakla beraber deniz ticareti ve bilhassa Hint denizindeki faaliyeti sebebiyle zengin ve hâtırlı devletler arasında yer almıştı.

Lüter mezhebinin yayılması

XVI. yüzyılın ilk yarısında *Lüter mezhebi*'nin yani *Protestanlığ*'ın meydana çıkmasına kadar, Batı ve Orta Avrupa, Katolik ve Balkanlar ile (Raguza ve Dalmaçya ve bazı Arnavutluk bölgesi müstesna) Rusya, Ortodoks mezhebinde idiler.

Protestanlık türlü manialara rağmen sahasını günden güne genişleterek *Almanya*'nın dışına çıkmış ve epi taraftar bulmuştu. Protestanlar hakkındaki şedid muamele *Augsburg* [Augsburg]'daki Diyet Meclisi karariyle (1555 Ağustos) şiddetini kaybederek *Almanya*'da protestanlığı kabul etmiş olanlara bir hak vermiş ve bu suretle katolikler ilk mağlubiyete uğramışlardı. Protestanlık, evvelâ *İskandinavya*'ya ve daha sonra Kalven vasıtasiyle *Fransa*'ya girip oradan *İngiltere*'ye geçmek suretiyle süratle yayıldı. İngi-

lizler, *Anglikan kilisesi*'ni tesis edip devlet reisi bu kilisenin reisi oldu ; *İskoçya*'da ise kilise, Kalven usulüne göre *Presbyteri* denilen bir meclis tarafından idare edilmeğe başladı (1560). İngiltere'de Angilikan kilisesiyle Presbyteriyen'ler arasında husule gelen zıddiyet, büyük inkılâplara sebep olmuş ve onyedinci asır ortalarına kadar sürmüştür.

Katolik tarikatleri

Protestanlığın meydana çıkması katolik mezhebinde de reformeye sebep oldu ve onlar da hasımlariyle mücadele etmek üzere kendi kendilerini tasfiye ederek yeni yeni tarikatler halinde (başlıca Fransisken ve bunun şubesi olarak Kapüsen (Capucin) ve Cezvitler ve saire gibi) çalışmağa başladılar; bunların arasında râhibe tarikatları da vardı.

İspanya, *İtalya* ve *Fransa*'da meydana çıkan bu tarikatlerden en mühimmi *Yesûîler* yani *Cezvit* (Jesuite) tarikati olup mühim teşkilâtlariyle her tarafa dal budak salmış [1] ve Fransa Cezvitleri ile Fransiskenler, Osmanlı memleketlerinde yaptıkları propogandalar ile onyedinci asırda Osmanlı hükûmetini meşgul etmişlerdir ; Osmanlı memleketindeki bu faaliyetin başında Fransa'nın Türkiye sefirleri bulunuyordu.

XVII. yüzyılda katolik tarikatlerinin Türkiye'deki faaliyetleri

Fransızların çalışmaları

Daha yukarıda hülâsa edildiği gibi Protestanlığın meydana çıkması içinden çürümekte olan katolik mezhebini yeni teşkilâta mecbur etmiş 1524 ile 1641 arasındaki ıslahat ve tarikatların faaliyetleri sayesinde Katolikliğe yeni bir veçhe verilmişti.

Osmanlı hükûmeti I. Fransuva'dan îtibaren Fransa'ya karşı iyi bir dostluk gösterdiği için Fransa kırallığının arzusiyle

[1] Cezvit tarikatini kuran, İGNAS DÖ LOYOLA adında bir İspanyol asilzadesi olup 1491 de doğmuştur. Bu, hıristiyan azizlerinin terceme-i hallerini okumuş *Sen Dominik* teşkilâtiyle ve onlar gibi vaız ve nasihat ile meşgul olmuştu. *Paris* Üniversitesinde tahsil görüp dokrora yaptı. 1534 senesinde Urûc-ı Meryem yortusunda bir Cuma günü altı arkadaşiyle *Paris*'te *Meryem Ana* (Sent Mari) kilisesinde buluştular ve burada Allah'ın hizmetine vakf-ı vücut etmeğe fakir yaşamağa ve *Kudüs*'e gidip müslümanları hıristiyan yapmağa ve Papa'nın hizmetinde canla başla çalışmağa yemin ettiler. Papa III. POL bu yedi arkadaşın topluluğuna *(İsa cemiyeti)* adını verdi. Cemiyet genişliyerek birçok yerde şubeler açtı ve dünyanın her tarafına yayıldı.

Cezvitler'e karşı müsait davranarak onların *Galata*'da oturmalarını kabul etmiş ve daha sonra Fransa kıralı IV. Hanri bunların *İstanbul*'daki Fransız sefirinin himayesi altında bulunmasını muvafık gördüğünden bu suretle *Cezvitler* bu himayeden istifade ile yalnız *İstanbul*'da değil *Selânik*, *İzmir*, *Sakız* ve *Naksus* (Nakşe adası) ve *Atina*'da yerleşerek faaliyete ve propogandaya başlamışlardır ; Hattâ gayet iyi türkçe bilir ve uzun müddet *İstanbul*'da oturmuş olan Fransa sefiri Savari dö Brev (Savariy de Brevs) Osmanlı devleti aleyhinde ve bu devletin ortadan kalkması hakkında eser yazarak eski haçlı seferleri harekâtını hazırlamak istiyordu.

Fransa sefiri Filip Harley'in bütün gayreti *Yesûîleri*, *İstanbul*'a sokmaktan ve Ortodokslar ile Katolikleri Doğu ve Batı kiliselerini) anlaştırmaktı ; bunun için yedi maddelik bir talimat ile Kardinal Bandini tarafından *İstanbul*'a gönderilen propogandacı bir Rumun faaliyetini kolaylaştırmak için çalıştı ; katolikliği kabul etmiş olan bu Rumun adı Kanakio Rosi idi. Bu talimatnâmenin ikinci maddesinde Rumları okşayıcı olan şu kayıt vardı :

"*Roma* (Katolik) kilisesi bütün kiliselerin, alelhusus mukaddema Katolik hemşiresi hakkında pek müsait bulunmuş olan Şark (Ortodoks) kilisesiyle sulh ve ittifak halinde bulunmayı her vakit arzu etmiştir. Cenâb-ı Hak şahittir ki yalnız geçmiş asırlarda değil hattâ son devirde Patrik Yeremi zamanında Roma, bu arzu olunan neticeye varmak için ne zahmetten ve ne de masraftan çekinmemiştir, daima bu maksatta bulunarak genç Rumlar için kolejler tesis etti ; elyevm bunları îtina ile idare etmektedir ; ta ki bu necip ve zeki millet mâzideki şerefli zamanında olduğu kadar feyzyâb olsun,, denilmektedir.

Fransa elçisi Aşil dö Harley'in yerine gelen Filip dö Harley, iki kiliseyi birleştirmek için yapılan propoganda ve faaliyette ön ayak olmuş, İngiliz ve Felemenk sefirlerinin aleyhdar oldukları beş Cezvit'i İstanbul'da yerleştirmek istemiş ve bunları kilise mütevellisi Kalober Metaksas'ın evinde kurulan matbaada neşriyat için faaliyete geçirmiştir. Fransa sefiri aynı zamanda Rum kilisesine oniki bin kuruş da masraf etmişti.

Mütevellinin evinde kurulan bu matbaa Osmanlı hükûmeti tarafından çabuk haber alınarak derhal basılarak kitaplar müsa-

dere edilip Metaksas tevkif ve hapsolunmuş ve Rum patrikhanesi oniki bin kuruş tazminata mahkum olmuş, *Yesûîler* yani beş Cezvit hudut dışı edilmek üzere tevkif olunarak Metaksas da İngiltere ve Felemenk elçilerinin tavassutları ile kurtulmuştur.

Beş Cezvit'in memleketten koğulmasiyle plânları suya düşmüş olan Filip Harley bundan pek müteessir olarak eğer beş Cezvit hudut dışı edilirse pasaportlarını isteyeceğini tehdit makamında söyledi ise de IV. Murad sadık bir dost bildiği Fransa kıralının, birkaç hâinin tedibinden dolayı eski dostluğu ihlâl edeceğine inanmadığını sefire söylemesini vezir-i âzama emretmişti (22 Ocak 1627).

Bu Cezvitler işi ehemmiyetsiz bir mesele gibi görülmekte ise de, Papa'nın maksadı bu faaliyet sayesinde elden kaçırdığı Protestan ve Kalvinistlere mukabil genç Ortodoks Rumları kolejlerde Katolik akidesiyle yetiştirip asırlarca Şarkta elde edemediği iki mezhebin birleştirilmesini temin etmekti.

Yesûîlerin plânları Akdeniz adalarına ayak atmak, *Kıbrıs*, *Haleb*, *Şam*, *Beyrut* ve *Kudüs* kilisesinin yakınında yerleşmekti. Bunlar *Naksos* (Nakşe) adasında Rum kocabaşılarını elde etmişlerse de *Sakız*'da hapsolunmuşlardır..

Cezvitler daha sonra elçi olarak *İstanbul*'a gelen saltanat nâibi Baron Guefştayn'a müracaatla *Viyana* müsalehanâmesinin 7. maddesindeki kiliselerin tamiriyle İncil okumalarına müsaadeyi hâvi olan *İsevî* maddesinden istifade ile *İstanbul*'a girmek için onun tavassutunu istemişlerse de muvaffak olamadılar ; Yesûîler bütün gayretlerine rağmen İspanyol casusu telâkki edilerek kat'î surette Osmanlı memleketlerinden çıkarıldılar.

Osmanlı memleketlerinde Cezvitler ile Fransiskenlerin en çoğu faaliyet gösterdikleri yerler *İstanbul*, *İzmir*, *Halep*, *Suriye*, *Filistin*, *Mısır*, *Irak* ve *Kıbrıs* ve *orta Yunanistan* olup bu eyaletlerdeki teşkilât *Paris*, *Tur*, *Britanya* (Fransa'nın Kuzey-batısında) gibi üç merkezden idare edilmekte idi.

Osmanlı devletinin onaltı sene süren seferleri esnasında yani XIV. Lui zamanında durumun nezaketi sebebiyle hükûmetin Fransızlara karşı müsamahakâr bir vaziyet alması sebebiyle Türkiye'de Katolik propogandası alıp yürüdü. Müslümanların hıristiyan olmayacakları anlaşılmış olduğundan propogandacılar Türkiye tebaasından olan hıristiyanları Katolik yapmak için

durmadan çalışıyorlardı ; bu hal, tebaanın Osmanlı devletinden soğumasını mûcib oluyordu ; hattâ *Antakya* Rum patriği, halâslarını kıraldan beklediklerini XIV. Lui'ye yazmıştı [1].

1621'de ikinci derecedeki Katolik tarikatlerinden olan "*Paris Kapusin cemiyeti*,, vâızı Rahip Pacifiko Türkiye'ye gelerek *İstanbul*, *Rumeli*, *Kıbrıs*, *Suriye*, *Filistin* ve *Irak*'ta Kapusen manastırları tesis etmiştir [2].

XVI. YÜZYIL ORTASİYLE XVII. YÜZYILDA BÜYÜK AVRUPA DEVLETLERİ

I

Fransa

Fransa'da dinî ve siyasî mücadeleler

Bu dinî inkılâp yani protestanlık Avrupa'da gelişi güzel yapılmayarak bir haylı kan dökülmesini mûcib olmuştur ; Fransa'da otuz sene süren (1563-1593) mezhep muharebeleri çok kanlı ve insafsızca devam etmiştir. Yeni mezheb mensubu olan *Protestanlar* şiddetli takibata uğrayıp fırsat düştükçe onlar da mukabele eylediler; bu otuz sene zarfında sekiz defa mezhep muharebesi oldu ve yabancı devletlerden yardım bile istendi. Bu muharebeler esnasında ve 1572 senesinde meşhur *Sen Bartelmi* katl-i âmı oldu ve iki gün devam etti ; ele geçen Protestanlar katledildiler.

III. Hanri'nin (1574-1589) katlinden sonra İspanya kıralı II. Filip, kızı İzabel'i Fransa tahtına oturtmak istediyse de *Eta-jenero* bunu kabul etmiyerek Hanri dö Navar'ı IV. Hanri olarak kıral ilân eyledi (1589). Hanri dö Navar kıral olduktan sonra protestanlıktan çıkarak katolik mezhebine geçti ; fakat 1598'de *Nant fermanı*'nı neşrettirmek suretiyle Protestanların vicdan hüriyetini ve bunlar hakkında eşit muameleyi tanımıştı.

IV. Hanri kıral olduktan sonra, mezhep muharebelerinde Katoliklere yardım etmiş olan İspanya kıralı II. Filip, kızının

[1] Türkiye'de katolik propagandası *(Tarih Encümeni mecmuası*, sene 15, s. 257).

[2] Türkiye'de ilk katolik Kapusin manastırları (*Tarih Encümeni mecmuası, sene 14, s. 125).*

Fransa tahtına kabul edilmemesini bahane ederek Fransa aleyhine harp açmıştı ; üç sene süren bu harpte Filip, ilk defa muvaffakiyetler elde ederek *Burgonya* ve *Pikardiya* [1] mıntakalarını işgal etti ise de IV. Hanri, 1598'de Ispanyolları mağlûp ederek *Verven* muahedesiyle harbe son verildi.

IV. Hanri ve XIII. Lui

Bunun Kırallığı, Osmanlı pâdişahlarından III. Murad'ın son seneleriyle III. Mehmed ve I. Ahmed zamanlarına tesadüf etmektedir. IV. Hanri senelerdenberi muharebe yüzünden harap olan *Fransa*'yı kalkındırmak için çok çalıştı; seçdiği adamlarla ıslahat yaptı ve Sully vasıtasiyle maliyeyi düzeltti, eski Fransız sanayiini (çuha ve halıcılığı) canlandırdı; kumaş fabrikaları açtı, yollar yaptırdı ve Alman Protestanlarını müdafaa için *Habsburg hânedanı* aleyhine muharebeye hazırlandığı sırada Ravayak adında mutaassıb bir Katolik tarafından katledildi ve yerine oğlu XIII. Lui geçti (1610) meşhur Volter, *Hanriyad* adlı eseriyle IV. Hanri'nin tercüme-i halini kaleme almıştır.

XIII. Lui henüz dokuz yaşında olduğundan validesi Mari dö Medici, oğlu adına hükûmet etti ve devlet idaresi bu kadınla aslen İtalyan olan Konçini'nin elinde idi; kıral onaltı yaşına gelince bu entrikacı adamı öldürterek bizzat idareyi ele aldı (1617) ve haris validesinin tahrikiyle zadegân ve protestanlarla uğraştı ve nihayet hükûmetin idaresini Kardinal Rişliyö (Richelieu)'ye verdi (1624).

Rişliyö ve Mazaran zamanları

Kardinal Rişliyö, kıralın hüküm ve nüfuzunu yükseltti ; ısyan eden protestanları yola getirdi, *Nant fermanı*'yle onlara verilmiş olan imtiyazları kaldırmakla beraber katoliklerle müsavi haklara malik olduklarını ilân eyledi.

Rişliyö, Fransız ordu ve donanmasını ıslah ettiği gibi Habsburg hanedanına yani Alman İmparatoru ile İspanya kıralına karşı açılan otuz sene muharebesine iştirak etti; bu muharebede *İsveç* kırallığı ile Alman Protestan prensleri *Fransa*'nın müttefiki idiler; bu yüzden Fransa'nın mali durumu bozuldu ;

[1] *Burgonya*, doğu Fransa'da olup *Savua* eyaletinin güney-doğusuna düşer; *Pikardiya* ise Fransa'nın kuzey eyaletlerinden olup *Şampanya* eyaletinin batısındadır.

fakat müttefikleriyle birlikte neticede *Avusturya*'yı mağlup ederek onun nüfuzunu kırdı ve bu suretle *Fransa*'da kıralın nüfuzu artarak kırallık kuvvetlendi.

1642'de ölen Rişliyö'nün yerine onun tavsiyesiyle Kardinal Mazaren (Mazarin) getirildi; XIII. Lui de yedi ay sonra öldüğünden Fransa kırallığına da henüz beş yaşındaki oğlu XIV. Lui geçti ve validesi ve İspanya kıralının kızı An Dotriş oğluna nâibe oldu (1643 M.). Mazaren başbakanlıkta kaldı, otuz sene muharebesi devam ettiği için hazine vaziyeti fena idi; bununla beraber Fransa Habsburglara galebe etmek için müttefikleri olan *İsveç* ile *Alman prensleri*'ne para vermek mecburiyetinde idi [1]. Gerek Rişliyö'nün ve gerek Mazaren ilk zamanında Osmanlılarla Fransızların siyasetleri Avusturya'nın zaif kalması olduğundan onaltıncı asır ortalarındanberi devam eden bu siyaset bu tarihlerde de devam etti ve XIV. Lui zamanında Girit muharebeleri esnasında Fransızların, Venediklilere ve daha sonra Osmanlı-Avusturya muharebesinde imparatora yardımları sebebiyle bozuldu.

XIV. Lui zamanı

Bunun kırallığı, Osmanlı padişahlarından Sultan İbrahim, Avcı Sultan Mehmed, II. Süleyman ve II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed olmak üzere altı hükümdarın saltanatı zamanına tesadüf edip (1643-1715) yetmiş iki sene sürmüştür.

XIV. Lui'nin çocukluk devrinde dahilî ısyanlar, muharebeler, parlâmentonun muhalefeti ve İspanyollara galebe eden Prens Konde'nin çıkardığı ısyanlar yüzünden Fransa çok karıştı. Kıral ile Mazaren'i Paris'ten kaçırdılar; Prens Konde *Paris*'i işgal etti; mühim maceralar geçiren ve tehlikeler atlatan Mazaren'in azim ve metaneti sayesinde Prens Konde *Paris*'i terke mecbur olarak *İspanyol*'lara iltica etti; artık bilfiil hükûmet etmek çağına gelmiş olan kıral dört sene sonra *Paris*'e dönünce halk tarafından alkışlarla kabul edildi (1652 Ekim). *Fransa*'nın bu iç mücadelesi 1648'den îtibaren dört sene devam etti ki Sultan İbrahim'in hal'iyle IV. Mehmed'in ilk beş senesine rastlar.

[1] Osmanlı vekayii ile Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-İsveç münasebatı kısımlarından görüldüğü üzere bu otuz sene muharebesi esnasında İsveç kıralı, Erdel kıralını ve Erdel vasıtasiyle Osmanlı hükûmetini Avusturya ile harbe sevk etmek istemiş ise de Osmanlı hükûmeti muahedeye sadık kalmıştır.

Mazaren'in ölümünde (1661) yirmi iki yaşında bulunan XIV. Lui geçirmiş olduğu hâdiselerden ders alarak bütün saltanatı müddetince kırallığın nüfuzunu muhafazaya muvaffak oldu ; Lui aldığı terbiye îcabı olarak dünyada Allah'ın vekili olduğuna kani olduğu için tam mânasiyle müstebit ve hâkim-i mutlak idi ; maliye nazırı olan Kolber daha sonra diğer nezâretlerin (Bakanlıkların) işlerini de üzerine alarak yirmi iki yıl çalışmış, ticaret ve sanayi hususunda da Fransa'yı ileri götürmüştür.

XIV. Lui, babası zamanındanberi Habsburg hanedaniyle olan otuz sene muharebesinde *Monster* ve *Pirene* muahedeleriyle *Alsas*, *Artova* ve *Rosiyon* kalelerini elde etmiştir.

Osmanlı devleti Avusturya ile onaltı sene süren muharebeyi yaparken Fransa kırallığı da Avusturya ve müttefikleriyle 1100 H. 1688 M. de başlayıp 1109 H. 1697 M. senesine kadar dokuz sene sürmüş olan muharebeyi yapmakta idi [1]. *Risvik* muahedesiyle neticelenen harpte Fransa bazı fedakârlıklar yaparak evvelce aldığı yerlerden bir kısmını terk etti.

II

İngiltere

Mezhep mücadeleleri

XVI. yüzyılda İngiliz kıraliçesi olup pek mutaassıb bir Katolik olan Mari Tüdor'un 1558'de vefatı üzerine yerine Kıraliçe olan kız kardeşi Elizabet, Tüdor'un tamamen aksine olarak protestan mezhebine mensup olup kendi memleketi dışındaki protestanların hâmisi vaziyetini aldığı gibi protestanların düşmanı ve katoliklerin koruyucusu olan İspanya kıralı II. Filip'in de müthiş düşmanı idi ; o tarihlerde denizde ve karada pek kuvvetli olan II. Filip'ten çekindiği için yine Filip'in hasmı olan Osmanlıları İspanya kıralı aleyhine tahrik etmek istemiş ; fakat Osmanlılarla İspanyolları birbirlerine tutuşturmamakla beraber Osmanlı-İspanya dostluk ve ticaret münasebatını önlemeğe muvaffak olmuştur.

Kıraliçe Elizabet, Katoliklik ile Kalven mezhebinden

[1] *Risvik* muahedesiyle nihayet bulan bu muharebede Fransa'ya karşı Avusturya imparatoru İspanya kıralı, Alplerde Savua dukası, İngiltere ve Hollanda harp etmekte idiler. Bu muharebeyi *silâhdar tarihi* de her sene vukuatı sonunda yazmıştır.

alınmak suretiyle meydana gelmiş olan *Anglikan* kilisesine [1] memleketinde herkesin tâbi olmasını isteyerek muhalefet eden katolik ve kalvenistleri cezalandırmıştır. Bu tarihte *Büyük Britanya* adasında Elizabet'e rakip olarak *İskoçya* kıraliçesi ve katoliklerin hâmisi Mari Stuart vardı. Mari Stuart, Elizabet'in babası sekizinci Hanri'nin yeğeni olup Fransa kıralı ikinci Fransuva'nın zevcesi idi. Elizabet'in, katolikler hakkındaki takibatı üzerine Ada'daki katolikler buna meyletmişlerse de 1568'de *İskoçya*'da çıkan bir ihtilâl ile İngiltere kıralına ilticaya mecbur olan Mari Stuart onun tarafından tevkif ve hapsedilmiş ve onsekiz sene mevkuf kaldıktan sonra 1586'da Elizabet'in hal ve katli için teşekkül eden cemiyetin meydana çıkması üzerine bu işte Mari'nin de medhali olması iddiasiyle öldürülmüştür.

Kıraliçe Elizabet İspanya aleyhine ayaklanmış olan *Peyyiba* yani Felemenk âsilerini himaye etti, bu hal zaten araları açık bulunan iki tarafın harp etmesine sebep oldu; İspanya'nın "*Mağlûp olmaz Armada*,, denilen donanması 1588'de fırtınadan dolayı perişan olduğundan İngiltere İspanyol istilâsından kurtuldu. Bunun kıraliçeliği Osmanlı hükümdarı III. Murad'la oğlu III. Mehmed zamanlarına rastlamaktadır.

Jak ve Şarl zamanları

Elizabet'ten sonra yerine öldürtmüş olduğu kıraliçe Mari Stuart'ın oğlu İskoçya kıralı Jak geçti ve bu suretle zahiren olsun *İngiltere* ve *İskoçya* kırallığı birleşti (1603).

Kıral Jak, evvelce *presbiteriyen* mezhebinde terbiye edilmiş ise de sonra koyu anglikan olmuştu; tab'an müstebid olup parlamentoya verilmiş olan hakkın kıralın bir lutfu olduğunu ve istediğini yaptırabileceğini iddia ettiğinden dolayı [2] parlâmento azala-

[1] Anglikan mezhebi, katolikliğin zâhiri merasim ve eşkâlini ve din adamlarının (azizlerin) derece ve mertebelerini kabul etmiş, hükümdarı kilisenin reisi tanımış ve diğer hususları da Kalven mezhebinden almıştır. İtikadca *Poritenler* ile *Anglikanlar* arasında fark yoktu; fakat *Poritenler* merasim dereceleri kabul etmiyerek sadelik taraftarı idiler.

[2] İngiltere'de kıral mutlak surette âmir değildi, her istediğini yapamazdı. İngiliz milletinin onüçüncü asırdanberi *lordlar* ve *avam* kamarası olarak iki meclisi olup bunlar her sene toplanarak kıralın teklif ettiği kanunları ve vergileri tetkik ederek karar verirlerdi; bu iki meclisten karar alınmadıkça kıralın herhangi bir teklifi kanuniyet kesbedemezdi.

rının husumetini kazanmıştı. Her sene toplanması gereken Parlâmento (1621 senesine kadar) yedi sene toplantıya çağrılmamıştı.

1625'de ölen Jak'ın yerine oğlu I. Şarl geçti; babasından nefret edildiği için bunun kıral olması memnunlukla karşılanmıştı; fakat sonra hakkındaki iyi ümitler boşa çıktı. I. Şarl 1628'de parlâmento kararlarına riayet edeceğine dair söz verdiyse de buna riayet etmedi; yeni bir vergi konması dolayısiyle yapılan îtiraz üzerine parlâmentoyu feshederek onbir sene memleketi bizzat idare etti (1619). Yapılan mezalim hadden. aştı; I. Jak zamanında olduğu gibi bir hayli İngiliz ailesi ve bilhassa *Poriten* mezhebinde olanlar İngiltere'den çıkarak *Amerika*'ya hicret ettiler.

İskoçya da dahil olmak üzere İngiliz milletini Anglikan kilisesine bağlamak isteyen Lud adındaki *Kanterböri* başpiskoposu, I. Şarl'a başvekil olmuş ve *presbiteriyen* mezhebinde olan *İskoçya*'yı Anglikan kilisesine bağlamak istediğinden dolayı *İskoçya*'da çıkan ısyan muvaffak olunca kıral yeni parlâmentoyu toplantıya çağırmıştır.

Uzun parlâmento

Uzun parlâmento adını almış olan bu parlâmento 1640'da toplanarak onüç sene devlet idaresini ele aldı; parlâmento azalarının mühim kısmı Poriten, müstakil, tüccar, sanat erbabı ve tüccar gemi sahipleri arasından seçilmişti. Bunun üzerine iç harp başladı. İbtida kıral galebe çaldıysa da 1644'den îtibaren Kromvel adında, küçük zadegân evladından biri parlâmento kuvvetlerini tertip ve tensik ile kırala galebe çaldı ve bu suretle beş sene sürmüş olan iç harp sona erdi; bunu müteakip 1649'da kıral yakalanıp îdam olunarak cumhuriyet îlân edildi. Bu cumhuriyet devri beş sene devam etti; *İrlanda* ve *İskoçya* muharebeleri bu cumhuriyet devrinde yapıldı ve hepsinde de cumhuriyet kuvvetleri galebe etti; 1653 senesinde bir hükûmet darbesiyle milletvekillerini dağıtan Kromvel diktatörlüğü ele alarak 1658'de ölünceye kadar yalnız başına iş gördü.

Kromvel ölümünden evvel yerine oğlu Rişard'ı getirmişti: fakat bu, babası gibi metîn, azim ve irade sahibi olmadığından bir müddet sonra istifa etti ve yapılan parlâmento intihabı neticesinde ekseriyet temin eden kıral taraftarları *Hollanda*'ya iltica etmiş olan II. Şarl'ı dâvet ederek yine *Stuart hanedanı*'nın sal-

tanatını kabul ettiler ve bu suretle hiç bir kayıt ve şarta bağlanmadan kırallık iade edilmiş oldu (1660).

Uzun parlâmento ile Kromvel'in diktatörlük zamanı Osmanlı tarihinde Sultan İbrahim'in saltanatı ile oğlu Avcı Mehmed'in ilk onüç senelik devresine tesadüf etmektedir.

Kayıtsız, şartsız hükümdarlığa dâvet edilen II. Şarl hâdiselerden tamamen değilse de şöyle böyle kısmen ders almıştı; kendisini kırallığa getiren parlâmentoyu uzun müddet muhafaza etti. Sefih olduğundan kendisine para yetiştirilemiyordu; paraya ihtiyacı sebebiyle *Dünkerk*'i Fransa'ya sattı ve yine para mukabilinde Fransızlarla ittifak ederek *Hollanda*'ya harp ilân etti; bunun zamanında da *Anglikan*, *Poritèn* [1] ve *katolik* mezhep mücadeleleri devam etti.

Tori ve Vig partileri

II. Şarl'ın biraderi *York* dükü Jak, Katolik mezhebinde olduğundan parlâmento bunu saltanat hakkından mahrum bıraktı ise de kıral, bunu kabul etmiyerek parlâmentoyu feshetti. Jak'ın saltanat hakkından mahrum edilip edilmemesi hakkındaki mütalâalar memleketi *Tori* ve *Vig* adları verilen iki fırkaya ayırdı; *Toriler*, Jak'ın saltanat hakkının tanınması ve *Vigler* ise bu haktan mahrum edilmesini istiyorlardı; 1680 intihabı *Vigler* tarafından kazanılıp bunlar Jak'ın kırallık hakkından mahrum kalmasına karar verdilerse de, II. Şarl bu kararı kabul etmedi ve ilk fırsatta Parlâmentoyu dağıtarak 1685 de ölümüne kadar memleketi kendisi idare etti ve öldüğü zaman yerine katolik olan kardeşi II. Jak geçti.

II. Jak ve Giyyom Döranj

II. Jak mutaassıp bir katolikti; İngilizleri katolik yapmak isteyerek çok ileri gitti; papanın mûtedil hareket etmesi hakkındaki tavsiyelerine de riayet eylemedi; XIV. Lui'nin kendisine yardım teklifini de hakaret telâkki etti. Kıralın kızı Mari Hollanda Cumhurreisi Giyyom Döranj'ın zevcesi olduğundan kıralın bu müfritâne hareketine karşı bir kısım İngilizler Jak'ın yerine protestan mezhebinde

[1] *Poritenler*, *Presbytèrien* denilen İskoçya protestanlarının bir şubesi olup kitab-ı mukaddesin mefhumuna diğer hıristiyan mezhebindekilerden ziyade bağlı bulunduklarını iddia ederlerdi. *Stuart hânedanı* bunların aleyhine şiddetli takibata geçtiklerinden bunların büyük bir kısmı *Amerika*'ya hicret etmişlerdir.

olan Giyyom'u kıral yapmak isteyerek kendisiyle muhabere ettiler ve nihayet 1688'de Giyyom gemilerle naklettiği mühim bir kuvvetle *Büyük Britanya* sahillerine asker çıkardı ; ve kıral Jak da daha evvelden yardım teklifini red etmiş olduğu Fransa kıralının yanına kaçtı; parlâmento zevcesiyle Giyyom'un müştereken kırallığına karar verdi; fakat Giyyom kırallığı kabul ederken parlâmentonun selâhiyetini temin ve kendi selâhiyetinin tahdit edilmesini kabul etti; bu suretle 1689 Şubat'ında Giyyom ile zevcesi Mari kıral ve kıraliçe ilân edildiler.

Giyyom'un kırallığı kolayca olup bitmedi; yeni kıral *İskoçya*'da kayın pederi II. Jak taraftarları ile ve Fransa kıralından yardım gören Jak ile de uğraştı. Jak, 1689'da bir Fransız kuvvetiyle gelerek *İrlanda*'yı işgal ile bir sene kadar orada kaldı ; fakat 1690'da Giyyom Döranj topladığı kuvvetle *İrlanda*'ya geçerek Jak'ı Fransa'ya ilticaya mecbur etti ; buna karşı XIV. Lui'nin İngiltere'ye asker çıkarmak istemesi de akim kaldı.

Giyyom Döranj'ın kırallığı zamanında İngiliz kırallarının protestan mezhebinde olmaları kanun olarak kabul edildi. Giyyom, XVIII. yüzyıl başında 1702 senesinde vefat etti.

III

Avusturya (Alman) İmparatorluğu

Osmanlı devleti ile komşu olan *Avusturya, Habsburg hânedanı*'nın elinde olup buranın hükümdarı aynı zamanda hem Alman imparatoru ve hem de Bohemya ve Macaristan kıralı bulunuyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyılda bu aileden Arşidük Şarl (vefatı 1590) ile Rodolf (vefatı 1612) Matyas (vefatı 1619) II. Ferdinand (vefatı 1637) ve oğlu III. Ferdinand (vefatı 1657) ve onun oğlu I. Leopold (vefatı 1705) Alman ve Avusturya imparatorluğunda bulunmuşlardır.

Bunlardan Rodolf, Osmanlılarla müsavi şartlar dahilinde *Zitvatoruk* muahedesini yapmış ve kardeşi Matyas da mezhep mücadeleleriyle meşgul olmuştu; filhakika bu sıralarda *Almanya kuzey Macaristan, Bohemya* ve Alman prensliklerinde protestanlık intişar etmekte olduğundan müfrit katolik olarak yetişmiş olan bu hükümdarlar, protestanlar hakkında şiddetli takibat yapmış olduklarından siyasî menfaatleri icabı olarak protestanları müda-

faa için İsveç ve Fransa devletleri Alman imparatoruna karşı otuz sene (1618-1648) muharebesini açarak onu zor duruma düşürmüşlerdir. İmparatorun bu tehlikeli durumu esnasında Osmanlı devleti tarafsız kalarak *İsveç* devletinin imparator aleyhine olarak teklif etmiş olduğu anlaşmayı kabul etmemiştir.

Vestefalya muahedesi (1058 H. 1648 M.) Avusturya (Habsburg) hânedanının Macaristan ve Bohemya'daki mezalimini durduramadı; Osmanlı hâkimiyeti altına düşmek istemeyen *yukarı Macaristan* halkı, Cezvitler tarafından yetiştirilmiş olan I. Leopold zamanında gördüğü tüyler ürpertici mezalimden dolayı Erdel kırallığı vasıtasiyle vicdan hüriyetine hürmetkâr olan Osmanlı hükûmetine müracaat ile Alman imparatoruna karşı himayelerini istemişlerdi; bu müracaat o sıralarda Avusturya ile Osmanlılar arasında akdedilen *Vasvar* muahedesini imzalayan (1664) Vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa tarafından reddedilmiş ise de daha sonra Avusturya'ya karşı bir harp açmak fırsatını gözlemekte olan Merzifonî Kara Mustafa Paşa tarafından kabul olunmuş ve Tököli İmre'ye Orta Macar kırallığı verilmek suretiyle o taraf Macarları Osmanlı himayesi altına alınıp bilâhare Avusturya'ya karşı açılacak harpte bunlardan istifade edilmek istenmiştir.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Osmanlı devleti onaltı sene süren harpten sonra *Karlofca muahedesi*'yle (1699) *Temeşvar eyaleti* müstesna olmak üzere bütün *Macaristan*, *Erdel* (Transilvanya) *Hırvatistan* ve *İsklavonya*'yı aldı; Avusturya, gerek Osmanlı ve gerek Fransızlarla vukua gelen muharebelerde Monte Kukulı, Suşeş (Souches), Öjen dö Savua ve Şarl dö Loren gibi mâhir kumandanlar sayesinde muntazam ordularla bizim nizamı bozulmuş askerî tâlim ve terbiyeden mahrum kalabalığımıza galebe çalmışlardır.

IV

XVII. Yüzyılda İsveç kırallığı

İsveç Kırallığı

Danimarka'dan ayrıldıktan sonra güney *İsveç*'ten maada şimdiki *İsveç* ile *Finlandiya*'ya sahip müstakil bir devlet olan İsveç kırallığı XVII. yüzyılda *Vasa hanedanı* zamanında büyük devletler safında yer almış ve Avrupa kıt'asında ehemmiyetli mevki işgal etmişti. İsveç kırallığının

(*Riksdag*) ismiyle bir Diyet Meclisi olup bu, kıralın emriyle toplanırdı. Fakat bu meclis harp açmak, sulh yapmak gibi geniş salâhiyete malik idi.

İsveç kıralı II. Güstav Adolf (1611-1632) bu asırda otuz sene muharebesiyle Lehistan'dan *Livonya* ve Rusya'nın karışık zamanında *Kareliya* [Kareli] ve *İngirya*'yı almak suretiyle mühim muvaffakiyetler elde etmiş ve bundan istifade ile *Riksdag*'ın salâhiyetini tahdid ettiği gibi Senato denilen ve kanun yapan diğer meclisi de kıralın istişare meclisi haline sokmuştur.

Güstav Adolf'dan sonra kızı Kristin kıraliçe olup çocukluk devri niyabetle idare edildi ; devam etmekte olan otuz sene muharebesinde *Oder nehri* munsabı ile *Pomeranya*, *Şimal Denizi* sahilinin bir kısmı *Brem* ve *Verdon* mıntakalarını aldı ve Danimarka'yı da mağlûp ederek *Gotland*, *Dago*, *Ozel* adalarını zabt eyleyerek otoritesi Avrupa'da kendisini gösterdi ; fakat İsveç'in melî durumu bozulmuştu ; buna inzimam eden kıraliçenin sefaheti hoşnutsuzluğu mûcib olduysa da bu sırada arzusiyle saltanattan çekilmesi, bu memnuniyetsizliği giderdi ve yerine Güstav Adolf'un kız kardeşinin oğlu X. Şarl İsveç kıralı oldu (1654).

X. Şarl, idareyi ele aldığı zaman mâlî durumu pek fena buldu ; ilk iş bunu düzeltmek için çalışmak oldu ; fakat altı sene sonra vefat ettiğinden yerine beş yaşındaki oğlu XI. Şarl kıral ilân edildi (1660). Bunun ilk senelerinde memleket niyabetle idare edildiğinden iyi geçmedi ; fakat kıral meclisi halinde olan Senato da salâhiyetli bir şekil aldı.

1675'deki *Hollanda* muharebesiyle *Pomeranya* elden çıktı ; Senato'nun nüfuzu icraata mani olduğu gibi geniş araziye ve muafiyete sahip olan zadegân da menfeatlerine aykırı gelen her terakkiye mani oluyorlardı. Bu vaziyet karşısında devlet işlerini eline almış olan XI. Şarl, Senato'nun salâhiyetini, Adolf zamanında olduğu gibi kıralın müşavere heyeti derecesine indirdi ve kıral kanun yapmak hakkını Senato'dan aldı ve pederâne bir mutlakiyet ile İsveç'i pek güzel idare etti.

Köylüleri Serf vaziyetine sokan zadegânın nüfuzu kırılarak Köylü tabakası esaretten kurtarıldı ; malî vaziyet düzeldi. 1697 de vefat eden XI. Şarl'ın yerine oğlu XII. Şarl kıral oldu ; babası kendisine çok iyi ve kıralını çok seven bir memleket ve bir halk kitlesi bırakmıştı. İlk Osmanlı-İsveç münasebatı Güstav Adolf zamanında başlamıştır.

V

Rusya çarlığı

Rusya'da Çar İvan ailesi

Knez'likten çarlığa çıkan Rusya, günden güne genişlemekte idi. Çar IV. İvan'ın 1584'de vefatı üzerine Feodor ve Dmitri isimlerindeki iki oğlundan Feodor, Çar ilân olunup Dimitri de validesiyle beraber bir manastra gönderilmişti. Yeni çar'a *Doma* Meclisi azasından ve zadegândan olan Boris Godünov kız kardeşini vererek idareyi ele aldı. Aklen zayıf olan Feodor zamanında Godünov, Rusya'yı mâhirâne idare etti ve bu suretle mevkiini kuvvetlendirdi ; Feodor'dan sonra çar olmak isteyen Godünov çarın kardeşi Dmitri'yi gizlice öldürttü ve filhakika Feodor'un 1598'de ölümünden sonra çarlığı elde etti ise de her sınıf kendi menfaatleri îcabı kendisine düşman oldular ; kıtlık ve hastalık da aleyhindeki cereyanı kuvvetlendirdi.

Türeme çarlar

Tam bu sırada Dmitri olduğunu iddia eden birisi meydana çıktı ; Lehlilere bazı yerler terk etmek şartiyle ve Lehlilerin yardımlariyle epi taraftar buldu ve Rusya'ya girdi. Buna karşı koymak isteyen Godünov 1605'de öldü ve muvaffak olan Dimitri Moskova'ya girip çar ilân olundu.

Sahte Dimitri, idareyi ele aldıktan sonra *Polonya*'ya karşı va'dini yerine getirmedi kendisi katolik mezhebini kabul edip Rusları da katolik yapacağını papaya vadettiği halde bunu da yerine getiremedi ; Dimitri'nin katolik Lehlilere temayülü ve bunlardan maiyyet tertibi kendisinin maiyyet kuvveti olan İsterliç askerlerinin ısyanına sebep oldu. Dimitri, asilerin elinden kurtulmak için kendisini pencereden aşağı atarak ayakları kırıldı ve sonra da öldürüldü (1606 M.).

Dimitri aleyhine ısyanı tertip etmiş olan *Rorik* sülâlesinden Vasili İvanoviç ismindeki Prens VI. Vasil olarak çar ilân edildi ise de hükümdarlığı her tarafta tanınmadı ; fakat Vasili, İsveç kıralı IX. Şarl'dan beş bin asker almak mukabilinde ona *Karelya* mıntakasını verdi ve bu sayede *Moskova*'yı asîlerin elinden kurtardı ; fakat bu sırada Rusya'ya giren Lehistan ordusu çarın askerine galebe ettiğinden Vasili kırallığı terke mecbur kaldı (1610). Bazıları Lehistan kıralını çar yapmak istediler. Bundan bilistifade İsveç kıralı Güstav Adolf *Karelya*'dan

başka *Mingreli*'yi de Ruslardan alarak ilhak etti. Bu tarihte yani Vasili, çarlığı terke mecbur olduktan sonra 1610'dan 1613 senesine kadar Lehistan kıralı III. Sigismund'un oğlu Viladislas Vaza'da çarlık etti ; hattâ bu fîlen çarlıktan çekildikten sonra dahi 1634 senesine kadar bu unvanı muhafaza eyledi.

Ruslar, memleketlerinin yabancı ellere geçtiğini görerek uyandılar ve *Moskova*'yı Lehlilerin elinden alıp onları esir ettiler ; Moskova'da toplanan ve memleketin Milletvekiller'inden mürekkep olan bir meclis Moskova metropolidi'nin oğlu Mihail Romanov'ı III. Mihail olarak çar îlân eyledi (1613).

Romava hânedanı

Mihail Romanov, bazı yerleri *İsveç*'e terk etmek suretiyle onunla anlaştı (1617) Lehistan kıralının oğlu Viladislas çarlıktan vaz geçmiyerek Mihail'i çar tanımıyordu. Mihail zor durumda idi. Lehliler bazı yerler koparmak suretiyle -ki İsmolensk ve Kiyev bunlar arsasında idi- toprakça istifade ettiler. Fakat 1632'de Lehistan kıralı Sigismund'un ölümü üzerine Ruslar *Smolensk* müstesna olarak diğer elden çıkan yerleri geri aldılar ve yeni Lehistan kıralı Vladislas'da çarlık iddiasından vazgeçti (1634).

Bu sırada Kazaklar bir fırsat bularak Osmanlıların *Azak* kalesini işgal edip bunu Ruslara verip yardım temin etmek istedilerse de, uzağı gören Çar Mihail, Osmanlılar ve Kırım hanlariyle kanlı maceralara sebeb olacak olan *Azak kalesi*'ni Osmanlılara iade etti (1643).

Mihail'in vefatı üzerine yerine oğlu IX. Aleksi çar oldu (1645). Bu dindar bir hükümdardı ; 1654'de Lehlilerle harp ederek bir kısım yerleri aldığı gibi, İsveç kıralı X. Şarl da Lehistan'a harp ilân edip *Pozen*, *Varşova* ve *Krokovi* şehirlerini elde etti ; Aleksi İsveçlilerin Lehistan'a yerleşmesinden korkarak onlarla sulh yaptı ve evvelce İsveç'e terkettiği *Livonya*'yı geri almak istediyse de muvaffak olamayarak orasını terke razı olup 1661'de sulh yaptı.

Aleksi'nin ilk zevcesinden Feodor, İvan isimlerinde iki oğlu ve ikinci zevcesi Natali'den de Petro isminde bir erkek çocuğu olmuştu. Aleksi 1669'da vefat edince yerine büyük oğlu Feodor çar oldu. Aleksi'nin birinci zevcesinden olan Sofya adındaki kızı çok haris bir kadındı. Feodor 1682 de öldü ve

yerine İvan ile Petro beraber hükümdar oldular ; Sofya bunlara niyabeten idareyi ele aldı.

Sofya, Osmanlıların *Viyana* bozgunundan sonraki vaziyetlerinden istifade ile gözdesi Prens Galiçin kumandasındaki yüz elli bin mevcutlu bir Rus ve Kazak kuvvetiyle 1098 H. 1687'de *Kırım*'ı işgal etmek istedi ise de Kırım hanı Hacı Selim Giray'ın müthiş mukavemetiyle karşılaşıp çekilmeğe mecbur oldu ; iki sene sonra 1100 Şaban 1689 Haziran'ında üç yüz bine yakın bir kuvvet ile tekrar Kırım üzerine yürüdüyse de Kili mevkiinden acele yetişen Hacı Selim Giray'ın çok şiddetli mukavemeti ve darbesi sebebiyle yine muvaffak olamıyarak çekildi.

Petro, yetiştikten sonra ilk fırsatta Sofya'yı manastra attırıp İvan'la beraber müşterek hükûmette devam ettiler ; fakat Petro bizzat idareyi ele almıştı. Bu sırada Osmanlı devleti Avusturya, Lehistan ve Venedik ile harp etmekte idi. Petro asıl maksadı olan *Azak kalesi*'ni almak üzere pek büyük bir kuvvetle taarruza geçtiyse de muvaffak olamadı (1695) ; fakat ertesi sene tekrar gelerek burasını aldı ; 1699'da *Karlofca muahedesi*'yle Osmanlı hükûmeti Azak kalesini Ruslara terke râzı oldu.

VI

Lehistan kıralliği

Sigismund'un idaresi

Tarihimizin ikinci cildinde görüldüğü üzere Lehistan kıralliğına İsveç kıralı ailesinden Sigismund Vasa intihap edilmişti (1587) ; yeni kıral pek mutaassıp bir katolik olup Cezvitler tarafından yetiştirilmişti ; memleketinde vicdan hüriyetine aykırı olarak ortodoks ve Protestanlar aleyhine bir siyaset takip ederek ortodoks olan Ruslar ve protestan olan orta Macarlarla mücadele etmiştir.

Sigismund, İsveç kıralı olan babası III. Jan'ın 1592'de vefatı üzerine aynı zamanda buraya kıral olduysa da katolik mezhebinde bulunması sebebiyle çıkan ısyan neticesinde *İsveç*'i terke mecbur olmuş (1598) fakat kıralliktan vazgeçmeyerek yerine kıral olan amcası IX. Şarl ile muharebe etmiş, *Livonya*'yı elinden çıkarmıştır.

Sigismund çok haris olduğu gibi takip ettiği siyasetteki isabetsizliği yüzünden memleketi zaafa düşürmüştür. Rusya'daki

çar ailesinin inkırazından sonraki karışıklıklarda çarlığı elde etmiş olan Vasilic İvanovi Goiski'yi mağlûp ederek (1610) oğlu Vladislas'ı çar ilân ettirdi ise de Sigismund'un ölümünden epi zaman sonra Ladislas, 1613 tarihinden sonra ismen taşıdığı Çar unvanından vazgeçerek Mihail Romanof'un Rus çarlığını tanımıştır (1634).

Lehlilerin Güney hududundaki siyasetleri

Lehistan kırallığı, Kırım hanlığı, Boğdan ve Erdel memleketleri dolayısiyle Osmanlılarla komşu idi ; bundan dolayı Avusturya'nın teşviki veyahut Boğdan voyvodalarını, metbuu olan Osmanlı devleti üzerine kışkırtması sebebiyle Lehistan kırallığı ile Osmanlılar arasındaki bazı zaman hasmâne olan münasebat, XVII. yüzyılda fasılalarla devam etmiştir ki bunu *Boğdan voyvodalığı* kısmında, münasebet aldıkça göstermiştik.

Lehlilere tâbi Kazakların rolleri

Sigismund'dan sonra oğlu da İsveç'teki saltanat iddiasında devam etmiş ve bu yüzden elindeki Leh kırallığını bile kaçırmak tehlikesi başgöstermiş ise de vefatı sebebiyle yerine gelen biraderi Kazimir vaziyeti kurtarmıştır (1648). Kazimir'in en çok uğraştığı dahilî mücadele *Dinyeper Kazaklari*'yle olan tehlikeli oyundur. Lehistan kıral ailesi katolik mezhebinde olup idareleri altında muhtariyet halinde bulunan *Kazak*'larla *Ukrayna* halkı ortodoks olduklarından Lehlilerin bunları katolik yapmak istemeleri Kazaklarla Ukrayna halkının ısyanlarına sebep olmuştu ; hattâ *Zaporog Kazakları* hatmanı Himyelnitski Tatarlarla birleşerek *Galiçya*'ya kadar girdi ise de 1651'de *Beresteşko* muharebesinde fena halde mağlûp olmuş ve *Kiyev* şehri Lehlilerin eline geçmişti. Bundan sonra Kazakların Lehlilerden yüz çevirip Rusların hâkimiyetini kabul etmeleri, Lehlilerle Ruslar arasındaki dostluğu bozduğu gibi yine bu Kazakların Osmanlılara tâbi olmaları Osmanlı-Leh ve Osmanlı-Rus münasebetlerini bozarak muharebelere sebep olmuştur.

Himyelnitski'nin Ruslara meyletmesi çarların, Lehlilere karşı muvaffakiyetlerini temin etmiş ve *Smolensk* ve *Litvanya* eyaletindeki *Vilna* şehri Ruslara terk edilmiştir.

İsveç ve Leh muharebesi

Kıral Kazimir'in dış meselelerinden birisi, babası gibi İsveç tahtı üzerindeki hak iddiası olup bundan dolayı İsveç kıralı Şarl Güstav'la mücadeleye kalkıştı ise de Lehistan zâdegânının kendisinden memnun olmamaları cihetiyle mağlûp olarak *Silizya*'ya kaçtı ; bunun üzerine İsveç kuvvetleri *Litvanya* ile *Lehistan*'ı işgal eylediler ; fakat protestan mezhebinde olan İsveç askerleri Lehistan'daki katolik mâbedlerine karşı tahribata başladıklarından galeyana gelen Lehliler, İsveçlilerle mücadeleye giriştiler; bunun üzerine Kazimir dönerek *Galiçya*'ya girdi.

Şarl Güstav, Erdel beyi ve Kazak hatmanı ile ittifak ederek Lehistan'a girdiyse de Osmanlı hükûmetinin, Erdel beyi üzerine Kırım hanını sevk ile Rakoçi'yi mağlûp etmek suretiyle Lehlilere yardımı ve bundan sonra Lehlilerin Avusturyalılarla ittifak etmeleri neticesinde Şarl Güstav çekilmeğe mecbur oldu ve bundan sonra Fransa kıralı ile Alman imparatorunun araya girmeleri üzerine *Oliva* muahedesi imzalanarak harbe son verildi (1660).

Lehistan'ın iç durumu :

Leh zadegânı Kazimir'den memnun olmadıkları gibi o da zadegândan memnun değildi; bunun için Kazimir esir vaziyetinde olan köylüleri, zadegânın elinden kurtarmak istediyse de muvaffak olamadı. İsveç istilâsını defeden Lehistan bundan sonra dahilî muharebelerle uğraştı. Kazak ısyanı neticesinde *Ukrayna* ve *Kiyev* Ruslara geçti ; bu suretle evvelce doğrudan doğruya Lehlilere ait olan *Dinyeper*'in iki tarafındaki Kazaklardan nehrin solundaki Kazaklar 1660 anlaşmasiyle Ruslara terk edilmiş iken bu defa 1667 senesi mütarekesiyle de aynı nehrin sağındaki Kazaklar da Ruslara bırakılmıştı.

Kıral Kazimir, memleketin mâruz kaldığı felâketleri görüp Leh zadegânını îkaz ettiyse de sözünü dinletemediğinden müteessiren kırallığı terkedip *Paris*'e çekilmiş ve yerine Lehistan asilzadelerinden Mihal Vişnevetski intihap edilmiştir.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere IV. Mehmed zamanında ve Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde Osmanlı-Leh muharebesinde *Bucaş muahedesi*'yle Lehliler bir çok toprak terkine ve aynı zamanda vergi vermeğe de mecbur olmuşlarsa da

sonradan istiklâllerine halel veren vergiyi vermek istemediklerinden iki taraf arasında muharebe tekrar başlamıştır ; bu defaki muharebede Jan Sobyeski iki muharebe kazanarak bunun neticesinde vergi maddesi kaldırılmak ve Fransa'nın tavassutiyle *Ukrayna*'nın bir kısmı Lehlilere terk edilmek suretiyle *Bucaş muahedesi* yenilenmiştir (1087 H.—1678 M.). Bu muharebe esnasında Lehistan kıralı Mihal vefat etmiş ve yerine baş hatman Jan Sobyeski kırallığa intihap edilmiştir.

Jan Sobyeski, kırallıkta Fransa kıralı XIV. Lui'nin maddî ve manevî müzaharetini gördü. Lui'nin bu müzahereti sayesinde Sobyeski, Avusturya'ya karşı ısyan eden Macarlara yardım edecek ve aynı zamanda *Brandenburg* dukasının elinden *Prusya*'yı alacaktı. Fakat Sobyeski daha sonra Fransa'dan yüz çevirerek Avusturyalılarla anlaşarak papanın tavassutiyle Türklere karşı imparatorla ittifak etti ; *Viyana*'yı kurtardıysa da İmparator Leopold kurtuluştan sonra kendisine ehemmiyet vermediği gibi hakaret bile etti.

Jan Sobyeski, *Viyana*'yı kurtarmak suretiyle imparatorluğa pek büyük hizmet etti ise de asıl kendi topraklarını Türklerden alamadı. Lehistan'daki zadegân rekabeti ve fırkaları memleketin sükûnetle idaresine ve kalkınmasına engel oluyordu.

Jan Sobyeski Lehistan'ın bu iç durumunu düzeltmeğe muvaffak olamadan öldü ve yerine bilhassa Avusturya ve Rusya'nın gayretleriyle (yani Fransa'ya rağmen) *Saksonya* elektörü olan Frederik, II. Ogüst nâmiyle Lehistan kıralı intihap olundu (1696). Karlofca muahedesi imza edildiği zaman bu II. Ogüst Lehistan kıralı bulunuyordu. Osmanlı tarihlerinde kendisi Nalkıran nâmiyle anılır.

OTUZUNCU BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONUNA KADAR OSMANLILARIN AVRUPA DEVLETLERİYLE MÜNASEBETLERİ

Osmanlı-Papalık Münasebetleri

Papaların yeni siyasetleri: Papalar türlü çarelere baş vurmak suretiyle asırlarca uğraştıkları halde Türk ve Osmanlı istilâlarını önleyemediler ; en son *Lepanto* (İnebahtı) muharebesinde Venedik, papa ve İspanya hükûmetleri bir dereceye kadar ümide düştülerse de ertesi sene karşılarına çıkan daha büyük Türk donanması karşısında Venedik cumhuriyetini yalnız bırakıvermişlerdi (980 H.—1572 M.).

Papalar bu tarihten sonra eli bayraklı Türk ve müslüman aleyhdarlığını terk ederek Cezvit papasları ve diğer katolik tarikatleri vasıtasiyle Osmanlı memleketlerinde katolikliği yaymak suretiyle memleket içinde kendilerine taraftar zümrelerle muvaffak olmak istiyorlardı.

Domuz çobanlığından sonra papas olup nihayet en yüksek ruhanî mevkii ihraz ederek 1587 senesinde papa olan V. Sikst, zâhirî surette iaşe edilmeleri temennisiyle Boğdan voyvodalığına Cezvit papasları yolladı, bunlar oradan Erdel'deki *Sakson* ve *Macar* köylerine dağıldılar.

Papaların Osmanlı ülkesindeki dinî faaliyetleri V. Sikst'in faaliyeti bu kadarla kalmayıp asıl Türkiye dahilindeki hıristiyan cemaatlerine yani *Ermeniler*, *Melkîler*, *Yakubî* ve *Keldanî*'lere de sefaret heyetleri yolladı ; maksadı onları metbûları olan Osmanlı devleti aleyhine tahrikti ; ilk işi de bu dört kiliseyi katolik mezhebine bağlamak suretiyle bunlar üzerinde maddî ve manevî nüfuz tesis etmekti ; fakat *Sayda piskoposu* vasıtasiyle yapılan bu teşebbüs fayda vermedi ; Ermeniler buna yanaşmadılar ; müzakereler akamete uğradı, daha sonra *Şam* kurbinde bir ovada sakin *Melkî* veya Rum olan hıristiyanların patriğine müracaat edilip Roma

kilisesiyle *Floransa* ruhanî mezhebini ve yeni takvimi (Gregoryen takvimini)[1] kabul etmelerini teklif ettilerse de *Melkî* patriği, mezhep değiştirmenin ve yeni takvimin kabulünün *İstanbul* ve *İskenderiye* patriklerinin kabulüne vâbeste olduğunu söyliyerek işi kapattı.

Fırat ve *Dicle* nehirleri arasındaki *Mezopotamya* bölgesinde yaşayarak *Halep* ile *Diyarbakır* arasında ticaret yapan *Yakubî* hıristiyanlarına da -ki Mardin kilisesini tanırlardı-yine aynı papa tarafından iki Yesûî yani Cezvit papası gönderildiyse de bunlar içerilere kadar gidemiyerek *Urfa*'dan geri dönmüşlerdir.

Diyarbakır ve *Siirt* taraflarında bulunan ve Papa III. Jül (1550-1555) zamanında Roma mezhebini (Katolikliği) kabul etmiş olan hıristiyanlara papalıkca *Keldânî* ve *Âsûrî* denilirdi ; *Musul* civarında da *Nestûrîler* vardı ; bu sonuncusunun itikadları katolikliğe uymuyordu ; bundan dolayı papaların, *Mûtezile*'den saydıkları ermeni, melkî, yâkûbî ve nesturîler arasında katolik propogandası yürümüyordu ; yalnız Dominiken papaslarından Bartoleme, *Nahcevan* taraflarında on iki kazada oturan Ermenileri Katolik mezhebine sokmağa muvaffak olmuştu.

Papanın gönderdiği vekillerle yapmak istediği katoliklik propogandası uzun gayretlerine rağmen o kadar semere vermemiş fakat XVII. yüzyılda başlayan ve gittikçe kuvvetini ve tesirini arttıran ve bilhassa XIV. Lui zamanında Doğudaki hıristiyanlar üzerinde bir hâmi tesiri yapan Fransızların katolik propogandası faaliyetinde muvaffak olmuştur.

Papalar XVII. yüzyılda donanmaları vasıtasiyle de faaliyette bulunmuşlardır ; bu donanma *Floransa* ve *Malta* donanmalariyle birlikte Osmanlılara epi zarar vermiştir. Bundan başka Avusturya, Leh Venedik arasında Osmanlılara karşı aktedilen *Mukaddes İttifak*, Papa XI. İnosan'ın gayretiyle olmuştur.

[1] *Gregoriyen takvimi*, 990 Hicret senesi Ramazan'ının on yedinci gününe tesadüf eden 1582 Milâdi senesi Ekim ayının 15 inci cuma gününden itibaren kabul ve tatbik edilmiştir. Bu takvimi Papa on üçüncü Greguvar tertip etmiştir, Greguvar 1572'den 1585 senesine kadar on üç sene papalık yapmıştır.

Osmanlı-Venedik münasebetleri

İnebahtı muharebesinden sonraki münasebetler

Lepanto yahut *İnebahtı* muharebesinden sonra Venediklilerle dostca münasebet yeniden teessüs etti; III. Murad'ın cülûsunda (982 H.—1572 M.) Divan-ı hümâyun çavuşlarından Mustafa Çavuş vasıtasiyle elli altı madde olan Osmanlı-Venedik ahidnâmesinin yeni hükümdar adına tasdikli sureti Venedik'e gönderildiği gibi Venedik doç'u da bilmukabele şövalye Jak Soranzo vasıtasiyle cülus tebriki ile beraber ahidnâmenin senatodan çıkan musaddak suretini yollamıştı.

Venedik cumhuriyetinin *İstanbul*'da daimî olarak oturan balyozlarından (Elçilerinden) başka ayrıca gönderdikleri muvakkat elçiler vasıtasiyle de muahedeler yenileniyor, vergileri gelip ve lüzumu halinde siyasî temaslar yapılıyordu ; 1577 de (985 H.) gelen muvakkat elçi Soranzo hazineye elli bin ve vezir-i âzama da dört bin duka teslim etmişti[1]. Gerek Soranzo ve gerek ondan sonra gelen Civani Forer, Osmanlılarla Venedikler arasındaki *Dalmaçya* hududunu tahdit ederlerken *Bafa hanedanı*'na mensup III. Murad'ın zevcesi Venedikli Safiye Sultan ile III. Murad'ın validesi Nurbânu Sultan'dan ve saraya mensup yahudi Kira kadından yardım görmüşlerdi ; sarayın harem kısmının kilercisi olan Kira (Kiraze)nın hizmetlerine mukabil Venedik tüccarları kendisine *Kıbrıs*'ta mühim menfaatler temin etmişlerdi [2] ; III. Murad, oğlunun sünnet düğününe Venedik doç'unu da davet etmişti ; yaşlı olduğundan bahis ile özür dileyen Doç'a 29 Şevval 989 26 Kasım 1581 tarihli nâme ile bedeli mukabilinde kendisinden istenilmiş olan eşyayı yollamıştı; III. Mehmed'in ölümüne kadar Venediklilerle olan münasebet hep dostca cereyan etmiş ve tabiî olarak bunda pâdişahın validesi olan Safiye Sultan'ın baş rolü olmuştur.

Emmo hâdisesi :

Dostluk böyle devam edip giderken bu sırada meydana gelen bir hâdise bu dostluğu az kalsın düşmanlığa çeviriyordu.

Trablusgarp valisi olup bir ısyanda maktul olan Ramazan

[1] *Hammer tarihi* (Ata Bey tercümesi), c. 7, s. 40.

[2] *Hammer tarihi* (Ata Bey tercümesi), c. 7, s. 136.

Paşa âilesi, bir kadırga ile *İstanbul*'a gelirken Venedik donanması kumandanı Emmo bu kadırgayı zabt etmiş ve gemideki elli kişiyi ve Ramazan Paşa'nın zevcesi ile oğlu ve kırk kadar kızı kirlettikten sonra memelerini kesip hepsini denize attırmıştı.

Bu feci hal *İstanbul*'da duyulunca Venedik balyozunun hayatı tehlikeye girdiyse de Safiye Sultan'ın himayesiyle kurtuldu ve derhal Venedik doçuna ağır bir nâme yollanarak tehdit olunup kaptanın tecziyesiyle ağır tazminat istendi ; senato bu işin sonunun Venedik için felâketi mûcib olacağını gözönüne alarak donanma kumandanı Piyer emmo'nun başı kesildi ve Ramazan Paşa'nın zevcesine ait kadırga ile gasbedilen bütün serveti ve *uskuk* denilen[1] haydutların Bosna ahalisinden aldıkları mallar da bu vesile ile hükûmete teslim edildi (1585)[2].

Hudut vak'aları *Dalmaçya* taraflarında karada ve denizde haydut çetesi olan *uskuklar*'ın şekavetleri daha sonraları da devam ettiğinden Osmanlı devletiyle Venedik cumhuriyeti arasında 1590'da harp tehlikesi baş gösterdi ise de Safiye Sultan'la Venedikli kaptan-ı derya Hasan Paşa'nın gayretleriyle iş önlendi ; hattâ senato birbiri arkasından üç murahhas göndererek bunlara, hiç bir fedakârlıktan çekinmemelerini tavsiye etmişti.

I. Ahmed zamanındaki münasebetler 1013 H. 1604 M. de I. Ahmed'in cülûsunu müteakip kanun üzere ahidnâmeler, beratlar ve saire yeni hükümdar namına yenilenirken Venedik elçisi Bono, ticaret ve konsolosluk işleri hakkında ondokuz maddeyi havi ahidnâme kuvvetinde (1 Şaban 1013 - 23 Aralık 1604) tarihli bir vesika almağa muvaffak olmuştur :

[1] *Uskuk*, Dalmaç lisanında kaçkun, serseri mânasına gelmektedir; Türklerin *Dalmaçya*, *Hırvatistan* ve *Arnavutluğu* işgalleri sırasında bunlar yerlerinden çıkıp kendilerine bir yer aramışlar, evvelâ *Bosna* ve *Kilis* taraflarına yerleşmişler ve oralarının da Osmanlılar tarafından alınması üzerine *Adriyatik* sahilindeki *Küarnoro körfezi* nihayetinde *Senya* limanına girmişlerdir. Buraya karadan girilmesine dağlar ve ormanlar mâni olduğundan ancak denizden kayıklar vasıtasiyle girilebilirdi. Bunlar hem karadan ve hem deniz yolundan Osmanlıları mutazarrır ederlerdi. Alman imparatoru bunları alenen himaye ediyordu.

[2] *Hammer tarihi* (Ata Bey tercümesi), c. 7, s. 135.

Bunun başlıca maddeleri korsanlar tarafından alınan esirlerin iadesi, korsanların liman ve adalarda himaye edilmemesi, Venedik tüccarları arasındaki ihtilâfların sefir ve konsolosları vasıtasiyle halli, sulh esnasında esir edilenlerin salıverilmesi, Osmanlı gemilerinin Venedik gemilerinden almakta oldukları -şeker ve yiyecek gibi- hediyelerin bundan sonra alınmaması, müslümanların, *Haleb*, *Bağdad*, *Kahire* konsoloslariyle olan dâvalarının divan-ı hümayun tarafından görülmesi, vergi memurlarının ve kassamların Venedik tüccarları işlerine müdahale etmemeleri gibi maddelerdir[1].

Lagosta adası meselesi

1604 senesinde Venedik cumhuriyetinin *Dubronik*'lilerden zabtetmiş oldukları *Dalmaçya* sahilindeki takım adalarından *Lagosta* adasının vaki şikâyet üzerine yine *Raguzalılar*'a verilmesi hakkındaki Osmanlı talebi Venedikliler tarafından reddedilmiş olması [2] bir kaç korsan gemisinin zabtı ve İspanya'dan müslümanların çıkarılması hâdiseleri sebebiyle iki taraf arasında sık sık elçiler gidip gelmeğe başlamıştı. I. Sultan Ahmed, firenk kıyafetine girip de Osmanlı topraklarına iltica etmek isteyen *Endülüs* müslümanlarının Venedik toprak ve adalarından geçmelerine mümanaat edilmemesini Venedik cumhurreisinden istemişti.

Bu sırada Floransa ile Maltalılar denizde korsanlık yaparak Osmanlı sahil ve adalariyle ticaret gemilerine epi zarar veriyorlardı. Osmanlı hükûmeti Venedik aleyhine yapılacak bir hareketin bunları birleştireceğini düşünerek ihtilâflı işlerde ileri gitmemiş ve hattâ bunların fenalıklarına iştirak etmediklerinden dolayı Venedik cumhurreisine teşekkür ederek hudut ve sahillerdeki beylere ve kadılara gönderdiği emirlerde Venediklilere karşı dostluğa riayet edilmesini bildirmiştir (1615 Nisan). Osmanlı hükûmetinin bu vaziyetinden istifade eden Venedik elçisi Moro

[1] 21 Cemaziyelâhir 1013 tarihli olan bu ahidnâmenin yenilenmesi münasebetiyle Venedik doçunun adı MARİN İRF-ANİ? ve elçinin adı da CİVAN MUÇİKO (Muçeniko) diye zikrediliyor.

[2] *Lagosta adası* Ragoza'nın batısındaki *Melada adası*'nın batısına düşen ve *Dalmaçya* sahili takım adalarındandı. İBNÜ'L-EMİN tasnifi hariciye vesikaları arasındaki 94 numaralı tarihsiz bir vesika, tuz nakleden Ragoza gemilerinin Venedik donanması tarafından zabtedildiğinden ve dört, beş pâre adalarının alındığından bahseylemektedir. Bu münasebetle Ragoza cumhuriyeti *İstanbul*'a bir heyet gönderip Venediklilerden şikâyet etmiştir.

Nani bu sâyede hükûmeti hesabına epi menfaatler elde etmiştir[1].

Dördüncü Murad zamanındaki Avlonya kâdisesi

Venedikliler *Bosna*'nın *Kilis* sancağına tâbi *Adriyatik* tarafındaki *Zara* (Zadra) ile daha Güneydeki *Şebenik* veya *Sebeniko* kasabalarını ve etraftaki otuz kadar köyü işgal eyledikleri hudut beyi tarafından bildirilmişti ; bu sırada padişah IV. Murad, *Bağdad* seferinde idi. Bundan başka *Bağdad* seferine hareketten pek az evvel 1047 H. 1637 M. de *Cezayir* ve *Tunus* beylerine ait onaltı korsan gemisinden mürekkep bir donanma Ali Biçenoğlu kumandasında olarak *Adriyatik denizi*'ne girmiş, *Polye* sahillerine asker çıkarmış, sonra *Kataro* önüne gelerek bir Venedik gemisini zabtetmişti.

Buna karşı yirmi sekiz gemiden mürekkep bir Venedik donanması 1638'de korsanlardan intikam almak için bunların üzerine gelerek korsanları *Avlonya* limanına ilticaya mecbur etmiş ve atmış olduğu bir topla kasabadaki camiin minaresini yıkarak on beş Cezayir gemisini *Korfo* adasında batırıp onaltıncı gemiyi de zafer hâtırası olanak Venedik terşanesine götürmüştür.

IV. Murad *Bağdad* seferinde iken bunu haber alınca hiddetlenerek Türkiye'de ne kadar Venedikli varsa hepsinin katillerini emretmiş fakat vezir-i âzam ile Silâhdar Mustafa Paşa'nın on üç gün devam eden rica ve istirhamları üzerine îdam hükmü hapse tahvil olundu ve Venedik elçisi Lüiçi Kontarini evvela sadaret kaymakamı kethüdasının dairesinde ve daha sonra ecnebi sefirlerin ricaları üzerine kendi sefarethanesinde gözaltı edildi : aynı zamanda pâdişahın emriyle hudut kapatılıp ticarî muamele durduruldu ; hattâ *Bosna* defterdarı, Osmanlı Venedik hududu üzerindeki *Spalatro* gümrüğünden devlet hazinesine en az beş milyon akçe varidat geldiğini arzettiyse de pek hiddetli olan Sultan Murad :

-"Venediklilerden intikam almak muradımdır ; ben o vâridattan vaz geçtim ; bana böyle garez edeni şahsî menfaati vardır diyerek katlederim,, diye, yapılacak tavassutları önlemek istedi ; fakat daha sonra hiddeti sükünet bularak *İstanbul*'a gelişinde

[1] *Hammer tarihi*, c. 8, s. 163 ilâ 165.

mahbus Venedik elçisiyle Musa Paşa görüşerek bir anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre Venedikliler ikiyüz bin altın tazminat vermeği kabul ettiklerinden başka Magrib gemilerinin Venedik gemilerine taarruz etmeyecekleri teminatına mukabil Garp ocakları gemileri de Osmanlı limanlarına kabul edilecekti (1049 H. 1639 M.). Bu sırada IV. Murad öldüğünden eski baylozun yerine gelmiş olan *Piyetro Foskarini* saltanat tebeddülü münasebetiyle ahidnâmeyi yeniledi.

Girit meselesi yüzünden muharebe

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere kızlar ağasını *Mısır*'a götüren geminin *Malta* şövalyeleri tarafından zabtı ve bu geminin *Girit adası*'nın Güney sahilindeki *Kalismen* limanına demirleyerek yiyecek alıp, satış yapmaları Malta şövalyelerinin yerine Venedik'e harp îlânına sebep olmuştu (1055 H. — 1645 M.).

Girit adasının ve bilhassa adanın merkezi olan *Kandiye*'nin zabtı yirmi beş sene sürdü. Muharebe yalnız ada üzerinde değil denizde, *Mora* ve *Epir* sahillerinde, *Bosna* hududunda da devam etti ; Osmanlı donanmasının değersiz kaptan paşalar ve kaptanlar ve acemi efrad elinde bulunması ve kalyonların bu sırada kadırgalara (yani yelkenli gemilerin kürekli gemilere) nazaran daha elverişli olması Osmanlılar da ise henüz tamamen kalyonların kabul edilmemiş bulunması Girit işini ve sevkiyatı çok zor bir duruma sokmuştu. Bereket ki Girit'te Deli Hüseyin Paşa gibi azimli ve kahraman bir serdarın bulunuşu bütün bu zorlukları yenerek nihayet Fazıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'yi işgaliyle mesele halledildi.

Bu uzun harp senelerinde *Dalmaçya* ve *Kilis* sancağı taraflarında Venedikliler bazı muvaffakiyetler elde ettiler ; *Lika* (Velika) sancakbeyi Ali Bey tarafından zabtedilen ve *Zara*'nın yakınında bulunan *Novigrad*'ı geri alan Venedikliler bundan başka *Zara* (Zadra) *Sebeniko* veya *Şebenik*, *Nadin* ve *Vrano*'yu da almışlardı. *Zara* ile *Sebeniko*'nun istirdadlarına yeni Bosna valisi olan Tekeli Mehmed Paşa memur edildiyse de üç hafta muhasara ettiği *Sebeniko*'yu alamayarak mühim telefatla *Bosna*'ya avdet etmişti (1057 H. — 1647 M.). Bunun üzerine Venedik kuvvetleri daha içeriye girerek *Kanin ile Sebeniko* arasındaki *Dernisi* ve onu müteakip pek müstahkem olan *Kanin* ile mühim

bir sancak merkezi bulunan *Kilis*'i işgal etmişlerdir [1]. Bosna'da Venediklilerin işgal ettikleri bu mühim yerler Sultan İbrahim'-den saklanarak Vezir-i âzam Hezarpare Ahmed Paşa, bu *Kilis* mühim şehrini ehemmiyetsiz bir kilise ve bir palanga diyerek pâdişahı aldatmıştır [2].

Avcı Sultan Mehmed zamanında (1058 H. — 1648 M.) Venedikliler, *Girit*'e mukabil Adriyatik sahilinde Osmanlılara ait *Tine* ve *Parga* liman ve kasabalarının kendilerine terkini istedilerse de kabul edilmediği gibi Osmanlı hükûmetinin de *Kandiye*'nin terki hakkında Venedik'e gönderdiği murahhası da eli boş döndü.

Venedik cumhurbaşkanı, İstanbul'daki daimî elçisi Kontareni'ye [3] bir mektup yollayarak sulh anlaşması yapar gibi görünerek Osmanlı donanmasının *Girit*'e gitmek üzere boğazdan çıkmasını geciktirmesine muvaffak olduğundan dolayı teşekkür etmiş ve o sene için de sultanlar, musahipler yahut münasipleri ile anlaşarak bir ay kadar yine donanmanın çıkmasını geciktirmesini ve bu müddet zarfında boğaz dışında bekleyen kendi donanmalarının değiştirileceğini yazmıştı.

Cumhurbaşkanının bu ikinci mektubu yeni müslüman olup kendisine Osmanlı donanmasında kaptanlık verilmiş olan bir fransız deniz zabiti tarafından hükûmete bildirilmiş olduğundan divan çavuşları gönderilerek anzısın Venedik sefarethanesi basılıp doçenin gönderdiği mektup elde edilmiştir. Türkçeye çevrilen mektubun münderecatı haber verildiği gibi çıktığından elçi derhal

[1] *Kilis*, Saraybosna ile Dalmaçya arasında bulunup Kanunî Sultan Süleyman zamanında Bosna beyi Gazi Hüsrev bey'in kethüdası Murad bey tarafından zabtolunarak Murad bey oraya sancak beyi olmuştu. XVII. yüzyılda *Kilis*'in merkezi *İhlevne* (Livno) idi.

[2] Rumeli valisi Fazlı Paşa *İstanbul*'a gelip Rumeli ahvalini ve halkın ıztırap ve perişanlığını Sultan İbrahim'e arzettikten sonra Venediklilerin Bosna hudut şehirlerini işgal eylediklerini de söylemiş. Bunun üzerine pâdişah : "-Ya bana vezirim dedi ki Bosna hududunda bir, iki palangayı ve bir kilise aldılar, evvelden kâfirin imiş. Bu senin söylediğin söz ne gûna sözdür. Bu kelamı lalamın önünde söyleyebilir misin?" deyince o da söylerim diye mukabele etmiş ve filhakika söylemiş ve vezir-i âzamla münakaşa dahi etmiş ise de vezir-i âzam Ahmed Paşa birtakım safsatalarla pâdişahı kandırarak Fazlı Paşa'yı hapsettikten sonra *Azak* kalesi muhafızı olarak *İstanbul*'dan uzaklaştırmıştır.

[3] Bu tarihlerde iki devlet arasında muharebe olmasına rağmen Venedik elçisi serbest olarak *İstanbul*'da oturabiliyordu.

tevkif olunarak malı müsadere ve *Rumelihisarı*'na hapsolunup Venedik baştercümanı da boğularak denize atılmış ve bundan başka Osmanlı memleketlerindeki Venedik konsoloslarının hapsedilmeleri emrolunmuştur (1059 H. — 1649 M.)[1].

Gürcü Mehmed Paşa sadaretinde İngiliz elçisinin sulh için yaptığı tavassut üzerine 1650'de mahbus Venedik balyozu serbest bırakılarak bu hususta görüşülmek üzere bir murahhasın gönderilmesi için *Venedik*'e gitti ve müzakerenin devamına Fransız elçisi Lahey memur oldu; filhakika 1062 H.—1652 M. de fevkâlade murahhas olarak Kapello tayin olunarak 1063 Saferinin ondokuzunda (1653 Ocak ibtidası) *İstanbul*'a geldi ; bu doksan yaşında baş ve elleri titrek bir diplomat idi[2].

Kapello, kendilerinde kalacak olan *Kandiye*'den her sene yirmi bin kuruş cizye ve dörtyüz bin kuruş da donanma harcı gönderilmek üzere bir anlaşma teklif etti ise de *Kandiye*'nin anahtarlarını (yani teslim alâmetini) getirmediği için kendisine karşı hiç bir teşrifat yapılmayarak pâdişah tarafından kabul edildikten sonra *Edirne*'de gözaltı edildi (20 Ocak 1653).

Bundan sonraki olaylardan Kenan Paşa kumandasındaki Osmanlı donanmasının Ramazan 1065-26 Haziran 1656'da Boğazdaki mağlûbiyeti ve bundan sonra Venediklilerin *Limni* ve *Bozcaada*'yı elde etmeleri vaziyeti çok tehlikeli duruma düşürmüş ise de, Köprülü Mehmed Paşa'nın bu adaları geri alması ve elde edilen muvaffakiyetlerle devletin iç durumunun düzelmesi Venediklileri mütemadiyen sulh için müracaata sevk etti ; fakat Venedikliler *Kandiye*'yi vermeden anlaşmak istiyorlar, Osmanlılar da mutlak surette burasını almakda ısrar ediyorlardı.

Osmanlı hükûmetinin Avusturyalılarla muharebe etmesi sebebiyle Venedik cumhurbaşkanı Kontarini bir müddet sıkı tazyikten kurtuldu ise de Avusturyalılarla aktedilen *Vasvar muahedesi*'nden sonra Girit işinin yeniden canlanacağını takdir ederek 1657'denberi sulh müzakeresi için *İstanbul*'da bulunmakta

[1] *Abdi Paşa vekayinâmesi*, varak 6 ve *Naîma tarihi*, c. 4, s. 382. Hammer, bu hâdiseden hiç bahsetmiyerek sefirin ehemmiyetsiz bir iş için hapsedilip baştercümanın da boğulduğunu yazar (C. 10, s. 149).

[2] *Naîma tarihi*, c. 5, s. 264.

olan Sekreter Ballarino ya yeniden talimat göndererek murahhas tayin edip bu hususta pâdişaha da bir nâme göndermişti.

Vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa, sulh için yüz bin duka verilmesini, her sene *Kandiye* için de on iki bin duka tediyesini, *Suda*'nın terkini ve Bosna hududunun Osmanlılar lehine tashih edilmesini teklif etti ; bunlardan *Suda*'nın verilmesi kabul edilmediğinden Girit muharebesi yeniden alevlendi[1].

Girit işini kökünden halletmek isteyen Fazıl Ahmed Paşa 1077 H.-1668 M. de bizzat adaya geçti. *Kandiye*'nin zabtının uzaması Avcı Sultan Mehmed'i, Venediklilerle sulha meylettirdiyse de vezir-i âzamın yazdığı cevaplar bunu önledi ; yapılan teklifler reddolunarak nihayet 1080 senesi rebîulevvelinde Kandiye alınarak Girit işi sona erdi (1669 Ağustos).

Venedikliler'in kandiye kumandaniyle on dört madde üzerine bir anlaşma yapıldı ; anlaşmanın ikinci maddesi mûcibince *Suda* ve *Isperlonga* kaleleri Venediklilere bırakıldığı gibi sekizinci madde mucibince Bosna hududundaki meşhur *Kilis* şehir ve kalesi de onlara veriliyordu.

Bundan sonra Venediklilerle on beş sene sulh içinde yaşandı. 1094 H- 1683 M. deki Avusturya seferinde Viyana bozgunluğunu müteakip Avusturyalılarla ittifak etmiş olan Venedik cumhuriyeti harbe girdi (1684) ve bunu sefiri Kapello vasıtasiyle hükûmete bildirdi.

Uzun süren bu savaşta Venedikliler ibtida *Ayamavra adası*'nı almışlardır; bunu müteâkip uzun mücadeleden sonra *Mora yarıma-*

[1] *Hammer tarihi*, (Atâ Bey tercümesi). c. 11, s. 162 Bu hususdaki müzakere işini Silâhdar'dan hülâsa ediyorum. Evvelce *İstanbul*'da gözaltı edilen Venedik elçisi sulh için müsaade istedi; fakat *Mora*'da *İstefe*'ye iki konak mesafede vefat ettiğinden yanındaki diğer murahhas işi ele aldı ve Osmanlı hükûmetinin ne istediğini sordu. Osmanlı murahhası *Suda* kalesinin yıkılmasını *Kandiye* kalesinin tekmil etrafında dört saatlik yerin (tabiî Kandiye ile beraber) Venediklilerde kalıp orası için her sene iki bin ve pişkeş olarak da yüz bin altın verilmesini teklif etti; fakat murahhas adanın yarısının kendilerine bırakılması şartiyle teklifin kabul edileceğini bildirdi. İstedikleri yerler defterhane kayıtlarından yoklanınca buradaki tımar, zeamet ve evkaf hariç olarak yalnız haracın senede yüz bin kuruş olduğu görüldüğü gibi *Kandiye* karşısında yirmi dört senedenberi yapılmış olan *İnadiye* kalesinin ve bir çok cami ve mescidin yıkılması ve şüheda kabirlerinin düşman eline bırakılması ordu erkânı tarafından kabul edilmedi *(Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 412, sene 1077).

dası'nı, *Dalmaçya* ve *Bosna* tarafından bazı yerleri işgal etmişlerdir. 1110 H. 1699 M. deki *Karlofça* muahedesinin birinci maddesi mucibince *Mora* ile bazı *Dalmaçya* kasabaları ve 1095 H. 1684 M. de yani harbin ilk senesinde elde ettikleri *Ayamavra* adası Venediklilere terk edilmiştir.

Karlofça muahedesi'nin akdinde Venediklilerin murahhası olan Loranzo Soranzo muahedenin imzasından sonra Venedik elçisi olarak *İstanbul*'a gelmiştir.

Muharebenin devamı esnasında yani 1107 H. 1695 M. de *Galata*'da çıkan bir yangından sahildeki bütün bina ve dükkânlar ve bu arada kiliseler de yanmıştı. Kiliselerin tekrar yapılmasına müsaade edildiği sırada yanmış olan Venedik kilisesi yaptırılmayıp temelinden yıktırılarak yerine II. Mustafa'nın validesi Gülnüş Emetullah Sultan bir mükellef cami yaptırmış ve su getirmiştir (1109 H- 1698 M.) [1].

Osmanlı - Floransa münasebetleri

Osmanlı tarihinin ikinci cildinde görüldüğü üzere *Floransa Gran dukalığı* ile olan münasebetler XVII. yüzyıl başlarına kadar dostca gitmiş ve XVI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarına yani 981 Şevval - 1574 Şubat tarihine kadar Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan ahidnâme mûteber olmuş ve bu tarihten îtibaren de yeni bir anlaşma ile [2] iki

[1] *Nusretnâme* (Silâhdar tarihi zeyli) 1107 senesi vukuatı arasında ve *Hadikatü'l-cevami*, c. II, s. 3, 4 ve *Sicill-i Osmanî*, c. 1, s. 64.

[2] *Mühimme* defterinde *Floransa* dukasına yazılan hükm-i hümâyunun (fermanın) hülâsası :

Yevm-el-hamis (يوم الخميس) fi 18 Şevval'il-mükerrem sene 981.

Hâlâ südde-i saadet-mekân ve atebe-i aliyyemize...adamın gönderüp arz-ı dostluk ve ubûdiyyet ve izhâr-ı muhalesat ve rükiyyet edip vilâyet-i mahrusamıza ticaret için gemilerin göndermeğe ve irsal olunacak bâzirgânlarınıza konsolosluk etmek için bir mûtemedün-aleyh adamın göndermek hususunda icâzet-i hümâyunumuz rica edip ve min bâd yüce âsitanemizin dostlariyle dost ve düşmanlariyle düşman olmak tarikiyle dâvây-ı sadakat ve muhalesat ızhar eylemişsin. İmdi hâlâ muradımız üzre adamların südde-i saâdetime ve bâzirgânlarımız memâlik-i mahrusamıza gelmekte icazet-i âli-nihmetimiz mukarin olmuştur. Buyurdum ki vüsul buldukta muradın üzre südde-i saadetimde mektubun ile âdemin ve gemiler ile bâzirgânların gönderip ve bâzirgânlarınız konsolosluk edecek adamı tayin edip min bâd dahi tacirleriniz memâlik-i mahru-

taraf arasında ticaretin serbestîsi karşılıklı olarak kabul edilmişti. Fakat Osmanlı hükûmeti *Malta* şövalyeleri, İspanya kıralının gemileri ve papanın donanmasiyle *Akdeniz*'de korsanlık etmekte olan Floransa gemilerini bu anlaşmanın dışında bırakmıştı.

1578'de *Floransa dukası* tarafından muâhede akti için gönderilen Don Bonciyani, pâdişah'ın musahibi Şemsî Ahmed Paşa ile Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'nın muzâheretlerine nâil olmasına rağmen ancak orta elçilerle voyvodalar arasında bir teşrifata tâbi tutulmuştur.

Floransa'nın korsan gemileri

Floransa'nın ticaret filosundan başka bir de korsan gemileri vardı; bunlar diğer akdeniz islâm ve hıristiyan korsanları gibi gemilere ve sahillere, adalara tecavüz ediyorlardı. *Floransa* korsanları bâzan *Malta* ve *papa* gemileriyle beraber Osmanlılara ait gemilere, sahil ve adalara taarruz ederek çok zarar veriyorlardı. 1587'de *Floransa* veya *Toskana* dukası, eski ahidnâmenin yenilenmesi için Osmanlı hükûmetine müracaat etmiş, bunun üzerine divan-ı hümayun, dukanın evvelâ bir sefaret heyeti göndermesini ve sonra Floransa donanmasının papanın donanmasiyle işbirliği yapmayacağının vaid ve temin edilmesini şart koymuştur ; çünkü Floransa, ahidnâme ahkâmına riayet etmeyerek düşmanca cephe aldığından hükûmet bu dukalığa îtimat etmiyordu.

1598 M. senesi Aralık ayının yirmi yedisinde Floransa elçisi Neri Kerardi ahidnâme için Osmanlı hükûmetiyle temas etmek istediyse de muvaffak olamadı ; yine aynı sene içinde *Floransa*'ya ait *Raçyano dukası*'nın emrindeki bir kaç kadırganın ansızın *Sakız*'a hücum edip muhasara eylemeleri hükûmeti kızdırdı. Bunlara adalardaki katolikler de müzaheret ediyorlardı ; bundan dolayı hiddetlenen III. Sultan Mehmed, Sakız katoliklerinin kiliselerini camie tahvil etmek istediyse de Fransa elçisinin ricasiyle bundan vazgeçti.

Floransa'nın ticaretten ziyade korsanlıkla alâkası ve Osmanlı hükûmetinin tekliflerine karşı yanaşmaması sebebiyle bu dukalıkla ticari münasebetler kesilmiş ve o da Osmanlı devletine

samîza gelip gitmek hususunda ruhsat verip cade-i ubûdiyyet ve ihlasta sâbit-kadem olasız *(Mühimme defteri*, 23, Vesika numarası 603).

karşı artık açıkca düşman olmuştu. 1605 senesinde İbraim Benazor adında bir Yahudi, *Floransa* ile ticaret anlaşması yapması için *İstanbul*'a geldiyse de bir şeye muvaffak olamamıştı.

I. Sultan Ahmed zamanında *Malta* şövalyeleriyle müttefikan *Floransa* gemileri Osmanlı sahillerine hücum edip Osmanlı donanmasına karşı cephe alarak çarpışıyorlardı 1016 H. - 1607 M. de yirmi bin kişilik kuvvetle *Kıbrıs*'a taarruz eden *Floransa* gemileri beylerbeyi Mustafa Paşa'nın müdafaasiyle defedilmişlerdi[1]. 1018 H. - 1609 M. de Floransa donanmasının *Sayda* ve *Beyrut* taraflarına taarruz edecekleri haber alınmış olduğundan kaptan paşaya haber verilmişti[2]. Bu tarihlerde *Safed* sancak beyi Maan-oğlu Fahreddin'in bunlarla anlaşarak Floransa donanmasını davet etmesi dukalığın *Suriye* sahillerine kadar sokulmasına vesile olmuştu.

1611'de (1020 H.) bir taraftan Malta kadırgaları *Korent* şehrini yağma ederlerken ertesi sene de Floransa kadırgaları *İstanköy* adasına hücum yaparak kaleyi zabt ile bin iki yüz esir almışlardı; bunun üzerine kaptan-ı derya Öküz Mehmed Paşa bunların taarruzlarına son vermek üzere otuz kadırga ile denize çıkıp Floransa kadırgası kaptanı Prospera'yı mağlûp ettiyse de ertesi sene Floransa dukası Kozma Dömedici'nin hazırlattığı altı kadırga *Malta*, *İtalya*, *Fransız* ve *İngilizler*'den mürekkep işsiz serserilerin iltihakiyle *Akdeniz*'e çıktı. Bunlar, Öküz Mehmed Paşa'nın bir sene evvel kırk Floransalıyı astığı *Selifke*'nin Ağa limanını muhasara edip epi telefat verdikten sonra burayı zabtedip oradaki sekiz kadırgayı ve üçyüz kadar türkü esir alarak dönmüşlerdir.

Floransalı'ların bu mütecaviz ve bazan da muvaffakiyetli vaziyetleri deniz tarafındaki *Güney Anadolu* ve *Suriye*'de devletin durumunu zorlaştırmış ve bunların da tahriki ile Dürzi emiri Maan-oğlu Fahreddin ayaklanmış ve bundan başka daha evvel ısyan halinde bulunan Canbuladoğlu da hükümdarlığını ilân ederek Floransa dukalığı bu âsi Osmanlı valisiyle bir anlaşma yapmıştı.

[1] *Mühimme defteri*, 78, s. 169.
[2] *Mühimme* 76, s. 66, 119.

Maan-oğlu'nun Floransa'yı teşviki

Floransa dukalığı ile bu çarpışma böylece devam etti; Vezir-i âzam Nasuh Paşa ile macerası olan ve *Şof* nahiyesinden *Safed* hududuna kadar olan yerlerin emiri bulunan Dürzi beyi Maan-oğlu Fahreddin, vermeği taahhüd ettiği vergisini vermemiş ve sonra *Şam* valisi Küçük Ahmed Paşa'nın tazyikine dayanamayıp frenklere iltica ile onları *Suriye* ve *Filistin* taraflarının işgaline teşvik etmiş ve hattâ bu hususa dair ailesine gönderdiği mektuplar hükûmetin eline geçmişti. Maan-oğlu Osmanlı devletinin dahilî durumunun karışıklığından istifade ile iltica etmiş olduğu *Floransa*'dan, *Suriye*'ye dönerken *Floransa* dukası ile Fahreddin arasında 1033 H.- 1624 M. de bir de muâhede aktedilmiş ve Floransa, Emîr Fahreddin'e beş kalyon ile asker ve top göndermiştir[1].

Osmanlı hükûmeti bu gaileli devrinde Akdeniz'de selâmeti temin için Floransa ile olan münasebatı yenilemeğe mecbur olmuş ve bundan sonra Maan-oğlu'nu da elde ederek katletmiştir.

Osmanlı - Ceneviz münasebetleri

Osmanlı devleti artık hiç bir ehemmiyeti kalmayan *Ceneviz* cumhuriyeti ile olan ahidnâmeye eskisi gibi riayet ederek zaman zaman gelen Ceneviz elçileri, pâdişah tarafından kabul olunup ahidnâmelerini yenilemişlerdir ; hattâ Osmanlı hükûmeti, Venediklilere askerle yardım eden *Fransa*'ya karşı[2] *İstanbul*'a gelen Ceneviz elçisine fazla îtibar göstermek suretiyle *Fransa*'ya ehemmiyet vermez görünüyordu; yine böylece 1078 H. -1667 M. de devlet merkezine gelmiş olan Ceneviz elçisi Marki Dörazzo'ya karşı gösterilen kabul resminden dolayı Fransa elçisi Dölahey şikâyet etmiş ve bunun üzerine Osmanlı hükûmeti :

Fransa kıralının Osmanlı hükümdarı tarafından pâdişah unvaniyle kabul edilmiş olduğunu ve o kadarla iktifa etmesi lâzım geleceği cevabını vermiştir[3].

[1] *Zübtetüt'-tevarih*, vrk. 375 ilâ 378.

[2] Fransa, gerek Avusturyalılara ve gerek Venediklilere askerle yardım etmek suretiyle Osmanlı hükûmetine karşı olan dostluğu bozmuştu.

[3] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), c. 11. s. 179. Fransa hükûmeti kendi nüfuzu altına girmiş olan Cenevizliler'le Osmanlıların münasebatı kesmelerini istediklerini Antuvan Galland da 1672 hâtıralarında beyan etmektedir *(C. 1, s. 47)*.

Osmanlı - Rus münasebetleri

XVI. Yüzyılın ikinci yarısındaki münasebetler

Osmanlıların Ruslarla olan münasebetleri XVI. yüzyıl ortalarına kadar daha ziyade ticarî idi; fakat 1556'da (963 H.) Rusların *Astragan*'ı aldıktan sonra *Kuzey Kafkasya*'ya nüfuz edip bundan başka Karadenize inmek istemeleri, *Don Kazakları*'nın Kırım üzerine ve Kırım hanlarının Ruslara taarruzları dolayısiyle iki taraf arasındaki münasebetler hasmane bir şekil almakta idi. Ruslar, Kırım hanının taarruzundan şikâyet ettikçe, hanlık da Rusların el altından Kazakları tahrik ederek *Kırım*'a ve sahillere saldırttıklarını bildiriyorlardı[1]. Filhakika Ruslara tâbi *Don Kazakları* yalnız Kırım taraflarına değil şaykalarla Karadeniz'de de mühim faaliyette bulunarak Osmanlı sahillerine zarar veriyorlardı.

Astragan'ın Ruslara geçmesi *Kuzey Kafkasya*'daki *Çerkes*, *Çeçen* ve *Kabartay*'ları Ruslara imale ettirdiği sırada *İdil-Volga* boyundaki *Nogay Tatarları* da *İstanbul*'a elçiler yollayarak Rus mezaliminden şikâyet ediyorlardı; bundan başka Rusların yayılmasından ürken ve aynı zamanda hem ticaret ve hem de hac yolları Ruslar tarafından kapatılmış olan *Semerkand* ve *Buhara*'daki *Şeybânî* hanları da Rusların istilâlarından ve halkı kitle halinde öldürdüklerinden bahis ile Osmanlı devletinin müdahalesiyle buraların açılmasını istiyorlardı. İşte gerek Osmanlı nüfuzu altındaki *Güney Kafkasya* vaziyetinin nazik bir safha göstermesi ve gerek vaki müracaatlar üzerine Osmanlı hükûmeti hem siyasî ve hem iktisadî bakımdan *Astragan*'ı almayı ve *Volga* ile *Don* nehirleri arasına bir kanal açarak bu suretle *Karadeniz* ile *Hazer denizi*'ni birleştirmeği menfaatine uygun görmüş ve 977 H. 1569 M. de faaliyete geçmiştir.

Osmanlı devletinin kanal açma teşebbüsü kısmen Rusların taarruzları ve kısmen de Kırım hanı Devlet Giray'ın el altından teşvikiyle neticesiz kalmıştı (1569). Bir sene sonra ilkbaharda Rus çarı İvan tarafından Novosiltof adında bir elçi gelerek

[1] *Feridun Bey Münşeâtı*, c. 2, s. 50. Filhakika Kırım hanı Devlet Giray'ın (1551-1577) müteaddit akınlarına karşı Ruslar da şiddetli ve korkunç taarruzlar yapıyorlardı. Rusların 1559 da kendilerine tâbi Don Kazaklarının reisi Dimitraş vasıtasiyle *Azak* kalesini muhasara ettirmeleri bunların maksatlarını göstermekte idi.

Rus hükümdarı bu elçi ile gönderdiği nâmesinde dostluğundan bahsediyor ve dost olan Osmanlı devletinin hiç beklenmedik surette Rus arazisini istilâ ile *Astragan*'ı zabta teşebbüs etmesinden şikâyet ediliyor ve Rusya'daki tebaanın mühim bir kısmının müslüman oldukları ve Rusya'da yabancı dinlere hürmet gösterildiğinden bahsediliyordu [1].

Yine bu kanal teşebbüsü münasebetiyle Çar İvan'ın, Petro-oğlu ismindeki elçisiyle gönderdiği nâmede bir kısım Osmanlı memurlarının *Kefe* ve *Azak* taraflarından *Astragan kalesi* tarafına geldiklerini taaccüple karşıladığını ve arada dostluğa halel verecek bir sebep olmadığını ve olsa bile bundan kendisinin haberdar edilmesi lâzımgeleceği yolunda şikâyet ediliyor ve kendi elçisinin bir Türk elçisiyle beraber iadesi isteniyordu [2].

III. Murad'ın oğlu Şehzâde Mehmed'in sünnet düğününde Rus elçisi bulunmamış, lâkin daha sonraki senelerde Çar Feodor İvanoyiç tarafından nâme ve hediyelerle elçi gelmişti. 24 Mart 1584'de Rusca bir mektupla gelen bir elçi, İran şahının Osmanlılar aleyhine Çar'dan yardım istediğini, fakat bu teklifin reddedilerek dostluğa sadık kalındığını bildirmişti. Bir sene sonra yani 29 Nisan 1585'de Çar tarafından gelen diğer bir Rus elçisi serbest ticaret ve iyi dostluk için nâme ve hediye getirmişti. Bu son defa gelen Rus elçisi *İstanbul* Rum ortodoks kilisesi patriğini *Moskova*'ya götürmüş ve patrik Rus Çar'ını takdis etmiştir (1589) [3].

[1] *Hammer tarihi*, c. 6, s. 214, 215. Hammer, bu münasebetle *İstanbul*'a gelen elçinin huzura kabulünden sonra mûtad olan ziyafetin verilmediğini yazıyorsa da elçilere ziyafet çekilmesi pâdişah tarafından kabullerinden evvel olurdu.

[2] Bu nâme tercemesinin sonundaki tarihte bir yanlışlık varsa da metinde nâmenin II. Sultan Selim'e yazılmış olduğu *Don-Volga kanalı*'nın açılmasına teşebbüs edilmiş olması üzerine gönderildiği anlaşılmaktadır.

[3] 1590 senesinde Rusya'da ortodoks kilisesinin beşinci patrikliği kurulmuştur. Bundan evvel ortodoks kilisesi *İstanbul*, *Kudüs*, *Antakya*, *İskenderiye* adiyle en büyüğü *İstanbul* olmak üzere dört patriklik idi, bu münasebetle Ruslar o tarihten itibaren İstanbul patrikhanesine sadaka namiyle yaptıkları para yardımiyle beraber Osmanlı devleti aleyhine siyasî menfaatler de takip etmeğe başlamışlardır (Akdes Nimet Kurat, *Rusya tarihi*, s. 177). Rusların bu suretle patriği elde ederek siyasî emellerine de hizmet ettirmeleri daha sonraki tarihlerde de görülmüştür. Nitekim Patrik II. Partenyüs, halefi, Jivanişyo'nun (Yoannikos)un ihbarı üzerine Ruslarla hafi muhaberede bulunduğundan dolayı idam edilmiştir (1651 Mayıs).

Rus ve Leh düşmanlığına karşı Osmanlı siyaseti

Lehistan kıralı III. Sigismund, Ruslara galebe ederek oğlu Ladislas'ı Rus çarı ilân ettirmiş ve buna karşı Ruslar ayaklanıp *Moskova patriği*'nin önayak olmasiyle *Moskova*'yı zabtedip patriğin oğlu Mihail'i çar ilân edip Lehlileri kovmuşlardı (1613).

Bu vaziyet üzerine yeni çarın vaziyeti nazik olduğundan Mihail, hükümdarlığı senesinde hem cülusunu bildirmek ve hem de dostluğunu teyid etmek üzere *İstanbul*'a bir elçi göndermiş ve 1024 H.—1615 M. senesinde de ikinci bir elçi vasıtasiyle harp etmekte olduğu Lehlilere karşı Osmanlı hükûmetiyle bir ittifak yapmak istemişti ; fakat Kazakların *Karadeniz*'deki faaliyeti ve Lehlilerin muahedeye mugayir bir harekette bulunmamaları dolayısiyle Çar'ın teklifi kabul edilmedi.

1032 H.—1622 M. senesinde Rus ve Leh elçileri *İstanbul*'a gelerek her ikisi de vezir-i âzam tarafından kabul edilmişler ve bu tarihlerde yine iki devlet arasındaki muhasamadan dolayı iki elçi bu kabul esnasında birbirleriyle çekişmişlerdi[1]. Ruslarla Lehliler arasındaki bu muharebede Lehliler, Moskovlara galebe çalmışlar ve *Dölina* muahedesiyle, evvelce Ruslara terke mecbur oldukları *Smolensk* şehrini elde etmişlerdi.

Rus çarı Mihail, Osmanlı ordusunun *Hotin* önünde Lehlileri mağlûp edememesi (1621) ve kendilerinin Lehlilere mağlûp olması sebebiyle Türklerle müttefikan Lehlilere karşı bir hareket yapmağı arzu ederek bunun için bir nâme ile elçi gönderdi ise de bu sırada Osmanlı devletinin iç durumu iyi olmadığından ve aynı zamanda Lehlilerle yapılan anlaşma pek yeni olduğundan dolayı Çar'ın teklifi kabul edilmedi aynı zamanda İngiliz elçisi Sir Tomas Roe'nin tavassutiyle eski ahidnâmelere göre 18 Şubat 1623 tarihiyle ve on dokuz madde üzerine Lehlilere bir ahidnâme verildi ; bundan dolayı arzusuna nail olamayan Rus elçisi can sıkıntısı ile memleketine döndü.

[832] Rus elçisi, Lehistan elçisine, Lehlilerin Rusya'dan korktukları için Türklere baş eğmek mecburiyetinde olduklarını söylemiş Leh elçisi *Zabaravski* de, Rusları sulh müzakeresini ihlâl etmekle itham etmiştir *(Naîma tarihi*, c. 2, s. 243 ve *Hammer tarihi*, c. 8, s. 248).

Kırım hanlariyle Rusların çarpışmaları

1039 H. — 1629 M. de Kırım hanı ve Nogay kuvvetleri üç koldan Rusya'ya akın yapmışlar ve bir çok ganimet malı almışlardı. Fakat avdette Rusların pususuna düşen Kalgay Sultan, fena halde mağlûp olarak elde ettiği ganimet malları bırakarak perişan bir halde *Kırım*'a dönmüş ve Nogay kuvvetleriyle dönmekte olan Kantemir Paşa da aynı suretle pusuya düşürüldü ise de kuvvetli mücadelesiyle bir miktar zayiattan sonra selâmete çıkmış, yalnız Nogaylardan Süleyman Mirza hiç zedelenmeden bir çok ganimet maliyle dönmüştür.

Tatarların böyle fena bir mağlûbiyete uğramaları üzerine Kırım hanı Canbey Giray heyecana gelerek ertesi sene Ruslara taarruza hazırlanılması hakkında Tatar ve Nogaylara emirler gönderdi ise de kendisinin İran seferine memur edilmesi üzerine Rus seferini yapamadı [1].

Smolensk şehrini mutlak surette Lehlilerden almak isteyen Rus çarı, Zilhicce 1042 — 14 Haziran 1632'de *İstanbul*'a bir elçi gönderip Lehlilere karşı müttefikan bir askerî harekât yapmağı teklif etmişti ; bu teklifi esas itibariyle kabul etmiş olan IV. Murad, *Özi* valisi tayin olunan Abaza Mehmed Paşa'ya emir verdi ve o da *Dobrica*, *Nogay* Tatarları, *Eflâk* ve *Boğdan* voyvodalarıyle beraber olarak Lehistan üzerine akın yaptı. IV. Murad bu münasebetle Rus çarı Mihail Romanofv'a gönderdiği cevabî namede ; İsveç ile dostca muhabereye devam edilmesini ve kendisi yardım edecek bir hal buluncaya kadar Lehistan ile zâhiren sulh üzere yaşamasını tavsiye etmekte idi [2]. Fakat Ruslarla Lehliler arasındaki muharebede Ruslar arzularına muvaffak olamıyarak 1634 muahedesini imzaladılar, bu muahede mucibince Lehistan kıralı Vladislas Rus tahtı üzerindeki iddiasından vazgeçmekte idi.

[1] *Naîma tarihi*, c. 3, s. 63, 304.

[2] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), *c. 9, s. 181* ve *Naîma tarihi*, c. 3, s. 191 ilâ 193.

Ruslara tâbi Kazakların Azak kalesini elde etmeleri

İnayet Giray'ın hanlığı zamanında (1635-1638) kardeşi olan Kalgay Hüsameddin Giray sefer bahanesiyle Azak kalesi havalisindeki *Nogay Tatarları*'nı maiyyetine alarak *Akkerman* taraflarına götürmüş olduğundan böyle cenkci ve cesur bir zümrenin *Azak* taraflarından kaldırılması o tarafa inmek isteyen Ruslara fırsat vermiş olmakla bunlardan yardım gören *Don Kazakları* derhal *Azak* üzerine saldırarak burasını alıp halkını katletmişlerdir (1047 H.-1637 M.)[1]. 1049 H.-1639 M. de Sultan İbrahim'in cülûsunu tebrik için gönderilen Rus elçisinin arkasından gelen ikinci bir elçi, Tatarların Rus topraklarındaki akınlarının önüne geçilmesini ve bunun mukabilinde *Azak* kalesinin teslim edileceğini bildirmişti.

Azak kalesi'ni geri almak için 1051 H.-1641 M. de denizden donanma ve asker karadan Kırım hanı memur edildilerse de muvaffak olamadılar. Yine aynı senede Sultan-zâde Mehmed Paşa *Azak* kalesinin istirdadına memur oldu[2]; Kırım hanı da geldi.

Çar tarafından Azak kalesinin iadesi

Bu esnada Çar Mihail, *Azak kalesi* hakkında bir karar vermek üzere yurt mümessillerinden mürekkep olarak toplamış olduğu heyet'in *Azak kalesi*'nin ilhakı hakkındaki kararını kabul etmedi; vaziyetin ciddiyetini ve bu ilhakın büyük bir felâket getireceğini düşünerek burasının Osmanlılara terkini muvafık buldu ve bu kararını 1642 Nisan'ı sonunda *Don Kazakları hatmanı*'na bildirdi. Rusların tebliğinden memnun olmayan Kazaklar, kaleye ateş verip kaçtıklarından *Azak* tekrar işgal olunup tamir edildikten sonra muhafızlığına *Kefe* beylerbeğisi İslâm Paşa tayin olundu. Bu zat, *Karadeniz* sahillerini yağmalayan *Don Kazakları*'nın karargâhı olan ada ile *Çerkes Kerman*, *Metace* ismindeki hisarlarını zabtederek beş bin islâm esirini kurtardığı gibi oradaki Kazakları da esir etti (1643)[3].

[1] Bu esnada Osmanlı hükûmeti tarafından elçilikle Rusya'ya gönderilmiş olan Foma Kantakuzen, Kazaklar tarafından elde edilerek öldürülmüştür.

[2] Sultan Zade Mehmed Paşa'nın *Azak* kalesinin istirdadına memur olması dolayısiyle 1051 Zilkade ayının üçü tarihiyle yazılan seraskerlik beratı sureti *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır (C. 2, s. 140).

[3] *Naîma*, c. 4, s. 5, 8, 14, 31.

Filhakika Osmanlı hükûmetinin Azak kalesini geri almak için yaptığı hazırlıklar dolayısiyle Ruslar telâşa düşmüşler ve Kırım hanının taarruzuna uğramışlardı ; hattâ daha sonraları Moskov çarı Mihail'den [1] vezir-i âzama gelen mektupta Türklere karşı dostluktan bahsedildiği sırada bu münasebetle Kazakların Azak kalesini terk etmelerinin kendi muvafakatiyle olduğunu beyan ile Tatar ve Kefe askerlerinin Rus ülkesinden bir kaç kasabayı vurup esir aldıklarından şikâyet edilmekte idi (1053 H.-1643 M.).

1055 H.-1645 M. de gelen Etyen Vasili adındaki Rus elçisi yeni çar Aleksi Mihailoviç'in nâmesiyle cülus haberini getirip nâmede aynı zamanda Tatarlarla *Kefe*'deki Türk askerlerinin kendi topraklarındaki cevelanlarından şikâyet edilmekte idi. Pâdişah bilmukabele Rus çarına cülus tebriki için bir nâme ile elçi göndermiş ve bu münasebetle nâme-i hümayunda, Kazakların *Karadeniz* sahillerine taarruz etmemeleri ve Kırım hanına verilegelen verginin verilmesi ve bunlara mukabil çarın namesindeki isteklerinin yerine getirileceği cevaben bildirilmiştir.

1056 H.-1646 M. den *İstanbul*'a gelen Rus elçisi Kırım kuvvetlerinin akınlarından şikâyet etmiş fakat kendi yaptıkları akınlardan bahsetmemişti ; aynı sene ilk aylarında o taraflardan alınan haberde, çarın, seksen bin kadar Rus kuvvetiyle *Azak* üzerine geldiği ve Kırım hanının buna mukabele ile Rusları mağlûp edip dörtyüz esir aldığı öğrenilmişti ; bununla beraber vezir-i âzam Salih Paşa tarafından yeni Rus çarı Aleksi ile dostluk münasebatı tesis edilmesi sebebiyle Kırım hanına bundan böyle Ruslara taarruz etmemesini havi 1056 Safer ve 1646 Mayıs tarihinde mektup gönderilmiştir; fakat Rusların *Çerkes Kerman* istihkâmlarını tamire başlamaları üzerine *Kırım Hanı*, hükûmetin emriyle Ruslara karşı hücum edip bazı muvaffakiyetler elde etti ve Rus çarının bu defaki şikâyeti ise doğru görülmedi ve hattâ gelen elçilere kızan Sultan İbrahim bunları hapsettirdi [2]. Bu elçiler ancak üç sene sonra Avcı Mehmed'in cülûsu üzerine serbest bırakıldılar.

[1] Bu isim *Naîma*'da ميخائلوفود روز يك imlâsiyle yanlış surette kayıtlı olup doğrusu Mihail Feodoroviç olacaktır.

[2] Bu tarihte *İstanbul*'a iki serseri Rus gelerek birisi Prens Sinski'nin oğlu ve diğeri de altı sene Kırım hanının hizmetinde bulunmuş olan Dimitri-

İslâm Giray'ın muvaffakiyetleri

1058 H. — 1648 M. de Kırım hanı İslâm Giray'ın Rusya'ya yaptığı akın ve külliyetli esir alması vezir-i âzam Hezarpare Ahmed Paşa'nın itirazını mûcib olup *İstanbul*'a gelen hanın adamına hil'at giydirmeyip :

-"Rus bizimle barışık etmişti, han niçin anların üzerine akın eyledi ? Elbette ol aldığı esirleri bu tarafa gönderesin ki salıverelim,, yollu Kırım hanına mektup göndermişti. Bu mektub'a karşı yaptığını haklı göstermek isteyen İslâm Giray :

-"Pâdişahın bendeleriyüz ; Rus küffarı sûreta müsaleha iddia ederler ve takke başlarını sıktıkça taraf-ı saltanatı aldatırlar ve fırsat buldukça şayıkalar ile çıkıp sahilleri harap ederler : şunda iki hâlî kal'a vardır ; defaatle 'İçine asker tayin edin, maaşları bu sahillerin balık hasılatından verilir' dedik aldırış edilmedi ; en sonunda Ruslar o iki kaleyi zabt edip içine cenkçi Kazak doldurduktan sonra yirmiden fazla kale yaptılar ; bu yıl da sabrolunsa idi *Akkerman* vilâyetini külliyen işgal edeceklerdi ; nihayet üç bin Kazak şayıkalarını yaktık ve bu suretle kırk bin Kazak bize tâbi oldu ; bir büyük hatmanlariyle bunca küffarı esir eyledik ; inşaallah azimetim budur ki Rus kıralını Boğdan gibi taraf-ı saltanattan nasbettiririm,, mütaleasiyle hükûmete cevap gönderdi [1].

1058 H. — 1648 M. de IV. Mehmed (Avcı Sultan Mehmed) hükümdar olduğu zaman Rus çariyle Lehistan kıralına yeni hükümdarın cülusu bildirildiği halde Kırım hanının taarruzunun önlenmemesi sebebiyle her ikisi de cülûs tebriki için elçi yollamadılar ; bununla beraber hükûmet, bir zamandanberi mevkuf bulunan iki Rus elçisini serbest bıraktı.

1059 H. — 1650 M. de Kırım hanı III. İslâm Giray Lehistan'a akın yapıp geri döndüğü zaman Don Kazaklarına ait on iki şayıka Kırım sahillerini vurup ve bir şarap gemisini zabt ile tekrar Don nehri taraflarına döndüklerini haber almış olduğundan

Vos'un hafidi olduklarını söyliyerek her ikisi de Rus çarlığını istiyorlardı. Bunlardan ikincisi olan Lodomirski arzusuna nail olacak olursa *Kazan* ile *Ejderhan*'ı (Astragan'ı) devlete terk etmeği vadetmekte idi. (*Hammer tarihi*, c. 10, s. 80).

[1] *Naîma tarihi*, c. 4, s. 280.

Moskov çarına nâme gönderip barışı bozan bu halden dolayı onu itham edip :

-"Vaktine hazır olasın. Umûmen tâife-i Cengiziyan ile üzerine varılmak mukarrerdir,, dedikten sonra Rus seferine hazırlık yapmağa başladığı gibi *Dobriçe* ve *Niğebolu*'da da Ruslara karşı sefer yapılacağını ilân ettirdi [1].

Ruslara karşı bir sefer açıldığına dair tarihlerimizde bir kayıt olmayıp yapılan seferin Lehliler üzerine olduğuna göre *Don Kazakları*'nın yaptıkları işten dolayı Rus çarının özür dilediği veyahut Osmanlı hükûmetince hanın Rusya'ya akın etmesinin muvafık görülmediği anlaşılıyor.

Kazakların Karadeniz'deki faaliyetleri

1062 H. 1652 M. de *Don Kazakları*'nın on beş kadar şayıkası Rumeli sahilinde *Balçık* kasabasını vurup ahalisini katl veya esir ederek mallarını yağmaladıktan sonra *Misivri*, *Şile*, *Terkos* taraflarını da vurmuşlardı [2]. Bunun üzerine hükûmet *İstanbul* boğazını muhafaza için o tarafa asker göndermeğe mecbur olmuştu. İki sene sonra (1654 M.) Kazaklar yine denize çıkıp bu seferde *Ereğli*, *Varna* taraflarını yağmalamışlardı. Bu hâdise haber alınınca tersanede gemi bulunmadığından (Girit harbi sebebiyle donanma o tarafta idi) *Üsküdar kayıkları içine Yeniçeri konup Mahmud Paşa kumandasiyle Ereğli ve Varna tarafına gönderilmişlerdi* ; fakat halkı Kazaklardan korumağa giden yeniçerilerin edebsizlikleri Kazaklara rahmet okutacak derecede zalimâne olmuş ve kasaba halkı Kazaklar gelsin diye feryat etmişlerdi [3].

1654 anlaşmasiyle Lehlilerden ayrılarak Rusların himayesine girmiş olan *Zaporog* Kazaklarının Ruslarla anlaşma plânlarında Kırım'ın istilâsı da vardı. Daimî surette *Karadeniz*'de fenalıkları görülen Kazakların bu hallerine mukabele olmak üzere 1065 H.

[1] *Naîma tarihi*, c. 4, s. 454.

[2] *Naîma tarihi*, c. 5, s. 229.

[3] "MAHMUD PAŞA kayıklarda olan yeniçeriler ile *Ereğli*'ye (Karadeniz Ereğlisi) varıp sevahilde olan kasabat ve kura halkına bir nevi muamele ve nüvaziş buyurdular ki bire meded Kazak gelsin: anların gelmesine ve garetine razı olduk ümmet-i Muhammed diye feryad edip tamam yahlarda (sahillerde) olan yerleri haklayıp yine kıyı kıyı geldiler..." *Naima, c. 5, s. 403*

—1655 M. de Kırım hanı Mehmed Giray, Ruslarla Lehliler arasındaki muharebe esnasında daha evvel Rus himayesine geçmiş olan *Zaporog* Kazaklarının [1] Ruslarla beraber Lehlilere ait bir kaleyi muhasara ettikleri sırada bu Kazakların yerlerine girip kalelerini kolayca zabt ve oradaki halkın bir kısmını katl ve bir kısmını da esir etmişti (1066 H.—1656 M.).

Zaporog'lar bunu haber alınca, Lehistan tarafındaki kale muhasarasını bırakarak Ruslarla birlikte kendi yerlerini kurtarmağa geldilerse de bir bataklıkta Tatarların şiddetli taarruzlarına uğrayıp yüzbinden fazla olan Rus ve Kazağın yarısından ziyadesi imha edilmiştir. Bu büyük darbeyi yiyen Kazaklar bundan sonra taarruz ve tecavüzde bulunmıyacaklarına söz vermişler ve bu suretle Kırım hanı ile anlaşmışlardır ; bu anlaşma esnasında otuz bin Rus kuvveti öldürülmiyerek serbest bırakılmış ise de Tatarlar, anlaşmayı yalnız Kazaklara hasrederek, Rusları takip edip kaçabilen pek azından maadasını öldürmüşlerdir [2].

1066 H.—1656 M. de *Don Kazakları*'nın *Azak kalesi*'ni muhasara ettikleri haber alınınca Kırım hanı Mehmed Giray on bin kişilik bir kuvvet sevkedip kaleyi kurtarmıştır [3].

1648 tarihinden beri Osmanlı devletinin iç ve dış durumunun bozuk olması sebebiyle hükûmet yeni yeni gailelerle karşılaşmamak için komşu devletlere ve hattâ kendisine tâbi *Erdel* ile *Eflâk* ve *Boğdan* voyvodalarına karşı uysal bir siyaset takip etmekte idi ; bununla beraber bu yıllarda bir kısım *Zaporog Kazakları*'nın Lehlilerden ayrılarak Rusların himayesine girmesi ve bu yüzden iki devlet arasında uzun süren muharebenin (1664-1667) devamı Osmanlı devletince bu taraftan endişeyi bertaraf etmişti.

[1] Katolik olan Lehlilerin ortodoks olan *Zaporog* Kazaklarına yaptıkları mezalim dolayısile bu Kazaklar on altıncı yüzyıl sonlarından îtibaren Rusya'ya göç ederek ortodoks Rus çarının himâyesine girmeğe başlamışlardı. Daha sonra Leh tazyikinin artması sebebiyle Kazak hatmanı HİMELNİTSKİ *Moskova*'ya müteaddit heyetler gönderip nihayet 1654 'de emeline muvaffak olarak Rus himayesine kabul edilmiş ve Ruslarla Lehliler arasında 1634'de aktedilmiş olan ebedî sulhün bozulmasına sebep olmuş ve bu yüzden 1654'de başlayıp 1667'de sona eren Rusya-Lehistan muharebesi zuhur etmiştir.

[2] *Naîma tarihi*, c. 6, s. 131 ve *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 59.

[3] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 61.

Rus çarı Aleksi Mihailoviç kendisine tâbi olan *Zaporog Kazakları*'yla evvelce Lehlilere ve daha sonra Kırım hanına ve onu müteakip de Rusların himayesine girmiş olan *Özi Kazakları*'nı ittifakına almış ve Kırım üzerine yürümeğe karar vermiş ve bunun üzerine *Özi Kazakları* hatmanına nâme ve elçi yollayarak ittifak teklif etmişti ; fakat kazak hatmanı bu teklife muvafakat etmediği gibi vaziyeti Kırım hanına da bildirmiş ve bunun üzerine Rusların hazırlanmasından evvel Kırım hanı 1069 Ramazan'ında (1659) harekete geçmiştir.

Rus çarı *Özi Kazakları*'nın kendisiyle ittifak etmemesinden dolayı onları korkutmak için on yedi bin kişilik bir kuvvetle bu Kazaklara ait *konotop* kalesini muhasara etmiş ve Kırım hanı kuvvetlerini de ikiye ayırmak maksadiyle *Azak kalesi* üzerine de Kazakları sevk etmişti. Bu sırada Kazak hatmanı, Kırım hanına mektup yollayarak eğer Ruslar bu *Konotop* kalesini alacak olurlarsa bütün Kazakların Ruslara tâbi olacaklarını bildirmiş olduğundan Kırım hanının sevkettiği kuvvetler, Rusları mağlûp edip *Konotop* kalesini kurtarmışlardır. Bu muharebede elde edilen esirlerin ifadelerinden, çarın üç senedenberi hazırlanmakta olduğu öğrenilmiştir ; bu kalenin kurtarılmasından sonra Kırım hanı kuvvetlerine altmış bin Kazak kuvvetinin de iltihakiyle bizzat Kırım hanı Mehmed Giray taarruza geçerek elli bin kişilik bir Rus kuvvetini imha etti; birisi başkumandan olmak üzere elde edilen binlerce muharip esirler arasında dört büyük Rus generali de vardı; bundan sonra hudut kalesi üzerindeki Rus kuvvetleri üzerine yüründü, onlar da bozulup bir kısmı nehirde boğuldu. Bu muvaffakiyetleri müteakip meydanda orduları görülmeyen Rusların bazı kaleleri alınıp talan edildikten sonra geri dönüldü. Tarihin kaydına göre yüzbinden fazla Rus ve Kazak telef olup elli bin kadar esir alınmıştı [1].

Ruslar, Mehmed Giray'dan yedikleri bu kuvvetli silleden

[1] *Naîma tarihi*, c. 6, s. 409 ilâ 416. *Vecihî tarihi* 1069 vekayii arasında "Moskov askeri Tatar ile eyledüği cengi beyan eder" başlığı altında bu muharebeyi yazmış ve *Naîma* da ondan nakletmiştir. *Silâhdar tarihi* de (C. 1, s. 169) bunu MEHMED GİRAY'ın gönderdiği fetihnâmeye göre yazmıştır. Bu senelerde Ruslarla Lehliler arasında muharebe devam etmekte olduğundan Kırım haniyle Ruslar arasında olarak gösterilen bu savaşın, daha ziyade Ruslara tâbi Kazaklarla olduğu zannedilmektedir.

sonra uzun zaman üzerlerine seferi icabettirecek bir harekette bulunmadılar ; fakat asıl ön safta gelen plânların îcabı olarak da *Azak denizi*'ne inmek plânını değiştirmediler ; bununla beraber Osmanlı devleti ile bozuşmayarak ahidnâme mûcibince zaman zaman elçi ve hediyeleri geliyor ve hükûmet de buna mukabele ile dostluğu devam ettiriyordu [1].

Sarıkamış Kazakları hatmanı Petro Doreşenko

Zaporog ve *Sarıkamış Kazakları* denilen *Özi Kazakları*'nın bir kısmı on seneden ziyade bir zamandanberi *Kardeş Kazağı* ismiyle Kırım hanlarına tâbi olup onlarla beraber seferlere giderlerdi. Yine bu *Özi Kazakları*'ndan bir kısmı da Himelnitski'nin idaresi altında olarak Ruslara tâbidi. 1665 senesinde Kazak hatmanı bulunan Doreşenko'nun Kırım hanı ve Osmanlılarla münasebeti hem Rusları ve hem de Lehlileri telâşa düşürmüş ve birbirleriyle muharebe etmekte olan bu iki devlet 1078 H. 1667 M. de aralarında sulh yaparak vaziyeti takip ediyorlardı.

1080 H-1669 M. de Doreşenko ne Lehlilere ve ne de Kırım hanlarına tâbi olmayarak doğrudan doğruya Osmanlı devletinin himayesini kabul ederek kendisine tuğ ve sancak verilmişti. Bunun Kırım'ın nüfuzu altından ayrılmasından dolayı canı sıkılan Kırım hanı Âdil Giray *Potkali Kazakları* denilen kazak sınıfına Hanensko adında başka bir hatman tayin eyleyerek Kazakları ikiye ayırdığından dolayı hanlıktan azlolunmuş ve bu Kazaklara tecavüz fırsatını bulan Leh kıralı da harple tehdit edilmiş [2] ve aynı zamanda Doreşenko'nun muhafazası için de Osmanlı askeri verilmişti.

[4] *Raşid tarihi*, c. 2, s. 133-143.

[2] Avcı Sultan Mehmed, Doreşenko ile ona tâbi Kazakların kendi himayesine girmiş olmasına rağmen bunların Lehliler tarafından tazyik edildiğinden bahis ile Lehistan kıralına şikâyet yollu nâme göndermiş ve sulha riayet edilmesini beyan eyledikten sonra : "tarafından ve askerinden bir veçhile mezburlara ve memleketlerine ziyan olursa nakz-ı ahd senin tarafından olur" demiştir; bu nâmeye karşı Leh kıralı da, Doreşenko'nun hilekârlığından ve Kazak memleketlerinin kendi toprağı olduğundan ve Doreşenko'ya imdat bahanesiyle hudut memleketlerinin istilâsından bahsedilmektedir. *(Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 565, 569).

1083 H.-1672 M. ve 1084 H.-1673 M. yıllarında Lehlilere karşı yapılan Osmanlı seferlerinde Doreşenko da Osmanlı kuvvetleriyle beraber bulunmuştur. 1085 H.-1674 M. de ikinci Lehistan seferinin devam ettiği sırada Ruslar Doreşenko üzerine hareket ile bir kaç palangasını alıp kendisini *Çehrin* kalesinde muhasara ettiklerinin haber alınması üzerine Osmanlı hükûmeti Lehistan seferini geri bırakıp Doreşenko'yu kurtarmağa karar vermiş ve pâdişah bizzat *Ukrayna* taraflarına gitmiştir.

Bu sefer esnasında bazı palangalar alınmış, orduya gelen Kırım hanı Selim Giray, Kazak hatmanını kurtarmak üzere *Çehrin* tarafına gönderilmiş, hanın gelmekte olduğunu haber alan Rus generali muhasarayı kaldırıp çekilmiş ve kurtarılan Doreşenko orduya gelmiş ve kendisinin *Ukrayna* bölgesine tayini münasebetiyle beylik alâmeti olarak bir altın topuz verilmiştir (1085 H. 1674 M.).

Doreşenko'nun Ruslara tâbi olması

Kazak hatmanı 1086 H. 1675 M. senesine kadar Osmanlılara tâbi olarak geçindi; ve bu sene de *Çehrin* kalesindeki cenkci ve Kazak askerlerinin kendisinin siyasetini beğenmiyerek Ruslara meyletmeleri üzerine o da bunlarla beraber Ruslara tâbi olarak başkenti olan *Çehrin* kalesini Ruslara teslim etti; bunun üzerine Doreşenko'nun yerine Kazak hatmanlığına Himilnitski adında bir papas tayin edilerek[1] Şeytan İbrahim Paşa, *Çehrin*'in zabitiyle yeni tayin edilen hatmana verilmek üzere serdar olup Kırım hanı Selim Giray'la beraber o tarafa gönderildi.

Pek yüksek bir kaya üzerinde bulunan kaleye ancak bir taraftan yanaşılabiliyordu ; kalenin diğer tarafları bataklık olup *Tasmin* nehrinden buralara kadar gelen küçük kayıklar kaleye erzak getirmekte idiler. *Çehrin*'de dört bin kadar Rus, Kazak ve Alman kuvveti vardı.

[1] Yorgi Himilnitski Kazak hatmanlığında papaslık ederken *Bucak Tatarları*'na esir düşmüş ve sonra *Edirne*'ye getirilip îcabında işe yarar diye *İstanbul*'da *Yedikule*'de hapsedilmiştir. Himilnitski beş, altı sene *Yedikule*'de kalmış ve sonra Kazak hatmanlığına münasip görülüp gönderilmiştir (*Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 665 ve *Raşid tarihi*, c. 2, s. 338). Bu isim Silâhdar tarihinde Ehmilcki ve Raşid'de Ehlicki diye geçiyor.

Yirmi üç gün muhasara olunan kaleyi kurtarmağa Remdanski kumandasiyle yüz bin kadar Rus kuvvetinin gelmekte olduğu haber alınarak Kırım hanı ile Bosna valisi bu kuvveti karşılamak üzere gittilerse de mukavemet mümkün olmadığından bir baskına uğramamak üzere acele muhasaranın kaldırılmasını serdara bildirdiklerinden o da muhasarayı kaldırarak çekildi. Bu başarısızlık üzerine hem serdar ve hem de Kırım hanı azledildiler.

Bunu müteakip Rus çarı iki devlet arasında anlaşmak üzere *İstanbul*'a bir elçi yolladı ; fakat bu elçi geldiği zaman Vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa Rus seferi için tuğlarını çıkarmıştı ; vezir-i âzam dostluk için *Çehrin*'in iadesini istediyse de red cevabı aldı. Elçinin getirdiği nâme elinden alınıp pâdişah tarafından kabul edilmeden gelişinden on iki gün sonra bir nâme ile geri gönderildi. Pâdişah, nâmesinde aradaki dostluğun *Ukrayna* ve *Çehrin*'in iadesiyle kabil olduğunu, aksi takdirde külliyetli askerle bizzat geleceğini bildiriyordu (1089 H. 1678 M.).

Çehrin'in zaptı ve sulh

Filhakika Osmanlı ordusu pâdişahla beraber hareket edip Sultan Mehmed, *Silistre*'de kalarak Vezir-i âzam *Çehrin* üzerine gitti; yolda Kırım hanı orduya iltihak etti, *Çehrin* muhasara edildi ; serdar Remdanski Rus, Kazak, Kalmuk ve saireden tedarik ettiği ikiyüz bini aşan kuvvet ve yüzelli topla kalenin imdadına koştu ; Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere kale otuz üç gün muhasara edilip büyük Rus ordusu da mağlûp edildikten sonra zabt olunarak tamamen yıktırıldı (1090 H. 1679 M.). Ertesi sene Ruslara hadlerini bildirmek üzere ikinci bir sefer hazırlığı yapıldığı sırada Kırım hanı vasıtasiyle *İstanbul*'a gelen Rus elçisi, Kırım haniyle *Bahçesaray*'da (Kırım hanlarının merkezi) tesbit edilmiş olan yedi maddelik sulh şartları üzerine mutabık kalınıp iki taraf barıştı. Bu anlaşma 1092 senesi başından (1681 Ocak) itibar olunmak üzere yirmi sene sürecekti [1]. Bu anlaşma mucibince *Özi* (Dinyeper) nehrinin sağ sahilindeki yerler Osmanlılarda kalıp

[1] Silâhdar'da muahede tarihine *Yanar ayı* ve Raşid'de ise *Eyar ayı* denilmektedir ki *Januar* ve *Janvier*'den muharreftir ve Ocak ayı demektir. Metinde gösterildiği gibi bu muahedenin esasları *Bahçesaray*'da tesbit edilmiştir.

Kiyev ile ona tâbi olan *Vasilko* ve diğer iki palanga Ruslara ait olacaktı. *Kiyev* Kalesi sınırı ve Potkal Kazakları mıntakasına varıncaya kadar *Özi* suyunun iki tarafına yani *Dinyeper* ile *Aksu* arasına her iki devlet tarafından kale yapılmamak üzere mutabık kalındı. Ruslar, Kırım hanına eskisi gibi bakayasiyle beraber senelik muayyen vergiyi vermeği kabul ediyorlardı.

Bir çok hediyelerle *İstanbul*'a gelmiş olan Rus elçisi 1093 Rebîulevvelinin sekizinci salı günü (17 Mart 1682) pâdişah tarafından kabul olunup Çar'ın nâmesiyle hediyelerini takdim etti ; bu hediyeler arasında bin yüz doksan sekiz samur, yirmi balık dişi ve on sungur vardı ; iki ay sonra avdet ederken tekrar huzura kabul olunan elçiye IV. Mehmed, Çar'ın sulhe riayet etmesini ve aksi halin iyi olmayacağını söyliyerek hil'at giydirip avdetine müsaade etti.

Osmanlı hükûmetinin Ruslarla bozuşmak istememesi

1097 H. — 1686 M. de üç devletle muharebe devam ederken Rus çarı tarafından gelen elçinin getirdiği nâmesinde dostluğun devamiyle tüccarın emniyet içinde gelip gitmeleri; Tatarların Rusya'ya tecavüz ettirilmemeleri ; elçinin uzun müddet kalmayarak geri gönderilmesi, tersanede forsa (esir kürekçi) olarak istihdam edilen isimleri yazılı kırk kadar Rus ve Kazağın parasız olarak serbest bırakılmaları, Kırım hududundaki *Tuzla*'nın kendilerine terkedilmesi ve elçinin ortodoks (Rum) patriğiyle görüşüp *Fener kapısı*'ndaki kilisede (Patrikhanede) kendisine dua edilmesine müsaade olunması gibi ricaları vardı.

IV. Sultan Mehmed, Tuzla'nın verilmesinden maadasını kabul ettiğini beyan ile lüzumu halinde Rusların cemiyetsiz ve ellerinde harp alâtı olmadan Tuzla'ya gelip bedeli mukabilinde tuz alıp gitmelerini ve bu suretle cevabî nâmenin yazılmasını emreylemiştir.

Ruslar'ın Kırım'a taarruzları

Avusturya ile olan harbe evvela Lehliler ve sonra Venedikliler iştirak edip 1100 H.—1689 M. tarihine kadar Ruslar katılmamışlardı ; fakat altı senedenberi devamlı olarak süren Osmanlı ordusunın mağlûbiyeti Ruslara da cesaret verip Kırım hanlarının da her sene sefere çıkarak Kırım haricinde bulunmaları bunların cesaretini arttırdığından külli-

yetli Rus ve Kazak (rivayete göre iki yüz binden fazla asker ve iki bin top) ile Kırım'ı zabta karar verip taarruza geçmişlerdi. Bu sırada Kırım hanlığında Selim Giray bulunmakta olup kendisi muharebeler sebebiyle Kırım haricinde *Kili* mevkiinde bulunmakta idi.

Selim Giray, Rusların *Urkapı* berzahından Kırım yarımadasına gireceklerini haber alınca hemen *Kili*'den kalkıp gece, gündüz yol alarak altı günde *Ur* civarına gelmiş ve Ruslara nazaran beşte bir kadar kuvvetiyle çarpışmış ve bunları mağlûp ederek çekilmeğe mecbur etmiştir.

Ertesi sene Kırım hanının muharebe sebebiyle yine hariçte bulunması *Barabaş* ve *Sarıkamış Kazakları*'na cesaret vererek bunların yirmi bini mütecaviz kuvvet ile Kırım etrafını vurmak ve *Doğan kalesi*'ni muhasara etmek üzere *Özi suyu*'nu geçtikleri haber alındığından Kırım'a muhafız olarak bırakılan hanın oğlu Nurettin Sultan (Azamet Giray) Kazakları ânî olarak bastırıp imha etmiş ve keyfiyeti o sırada *Edirne*'de bulunan babası Selim Giray'a bildirmiştir (21 Zilkade 1100-Eylül 1689).

Azak Kalesinin sukutu

1106 Zilkadesinde (1695 Haziranı) Ruslar Kırım yarımadasına tekrar hücum ederek muvaffak olamayınca artık bunu tekrarlamamışlar, fakat eskidenberi gözleri olan *Azak* kalesini almak maksadiyle denizden on beş bin ve karadan ikiyüz binden fazla Rus ve Kazak ve üçyüz pâre top ile Azak kalesini muhasara etmişlerse de muvaffak olamıyarak doksan altı gün sonra çekilip gitmişlerdir.

Ruslar bu muvaffakiyetsizlikten meyus olmayarak ertesi sene yani 3 Haziran 1696-Zilkade 1107) tekrar gelip kaleyi sarmışlardır. Kale bir evvelki muhasarada çok harap olup henüz tamir ve tahkim edilmediğinden bir müddet mukavemetten sonra 7 Muharrem 1108-6 Ağustos 1696'da teslim olmuştur.

Karlofça mütarekesi

Karlofça'da Avusturya, Venedik ve Lehistan'la ayrı ayrı sulh yapıldığı sırada oraya gelmiş olan Rus murahhasının sulh akdine salâhiyeti olmadığı için Ruslarla da üç sene üzerine mütareke imzalanarak harbe son verilmiştir (1699).

İstanbul muahedesi

Azak kalesini aldıktan sonra Rus çarı Büyük Petro hemen orada gemi yaptırmağa başlayıp 1111 H.-1700 M. senesinde yaptırdığı kalyonlardan birisiyle sulh müzakeresi için *İstanbul*'a bir orta elçi göndermişti ; sabık Vezir-i âzam Silâhdar Mustafa Paşa'nın Ayasofya civarındaki konağında elçi ile Reisü'l-küttab Rami Mehmed Efendi ve baştercüman İskerlet-zâde Mavrokordato Efendi arasında sulh şartları tesbit edilmiş ve Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere on dört madde üzerine anlaşma yapılmıştır.

XVI. Yüzyıl Ortalarından Sonralarına Kadar Ivan Hanedan

Müdhiş İvan
(1553-1584)
|
Feodor
(1584-1598)

XVII. Yüzyılında Romanov hanedanı

Feodor Nikitiş
(Ölm. 1633)
|
III. Mihail Romanov
(1613-1643)
|
(I. Aleksi)
(1645-1676)

V. İvan	Büyük Petro	III. Feodor
(1682-1689)	(1682-1725)	(1676-1682)

Osmanlı - Lehistan münasebetleri

Leh Kıralının Boğdan üzerinde nüfuz tesis etmek istemesi

1 Mayıs 1568'de II. Selim *Edirne*'den *İstanbul*'a gelerek üçyüz kişilik bir maiyeti ile cülûs tebriki ve muahedenin yenilenmesi için payitahta gelmiş olan Lehistan kıralı Sigismund'un elçisi Sohorvoski'yi [1] kabul etti. Kıralın namesinde :

1 - İkinci Bayezid zamanından beri verilegelen ahidnâmenin yenilenmesi, 2 - Tatarlar ile Moldavyalıların Lehistan topraklarına girmemeleri, 3 - Osmanlıların yanından kaçanların iade edilmemesi, 4 - Her sene Kırım hanlarına verdikleri verginin kaldırılması, 5 - Lehistan'dan muvafakat alınmadıkça Boğdan'a voyvoda tayin edilmemesi isteniyordu.

Lehistan kıralının son maddedeki kaydı, Boğdan voyvodası olan Boğdan ile (Osmanlı devleti hariç olarak) kendisi arasında diğerleriyle yapacağı muharebede ittifak etmelerinden ve Boğdan'ın Lehistan kıralını metbû tanımak istemesinden dolayı idi. Kıralın teklifleri kabul edilmedi ve elçi gayri memnun olarak döndü ; yalnız yeniden tasdik edilen ahidnâme Hasan Çavuş adında bir divan çavuşuyla gönderildi [2].

Lehistan kıralı, Boğdan voyvodalığı üzerinde bir hâmi vaziyetini alıyordu. Hattâ voyvoda olan Boğdan'ın, Lehistan hükûmetiyle olan münasebatı, Osmanlı devletinin dikkatini çekmişti. Kıral Sigismund Ogüst'ün yardımına güvenerek devlete karşı muhalefet etmek isteyen voyvoda Boğdan, azlolunarak yerine bazı Boyarlar tarafından *Mazorya*'lı İvonya isminde biri davet olunup voyvodalığı hükûmetce tasdik edilmiş olduğundan Boğdan ısyan etmiş ve nihayet dayanamıyarak hamisi olup kendisine askerle yardım eden Lehistan kıralının yanına kaçmıştır. İvonya'nın tayinini duymuş olan Lehistan kıralı, Taranovski adında bir elçi gönderip *Boğdan*'ı yine voyvodalıkta bıraktırmak istediyse de muvaffak olamamış ve Osmanlı hükûmetinin Boğdan'ın teslimini istemesi üzerine sâbık

[1] Başbakanlık arşivi Mühimme defterinde Leh elçisinin adı PETROS LIVAROSKİ diye yazılmıştır. Ticaret muahedesi 976 Muharremi'nin yirmi altısında (1568 Temmuz) yenilenmiş ve keyfiyet ertesi günü Türkiye'deki kadılıklara tamim edilmiştir (*Mühimme defteri*, 7, s. 640 sene 976 Muharrem 27).

[2] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), c. 6, s. 206.

voyvoda Lehistan Boyarlarının yardımlariyle ahidnâmeye muhalif olarak Lehistan'dan Avusturya taraflarına kaçırılmıştır [1].

Fransa kıralının kardeşi Hanri'nin kırallığa intihabı

Lehistan'da Yagellon hânedanının sonuncu kıralı Sigismund Ogüst'ün [2] 1572 senesinde vefat etmesi üzerine münhal bulunan kırallığa bir kıral intihabı meselesi hemhudut devletler ile Fransa kırallığınca mühim siyasî bir mesele halini alarak Osmanlı, Alman (Avusturya) ve Rusya taraflarından ciddiyetle takip edildi.

Rus hakimiyetinin yayılması için Lehistan'ı kendi nüfuzu altına almak isteyen Rus çarı İvan, Polonya'da elde ettiği taraftarlar vasıtasiyle Lehistan kırallığını istemiş ve hattâ Leh hududunu geçerek kendisine taraftar islavlar vasıtasiyle bazı muvaffakiyetler temin etmiş ve Lehlilerin şikâyeti ve Kırım hanının karşısına dikilmesi üzerine [3] Çar arzusuna muvaffak olamamıştır.

Osmanlı hükûmeti, komşusu olan Lehistan'ın Boğdan üzerinde oynadığı rolü nazarı dikkate alıp buraya gerek Rus ve gerek Avusturyalılardan (Habsburg hânedanından) hiç kimseyi getirmek istemiyerek kendisine zarar vermiyecek birisini arıyordu ; bundan dolayı kendi plânını tatbik için hükûmet, îcab ederse silâhlı

[1] Yeni İntihap edilen Lehistan kıralı HANRİ'ye yazılan ve sabık kıral zamanında, *Moldavya* voyvodasının firarından bahseden 982 Safer II (1574 Haziran) tarihli hükümden :
Hâlen vilâyet-i Lih kıralı olan HANRİKO kırala nâme-i hümâyun yazıla ki
Âbâ-i kiram ve ecdâd-ı izâmımız Vilâyet-i Lih kırallariyle ve beyleri ve âyânı ile.. kadimî dostluk ve emn ü emane riayet olunup... lâkin ol esnada Boğdan voyvodası iken ısyan edip vilâyet-i Lih'e firarında BOĞDAN voyvodayı vilâyet-i mezbûre beyleri kadîmi dostluğa muhalif sıyanet edip yüce âsitanemize gönderilmek için defeatla ahkâm-ı şerife gönderilmiş iken beyler ihmal edip Nemçe vilâyetine geçirdikleri ecilden..." *(Mühimme defteri)*.

[2] Osmanlı vesikalarında bu isim JİKMUND OGUST diye kaydedilmektedir (*Mühimme defteri*, 6, s. 88; Kırım Hanı DEVLET GİRAY'a yazılan 972 Safer tarihli hükümden).

[3] Lehlilerin şikâyeti üzerine bu hususta Kırım hanına emir verildiğine dair olan nâme-i hümayun sureti *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır(C. 2, s. 445).

müdahale ile Lehistan işini halletmeği göze almıştı[1].

Osmanlı hükûmeti Lehistan kırallığı için Leh Boyarları arasında bazı namzedler bulmuştu; hattâ Boyarlara gönderilen fermanda, hariçten bazı devletlerin Lehistan'a kendileri tarafından kıral nasbetmek istedikleri ve bundan maksatlarının Türkiye'ye taarruz olduğu ve böyle bir hal vukuunda katiyen kıral intihabı işine müdahale edileceği ve ancak kendi aralarından kıral intihabına muvafakat olunabileceği bildirilmişti.

Bu sırada birer namzed göstermek suretiyle Avusturya'nın ve Rusların beliren ihtiraslarına karşı Fransa kıralı IV. Şarl ile kardeşi Hanri'nin valideleri Katerin dö Medici'nin Lehistan'a göndermiş olduğu *Valans* piskoposu Manlok'un kiyasetiyle Hanri'nin Lehistan kırallığına tayini tekarrür etti; fakat bu namzedin Osmanlı hükûmeti tarafından kabulü zaruri idi. Nihayet Leh Boyarları arasından kıral intihabı işinden vazgeçen Osmanlı hükûmeti dost bir devletin namzedini kabul etti ve bu muvafakatini hem Lehistan Boyarlariyle piskoposlarına ve hem de Fransa'ya bildirdi [2] ve işte bu suretle Osmanlı divanının tasvibi ile Lehistan kırallığına Fransa kıralı IV. Şarl'ın (1560-1574) kardeşi *Anju* dukası Hanri dö Valva münasip görülerek intihab edildi; bu muvaffakiyetli işten memnun olan Osmanlı padişahı yeni Lehistan kıralına azametli bir name gönderdi [3].

[1] Bu hususta Mühimme defterlerinde hudut beyleriyle *Eflâk* ve *Boğdan* voyvodalarına ve *Kırım hanı*'na her ihtimale karşı hazır bulunmalarına dair müteaddit hükümler vardır.

[2] *Mühimme defteri*, 21, s. 170 ve *Mühimme defteri*, 22, s. 100, 111-115.

[3] Françe pâdişâhının kardeşi olup vilâyet-i Lih kırallığı inayet olunan Hanrik kırala nâme-i hümâyun yazıla ki, Atebe-i âlem-penah ve südde-i saadet-dest-gâhımıza kadîmden sadakat ve ihlas ile dostluk üzre olan karındaşınız Françe pâdişahının mûteber ve mûtemedün aleyh elçileri geldikte astân-ı devlet-aşiyânımız kıbeline izhâr-ı ubudiyyet ve istikamet edenlerden vilâyet-i Lih kıralı mürd olduğu işar olunup vilâyet-i mezkûreye kıral olmağa münasib ve evlâ kimesne olmamagın sizi kıral nasbetmek bâbında istida ve temenna eyledügin takrir eylemişsin imdi... Astân-i saadet-dest-gâhımız cânibine müşarünileyh karındaşınız ve siz kemal-i sadakat ve ihlas... idegeldügüniz ecilden mûmaileyh karındaşınızın olbabta olan temenna ve istid'âsı hayyiz-i kabulde vaki olup vilâyet-i Lih dahi mahmiye-i hüsrevanemiz civarında vâki olmağın ümera ve âyan ve sair ahalisi südde-i saadetimiz tarafına kâğıtların gönderip kıralları mürd olup kırallığa münasib ve lâyık kimesne tedariki bâbında ferman hümâyunumuz suduruna müterakkib ve mütevakkıf oldukların îlâm eyledik-

Yeni kıral gelinceye kadar Rusların taarruzlarını durdurmak ve Lehistan'ı muhafaza etmek üzere Kırım hanına nâme yollandı[1]. İntihabından bir müddet sonra Hanri gelerek makamına oturdu (1573).

Hanri'nin Lehistan kırallığına intihabı dolayısiyle Osmanlı hükûmeti kendine dost bir devlet hanedanından birinin gelmesinden memnun oldu ; bu suretle Kuzey hududu emniyet altına girdi.

Erdel Kıralının Leh Kıralı intihabı

Hanri'nin Lehistan kırallığı çok sürmedi ; Fransa kıralı IX. Şarl'ın vefat etmesi üzerine Hanri Fransa kıralı oldu (1574). Leh halkı kendisinden memnun olup bırakmak istemedilerse de gizlice kaçtı ; bu suretle Lehistan kırallığı işi Osmanlı hükûmetini yeniden meşgul etmeğe başladı ; buraya Ruslarla Avusturyalılara karşı Osmanlı muhibbi hiç olmazsa tarafsız bir kıral arandı ve Lehlileri Osmanlıların arzusuna göre hareket ettirmek için îcabeden emirler verildi [2]

Lehistan'da kıral intihabı meselesinde fikirler dağınıktı,

leri bâisden hükm-i şerif-i vacibü'l-iz'anımız irsal olunup sizi kırallığa kabu etmek tenbih olundukta emr-i şerifimize itaat ve inkiyat gösterip sene 981 muharrem'ül-haram ayının evasıtında.. sizi kırallığa kabul eylediklerin ve etraf ve cevanibte olan kırallar (Rusya ve Avusturya) sevdây-ı hamları sebebi ile her biri oğulların kıral etmek arzusunu eyleyip asker cem'ine ve sair efkâr-ı fâsideye meşgul oldukların bildirdiklerinde yeri ve göğü halk eden hazret-i perverdigârın... ulüvvü inayet-i bî gayetleri mukarenetiyle sizi ol diyara kıral nasb ve tayin eyledik; tedarikiniz görüp ol cânibe mazarrat-ı âdadan vilâyet-i mezbur hıfz ve heraset olunmak içün DEVLET GİRAY (Kırım hanı) dâmet maâlihû asker Tatar-ı sabâ-reftarla hazırlık olmak tenbih olunup... ol semtten memleket-i mezbureye mürurda usret var ise doğru astâne-i saadet-aşiyanemiz canibine tevcih ettirile deyu mûmaileyh karındaşınıza nâme-i hümâyun gönderilmiştir (*Mühimme defteri*, 22, s. 119, sene 981).

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 449, Leh beylerine gönderilen nâme-i hümâyun.

[2] Fülek (Filek) beyine hüküm,

Lih keferesinin kıralları firar edip yine Françe vilâyetine gidip memleketleri kıralsız kalıp ve Beç kıralının veya Moskov kıralının oğulların kıral nasb etmek murad ettikleri istimâ olundu. Mezkûrlar kadîmden bu canib ile adavet üzre olup birinin oğlu anda kıral olursa fitneden hâli olmazlar, mezkûrlara gûşmal lâzım olmağın mahza bu canibe iltica ve müracaat etmek için *Fülek*'e karip vilâyetleri nehb ve garet olunmak emredip buyurdum ki vüsul buldukta bu babta hüsn-i tedbir ve tedarik edip bu hususu bu cânibden işaret olunduğun bir ferde

muhtelif partilerden her biri bir başka namzed gösteriyordu; Osmanlı hükûmetinin propogandası daha müessir oldu. Leh partilerinden birisinin müracaatı üzerine Lehistan kırallığına zevcesi tarafından Yagellon âilesiyle münasebeti olan Erdel voyvodası İştvan Batori münasip görülüp intihap olundu [1]. Yeni kıralın kendi topraklarından Lehistan'a geçmesine Avusturyalılar müsaade etmedikleri için Osmanlı hükûmeti Batori'nin, Boğdan yoluyla Lehistan'a gitmesini emrettiği gibi maiyyetine bir miktar da kuvvet verdi [2].

İştvan Batori 1548'de vefat etmiş olan Lehistan kıralı I. Sigismund'un kızı Anna'nın zevci olup vefat eden son Lehistan kıralı Sigismund Ogüst de bu Prenses Anna'nın küçük kardeşi idi. Bu suretle Osmanlı hükûmetinin tesiriyle Batori gürültüsüzce 1575'de kıral intihap edilmiştir.

Yeni kıral intihabından sonra Lehistan'la eskidenberi devam

iş'ar etmeyip, Lih kıralı firar edip ahd ve eman bozulmuştur, düşmanımız olan Moskov kıralı oğlunu kıral etmişler, fırsat ganimettir deyu sît ve sada edip atı ve kendü yarar vâfir asker tedarik edip kendüler seğirdir gibi günderip serdar tayin ettüğün kimesneye tenbih eyliyesin ki muhkem garet ve hasaret ve kura ve kastillerin ihrak ve buldukların esir edip birvecih ile zarar ve gezend ideler ki mûcibi ibret olup daima bu canibe müracaattan hâli kalmıyalar. 17 Cemaziyelevvel 982 (1574 Eylül) (*Mühimme defteri*, 28, s. 194).

[1] Erdel voyvodasına hüküm ki,

Mektub gönderip vilâyet-i Lih beyleri iki fırka olup bir fırkası seni kırallığa kabul edip bir fırka Nemçe kıralı oğlunu murad edinip Nemçe kıralı asker çekip murad eden beyler muavenet ile cebren oğlunu kıral etmek sevdasında olup ve Moskov kıralı Nemçe kıralı ile ittifak ve ittihad üzeredir ve Lih beylerinden dört yarar bey sana gelmek üzere oldukların bildirip olbabta fermân-ı hümâyunuma müterakkib olduğun ve han (Kırım hanı) Moskov tarafına gaza etmek ve düstûr-ı mükerrem vezirim Mustafa Paşa (Budin valisi) dahi cemiyet üzre olmak hususu ve andan mâada ol hususta her ne arz etmiş isen malûm-ı şerifim oldu. İmdi bundan akdem Mustafa Çavuş zîde kadrühû ile Lih beylerine hükm-i hümâyunum irsal olunup hariçten kıral nasbetmekliğe rızây-ı hümâyunum yoktur; ya sen yahut işlerinden münasib gördüklerin kıral edeler deyu tenbih olunmuş idi. Hâlâ zikredilen beyler seni kıral etmeğe gelirler ise muradları ve şartları muhâlif olmayıp mümkünü'l-husul ise bu cânibe şartları ve maksutları ne idügin bildirip cevap varınca fırsat fevt olmak lâzım gelir ise mademki ahd ve emana mugayir olmaya, aynı ile atebe-i ulyâma yazıp dahi sen varıp murad ettikleri üzere Lih vilâyetine kıral olmak münasiptir... (*Mühimme defteri*, 27, s. 215, sene 983 Şevval).

[2] *Mühimme defteri*, 27, s. 301.

edip gelen ahidnâmeler yenilendi ; Osmanlı himayesinde bulunduğu için İştvan Batori'nin elçilerine ve tüccarlarına kolaylık gösterildi. Fakat İştvan Batori bu iyiliği bilmedi ; bununla beraber devlet için hariçten geleceklere nisbetle daha ehven telâkki edildi; İştvan Batori, Lehistan kırallığında on bir sene kaldı ve 995 H. — 1586 M. senesinde evlât bırakmadan öldü.

Lehistan'a Vasa hanedanından kıral intihabı

Osmanlı hükûmeti Lehistan kırallığına Leh, Nemçe, Ispanya, Fransa, İngiliz ve Rus olarak altı milletten birinden gösterilecek herhangi bir namzedin intihap edilmemesini Leh elçisine tavsiye ettiği gibi Lehistan Boyarlarına da bu hususta ferman yolladı [1]; fakat Lehistan'daki üç partiden Leh beyzadeleri partisi, Habsburglardan Alman imparatoru Rudolf'un kardeşi Arşidük Maksimilyan'ı kıral intihap ettilerse de bu intihap devamlı olmadı [2] ve bir müddet sonra yapılan ikinci intihapta Lehistan başsekreteri Jan Zamoyeski partisi galebe ederek *Vasa hânedanı*'ndan İsveç kıralının oğlu Sigismund, üçüncü Sigismund unvaniyle kıral intihap edildi [3].

Yeni Lehistan kıralı Sigismund'un validesi Katerina, Leh kıralı I. Sigismund'un kızı olup İsveç kıralı Jan Vasa'nın zevcesi idi. Yeni kıral, Osmanlı hükûmetinin istemediklerinin dışında olduğundan matlub hasıl oldu ; ve keyfiyet Lehistan meclisi tarafından Osmanlı hükûmetine bildirildiği gibi (1587) yeni kıral da kâtibi Jan Zamoyeski'yi *Danzig*'ten *İstanbul*'a göndererek kırallığa intihabını bildirdi ve aynı zamanda eskisi gibi iki devlet arasındaki dostluğun devamını muahedelerin yenilenmesini Lehistan hududuna riayet için Kırım hanına emir

[1] ".... şöyle ki icazet-i hümâyunum olmadın bizümle zâhiren dost ve düşman zan ettiğiniz Lih ve Nemçe ve İspanya ve Françe ve İngiltere ve Moskova arasından tayin olunanı nasbederseniz rızây-ı hümâyunum yoktur; astâne-i saadetimize olan ihlâs ve ihtisası terk edip sulha muhalif vaz etmiş olursunuz..." *Mühimme*, *62*, s. 61, sene 995 Receb.

[2] *Mühimme defteri* 62, s. 119.

[3] Vaza Henedanı, İsveç'in Danimarka'dan ayrılarak başlı başına bir devlet olmasını temin etmiş olup ilk İsveç kıralı da GÜSTAV VAZA'dır. Bu, 1523, de kıral olmuş ve 1560 da ölmüştür. Bunun oğlu ERİH ve ondan sonra diğer oğlu JAN VAZA kıral oldular (1568). Leh kırallığına intihap edilmiş olan SİGİSMUND VAZA bu JAN'ın oğlu ve Lehistan kıralı birinci SİGİSMUND'un torunudur.

verilmesini rica etti ve dedikleri yapıldı. Yeni kıralın taç giyme merasiminde Turgut Çavuş adında bir Türk elçisi hazır bulundu; kıral III. Sigismund, kız kardeşini imparatorun oğlu Arşidük Maksimilyan'a vermek istediyse de Osmanlı hükûmeti bu kızın evvelce Erdel kıralına verileceği vadedilmiş olduğu için başka birisine verilemiyeceğini kat'i surette söyleyerek her ihtimale karşı Avusturyalılarla Lehlilerin karabet dolayısiyle anlaşmaları ihtimalinin önüne geçti ; İmpaartor Rudolf kardeşinin intihap edilmemesinden müteessir olarak Maksimilyan'ın terviç edilmesini pâdişahtan rica ettiyse de kabul edilmedi ve Leh beylerine yapılan intihaba hükûmetin muvafakat ettiği bildirildi ; aynı zamanda imparator tarafından bir emrivâki yapılmaması için hem, hudut beylerine ve hem de Erdel kıralına uyanık bulunmaları bildirildi ; filhakika Maksimilyan, mühim bir kuvvetle kırallığı elde etmek için tecavüze geçtiyse de Zamoyeski kuvvetleri tarafından *Krakovi*'de fena halde mağlûp ve Maksimilyan esir edildi ve Leh kırallığı sevdasından vazgeçmek şartiyle esaretten kurtuldu. Yeni kıral bu muvaffakiyeti derhal Osmanlı hükümdarına bildirmiş ve 21 Ramazan 996 Ağustos 1588 tarihli nâme ile memnûniyeti hâvi cevap almıştır [1].

Eflâk voyvodası Mihal'in ısyanı ve Erdel ile Boğdan'ın onlarla beraber olarak imparator ile Osmanlılar aleyhine ittifakları sırasında III. Sigismund 1597'de Osmanlı hükümdarına bir nâme göndererek vergileri kendi tarafından verilmek üzere Eflâk ile Boğdan'ın Lehistan'a terkini istediyse de teklifi reddedildi [2].

Lehistan kıralı 1593'de İsveç kıralı olan babası Jan Vasa'nın ölümü üzerine İsveç kıralı da olduysa da mutaassıp bir katolik olduğundan İsveç protestanları tarafından çıkarılan ısyan üzerine memleketi terke mecbur olarak Lehistan'a dönmüş ve yerine amcası IV. Şarl kıral olmuştur (1604). Leh kıralı ortodoks ve protestan tebaaları hakkında da takibat yaptığı için onların da nefretini kazanmıştır.

[1] Ahmed Refik, *Lehistan'da Türk hâkimiyeti*, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sene 14, s. 241 ilâ 243.

[2] *Hammer tarihi (Atâ Bey tercümesi)*, c. 7, s. 242.

Lehistan hükûmetinin Boğdan'a müdahalesi

Osmanlılarla Lehliler arasındaki münasebat, bilhassa XVII. yüzyılda *Boğdan* işlerine müdahale ve Boğdan ve Eflâk voyvodalarını himaye etmek, kendisine tâbi Kazaklara Osmanlı memleketi sahillerini yağmalatmak veya bunların hareketlerine göz yummak suretiyle [1] dostluktan ziyade düşmanca bir şekil almış ve bunda Osmanlı devletinin son yarım asırdan fazla süren iç ve dış gailelerinin aldığı nazik durumda mühim âmil olmuştur.

Lehlilerin hudut itibariyle en çok temas ettiği Kırım hanlığı olup Leh kıralı her sene Kırım hanına muayyen olan vergisini göndermekle beraber yine aralarında tecavüz eksik olmuyordu. Bundan dolayı Osmanlı hükûmeti XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyılda Lehlilerle yaptığı muahedelerle Lehlilere tâbi Kazakların taarruzlarının menedilmesinin istenmesine mukabil onlar da Kırım hanlarının taarruzlarına son verilmesini istiyorlardı ; fakat buna rağmen her iki tarafın da vaidleri kâğıtta kalıyordu.

Lehistan'ın Boğdan işine ara sıra müdahalesinden başka Eflâk umuruna da karışması iki devlet arasını bozmuştu ; hattâ I. Sultan Ahmed, Leh kıralına gönderdiği nâmede Lehistan'da kayınpederinin yanına kaçmış olan sabık Eflâk beyi Radu Şerban'ın başiyle hazinelerinin yollanmasını, aksi takdirde Tatarlara Lehistan'ı işgal ettireceğini bildirmişti; Osmanlı divanı Şerban'ın îdamı için kırala iki kapıcıbaşı göndermiş olduğundan bunların avdetine kadar *İstanbul*'da bulunan Lehistan elçisi Samuel Targovski'yi alıkoymuştu [2].

20 Rebîulevvel 1016 — Temmuz 1607'da Osmanlı devleti ile Lehistan arasında kuvvetli esaslara istinad ile verilmiş olan muahede yenilendi [3] ; bu ahidnâmeye göre hükûmet Lehistan'ı Tatarların ve Lehistan da Boğdan'ı Kazakların taarruzla-

[1] *Özi Kazakları*'nın taarruzları dolayısiyle Osmanlı pâdişahının Lehistan kıralına göndermiş olduğu nâmeler *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır (C. 2, s. 431, 433).

[2] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), c. 8, s. 143. Radu Avusturya'ya kaçırıldı.

[3] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 418'de İŞTİVAN BATORİ'ye ve s. 414' de Lehistan kıralı ÜÇÜNCÜ SİKİSMUND'a gönderilen nâme ve ahidnâmeler vardır (1265 Takvimhâne nüshası).

rından muhafaza etmeği karşılıklı olarak teahhüt ediyorlardı ; yine bu ahidnâme mûcibince Lehliler Kırım hanına vergilerini verecekler ve hanlar da herhangi bir taarruza karşı Lehistan'ı koruyacaklardı ; ahidnâmede ticaret, esirlerin iadesi, gümrük resmi, para idhali, tazminat ve saire gibi maddeler de vardı [1].

Boğdan voyvodalığı kısmında da hülâsa edildiği üzere voyvoda Yeremiya Movila'nın üç oğluyla ittifak etmiş olan damadı Özi Kazakları hatmanı'nın oğlu Koreski veya Kozaki'yi mağlûp eden (1025 H. — 1616 M.) *Bosna* valisi İskender Paşa Eflâk, Boğdan ve Erdel kuvvetlerini de beraberine alarak Kazakların üzerine yürümüş ise de Leh kıralı, bu Kazakları himaye için başkumandanı Stanislas Zülkiyevski [2], kumandasiyle Türklere karşı bir ordu sevk etmişti. İki taraf arasında muharebe olacağı sırada Bosa muahesiyle barış yapıldı. 26 Ramazan 1026 ve 27 Eylül 1617 senssinde akd edilen bu muahede mûcibince bundan sonra Kazaklar *Özi* (Uçakof) nehrini geçmeyecekler ve Lehistan hükûmeti Boğdan, Eflâk ve Erdel işlerine müdahale etmiyecek ve buna mukabil Osmanlı hükûmeti de Kırım Tatarlarının Lehistan'a taarruzlarını menedeceklerdi [3].

[1] Bu ahidnâme 1050 Muharrem 1640 Mayısta yenilenmiştir.

[2] Bu isim, İSKENDER PAŞA tarafından Lehistan kıralına gönderilen 1026 Ramazan tarihli mektubta İSTANSLAV JİLKOSKİ imlâsiyle yazılmaktadır *(Münşeat, c. 2, s. 428)*.

[3] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), c. 8, s. 161. Bu münasebetle İSKENDER PAŞA tarafından Lehistan kıralına gönderilmiş olan 1026 Ramazan 26 tarihli mektubun sureti *Feridun Bey Münşeâtı'nda* vardır (C. 2, s. 428). Bu mektupta İSKENDER PAŞA, "*Ben ki sadetlu, azametlu Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere ve Kudüs-i şerif ve yedi iklim dört köşenin pâdişahı ve ulu şehinşahı hazretlerinin kulu İskender Paşayım.* Leh vilâyetinden çıkıp memâlik-i mahrusa-i pâdişahinin bazı yerlerine zarar ve gezend iriştiren Kazak eşkiyasının def ve ref'i hususunda *Rumeli* ve *Büdün* [Budin] ve *Kanije* eyaletlerinden tayin olunan asakir-i nusret-karînin üzerlerine berat-ı pâdişahîyle nasbolunmuş serdar ve sipehsâlarım. Saadetlu pâdişahımın emr-i şerifleri üzerine *Bosna*'dan bu denlu asker ile kalkıp ve yanımızda Erdel hâkimi olan BETLEN GABOR ve Boğdan hâkimi olan ERDEL (Radu=Radol) ve Eflâk hâkimi olan voyvoda ile halen *Boğdan* vilâyetinde vaki olan *Turlı suyu* kenarına..." nüzul olunmuştur" diye bir mukaddime yapmıştır.

Leh Kıralının voyvodaları himayesi

İki devlet arasındaki muahedelere rağmen muhtelif vesilelerle ve bilhassa Lehlilere tâbi Kazakların taarruzları sebebiyle hudut hâdiseleri eksik olmuyordu; hattâ 1027 H. — 1618 M. de sefirlikle İstanbul'a gelen kıralın sırkâtibi Gargırofski'yi[1] Vezir-i âzam Halil Paşa, Kazakların Karadeniz'deki faaliyet ve tahribatlarından dolayı muâhaze ettiği zaman sefir de, Kazakların ısyanına sebep Kırım hanının taarruzu olduğu cevabını vermiş, bunun üzerine hükûmet Kırım hanına muahede hilâfına Lehistan'a taarruz edilmemesini yazmıştır[2].

Yine bunun gibi iki taraf arasındaki hâdiselerden biri de Osmanlıların azletmiş olduğu Boğdan beyi Gratyani Gasbar'ı, Lehistan kıralının himaye ederek ona kuvvet vermesidir. Bu müdahale iki taraf arasında ehemmiyetli surette çarpışmayı mûcip olmuş ve Gasbar ile ona yardım eden elli bin kişilik Lehli kuvvetleri[3] *Özi* valisi serdar İskender Paşa ve bir kısım Kırım kuvvetleri tarafından mağlûp edilip bir çok esir ve yüz yirmi pare top alınmıştır[3]. Bu çarpışmada Leh ordusu başkumandanı Zülkiyevski telef ve ikinci kumandan Konyekapolski ve yüzden ziyade namdar Leh beyleri esir edilmek suretiyle hemen bütün Leh kuvvetleri imha edilmişti (7 Ekim 1620).

Lehlilerle muharebe

Pek mühim olan İskender Paşa galebesi Lehlilerle yapılacak bir muharebenin mukaddimesi oldu. Nitekim Lehlilerin Boğdan işine sık sık müdahaleleri *Özi Kazakları*'nın Karadeniz'e çıkarak sahilleri vurmaları genç hükümdar II. Osman'ı Lehlilerle harbe teşvik etmek isteyen Vezir-i âzam Ali Paşa'ya iyi bir vesile oldu ve 1004 H. — 1596 M. den yani yirmi beş senedenberi pâdişahların terk ettikleri bizzat sefere

[1] Vezir-i âzam HALİL PAŞA tarafından Kırım hânı CANBEY GİRAY'a gönderilen mektupta غرغرجفه حراسق imlâsiyle yazılıdır (Feridun Bey Münşeatı, c. 2, s. 22).

[2] *Naîma tarihi*, c. 2, s. 169 ve Halil Paşa'nın, Kırım hanına mektubu *(Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 22).

[3] *(Peçevî*, c. 2, s. 372 *ve Naîma*, c. 2, s. 175 ve *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), c. 8, s. 188 ve 190. Lehliler suvarilerini de yaya yaparak ordularını üç saf araba ile örterek çekilmekteler iken Tatarların büyük bir casaretle bu ordugâha hücumları üzerine muvaffakiyet elde edilmiştir.

gitme kaidesi tekrar ihya edildi ; muharebeyi önlemek için gönderilen Lehistan elçisi *İstanbul*'a girmeden *Küçükçekmece*'den geri döndürüldü. İki tarafın arasını bulmak için İngiltere Kıralı I. Jak tarafından gönderilen nâme dolayısiyle İngiliz elçisi Sir Con Eyr (John Eyres) yaptığı tavassuta da, Kazakların yaptığı hasarın intikamının alınacağı mütaleasiyle red edildi ve hareket olundu (1030 Cemaziyelâhırı sonu 1621 Mayıs).

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere ordunun hareketinden iki ay evvel Vezir-i âzam Istanköylü Çelebi Ali Paşa vefat etmiş ve yerine Ohrili Hüseyin Paşa tayin edilmişti ; Lehistan kıralı III. Sigismund anlaşmadan ümidini kesince Kazakları harekete geçirip sahilleri vurdurdu ise de bunlardan bir kısmı elde edilerek orduda boyunları vuruldu bir kısım Kazak kuvvetleri de sefere geldiği sırada Kırım hanı Canbey Giray tarafından kırıldı.

Osmanlı ordusu ilerliyerek *Hotin* kalesi önünde muharebe tertibatı alarak iyice siperlenmiş olan Leh kuvvetleti üzerine altı defa hücum yaptı ise de hiç birisinde muaffak olamadı; çünki pâdişahın hasisliği, kızlar ağasının tesiriyle harpte düşman başı getirenlere cüz'i ikramiye verilmesi askerin şevkini kırmıştı [1]. Leh topraklarına Kırım hanı tarafından yaptırılan müthiş akın yüzünden memlekette baş gösteren kıtlık sebebiyle Lehistan kıralı Eflâk voyvadası vasıtasıyla sulh istediğinden anlaşmaya karar verilip Hotin önünde barış yapıldı [2].

Rus çarı, Lehlilerin Osmanlılarla olan muharebesi dolayısiyle bunların bozgunluklarını fırsat bilerek Lehistan'a saldırdılarsa da mağlûp olduğundan 1032 H.-1623 M senesinde *Kefe* yoluyla *İstanbul*'a bir elçi gönderip Lehliler üzerine birlikte hareket edilmesi teklif edilmişti; garip tesadüf olarak aynı zamanda *Hotin*

[1] Bu muvaffakiyetsizlik sebebiyle Naîma şöyle diyor : "... Eğerçi otuz dört gün müddet muhasarada diyar-ı küffar garet ile haylı hasarât gördü; lâkin *Sakalibe* dedikleri Leh taifesi ki fırak-ı küffar arasında çebanlık ile meşhurdur; Taburu üzerine iki pâdişah-ı âlem-câh (biri Sultan Osman diğeri Canbey Giray) azamet ve şevket ile varup tabur içinde kıral mevcut olmayıp oğlu serdâr-ı küffar iken bu denlû hücum ve ikdamlar ile zafer müyesser olmadığı mahall-i iştibahdır..." (C. 2, s. 205).

[2] Aradaki anlaşma münasebetiyle vezir-i âzam DİLAVER PAŞA'nın, Lehistan kıralına göndermiş olduğu mektup sureti *Feridun Bey Münşeâtı*'nda vardır (C. 2, s. 429). Bu mektupta muahedenâme ahkâmı tamamen zikredilmektedir.

önündeki anlaşma mucibince yeni ahitnameyi almak üzere Leh elçisi Prens Zibaravski de büyük elçi olarak yediyüz atlı ve büyük bir alayla *İstanbul*'a gelmişti .Her iki elçi paşa kapısında vezir-i âzam huzurunda birleşip epi münakaşa etmişlerdi. Leh elçisi aynı zamanda *Özü*(silistre) beylerbeyisinin huduttan kaldırılmasını istiyordu [1].

Lehlilerin Boğdan ve Eflâk'a taarruzları

Leh kıralı Osmanlı kuvvetlerinin kendi kuvvetlerine galebe edemediğinden dolayı eski mütevâzi vaziyetini bırakıp devletin iç durumundan da istifade ederek muâhede hükümlerine riayet etmiyordu. Durumu kendisine müsait bulan kıral, yirmi bin kişilik bir kuvvetle *Boğdan*'ı ve *Eflâk*'ı vurdurmak istedi ; bunu haber alan voyvodalar keyfiyeti *Özi* valisi ve *Nogay Tatarları*'nın büyük reisi Kantemir Paşa'ya bildirdiler. Kantemir Paşa acele yetişerek Leh kuvvetlerini bozduğu gibi Lehistan topraklarını da vurdu ; bundan dolayı Leh elçisi Kantemir'in azlini istediyse de Vezir-i âzam Gürcü Mehmed Paşa, elçinin teklifini red etti ve anlaşmak için zorluklar çıkardı ; nihayet vezir-i âzamın azli üzerine İngiliz sefiri Sir Tomas Roe (Thomas Roe)'nin tavassutiyle Leh elçisi Sultan Süleyman zamanındanberi devam ede gelen ahidnâmeyi yeniledi (18 Şubat 1623 Rebîulâhir 1032). İki taraf da Tatar ve Kazakların taarruzlarını önleyeceklerini kâğıt üzerinde vadediyorlardı.

1625 ve 1630 anlaşmaları

1035 H.-1625 M. de gelen Lehistan elçisi aradaki dostluğu yenilemek istemişti; hükûmet, Kazakların mütecaviz vaziyetlerini anlatarak bunların kat'i surette zabt edilmesi şartiyle muahedeyi yeniledi ve bu hususta tecavüzî harekette bulunmamak için *Özi* valisiyle *Akkerman*, *Bender*, *Niğebolu* sancak beyleriyle, *akıncı*'lara ve *Bucak Tatarları*'na [2] hükümler gönderdi ve bu hususlar Kırım hanına da bildirildi;

[1] Leh elçisi hududa geldiği sırada *İstanbul*'da *Sultan Osman vakası* zuhur etmiş ve sükûnetin iadesine kadar elçi *Kamaniçe*'de beklemeğe mecbur olmuştur.

[2] *Akkerman* ile *İsmail* arasındaki camili, mescitli mamur köylerin halkına (Bucak tatarı köylüleri) derler.Bucak *Kili* ve İsmail hududlarının kuzeyinden başlayarak kuzeyde Potna veya ponta nehrinin Turla yani Dinyester'e döküldüğü yere kadar devam eder. Bucak Tatarları seksen bin güzîde Bucak askeri çıkarırlarmış (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c 8. S. 55, 56).

Lehliler Kazakları zabt etmezlerse Kırım kuvvetleri de Lehistan'a taarruza geçecekti.

Kırım kalgayı Şahin Giray'ın ısyanında, Kazakların ona yardım ettikleri anlaşıldığından ve *Karadeniz*'e Kazak çıkarılmaması Leh hükûmetince menedildiği halde o ahde riayet edilmediğinden dolayı Osmanlı hükûmeti Şahin Giray'ın takibinde Leh hududuna geçen Kazak ve Şahin Giray'ın adamlarının tutulup teslim edilmelerini aksi takdirde Şahin Giray nerede olursa olsun takip edileceğini ve bunun için Leh hududu geçilecek olursa mes'ûliyetin Osmanlı devletine ait olamıyacağı 1037 H.-1628 M. tarihli bir nâme ile Leh kıralına bildirilmiştir [1].

1040 H.-1630 M.de Özi valisi Murtaza Paşa ile Leh serdarı arasındaki yedi maddelik bir anlaşma ile Lehlilerle olan münasebat yeni bir şekle bağlandı. Bu anlaşma gereğince kazaklar bulundukları adalardan çıkarılacak ve Lehistan'da esir olan veya mülteci bumunan Kırım hanzadeleri *İstanbul*'a gönderilecek yine eskisi gibi Leh hükümeti Kırım hanına vergisini (Kırk bin altın) verecek. Tatarlar Lehistan'a taarruzdan menedileceklerdi [2].

Lehlilere karşı Rus-larla bir anlaşma

1042 H.-1632 M. de *İstanbul*'a bir Rus elçisi gelerek Çar'ın, Lehlilere karşı kendisine yardım teklifini hâvi nâmesini getirdi. Hükûmet bunu kabul ederek o sırada Bosna valiliğinden azlolunan meşhur Abaza Mehmed Paşa, *Özi* (Silistre) valiliğiyle Lehistan üzerine serdar oldu. Abaza Mehmed Paşa emri altındaki kuvvetlerle *Eflâk*, *Boğdan*, *Nogay* ve *Dobrice* [3] *Tatarları*'nı da alarak Kazaklar üzerine hareket etti ve bunları epi kırıp hırpaladı ; sonra *Dinyester*' in sol sahilindeki palangalara taarruza hazırlanırken Lehistan kıralı sulh yapmak istediğini Eflâk ve Boğdan voyvodaları vası-

[1] Bu hususa dair olan nâme-i hümayun sureti *Feridun Bey Münşeatı*'ndadır (c. 2, s. 433).

[2] *Naima tarihi*, c. 3, s. 64, 65, Sene 1040.

[3] Tuna'nın denize döküldüğü yere yakın olan *Tolci* ve *İsakcı*'dan güneye doğru *Hacıoğlu* kasabasına kadar olan kısma *Dobriça* derler; ondan sonra *Deli Orman* mıntakası gelir *(Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 8, s. 57, 58). mevcut eski haritalarda da *Dobriçe* arâzisi güneyde *Karadeniz*, *Karasu* ve *Köstence* ile tahdid edilmektedir.

tasiyle bildirdiğinden bir mütareke akdiyle harbe son verilip bir elçi gönderileceği bildirildi [1].

Filhakika bir müddet sonra 1043 H. - 1633 M. de Aleksandr Terzebinski adında îtibarlı bir Leh elçisi gelerek *İstanbul*'un *Eğrikapı* içerisindeki *Tekfur Sarayı*'na misafir edildi.

V. Murad'ın Lehistan seferine hazırlığı

Pâdişah elçi Terzebinski'yi huzûruna kabul ederek ne istediğini sormuş ; o da Sultan Süleyman zamanındaki ahidnâmelere göre sulh için geldiğini söylemişti ; fakat pâdişah bunu kabul etmeyerek kıralın vergi vermesini ve *Dinyester* istihkâmlarını yıkıp Kazakları tedip eylemesini ve bunlar yapılmadıkça aralarında dostluk olamıyacağını beyan eyledi ; Lehistan elçisi bu ağır teklifleri kabul etmektense harbi müreccah gördüğünü söyledi ve bunun üzerine IV. Murad Lehistan'a sefer açılmasına karar verdi ve bu hususda daha evvel *Özi* taraflarında bulunmuş olan *Diyarbakır* valisi Murtaza Paşa'nın tecrübesinden istifade etmek üzere onu *İstanbul*'a davet etti. Murtaza Paşa gelir gelmez Leh seferine serdar tayin olunup gönderildi (9 Şevval 1043-8 Nisan 1634) ve aynı ay içinde pâdişah da *Edirne*'ye hareket edip elçi geri gönderildi.

Bu sırada daha evvel Lehistan'a elçi olarak gönderilmiş olan Mirahur Şahin Ağa'dan gelen haberde Lehlilerin Rusların şiddetli taarruzuna uğradıklarından bahis ile Leh kıralının Osmanlı devletiyle sulh üzere yaşamak istediği cevabını getirdi ; bunun üzerine Sultan Murad bizzat Lehistan seferine gitmiyerek sulh veya harpten hangisi îcabediyorsa onu yapması hakkında Murtaza Paşa'ya talimat verip onu serdar yaptı (1044 Safer - 1634 Temmuz).

Murtaza Paşa, *Ruscuk*'tan karşı *Yergöğü* tarafına geçtiği sırada Lehlilerin sulh istediklerini haber alınca yine kendisinin 1040 H. - 1630 M. de aktettiği yedi madde üzerine bir anlaşma yapıldı. Bu muahede mûcibince Osmanlı hükûmeti *Bolgrod* çöllerindeki *Nogay Tatarları*'nı oralardan kaldırmağı ve buna mukabil Lehistan kıralı da *Zaporog Kazakları*'nı zabtetmeği

[1] *Naima*, c. 3, s. 191 ilâ 193 ve *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 9, s. 181, 183.

taahhüt ediyorlardı. Esirler mübadele edilecek, eski ticarî münasebat yeniden kurulacaktı. Lehistan kıralı Kırım hanına yine muayyen vergisini verecekti.

Hudut boyu ihtilâfları

IV. Murad'ın son senelerinde muâhede hilâfına olarak Lehliler, hudut üzerinde *Kodak* isminde bir kale yaptıklarından Osmanlı hükûmeti buna şiddetle îtiraz etti; hattâ Sultan İbrahim'in cülûsu münasebetiyle Avusturya'ya gönderilen elçiye, Lehlilere aslâ yardım edilmemek şartiyle imparator ile sulhün yenileneceği hakkında tâlimat verilmişti.

Lehistan kıralı IV. Vladislas yeni bir harbin önünü almak için İstanbul'a Adalber Miyazkovski adında bir elçi göndermiş, Sultan İbrahim'in cülûsu sırasında *İstanbul*'a gelen bu elçi, hükûmeti tatmin ile sulhü yenilemeğe muvaffak olmuştur.

1054 H. - 1644 M. senesinde Lehistan kıralının nâmesinde Kazak taarruzlarının önlenmesine rağmen Tatar akınlarının devam ettiğinden şikâyet olunarak bunun önüne geçilmesi istenmekte idi. Bu münasebetle nâmede Kırım hanlarına verilen vergiden bahsedilip bu verginin her sene ödenmesine rağmen Tatar taarruzlarının devam ettiği zikredilerek :

"Hanın vergisi borcumuz değildir ; lâkin ecdadımız va'detmekle verilegelmiştir,, denilip Kırım'a sürülen *Bucak Tatarları*'nın tekrar *Basarabya*'ya gelmelerinden şikâyet ediliyordu [1].

Bir kısım Kazakların Kırım hanı tarafına geçmeleri

1058 H. - 1648 M. de Lehlilere tâbi olan ve *Bog nehri* (Aksu) taraflarında oturan *Sarıkamış* (*Zolta Vodi*) *Kazakları*'nın —ki fırsat düştükçe Karadenizdeki Osmanlı sahillerini vuruyorlardı— bir kısmı Osmanlılarla harp etmekte olan Venediklilerin yardım istemeleri üzerine *Adriyatik*'te *Zara* taraflarına gönderilmişlerdi. Leh kıralının bu hareketi ve aynı zamanda Kazaklara zahire ve yiyecek vermemesi üzerine bu Kazaklar Lehlilerden yüz çevirerek Kırım hanına başvurup onunla beraber seferlere gitmek üzere söz verip anlaşmışlar ve Kırım hanı İslâm Giray'la beraber Lehistan'a

[1] *Naima*, c. 4, s. 98.

akın yaparak kırk bin esir alıp dönmüşlerdi [1] ; bu Kazaklara, Kırım Tatarları *Kardeş Kazak* adını vermişlerdir.

Bu hâdise üzerine kıral, bir elçi gönderip muahedeye muhalif olan bu halden şikâyet edip esirlerin iadesini istemiş ve bu müracaat kabul olunarak Tatarların *Gerson*'da aldıkları esirlerin serbest bırakılması Kırım hanına yazılmış ise de bir netice hasıl olmamıştır; bundan dolayı Osmanlı hükûmetine gücenik olan Lehistan kıralı, IV. SULTAN MEHMED'in cülûsunu tebrik etmek üzere elçi göndermemiştir.

İslâm Giray'ın Lehli'leri ağır şartlarla sulhe mecbur etmesi

1062 Zilkade - 1652 Ekim'de, Leh kıralı kendisine muhalefet ederek Kırım haniyle beraber olan Kazakları (Kardeş Kazaklar) emri altına almak için kendi kuvvetlerinden başka Avusturyalılardan yirmi bin kişi alarak Kazak hatmanı HEMİYENİTSKİ üzerine yürümüş fakat Kırım hanı İSLÂM GİRAY Kazaklara yardım ederek pek fena duruma düşürülen Lehlileri *Zibarav*'da sulhe mecbur etmiştir; hattâ bazı Kırım beyleri, Lehlilerin bu düşkün vaziyetinden istifade ile *Varşova*'ya kadar gidilip kışlanmasını teklif ettilerse de İSLÂM GİRAY bu kadar galebeyi yeter görmüştü. *Zibarav* muahedesi mûcibince Leh kıralı her sene Lehistan'ın vergisini gönderdikçe iki de rehin gönderecek ve bunlar her sene tebdil edilecek ve Kıral, Tatar ve Kazak memleketlerine taarruz etmiyecekti. Şartlardan birisi de kıral müsalehayı imzalarken Tatar ve Kazakların bulundukları yerlerdeki şehir ve kasabaları yağmalamalarına müsaade etmeği mecbûren kabul etmekte idi; *Zibarav muahedesi* 1063 Muharrem - 27 Aralık 1662'de yapılmıştır [2].

1066 H. - 1656 M. senesinde Leh kıralına ısyan eden *Özi Kazaklari*'yle beraber Rusların hududta bir Leh kalesini muhasara ettikleri sırada İsveç kıralının Lehistan'a girerek Leh kıralını *Avusturya*'ya kaçırması, Osmanlıların Kuzey hududunda dikkati çeken ve tedbir alınması iktiza eden bir durum ihdas etmişti. O tarihlerde Avrupa'nın büyük devletlerinden olup Alman İmpara-

[1] *Naima*, c. 4, s. 279.

[2] *Naima*, c. 6, s. 227 ve buna ait tafsilât için aynı cildin 358 ilâ 364 sayfalarına da bakılmalıdır.

torunu bile mağlûp eden İsveç kıralının zayıf olan Lehistan'ın yerine yerleşmesi, Osmanlı devletince tehlikeli görülmüş ve buna karşı ciddi tedbir alınmasını icabettirmişti.

İsveç istilâsı ibtida Kırım hanını korkutmuş bir taraftan Lehlilere yardım için hazırlanırken diğer taraftan vaziyetten Osmanlı hükûmetini haberdar etmişti. Kırım hanının, İsveç kuvvetlerine karşı hareketi iyice hazırlanmağı icabettirmiş ve ondan evvel Lehlilerle muharebe eden Rus ve Kazakları geriden vurmağa karar vermiş ve filhakika bu hareketi ile Rus ve Kazak kuvvetlerini Lehlilerin üzerinden kendi tarafına çektikten sonra her ikisini de pusuya düşürüp imha edercesine mağlûp eylemişti.

İsveçlilerin Lehistan'ı istilâları neticesinde Leh kırallığına, Osmanlı hükûmetinin mümaneatına rağmen İsveçlilerle birlikte hareket etmekte olan Erdel kıralı RAKOÇİ getirilmek istenmişti; fakat bu sırada siyasi durum icabı olarak İsveçlilerin, Lehistan'dan çekilmeleri üzerine *Silezya*'ya kaçan Leh kıralı JAN KAZİMİR Osmanlılara ve Kırım hanına baş vurarak yardım istediği gibi aynı zamanda birbiri ardından *İstanbul*'a elçiler yollayarak Osmanlı hükûmetini İsveçliler aleyhine de sevk için çalışıyor [1] ve lüzumu halinde Kırım hanı ile Eflâk ve Boğdan kuvvetleriyle kendisine yardım edilmesini rica ediyordu; buna mukabil İsveç kıralı da elçiler gönderip Erdel kıralının Lehistan'a kıral yapılmasına muvafakat edilmesini bildirmekte idi.

Osmanlı hükûmetinin Lehlilere yardımı

Bu vaziyet üzerine Osmanlı hükûmeti siyasetine uygun olarak Lehistan kıral âilesine karşı himaye edici bir vaziyet aldı; evvelâ Erdel kıralını, Lehistan kıralı olmaktan vaz geçirmek istedi : fakat Eflâk ve Boğdan voyvodalarını da ittifakına almış olan RAKOÇİ türlü özür ve bahanelerle pâdişah tarafından kendisine gönderilen nâmelere red cevabı vererek Lehistan'a taarruza geçti; bunun üzerine 1067 H. - 1657 M. senesinde hükûmet, Lehistan kıralına yardım etmek üzere Kırım hanına emir verdiği gibi aynı zamanda Leh kıralı da on iki bin kişilik bir kuvvetle RAKOÇİ'ye karşı hareket etti.

[1] Leh kıralının gönderdiği elçiler arasında daha sonraları Lehistan kıralı olan Jan Sobyeski de vardı.

Büyük bir kuvvetle RAKOÇİ üzerine yürüyen Kırım hanı IV. MEHMED GİRAY, *Vistül* nehri kenarında Erdel kuvvetlerini fena halde bozdu; bunun üzerine hükûmet merkezini terketmeğe mecbur olan RAKOÇİ, Avusturya hududunda bir kaleye sığınmağa mecbur oldu ve derhal Erdel kırallığından azlolunarak yerine Erdel beyzadelerinden EKOS BARÇKAY getirildi (1656) [1]. Bu sırada Avusturyalılarla ittifak etmiş olan Lehistan kıralı, İmparatorun tavassutiyle Ruslarla barışıp İsveç kuvvetleri de Lehistan'ı terk etmiş olduklarından bu suretle KAZİMİR, Kırım hanı vasıtasiyle Osmanlıların yardımı ve bunu müteakip Avusturya ve Fransa'nın delâleti ve nihayet *Oliva muahedesi* ile vaziyetini kurtardı (1660 M).

Kazak hatmanı Doreşenko yüzünden Osmanlı-Leh dostluğunun bozulması

Osmanlı devletinin, Lehlilere yaptığı yardım ile kıralın tahtını kurtarmasından sonra iki devlet arasındaki münasebetler 1080 H. - 1669 M. senesine kadar dostca devam etti ve bu sene *Ukrayna*'da Leh kıralına tâbi *Sarıkamış Kazakları* hatmanı DOREŞENKO'nun o taraftan yüzçevirip Osmanlı devleti himayesine girmek istemesi üzerine bozuldu ve nihayet iş muharebeye kadar vardı.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere DOREŞENKO 1669'da Osmanlı devletinin himayesi altına girip kendisine elindeki yerlerin beyliği verilmişti; fakat Kırım hanı ÂDİL GİRAY, DOREŞENKO'ya aleyhdar olduğu için *Potkali Kazakları*'ndan HANENSKO adında başka birini de Kazak hatmanı yaparak iki kazak reisini birbirine düşürmüş ve bundan istifade eden Lehliler de DOREŞENKO'ya ait bazı palangaları zabt etmişlerdi.

Bu vaziyetini DOREŞENKO Osmanlı hükûmetine bildirmiş olduğundan Kırım hanı derhal azlolunduğu gibi Leh kıralına da hem nasihat ve hem tehdidi havi nâme yollanarak sulhe aykırı hareket etmemesi ve aksi takdirde muharebeye sebep olacağı bildirilmiş ve îcabında Kazak hatmanına yardım etmek üzere Rumeli'den bir kısım tımarlı sipahi seferber edilerek *Özi* muhafızı HALİL PAŞA'nın emrine verilmiştir.

[1] *Naima tarihi*, c. 6, s. 289 ve *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 10, s. 258.

Bu sırada Lehistan kıralhğında, *Litvanya* grandüklüğünden gelme MİHAL KORİBOT bulunmakta idi; yeni kıral, gönderilen nâmeye, Osmanlı hükûmeti hesabına muvafık cevap vermediği için Lehlilere harp ilân olundu (1083 H.-1672 M.); işin ciddiyetini anlayan Lehistan kıralı, pâdişahın namesine cevap gönderdi; sulhu bozan Kazakların fenalıklarının men'i iki devletce de matlup olduğundan DOREŞENKO'nun elinden alınan yerlere Leh askeri konduğunu ve bu hatmanın şımarıklığı yüzünden Lehistan'ın bir kaç defa taaruza uğradığını beyan ettikten sonra :

"Ukrayna bizim irs ile intikal etmiş memleketimizdir; DOREŞENKO kendi bendemizdir ve bu kadar senedir bizim olan bir memleketi başkasına vermeğe bir reaya şakisinin ne hakkı vardır? Hususâ DOREŞENKO öyle bir şakî mel'undur ki bundan akdem Moskov'a tâbi olup ve lâkin hîlesini bildikleri için onlar tarafından red olunup bizim dostluğumuza riayet eylemiştir" mütaleasında bulunmuştur.

AVCI SULTAN MEHMED kendi tarafından bu nâmeye cevap vermemiş ve Vezir-i âzam FAZIL AHMED PAŞA, kıralın nâmesinden bahis ile kendisine mektup yollamış olan Lehistan başvekiline cevap göndermiştir. Vezir-i âzam mektubunda :

"Kazaklar evvelce müstakil iken sulh yoluyla ve nice vaidlerle sizin idareniz altına girmişlerdir; fakat aranızdaki ahde mugayir kendilerine yaptığınız zulüm ve eziyete tahammül edemeyip mal, can ve memleketlerinin muhafazası için sizden yüz çevirip kılıca el vurmuşlar ve Kırım hanının himayesine iltica etmişlerdir [1] ve yirmi seneden ziyade de sizinle harp edip Kırım haniyle birlikte hareket etmişler ve nihayet hanın delâletiyle devletimizin himayesine girmişlerdir; bundan dolayı *Ukrayna*'ya mülk-i mevrûsumuz demek nice mümkün olur ve bu kadar senedir itaatinizden çıkıp sizinle mütemadi savaşan bir kavme bizim reâyâmızdır demek nasıl te'vil edilebilir? Bundan başka diğer bir devletin himayesini kabul eden bir kavme taarruz etmek ve ona sahip çıkmak ne demektir?" demişti. [2]

[1] Ortodoks mezhebindeki Kazakların ısyanlarına sebep olan meselelerden en önde geleni, katolik olan mutaassıb Leh kıralların bunları mezheplerini değiştirmeğe icbar edip mezalim yapmalarıdır.

[2] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 570.

Lehlilerle muharebe ve Bücaş muahedesi

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Lehlilerden bir çok kale ve palanga ve bu arada *Kamaniçe* alındı. Lehlilerin merkezi olan *İlbav* (Lemberg) muhasara edildi; Osmanlı pâdişahı buraya iki saat mesafeye kadar gitti. Kıral, *İlbav*'ın kuzeyindeki müstahkem kalelerden birisine kaçmıştı. Bu serî muvaffakiyetler Lehlileri şaşırttı. Kaleleri seri halinde elden çıkıyordu. Osmanlı ordusu, İkinci Osman zamanında *Hotin* önündeki orduya benzemiyordu; nihayet kıralın, Kırım hanına müracaatı ve onun da tavassutiyle *Bücaş* (Bucsacs) sahrasındaki ordugâhta sulh görüşmesine başladın 20 Cemaziyelâhir 1083-1672 Ekim) dört gün süren müzakereden sonra bir anlaşmaya varıldı.

Bücaş muahedesi mûcibince Leh vilâyetinden çıkıp Osmanlı ordusuna dahil olan *Lipka Tatarları*'nın evlâd ve ıyallerine ve mallarına zarar getirilmeyecek ve bunlardan Osmanlı memleketine gelmek isteyenlere müsaade edilecek ve hediye ve pişkeş adı altında Leh kırallığı her sene Osmanlı hazinesine yirmi iki bin altın verecek ve buna mukabil Lehistan, Tatar ve Kazaklar tarafından yağmalanmayacak ve *Podolya eyaleti* eski hududiyle Osmanlılara, *Okrayn*'a ise Kazaklara terk olunacaktı.

Türkçe ve lâtince olarak iki lisan üzerine yazılan sulhnâmenin türkçesini Vezir KARA MUSTAFA PAŞA mühürleyip Lehistan elçilerine verdi; onlar da lâtincesini mühürliyerek Osmanlı murahhaslarına vermişlerdir. Muahedenin en ağır maddesi Lehlilerin, Osmanlılara vergi vermeği kabul etmeleri idi. Sonra *Podolya* ile *Ukrayna* ise Lehistan'ın zahire deposu olduğundan maddeten kayıp büyüktü. Bu feci vaziyet dolayısiyle papa, aralarındaki ihtilâfı bertaraf ederek Türklere karşı koymalarını Lehlilere tavsiye etmişti [1].

Muharebenin tekrar başlaması ve sulhun yenilenmesi

Lehlilerin vergi maddesi gururlarına dokunmuş ve ertesi senenin vergisini göndermemiş ve bundan başka muâhede mûcibince teslim edilmesi lâzım gelen kalelerin bir kısmını boşaltma mış olduklarından Lehlilere karşı 1084 Safer-1673 Haziran'da

[1] *Antuvan Galland* (T. T. K. yayınlarından), c. 1, s. 188.

harp ilân olundu; Leh kıralına gönderilen nâmeye karşı kıral buna meydan okuyucu bir şekilde cevap vermiş ve :

— "*Kamaniçe* kalesini boş bulup almak ve hâli bulunan *Podolya*'yı işgal kolaydır; kılıcınız varsa pişkeş alırsınız" diye mukabele ettiğinden harekât başladı. Leh kıralı kendi kuvvetinden başka Nemçe ve Macar ve Kazaklardan aldığı kuvvetlerle seksen bin kişilik bir ordu hazırlamıştı; bunun elli bini atlı ve otuz bini yaya idi. Kıralın kendisi hasta olduğundan *Karakovi*'de kalıp ordusunu baş-hatman olan JAN SOBYESKİ kumandasiyle sevk etmişti. SOBYESKİ Osmanlı kuvvetlerine karşı bazı muvaffakiyetler elde ettiğinden Lehistan işi ciddileşti (1673).

Osmanlı vekayii kısmında gösterildiği üzere bu ikinci Lehistan seferinin ilk senesinde bizzat pâdişah da bulunmuş ve Lehlilerin müdafaası yüzünden harbin uzamasına mebni daha sonraki yıllarda serdarlar tayin olunmuş ve nihayet 1087 H.-1676 M. de Kırım hanı SELİM GİRAY ve ŞEYTAN İBRAHİM PAŞA ile Leh murahhasları KORİTSKİ ve BİDİRTSİYSKİ arasındaki görüşmeler neticesinde bir anlaşmaya varılmıştır.

Buna göre *Ukrayna*'da Lehlilerin ellerinde bulunup *Bücaş muahedesi* mûcibince henüz teslim edilmeyen iki kale Lehlilerde bırakılmış ve bir de en mühim olan vergi maddesi kaldırılmak suretiyle üç sene süren ikinci Lehistan seferine son verilmiştir [1]

Bu ikinci Leh seferinin ilk senesinde hasta bulunan Lehistan kıralı MİHAL (Mişel) 1673 sonunda çocuk bırakmadan vefat ettiği için Lehistan orduları başkumandanı KIZ HATMAN denileri JAN SOBYESKİ Lehistan kıralı intihap edilmiştir (1674 başı).

Sobyeski'nin İmparatorla ittifakı

Lehistan'la aktedilen bu muahede 1094 H. - 1683 M. senesine yani *Viyana muhasarası*'na kadar dokuz sene sürmüştür. Bu arada Osmanlılara karşı *Papa*'nın da teşvikiyle İmparatorla, Lehliler arasında Osmanlılar aleyhine bir anlaşma olmuş ve JAN SOBYES-

[1] Lehliler bu ikinci muâhedenin akdinden sonra bazı palangalarla *Podolya*'dan yer istiyerek bizim sulhümüz bunlarla mukayyeddir diye yine bir oyun bozanlık etmek istedilerse de bu sırada pâdişahın *Çehrin* seferine hareketi sebebiyle Rus seferinin kendi üzerlerine çevrilmesinden korkarak sulhe yanaştıklarından 1089 Muharrem ve 1678 Mart'ta kendilerine yeniden ahidnâme verilmiştir.

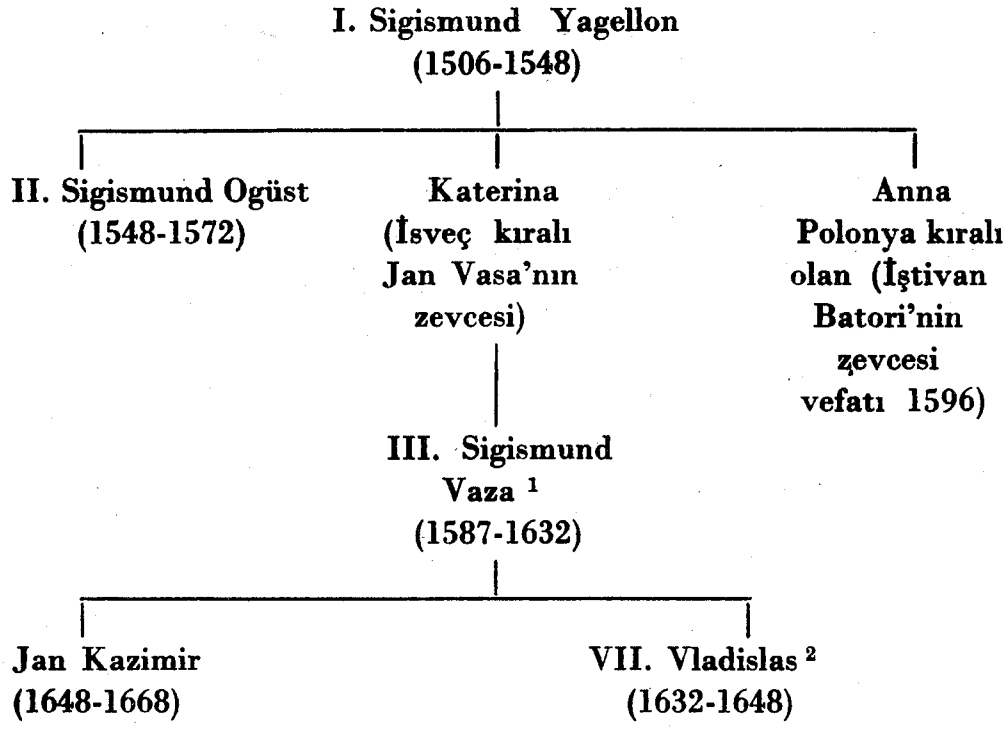
Kİ'nin kumandasiyle sevkedilen müttefik kuvvetleri *Viyana* önünde Osmanlı kuvvetlerini bozarak *Viyana*'yı kurtarmışlardır.

Bundan sonra Osmanlıların müttefiklerle 1699 senesine kadar devam eden muharebelerinde Osmanlılarla-Lehliler arasında *Boğdan*'ın kuzeyinde *Kamaniçe* ve *Hotin* önlerinde muharebeler olmuş, *Kamaniçe*'yi elde etmek isteyen Lehliler, her defasında mağlûp olmuşlardır. Nihayet on bir madde ve yirmi beş sene üzerine aktedilen *Karlofça muahedesi*'yle *Podolya* ve *Ukrayna* eyaletleri ve bu arada muahedenin ikinci maddesi mucibince *Kamaniçe* kalesi Lehlilere terkedilip onlar da buna mukabil *Boğdan*'dan işgal etmiş oldukları yerleri bırakacaklardı. Muahedenin beşinci maddesi mûcibince Kırım hanlarına her sene vermekte oldukları vergi kaldırılıyordu; yine muahedenin üçüncü maddesi gereğince harp esnasında Osmanlılar tarafından Kazak hatmanı tayin edilip *Boğdan*'da bulunmakta olan hatmanın vazifesine son verilmekte idi.

Lehistan kıralları

XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile onyedinci yüzyıldaki Leh kırallarının hepsi bir hânedandan olmayıp müteaddit aileye mensupturlar. 980 H. - 1582 M. de vefat eden Yagellon hânedanından SİGİSMUND OGÜST [1] 'ün ölümünden sonra çocukları olmamasına mebni yerine Osmanlı hükûmetinin yardım ve müzaheretiyle Fransa kıralı HANRİ DÖVALVA'nın oğlu olan *Anju* dükü HANRİ kıral olmuş (1573) ve bunun, bir sene sonra vefat eden biraderi IX. ŞARL'ın yerine Fransa kıralı olması üzerine Lehistan kırallığına yine Osmanlıların arzusiyle Lehistan kıralı I. SİGİSMUND'un damadı olan Erdal kıralı İŞTVAN BATORİ Kıral intihap edilmiş ve onun çocuk bırakmadan 1586'da ölümüne mebni yine I. SİGİSMUND'un diğer kızı ve İsveç kıraliçesi olan KATERİNA'nın oğlu III. Sigismund ile oğulları Lehistan kıralı olmuşlardır. Aşağıdaki cetvel bu suretle tertip olunmuştur.

[1] *Polonya* ile *Litvanya* bunun zamanında birleşmiştir.



Leh zadegânının tagallübünden bıkan KAZİMİR'in kıralliktan çekilerek *Paris*'e gitmesi üzerine yerine *Litvanya* grandükü MİHAL intihap edilmiş ve onun da 1673 senesi sonlarında ölümü üzerine Leh orduları baş-hatmanı JAN SOBYESKİ kırallığa seçilmiştir (1674 Ocak). JAN SOBYESKİ 1696'da öldüğü zaman epi mücadeleden sonra Lehistan kırallığına Saksonya elektörü olan JORJ'un oğlu II. OGÜST, I. FREDERİK OGÜST adiyle kıral intihap edilmiştir (1697). I. Fredrik 1704 senesine yani İsveç istilâsına kadar kıral olmuştur [3].

[1] Babası Jan Vaza'nın ölümünden sonra aynı zamanda İsveç kıralı da olduysa da katolik olduğundan, protestanların ısyanı neticesinde *Lehistan*'a kaçmış ve İsveç kırallığını tekrar işgal etmek için çalışmışsa da muvaffak olamamıştır.

[2] III. Vladislas, babasının sağlığında, İsveçlilerin Ruslara yardımına rağmen 1610'da Rus çarı ilân edildiği ise de, Lehlilerin tahakkümünü çekemeyen Ruslar bir sene sonra ayaklanarak Moskova patriği Germogen'in önderliğiyle mücadele edip *Moskova*'yı zabt ile Lehlileri tard edip Mihail Doroviç'i çar ilân ettiler (1613 Şubat).

[3] *Nusretnâme*'de Fındıklılı Mehmed Halife *(Zuhur-ı Fiten der memleket-i Lih)* başlığı altında şöyle diyor:

"Yuvannis-i sâlis ismiyle müsemma *Sobeski* kız hatmanı lakabiyle mulakkab olan Leh kıralı 1107 senesi Zilkade'sinde mürd olmagın Lih âyânı ve askeri beyin-

Osmanlı - Avusturya münasebetleri

Osmanlı devletinin Avrupa'da oynadığı hem askerî ve hem de siyasî mühim rol, on altıncı asırda Fransa'ya başeğdirmek suretiyle Avrupa imparatorluğunu kurmak isteyen V. ŞARL'ın (Şarlken'in) plânlarını alt üst etmiş ve kitabımızın ikinci cildinde görüldüğü üzere halefleri zamanında ve 975 H.-1568 M. sencsinde sekiz senelik nir muahede akdedilerek pek uzun süren harplere son verilmişti.[1] Daha sonra bu muahede müddeti 1576 senesi yanar (Niyar=Janviye=ocak) ayında biteceği için imparatorun müracaatı üzerine 982 Receb-1574 Ekim'de sekiz sene müddetle uzatılarak keyfiyet TERCÜMAN MAHMUD ile gönderilen nâme-i hümâyunla imparatora bildirilmiştir[2]. İşte bu suretle muahedelerin yenilenmesiyle iki taraf arasındaki dostluk 1000 H.-1592M.

lerinde azîm ihtilâl olup ittifakları olmamakla âdetleri üzre *Varşova* şehrine müşavere için bilcümle Lih âyânı cem olup kıral nasbı hususunda iki fırka oldular; bir fırkası Lehistan baş-hatmanı Yaylo (nüshada Yaylatenoski)ye bir fırkası kız hatmanı Potoski'ye tâbi ve aralarında fetret ziyade olup ve harp ve kıtâle başlayup ve memleket muhafazasına memur on beş bin kadar asker sekiz yıllık ulûfeleri verilmediğinden onlar da kıyam ile içlerinden Paratovski'yi baş dikip ısyan üzere olmalariyle iş tehlikeye düştü. Moskov çarı Aleksandire ve Nemçe çasarının hemşire zâdesi Lutrikoğlu ve Françe kıralının ammizâdesi Dekonte ve *Litve* hatmanı Sapice Lih askerine adamlar gönderip Lih kırallığına talip oldular ve İsveç kıralı dahi sekiz senelik geçmiş ulûfelerini verip diledikleri gibi asker ile ellerinden giden kalelerini alıvermek üzere kırallığa talip oldu. Asker buna meyletmişken mezhepleri gayrısıdır deyû kabul etmediler. Müteveffa kıral Yuvannis Salis'in büyük oğlu Yakub da Leh askerine adam gönderip kırallığa kabul ederseniz sekiz senelik ulûfenizi veririm dedi ise de ona da sen kıral oğlu değilsin; baban hatman iken dünyaya geldin; biz hatman oğlunu kabul etmeziz; mademki tatar ile karındaşlaşmayıp sulh olmadıkça işimiz hayra yüz tutmaz; anlar ile barışalım ittifaklariyle bir kıral nasbolunsun dediler. Nihayet Yahub'da arzusuna nâil olamadı; on yedi ay kavga devam edip nihayet Leh baş piskoposunun riyaset ettiği fırka Fransa kıralının ammi-zâdesi Dikonte'yi ve Lehistan başhatmanı İlya'nın riyaset ettiği fırka ise *Saksonya* hâkimi Ferideriko's'u isteyip çasara haber gönderdiler. Ferideriko's askerin sekiz senelik ulûfesini vermek şartiyle kıral olup *Karakovi*'ye geldi; tac giydi. Piskopos taraftarları ise Dikonte'yi kıral ilân edip onu davet ettiler. Dikonte *Danzig* yakınında karaya çıkıp, *Litvanya* ve Leh kuvvetleriyle ilerledi ise de Ferideriko's Nemçe, Moskova ve Kazaktan tedarik ettiği kuvvetle, Dekonte'ye galebe çalarak kırallığını pekleştirdi.

[1] Osmanlı Tarihi, c. 2. s. 327

[2] *Mühimme defteri*, c. 26, s. 300 ve 313 sene 982 H.-1576 M.

tarihine kadar devam etmiş ve Osmanlılar tarafından ihlâl edilen muahede, uzun süren bir harbi intaç ederek Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere *Zitvatoruk* muahedesiyle sona ermiştir. (1015 H. - 1606M.).

Zitvatoruk muahedesi teati edildikten sonra 1017 H. - 1608 M. de *İstanbul*'a gelen imparatorun büyük ekçisine sulh şartlarını havi ahidnâme verilmişti; fakat hudut köylerinden bir kısmının hangi tarafa ait olduğu ihtilâfı ve sulh ahkâmına mugayir bazı palangaların yapılması ve sair hudut ihtilâfları yüzünden her iki tarafı da tatmin etmeyen bu muahedenâmeyi imparator kabul etmek istemiyordu.

İmparatorun Erdel üzerinde hak iddiası

İmparator, *Viyana*'da Erdal kıralı Boçkay ile akdedilen muahedenin Zitvatoruk muahedesiyle Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edildiği hakkındaki fıkrayı elinde bir koz olarak kullanmak isteyerek *Viyana* anlaşmasına göre *Erdel*'in kendisine ait olduğunu iddia ediyordu; filhakika Zitvatoruk andlaşmasiyle BOÇKAY ile imparator arasında akdedilen Viyana muahedesini kabul etmek, imparatorun, Erdel üzerinde bir hakkı olduğunu kabul etmek demekti; çünkü BOÇKAY, muahede mubicince ölümünden sonra *Erdel*'i imparatora terk etmekte olup Osmanlı hükûmetinin bundan haberi yoktu; halbuki Erdel pâdişahın kılıcı ile zabtedilmiş yerlerden olduğu için orasının hiç bir suretle terki ihtimali yoktu. Viyana muahedesinin Osmanlı devletince tetkik edilmeyerek BOÇKAY'ın sadakatine itimad edilmesi hiç yoktan imparatora bu hakkı vermekte idi.

Zitvatoruk muahedesinde bazı tadilât

Bu ihtilâfın halli için imparator, Osmanlı hükûmetinden murahhas istemiş olduğundan ALİ BEY ile İSKENDER PAŞA'nın itimadını haiz GASPAR GRATYANİ [1] adında biri Zitvatoruk muahedesinin ta'dil edilmiş yeni bir şekli ile *Viyana*'ya gönderildiler. Nihayet uzun görüşmelerden sonra yeni bir harbe girişmekten çekinen imparator, kendi hükûmet adamlarının da tavsiyesiyle Osmanlı teklifini tetkik edip on iki madde daha ilâve edilmek suretiyle *Zitvatoruk anlaşması* yeni bir şekle girmiş (1024

[1] Bu, Gaspar Gratyani, daha sonra Boğdan voyvodası olmuştur.

H. ve 1615 Temmuz) [1] ve aynı milâdî sene sonunda *Prag*'da bulunan imparator tarafından tasdik edildikten sonra 1616 Haziran'ında musaddak nüshası elçi HERMAN ÇERNİN ile *İstanbul*'a gönderilmiştir; bu tadil edilen muahedenin dokuzuncu ve onuncu maddeleri ticarete ve tüccarlara aitti [2].

Muahede *Viyana*'da yenilenmiş olmasına rağmen Erdel işini halletmemişti. Murahhas ÇERNİN *İstanbul*'da bulunduğu sırada Erdel kıralı'nın, *Arad*, *Lipa* (Lipova) kale ve şehirlerini *Temeşvar* beylerbeğisine terk ile bunların Osmanlı hududu içine alınmalarını hükûmeti namına protesto etti fakat Erdel kıralı BETLEN GABOR'un elçisi bu toprakların Osmanlı pâdişahının himayesi altında bulunduğunu beyan ile ÇERNİN'e mukabele eylediyse de o eski fikrinde israr eylemişti.

Bu 1615 snesi müsalehasında Osmanlılarla Avusturyalılara ait köylerin tefriki için hükûmet tarafından murahhas olarak *Viyana*'ya gönderilmiş olan *Budin* valisinin kethüdası AHMED AĞA ile GASPAR GRATYANİ her iki tarafa ait köyleri Aralık 1617'de *Komorn* (Komaran) da bir mukavele imzalanmak suretiyle Erdel ihtilafı hariç olmak üzere bu hudud karışıklığını hallettiler.

[1] Zitvatoruk muahedesine yapılan ilâve maddeler için Osmanlı hükümeti tarafından Budin valisi Ali Paşa'nın kethüdası müteferrika Ahmed Ağa ve Gaspar Gratyani ve Avusturya tarafından Kardinal Forgaç ve Klezel ve müşavere meclisi reisi Molar-kont Altayım ve Macaristan hazine reisi Aponi vesairedir (*Hammer*, c. 8, s. 166) Naima tarihi Kardinal Forgaç ile (Klezel) e imparatorun birinci ve ikinci vezirleri ve hazine reisine de Macar vilâyeti defterdarı demektedir *(C. 2, s. 137)*.

[2] Dokuzuncu madde, her iki taraftan gelip giden tüccarların muayyen resmi verip emniyet içinde gelip gitmeleri ve onuncu madde de Roma imparatoru vilâyetleriyle Avusturya'dan gelecek tüccarların ellerinde vesikaları ve imparator bayrağı olmayınca Türkiye'ye girmelerine müsaade edilmemesi ve Avusturya, Almanya, İspanya ve Felemenk'ten deniz yoluyla gelecek tüccarların da imparator bayrağı altında gelmeleri ve yüzde üç gümrük ile konsolosa yüzde iki akçe vermeleri ve ölen tüccarların malına beytülmal tarafından müdahale edilmeyerek konsolosların el koymaları ve bu tüccarlar arasındaki dâvalardan dört bin akçeye kadar olanının mahallî kadılar tarafından görülüp fazlasının divan-ı hümâyunda kazaskerler huzûrıyle görülmesi gibi kayıtları ihtiva etmekte idi.

Sön anlaşmasına kadar olan durum

Zitvatoruk muahedesi mûcibince fevkalâde zamanlar hariç olmak üzere her iki devlet üç senede bir hediyelerle büyük elçi gönderecekleri için muahedenin akdinden sonra bu suretle elçiler gidip gelmekte idiler.

1619'da imparator MATYAS'ın yerine Alman imparatoru olan II. FERDİNAND tarafından bir sene sonra gönderilen elçi, dostluğu yeniledi; fakat dostluk zâhirî olup hakikatte *Erdel* (Transilvanya) ihtilâfı devam etmekte idi; bu ihtilâfa bir de 1029 H. 1620 M. de KARAKAŞ PAŞA tarafından zaptedilen *Vaç* (Vayçen) kal'ası ilâve edildi [1].

Bunu müteakip II. OSMAN'ın Lehistan seferi esnasında imparatorun Lehlilere askerle yardımcı kuvvet göndererek bunların Erdel kıralı BETLEN tarafından mağlûp edilmesi ve bundan bilistifade Erdel kıralının Avusturya topraklarına taarruzu üzerine iki taraf münasebetleri bozuldu; bu hal iki devlet arasında harbe müncer olmamakla beraber hudutlarda çekişmeyi mûcib oldu; hattâ Nemçe kuvvetleri de faaliyete geçerek BETLEN GABOR'la beraber hareket eden ve *Noygrad'ı* (Nograd) muhasara etmiş olan *Budin* beylerbeğisi MURTAZA PAŞA'yı mağlûp ettiğinden mesele büyüyerek Erdel kıralı meselesi şeklinden çıkıp muharebeyi intac edecek bir hal aldıysa da her iki taraf da ihtilâfların sulhen hallini istediler.

IV. MURAD'ın culûsı senesinin sonlarına doğru *İstanbul*'a gelen Avusturya elçisi, *Vaç*'ın terkine imparatorun muvafakat etmediğini bildirdi (1624) Fakat Erdel hariç olmak üzere diğer ihtilâflı noktaları halletmek için 1035 H.-1625 M. de *Zitvatoruk muahedesi*'ni tamamen yenilemek için Osmanlı ve Avusturya murahhasları arasında *Kiyarmat* (Kârmat) da bir görüşme yapılması muvafık görüldü. *Kiyarmat*'ta akdedilen konferanstaki görüşmeler de Osmanlılar tarafından *Budin* müftüsü İSA EFENDİ ve

[1] *Vaç* kal'ası *Budin*'in kuzeyinde ve *Tuna nehri* kenarında bulunup Avusturyalıların zaptettikleri *Bolondvar*'a mukabil *Budin* beğlerbeğisi Karakaş Mehmed Paşa tarafından sessizce işgal edilmiştir. İmparator burasının sulha mugayir alındığını ileri sürdüğünden *Kârmat* görüşmesinde halledilememiştir.

Budin Defter kethüdası MUSTAFA EFENDİ, *Kanije* ve *Eğri* sancak beyleri ile imparator tarafından KONT MİŞEL ALTAN ile KONT ESTERHAZİ ve diğer dört murahhas ve *Transilvanya* yani *Erdel*'in de birisi KAMUT olmak üzere dört murahhası bulunuyordu; fakat bu toplantı hiç bir iş göremedi; hudut çarpışmaları devam etti [1]

Erdel kıralı BETLEN GABOR tarafından 1036 H.-1627 M. de sadaret kaymakamına gönderilmiş olan mektupta, elli, altmış bin asker ve otuz pare top ile bir imparator ordusunun Osmanlılara ait *Hatvan*, *Solnok*, *Segedin* ve *Peşte* sancaklarında kışlayarak faaliyete geçtikleri bildirilmiş fakat Budin valisi MURTAZA PAŞA ile kendisi tarafından mukabele ve ordugâhlarında muhasara olunup bir kısmının açlıktan ve susuzluktan telef ve diğer kısmının anlaşmağa mecbur olması sebebiyle harbin sona ermiş olduğu arzedilmiş ve verilen üç ay mühlet zarfında iki taraf murahhasları *Komorn* bölgesi dahilindeki *Sön* (Sonbur) sahrasında müzakereye oturmuşlardır. .[2]

Birinci Sön görüşmeleri

Bu *Sön* veya *Sonbur* anlaşmasına mutlak selâhiyeti sebebiyle *Budin* valisi MURTAZA PAŞA tarafından Eğri beylerbeyisi MEHMED PAŞA ile Budin müftüsü İSA EFENDİ ve diğer iki sancakbeyi ve Budin azapları ağası ve Erdel kıralı tarafından MİHAL ve imparator tarafından Macar vali-i umumîsi, üç piskopos ve iki general murahhas tayin edilmişlerdi [3].

12 Eylül 1627'de yirmi beş sene müddetle on bir madde üzerine bir anlaşmaya varıldı. Buna göre *Zitvatoruk* ile ona müteallik olarak daha sonra akdedilen muahedeler ahkâmı hali üzere bırkıldı [4] *Zitvatoruk*'tan sonra Osmanlıların ellerine geçmiş olan *Lipav*, *Vaç* (Vayçen) -ki evvelkisi Erdel kıralı tarafından *Temeşvar* beylerbeyliğine terkedilmiş ve diğeri de Avusturyalıların işgal ettikleri *Bolondvar*'a karşılık olarak alınmıştı- meseleleri yine halledilemiyerek muallâkta bırakılmış ticaret ve esir

[1] *Hammer tarihi* (Âta Bey tercümesi), c. 9, s. 33.

[2] *Naima*, c. 2, s. 413, 414.

[4] Bu hususa dair Betlen Gabor'un vezir-i âzama gönderdiği mektup sureti *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır *(C. 2, s. 370)*.

[4] Zitvatoruk muahedesiyle zeyilleri *Beç* (Viyana) *Komaran*, *Kârmat* (Kiyarmat) da yapılmıştı (*Naima*, c. 2, s. 429, 430).

mübadelesi ile, palanga inşası meselesi hallolunmuş ve esaslı derdlerden biri olan hudut köyleri işi düzelememiştir [1]. Şu halde dört ay sonra Osmanlılarla, Avusturya ve Erdel arasında teati edilen muahedenin ihtilâfı mucip olan asıl meseleleri hal edilememişti.

Osmanlı elçisinin *Sön muahedesi*'ni imparatora takdimine mukabil imparatorun da tasdik etmiş olduğu muahedenâmeyi pâdişaha takdime memur edilen *Aşağı Avusturya* saltanat nâibi Baron Küfştayn (Baron de Kuefstein) bu arada imparatorun emriyle Cezvit ve Fransisken papaslarına ait bazı ricalarda bulunmağa memur edilmişti; O, Türkiye'den tardolunun Cezvitlerin *Viyana ahidnâması*'nin 7. maddesindeki bir fıkrayı kendi lehlerine tefsir etmek suretiyle Türkiye'ye kabullerini [2], bir de İstanbul'da bir katolik patrikliğinin ihdasını istediyse de hiç birisinde muvaffak olamadı.

İkinci Sön anlaşmasına kadar geçen olaylar

Büyük elçi Küfştayn altı ay sonra memleketine dönerken yerine daimî elçi olarak Rudolf Şmid gönderilmişti (1628). Bu sırada Almanya ile İsveç arasında muharebe başlamış olduğundan imparator Osmanlılarla bozuşmak istemiyordu.

1634'de *Aşağı Macaristan* meclisi müşaviri Kont Jan Rudolf Poşemb büyük ve muvakkat elçi olarak *İstanbul*'a geldi; Bu, İsveçlilerle muhabere eden *Budin* valisinin azlini ve *Zitvatoruk* müsalehasının 15. maddesi mûcibince Fulek, *Sumako*, *Seçen*, *Kiyarmat* gibi Avusturya'ya ait kalelerin etrafındaki köylerden alınan vergilerin alınmamalarını ve hudut yağmalariyle esir alınmasına bir son verilmesini istemekte idi; Poşemb (Puchhamb) elindeki talimata göre istekleri hakkında on üç madde üzerine kaleme aldığı lâyihayı Osmanlı hükûmetine takdim etti ve gayet tatlı dillerle vaidler alarak gelişinden bir buçuk ay sonra geriye döndü (16 Mayıs 1634).

[1] *Naima*, c. 2, s. 429 ilâ 431 ve *Hammer*, c. 9, s. 102.

[2] Bu 1024 Cemaziyelâhır ve 1615 tarihli, yirmi sene üzerine yapılan on iki maddelik anlaşmanın yedinci maddesinde (Memâlik-i mahrusada olan *İsevîler* ve papaslar kiliselerin meremmat edip âdetleri üzere incillerin okuyalar; hilâf-ı şer'i rencide olunmaya) deniliyor; sefir bundan istifade etmek istemişti. (*Naima*, c. 2, s. 138).

Hudut hâdiseleri devam etmekte idi; Osmanlılar *Aşağı* İstirya'yı işgal ederek *Ratisbon*'a kadar akın yaptılar, bu hal yeni bir istilâyı mûcib olacağından korkulduğu için *Ratisbon* Diyet Meclisi bu sırada hükümdar olan SULTAN İBRAHİM'i tebrik vesilesiyle *İstanbul*'a bir elçi vekili gönderdi (26 Nisan 1641). Elçi yapılan akınlardan şikâyet etti; buna mukabil Avusturyalılar da *Debica*'yı ve *Balaton gölü*'nü geçip tahribat yapmışlardı. Bunun için muahedenin yeniden gözden geçirilmesi Avusturyalılar tarafından istenmiş olduğundan bundan on beş sene evvel görüşme yapılmış olan *Sön* mevkiinde ikinci bir görüşme oldu.

İkinci Sön görüşmeleri

Bu ikinci *Sön* müzakeresinde Osmanlı hükûmeti tarafından tayin edilen Kapıcı-başı OSMAN AĞA riyasetindeki bir heyet ile Viyana hükûmeti tarafından BARON KESTENBERG başkanlığındaki heyet bulunup *Zitvatoruk* ve ona zeyl sulh andlaşmaları tetkik olunarak yeniden dokuz madde üzerine bir ahidnâme kaleme alınmıştır. Evvelki Sön ile ikinci Sön görüşmeleri arasındaki on beş sene zarfında Türkler evvelce ellerinden çıkmış olan *Bolondvar* ile bazı köyleri geri almış olduklarından dolayı İmparatorun murahhasları buna itiraz etmişler ise de mesele bir hudut komisyonuna havale olunmak suretiyle zâhiren ihtilâfa son verilmiştir (1051 H.-1641 M.).

İsveç'le muharebe eden imparatorun müşkül durumu

Hudut mücadelesi işi 2. *Sön* görüşmeleriyle sona erdiği sırada imparator büyük ve tehlikeli bir durumla karşılaştı; yani 1052 H.-1642 M. tarihinde Erdel hududundaki yedi kalenin kendisine verilmemesinden dolayı imparatorla arası açık olan Erdel kıralı I. RAKOÇİ ile [1] İsveç ordusu başkumandanı TORSTENSON [2] arasında iki tarafın murahhaslariyle yedi madde üzerine ve Avusturya aleyhine tedafüî ve tecavüzî bir ittifak yapıldı.

[1] İmparatorun, aralarındaki müsaleha mûcibince evvelce Erdel kıralı Betlen Gabor'a verip onun ölümünden sonra yine muahededeki bir madde üzerine geri almış olduğu yedi kasabayı Rakoçi'ye vermemesinden dolayı erdel kıralı, İsveçlilerle anlaşmıştı.

[2] Bu isim *Naima*'da (دوروز من دول) imlâsiyle yazılıdır *(C. 4, s. 91)*.

İsveç'le *Avusturya* arasındaki muharebede RAKOÇİ evvelâ tarafsız kaldı; fakat yedi kale meselesi ve imparator III. FERDİNAND 'ın *Macaristan*'daki protestanlara karşı takip ettiği mezalim onu *İsveç*'le ittifaka sevketti; bu suretle Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanımakta olan *Erdel* (Transilvanya) kıralı *İsveç*'le müttefikan otuz sene muharebesine katıldı; halbuki bu ittifak Osmanlı-Avusturya sulhünü bozacak mahiyette idi.

I. GÖRGİ RAKOÇİ, *İsveç*'le muahedeyi imzalayınca kendi elçisi ve Fransa ve İsveç elçileri ile birlikte Avusturyalılara harp ilân etmesi hakkında metbuu olan Osmanlı hükûmetinden müsaade istedi ve bu ittifak ve muharebe hakkında Osmanlı divanına mufassal bir de arîza göndererek İsveçlilerin muvaffakiyetlerini anlattı ve imparatorun sulh için müracaatına derhal muvafakat edilmeyip vaziyetin aydınlanmasına kadar geri bırakılmasını tavsiye etti ise de hükûmet dinlemedi[1] halbuki RAKOÇİ tavsiye ettiği şekilden büyük faydalar ummakta idi; hattâ *Yukarı Macaristan* kırallığını elde edecek olursa orası için de iki misli vergi vereceğini vadediyordu.

Bu sırada *Moravya* ve *Avusturya*'dan geçerek *Viyana*'ya doğru ilerleyen İsveç ordusu başkumandanı TORSTENSON'un muvaffakiyetleri RAKOÇİ'nin ümitlerini arttırdığı gibi Osmanlıların da her ihtimale karşı tımarlı sipahi kuvvetlerini *Budin* taraflarına toplamaları da ona cesaret vermişti [2].

Osmanlı hükûmetinin tarafsız kalması

Osmanlı hükûmetinin 2. *Sön muahedesi*'yle Avusturya ile anlaşıp bir an evvel sulh tasdik namesini göndermesi ve bu sırada RAKOÇİ'nin, Avusturya kumandanı BOŞYAMB tarafından mağlûp edil-

[1] *Naima*, c. 4, s. 90 ilâ 93.

[2] Bu sal içinde mah-ı şevvalde (1053) imparator Ferdinandos Âsitaneye kapı kethüdasına (küçük elçi veya maslahatgüzar) mektup gönderip mukaddema *Sön* sahrasında akdolunan on yedi sene hükmün altısı gidip onbiri kalmakla üzerine dokuz sene terakki ile yirmi seneyedek tekrar ahval-i sulhü söyleşmek üzere birkaç madde zikreylemiş; mezbur dahi arzeyledi; Erdel voyvodası Rakoçi Görgi kendi ile düşmanlık üzere olduğundan şikâyet edip Nemçe'den aldığı kaleleri red ve ol vilâyetten ref'ini rica eylemiş (*Naima*, c. 4, s. 62). Muâhede müddetinin bitmesine daha on bir sene gibi uzun bir müddet varken, imparatorun böyle acele edip muahedeyi yenilemek istemesi ve Rakoçi'den şikâyeti, tehlikeli vaziyeti dolayısiyle Osmanlı hükûmetini yoklayarak o taraftan da gelmesi muhtemel tehlikeyi önlemek içindi.

miş olması durumu bir dereceye kadar Avusturya lehine döndürdü; Avusturya ile bozuşmak istemeyen hükûmet, bu sırada hudut beylerbeyi ve sancak beylerine, Rakoçi'ye kat'iyyen yardım etmemelerini emreylediğinden [1] Rakoçi, imparatorla *Linz*'de bir muahede yaparak Avusturya tarafından işgal edilmiş olan kalelerin bazılarını geri aldı.

Bundan sonra imparator tarafından Baron dö Çernin'in riyasetinde kıymetli hediyelerle beraber [2] İstanbul'a büyük bir sefaret heyeti geldi (1054 Şaban-1644 Ekim) Çernin, bundan yirmi sekiz sene evvel yani I. Sultan Ahmed zamanında da yine elçilikle *İstanbul*'a gelmişti. Çernin'i kabul eden *Sultan* İbrahim, imparatorun, beş senedenberi kendisine elçi göndermemiş olmasından şikâyet etti ve sert konuşarak [3] :

"-İmparatorunuz bilmiyor mu ki beş senedenberi cülûs ettim; bu hal dostane muamele değildir" demişti.

Elçi kendisine verilen talimat mûcibince karşılıklı olarak bir sefaret hayeti gönderilmesini ve Rakoçi'nin İsveç'le ittifakının kesilerek kendisine terkedilen yedi kasaba ile iktifa edip diğer yerlere el uzatmaması için emir verilmesini ve *Sön*'da aktedilmiş olan muahedenin tasdikini ve ihtilâflı meselelerin halli

[1] Orta macar ile Nemçe muharebe edip Orta Macar beri canibe (Erdel tarafına) münkad olmakla *Budin* tarafından yardım istedikte bir miktar nefer verilip Nemçe galip gelmekle serhadli, çasarın ahdini bozduğu zanniyle vehme düşmesi üzerine *İstanbul*'da bulunan zuama ve erbab-ı timarın hudut muhafazasına gitmeleri ilân olunmuştu (*Naima*, c. 4, s. 94, sene 1054).

[2] Çernin'in sefareti ve getirdiği hediyelere dair *Naima*'da mufassal malûmat vardır (*c. 4, s. 95*).

[3] "...Sultan İbrahim Han hazretleri şiddet ve süratle tiz tiz bazı nesneler sorup elçinin aklı perakende ve ser-i sevdâvisi serasime olup anlar anlamaz mehmâemken cevap verip hayretinden lerzenak olup irtiâdından (itremesinden) parmağında dört bin filori kıymetli bir elmas engüşterini (yüzüğünü) huzur-ı hümâyunda düşürüp mahabet-i meclis-i hümâyun hayretinden haberdar olmayıp taşra çıkıp konağına geldikte hatemi, hademe, saray-ı hümâyunda bulduklarında bir kulu ile gönderdiler getirip hanede kendüye teslim eylediler. Elçi serasime olduğunu nakledip ben Sultan Ahmed Han hazretlerine geldim idi; halim ve müteenni pâdişah idi. Bana sualleri rıfk ve mülâyemetle oldu; amma bu pâdişah acîb yavuz ve tiz-mizac olup kati tiz tiz söyleyip acele ile sormakla suallerini bir hoş anlayamadım..." demiştir. *Naima*, c. 4, s. 97.

için hudut komisyonu teşkilini ve bir de *Kudüs-i şerif* anahtarlarının Rumlardan alınarak Katoliklere verilmesini istiyordu. Bu tekliflerin sonuncusundan maadası kabul olundu ve ÇERNİN 1645 senesi baharında (1055 Safer) Osmanlı elçisi YUSUF ÇAVUŞ ile birlikte [1] *Viyana*'ya döndü.

İstanbul muahedesi

DÖRDÜNCÜ MEHMED'in cülûsunu imparatora tebliğ için gönderilen Kapıcı-başı HASAN AĞA ile uzun müddettenberi *İstanbul*'da daimî elçi olan ŞİMİD (Schmid de Scharzenhorn) ile beraber *İstanbul*'a döndüler; ŞİMİD, temdidiyle beraber müddetinin bitmesine üç sene kalmış olan *Zitvatoruk muahedesi*'nin yeniden yirmi sene için uzatılmasına memurdu ve muvaffak da oldu ; 1059 H. - 1649 M. tarihinden îtibaren yirmi sene için *İstanbul* muahedesi adı verilen muahede yenilendi [2]. ŞİMİD, muahedenâmeyi *Viyana*'ya götürüp imparatora tasdik ettirdikten sonra ertesi sene *İstanbul*'a getirdi. Muahede ahkâmına göre hu-

[1] *Hammer*, c. 10, s. 47 (Âta Bey tercümesi) bu elçinin İbrahim Paşa olduğunu yazıyorsa da o tarihlere kadar henüz paşa rütbesinde *Viyana*'ya elçi gönderilmediğinden bunun *Naîma*'nın kaydı gibi Yusuf Çavuş olması ve belki muvakkat bir paye ile gitmiş bulunması îcabediyor. "...Ferdinandos imparatora, taraf-ı saltanattan elçilik ile giden Yusuf Çavuş, Rebiulâhırın beşinci günü (1645 Mayıs 31) *Beç* kalesine vardıkta âyan-ı devleti istikbal edip enva-ı ikram ile imparatora götürdüler. Nâme-i hümâyun ile taraf-ı şehriyariden gönderilen hedâyâyı iletip buluştuklarında ayağ üzere kalkıp istikbal ve ziyade ikram etti. Mezbur çavuşun rivayeti ve mektubu üzere bu esnada İsveç askeri *Tuna*'nın karşı yakasında vaki *Beç* kalesine tahminen sekiz mil yerde (takriben üç buçuk saat) Nemçe'nin *Berim* nam kalesini muhasara edip nice zamandanberi döğüp ve Rakoçi'nin seraskeri Yakos dahi *Akyayla*'nın öte yüzünde Beç kıralı memleketinde geşt ü güzar ve teaddisinden kurâ ahalisi firar edip Rakoçi dahi hareket ve cemiyet üzere olmağla imparator gayet mütehayyir ve muztarip olup, *Beç* hisarı etrafında kavi hendekler çekip yeniden kapılar ve kal'a etrafına topraktan sedler yaptırdı. Biraderi bundan akdem uzlet-nişîn olmuştu; ittifak-ı âyan ile getürüp serdar tayin etti..." *Naîma*, c. 4, s. 175. Yusuf Çavuş'un mektubunda İsveçlilerin faaliyetlerine ve Rakoçi'ye dair malûmat vardır.

[2] Osmanlı elçisinin götürdüğü nâmede *(Sen ki Nemçe imparatorusun)* diye yazılmak lâzım gelirken *(Sen ki Nemçe kıralısın)* diye yazıldığına imparator îtiraz etmiş ve Osmanlı hükümdarı namesinde *ben ki* yazıp *biz ki* diye yazmadığından dolayı yalnız kıral yerine imparator yazılmak suretiyle nâme tashih olunduktan sonra îade edilmiştir (*Naîma*, c. 5, s. 21).

dud komisyonları tayin edildiyse de iki tarafın hudud beyleri buna sıkı sıkı riayet etmediler.

İmparatorun Erdel işine müdahale etmek istemesi

1061 H.-1651 M. de imparatorun büyük elçisi gelip *Sön* muahedesini yeniledi; 1069 Şevval - 1659 Temmuz'da hediyelerle gelen imparatorun elçisi getirdiği nâmede metbûuna karşı ısyan etmiş olan II. Görgi Rakoçi'nin afvını rica ediliyordu. II. Rakoçi serkeşliği ile hükûmeti epi uğraştırmış, Erdel'in harabisine sebep olmuş ve Köprülü Mehmed Paşa'nın *Erdel*'e girmesi üzerine kaçmış ve yerine Barçkay Ekoş tayin edilmişti; işte böylece Avusturya hududu üzerinde bir kaleye sığınmış olan II. Rakoçi, imparatorun şefaatiyle tekrar Erdel kırallığını elde etmek istemişti.

Pâdişah bu tavassutu kabul etmeyip, Çasar'ın maksadı aradaki sulhü devam ettirmek ise Rakoçi'yi ele getirip göndermekdir cevabı verilip elçi iade olundu ve Erdel işinin kat'î şekilde halli için hazırlığa başlandı [1]. 1660'da Rakoçi yaralanark öldü; imparator, *Erdel*'in bu karışık vaziyetinden istifade için Osmanlıların Erdel kıralı tayin ettikleri Ekoş Barçkay'a karşı o da Kemeni Yanoş'u tahrik etti; Barçkay Ekoş'u öldürttü. Osmanlı hükûmeti bu defa da Apafi Mihal'i Erdel kıralı ilân ederek yerine oturttu; imparator, *Erdel*'in, Kemeni Yanoş'a verilmesi hakkında *İstanbul*'a müracaat ettiyse de Vezir-i âzam Köprülü Mehmed Paşa, imparatorun elçisine Erdel'in Osmanlı devletine ait olması cihetiyle Avusturya'nın o işe müdahale edemiyeceğini ve Apafi Mihal'in kıral olduğunu kat'î surette beyan etmiş olduğundan [2] Erdel işi iki devlet arasında muharebeyi intac edecek bir şekil aldı.

1606'deki *Zitvatoruk muahedesi*'yle ona ek olan diğer muahedeler tadil, tecdit ve ilâvelerle 1073 H. - 1663 M. senesine kadar —huduttaki bazı hâdiseler müstesna— elli yedi sene muharebesiz devam etmişti; bu sırada yani 1662'de pâdişah zâhiren Girit muharebesi sebebiyle *Venedik*'le devam etmekte olan harbi kat'î bir neticeye vardırmak için karadan ve *Bosna* üzerinden Venediklilere ait *Dalmaçya*'ya girmeğe karar verip nakliyat için yollar

[1] *Naima*, c. 6, s. 401 ve *Silâhdar*, c. 1, s. 166.

[2] *Hammer*, c. 11, s. 85.

açtırmış ve 1663 baharında da sefere çıkmak suretiyle vaziyet hiç bir suretle Avusturyalılara sezdirilmemişti.

Bu sırada Avusturyalıların *Erdel*'e tâbi kalelerden *Sekelhit* (Szechelhyd) ile *Kolojvar* kalelerini aldıkları haberi gelip bu hususta imparatora nâme yazılıp muvafık cevap alınamadığından başka ahidnâmeye mugayir *Kanije* hududunda *Zerinvar* kalesi yapılmış olduğundan Venedik seferi Avusturya seferine çevrilmiş ve vezir-i âzam FAZIL AHMED PAŞA serdar-ı ekrem tayin edilmiştir. Bu sırada Osmanlı tahtında AVCI SULTAN MEHMED ve Alman imparatorluğunda da I. LEOPOLD bulunuyorlardı.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere bu sefer iki sene sürdü ve *Vasvar* muahedesiyle neticelendi (16 Muharrem 1074 -Ağustos 1664). Muahedenâmelerin teatîsi münasebetiyle her iki taraf büyük elçilerle nâme ve hediyeler gönderdiler [1] Osmanlı hükûmeti Rumeli beylerbeğiliği payesiyle KARA MEHMED PAŞA'yı gönderip [2] ona mukabil imparator tarafından da VALTER DÖ LESLİ (Walter de Leslie) riyasetinde bir büyük sefaret heyeti gelmiştir (1665).

Büyük elçiyi huzûruna kabul etmiş olan IV. Mehmed :

"- Vükelây-ı devletime tenbih etmişimdir, ahde ve şurûta riayet ederler; muhalefet karşı taraftan olmadıktan sonra bu taraftan olmaz" diye elçiye beyanatta bulunmuştur; filhakika Osmanlı hükûmeti muahede şartlarına riayet etmiş ise de Avusturyalılar *Uyvar* civarında yaptıkları kale ile muahedeye riayet etmediklerini göstermişlerdir [3].

[1] Osmanlı hediyeleri murassa sorguç, bir direkli otağ, yirmi seccade, beş İran halısı, yüz sarık, kırk hilât bir okka anber ve divan tertibi raht ile eğerlenmiş iki at ve sekiz eğerlenmiş at idi.

[2] Kara Mehmed Paşa, hareketinden avdetine kadar gördüğü şeyleri ve imparatorun mülâkatını havi bir lâyiha kaleme almıştır. Kara Mehmed Paşa *Viyana*'da gezerken iç kaleyi görüp ölçmüş ve kale duvarlarının kalınlığı hakkında malûmat vermiştir (*Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 403 ilâ 409).

[3] *Uyvar* beylerbeğisi Sührab Mehmed Paşa, Avusturyalıların yaptığı kaleyi vaktiyle haber vermeyip müsamaha ettiğinden dolayı îdam edilmiştir (*Silâhdar*, c. 1, s. 552). Halbuki Sührab Mehmed Paşa, bunu daha başlangıçta haber vermiş ise de sadr-ı âzam kaymakamı Merzifonî Kara Mustafa Paşa ile aralarının açık olması sebebiyle sadaret kaymakamının ihmali buna yükletilmiştir. Sührab Mehmed Paşa, Köprülü'nün sadarete geçmesine yardım edenlerdendir.

İmparatorun sefaret heyeti *İstanbul*'da bir müddet kalıp büyük camileri, yalı köşkünü ve tersaneyi gezmişler ve bunlara ŞAMÎ'ZÂDE ve KANLICA'da BAHAÎ EFENDİ bahçelerinde vezir-i âzam tarafından ziyafet verilmiş ve cırıt oyunu gösterilmiştir; hattâ büyük elçi cırıt oyununu hayretle seyrettikten sonra kendi memleketinde böyle harp oyunu görmediğinden dolayı: "Bu oyun mu yoksa döğüş mü?" diye sormuştur [1].

KÖPRÜLÜ-ZÂDE FAZIL AHMED PAŞA sadareti müddetince Avusturya ile olan muahedeye riayet etmiş ve hattâ Avusturyalılara karşı isyan etmiş olan *Orta Macar*'ların serdarı TÖKÖLİ İMRE'nin himâye edilmek üzere hükûmete müracaatını red ederek hiç yoktan bir sergüzeşte atılmak istememişti; filhakika katolik Avusturyalıların, protestan mezhebinde bulunan *Orta Macarlar* hakkındaki muameleleri tahammül edilemez derecede idi.

Kara Mustafa Paşa'nın siyaseti

FAZIL AHMED PAŞA'dan sonra vezir-i âzam olan MERZİFONÎ KARA MUSTAFA PAŞA, TÖKÖLİ İMRE'nin müracaatını kabul ile ona *Orta Macar kırallığını* verdirdi; imparator kendi topraklarında kendisine âsi bir serkerdeye beylik verilmesini protesto ile bunun sulh şartlarına aykırı olduğunu bildirmişti; yine bu sırada *Uyvar* veya *Nöhozel* taraflarındaki köylerin tefriki ve hangi tarafa ait olduğu meselesi de iki devlet arasında çetin müzakere ve tartışmalara sebep olmakta idi. Vezir-i âzam Avusturya'nın itirazlarını pâdişaha bildirmedi; bundan başka vezir-i âzam "*Macarların Almanlardan yüz şikâyeti*" ismiyle eser yazmış olan TÖKÖLİ İMRE'nin elçisini pâdişaha takdim ile himaye altında aldırdı ve askerle de kendisine yardım ettirdi; *Orta Macarlar*'a ait bir haylı kale ve palanga ve bu arada Orta Macarların merkezi olan *Kaşa* alınıp TÖKÖLİ'ye verildi.

Bu sırada, 1093 Cemaziyelâhır 1682 Haziran'da ikinci defa imparatorun elçisi KONT ALBER DÖ KAPRARA (Albert de Caprara) gelip müddetinin bitmesine iki sene kalmış olan muahedenin yirmi sene müddetle temdidini teklif etti ise de mutlak surette Avusturya ile harbe karar vermiş olan KARA MUSTAFA PAŞA, elçiye:

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 385, 392.

- "Yanık kalesi verilip bu sefer dolayısiyle sarfedilen para tazmin olunursa belki sulhü yenileriz" demiş, bunun üzerine elçi de :

- "Beni çasarım tecdid-i sulh için gönderdi; yoksa mal ve memleket ver demedi, siz ise sefer kapısını açtınız, üzerimize asker çektiniz, arada ifsad ile bu kadar kan dökmek Allah'tan reva mıdır? Ben çasarıma ne yüzle varayım?" diye tekrar tekrar söylemişse de dinletememiştir. [1]

Mutlak surette bir mâceraya atılmak isteyen KARA MUSTAFA PAŞA 1094 H.-1683 M. seferiyle devleti on altı sene süren *Macaristan* ve *Mora* kıt'aları ve *Azak* kalesinin elden çıkmasına, memleketin harabîsine yüzbinlerce nüfusun ziyaına sebep olan harbin çıkmasına sebep oldu.

Muharebe esnasında bir kaç defa sulh teşebbüsleri olduysa da [2] bir netice vermedi; nihayet 1110 H. - 1699 M. de *İngiltere* ve *Felemenk* devletlerinin tavassutlariyle *Karlofca* barışı yapıldı.

XVI. YÜZYIL SONLARİYLE XVII. YÜZYILDA AVUSTURYA (HABSBURG) HANEDANINDAN GELMİŞ OLAN ALMAN İMPARATORLARI

I. Ferdinand

Arşidük Şarl (Vefatı 1590)

II. Ferdinand (1619-1637)

III. Ferdinand (1637-1657)

I. Leopold [3] (1658-1705)

Ferdinand (Tirol kontu)

II Rudolf (1576-1612)

II. Maksimilyan (1564-1576)

Matyas (1612-1619)

[1] Silâhdar c I, s. 758

[2] II. Süleyman'ın culûsunu müteakip 1099 Ramazan tarihli Avusturya Leh ve Venedik'e gönderilen nâmelerle sulh yoklaması yapılmış ise de imparator I. Leopold'un yüksekten atması sebebiyle bir netice çıkmamıştır (*Nâme defteri*, c. 5, s. 46-50).

[3] Leopold'ün imparatorluğuna kadar, Alman imparatoru seçimi elektörlerin intihabiyle yapılırken bundan sonra irsî olmuştur.

Osmanlı - Fransa münasebetleri

Kanunî'nin ölümünden sonraki münasebetler

1559'da ölen Fransa kıralı II. HANRİ'den sonra büyük oğlu II. FRANSUVA (vefatı 1560) ve ikinci oğlu IX. ŞARL (vefatı 1574) ve küçük oğlu III. HANRİ (vefatı 1589) zamanlarındaki dostluk eskisi kadar kyvvetli olmamakla beraber yine samimi olarak devam etmiştir meselâ, *Lepanto* (İnebahtı) muharebesi esnasında Fransa kıralı, Osmanlılara karşı muhasım bir vaziyet almadığı gibi papanın faaliyeti hakkında Osmanlı hükûmetine malûmat da vermiş, *İngiltere* ve *Navar kıralı* ile birlikte *İspanya* aleyhine hareket için Osmanlıları da ittifaka idhal etmek istemiş ve 1572'-de Osmanlılardan deniz vasıtasiyle yardım talebinde bulunmuş ve bu suretle iki taraf münasebetleri iyi gitmiş [1] verdikleri ahidnâmelere riayet eden Osmanlı hükûmeti de Fransa'nın Türkiye'deki mümtaz mevkiini muhafaza etmiştir ; III. HANRİ biraderi ŞARL'ın kırallığı zamanında *Anju* dukası iken onun Lehistan kırallığına intihabı hususunda Osmanlı hükûmetinin ne suretle çalıştığı gerek Osmanlı vekayii ve gerek Osmanlı-Lehistan münasebetleri kısımlarında görülmüştür.

XVI. yüzyılından sonraki münasebat

III. MURAD hükümdar olduğu zaman (982 H. - 1574 M.) Fransa ile olan münasebet eski samimiyetini kaybetmişti; yeni Osmanlı hükümdarı ve bilhassa vezir-i âzam SOKULLU MEHMED PAŞA, Osmanlı devletinin yardımiyle Lehistan kıralı olduğu halde az bir müddet sonra Fransa kırallığını kabul eden III. HANRİ'ye gücenik olduklarından ve aynı zamanda *İstanbul*'da Fransız mümessili bulunan Giy DÖ NOAY (Gilles de Noailles) adındaki piskoposla imtizaç edilemediğinden pâdişahın cülusunu tebliğ için Fransa kıralına elçi gönderilmemiş ve bundan dolayı Fransa

[1] *Mühimme defteri*, c. 19, s. 330 ve 359 ve *Mühimme*, c. 22, s. 49. Fransa kıralı IX. Şarl'ın (982 H. -1574 M. de ölümü üzerine yeni kıral III. Hanri ile validesi Katerin Dömedici taraflarından Osmanlı pâdişahına *Eks* piskoposu elçiligi ile iki nâme gelmiştir. Bunda Şarl'ın öldüğü ve Hanri'nin kıral olduğu yazılıp eskisi gibi Osmanlı hükümdarının dostluğu istenmekte idi. Buna karşı Osmanlı hükümdarı gerek kırala ve gerek validesine dostluğu teyid eden 982 Cemaziyelâhır 29 ve 1574 Ekim tarihli iki nâme yollamıştır (*Mühimme defteri*, n. 26, s. 269 ve 270).

mümessili *İstanbul*'dan ayrılarak yerine bir maslahatgüzar bırakmıştı.

Jak Jermini

Bu güceniklik sebebiyle iki devlet arasındaki münasebet kesilmemiş ve güceniklik de çok sürmiyerek bir müddet sonra yani 1577'de JAK JERMİNİ (Baron de Germoles) elçilikle *İstanbul*'a gelerek kırk beş sene evvel akdedilmiş olan ticaret ahidnâmelerini yenilemeğe muvaffak olmuştur; yeni ahidnâmeyi Fransa'ya götüren memur hünkâr müteferrikası rütbesinde idi.

JERMİNİ (Germigny) yavaş yavaş eski Fransız elçileri gibi şöyle böyle nüfuz tesis etmeğe çalışıyordu, nitekim yaptığı tavassut ile PİYER ÇERÇEL'i Eflâk voyvodalığına tayin ettirmeğe muvaffak olmuş (1583) fakat iki sene sonra voyvodanın azlinden tekrar tayini için sarfettiği gayret boşa gitmiştir. Bunun elçiliği zamanında Fransa'yı tehdit etmekte olan İspanya kıralı II. FİLİP'e karşı Fransa'nın Osmanlı hükûmetinden istediği deniz yardımı yapılmamıştır (1585).

Jermini bir müddet sonra Fransız elçileri gibi diğer elçilere (Venedik, Leh, İngiltere) de verilmiş olan müsaadelerden fazla olarak bir takım imtiyazlar daha istemek suretiyle III. MURAD'a bir arîza takdim ettiyse de pâdişah bu arîzanın kenarına :

- "Şimdiye kadar size ettiğimiz inayetlere karşı sizin tarafınızdan da bilmukabele insaniyet ve mürüvvet gösterilmesi icabeder" hatt-ı hümâyununu yazıp elçinin arîzasını iade etmiştir.

1583 senesindenberi *Galata* da bulunan Cezvit pederler, *Jermini*'nin delâleti ve 1618 Kasım fermaniyle *Sen Benuva* kilisesine sahibe olmuşlardır [1]. Cezvit pederler Papa VIII. Greguvar tarafından gönderilmişlerdi.

JERMİNİ'nin yerine gelen LANSKOM'un zamanında JAN KLEMAN isminde bir rahip tarafından Fransa kıralı III. HANRİ öldürülmüş olduğundan (1589) yerine protestan mezhebinde bu-

[1] Bu tarikatın lâğvından sonra Sen Benuva kilisesi ile buna ait ikametgâh *Lazaris*'lere verilmiştir (*Galland*, s. 21).

lunan Navar kıralı IV. HANRİ kıral olmuştru[1] koyu katolik olan LANSKOM IV. HANRİ'nin kırallığının Osmanlı hükûmeti tarafından tanınmaması için çalıştı ise de, hükûmet böyle mezhep mücadeleleri kendisini alâkadar etmediğinden yeni kıralı tanımakla, İngiltere ile diğer devletlerin yaptıklarından başka bir şey yapmadığını bildirdi [2].

Yeni kırala aleyhdar olan sefir LANSKOM'un yerine FRANSUVA SAVARİ BREV DÖ SASİ (François Savary Bréves de Sasy) yollanmış ve selefi LANSKOM da İspanya casusu addolunarak

[1] III. Hanri'nin ölümiyle Fransa kırallığı *Kapet hanedanı*'nın *Valva* şubesinden *Burbon* şubesine geçmiştir. *Navar* kıraliçesi Jane Albert ile Antuvan dö Burbon'un oğlu Hanri daha Navar kıralı iken IX. Şarl'ın hemşiresini almış ve III. Hanri'nin katlinden sonra IV. Hanri unvaniyle Fransa kırallığına getirilmiştir (1589). Protestan mezhebi taraftarı olan IV. Hanri 1610'da mutaassıb bir katolik tarafından katledilmiştir. Mezhep ve vicdan hürriyetini temin için *Nanet fermaniyle* protestanlara karşı müsait davranmıştır. IX. Şarl daha hayatta iken hemşiresini bu *Navar* kıralına verdiğini ve bunun İspanya ile papaya düşman olduğunu ve İngiltere ile protestan Alman prensleriyle müttefik bulunduğunu Osmanlı hükümetine bildirmişti (*Mühimme*, c. 19, s. 330). Osmanlı vesikalarında *(Navara beyi Lutra'nın başı ve papanın düşmanı)* diye tavsif edilen kıral bu Navar kıralı ve protestan olan Hanri'dir.

[2] Bu tarihlerde ve daha evvel Fransa'da katolikler ile yeni mezhep taraftarı kalvenistler yani protestanlar arasında muharebe oluyordu. Osmanlı hükûmeti, bu mezhep muharebelerine dair *Dubrovnik* yani *Raguza* cumhuriyeti vasıtasiyle muntazaman malûmat alıyordu. 976 H.-1568 M. de Fransa'daki mezhep muharebeleri dolayısiyle Dubrovnik cumhuriyeti, Fransa kıralı IX. Şarl ile Prens Dökonde arasındaki muharebelerden (1567 ilâ 1570 bahis ile divan-ı hümâyunı Fransa vaziyetinden haberdar etmekte ve Osmanlı hükûmeti bu suretle Fransa'nın durumunu gözden kaçırmamakta idi (*Mühimme*, c. 7, s. 1012. sene 976).

Fransa'da bu mezhep muharebeleriyle beraber kırallık için de ihtilâflar vardı. III. Hanri katolik olmakla beraber protestanlara da dokunmayıp her iki tarafı da idare ediyordu; fakat buna karşı protestanların imhasını isteyen Hanri Dökiz de vardı; bu aynı zamanda Fransa kıralı olmak istiyordu. III. Hanri bunu öldürmüş ise de bir katolik papası da Hanri'yi öldürmüştü. III. Hanri, Dökiz'i öldürdükten sonra kendi durumunu kuvvetlendirmek için kalvenist olan Navar kıralı Hanri ile birleşmişti. III. Hanri vurulunca ölümünden evvel Burbon ailesinden olan Navar kıralının saltanat varisi olduğunu tasdik eylediğinden Navar kıralı bu suretle IV. Hanri adiyle Fransa kıralı olmuştur; bu tarihte *İstanbul*'da elçi bulunan Lanskum, koyu katolik olduğundan Osmanlı hükûmetinin yeni kıralı tanımasını istememiştir.

evvelâ *Galata*'da hapsedilip sonra yani 1592'de serbest bırakılarak *Malta*'ya gitmiştir [1]

Selânikî tarihi'ne göre halkın *Kabasakal* adını vermiş oldukları SAVARİ DÖ BREY 1589'da IV. HANRİ'nin cülûsunu tebliğ için elçilikle *İstanbul*'a gönderilmiş, getirdiği nameyi vermiş ve bilmukabele Osmanlı hükümdarı da yeni kırala MUTAHHER AĞA ile cülus tebrikini havi namesini yollamıştır. Yeni Fransız elçisi Türkçeyi çok güzel konuşup yazıyordu.

SAVARİ DÖ BREV 1004 H.-1596 M. de *Eğri* seferi esnasında *İstanbul*'da bulunmayıp *Fransa*'da olduğundan avdetinde kıralı namına pâdişahın *Eğri* saferini tebrik ile getirdiği hediyeleri takdim etmiş ve aynı zamanda Fransızlara ait iken İspanyolların eline geçmiş olan bir kalenin istirdadında ve hem de Endülüs Müslümanlarına yardımda bütün masarifi Fransa'ya ait olmak üzere yüz kadar Osmanlı donanmasının Fransız donanmasiyle birleşmesini teklif etmiştir [2].

SAVARİ DÖ BREV'den sonra 1606 da BARON DÖ SALİNYAK (Salignac) veya asıl ismiyle FRANSUVA DÖ GANTO BİRON (François de Ganto Biron) elçi gelmiştir. Bu sefir, Cezair denizcilerinin tecavüzleriyle Fransız konsolosunun uğradığı kazadan dolayı hükûmeti tarafından vukua gelen zarar ve ziyanın tazminine memur edildi; bu elçi *İstanbul*'da vefat ederek Cezvit kilisesine defnolundu (1611).

İstanbul'da Cezvit faaliyeti

SALİNYAK'ın yerine AŞİL DÖ HARLEY (Achille de Harley) geldi bu BARON DÖ LAMOL diye de tanınırdı. Bunun zamanında itibaren Cezvitlerin *İstanbul*'da bazı ısyana benzer tahrikâtı görülmüştür. Bu Cezvitler, kendi lehlerine *Napoli* kıraliyle papaya mektup göndermek üzere Rum patrik vekilini vasıta yapmışlar ve bundan dolayı patrik vekilinin asılmasına sebep olmuşlar (1025 H.-1616 M.) ve kendileri de hapsedilmişlerdir; dört hafta

[1] *Hammer tarihi* (Âta Bey tercümesi), c. 7, s. 170.

[2] *Selânikî*, s. 357 ve 358 (basılmamış kısım) bu elçinin adı *Selânikî*'de Kiyaskil'dir. Döbrev on beş sene *İstanbul*'da Fransız elçisi olarak kalmıştır. Türkçeyi iyi bildiğinden, Türkiye hakkında müteaddit eserler okumuş ve yazmıştır. Fransa'ya giderken bir kaç Türk lisanı muallimi götürüp bunlar vasıtasiyle ve Türk harfleriyle on beş muhtelif kitap yazmıştır (*Hammer*, c. 8, s. 300).

kadar mevkuf kalan Cezvitler Fransa elçisi Aşil dö Harley'in tavassutiyle hapisten çıkarılmışlarsa da bundan sonra *İstanbul*'da oturmalarına müsaade edilmiyerek aynı sene Ekim ayında hudut harici edilmişlerdir.

Aşil dö Harley'in yerine gelen kardeşi Filip dö Harley (Kont dö Sezi) Osmanlı devletinin saray kadınları vasıtasiyle idare edildiğini zannederek bu yüzden çok para sarfiyle külliyetli borç altına girdi ve bu borcu ödemek için *Halep* gümrüğünü iltizam eyledi ise de muvaffak olamıyarak daha fena bir duruma düştü, geri çağrıldı, fakat borçları sebebiyle alacaklıları kendisini salıvermediler; sonra ticaret eşyasına bir vergi zammiyle bunun borçlarının tedrîcen ödenmesine bir çare bulundu.

Filip dö Harley, *Yesûrîler* denilen bazı propagandacı Cezvitlerin Türkiye'de yerleşerek Rumları katolik yapmak hususundaki faaliyetlerini müdafaaya kalktıysa da hükûmet bunları tard etti. Hattâ Fransa elçisi Kont dö Sezi'nin bundan müteessiren pasaportlarını alıp gitmek istemesine ehemmiyet verilmedi ve o da yerinde oturdu. Harley'in kâtiplerinden biri Polonyalı bir mahbusun kaçmasını temin ettiği için dayak yedi ve sefir buna itiraz edince gözaltına alınıp sonra serbest bırakıldı [1].

Filip dö Harley'in yerine Kont dö Marşevil yani Hanri dö Gürney tayin edildi (1631) [2]; fakat azledilen Filip dö Harley cömert olduğundan kendisini sevenler vasıtasiyle el altından yaptığı tahrikât ve bol para vadiyle Marşevil'i geri döndürmek için çalıştı; Marşevil de iyi muhit yapamadı; oğlunun bir mahbusun kaçmasını temin etmesi ve bir bayram günü kilisede Avusturya imparatoru elçisinin yerini alıp üst tarafa geçmek

[1] *Hammer* (c. 8, s. 182) *İstanbul*'da Fransız sefirinin, Kazak Koreki'nin kaçmasını teshil etmiş olan Fransız tercümanlarının tecziyesi dolayısiyle tevkif ve tahkir edilmesinden dolayı Osmanlı hükûmeti Fransa kıralı XIII. Lui'ye hem özür dilemek ve hem yeni hükümdar Sultan Osman'ın culûsunu bildirmek üzere Hüseyin Çavuş adında bir sefir göndermiş olduğunu yazıyor.

[2] *Hammer* (c. 9. s. 283) Filip dö Harley yani Kont dö Sezi'nin hem 1631 ve hem de 1638 Eylül'ünde *İstanbul*'da Fransa elçisi bulunduğunu yazıyor, yine *Hammer*'in sefirler cetveline göre 1631'de Harley'in sefirlikten ayrıldığı doğrudur; fakat Marşevil'den sonra Harley, asîl olarak değil Fransız tebeasının arzusiyle vekil olarak sefirlik etmiştir. Marki dö Bonnak da muhtırasında Filip dö Harley'in 1631 senesine kadar sefirlikte bulunduğunu beyan etmektedir (s. 11).

istemesi ve buna muvaffak olamayınca temaruz etmesi gibi hallerden ötürü sefaret nüfuzunu kırması üzerine geri çağrılmış ve yeni sefir gelinceye kadar vekâleten Fransa tabeası işlerine sabık sefir *Kont dö Sezi* yani FİLİP DÖ HARLEY baktı.

Sefir vekili olarak FİLİP DÖ HARLEY 1639'da yeni sefir gelinceye kadar kaldı ve bu defa elçi olarak gelen JAN DÖ LA HEY (Jean de la Haye) kendisine de bir oyun oynamak ihtimaline binaen karaya çıkar çıkmaz FİLİP DÖ HARLEY'i geldiği gemiye bindirip Fransa'ya yolladı. HARLEY yirmi iki sene Türkiye'de kalmıştır.

Dö Lahey zamanı Fransa kıralı XIV. Lui'nin ilk sefiri olan Dö LAHEY'in sefareti 1660 senesine kadar yirmi bir sene sürmüş ve bazı hâdiseler ve bilhassa gerek bunun ve gerek kendisinden evvelki bazı Fransız elçilerinin Türkler aleyhine başlangıç olarak Osmanlılara tâbi hıristiyanları katolik yapma propagandası ile tahrik etmek suretiyle siyasî entrikaları ve casusluk peşinde koşmaları son zamanlarda zaten gergin olan Osmanlı-Fransız münasebetlerini büsbütün bulandırmıştır.

XIV. Lui zamanında Başvekil RİŞLİYÖ ve MAZAREN'in başvekilliklerinde Avusturya'ya karşı Türkiye ile Fransa'nın siyasetleri birbirinin aynı olduğundan yani her iki devlet te Avusturyanın zayıf kalmasını siyasetlerini esas yaptıklarından dolayı birbirleriyle anlaşmış idiler; daha evvel de Osmanlı hükûmeti aynı siyaseti takip ederek Fransa'ya yardım etmişti.

Dö LAHEY'in ilk zamanları sessiz geçmiş ise de Venedik muharebesi sebebiyle sonraları *İstanbul*'daki vaziyet hakkında Venedik amiraliyle mektuplaşarak casusluk etmesi vezir-i âzam KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'dan hakaret görmesine sebeb olmuştur. Bazı ecnebi eserler bunun hakaret görmesinin, vezir-i âzam değişmesinden yeni vezir-i âzama verilmesi âdet olan hediyeyi geç vermesinden ileri geldiğini yazarak sefirin casusluk işini örtmek isterlerse de Dö LAHAY'i yine tamamen temize çıkaramazlar, çünkü casusluk ettiği hükûmetçe resmen tebeyyün etmiştir. Hâdise şöyledir :

VERTAMAN adında *Türkiye*'ye seyahat etmek isteyen deniz-

ci bir Fransız subayı [1] Venedik amiralının *İstanbul*'da Fransız elçisine verilmek üzere kendisine bir zarf içinde tevdi ettiği mektupları elçiye götürmiyerek *İstanbul* kaymakamına teslim etmiştir; o sıra pâdişah ve vezir-i âzam *Edirne*'de bulundukları için İstanbul kaymakamı bunları *Edirne*'ye göndermiş bunun üzerine Dö Lahey Edirne'ye davet edilmiştir.

Dö Lahey, mesane hastalığından bahis ile temaruz ederek oğlu Denis Dö Lahey'i göndermiştir. Mektupların şifreli olması sebebiyle bunların muhteviyatına dair elçinin oğlundan malûmat istenmiş ise de bu genç tehevvürle sert konuştuğundan vezir-i âzam bunu tevkif ettirerek babasını *Edirne*'ye getirtmiştir. Köprülü Mehmed Paşa, Dö Lahey'in casusluk etmesinden dolayı ona sert muamele etti [2] ve vezir-i âzam bu sırada Erdel seferine gittiğinden, Denis Dö Lahey onun avdetine kadar mevkuf kaldı.

Dö Lahey'in hakaret görmesi ve oğlunun hapsedilmesi Fransa'da haber alınır alınmaz, başvekil Kardinal Mazaren tarafından vezir-i âzama hitaben yazılmış bir mektup ile bir Fransız asilzadesi *İstanbul*'a gönderildiyse de ehemmiyet verilmedi; bundan dolayı Osmanlı hükûmetine gücenmiş olan XIV. Lui Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferinin ilk senesindeki muvaffakiyetini müteakip papa VII. Aleksandr'ın teşvikiyle Osmanlılar aleyhine yapılacak mukaddes ittifaka dahil olmak isteyerek imparator Leopold'e yardımcı Fransız askeri gönderdi.

Dö Lahey 1660 da oğluyla beraber *Fransa*'ya döndü ve Fransa tebasının kararıyle sefaret işlerine bir müddet vekil olarak Roboli adındaki Fransız tüccarı baktı. Bu sırada iki Fransız memuru elçi vekiline hitaben yazılmış bir mektupla kralın pâdişaha nâmesini ve vezir-i âzama mektubunu getirdiler. Fransa kıralı, elçisinin mâruz kaldığı hakaretten dolayı tarziye istemekte

[1] Bu denizci Fransız subayı sonradan islâmiyeti kabul ederek Osmanlı donanmasında kaptanlık etmiştir.

[2] Bazı eserlerde Dö Lahey'in dayak yediği yazılmakta ise de Marki dö Bonnak, bunun uydurma olduğunu ve Köprülü'nün bunları tehdit etmekle beraber dayak atmak gibi bir muamelede bulunmadığını yazmaktadır. Yalnız gerek Marki dö Bonnak ve gerek diğerleri hediye takdimi işiyle casusluk meselesini birbirine karıştırarak güya Köprülü'nün hediyeyi geciktirmesinden dolayı sefire hakaret ettiğini yazmışlardır.

ve bundan başka Dö Lahey'in oğlu Denis Dö Lahey'in elçi olarak kabul edilip edilmiyeceği sorulmakta idi; tarziyeye yanaşılmayıp ikinci suale muvafık cevap verilmişti [1].

1665 senesinde Denis Dö Lahey, Fransız elçisi olarak ve *Kayser* harp gemisiyle *İstanbul*'a geldi ve Avusturya ve İngiltere elçileri gibi karşılanmasını istediyse de Vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa, karşılamağa on divan çavuşundan fazla göndermedi; elçi de tantanasızca 7 Aralık 1665 de sefarethaneye girdi.

Fazıl Ahmed Paşa, Fransa kıralının, Girit'te Venediklilere ve daha sonra *Sengotar* da imparatora askerle yardımı ve Çicel'in Fransızlar tarafından işgalini bir türlü hazmedemiyerek Fransız elçisini ayakta olduğu halde kabul etmeyüp teşrifat kaidesi hilâfına oturduğu yerde kabul etti ve bundan dolayı da Denis Dö Lahey şikâyette bulundu ve bu hal bir daha yapılacak olursa ahidnâmeleri iade ile Fransa'ya döneceğini bilvasıta vezir-i âzama bildirdi. İkinci bir kabulde yine aynı halin devam etmesi üzerine elçi, ahidnâmeleri, vezir-i âzamın ayağına doğru attığından hakaret gördü. Vezir-i âzama kılıç çekmek istediyse de divan çavuşundan bir tokat yedi; üç gün nezaret altına alındı ve sonra pâdişahın emri üzerine vezir-i âzam elçiyi ayakta kabul etmek suretiyle ona tarziye vermiş oldu [2].

Denis dö Lahey 1670 tarihine kadar *İstanbul*'da elçilik etti; fakat kendisine yüz verilmediği için sefirliği sönük geçti ahidnâmeler yenilenmedi; nihayet geri çağrıldı.

Kont dö Novantel (Naintel):

Denis Dö Lahey'in yerine kıral XIV. Lui basit bir mümesil göndermek istedi ise de Türkiye ile mühim ticaretleri olan tüccarlar ve Marsilya Belediye reisinin ricaları üzerine bu fikrinden vazgeçerek Şarl Fransuva Oliviye yani Markî Dö Novantel adında hâkimlikten yetişmiş bir elçi tayin edilip 20 Ağustos 1670'de *La Prenses* fırkateyni ile *Marsilya*'dan gönderildi; bu müdebbir bir zattı; fakat Fransızlarla olan münasebet iyi değildi; Fransa'nın, Türklerle muharip devletlere askerle yardım etmesi sebebiyle Osmanlı hükûmeti Fransa ile ahidnâmeleri yenilememekte idi; bundan dolayı Fransız tüccarları yüzde üç

[1] *Hammer*, c. 11, s. 95 ve c. 16 (Fransa sefirleri cetveli).

[2] *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 11, s. 160.

gümrük yerine yüzde beş ve daha ziyade veriyorlardı; Novantel'in esas vazifesi ahidnameleri yenilemek ve gümrük resminin yüzde üçe indirilmesini temin etmekti.

Novantel 1082 H. - 1671 M. de İstanbul'a gelerek pâdişahın bulunduğu *Edirne*'ye gitti (I şubat 1671) ve huzura kabul olundu ise de kendisine pek iltifat edilmedi [1]. Çünki Girit harbinde Fransızların Venediklilere yardımları sebebiyle IV. MEHMED, Fransa kralına küskündü. 1080 H.-1669 M. de Fransa donanmasının *Kandiye* muhasarasında Venediklilere yardımından dolayı divan-ı hümayunda Fransız elçisinin yeri, Venedik'le sulh yapıldıktan sonra Venedik elçisine verilmek suretiyle Fransa elçisinin derecesi küçültülmüştü [2]. Münasebet böyle gergin bir safhada iken NOVANTEL İstanbul'a gelmişti.

NOVANTEL, geldikten sonra ahidnâmenin yenilenmesini istedi, fakat Vezir-i âzam FAZIL AHMED PAŞA 1664 senesinde Fransa'nın Avusturya'ya yaptığı yardımı ve Kandiye muhasarasında Venediklilere hem asker ve hem para cihetiyle olan muavenetlerini unutmadığından ahidnâmesini yenilenmesine yanaşmamıştı; hattâ bir mülâkat esnasında KONT NOVANTEL, Fransızların Türklere karşı dostluğunda ısrar etmesi üzerine KÖPRÜLÜ ZÂDE ona :

- "Siz bana mütemadiyen Fransa'nın dostluğundan bahseylemektesiniz; bununla beraber ben her harp ettiğim yerde kıralınızın askeriyle karşılaştım" sözleriyle Fransız elçisini ilzam etmişti.

Ahidnâmeleri yenilemek üzere NOVANTEL iki defa *Edirne*'ye kadar gitti ise de eli boş döndü ve nihayet 1088 H.-1677 M. de arzusuna muvaffak oldu.

NOVANTEL, Vezir-i âzam MERZİFONÎ KARA MUSTAFA PAŞA'nın sadaterinde divan-ı hümâyuna geldiği zaman vezir-i âzam kendisini sedirin altına ve kenar tarafına koydurduğu iskemleye oturtmak istedi; elçi, iskemlenin selefleri zamanındaki gibi sedirin ortasına tesadüf eden yerde olmayıp daha aşağıda olmasından dolayı

[1] 1081 H.-1671 M. de .. mâh-ı Ramazan'ın ikinci günü *reşen* (Receb, Şaban, Ramazan) mevâcibi verilip Françe elçisi pâye-i serir-i şevket-masîre yüz sürüp kıralları tarafından arz-ı ubûdiyet ederek hediyesiyle nâmesini verdikte asla iltifat-ı hümâyun buyrulmadı...) *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 561.

[2] *Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 188, sene 1095.

îtiraz ederek oturmadı ve itirazını tercüman MAVROKORDATO vasıtasiyle vezir-i âzama bildirdiyse de vezir-i âzam, iskemlenin yerini değiştirtmediğinden o da hediyelerini alıp geri döndü; fakat bu usulü diğer sefirler kabul ettikleri için daha sonra Fransa elçisi de bu yeni kaideye tâbi oldu ise de [1] bu son şekle tebaiyyet ettiğinden dolayı hükûmeti tarafından muâheze edilip azlolundu; bu hususta kendisini sevmeyen Fransa başvekili Kolber'in de tesiri vardı. Hattâ kıral, Novanteli olmağa gelen gemi süvarisine, NOVANTEL'e elçi muamelesi yapmamasını emredip kendisini *Bastil hapishanesi*'ne atmak istemiş ise de bazı dostlarının himayesiyle cezası sürgüne çevrilmiştir.

Novantel'in elçiliği zamanında Fransa Başvekili KOLBER masrafı kıral tarafından görülmek Türkçe ve diğer şark dilleri öğrenmek üzere İstanbul'a on iki genç göndermiştir. Daha sonra bunların evvelâ Fransa'da BÜYÜK LUİ kolejinde okuduktan sonra İstanbul'a gönderilmeleri takarrür etmiştir (1672). [2] Galland "İstanbul'a ait günlük hâtıralar" isimli eserin'de Fransa elçisinin Türkiyedeki hıristiyanlarla alâkadar olarak onları Kalvenizm'den uzak bulundurup Katolikliğe meyl ettirmeğe çalıştığını İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye patrikleriyle mektuplaşdığını yazıyor.

Novantel'in yerine Giyyeraj (Guillaagues) [3] tayin edildi (1093 H. - 1682 M.) bunun ilk işi kıralın şeref meselesi addettiği divan-ı hümayundaki iskemle meselesini halletmekti; fakat bu sırada vukua gelen bir hâdise bu işi unutturmuştu.

1681 Ağustos'unda bir kaç Trablus korsan gemisini takip eden Fransız amirali DUGUESNE kumandasındaki Fransız gemisi, evvelâ dostluk flamasiyle *Sakız* önüne gelerek demirledikten sonra adaya iltica eden korsanları istemiş ve red cevabı alınca harp flamasını çektikten sonra şehir ve kaleyi topa tutup kasabada epi hasaret yapmıştı; bunun üzerine hükûmet *Fransa*'dan

[1] Kara Mustafa Paşa sadaret kaymakamı iken Fransız elçisi geldiği zaman rahatsızlığından bahis ile özür dileyerek onu kendi oturduğu sedirin alt tarafına koydurduğu iskemleye oturtmuş ve vezir-i âzam olduğu zamandan tâ ölümüne kadar aynı tarzı değiştirmemiştir (*Hammer*, c. 12, s. 8 (fransızca tercümesinden).

[2] *Galland* c. 1, s. 147.

[3] Gabriyel Jeseph de la Vergne de Guilleragues.

tazminat istemiş ve Fransız elçisi GİYYERAJ ile uzun ve çetin görüşmelerden ve külliyetli tazminat alındıktan sonra hâdise kapatılmıştır.

Bundan sonra sıra divan-ı hümâyunda oturulacak iskemlenin yerine geldi. Bu iskemle işini bahane ederek Fransız elçisini tahkir eden MERZİFONÎ KARA MUSTAFA PAŞA *Viyana* bozgunluğundan sonra îdam edilmiş olduğundan GİYYERAJ'ın getirdiği nâmede Fransa'nın bundan sonra Osmanlı devleti düşmanlarına yardım etmiyeceğine dair XIV. Lui'nin verdiği teminat ve gönderdiği dostluk hediyeleri üzerine [1] geçmişe bakılmayarak yine divandaki iskemlenin eski yerine konmasına müsaade edildiği gibi ahidnâme de yenilendi [2].

GİYYÖRAG 1685 Mart'ına kadar (1096 Safer) sefirlikte bulundu ve Osmanlı hükûmetinin büyük harpte Fransa'yı bîtaraf tutmak istemesinden istifade ile Fransa tebaası lehine ve gümrük serbestîsini havi bir takım fermanlar almağa muvaffak olduktan başka *makamât-ı mübareke* denilen *Kudüs*'teki mukaddes emanetlerin Fransa'nın nezareti altına verilmesine dair de çalıştı.

GİYYÖRAG harp münasebetiyle pâdişahın bulunduğu *Edirne*den *İstanbul*'a dönerken nüzül isabetiyle vefat ederek yerine 1686 da JİRANDEN (Pierre de Giranden) tayin edildi. Bu elçi de Osmanlı kuvvetlerinin bilhassa Avusturya ve Venedik cephelerindeki muvaffakiyetsizliğinden ve Fransa'nın tarafsız kalarak sonra Avusturya ile Fransa arasındaki muharebe dolayısiyle olan vaziyetten istifade ile devleti hesabına bir takım menfaatler elde etmekten geri kalmadı [3]. Bu elçinin 1689'da *İstanbul*'da vefatı üzerine

[1] *Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 189.

[2] Fransa kıralının (... min baad nakz-ı ahdetmemek ve devlet-i aliyye düşmanlarına imdat ve iânet eylememek şartiyle îtizar nâmesiyle mûteber elçisi gelip yine kelevvel iskemlelerini rica ve taleb etmekle mâh-ı Zilhicce'nin (1095 H.- 1684 Kasım) onsekizinci pazar günü divan-ı hümâyuna davet ve ziyafet ve arz odasında kabul şerefine nâil olup nâmesini sundu...ve kudretimiz nisbetinde dostunuza dost ve düşmanımıza düşman olacağız diye özür diledi. Sultan Mehmed (hemen sözünüzde sâbit-kadem olun bir şeyden acz ve ihtiyacımız yoktur...) diye cevap verdi (*Silâhdar*, c. 2, s. 189).

[3] Jirarden, *Edirne*'de bulunurken, kıralın tenbihi üzere Has-ahır *Raht Hazinesi*'ni gezip bin çift murasa altın ve gümüş hayvan takımlarını dağlar gibi yığılmış görünce hayran olmuş, hepsi bu mudur diye sormuş ve kendisine asıl hazinenin *İstanbul*'da bulunduğunu söylemişlerdir (*Silâhdar*, c. 2, s. 233).

yerine tayin olunan ŞATONÖF [1] aynı sene eylülünün yirmi sekizinde *İstanbul*'a geldi.

Bu tarihte Fransa ile Avusturya arasında başlayan muharebe [2] iki senedenberi devam etmekte idi.

Osmanlı hükûmeti, Fransa ile Alman imparatoru, İngiltere ve müttefikleri arasındaki ihtilâftan istifade ile Fransa'yı harbe devama ve Fransa da Avusturya'nın galibâne vaziyetinden endişe ederek Osmanlı devletini muharebede sabata teşvik ediyordu. Bilhassa kıral bu hususu sefirine emretmişti [3]; hattâ II. SÜLEYMAN'ın cülûsunu müteakip 1688 Temmuz'unda Avusturya ile bir anlaşmaya varmak için *Viyana*'ya gönderilen ZÜLFİKAR EFENDİ'nin sulh müzakeresinde bulunması Fransız elçisini telâşa düşürerek keyfiyeti *Paris*'e yazmıştı. Bunun üzerine XIV. Lui, Osmanlı-Avusturya muharebesinin devamını kendi siyasî emeline muvafık görerek imparatora harp ilân edeceğini Osmanlı hükûmetine bildirmiş ve filhakika 1688 Ekim ayında Fransa'nın, Almanya ile müttefiki olan devletlere harp ilân ettiği haber alınmıştır [4]

[1] Châteauneuf markisi Costagneres.

[2] Fransa'ya karşı 1688'de Alman (Avusturya) imparatoruyla papa ve İspanya, İsveç kıralları, Savua dukası ve bir kısım Alman prensleri arasında *Augusburg*'da aktedilen ittifakı müteakip zâhiren Kolonya elektörünün tayininden çıkan ihtilâf üzerine başlayan bu muharebeye İngiltere de dahil olmuş ve dokuz sene sürmüştür.

[3] Sefir Şatonöf *İstanbul*'da dört meselenin halline memurdu: 1 — Avusturya harbinin devamını temin etmek, 2 — Lehlilerle sulh akdine tavassut, 3— *Oranj* prensi Giyyom'un İngiliz kıralı tanımaması, 4— *Kudüs*'teki merkad-i mukaddesin yani *Kamâme* anahtarlarının ortodokslardan alınarak katoliklere verilmesi. Elçi bu dört işten birincisi ile sonuncusunu başarmağa muvaffak oldu. Lehlilerle müsalehaya Lehistan kıralı muvafakat etmedi. Üçüncü maddede vezir-i âzam Fazıl Mustafa Paşa tarafından ilzam edici cevapla red olundu. Vezir-i âzam elçiye :

"İngiliz milletinin kıral olarak tanıdığı kimsenin hakiki kıral olduğunu; îcabında pâdişahlarını tahtından indiren Osmanlıların başka milletlerin kıral-larını değiştirmek haklarını tanımasının pek tabîi bulunduğunu söylemiştir (*Hammer*, c. 12, s. 550, 551).

[4] Kral XIV. Lui tarafından Kudüs'teki lâtin rakiplerine verilen imtiyazların istikrarını rica yollu Osmanlı Hükümdarına gönderilen nâmeye 1101 Recep ve 1690 Nisan tarihiyle verilen cevabda kıralın arzusuna müsaade olunmuştur. *(Naima defteri 5 s. 97)*

Şatonöf, zeki olup Osmanlı hükûmetinin idarî mizacını bilip kendi hükûmetine ait işlerden başka bir şeyle meşgûl olmadığından dolayı kendisini sevdirmişti; sarayda el tuttuğu gibi hariçte de Şeyhü'l-islâm Feyzullah Efendi ile tanıştığından işlerini yorulmadan görmüştü; selefi zamanında başlamış olan *Makamat-ı mübareke* meselesini Fransa hükûmeti lehine halle muvaffak oldu [1].

1699'da Şatonöf'ün yerine Ferriol heldi; yeni elçi Osmanlı hükûmetinin imparator ve müttefikleriyle sulh yapmasına mani olmağa çalıştı; 1697'de Fransa kıralının, Osmanlı devletini yalnız bırakarak imparator ve müttefikleriyle *Risvik* muahedesini yapması, Osmanlı hükûmetini gücendirmişti [2]. Ferriol bu muahedenin pek yakında bozularak muharebenin yeniden başlayacağını kıralı namına temin etmesine rağmen Osmanlı hükûmeti Fransa'nın hasmı İngiltere ve Felemenk hükûmetlerinin tesiriyle *Karlofca* muahedesini akdetti ; filhakika Ferriol'ün dediği gibi Fransa ile İmparator ve müttefikleri arasında ve 1701 senesinde yeni bir muharebe(İspanya veraseti muharebesi) başladı.

[1] *Makamat-ı Mukaddese*'nin (*Beytüllahim*, *Kamâme* kilisesindeki eşya, *Nasıriye*'deki kilise ve manastırlar, İsa peygamberin salbolunduğu tepedeki kemerler, merkadini örten büyük ve küçük kubbeler; İsa'nın mukaddes zeytin yağıyle yağlandığı taş ve buna mümasil şeyler) anahtarları evvelce katoliklerde iken, *Cezvit* tahrikâtından dolayı Osmanlı hükûmeti bu emanetleri 1636'da bir beratla Rumlara vermiş ve buradaki *Fransisken* papaslarını çıkarmıştı; fakat iki sene sonra ne yapıp yaparak Fransiskenler bunları tekrar elde etmişlerdi. Bundan bir sene sonra yani 1049 H.-1639 M. de ve IV. Murad zamanında *Sultan Ahmed camiine* her sene bin kuruş îrad vermek suretiyle anahtarlar katoliklerden alınıp tekrar Rumlara verilmiş ve Osmanlı-Fransız münasebetlerinin bu tarihlerde iyi olmamasına mebni mukaddes makamların anahtarları Rum patrikhanesinde kalmış ve Şatonöf'un elçiliği zamanında anahtarlar yine Fransa'ya yani katoliklere verilmiştir.

[2] *Nusretnâme*'de sulh-ı Nemçe ve Françe başlıklı kısımda şöyle deniliyor:

"On bir senedenberû Nemçe ile Françe arasında iş'al bulan âteş-i cenk ve cidalin itfasıçün İsveç kıralı olan XII. Karlo'nun ihtimam ve tavassutu ile tarih-i velâdet-i Hazret-i İsa aleyhisselâmın 1697 senesi teşrin-i evvelinin (Ekim) yirminci günü ki hicret-i nebevî aleyhisselâmın dahi 1109 senesi Rebiulâhırının ondördüncü çarşanba günüdür, Nemçe çasarının ve Nemçe herseklerinin ve Françe kıralının mezûn ve murahhas vekilleri ve tavassut eden İsveç elçisi *Nederlande* memleketinde vaki *Risvik* sarayında bir yere gelip mâbeyinlerinde muvafakat-ı külliye ile otuz yedi madde üzerine sulh olmalariyle..." bu otuz yedi madde *Nusretnâme*'de aynen mukayyettir.

FERRIOL Pâdişah tarafından kabulü sırasında teşrifat kanunu mûcibince belinde taşıdığı meçi çıkarmak istemediğinden dolayı uzun münakaşalardan sonra huzura girmiyerek geri dönmüştür. FERRIOL asabî ve hırçın bir zat olup elçiliği müddetince geçimsizliği devam etmiş ve bu hâli kendisinin geri çağrılmasına sebeb olmuştur. Bazı maceraları MARKİ DÖ BONNAK'ın muhtırasında kaydedilmiştir [1].

XVI. YÜZYILIN SON YARISİYLE XVII. YÜZYILDA GELEN FRANSIZ KIRALLARI

Valva hanedanından gelen kırallar

II. Hanri
(1547-1559)

II. Fransuva (1559-1560) — IX. Şarl (1560-1574) — III. Hanri (1574-1589)

Burbon Hânedanı

VI. Hanri
(1589-1610)

XIII-Lui
(1610-1643)

XIV. Lui
(1643-1715)

Osmanlı-İspanya münasebetleri

Osmanlı devleti XVI. yüzyılın birinci yarısından îtibaren yani V. Şarl (Şarlken) zamanındanberi İspanya ile hasmâne münasebatta bulunmuş ve nihayet sekiz senelik bir muahede ile 971 H. - 1563 M. de iki taraf arasında şöyle böyle bir barışıklık olmuştu.

[1] *Marki dö Bonnak'ın muhtırası*, s. 49 ilâ 60.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere *Lepanto* veya *İnebahtı* muharebesinde düşman müttefikleri arasında İspanya da vardı; Venedik, Papa ve İspanya arasında 1571 Mayıs'ının yirmi beşinde (979 Safer) Osmanlılara karşı bir ittifak yapılarak donanmaya V. ŞARL'ın, tâbii, oğlu DONJUAN DOTRİŞ başkumandan tayin edilmişti. Venedik Osmanlılarla sulh yapıp harpten el çektiği halde İspanya kıralı amiral DOTRİŞ'i *Tunus*'un zabtına memur etmişti; filhakika *Tunus* İspanyolların eline geçmiş ise de nihayet burası kat'i surette alınıp *Kuzey Afrika*'da nüfuz tesis etmek isteyen İspanya'nın ümitlerine son verilmiştir (1574 Ekim)

Hükûmet SOKULLU MEHMED PAŞA, sadaretinin sonlarına doğru (985 (H.-1577 M.) İspanya ile müzakereyi kabul etmişti. Kral II. FİLİP'in murahhası olarak 1577 senesinde *Milan*'lı *Don Marigliyano* adında[1] bir murahhas *İstanbul*'a gelmiştir. On bir ay sonra bu murahhasın hükûmete verdiği sulh ahidnâmesi tadilat ile beş sene sonra kabul olunup ancak üç sene için bir mütareke (sulh değil) yapılabildi.

Akdeniz'de geniş ülkelere ve *Kuzey Afrika*'nın dörtte üçüne sahip olan Osmanlı devleti bu denizde kendisine büyük rakip olarak *İspanya*'yı gördüğünden ona karşı daima îtimadsız davranıyor ve bundan dolayı diğer devletlerle olduğu gibi onunla bir ahidnâme imzalamak istemiyordu; üç sene için yapılan mütareke 1581 ve 1582 senelerinde birer sene müdetle temdit olunmuştu.

Bu sırada Kuzey Afrika'daki *Vadi's-sebil* muharebesinde maktul düşmüş olan Portekiz kıralı SEBASTİYANİ'nin tâbii oğlu DON ANTONİYO tarafından İspanya kıralı FİLİP aleyhine olarak Osmanlı devletinden yardım istemek üzere gönderilen elçi, aradaki mütarekeye sadık kalındığı için isteğini elde edemiyerek geri döndü.

İspanya kıralı II. Filip'in *Fas*'ta hükümdar ailesi arasındaki saltanat mücadelelerinden istifade ile Osmanlılar aleyhine *Fas sultanı* ile anlaştığı görüldüğü gibi on altıncı asır sonlarında İn-

[1] Arşivdeki mühimme defterinde bu murahhasın adı (Don Martil) diye geçiyor (*Mühimme* 30, s. 32 sene 985 Muharrem 28 (1577 Nisan) *Hammer* tarihinin sonundaki elçiler cetvelinde, Margiliyano'nun 1581'de üç sene için bir mütareke akdine muvaffak olduğunu beyan ediyor.

giltere ile olan temasta da Anglikan kilisesini tutan kıraliçe ELİZABET'in Osmanlı hükümdarı III. Sultan Murad'ı katolikliği himaye eden İspanya kıralı aleyhine sevk etmek istediği görülüyor[1].

ŞARLKEN, imparatorluğunun oğluyla kardeşi arasında taksimi sırasında Felemenk ülkesi İspanya ile beraber ikinci FİLİP'in hissesine düşmüştü. Felemenklilerin İspanyollara karşı muhalefetleri ve İngiltere'den himaye görmeleri ve kıraliçe ELİZABET'in protestanları himâye etmesi ve İngiliz kıraliçesinin, II. FİLİP tarafından teklif edilmiş olan izdivaç teklifini red etmesi neticesinde İspanya ile İngiltere'nin arası açılmış ve nihayet İspanya'nın, İngilizler üzerine sevketmek istediği *mağlûp olmaz Armada*'yı sevkinden evvel her ihtimale karşı Akdenizde ânî olarak bir Osmanlı tecavüzüne uğramamak için divan-ı hümayuna müracaat ederek nihayet bir senelik bir mütareke elde edebilmişti (1583).

Bundan sonra İspanya kıralının, İngiliz kıraliçesiyle uğraşması, *Mağlûp Olmaz Armada*'nın mağlûp olması sebebiyle İspanya, *kuzey Afrika*'daki emellerinden vaz geçerek yavaş yavaş eski ehemmiyetini kaybetmekte bulunmuştu.

İspanya ile anlaşmamada İngilizlerin tesiri

İspanya ile aktedilen bu mütarekelerden sonra Müverrih HOCA SADEDDİN EFENDİ'yi elde etmiş olan İngiliz elçisinin tesiriyle hükûmet, İspanya ile mütareke yapmamak istemişse de sonra bu düşünceden vaz geçilerek 1587 de iki sene müddetle mütareke temdit edilmiştir.

Yine İngilizlerin teşviki ve HOCA SADEDDİN'in tesiriyle protestan olan *Navar* kıralına yardım etmek üzere Osmanlı donanma ve kuvvetlerinin İspanyollar aleyhine tahriki de neticesiz kalmıştır (1589).

Osmanlı hükûmeti, Cezvitleri himaye ve teşvik eden devletin Fransa olduğunu bildiği halde asıl Cezvit menbaının İspanya olduğunu anladığı için Osmanlı memleketindeki Cezvitleri İspanyol casusu saymakta idi.

[1] Elizabet, III. Murad'a gönderdiği nâmesinde, II. Filip'i putperest sayıp putperest olmayan müslümanların kendisiyle birlikte katolik olan İspanyollara karşı muharebe etmeleri için Osmanlı hükümdarını tahrik etmek istemişse de Osmanlı hükûmeti bu cihete yanaşmıyarak İngiltere ile yalnız ticaret anlaşmasiyle iktifa etmişti.

1625'de İspanya ile müzakeratta bulunmak üzere Napoli kıralı tarafından [1] GİVANİ MALTALBANO adında İstanbul'a bir elçi geldi; bunun Osmanlılarla bir anlaşma yapması için Alman imparatorunun elçisi tarafından da gayret gösterildi ise de İngiliz ve Fransız elçileri bu anlaşmayı önlemeğe çalıştılar; İngiliz elçisi İspanya'nın vaidlerinin imkân dahilinde olmadığını isbata kalkıştı [2] ve bu suretle bir muahede akdinde mani oldu; bu sırada *Napoli* kıralının, Kazakları Osmanlılar aleyhine tahrik edici mektubu elde edilmiş olduğundan MONTALBANO sadaret kaymakamiyle mülakata bile nâil olmadan 16 Kasım 1625'de eli boş olarak döndü.

Onaltıncı asır sonlarına doğru Portekizlilerin *Hindistan'daki* müstemleke faaliyeti zayıflamış ve yerini (her iki kırallık birleşmeden evvel) İspanya'ya terke başlamıştı; nitekim İspanyollar *Aden* kalesinin karşısında bulunup buraya yüz yetmiş mil mesafede olan *Emtini* kalesini - ki HADIM SÜLEYMAN PAŞA burayı alarak yıktırmıştı - Portekizlilerden zabt ile her yıl buraya levazım getirip kaleyi yaptıktan başka orada Liman ve tersane vücuda getirmişler ve bu suretle islâm tüccarlarının Kızıl denize girip çıkmalarına mâni olmağa başlamışlardır.

Bu hal 994 H.-1586 M. senesinde Mısır beylerbeğisi SİNAN PAŞA (defterdar Sinan Paşa) tarafından *İstanbul*'a yazılarak çaresine bakılması ve deniz yolunun emniyet altına alınması bildirilmiştir. Bunun üzerine hükûmet keyfiyeti *Yemen* beylerbeğisi HASAN PAŞA'YA bildirdiğinden donanma ile faaliyetê geçen HASAN PAŞA İspanyolların *Emtini* kalesine getirdikleri kadırgalar, silâh, eşya

[1] Bu sırada *Napoli* kırallığında, Şarlken'in torunu ve İspanya ve Napoli kıralı Filip'in oğlu (1598-1621) bulunmaktadır.

[2] İngiliz elçisi, İspanya murahhassının teklif ve taahhüd ettiği bütün islâm esirlerinin kurtarılmasının imkân haricinde olduğunu çünkü *Malta* ve *Floransa*'nın bunları salıvermiyeceğini İspanya'nın elindeki tarikat kadırgalariyle *Akdeniz*'de diğer mütecavizlere karşı *Akdeniz*'in mahfuziyetini temin eyliyemiyeceğini, İspanya'nın Hint denizinde mağlûp olarak oralardaki yerlerinden tard edildiğini ve *katolik kıral* adiyle de anılan İspanya kıralının Osmanlı hudutlarının Kazaklara karşı emniyetini temin etmek istemesinin pek garip olduğunu bildirmesi üzerine Osmanlı hükûmeti bu makul ve mantıki mütalâalardan dolayı İspanyollarla anlaşmak istememiştir.

ve mürettebatı elde ederek gemileri alıkoyup diğerlerini *İstanbul*'a göndermiştir [1].

Osmanlı hükûmeti Fransa elçisinin mümaneatına rağmen imparatorun elçisi ŞİMİD'in teşebbüsü ile İspanya kıralı ile dostane münasebet tesis etmek ve İspanya kıralının maksat ve siyasetini anlamak üzere 1060 H.-1650 M. senesinde müteferrika AHMED AĞA'yı İspanya'ya gönderip görüşmek üzere bir murahhas istemiştir [2]; AHMED AĞA *Madrit*'e giderek hürmetle karşılandı; avdetinde *İstanbul*'a bir sefaret heyeti gönderileceği cevabını getirdi [3]. Filhakika İspanya kıralı IV. FİLİP 1651'de *Raguzalı* ALEGRETİ adında bir memur göndererek bir murahhas heyetinin gelmesi için katolik kiliseleriyle makamat-ı mukaddese için himaye hakkının tanınmasını; *Arnavutluk* ile *Berberistan*'da asker yazılmasına müsaade edilmesini *Venedik* ile sulh müzakeresinin kendilerine bırakılmasını şart koşmuşlardı; fakat Osmanlı hükûmeti bu hususta hiç bir şey yazmayarak yalnız dostluktan bahis ile 12 Receb 1060 ve 11 Temmuz 1650 tarihli bir nâme göndermekle iktifa eyledi [4].

Bundan sonra İspanya kırallığı ehemmiyetini kaybederek 1580 tarihinde II. FİLİP zamanından beri idareleri altında bulunan *Portekiz*, ayrılarak yeni bir hanedanın eline geçmiş ve İspanya kıralı II. Şarl'in varis bırakmadan vefatı üzerine vasiyeti mûcibince kırallık *Burbon* hanedanından *Anju* dukası ve Fransa kıralı XIV. Lui'nin torunu FİLİP'e verilmiştir [5].

[1] *Selâniki tarihi*, s, 209, 214 ve 223 ve sene 994 H.-1586 M.

[2] *Hammer*(c. 10, s. 150, *Âta Bey tercümesi*) bu Ahmed Ağa veya Ahmed Çavuş'un aslen Portekizli bir yahudi dönmesi olup adının Doktor Alva olduğunu ve islâmiyeti kabulden sonra Ahmed adını aldığını yazıyor.

[3] *Hammer* (aynı cilt) s. 150.

[4] *Hammer* (*c. 10, s. 197*).

[5] Bu yüzden 1700 senesinde İspanya kıralı olan V. Filip ve ona yardım eden büyük babası Fransa kıralı XIV. Lui ile Alman imparatoru, Felemenk, İngiltere ve diğerleri arasında 1701'den 1714 senesine kadar on üç sene süren bir harp vukua gelmiş ve V. Filip epey arazi fedakârlığiyle tahtını muhafaza edebilmiştir.

XVI. Yüzyıl ikinci yarısiyle XVII. Yüzyıldaki İspanya Kralları

V. Şarl
(1516-1556)
|
II. Filip [1]
(1556-1598)
|
III. Filip
(1598-1621)
|
IV. Filip
(1621-1665)
|
II. Şarl [2]
(1665-1700)

Osmanlı - Portekiz münasebetleri

Tarihimizin ikinci cildinde görüldüğü üzere Portekiz donanmasının *Hint* sularında ve hattâ Kızıldeniz'de faaliyette bulunması hem siyasî ve hem ticarî bakımdan Osmanlı devletine mühim bir darbe vurmuş ve aynı zamanda *Hicaz* taraflarına sahip olan devletin manevî îtibarına da tesir yapacak dereceye gelmişti. Bundan dolayı hükûmet, donanmasiyle *Hindistan*'da harekât yapabilmek için *Süveyş kanalı*'nı açmağa teşebbüs etmişti ki bunu bu cildin vekayii kısmında göstermiştik.

Portekiz kırallığı bu *Hint* seferlerindeki başarılarından başka

[1] İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Filipler aynı zamanda Portekiz kıralı idiler. IV. Filip zamanında ve 1640 tarihinde *Burgovin* (Bourgogne) hanedanından *Bragance* dükü ve Teodos'un oğlu IV. Jan kıral olmuştur. Vefatı 1656 senesinde olup yerine oğlu VI. Alfons geçmiştir.

[959] Evlâdı olmayan II. Şarl ölümünden evvel hükûmetini hiç kimseye vasiyyet etmemişken son deminde ümitsiz bir vaziyete gelince Fransa, İngiltere ve Hollanda (Felemenk) Şarl'ın ölümünden sonra İspanya'yı taksim için bir proje hazırlamışlarsa da bunu imparator I. Leopold kabul etmemiş ve Şarl da ölümünden pek az evvel *Napoli*, *Sicilya* ve *Milan* da dahil olmak üzere kıralığı XIV. Lui'nin torunu *Anjo* dukası Filip'e vasiyyet etmiştir. Şarl'dan sonra Filip kıral olduysa da arkasından İspanya veraseti muharebesi çıkmıştır.

kendi yakınındaki komşu topraklarına da göz koymuş ve saltanat mücadelelerinden istifade ederek *Fas* arazisine tecavüze kalkışmıştır; Osmanlıların siyasî ve askerî olaylarını yazarken beyan olunduğu üzere *Fas*'taki *Sâdiye* şerifleri denilen hükümdar ailesi arasındaki vaziyet dolayısiyle bu aile efradından bazıları Osmanlılara iltica etmişler ve bundan dolayı İspanya'nın dostu olan *Fas* sultanı ABDULLAH GALİB, Osmanlılara karşı İspanyollarla anlaşmak istemiş ve daha sonra Portekizlilerin üstünlüğünü görünce onların dostluğunu tercih etmişti.

Fas üzerinde Osmanlı - Portekiz siyaseti

Osmanlı devleti, *Cezair*'e sahip olduktan sonra yanında dost bir devlet görmek istiyordu, bunun için *Fas* hükümdarlığına aynı aileden olup yeğeninin kendisini öldürmesinden korkarak *Cezair*'e kaçıp sonra *İstanbul*'a gelmiş olan EBU MERVAN ABDÜLMELİK'i hükümdar yapmak istemiş ve bunun üzerine ABDÜLMELİK'i Cezair beylerbeği RAMAZAN PAŞA'nın yanına göndermiştir.

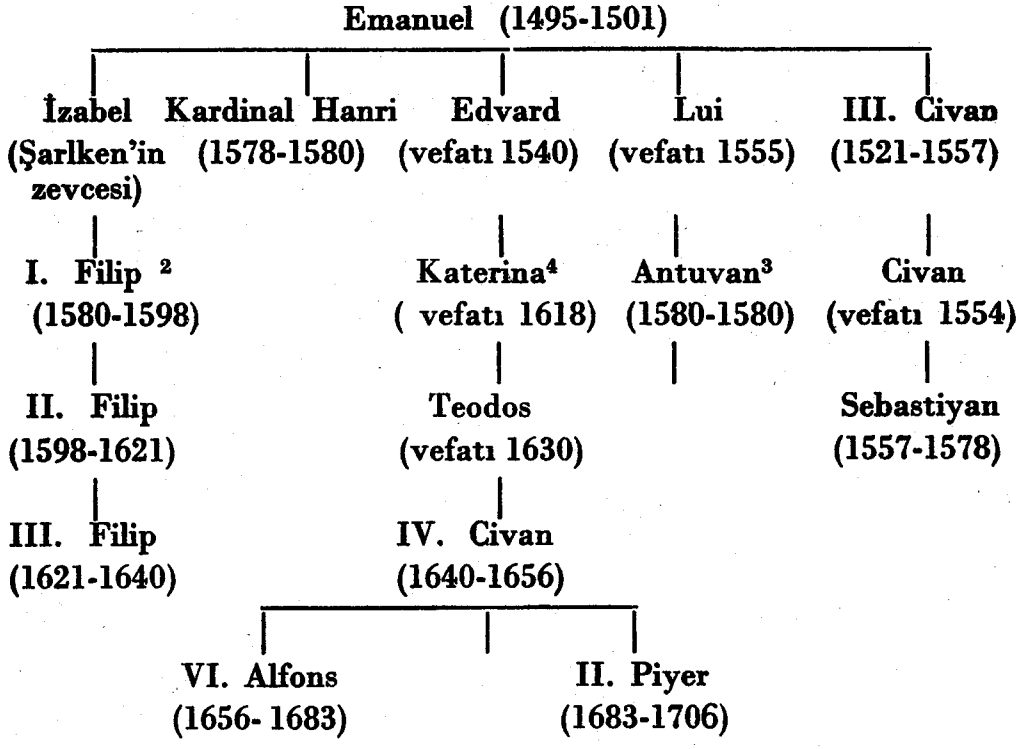
RAMAZAN PAŞA'nın yardımiyle ABDÜLMELİK, birader-zâdesi I. ABDULLAH BİN MUHAMMED'i mağlûp ederek Fas hükümdarı olmuş ve sâbık Sultan, ABDULLAH EL-GALİBBİLLAH da dostu olan Portekiz kıralından yardım istemiştir. Bunun üzerine Portekiz kıralı Sebastiyanı, seksen bin kişilik bir ordu ve üçyüz altmış top ile *Fas*'a çıktı. Vukua gelen meşhur *Vadi's-sebil* muharebesinde ordusu, ABDÜLMELİK'e yardım eden Türk kuvvetlerinin manevralariyle imha edilip kendisi de kaçarken nehirde boğuldu (986 H. - 1578 M.).

SEBASTİYAN'nin evladı yoktu; ölünce bir buçuk sene kadar büyük amcası Kardinal HANRİ kıral oldu; fakat buna karşı evvelâ SEBASTİYANİ'nin tâbii oğlu olan DON ANTONİYO adında biri çıkarak kırallığı elde etmek istedi. ANTONİYO, *İstanbul*'a bir elçi göndererek Kıral HANRİ ile İspanya kıralı aleyhine kendisine yardım talebinde bulundu ise de Osmanlı devleti İspanya ile yeni bir mütareke yaptığından ona riayet etti; bu sırada İran seferi de başlamış olduğundan ANTUVAN veya ANTONİYO'nun elçisi bir iş göremeden geri döndü.

1580'de HANRİ ölüp kırallığı ANTONİYO işgal ettiyse de aynı sene içinde tardolunarak yine o yıl, validesi İZABEL tarafından Burgonyi hanedanına mensup olan İspanya kıralı II. FİLİP Portekiz kıralı olmuştur.

Portekiz kırallığı ile İspanya kırallığının birleşik idaresi 1580 den 1640 senesine kadar sürmüş ve bu sene de Portekiz kırallığına Burgonyi hanedanından *Bragance* dükü bulunan JAN veya CİVAN gelmiştir. On yedinci asırdan itibaren Portekiz, meşhur denizciliğini ve eski ehemmiyetini kaybetmiş olduğundan Osmanlı devletiyle siyasî münasebetleri kesilmiştir. On sekizinci asırda Portekizliler Osmanlı memleketlerinde Fransız bayrağı altında ticaret yapıyorlardı [1].

XVI. yüzyıl sonlariyle XVII. yüzyıldaki Portekiz kıralları



[1] *Başbakanlık Arşivi, Cevdet tasnifi hariciye vesikaları*, No. 8705.

[2] Filip, İspanya kıralı olarak ikinci ve Portekiz kıralı olarak da birinci Filip'tir.

[3] *Hammer*, c. 7, s. 102 *(Âta Bey tercümesi)* bu Antuvan veya Antonyo'nun kıral Sebastiyani'nin tabiî oğlu olduğunu yazmaktadır.

[4] Katerina, *Bragance* dükü I. Civan'ın zevcesidir; oğlu Teodos da aynı yerin dükü idi.

Osmanlı - İngiltere münasebetleri

İngilizlerle ilk temas

Osmanlılarla İngilizler arasın da ilk temas 1396 senesinde Macar kıralı SİGİSMUND'un kumandası altında toplanan haçlı kuvvetleri arasıuda bulunan İngiliz kuvvetleriyle başlar. SULTAN YILDIRIM BAYEZİD'in *Niğebolu* zaferiyle neticelenen bu seferde *Langaster* kontu bin kişilik bir kuvvetle bulunmuştu. Bundan sonra İngilizlerle fi'lî bir temas olmamış ve 1399'da Lancaster hânedanından IV. Hanri kıral ilân edilmiştir.

Ticarî ve siyasî münasebetler

Osmanlılarla İngilizler arasında ticarî ve siyasî münasebet XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve SOKULLU'nun vezir-i âzamlığı zamanında (986 H.-1578 M.) başlamıştır; Osmanlıların, İspanyollara karşı husumetlerinden istifade etmek isteyen İngiltere kıraliçesi ELİZABET[1] aynı surette hasım olduğu İspanya kıralına karşı Osmanlı dostluğunu kazanmayı ve böylece Osmanlılarla, İspanyolları tutuşturmayı siyasetine uygun bulmuş aynı zamanda Doğuda İngiltere ticaretini temin etmek istemiş ve buna da muvaffak olarak şark kumpanyasını (Levant Company) teşkil edilmişti (1588).

ELİZABET, ibtida WİLLİAM HAREBON'un riyasetinde göndermiş olduğu üç kişilik bir tüccar hay'eti vasıtasiyle [2] İngilizlerin Türk limanlarından serbest ticaret yapmaları için [3] mü-

[1] Kıraliçe Elizabet *Tüdor* hanedanından XVIII. Hanri'nin kızıdır; 1533'de doğmuş ve 1588'de kız kardeşi Mari Tüdor'un vefatı üzerine hükümdar olmuştur. Bunun zamanında İngiltere, siyaset, ticaret ve maarif cihetinden yükselmiştir. Protestanlığın bir şubesi olan *Anglikan mezhebi* Elizabet'in gayretiyle İngilizlerin resmî mezhebi olmuştur. Bu sırada Avrupa'nın en kuvvetli devleti olan İspanya hükümdarı mutaassıb bir katolik olan II. Filip'ti. Bu kıral papa Sixtüs'un teşvikiyle İngilizlere karşı bir donanma sevk ettiyse de muvaffak olamadı (1588). Elizabet'in Osmanlı devletiyle münasebata girişmek istemesi bundan bir sene evveldir. Kırk beş sene hükümdarlık etmiş olan Elizabet 1603 senesinde ölmüş, çocuğu olmadığından yerine Mari Stuart'ın oğlu Jak kıral olmuştur.

[2] *Hammer*, bu memurların Wilyam Harebon, Edvard Elbon ve Rişar Stapei olduklarını beyan etmektedir. *Mühimme defteri*'nde de وايلوش خربون Vaylmoş Harebon ile iki arkadaşından bahsedilmektedir (*Mühimme*, 43, s. 96, sene 988 Cemazıyelevvel).

[3] İngilizlerle doğrudan doğruya ticaret yapılmazdan evvel, İngiliz tüc-

saade istemiş ve Akdeniz ticaretini ellerinde bulunduran Venedik ve Fransızların itirazlarına bakılmayarak 987 H.-1579 M. tarihli bir nâme ile İngiltere kraliçesinin teklifine muvafakat edilmiştir (Muharrem 988-1580 Şubat) [1].

Bu ilk ticaret münasebatı dolayısiyle Osmanlı sarayı da İngilizlere ticaret müsaadesi verdiği aynı senede Mart 1580 bilmukabele bazı eşya mübayaası için *Londra*'ya iki memur ve bu münasebetle Osmanlı hükümdarı kraliçeye bir nâme göndermiştir [2]

Fransızların serbest ticareti önlemek istemeleri

İngilizlerin serbest ticaret müsaadesi almaları Fransızların istirkabını mûcib oldu; çünkü bu tarihe kadar İngilizler, *Doğu Akdeniz*'de Fransız bayrağı altında ticaret yaptıklarından şimdi verilen serbest müsaade Fransız nüfûzunun kırmıştı; hattâ bundan sonra Fransızların tesiriyle İngilizlere verilmiş olan serbest

car gemileri, Fransız bayrağı altında sefer yaparak Fransızlara verilmiş olan imtiyazlardan istifade ederler ve buna mukabil Fransa da bu vesile ile Batı Avrupa'da ekonomik ve bunun altında siyasî bir nüfûz ve üstünlük elde etmiş olurdu. Osmanlı hükûmetinin, İngilizlerle serbest ticaret yapmağı kabul etmesi onların kendi bayraklariyle gelip gitmeleri ve Fransızların nüfûzundan kurtulmaları demekti. Bu iş Fransa'nın işine gelmiyerek İngilizlere serbest ticaret fermanı verilmesini önlemek için çalışmışlar ve ilk anda muvakkat bir muvaffakiyet elde etmişlerse de az zaman sonra İngilizler bunu temin etmişlerdir.

[1] *İgiltar* vilâyetinin kıraliçesi olan Elizabet'e hüküm ki; Astâne-i saadet-aşiyâneme adamlarınuz gelip gitmek ve ol cevanibin tâcirleri ve bazirgânları memâlik-i mahrusamıza ticaret eylemek hususlarını ilâm eylemişsin... memâlik-i mahrusamızda olan beylere, kadılara ve deryada yürüyen kaptanlara ve gönüllü reislerine ve iskelelerde olan eminlere ahkâm-ı şerife yazılıp anun gibi *İgiltar* vilâyetinden deryada barçeleriyle ve gemileriyle adamları ve bazirgânları gelirse ol taraftan kimesne rencide eylemeyip atebe-i ulyamıza sadakat üzre olan Francelü, Venediklü ve Lehlü gelip ticaret eyledikleri gibi İgiltar vilâyetinin dahi bazirgânları gelip gidip, gelirken ve giderken ve memâlik-i mahrusamızda ticaret tarikiyle gezerlerken kimesne asla mâni olmaya deyu muhkem tenbih ve yasak olunmuştur... 988 Muharrem *(36 numaralı Mühimmeden hulâsa s. 120)*.

[2] *Mühimme defteri*, 43, s. 187, 221 ve *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası sene*, 3, s. 820. Bu nâme 18 Muharrem 988 tarihli olup Nikola ve Ahmed isimlerinde iki mübayaa memuru gönderilmiş, bedeli mukabilinde hükûmet hisabına alınacak şeylerin ve memurların emin ve salim olarak gönderilmesinin temini rica olunmuştur.

ticaret müsaadesi iki sene kadar geri alınmış (1581) ve yine İngiliz tüccarlarının Fransız bandırasiyle ticaret yapmaları, yani eski usul avdet etmişse de İngilizler tekrar emellerine nâil olmuşlardır.

Serbest ticaret müsaadesi verildiği zaman İngilizlerin henüz *İstanbul*'da bir elçileri yoktu; fakat bu müsaadeden sonra ELİZABET derhal faaliyete geçerek ticaret müsaadesi almak için evvelce *İstanbul*'a gelmiş olan HAREBON (William Harebone)'u elçi tayin ederek 15 Aralık 1582 tarihli nâmesiyle ve kıymetli hediyelerle *İstanbul'a* yolladı [1]. Kraliçenin nâmesinde ticaret serbestîsi arzusundan başka Osmanlı devletini İspanyollarla harbe teşvik edici kayıtlar da vardı.

HAREBON, devlet erkâniyle iyi geçinmiş ve pâdişahın hocası SADEDDİN EFENDİ'ye hulûl ederek 18 Mayıs 1583 tarihli bir ahidnâme ile İngilizlere serbest ticaret müsaadesini almağa muvaffak olmuş [2] Fakat kraliçenin, putperest olarak tavsif ettiği İspanyollara karış harp açılması teklifi, İran muharebesi sebep gösterilerek nâzikâne rededilmiştir [3]. HAREBON 1588 de memleketine dönmüştür.

1002 H.-1593 M. de HAREBON'un yerine gelen kâtibi EDWARD BARTON İspanyolların *Hind denizi*'ndeki faaliyetlerine karşı bir donanma sevki için Osmanlı hükûmetini teşvik etti ise de muvaffak olamadı; bu elçi zamanında iki devlet arasındaki dostluk kuvvetlendi; gerek HAREBON ve gerek BARTON, Portekiz kıralı SEBASTİYANİ'nin Fas muharebesinde ölümünden sonra İspanya kıralı II. FİLİP'e karşı, 1581'de elçisi *İstanbul*'a gelen Don ANTONİON'un Portekiz kralı olmasına yardım ederek bu suretle Portekiz krallığını elde eden FİLİP'e bir darbe vurmak istedilerse de siyasî durum buna müsaade etmemişti [4].

EDWARD BARTON'un mesasisinden birisi de Osmanlılarla İspanyollar arasında bir dostluk tesisine ve ticaret muahedesi akdine mani olmaktı. BARTON ve kendisinden sonra gelen İngiliz elçileri bu isteklerine tamamen nail olamamakla beraber kısa

[1] Elizabet'in 15 Kasım 1582 tarihli olan mektubunun lâtince sureti *Hammer tarihi*'nin zeyilleri arasındadır *(Âta Bey tercümesi)*, c. 7, s. 263.

[2] *Mühimme defteri* numara 49, s. 30.

[3] *Hammer (Âta Bey tercümesi)*, c. 7, s. 134.

[4] *Hammer (Âta Bey* tercümesi), c. 7, s. 102, 134.

mütarekelerle Osmanlı-İspanyol anlaşmasını iki asır geri bıraktırmağa muvaffak olmuşlardır.

EDWARD BARTON, sefareti esnasında eski muahedeyi yenileme,e muvaffak olmuş ve bu hususa dair Kraliçeye pek dostane bir nâme-i hümayun gönderilmiştir[1].

1004 H. - 1596 M. de III. SULTAN MEHMED Avusturya seferine giderken âdet üzere Fransız elçileri pâdişahla beraber giderlerken bu elçinin *Paris*'te bulunmasına mebni onun yerine BERTON götürülmüştü [2]. EDWARD BARTON *Eğri* seferinden döndükten sonra İstanbul'da vefat ederek *Haybeli-ada'ya* defnedilmiştir (1597). Barton'un ölümünden sonra yerine kâtibi HANRİ LELLO vekil olarak kalmış ve 1599 da resmen elçi olmuştur. on sene elçilik eden LELLO bazı ticarî başarılar elde etmiştir. Nitekim 1010 Cemaziyelâhir 1601 Aralık tarihiyle İngilizlere verilen ahidnâme Fransa Venedik devletlerine verilmiş olan ahidnâmenin aynı olduğu gibi ayrıca *Felemenk* tüccarlarının İngiliz bayrağı altında sefer etmeleri müsaadesini de hâvi idi [3]. KELLO'nun 1607 de ayrılması üzerine Sir Tomas Glive (Tomas Glover) elçi gelmiştir.

Bundan sonraki Avusturya seferlerinde Osmanlı hükümdarlariyle beraber Fransız ve İngiliz elçilerinin de bulundukları görülmektedir; bu münasebet dolayısiyle İngilizler *İstanbul*'da daimî elçi bulundurmuşlardır [4] Bu elçilere mukabil Osmanlı hükûmeti de 1607 de Mustafa Çavuş'ı muvakkat elçi olarak göndermiş ve bunu Müteferrika İbrahim Ağa takib etmiştir. 1027 H. - 1618 M. de *İstanbul*'daki İngiliz elçisinin adı POL PİNDAR olup bunun zamanında II. OSMAN'ın cülâsunu bildir-

[1] *Mühimme defteri*, 71, s. 69 ve *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* sene 3, s. 814.

[2] Kanunî Sultan Süleyman zamanındanberi âdet olduğu üzere Avusturya seferlerinde o tarihlerde Osmanlıların müttefiki sıfatiyle Fransız elçileri de bulunurlardı; bu sırada *İstanbul*'da Fransız elçisinin bulunmamasına mebni bu sefaretin işlerine bakan İngiliz elçisi, *Eğri* seferine götürülmüştür.

[3] Bu 1010 Cemaziyelâhır tarihli ahidnâme sûreti *Feridun Bey Münşeatın*'da vardır *(C. 2, s. 381)*. İngiltere elçisi Lello'nun bu sefaretine âit bir muhtırası vardır. Bu muhtıra, Orhan Burian tarafından türkçeye çevrilerek 1952 de basılmıştır.

[4] Bu elçiler, Rikardos ve 1606'da Hanri (Hanri Lello) ile Sir Tomas Glober idiler.

mek üzere Fransa ve İngiltere'ye HÜSEYİN ÇAVUŞ adında bir elçi gönderilmiştir. POL PİNDAR 1619'da İstanbul'dan ayrılmıştır; onu müteakip JOHN EYRIES gelmiştir. Bu zât, Kıraliçe ELİZABET zamanındaki gibi mutavassıt rolü oynamak isteyerek [1] İngiliz kralı JAK'dan aldığı bir mektup üzerine SULTAN OSMAN'ın Lehistan seferini önlemek istediyse de Kazak ve Lehlilerin memleket işine verdikleri zarar münasebettiyle red cevabı almıştır. JOHN EYRIES'den sonra yine SULTAN OSMAN zamanında ve 1622 Ocak ayı başında SİR TOHMAS ROE gelmiştir.

Bu ilk İngiltere elçilerinin asıl vazifeleri siyasî olmaktan ziyade Türkiye'de İngiliz ticaretinin gelişmesine çalışmaktı. Bu elçilerin bütün masrafları şark ticaret kumpanyası tarafından temin ediliyordu. Fakat daha sonra gelmiş olan Tomas Roe'den îtibaren İngiltere elçileri siyasî rol oynamağa başlamışlardır.

SİR THOMAS ROE hâtırlı bir elçi olduğundan Lehistan ile de dostluğun iadesi için çalıştı ve eski ahidnâmeleri yenilemeğe muvaffak oldu ve Leh esirlerinin serbest bırakılmaları işinde muvaffak olmamakla beraber *Cezayir*, *Tunus* ve *Trablus* ocaklarının tecavüzlerini önlemek için olan teşebbüsünde muvaffak oldu.

Bu sırada vezir-i âzam bulunan DİLÂVER PAŞA, Kendisi iş başında bulunduğu müddetçe İngiliz tebeasının hiç bir şikâyetine meydan vermiyeceğini vadedip elçinin de kendi işinin dışında başkalarının işleri peşinde koşmamasını ve geçmiş şeyleri tekrarlamamasını - ki bu geçmiş şeyler Müslümanlarla İngilizler arasındaki alacak, verecek meseleleri idi- tavsiye etti [2], ve 1034 H.-1625 M. de İngiliz kıralı olan I. ŞARL'ın nâmesine karşılık olarak gönderilen nâme-i hümayunda kralın Cezayir beylerbeğisinden şikâyetine mukabil İngiliz *borton*'larının Felemenk gemileriyle birlikte islâm tüccarlarının gemi ve eşyalarını alıp kendilerini esir ettiklerinden bahsedilmiş ve eğer dostluk devam edecekse bunların tamamen iadesi ve *Cezayir*'deki mes'ullerin

[1] O tarihte kıraliçe Elizabet'in tavassutu, Lehistan kıralı intihabı meselesinden dolayı idi.

[2] Sir Tomas Roe, Türkiye'deki elçiliğine dair bir vekayinâme kaleme almış olup bu eserinde vezir-i âzam Dilâver Paşa'yı mûtedil, ciddî, müdebbir bir vezir olarak tavsif etmekte olduğunu *Hammer* yazıyor *(c. 8, s. 209)*.

te'dipleri için emir verildiği bildirilmekte idi [1]. İngiliz sefiri bu mesele dolayısiyle epi sıkıldı ise de dirayet ve kiyaseti ile vaziyeti önlemeğe muvaffak oldu.

Roe, Avrupa'da sulhü temin etmek ve Osmanlı devletinin Avrupa'da bir harp açmak teşebbüslerini önlemek üzere hükûmeti tarafından talimat almış olduğundan buna gayret etmiş ve hattâ Erdel kralı Betlen Gabor'un Avrupa'da bir harp çıkarabilecek olan müfrit emellerine mani olmağa çalışmıştır. İngilitere ile İspanya arasındaki münaferet sebebiyle İspanya kıralının Osmanlı hükûmetiyle anlaşmak üzere vaki müracaatları ve yaptıkları teklifler, Sir Thomas Roe'nin, mukni delilleri üzerine akim kaldı [2].

[1] I. Şarl'ın 1625 senesi Mart ayının ibtidası tarihiyle sadaret kaymakamına yazılan mektubiyle *İstanbul*'daki elçisi Roe vasıtasiyle gönderdiği nâmeye cevap olarak yollanan nâme-i hümâyun sureti *Feridun Bey Münşeatı*'nda *(c. 2, s. 379, 385 ve 386)* vardır. Kıralın sadaret kaymakamına gönderdiği mektubunda Cezair beylerbeğisi Hüsrev Paşa'nın *Cezayir*'de bir korsanın teşvikiyle oradaki konsolos ve tüccara yaptığı zulümden ve mallarını ellerinden alıp askere maaş verdiğinden şikâyet olunmaktadır. Bu, Hüsrev Paşa, Cezayir dayılarından iken beylerbeği olmuş ve bu şikâyet esnasında ölmüştür. Vaki şikâyet üzerine keyfiyet tahkik edilerek mesullerin tecziyeleri için emir verildiği sırada İngiliz gemilerinin, Felemenk burtonlariyle beraber Güney *Yemen*'in *Kızıldeniz* kenarındaki iskelelerinden olan *Muha*'ya gelerek islâm tüccarlariyle bunların gemilerini zabt ile bunların mal ve canlarına yapılan ziyan ve mezalimden bilmukabele bahsedilmiş ve (dostluk merasimine riayet etmek muradınız ise *Hindistan*'dan *Muha* iskelesine gelmekte olan ve İngiliz burtonları tarafından zabtedilen yirmi dört pare gemi ile gasbedilen bütün mal ve eşyalarının iadesi ve tüccarların serbest bırakılması ve bu hususta dair cevap verilmesi yazılmıştır (*Feridun Bey Münşeatı*, c.2, s. 381 sene 1036).

[2] "İspanya ile zât-ı şâhânenin ittifak ahidnâmesi hakkında 2 Ekim 1625 tarihinde sadr-ı âzamla bir mükâlemem" (*Reo*, s. 455 ve ondan naklen *Hammer*, c. 9, s. 95). *İstanbul*'a gelen İspanya murahhası Civani Batista Montalbani adında biri olup 20 Temmuz 1625'de gelmişti.

İspanya murahhası *Malta* ve *Floransa* Cezvit tarikatlarındaki İslâm esirlerinin serbest bıraktırılacağını, İspanya kadırgalarının *Akdeniz*'de korsanlara karşı emniyet temin edeceklerini ve fazla idhalât resmi vererek *Kızıldeniz* yoluyla Osmanlı memleketlerine Hint malı getireceklerini ve İspanya kıralının Osmanlı hududunu Kazaklara karşı muhafaza edeceğini takdim ettiği beş maddelik bir muhtıra ile arzetmişti. Bu tekliflere karşı Sir Tomas Roe, *Malta* ve *Floransa* Cezvit tarikatlerinin İspanya'nın sözüyle esirleri salıvermiyeceklerini ve İspanyolların kendi deniz vasıtalariyle *Akdeniz*'in emniyetini temin edemiyeceklerini ve İspanya'nın Hint sularında İngiliz ve Felemenkli-

Sir Thomas Roe, *İstanbul*'daki yabancı devletler elçilerinin en müdebbiri ve en liyakatlisi idi; istemeği ve istenecek zamanı ve tekliflerinden kabul edilmeyenler olursa huşûnet göstermeyerek susmasını biliyordu; hükûmet zihniyetini kavradığı için Fransız ve Venedik elçilerinin uğradıkları ağır ve dürüst muameleye maruz kalmıyordu.

Roe, 1041 H.-1631 M. de *İstanbul*'dan ayrılmış ve yerine 1632'de Bitervİç adında yeni bir elçi gelmiştir [1].

Fransız elçilerinin Cezvit propagandası peşinde koşmaları dolayısiyle bu halden kuşkulanan Osmanlı hükûmeti bunlara yan baktığı için İngiliz elçisi mevcudun en itibarlısı sayılıyordu; nitekim IV. Murad, *Bağdad* seferinden avdetinden sonra divan-ı hümayunda hazır bulunan elçiler arasındaki İngiliz elçisi Bitervİç (Peter Wich)i mevki itibariyle diğerlerine takdim etmişti (1049 H. - 1639 M.) [2].

İngiltere'deki inkılâp dolayısiyle İstanbul'da iki İngiliz elçisi

Bitervİç'den sonra İngiltere'nin İstanbul elçiliğinde Sir Sachville Grow adında birini görmekteyiz; bunun sefirliği zamanında İngilteredeki inkılâp sebebiyle "İngiliz Şark Ticaret Kumpanyası" arasında da kaynaşma olup ihtilâf çıkmıştı; bunun üzerine Türkiye'deki tüccar ve gemi sahiplerinin kırala aleyhdar olarak parlamentoya tâbi olmaları sırasında Grow, krallığı temsil etmekte olup bundan dolayı kralın bu elçisi ile kıralı tanımayıp parlâmentoyu tanıyan Şark Ticaret Kumpanyası arasında münaferet baş göstermişti.

lere mağlûp olmaları sebebiyle bu denizden, *Kızıldeniz*'e Hint malları getirmek istemesinin gülünç olduğunu ve İspanya'nın kendi ihtiyacını bile güçlükle tedarik ettiği için Türkiye'ye mal idhal edemiyeceğini beyan ederek İspanya'nın Kazaklar münasebetiyle yardım teklifini de muhal görmüş ve bilhassa son şekil Osmanlı hükûmetini îkaz ederek diğer teklifleri ile beraber red edilmiştir.

[1] *Riko (Osmanlı imparatorluğunun zaman-ı hazıra ait tarihi)* isimli eserinde (*Fransızca tercümesi*, s. 229) Osmanlı hükûmetinin İngilizlere karşı müsamahalı muamelesini yazıyor.

[2] *Hammer* (c. 9, s. 256) İngiliz elçisinin, imparatorun elçisine takaddüm etmesini elçinin on beş kese altın vermesine atfediyorsa da bu sözün kendi mensup olduğu imparatorluk elçisinin ikinci kalmasından mütevellit bir gayz olduğuna şüphe yoktur. *Hammer* elçinin hediyeleriyle bu işi karıştırmak suretiyle mugalata yapmıştır.

İngiltere'deki dahilî mücadele yani kıral I. Şarl ile hükûmet idaresini ele alan uzun parlamento (1640-1653) arasındaki harp, genişliyerek memleket ikiye bölünmüş olduğundan *İstanbul*'da hem kıralın ve hem de parlamentonun elçileri yerleşmişti. Bunlardan kıralın elçisi Grow ve parlamentonun elçisi de Sir Thomas Bendish idi. Her iki elçi de İngiltere'yi temsil ettiklerini iddia ediyorlardı. Sonradan gelen Thomas Bendish'in elçiliği epi müddet hükûmet tarafından tanınmadı; fakat daha sonra İngiltere'deki inkılâp öğrenilince Grow memleketine dönerek Bendish parlâmentonun elçisi olarak kaldı [1].

Bir dâva münasebetiyle Şeyhü'l-islâmla Bendish ihtilâfı

1061 H.-1651 M. de bir İngiliz tâcirinin İngiliz konsolosunda iki yük akçelik alacağı olup tüccar, konsolos aleyhine İzmir mahkemesinde bir dâva açmış; konsolos mahkemeye celbedilerek gelmiş ve kadıya elindeki ahidnâmeyi göstererek mahallî mahkemelerin ancak iki yükten aşağı dâvalara bakmağa selâhiyetleri olduğunu sert ve haşin bir surette kadıya söyleyince, bu sert sözden müteessir olan kadı: "Elbette dâvayı dinlerim" demiş ise de konsolos buna ehemmiyet vermiyerek çıkıp gitmiştir.

Bunun üzerine İzmir kadısı meseleyi Şeyhü'l-islâma yazıp aynı zamanda İzmir konsolosunun Venedik gemilerine gizlice zahire aldığından da - bu tarihlerde Osmanlılarla Venedikliler arasında muharebe oluyordu - bahis ile konsolosun azlini ricâ etmiş; Şeyhü'l-islâm Bahâî Efendi de kadının îlâmını Vezir-i âzam Melek Ahmed Paşa'ya göndermişti.

Vezir-i âzam ya hakikaten işinin çokluğundan veyahut işin pürüzlü olmasından dolayı bu meselenin hallini Şeyhü'l-islâma havale eylemiş, bunun üzerine Bahâî Efendi, İngiliz elçisi Ben-

[1] İngiltere'deki dahilî muharebe *İskoçya* ve *İrlanda* da dahil olmak üzere I. Şarl'ın îdamından sonra da dört sene sürmüş olan cumhuriyet ve onu müteakip beş sene süren Kromvel'in diktatörlüğü zamanında (1653-1658) cumhuriyet idaresine karşı I. Şarl'in oğlu II. Şarl İskoçyalılar tarafından kıral îlân edilmiş ise de muvaffak olamıyarak Kromvel kuvvetleri tarafından *Hollanda*'ya kaçmağa mecbur edilmiştir. Nihayet 1658'de Kromvel'in ölümü ve iki sene sonra oğlu Rişard'ın istifası üzerine *Stuart hanedanı* kıralhğı tekrar ele alarak II. Şarl'ı kıral ilân etmişlerdir (1070 Ramazan-1660 Mayıs 25).

DİSH'i davet ederek konsolostan şikâyet ile sefirden azlini istemiştir.

Bu talep üzerine İngiliz elçisi - "Onu hükûmet tayin etmiştir; ben azletmeğe kadir değilim" [1] deyince Şeyhü'l-islâm hiddetlenerek düşmanımız olan Venediklilere kendi gemileriyle yardım ettiklerini beyan ile elçiyi tehdit etmiş ise de elçi bunu inkâr etmiyerek :

- "Bizden her kim kalyon ve asker isterse kira ile veririz, siz de isterseniz size de veririz, bununla ahidnâme bozulmaz" diye mukabele edince Şeyhü'l-islâm, elçiyi hapsetmek istemiş ve o da - "Sen beni hapse kadir değilsin" sözleriyle mukabele etmesi üzerine hiddetinden muhakemesini kaybeden BAHÂÎ EFENDİ derhal sefiri tevkif ve hapsettirmiştir.

Bunun üzerine İngiliz elçisi vezir-i âzama ve bu sırada hükûmet işlerine müdahale etmekte olan yeniçeri ocağı ağalarına haber göndermek suretiyle serbest bırakılmış ve Şeyhü'l-islâmın bu ağır muamelesi teessüfü mûcib olmasiyle azledilerek *Bergama*'ya sürgün edilmesini intaç etmiş ve yerine uzun zamandanberi Şeyhü'l-islâmlığı bekleyen KARA ÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDİ getirilmiştir [2].

Cumhuriyet idaresiyle KROMVEL diktatörlüğünün sona ererek II. ŞARL'ın kıral olmasını müteakip SİR THOMAS BENDİSH 1661 Mayıs'ında elçilikten ayrılarak aynı sene içinde yerine II. ŞARL'ın nâmesi ve ağır hediyeleriyle beraber LORD WİNCHELSEA geldi. Bu elçi, ilk iş olarak *Mora*'ya ticaret için gelen İngiliz gemilerinin muayeneye tâbi tutulmayacaklarına dair ahidnâmeye bir madde ilâvesine muvaffak oldu [3].

Daha sonra *İstanbul*'da İngiliz elçisi olan HARVEY beş gün süren bir hastalıktan sonra 6 Eylül 1672'de İstanbul civarındaki *Belgrad* sayfiyesinde vefat ederek cesedi tahnit edilip İngiltere'ye gönderilmiştir [4]. 1686'da elçi bulunan VİLYAM TRUMBUL (V. Trumbulle) Osmanlı-Avusturya muharebesi dolayısiyle bu harbi

[1] İngiliz elçisinin bu sözü *Naîma*'da (anı kıralımız dikmiştir ben kaldırmağa kadir değilim) diye yazılmış ise de bu tarihte İngiltere'de cumhuriyet idaresi bulunduğu için ben metinde hükûmet tâbirini kullandım.

[2] *Naîma*, c. 2, s. 64 ilâ 69.

[3] *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 11, s. 94.

[4] *Antuvan Galland*, c, 1, s. 178.

durdurmağa ve Avusturya'yı hasmı olan Fransa'ya karşı serbest hırakdırmağa çalıştı ise de muvaffak olamadı.

İngiltere'de II. JAK aleyhine başlayan hareket ve nihayet bazı şartlarla İngiltere kırallığına davet edilen *Hanovr* hanedanından ÜÇÜNCÜ GİYOM, zevcesi olan Stuart hânedanının son hükümdarı II. JAK'ın kızı MARİ ile beraber kıral ilân edilmişlerdir.

Osmanlı nâmelerinde VİLYAM-I SÂLİS denilen GİYYOM dö Ranj hükümdarlığını İngiliz Elçisi Sir Trumbul vasıtasiyle Osmanlı pâdişahına bildirmiş ve bilmukabele Osmanlı hükümdarı II. Süleyman da 1101 H. -1690 M. tarihli nâme ile kendisini tebrik etmiştir[1].

1691'de Şövalye TRUMBUL'un yerine SİR WİLLİAM HUSSEY Türkiye elçiliğinetayin edilmiş ise de bir müddet sonra ölmüştür; bu elçi geldiği zaman eski kıral JAK tarafdarı olan XIV. LUİ, elçisi vasıtasiyle yeni kıralın (Oranj prensinin) tanınmaması hakkında Osmanlı hükûmeti nezdinde teşebbüste bulundu ise de Vezir-i âzam Fazıl Mustafa Paşa :

- "Her milletin kendi hükümdarını öldürmek veya saltanattan ıskat etmek hakkını haiz olup, bunu kendilerinin de yapmış olduklarını II. Osman ile İbrahim'in katilleri ve IV. Mehmed'in hal'i gibi - söylemek suretiyle elçiyi ilzam edici cevap vermiştir.

HUSSEY'in yerine tayin olunan HAREBON'da yolda hastalanarak öldüğünden bu defa yani 1692'de LORD PAGET gönderilerek *Karlofça* muahedesinin akdinde çalışmış ve bu hususlaki faaliyetinden dolayı hükûmetçe kendisi büyük bir îtibar içinde 1702 senesine kadar on yıl elçilikte kalmıştır.

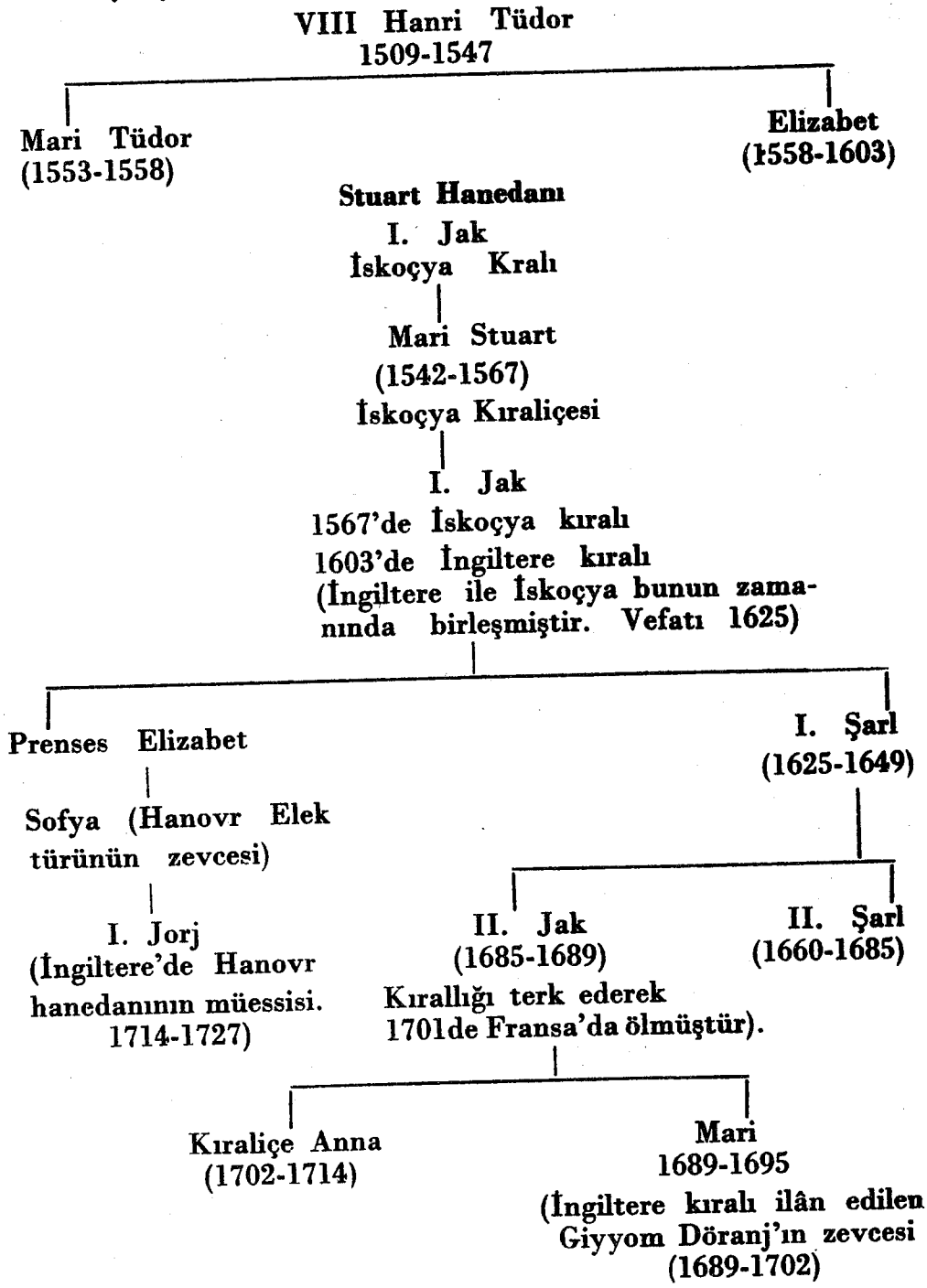
Osmanlı hükûmeti İngilizlerle olan dostluğun devamını arzu ettiği için kendilerine verilen müsaade XVII. yüzyılın ikinci yarısında genişletilmiştir. Nitekim 1086 H.-1675 M. deki ahidnâme evvelkilere nazaran İngilizlerin lehine müsait şartları ihtiva etmekte idi, II. AHMED'in kısa süren saltanatı zamanında (1691-1694) İngiliz elçisi LORD PAGET'in kiyaset ve dirayeti sayesinde münasebat çok samimî bir şekil almıştır.

Karlofça muahedesinin akdine muvaffak olan PAGET, İngiltere ile Fransa arasında devam etmekte olan muharebe sebebiyle

[1] *Nâme-i hümâyun defteri*, 5, s. 107.

Akdeniz'deki Osmanlı sahil ve limanlarından İngiliz donanmasına lâzım olan eşyanın verilmesini temin etmiş ve bu hususta o taraflardaki vali ve sancak beylerine ve kadılara emirler verilmiştir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyıldaki İngiliz kıralları.



Osmanlı - Flemenk münasebetleri

İlk ticarî münasebet :

Osmanlı devleti ile Nederlanda [1] yahut Felemenk arasındaki münasebet on yedinci asırda yani 1022 H.-1613 M.de başlar; bir zaman Şarlken imparatorluuğna dahil olan Felemenk onun, memleketlerini taksimi sırasında İspanya kırallığına düşmüş ve daha sonra protestan olan Felemenkliler, kendilerine tahammül edilmez derecede zulüm yapan katalik İspanyollara karşı ayaklanarak Giyyom isminde bir başbuğun önderliğiyle onaltıncı asrın ikinci yarısında kuzey Felemenk'te yedi sancak'ta bir cumhuriyet kurmağa muvaffak olmuşlar ve GİYYOM'ı kendilerine devlet reisi yapmışlar ve memleket idaresini de *Eta Jeneral* isminde bir meclise vermişlerdir. İşte Osmanlı devletiyle onyedinci asır başlarında ticarî anlaşma yapmış olan bu Nederlanda cumhuriyeti idi.

Bu tarihe kadar Felemenk'lilerin doğu ticareti, Fransızlara verilen ahidnâme mûcibince Fransa bayrağı altında yapılmakta idi; yani Felemenk ticaret gemileri şarkta ticaret yaparlarken Fransız bandırası çekmek suretiyle şark sularına gelirlerdi. İngilizlere ticaret serbestîsi verildikten sonra Fransa ile İngiltere hükûmetleri Felemenk tüccarlarının kendi bayrakları altında gelip gitmeleri hususunda ihtilâfa düşerek divan-ı hümayuna müracaat etmişler ve bu mesele hükûmetce görüşülerek kaptan-ı derya ÇAĞALA-ZÂDE SİNAN PAŞA'nın tavsiyesiyle Felemenk tüccarlarının İngiliz bayrağı altında ticaret yapmaları takarrür etmiş ve bu husus İngiltere hükûmetine verilen ahidnâmeye kaydedilmiştir (1010 Cemaziyelâhir - 1601 Aralık) [2]

Nederlanda'nın serbest ticaret için müracaatı

Felemenk cumhuriyeti serbest olarak kendi bayrağıyle ticaret yapmak için müracaat ettiği zaman 1604'deki Osmanlı-Fransız ahidnâmesini imzalamış olan Fransız elçisi BREV DÖ SASİ'nin oğlu BARON MÜLLER ile dostu olan kaptan Paşa'nın mümanaat

[1] *Naima tarihiyle (c. 2, s. 108) Münşeat*'taki *(c. 2, s. 383)* nâme-i hümayunda (Felemenk memleketine vali olan Flanderya dukası) denilmek suretiyle Felemenk'ten bahsediliyor ki bu tâbirin Flamand isminden alınmış olduğunu görülüyor.

[2] İngiltere kıraliçesi Elizabet'e gönderilen 1010 Cemaziyelâhır tarihli ahidnâme (*Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 380).

etmelerine rağmen Osmanlı hükûmeti 6 Haziran 1612 ve 1021 Rebiulâhir de Felemenk birleşik hükûmetleriyle (yedi hükûmet idi) tıpkı Fransa ve İngiltere'nin ahidnâmeleri gibi bir ahidnâme verdi [1] Bu ahidnâme verildiği zaman I. AHMED hükümdar bulunmakta olup işlerini bitirip avdet etmek isteyen Felemenk cumhuriyeti heyetini *Üsküdar* bahçesinde kabul etmiştir [2].

HALİL PAŞA kaptan-ı derya iken, protestan Felemenk ve *Fas* ile beraber ısyan ettikleri İspanya'ya karşı bir ittifak yapmak isteyerek bunun için İspanyollara düşman olan Felemenk cumhuriyetini teşvik etmiş ve 1012 H. - 1603 M. de İstanbul'da gelmiş olan ilk Felemenk elçisi HAGA'yı himaye etmiştir [3].

1668 senesine kadar *İstanbul*'da daimî Felemenk elçisi bulunmayıp bunlar ahidnameleri yenilemek için gelip gitmişler ve bu suretle ticarî münasebetlerini devam ettirmişlerdir; yalnız 1031 H.-1622 M. de Erdel kıralı BETLEN GABOR lehine müzakeratta bulunmak üzere bir Felemenk elçisinin siyasî maksatlarla Osmanlılara müracaat etmiş olduğu ilk defa görülmüştür.

Yine bu tarihlerde yani 1620 ile 1625 arasında FAZLI ve HAYDAR Paşaların *Yemen* valilikleri zamanında Felemenk gemilerinin *Hint denizi*'nden gelmekte olan Osmanlı tüccar gemilerine taarruz ederek ahidnâmeye mugayir olarak altıyüz bin kuruşluk mallarını almaları üzerine FAZLI PAŞA *Yemen*'deki Felemenk ticarî mallarından yüzbin kuruş alıp Osmanlı tüccarlarına vermişti; bunun üzerine Felemenk gemicileri *Yemen* valisi HAYDAR PAŞA zamanında yedi *burton* ile [4] *Hint denizi*'ne gelip İngiliz burtonlarının da yardımiyle *Hindistan*'dan *Yemen* iskelelerine gelmekte olan on dört tüccar gemisini basarak eşyalarını zabt ve tüccarları esir ettiklerinden, Osmanlı hükümdarı ahidnâme mûcibince tüccarın tamamen serbest bırakılıp malların iadesi

[1] Fransızlar, kendilerine verilen ticaret haklarından mühim surette istifade ederek bu hakkın diğer batı devletlerine verilmesini istemediklerinden, evvelce İngilizlere ve daha sonra da Felemenklilere verilen yeni ahidnâmelerden dolayı Osmanlı hükûmetini sadakatsizlikle itham etmek garabetinde bulunmuşlardır (*Marki dö Bonnak*, s. 10).

[2] *Zübtet ü't-tevarih (Mustafa Sâfi Efendi)*, varak 291 b.

[3] *İslâm Andiklopedisi* (Halil Paşa maddesi).

[4] *Burton*; yelkenle yürüyen kalyonun muhtelif nevilerinden biri olup kırk, elli topu vardı.

hususunda her iki devlete nâme göndermiş ve *İstanbul*'a gelen Felemenk elçisine vaziyeti bildirerek müsbet cevap istemiştir[1].

İstanbul'da daimî Felemenk elçisi

1079 H. - 1668 M. senesine kadar Flanderya cumhuriyetinin Osmanlı devleti nezdinde daimî elçisi olmayıp bu tarihe takaddüm eden senelerde Garb ocaklarına ait bazı gemilerin Felemenk gemilerine taarruzları sebebiyle, Osmanlı hükûmeti nezdinde Felemenk tüccarlarının haklarını müdafaa etmek ve devlete ait işleri görmek üzere *İstanbul*'da daimî elçi bulunduruldu. Bu suretle ilk gelen elçinin adı KOLİYER'di; bu, tantanalı bir surette 12 Ağustos 1668 senesinde *Edirne*'de bulunmakta olan pâdişah tarafından kabul edildi[2].

1091 Ramazan 25 Eylül 1680 tarihli olarak AVCI SULTAN MEHMED tarafından Nederlanda elçisine verilen ahidnâme sırf ticaret üzerine olup Fransa ile İngiltere'ye verilen ahidnamedeki hakların aynı idi. Bu ahidnâmede Nederlanda tüccarlarının gerek getirdikleri ve gerek Rusya'dan alıp Osmanlı memleketlerinde satmak istedikleri eşya için *Trabzon*, *Kefe* ve diğer Karadeniz sahil şehirlerinde bunları satmalarına müsâade edilmiştir[3].

Büyük Avusturya harbinde (1683-1699) Avusturya ile Osmanlıları barıştırmak ve imparatoru, harp etmekte olduğu Fransa'ya karşı serbest bırakmak için İngiltere kırallığı ile beraber Felemenk hükûmeti de faaliyette bulundu. Bu maksad dolayısiyle Felemenk elçisi HEMKERKE'nin sulh akdi hususunda gayreti görülmüş ve *Karlofça* muahedesinin müzakere ve imzasında hazır bulunmuştur.

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 381 ve 396.

[2] Felemenk elçisinin pâdişah tarafından kabulü hakkında (*Hammer*, c. 11, s. 180 ilâ 182) oldukça tafsilât vardır. *Silâhdar tarihi* 1079 senesi Rebiulevveli'nin dördüncü pazar günü (12 Ağustos) otağ-ı hümâyunda Felemenk elçisinin kabul edilip kıralının nâme ve hediyesini takdim ettiğini yazmaktadır *(c. 1, s. 506)*. Bu sefirin getirdiği nâmede *İstanbul*, *İzmir* ve *Haleb*'te ticaret serbestîsi ve îcabında Felemenk gemilerine el konmaması ve bir de ahidnâmelerin tasdiki isteniyordu; birinci maddeden maadası kabul edildi.

[3] Ahidnâmeden (...Françe ve İngilterelüye verilen ahidnâme-i hümâyunda mastur ve mukayyed olan hususlar Nederlandelü hakkında dahi mukarrer)dir, kaydı vardır (*Nâme-i Hümâyun defteri*, 1, s. 68).

Felemenk birleşik devletleriyle olan ticarî münasebet dolayısiyle *Esedi* veya *Arslanlı* denilen Felemenk kuruşları bir kaç asır Osmanlı piyasasında kullanılmış ve bazı yerde Osmanlı kuruşuna bile alem olmuştur.

Felemenk'te 1648 (1058 hicri) senesine kadar GIYYOM'un evlâdları statholder yani Cumhureisi olmuşlardır. Felemenk onyedinci asırda ticaret ile fevkalâde zengin olduğundan bu hususta kendisine Fransa en müthiş hasım olmuş ve 1672'deki Fransa taarruzuna karşı şiddetle mukabele ederek Bendleri yıkıp memleketi su altında bırakmışlardır. Felemenk'i 1678'deki Nimeg muahedesiyle kurtaran yirmi iki yaşındaki Cumhurbaşkanı GIYYOM DE RANJ'dır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Cumhurreisi olan *Eta holder*'ler, yavaş yavaş *Eta jeneral*'e tahakküme başlamış olduklarından dahilî vaziyetler ve bunu inziman eden siyasî olaylar yüzünden Felemenk zayıf düşmüş ve bir kısım yerlerini Fransa'ya kaptırmıştır [1].

Osmanlı - İsveç münasebetleri

Osmanlılarla İsveç arasındaki siyasî münasebât XVI. yüzyıl sonlarında başlarsa da asıl siyasî temaslar GÜSTAV ADOLF (1611-1632) zamanında ehemmiyet kesbeder; nitekim ilk siyasî münasebetler 1632 senesinde İsveç kıralı tarafından *İnternons* (İnternonce) yani sefir vekili veya maslahatgüzar olarak İstanbul'a gönderilen PAUL STRASSBURG ile başlar. [2]

Otuz sene muharebesi ve Osmanlılar

1033 H. - 1624 M. de Danimarka ve İsveç devletleri Osmanlı devleti ile dostluk tesis etmek isteyerek Erdel kıralı BETLEN GABOR'u tavsit etmişlerdir; Erdel kıralının bu arzuyı Osmanlı hükûmetine bildirmesi üzerine bunların devlet reislerine birer

[1] Fransa ve İspanya'nın Felemenk'e karşı olan tecavüzlerinden bahseden 8 Mayıs 1702 tarihli uzun bir mektub'da Fransa'nın XVII. yüzyılda Fransa ile olan mücadelesinin bir tarihçesi Osmanlı *Mühimme defteri*'nde gösterilmiştir (*Mühimme*, 111, s. 715).

[2] XVII yüzyıldaki Osmanlı-İsveç münasebatına dair Prof *A. N. Kuralt*'ın *İsveç kralı XII Karol'un hayatı ve faaliyeti* adlı eserine (s. 133) bakın.

name-i hümayun yollandı ise de [1] siyasî hâdiselerin İsveç kıralının plânına göre cereyan etmemesi üzerine münasebat tesis edilememişti.

Malûm olduğu üzere bu tarihlerde Alman imparatoru II. FERDİNAND'a karşı Almanya'nın protestan prensleriyle ittifak etmiş olan İsveç kıralı GÜSTAV ADOLF ile imparator arasındaki muharebe şiddetle devam etmekte idi; bu sırada İsveç kıralı Almanya'ya girmiş 1631'de *Leipzig* muharebesini kazanmış ve ertesi sene de *Luçen* galibiyetini elde etmis fakat bu sırada GÜSTAV ADOLF maktul düşmüştür.

ADOLF'un yerine kızı KRİSTİN, İsveç kıraliçesi olarak bunun zamanında da otuz sene muharebesi devam etmiş ve İsveç kırallığına bir hayli yer ilhak olunmuştur. Bu muharebe esnasında Fransa, İsveç'in müttefiki olduğu gibi İsveç aynı zamanda Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanımakta olan Erdel kıralını da ittifakına almış olduğundan Erdel kıralının, impatator aleyhine faaliyete geçmesi Osmanlıların imparatorla olan *Zitvatork muahedesi'ni* ihlâl etmekte idi.

İsveç kıralı eğer Macaristan kırallığı tacını alacak olursa Osmanlı devletiyle Macaristan arasındaki ahidnâmelere riayet edeceğini beyan ile bu hususta görüşmek üzere *İstanbul*'a bir murahhas gönderilmesine müsaade istedi; fakat imparator, gönderdiği elçi vasıtasiyle aradaki dostluğun bozulmamasını temine muvaffak olduğundan İsveç kıralının gerek *İstanbul*'a ve gerek Kırım hanına yolladığı elçiler bir başarı elde edemediler; 1634'de *İstanbul*'a gelen İmparatorun elçisi POŞEMP, *Budin* valisi HASAN PAŞA'nın İsveç kıralı ile muhareberede bulunmasından dolayı azlini rica etti.

İsveç kuvvetlerinin *Almanya*'daki muvaffakiyetleri neticesinde İsveç ordusu başkumandanı TORSTENSON'un adamı ile Erdel kıralı RAKOÇİ'nin murahhası arasında imparator III. FERDİNAND aleyhine 16 Eylül 1643'de yedi madde üzerine tedafüî

[1] Bu salde (1033 H. - 1624 M.) Betlen Gabor'dan mektup gelip *Flandere* ve *Danya* ve *İsveç* kıralları mezbure adamlar gönderip taraf-ı satlanat-ı aliyye ile dostluk için tavassut rica ettiklerini bildirmekle her birine nâmeler yazılıp *Budin* beylerbeğisi vezir ve serdar Sofu Mehmed Paşa'ya dahi emirler ve mektuplar gönderildi ta ki ol tarafta cemiyet ve Betlen ile tecdid-i sulh hususunda meşveret eyliye (*Naîma*, c. 2, s. 340).

ve tecavüzî bir ittifak aktedildi; bunun üzerine RAKOÇİ *İstanbul*'a acele bir murahhas gönderip İsveç ve Fransa elçileri vasıtasiyle imparatorla muharebe etmek için müsaade istedi; bu müsaade kendisine verilmekle beraber hudut vali ve sancak beylerine de tedarikli bulunmaları emrolundu [1]. Bunu haber alan İmparator telâşa düşerek Osmanlı hükûmetiyle sulhü yenilemek istedi.

İsveç kumandanı *Moravya*'dan geçip *Avusturya*'ya girerek *Viyana* yakınlarına kadar gelmiş olduğundan bu muvaffakiyet RAKOÇİ'nin işini kolaylaştırmıştı; fakat bu sırada RAKOÇİ kuvvetleri Avusturya kumandanı tarafından mağlûp edilip Osmanlılarla Avusturya arasında *Sön muahedesi* [2] yapılmış olduğundan hudut kumandanlarına RAKOÇİ'ye yardım etmemeleri emrolunmuştur; bunun üzerine imparatorla harp etmekten el çeken RAKOÇİ, imparator III. Ferdinand ile VİYANA'da kârlı bir sulh yaparak yedi kale ve şehir elde etmiştir (1055 Cemaziyelevvel-8 Ağustos 1645) [3].

İsveç Kırahnın Ruslar aleyhine ittifak teklifi

1062 H.-1652 M. de İsveç kıralı *İstanbul*'a BENUA SKİT adında bir elçi gönderip Osmanlı hükûmetini imparator aleyhine tahrik etmek istemişse de muvaffak olamamış ve RAKOÇİ de imparatorla anlaşmış olduğundan hudutlarda sükünet avdet etmişti. Bu tarihten on bir sene sonra İsveç kıralı ŞARL GÜSTAV, Erdel kıralı ve Kazaklarla Ruslar aleyhine bir anlaşma yapmış olan KLOD SOHALAM (Claude Sohalam) 23 Eylül 1656 tarihli

[1] İsveç serdarının Erdel kıralı Rakoçi'ye gönderip onun da *İstanbul*'a yolladığı mektupta Alman kumandan Galmaş ile geçen güz ayı sonunda *Magdeburg* önünde karşılaşarak *Galmaş*'ı bozup bir çok top, harp melzemesi ve esir aldığını ve kış münasebetiyle Saksonya ve Çek taraflarında kışlayıp havalar ısınınca kendisinin *Viyana* üzerine yürüyeceğini bildirmiştir (*Naîma*, c. 4, s. 99 sene 1054 vekayii).

[2] *Sön*'de (*Naima* ﺻﻮﻥ Son) imparatorla onyedi sene üzerine akdedilen muâhedenin üzerinden henüz bir kaç sene geçtiği sırada Rakoçi'nin İsveçlilerle beraber hareket etmesi imparatoru korkutarak bu muahedeyi 1053 sonlarından îtibaren (1644 Ekim) yirmi sene müddetle temdid etmek istemiş ve anlaşmağa muvaffak olmuştur.

[3] *Viyana* veya *Linz* muahedesiyle Erdel kıralı Rakoçi'ye Avusturya'dan istediği on dört kaza yerine kaydı hayat şartiyle yedi kaza verilecek ve bu yedi kazadan ikisi evlâdı üzerine devrolunacaktı.

(1067 Muharrem) namesiyle *İstanbul*'a yollamış ve kendisi kuzeyden Rusya'ya hücum ederken Osmanlı kuvvetlerinin de Kırım hanı vasıtasiyle güneyden yürümelerini teklif etmişti. Bu teklife karşı Vezir-i âzam KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA, bu tarihte İsveçlilerin Lehlilerle muharebe etmekte olduklarını ileri sürerek İsveç murahhasına :

"Osmanlı hükûmeti, İsveç'in, Lehistan'la sulh yapmasından sonra İsveç kıraliyle müzakereye girişebileceğini,, söyliyerek kuzey hududda zayıf Lehistan kırallı,ının kalmasının Osmanlı devletince lüzumlu olduğunu anlatmak istedi.

İsveç Kıralının Osmanlıları Lehliler aleyhine tahrik etmesi

KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'nın İsveç elçisinin teklifine verdiği cevaptan bir müddet sonra yanlarında Erdel kıralı RAKOÇİ'nin elçisi olduğu halde diğer bir İsveç heyeti *İstanbul*'a geldi. [1] Bu gelen heyet de Osmanlı hükûmetini Lehistan üzerine sevketmek üzere ŞARL GÜSTAV'ın 12 Haziran 1657 (1067 Ramazan) tarihli nâmesinin getirmişti. Hükûmet Lehistan'a taarruz ederek Leh kıralı olmak isteyen II. RAKOÇİ'nin elçisinin tevkif edip *Yedikule*'ye hapsetmiş ve İsveç sefaret hayetinden birisi *İstanbul*'da vefat ederek diğerleri cavap alamadan geri dönmüşlerdir.

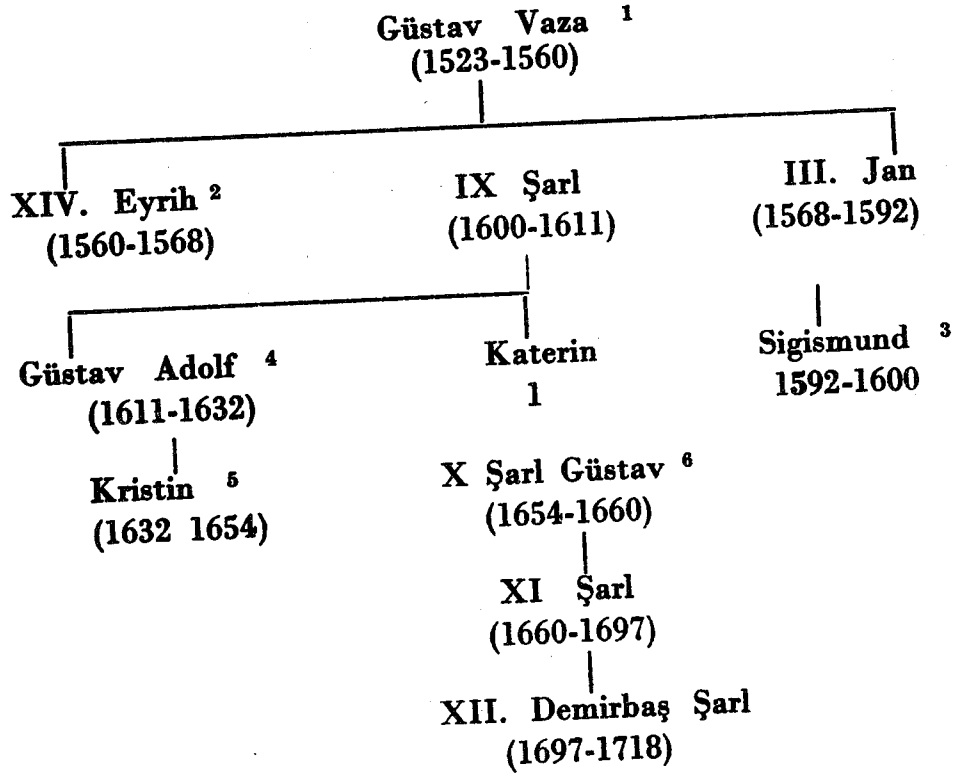
Osmanlı hükûmeti Kuzey hududunda kuvvetli bir devletin yerleşmesini istemediğinden, İsveç'le müttefikan Lehliler üzeri-

[1] 1632'de babası Güstav Adolf'den sonra İsveç kıraliçesi olan Kristin 1653 tarihinde kırallığı hala-zadesi Şarl Güstav'a (X. Şarl) terk etti; fakat *Vaza hanedanı*'ından olan Lehistan kıralı Jan Kazimir, Şarl Güstav'ın kırallığını tanımıyarak İsveç kırallığına hak iddia etti. Bunun üzerine Şarl bir ordu ile gelerek hem *Lehistan*'ı ve hem de *Litvanya*'yı işgal eyledi. Jan Kazimir tebaasının sevgisini kazanamadığından dolayı Güstav kolayca ve her taraftan yardım görerek emeline nail oldu (1656). İşte yukarıda metinde bahsedilen İsveç elçilerinin *İstanbul*'a gelerek Osmanlı hükûmetini Lehistan üzerine yürümek için teşvik etmeleri bu tarihe tesadüf etmektedir.

İsveç'in protestan askerleri, katolik mezhebinde olan Lehlilere çok zulm yapmış olduklarından bu hal Lehlilerin ısyanına sebep oldu; Avusturya'dan yardım isteyen Lehliler Ruslar ile de barışarak İsveç kuvvetlerini Lehistan'ı tahliyeye mecbur etmişler ve 1660'da galibâne bir muahede akdine muvaffak olmuşlardır. İsveçlilerle beraber Lehistan'a yürüyen Rakoçi, Kırım hanı tarafından fena halde bozulmuş olup bu muharebede Osmanlı ve Kırım kuvvetleri ile birlikte on iki bin Leh kuvveti de bulunmuştur.

ne yürüyen RAKOÇİ'yi mağlûp ederek Erdel kırallığından da atmış ve bu sırada İsveç kuvvetlerinin kendi ülkesindeki durum sebebiyle Lehistan'dan çekilmeleri neticesinde Lehistan İsveç istilâsından ve kıral da tac ve tahtını kaybetmekten kurtulmuştur. bundan sonra XVIII. yüzyıl başlarına kadar İsveç ile ne siyasî ve ne de ticarî hiç bir münasebet olmamıştır.

İsveç'te Vaza Kıral ailesi



[1] Güstav Vaza, İsveç'i Danimarka kıralları elinden kurtararak müstakil kırallık yapmıştır.

[2] Kırallığı, biraderi III. Jan'a terke mecbur olup 1577'de mahbeste maktûlen vefat etmiştir.

[3] Daha evvel Lehistan kıralı olup babası Jan'ın yerine geldiyse de mutaassıb katolik olması sebebiyle protestanların ısyanı üzerine memleketi terke mecbur olup *Lehistan*'a dönmüştür.

[4] Protestan Alman prenslerini himaye ile otuz sene muharebesine iştirak eylemiştir.

[5] Pek sefih olan bu kadın kırallığını halasının oğlu X. Şarl'a terke mecbur olarak *Paris*'te vefat etmiştir.

[6] Şarl Güstav'ın babası *Ren* palantinesi yani umumî valisi prens Jan Kazimir'dir.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

BAZI İSLÂM DEVLETLERİYLE OLAN MÜNASEBETLER

Osmanlı - İran münasebetleri

Safevîlerin Anadolu Kızılbaşlarını tahrik etmek emelleri

İran'daki *Safevî hanedanı* ile 962 H.-1555 M. de *Amasya muahedesi* akdedildikten sonra doğu hududunda sükûnet husule gelmişti; fakat Osmanlılara karşı Avrupa'da yardımcı arayan ve hattâ papa VIII. GREGUVAR'la ve daha sonra Avrupa devletleriyle anlaşmak isteyen İran Şahı, aynı maksatla -bilhassa ŞAH ABBAS zamanında- manevî nüfuzları dolayısiyle Anadolu'daki Kızılbaşları da zaman zaman tahrikten hâli değildi; bundan dolayı Osmanlı hükümeti İran hükûmetinin bu siyasetini bildiği için uyanık bulunuyor ve İran'ın bu iki taraflı siyasetine karşı o da İran'ın doğusundaki sünnî mezhebinde bulunan hükûmetlerle bir anlaşma yolu arıyordu[1].

Anadolu kızılbaşları *nezr* ve *sadaka* namiyle ve mıntaka mıntaka her sene birer Kızılbaş *halifesi* vasıtasiyle İran'a para yollarlardı. Bundan dolayı seneden seneye bu havaliden bir Kızılbaş, Alevîlerin nezirlerini şaha götürürdü; şah bu haifeler vasıtasiyle Anadolu Kızılbaşlarını îcabında Osmanlı hükûmeti aleyhine tahrik ederek neticesiz kan dökülmesine sebeb olurlardı[2].

[1] Bu hususta dair Osmanlı-Özbek devletleri münasebetleri kısmına bk.

[2] *Rum* (Sivas) beylerbeği Mehmed Paşa'ya hüküm ki
Mektup gönderip bu diyarın ekser halkı kızılbaş olup vaki olan *nezir*'lerini Kızılbaşa (İran'a) gönderip öte canibten dahi hilâfetnâmeler gelip yer yer halifeler tayin olunmağla bu diyarlarda daima celâli huruc etmekten hâli olmadıkları haber alınıp tetebbû olundukta ol makule bazı kimesneler gelip bu sene-i mübarekede asker-i islâm küffar üzreine gazada olup vilâyet hâlidir; şâh'ı seven şimdi malûm olur deyu mektuplar ile gelen adamlar iki bölük olup biri *Çorum* ve *Kastamonu* taraflarına gidip ve biri *Sivas* etrafında olmagın yarar adamlar gönderilip ilgar ile vardıklarında şâhın bir paşmagın (ayakkabısını) ve üç, dört halifenin mektubunu ve bazı mektuplar ile bir kimesneyi tutup götürüp sual olundukta veçh-i meşrû üzere cevap vermişlerdir: ..... (*Mühimme defteri* 71, s. 118 sene 1001 H. - 1593 M).

986 H. - 1578 M. de *Bozok Alevîleri* arasında II. Şah İsmail olduğunu iddia ederek faaliyette bulunan bir serseri, hükûmeti epi telâşa düşürmüştü [1].

Şah Tahmasb'tan sonra İran vaziyeti

Şahın Alevîler üzerindeki bu nüfûzuna ve bazı Alevî kıyamlarına rağmen *Amasya muahedesi* II. Selim zamanında yenilenmek suretiyle [2] 984 H. - M. 1576 de Şah Tahmasb'ın vefatı ve İran'daki tac ve taht kavgalarına ve Osmanlı hükûmetinin sulhü bozmasına kadar devam etmiştir.

Tahmasb'tan sonra İran şahı olan II. İsmail'e kürt beylerini Osmanlılar aleyhine tahrik ettiğini vesile sayan Osmanlı hükümdarı, vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın mümanaat etmesine rağmen *İran*'a sefer açtı (986 H. - 1588 M.).

Şah Tahmasb, ölümünden evvel hem yeni hükümdar olan III. Murad'ın cülûsunu tebrik ve hem de muahedeyi yenilemek için *Revan* ve *Nahcivan* valisi bulunan Tokmak Han'ı *İstanbul*'a göndermişti [3]. Tokmak Han büyük bir debdebe ve iki yüz elli kişilik maiyet ve beşyüz deve eşya ile *İstanbul*'a gelerek şahın namesiyle hediyeleri takdim etmişti; Tokmak Han'ın istikbali o tarihe kadar hiç bir sefire yapılmayan merasimle olmuştu. İran elçisi daha *İstanbul*'da iken Tahmasb ölmüş ve İran karışmıştı; Tokmak Han gelişinden onyedi gün sonra geri dönmüş ve hakkında riayet gösterilip pâdişah kendisine beşbin duka altını ile ağır takımlı iki at hediye etmişti.

İran muharebesi ve Ferhad Paşa müsalehası

Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yerine şah olan II. İsmail, Osmanlılarla olan dostluk muahedesini yenilemiştir; az sonra Şah İsmail'in de vafatı üzerine İran'da tac ve taht mücadelesi başlamış ve nihayet Tahmasb'ın oğullarından olup gözleri

[1] Tahmasb oğlu İsmail olduğunu iddia ile meydana çıkan bu serseri, *Kigi* sancak beyini mağlûb edip o tarafta hükümdarlığını îlân etmiş ise de *Erzurum* beylerbeği tarafından yakalanarak 997 H.-1589 M. senesinde îdam olunmuştur.

[2] İran muahedesi II. Selim zamanında murahhaslıkla *İstanbul*'a gelmiş olan Şah Kulu vasıtasiyle yenilenmiş ve elçiye çok ikram edilip kendisine vezirler tarafından ziyafetler verilmiştir (*Selânikî*, s. 93).

[3] Bu Tokmak Han, daha sonraları İran'la yapılan muharebelerde şâhın serdarı olan Tokmak Han olup II. Selim'in culûsunu tebrik için gelen Şahkulu'nun oğlu idi.

pek az gören MEHMED HÜDABENDE şahlığa getirilmiştir.

Bu durum karşısında Osmanlı hükûmeti İran tarafından muntazaman malûmat alıp hudut beylerine ve valilere uyanık bulunmalarını bildirmiş ve ilk fırsatta taarruza geçmiş (985 Zilkade - 1578 Ocak) [1] ve Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere lüzumsuz bahanelerle İran üzerine sefer açılarak LALA MUSTAFA PAŞA serdar olmuştur (986 H. - 1578 M.).

İran seferi muvaffakiyetle devam ederek nihayet 995 H. - 1587 M. senesinde HÜDABENDE'nin müracaatı üzerine sulh aktedilmek üzere iken, babasının yerine hükümdar olan ŞAH ABBAS, sulhu istemediğinden harp harekâtı tekrar başlamış ve bir taraftan serdar FERHAD PAŞA'nın gayretiyle muvaffakiyetle devam ederken diğer taraftan da İran, ÖZBEK HANI ABDULLAH HAN tarafından sıkıştırılmış olduğundan genç hükümdar ŞAH ABBAS iki tarafla harp edemiyeceği için Osmanlılarla anlaşmağa mecbur olmuştur (998 H. - 1590 M.).

Harbin birinci safhasını muvaffakiyetle bir çok yerlerin ilhakiyle bitirmiş olan FERHAD PAŞA, ŞAH ABBAS'ın birader-zâdesi (Hamza Mirza'nın oğlu) olan HAYDAR MİRZA'yı rehin olarak almış ve Erdebil hanı MEDHİ KULU-HAN riyasetinde *İstanbul*'a bir murahhas heyeti yollamıştır.

İstanbul'da akdedilen muahede mûcibince Osmanlılar başta *Tebriz* olmak üzere bütün *Azerbaycan* ile *Şirvan*, *Gürcistan*, *Lûristan* ve *Şehrizor* taraflarını alıyorlardı: bundan başka İran Şahı dört islâm halifesinden ilk üçü - Ebu Bekir, Ömer, Osman - ile Hazret-i Peygamberin zevceleri *Ayşe* hakkında fena söz söylememeği de kabul etmekte idi [2].

Osmanlıların batıdan ve Şeybanî hükümdarı ABDULLAH

[1] *Selânikî* s. 144 ve *Mühimme* 32, s. 30 bu *Mühimme*'de 985 Zilkade'den itibaren İran seferine ait hükümler vardır.

[2] *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 7, s. 152, 153; Şah Abbas'a muharebeye kimlerin sebep olduğuna, sulhe ve sulh şartlarına dair yazılan nâme-i hümâyunda üç halifeye ve Ayşe'ye fena söz söylenmemesi kaydedildikten sonra: "Gerek *Tebriz* ve *Karacadağ* ve nevahisi ve gerek *Gence* ve *Karabağ* havalisi ve gerek *Şirvan* ve levahiki ve gerek *Gürcistan* ve mürafıkı ve gerek *Nehavend* ve mülhakatı ve gerek *Loristan* ve muzafatı... mûtemedan-ı dergâh-ı âli tasarruflarında baki" kalacaktır denilmektedir (*Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 157 ilâ 160).

HAN'ın doğudan vaki tazyiklerinden sonra sulhe yanaşan ŞAH ABBAS'LA serdar FERHAD PAŞA arasındaki müzakere esnasında FERHAD PAŞA tarafından Özbek hanına gönderilen mektupta İran şahının müracaatı üzerine sulhe yanaşıldığı ve kendisinin daha ileri gitmiyerek ŞAH ABBAS'la sulh yapması ve ŞAH ABBAS şayet bu sulhten sonra Özbeklere karşı tecavüze geçecek olursa Osmanlı hükûmetinin müsalehayı fesh ile İran'a harp açacağını bildirmiştir [1].

Bu sulh devri esnasında yani 29 Kasım 1596 da III. Mehmed'in cülusunu tebrik ve aynı zamanda Özbek hanına galebesini bildiren ŞAH ABBAS'ın, ZÜLFİKAR HAN adlı bir elçisiyle nâmesi geldi. Bu tarihte pâdişah *Eğri* seferinden dönmüştü; elçiyi kabul etti; ŞAH ABBAS'a yazılan cevapta *İstanbul*'da rehin olarak bulunmakta olan HAYDAR MİRZA'nın vefatından dolayı pâdişah teessürlerini bildirdi.

ZÜLFİKAR HAN, Vezir-i âzam İBRAHİM PAŞA ile görüştüğü esnada elçiye ŞAH ABBAS'ın da dedesi gibi ilim muhibbi olup olmadığını sordu; elçi de şah'ın en çok fıkıh yani islâm hukukiyle iştigal ettiğini söyleyince vezir-i âzam:

"Filhakika devletlerin en sağlam temeli adalettir" diye mukabele etmiştir.

Bu tarihten iki buçuk sene sonra yani 1599'da şah'ın KARA HAN adında bir elçisi daha gelerek ÖZBEK HANI'na galebesinin ve ABDULLAH HAN'ın vefatı üzerine dahilî karışıklıktan istifade ederek *Horasan*'ı işgal etmiş olduğunu bildirmiş ve zabtettiği yirmi dört şehir ve kalenin anahtarlarını yollamıştı.

ŞAH ABBAS'ın *eşik ağası* olan KARAHAN hey'eti arasında *İstanbul*'da vefat etmiş olan HAYDAR MİRZA'nın babası HAMZA MİRZA'nın tayası GÜLTER isminde bir kadın da vardır; bu kadın, HAYDAR MİRZA'nın kızını görmek üzere gelmiş olup saraya alınarak harem kısmında misafir edilmiştir [2].

[1] *Feridun Bey Münşeatı* c. 2, s. 147 daha sonra Şah Abbas, Özbek hanını iki defa mağlûp ederek *Horasan*'ı almış ve buna karşı Osmanlı hükûmeti ses çıkarmamış ve bir müddet sonra da Osmanlılardan intikam almıştır.

[2] *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 7, s. 222, 243.

Şah'ın sulhü bozması ve Nasuh Paşa müsalehası

İran'la on üç buçuk sene süren bu sulh, ŞAH ABBAS'ın memleket durumuna hâkim olarak bazı Avrupa devletleriyle ve bilhassa o sırada Osmanlılarla harp etmekte olan imparatorla anlaşması neticesinde bozuldu. Bunun üzerine İran şahı 1012 H.-1603 M.de tecavüze geçmiş ve bu tarihlerde *Anadolu*'da yer yer pek geniş bir hal alan Celâlîlerin faaliyetlerinden istifade ederek iki cephede harp etmeğe mecbur olan Osmanlı devletini zor bir duruma düşürerek evvelce terk etmeğe mecbur olduğu bir kısım yerlerini geri almış ve bu arada *Tebriz*'i de işgal eylemiştir.

Avusturya ile sulh yapan Osmanlı hükûmeti Celâlî şakavetini de ortadan kaldırması üzerine İran şahı sulh istemiş ve nihayet *Amasya muahedesi* esasına göre sulh yapılmıştır. Bu müsaleha mûcibince İran hükûmeti *Ferhad Paşa müsalehası* ile Osmanlılara terk etmiş olduğu yerleri harple geri almış olduğu için bu yerlere mukabil her sene Osmanlılara iki yüz yük ipek ve bir yük kumaş vermeği kabul etmekte olup iki taraf sınırının tahdidi için de Bağdad valisi MAHMUD PAŞA ile Van valisi MEHMED PAŞA tayin edilmişlerdi [1].

Muahedenin diğer hükümlerine göre ehli sünnet mezhebinde olanlara fena muamele edilmeyecek ve Osmanlıların yüksek hâkimiyetini tanımış olan ŞAMHAL HAN ile Dağıstan hâkimlerine tecavüz olunmayacak *Şehrizor* eyaleti devlette kalacak, İran'dan hacca gidecek olanlar *Halep* ve *Şam* yolundan gideceklerdi [2].

İran'la tekrar muharebe ve Serav müsalehası

Bu *Nasuh Paşa müsalehası* Osmanlı hükûmetini tatmin etmemiş olup aynı zamanda şahın her sene vermeği kabul etmiş olduğu ipeği göndermemesi ve elçi olarak İran'a gitmiş olan İNCİLİ MUSTAFA ÇAVUŞ'un dönmemesi ve daha doğrusu *Nasuh Paşa muahedesinin* Osmanlı pâdişahı I. AHMED tarafından istenmiyerek kabul edilmiş olması dolayısiyle İran seferi yeniden başladı (1024 H. - 1615 M.).

[1] "Her sene yüz yük harir ve yüz yük akçelik bazı emtia-i lâ nazire göndermeği taahhüd etmişti (*Peçevî*, c. 2, s. 343).

[2] *Naima* c. 2, s. 112, bu *Nasuh Paşa muahedesi*'ne dair Hoca Sadeddin'in oğlu Şeyhü'l-islâm Mehmed Efendi taafından kaleme alınarak İran elçisi Kadı Han ve Osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuş ile gönderilmiş olan nâme-i hümâyun sureti *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır *(c. 2, s. 165)*.

Şah Abbas, sulh yapalım diye *Revan*'ı muhasara etmekte olan Vezir-i âzam Öküz Mehmed Paşa'yı iğfal ederek kış gelmesi üzerine Mehmed Paşa geri çekilerek Şah burasını kurtarmış ve onun yerine vezir-i âzam olan Halil Paşa da bir iş başaramamış ise de harbin devamı İran'ın mukavemetini azaltmış ve hattâ Halil Paşa taarruzuna karşı Şah Abbas *Tebriz* ve *Erdebil* taraflarını boşaltarak çekilmiş ve nihayet *Serav* sahrasında iki taraf arasında bir anlaşma yapılmıştı (6 Şevval 1027 - 26 Eylül 1618) [1].

Bu *Serav* müsalehası mûcibince İran, *Nasuh Paşa müsalehasiyle* kabul etmiş olduğu iki yüz yük ipeği yüz yüke indirip her sene ipek mukabili kumaş ve sair metalardan verecek, *Bağdad*'la İran hududunda bulunup evvelce İran'a ait iken Osmanlılara geçen *Vehmin*, *Derne* ve *Dertenk* sancaklarına ilâve edilen arazi ve köyler yine İran'a bırakılacak, *Kars* ve *Ahısha* Osmanlılarda kalacaktı; yani bu muahede de Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki Amasya muahedesinin aynı idi [2].

Bağdad'ın teslimi üzerine İran'la harp ve Kasr-ı Şirin muahedesi

Serav muahedesi beş sene sürmüş ve 1032 H. - 1623 M. de *Bağdad subaşısı* Bekir'in ısyanı ve nihayet *Bağdad*'ı İran şahına vermek istemesiyle bozulmuştur. Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere uzun harplerden sonra IV. Murad, ordusunun başında bizzat gidip *Bağdad*'ı zabt eylediğinden İran'nın sulh için müracaatı üzerine 1049 Muharrem -1639 Mayıs'da *Kasr-ı Şirin* muahedesinin akdiyle on yedi sene sürmüş olan bu harp de sona ermiştir [3].

Kasr-ı Şirin muahedesi mûcibince Bağdad geri alındığı gibi *Irak*'ın doğu hududunda elden çıkmış olan *Hassan*, *Bedra*, *Mendeli*, *Hanikin*, *Dertenk*, *Caf* aşiretinin *Ziyaeddin* ve *Hâruni* bölüm-

[1] Bu müsalehadan sonra kıymetli hediyelerle *İstanbul*'a gelen İran elçisi Burun Kasım Bey (Yadigâr Ali Sultan-ı Hülefa) ile şâha gönderilen nâme-i hümâyun 19 Şevval 1028 tarihli olup müsalehayı akteden Halil Paşa bu sırada divanda ikinci vezir bulunuyordu (*Münşeat*, c. 2, s. 170).

[2] 1031 H.-1621 M. de hediyelerle gelen İran elçisi Ağa Rıza Han getirdiği hediyeleri, dörtyüz kapıcı ve bin kadar yeniçeri tarafından pâdişahın önünden geçirilerek teslim edilmişti. (*Naima*, c. 2, s. 237).

[3] Bu müsalehanın akdinden evvel yani 1037 H.-1628 M. de Şah Abbas vefat edip yerine torunu Şah Safi hükümdar olmuş ve muahede bunun zamanında yapılmıştır.

leri, *Zencir kalesi*'nin batısındaki köyler ve *Şehrizor* yakınındaki *Zalim Ali kalesi*'nin arkasındaki dağların *Şehrizor* tarafına (batı'ya bakan kısmı, *Ahisha*, *Kars*, *Van*, *Şehrizor*, *Bağdad* ve *Basra*'nın eski hudutlarındaki yerler Osmanlılarda ve *Zincir kalesi*'nin doğusundaki kaleler ve köyler ve *Mihriban kalesi* İranlılara kalacak ve Van hududundaki *Kotor*, *Makur* ve Kars taraflarında bulunan kaleler de iki tarafca yıktırılacaktı [1]. Sulhü müteakip her iki hükümdar birbirlerine ağır hediyeler göndermişlerdi [2].

İşte bu tarihten sonra XVIII. yüzyılda ve II. TAHMASB zamanında Afganlıların İranı istilâsiyle Osmanlıların da bundan bilistifade zebünküşlik ederek sulhü bozmalarına kadar İran'la Osmanlı devleti arasındaki dostluk devam etmiş ve elçiler gelip gitmişlerdir.

SULTAN İBRAHİM'in cülûsunu müteakip ŞAH SAFÎ tarafından cülûs tebriki için 1051 Rebîulevvel 1641 Haziran'da gönderilen elçi kıymetli hediyeler getirmiş ve *Yedikule*'de mahbus bulunan İranlıları afvettirerek beraberinde İran'a götürmüştür. İBRAHİM HAN ismindeki bu elçinin, IV. MURAD zamanında Osmanlılara iltica etmiş olan Revan hanı EMİRGÛNE-OĞLU YUSUF PAŞA'nın katlinde âmil olduğu zan ve tahmin edilmiştir [3].

İran hükümdarı ŞAH SAFÎ [4] 1052 H.- 1642 M. de oğlu II. ABBAS tarafından katledilmiş ve yeni şah cülûsunu MAKSUD HAN adındaki elçisi ile ve kıymetli hediyelerle Osmanlı hükümdarına bildirmiş ve muahede mûcibince Van dağlarındaki Millet kalesinin yıkılmasını rica etmişti [5]. IV. MEHMED'in cülûsunu tebrik için gelen MAHMUD HAN da iki fil hediye getirmişti (1059 H.- 1649 M.).

[1] *Bağdad*'ın istirdadından sonra Şah Safi'nin pâdişaha göndermiş olduğu farsça nâmesiyle ona verilen türkçe cevap ve hudut işine dair şâhın Farsça nâmesi ve müsalehanın pâdişah tarafından kabul edildiğine dair yazılan nâme-i hümâyun suretleri *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır *(c. 2, s. 210* ilâ *219)*.

[2] İran şahının gönderdiği hediyelerin listesi *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır *(c. 2, s. 216)*.

[3] *Naima*, c. 4, s. 4.

[4] İran hükümdarı Şah Safi'nin adı Sam'dı (*Naima*, c. 3, s. 154).

[5] *Hammer* (Âta Bey tercümesi), c. 10, s. 10.

1067 H. -1657 M. de gelen İran elçisi Pîr Ali(Kelb-i ali) muahedeyi yeniledikten sonra dönerken bununla beraber İsmail Ağa adında bir Osmanlı elçisi de bir takım ağır hediyelerle şaha gönderilmişti [1]. II. Süleyman hükümdarlığını bildirmek üzere 1099 Zilhicce ibtidasında (27 Eylül 1688) İran şahına bir nâme yollamıştır. (Name defteri, C. S. 6169)

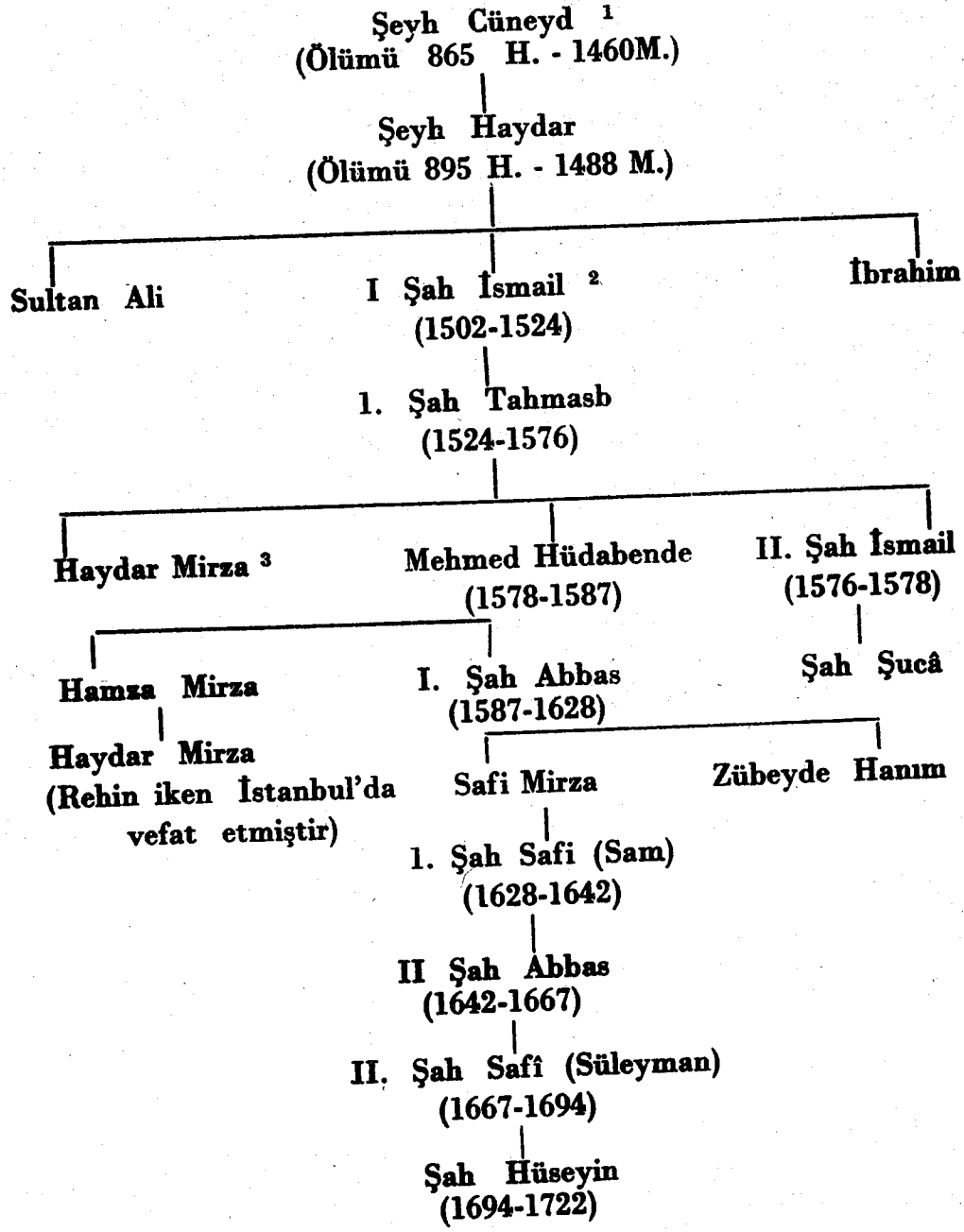
1108 H.-1696 M. senesinde Basra Urban reislerinden Mâni'-in ısyanı neticesinde *Hüveyze* aşireti *Basra*'yı işgal etmişti; dört devletle harp etmekte olan Osmanlı hükûmetinin o taraflara bakacak vakti yoktu; fakat bu vaziyet karşısında İran hükümdarı Şah Hüseyin, bu aşiretin elinden *Basra*'yı zabtederek anahtarlarını Rüstem, Han adındaki elçisi ile *Edirne*'de bulunan II. Sultan Mustafa'ya göndermiş ve bu karagün dostluğu fevkalâde memnuniyeti mûcib olarak elçiye pek fazla ikram ile iltifat olunmuştur.

Rüstem Han avdet ederken Şah'a teşekkürü mutazammin bir nâme ile ve beylerbeyi rütbesiyle sabık reisü'l-küttab defter emini Mehmed Bey elçi tayin olunup mükellef ve ağır hediyelerle İran şahına gönderilmiştir (1109 H. - 1697 M.) [2].

[1] İsmail Ağa, mûtaddan fazla olarak bin kişilik bir maiyetle İran'a gidip üç ay kaldıktan sonra geri dönüp *Bağdad*'ta vefat etmiştir (*Naima*, c. 6, s. 237 ve 239 ve *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 63).

[2] *Raşid tarihi*, c. 2, s. 418, 428, 430.

İran'da Safevî Hanedanı Silsilesi



[1] Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Bigüm ile izdivac etmiştir.

[2] Şeyh Haydar'ın zevcezi ve Şah İsmail'in validesi Alemşah Bigüm veya Rum ismiyle Marta'nın validesi Bizans imparatoru büyük Yuannis'in kızı ve Uzun Hasan'ın zevcesi idi.

[3] Babasının öldüğü gece bir kaç saat şâh olmuş ve öldürülmüştür.

Osmanlı-Özbek Hanlığı münasebetleri

Osmanlı devleti büyük bir islâm imparatorluğu ve Osmanlı hükümdarları da aynı zamanda sünnî müslümanların halifesi sayılması cihetiyle bütün sünnî islâm devletleri bu devlete karşı saygı beslemekte idiler. Bundan dolayı islâm devletleri gerek aralarındaki ihtilâf dolayısiyle ve gerek düşmanlarına karşı yardım istemek üzere *Asya*'nın öbür ucundan Osmanlı devletine zaman zaman baş vuruyorlardı [1].

Özbek devletiyle ilk münasebetler

Özbek hanları veya *Şeybâniyye* devletinin müessisi, BUDAK HAN'IN oğlu EBÜ'L-FETH MEHMED ŞEYBANÎ veya ŞÂHİ BEY olup 906 H. - 1500 M. den [2] 916 H. - 1510 M. tarihine kadar *Semerkand* ve *Buhara* hükümdarı olup bu tarihte ŞAH İSMAİL ile yaptığı *Merv* muharebesinde maktul düşmüş ve yerine oğlu GÖÇGÜNCÜ geçmiştir.

Özbek hanlariyle olan münasebet onaltıncı asırda başlamış olup YAVUZ SULTAN SELİM'in *Semerkand* hanı CELALÜDDİN UBEYD HAN'a göndermiş olduğu 920 Muharrem (1516 M.) tarihli Farsça namesiyle aynı sene Cemaziyelâhırında o nâmeye verilen

[1] Osmanlı devletiyle daimî surette münasebette bulunan devletlerden başka XVI. yüzyıl ortalarında *Portekizli*'lerin *Hint Okyanusu*'nda faaliyette bulundukları sırada bunların tecavüzünden korunmak için Osmanlı devletinden donanma ve harp levazımı isteyen *Sumatra* adasına sahip *Açe* İslâm hükûmeti vardı. *Açe* hükümdarı Sultan Alâüddin, Kanunî Sultan Süleyman'ın son senelerinde Hasan adında bir elçisini *İstanbul*'a göndererek donanma ve harp levazımı istemiş ve II. Selim'in culûsunu müteakip bunlara yardım için *Süveyş* kaptanı Kurtoğlu Hızır Bey kumandasiyle on beş gemiden müteşekkil bir filo ile top, silâh vesair mühimmat sevki tekarrür etmiş ve bütün hazırlık yapılmışken 975 H. - 1567 M. de *Yemen*'de *Zeydîler* imamı Topal Mutahher ısyanının büyümesi üzerine donanma ile mühimmatın oraya sevkine lüzum hasıl olmuş ve Sultan Alâeddin'e yardım işi *Yemen* ısyanının bastırılmasından sonraya bırakılmıştır (*Mühimme defteri*, 7, s. 212, 215, 216, 224, 225). *Feridun Bey Münşeatı*'nda (Tahte'r-rih=rüzgâr altı) hâkimi Alâeddin diye kendisine nâme gönderilen Sultan Alâeddin Osmanlı hükûmetinden ölçüsünü gönderdiği büyük, küçük on beş top ile top dökümü ve top atıcı ustalar istemişti (*Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 457, 458).

[2] Şâhi Bey'in hükümdarlık tarihi, Zambaur'un eserinde bir sene evvel gösterilmiştir *(s. 270)*.

cevap ve yine o sene içinde YAVUZ'un göndermiş olduğu Türkçe nâme hep Şâh İsmail ve Çaldıran harbine dairdir [1].

İki sünnî devletin Şiî İran aleyhine anlaşmak istemeleri

Osmanlı hükümdarı KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ile Sünnî mezhebinde olan *Semerkand* hükümdarı ABDÜLLÂTİF HAN arasındaki [2] nameler teatisi Şiî mezhebinde olan İran aleyhine idi. ABDÜLLÂTİF HAN'ın BABA ŞEYH ile gönderdiği nâmesine SULTAN SÜLEYMAN'ın 957 Cemaziyelevvel 1550 Şubat tarihiyle ve AHMED ÇAVUŞ ile gönderdiği cevapta İran'ın bu sıra zayıf zamanı olup sözle değil fi'len tecavüze geçmesi tavsiye edilmekte idi [3].

Bundan sonra yine SULTAN SÜLEYMAN tarafında, Özbek hükümdarı birinci PÎR MEHMED'e gönderilmiş olan 967 Zilhicce ve 1560 Eylül tarihli nâmede [4] İran'a kaçmış olan şehzade BAYEZİD'in himayesi dolayısiyle şaha karşı hareket edildiği bildirilip kendisinin de şaha karşı hareketi tavsiye olunuyordu [5]. ŞAH TAHMASB'ın, şehzadeyi teslim ederek çocuklariyle beraber boğulması İran'la yapılacak muharebenin önüne geçmiş ve Özbek hükümdarı da bir harekete geçmemiştir.

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 1, s. 346 ve bu nâmenin cevabı s. 349 ve ikinci nâme de sayfa 366'da vardır. Münşeatta bu, nâmelerin *Celâlüddin Ubeyd Han*'a yollandığı beyan edilmekte ise de *Düvel-i İslâmiye'de Semerkand* hanları silsilesinde bu tarihlerde o isimde bir hükümdar yoktur; düvel-i islamiyyede ki tarika, şecereye göre Celalüddin ubeyd han'ın 916 H. - 1510 M. den 936 H. - 1530 M. senesine kadar hukümdar olan göçgüncü olduğu anlaşılıyor. *Hammer*'in Fransızca tercümesinde (c. 17) *Semerkand* hükümdarı Ubeydullah Han'dan Sultan Süleyman'a gelen bir heyetten bahsedilmektedir.

[2] Abdüllâtif Han'ın hükümdarlığı 1540'dan 1551 senesine kadar on bir senedir.

[3] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 1, s. 493.

[4] Pâdişahın bu nâmesi *Hicaz*'dan avdet ile memleketine gidecek olan Derviş Mehmed Bedehşanî ile gönderilmiştir.

[5] *Münşeat*, c. 2, s. 71. II. Selim zamanında ve 975 H. - 1567 M. de *Hârzem* veya *Hive* hükümdarı I. Hacı Mehmed Han ile de (1558 - 1602) nâmeler teati edilmiştir. Bu hükümdar Osmanlı pâdişahını *Ejderhan*'ın Rus-lardan zabtına teşvik etmekte idi; bu aile de diğer Şeybânîler gibi Cuci'nin oğlu Şeyban'dan gelmişler ise de ayrı ayrı hükûmet sürmüşlerdir. *Harzem* Şeybanîlerine *Arabşah kolu* derler.

Özbeklere harp malzemesi yardımı

Şah Tahmasb'ın *Avrupa*'da Osmanlılar aleyhine müttefik aradığı sırada Osmanlılar da doğuda İran aleyhine olarak bir müttefik bulmuşlardı; Sultan Süleyman Kanunî bunun için Özbek hükümdarı Abdüllâtif Han ile anlaşarak ona üçyüz yeniçeri ile topçu ve top yollamıştı. Abdüllâtif Han'dan sonra yerine gelen Barak (Nevruz Ahmed Bahadır) Han da yine Sultan Süleyman'a Kutluk Fuladî adında bir elçi ile yolladığı nâmesinde selefi zamanında gönderilen, asker, topçu ve topların geldiğini beyan etmiştir. Bu sırada padişah İran'la *Amasya muahedesinin*(962 H.-1555 M.) akdettiği için şimdilik kendisine yardım yapılamıyacağını bununla beraber İran şahı tarafından o taraflara taarruz edilmesine rızası olmadığından durumundan haber vermesini Osmanlı hükümdarı cevap olarak Nevruz Ahmed Han'a bildirmiştir[1]. İki sünnî devlet olan Osmanlılarla Özbekler (Şeybanîler) daha sonraları da İran aleyhine hareket etmek üzere anlaşmışlar ve bu münasebetler dolayısiyle Osmanlı hükûmeti tarafından Şeybanîlere harp levazımı gönderilmiştir; Osmanlılarla, Özbek hükümdarının İran'a karşı ittifak ettiklerini haber alan Hindistan'daki Gurkânlı hükümdarı Ekber Şah, İran'ı istilâ neticesinde kuvvetlenecek olan Özbek hanlığının *Hindistan*'a karşı alacağı vaziyetten çekinerek Şiî mezhebinde olmasına rağmen zâhirî bir sebeb olarak Peygamber silsilesine bağlı olmalarından dolayı Osmanlılara karşı İran'ı müdafaa edeceğini Abdullah Han'a bildirmiş ise de Osmanlı-Özbek ittifakının önüne geçememiştir [2]

Şeybanîler'den II. Abdullah Han [3] Osmanlıların *Şirvan* ve *Demirkapı* taraflarındaki faaliyetleri zamanında III. Sultan Murad'tan top ve tüfenk verilmek suretiyle yardım görmüş idi; hattâ 996H.-1588M. senesinde İran üzerine serdar olan Ferhad Paşa *Karabağ* ve *Gence* havalisinde muvaffakiyetle işler görürken Osmanlılarla birlikte İran'a taarruza geçmiş olan Abdullah Han da *Herat*'ı istilâ ile ele geçirdiği şiileri öldürdüğü gibi *Hora-*

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 73 ve *Hammer* (Âta Bey tercümesi) c. 5, s. 68, 69 ve 305).

[2] *Hindistan tarihi* (Hikmet Bayur), c. 2, s. 144).

[3] Bu, II. Abdullah'ın daha *Buhara* hâkimi iken Sultan Süleyman'a gönderdiği Farsça nâme, *Feridun Bey Münşeatı*'nda vardır *(c. 2, s. 484)*.

san'a göndermiş olduğu oğlu ABDÜLMÜMİN HAN da *Meşhed* ve *İsfahan*'ı ve daha bazı mühim yerleri almış ve ABDULLAH HAN bunlardan başka *Nişapur*, *Sebzvar* ve diğer bir hayli şehir ve kale elde etmiş olduğundan iki tarafla başa çıkamıyacağını anlayan İran hükümdarı ŞAH ABBAS evvelâ Osmanlılarla sulh yapıp Özbeklerle uğrhşmağı muvafık görmüş ve Osmanlı serdarı ile sulh yapmıştır. FERHAD PAŞA işini başardıktan sonra bu sulhten bahis ile ABDULLAH HAN'a mektup gönderip müttefiki olan Özbek hanını İran'a karşı yalnız bırakmıştır 1590[1]. 1002 senesi rebiulahırda (1594 ocak) *Semerkand* ve *Buhara* hanı ABDULLAH HAN'ın elçisi ADDAŞ *İstanbul*'a gelüp ABDULLAH HAN'ın Harezm Şahı HACİM HAN'ı mağlub ederek otuz kal'asını aldığını ve HACİM HAN'ın ŞAH ABBAS'ın yanına kaçdığını namesinde bildirmiştir (Selanikî - basılmamış nüsha varak 195 B ve Esad Efendi Kitapları No. 2209).

Yine Osmanlı hükûmeti 1007 H.-1599 M. de Semerkand hükümdarı olan CANBEY ailesinden ABDÜLBAKİ (Baki Mehmed) Han'ın müracatı üzerine buna da top ve tüfenk verilmesi için *Şirvan* beylerbeyisine ferman yollanmış ve lâzım oldukça o gibi levazım için müracaat eylemesi Özbek hükümdarına bildirilmiştir[2]. II. ABDULLAH'ın gerek dostluk ve gerek İranlılarla ve Harezmlilerle (Hive hanlariyle) muharebesi dolayısiyle Osmanlı hükümdarına müteaddit nâmeleri vardır[3].

Şeybanîlerde saltanat mücadelesi ve Osmanlı hükümdarının tavassutu

II. ABDULLAH'ın 1006 H.-1598 M. de vefatı üzerine saltanat mücadelesi başlamıştır; ABDULLAH'ın yerine oğlu ABDÜLMÜMİN HAN geçmiş ise de bunun bir kaç ay sonra yani 1599'da bir ısyan neticesinde maktul olmasına mebni hükümdarlığı, II. ABDULLAH'ın amcasının oğlu PÎR MEHMED HAN ele geçirmiş ve bu da aynı sene içinde ŞAH ABBAS'ın taarruzuna uğrayarak yaptığı muharebede mağlup ve maktul düştüğünden validesi tarafından bu âileye mensup olan[4] *Canyan* (Astarhan) âilesinden TÜLÜM HAN nâmiyle meşhur olan BAKİ MEHMED HAN, *Semerkand* ve *Buhara* hükümdarı olmuştur (1007 Ramazan - 1599 Nisan) bu tac ve taht

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c, 2, s. 147 ve *Hammer*, c. 7, s. 151.

[2] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 73.

[3] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 143, 145, 147, 149, 151.

[4] Bu, *Caniyan ailesi*'nin asılları Cengiz ailesindendir; bunlar *Asterhan*'da bir devlet kurmuşlardı (871 H.- 1466 M.); fakat burasının 961 H. -1554 M. de Ruslar tarafından işgali üzerine Yar Mehmed ile oğlu Can Mehmed *Buhara*'ya gelmişlerdir. Can Mehmed, *Şeybani* hükümdarı İskender'in (1560 - 1583) kızını almış ve bu izdivaçtan Bâki Mehmed doğmuştur. Bâki Mehmed dayısı II. Abdullah'ın ölümünden sonraki dahilî mücadeleden istifade etmiştir.

kavgası esnasında fırsatı kaçırmayan İran hükümdarı ŞAH ABBAS, yukarıda söylendiği gibi PÎR MEHMED'i mağlûp ederek *Horasan*'ı geri almağa muvaffak olmuştur[1].

Osmanlı hükümdarları maddî ve mânevî kudret ve nüfuzları itibariyle *Orta Asya*'da rol oynuyorlardı. Nitekim *Canyan* âilesinden olan Semerkand ve Buhara hükümdarı olup 1051 H.-1642 M. de İMAM-KULU BAHADIR HAN'ın yerine hükümdar olan kardeşi NEZİR MEHMED HAN, [2] oğlu ABDÜLAZİZ HAN'ın kendisine karşı muhalefeti ve babasiyle muharebe edip galebesi üzerine NEZİR HAN saltanatı oğluna terk etmeğe mecbur kalmıştı (1055 H.-1645 M.). NEZİR MEHMED HAN hükümdarlığını tekrar elde etmek isteyerek bu hususta oğluna nasihat edilmesi ve İran şahiyle Hindistan Gurkanlı hükümdarına da nâmeler yollanarak kendisiyle oğlunun arasını bulmak üzere tavassutta bulunmalarının teminini Osmanlı pâdişahından rica ederek bir nâme ile ABDÜLMENNAN adında bir elçi göndermiştir (1059 H.-1649 M.) [3] halbuki NEZİR HAN Osmanlı pâdişahının müdahalesini istemeden evvel Hind hükümdarı I. ŞAH CİHAN'a [4] baş vurup kendisine yapılacak yardım mukabilinde *Turan*'ın bir kısmını vermeği teklif etmiş ve ŞAH CİHAN'da oğlu MURAD BAHŞ'ın kumandasında olarak NEZİR HAN'a yardım etmek üzere otuz yahut elli bin kişilik bir kuvvet göndermişti; Hint hükümdarı kuvvetleri Özbek ülkesine girip *Bedahşan* taraflarını ve NEZİR MEHMED'in diğer oğlu HUSREV'in elindeki *Kunduz* merkez şehrini ve kuzeye doğru yürüyüp *Belh*'i de almıştır-NEZİR MEHMED Hind kuvvetlerinin bu istilâlarından korkup bunları çağırdığına pişman olmuş ve kendisiyle birleşmek üzere

[1] *Naima*, II. Abdullah Han'a *Turân-ı zemin padişahı* diyerek oğlunun bir ısyanı neticesinde katledildiğini yazmaktadır *(c. 1, s. 231)*.

[2] Bu isim, *Düvel-i İslâmiye*'de *(s. 435)* Nezir Mehmed ve *Feridun Bey Münşeatı*'ndaki nâme-i hümâyunda *(c. 2, s. 280, 281)* Bedr Mehmed ve *Abdi Paşa vekayinâmesi*'nde ise Nadir Mehmed Han diye yazılmıştır *(varak 6)*.

[3] *Abdi Paşa vekayinâmesi (Umumî kütüphane nüshası numara 5154) Varak 6.*

[4] *Hammer*'de bu, Şah Cihan'a Dâniş Han denilmektedir (*Âta Bey tercümesi*, c. 10, s. 148). Halbuki bu tarihlerde Cihangir Selim Şah'ın oğlu Şahabeddin Hurrem Şah Cihan (1628 - 1658) Hindistan'da Gurkanlı imparatoru bulunuyordu.

söz verdiği şehzadeyi görmeden İran'a kaçmıştır. Bu vaziyet karşısında çete harbi yapan Özbekleri kendi idaresinde ve hükümdarlığı altında toplamağa muvaffak olan ABDÜLAZİZ HAN Gurkanlı şehzadesi MURAD BAHŞ'i çekilmeğe mecbur etmiştir. MURAD BAHŞ'ın yerine ŞAH CİHAN'ın diğer oğlu EVRENG-ZİB tâyin edilmiştir; fakat bu şiddetli mukavemet görüp bir müddet ilerledikten sonra Özbek kumandanları tarafından çekilmeğe mecbur edilmiş ve nihayet ŞAH CİHAN kuvvetleri aldıkları yerleri terk ederek geldikleri gibi çekilmişlerdir.

Bu suretle NEZİR MEHMED HAN'a yardım için *Afganistan*'a giren ŞAH CİHAN kuvvetleri bir işe yaramadan geri döndükleri için İran'da bulunmakta olan NEZİR HAN bu defa da oğluna karşı İran şahından yardım istemiştir; bu müracaatı haber alan ABDÜLAZİZ HAN, babasına yazdığı mektupta Hindistan'dan yardım istemenin, İran'dan istemekten daha hayırlı olduğunu bildirmiş olduğundan saltanat hırsı tükenmeyen NEZİR MEHMED bundan sonra Osmanlıların tavassutuna müracaat ile yukarıda zikrettiğimiz ABDÜLMENNAN HAN'ı bu husus için *İstanbul*'a yollamıştı.

NEZİR MEHMED'in müracaatını nazar-ı dikkata alan Osmanlı hükûmeti, baba ile oğlu arasını bulmak üzere evvelâ nasihat yollu ABDÜLAZİZ HAN'a [1] ve aynı zamanda NEZİR MEHMED HAN'a nâmeler yollandıktan başka Osmanlı hükümdarı bu hususta Hindistan hükümdarı ŞAH CİHAN'ı hakem yaparak 1059 H.-1649 M. tarihli bir nâme ile keyfiyeti bildirmiş [2] ve aynı zamanda hem hudut olmak îtibariyle İran şahı II. ABBAS'a da ta-

[1] Buhara hükümdarı Abdülaziz Han'a gönderilen nâmeden:

Âli-tebar sahib-vekar... umde-i sülâle-i selâtin hasîb-i diyar-ı Tûran... Abdülaziz Han damet mealihuya ... vâlid-i macidleri... Bedir Mehmed hazretleriyle mabeyninizde übüvvet ve bünüvvete nâ şayeste vaki olan bürudet ve küdûret sebebi ile tarafeynde nar-ı peykâr pür-şerar olup hem mezheb ve hem-millet olan ehl-i sünnet ve cemaat birbirlerine sell-i seyf itmekle kitap, sünnet ve icma-ı ümmete muhalif يوم يفر المرء من اخيه sırrı [قلمرو] kalemrevinizde zuhur ve ol herc ü merc esnasında Hind canibinden dahi nice hücum sudur bulduğu mesami-i aliyyemize ilka olunmagın ittikad-ı mezheb ve millet ve ıttırad-ı din ve şeriat cihetinden dostluğa binâen nâme-i hümâyun irsal olunmuştur... melhuz-ı hüsrevanemizdir ki rızay-ı vâlideyni sebeb-i hoşnûdi-i hazret-i Huda bilip vâlid-i macidlerinin celb-i kalbine" çalışması tavsiye olunmuştur. (*Feridun Bey Münşeatı* 1275 tab'ı, c. 2, s. 358).

[2] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 281, 282.

vassut için nâme gönderilmiştir [1]. Osmanlı pâdişahının namesinde NEZİR HAN'ın hükümdarlığa iadesi işaret edilmektedir.

ŞAH CİHAN Osmanlı hükümdarının gönderdiği nâmeye SEYİT HACI MEHMED adındaki elçisiyle yolladığı cevapta NEZİR HAN ile oğluna ait vaziyeti izah ile bu sırada vefat etmiş olan NEZİR HAN'dan sonra ABDÜLAZİZ HAN'ın hükümdarlığının bütün memleketce itirazsız kabul edilip karışıklığa son verildiği bildirilmektedir [2].

ABDÜLAZİZ HAN ile Osmanlı hükümdarı arasında dostluk münasebetiyle iki taraf elçileri gidip gelmişlerdir; 1088 H. - 1677 M. de ABDÜLAZİZ HAN'ın, *İstanbul*'a gelmiş olan MEHMED EMİN HAN adında bir elçisini görmekteyiz [3]. ABDÜLAZİZ HAN 1091 H. - 1680 M. de vefat etmiştir [4].

XVII. yüzyıl sonuna kadar olan münasebat

ABDÜLAZİZ HAN'dan sonra yerine biraderi SÜBHANKULU HAN geçmiştir (1091 H. - 1680 M.). Bunun yirmi üç sene sürmüş olan hükümdarlığı zamanında Osmanlı devletinin dört devlet ile savaşı vardı; hattâ 1100 H.-1689 M. senesinde Avusturya cephesine hareket edecek olan Kırım hanı SELİM GİRAY, bir nâme ile memleketinin Ruslara karşı müdafaasını SÜBHAN-KULU HAN'dan rica etmiş ve muvafık cevap almıştır [5]; bu münasebetle *Edirne*'ye gelen Kırım haniyle birlikte bir Özbek elçisi 1100 Rebîulâhırı sonlarına doğru (1689 Şubat) da pâdişah tarafından kabul edilmiştir.

[1] *Mühimme defteri*, 62, s. 105.

[2] Nezir Mehmed Han 1061 H. - 1651 M. de saltanatını tekrar elde edemeden ölmüştür.

[3] *Silâhdar tarihi* c. 1, s. 673. *Hammer* bu elçinin gelişini bir sene evvel göstermektedir *(Fransızca tercümesi (c. 17)deki elçiler cetveli)*.

[4] Osmanlı hükûmeti Abdülaziz Hanı sağ sanarak II. Süleyman'ın cülûsını bildirmek üzere (19 Zilhicce 1090) tarihli bir name göndermişti (Name defteri 5. s. 61).

[5] Selim Giray'ın, Özbek hükümdarına gönderdiği nâmeden :

"Benim biraderim, dinde karındaşımız ve komşulukta haldaş ve yoldaşımız olan Âl-i Osman pâdişahı Sultan Süleyman (ikinci) Han hazretleri dört taraftan düşmanları zuhur ve nice memlekete müstevli olup ve her birisine cevap vermede âciz ve fürû-mande kalıp ve reâyası dahi ısyan ve kâfir tarafına itaat ve mülk-i mevrusları muhtel ve müşevveş olup halleri diğergûn ve serhadlerinin sükkânı terk-i evtan edip perakende olmuşlardır ve cümle-

Elçinin *Edirne*'de bulunduğu sırada o tarihe kadar Osmanlılarda tatbik edilmeyen top nakli ve top atma usûlünün kendi memleketinde yapıldığı gibi yapılmasını tavsiye ve tarif ederek tecrübe ettirmiş ve bu usûl orduca kabul olunarak elli hayvanda yüz topluk müstakil bir teşekkül vücuda getirilmiştir [1].

SÜBHANKULU HAN, II. AHMED'in cülûsu münasebetiyle kırk kişilik bir heyetle ABDÜLMÜMİN adında bir elçi ile nâme göndermiş, hediyeler takdim edildikten sonra [2] elçi hacca gitmiş ve sonra memleketine dönmüştür; bundan sonra da zaman zaman elçiler gelip gitmiştir.

mizden ulu ve Mekke-i Mükerreme hâdimi olan ol karındaşımızın def-i âdası içün her veçhile mal ve can ve askerimizle bizzat imdat ve iânet etmek üzerimize vâcib olmuştur; lâyık-i din ve devlet değildir ki bizler ona yardım etmeyevüz ve behemehal bu hususta imdadda ihmal ve tekâsül edersek tahkik dinimizi yıkmış oluruz" diye yazmıştı'.

Sübhan Kulu Han bu nâmeye verdiği cevapta şöyle demiştir: "Benim karındaşım muhabbetnâmeniz ile kulları gelip vüsul buldu; mazmun-ı nâme malûm-ı ahileri olmuştur; tarafı biraderlerinden kangı gün asker taleb olundu da gönderilmedi ve asker benim değil sizindir; can ve baş üstüne; gayret-i islâm muktezasınca her ne kadar imdad-ı asker lâzımsa ifade buyurun inşaallah maa ziyadetin tedarik olunup irsal kılınır"

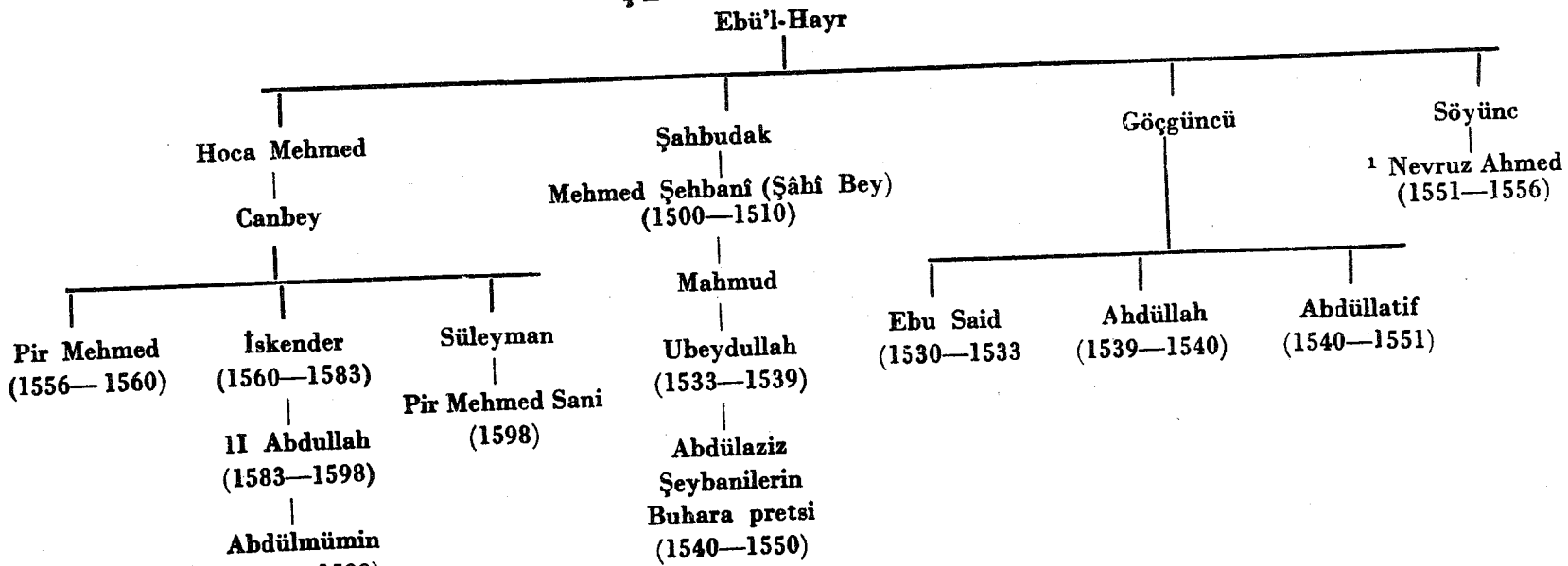
Sübhan Kulu Han'ın bu nâmesine Kırım hanı tarafından gönderilen cevapta Özbek hanına teşekkür edildikten sonra mesafenin uzaklığı sebebiyle gelecek askerin yorgun olacağından ve kendisi *Bucak* (Basarabya) taraflarına gideceğinden memleketine her hangi bir düşmanın tecavüzü halinde yardım etmeleri için hudut beylerine emir verilmesini rica etmiştir (*Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 418).

[1] *Buhara* ve *Semerkand* elçisi bu hususta şöyle demiştir: "Biz vilâyetimizde düşman ile cenk ettiğimizde topları deve ve beygir üstünden atıp mahallinde hem ileri ve hem geri gidip işte böyle kullanıyoruz deyu talim etmekle vükelây-ı devlet müşavere ve makul görüp az zamanda vücuda getirdiler; otuz reis deve ve yirmi beygire ikişer top tahmil olundu ve meselâ deve ve beygirlerin semerlerinin iki taraflarına terzi tahtası şeklinde birer tahta mıhlanıp ve topları kalın kayışlar ile kollarından bağlayıp deve ve beygirlerin iki tarafına heybe gibi ardılıp ağzı kuyruk tarafına ve falyası önünde bu minval üzre otuz deve ve yirmi beygire ikişer toptan yüz top tahmil ve yine topçulardan olmak üzere bunlara başka ağa ve nefer ve zâd ve zevâd tayin olunmuştur (*Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 434).

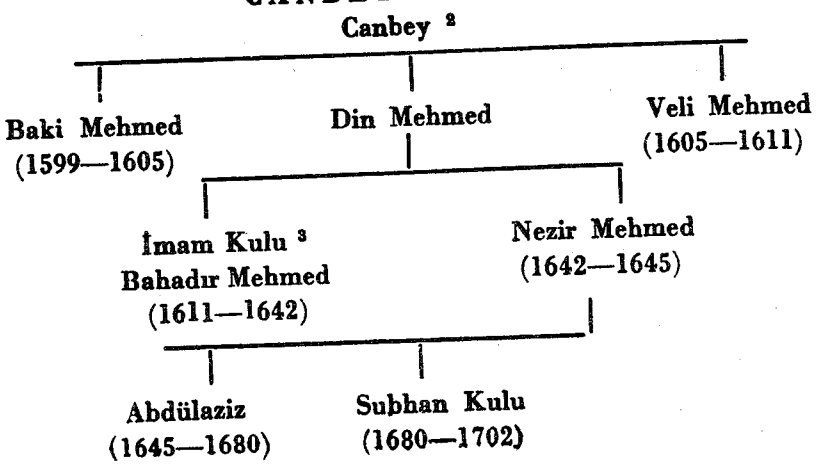
[2] Nâme-i hümâyun defteri 5, s. 119.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Cuci Han evlâdından Semerkand ve Buharada'ki Şeybanî ve Cani hânedanı

ŞEHBANÎ AİLESİ



CANBEY AİLESİ



Notları 261 inci sayfadadır.

Hindistan hükümdarlariyle olan münasebetler

Osmanlı pâdişahlarının FATİH SULTAN MEHMED HAN'dan îtibaren zaman zaman yenilenmek suretiyle ve fasılalarla ibtida *Deken*'deki *Behmenîler* âilesi ve daha sonra aslen Hindli bir âile olup müslüman olan *Gucerat* hükümdarlariyle [4] ve daha sonra da BABUR tarafından kurulan Gurkanlı devletiyle dostluk tesir etmişlerdir.

FATİH II. MEHMED, *Deken*'de hükümdarlık eden *Behemenîler*'den MEHMED ŞAH ve oğlu MAHMUD ŞAH ile münasebeta girişmiştir. II. MEHMED ŞAH'ın (1463-1482) ilk defa gönderdiği name [5] ve hediyeye karşılık olarak Osmanlı pâdişahı da MOLLA EFDAL OĞLU MEHMED'i bilmukabele elçilikle ve ağır hediyelerle Hindistan'a göndermişti [6]. Osmanlı elçisi *Dekken*'de iken, ŞAH MEHMED vefat ettiğinden yerine geçen oğlu MAHMUD ŞAH yeni bir elçi ile beraber Osmanlı elçisini iade etmiş, her iki elçi *Cidde*'ye geldikleri zaman FATİH SULTAN MEHMED'in vefat ettiğini haber almışlardır. Elçiler *Mısır*'dan geçerlerken, MAHMUD ŞAH'ın Osmanlı hükümdarına göndermiş olduğu hediyeler arasında bir

[1] Mühimme 10 S. 91 Taşûend hanı Nevruz Han'ın 79 H. - M. 1571 de elçileri geldiğine göre bu tarihte hükümdar bulunduğu anlaşılıyor.

[2] Şeybanilerden İskender Han'ın kızı Zehra Hanım'ı alarak bu izdivaçtan Bâki Mehmed Han dünyaya gelmiştir.

[3] İmam Kulu Han tarafından I. Sultan Ahmed'e gönderilen nâmede babasının İranlılarla yaptığı muharebede maktul düşüp kendisinin *Mâveray-ı Ceyhun*'dan *Deşt-i Kıpçak*'a kadar bütün Özbeklerin hükümdarı olduğunu yazdığına göre bunun, Veli Mehmed olması îcabetmekte ise de (*Hammer*, c. 8, s. 301) ben son neşriyat olarak *Düvel-i İslâmiye*'nin kaydını tercih ettim. İmam Kulu Han'ın, amcası Ay Mehmed Han, İranlılara esir düşüp sekiz sene esarette kaldıktan sonra *Bağdad* muhasarası esnasında İran'dan kaçarak Osmanlı ordusuna iltica ile *İstanbul*'a gelmişti; bir sene sonra 1036 H.-1626 M. de *Semerkand*'a dönerken babasına götürmek üzere kendisine nâme-i hümâyun verilmiştir (*Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 144). İmam Kulu Han ihtiyarlığına mebni *Turan Zemin* (Özbek) hükümdarlığını kardeşi *Belh* valisi Nezir Mehmed'i hükümdar yaptırıp İran yoluyla Hacc'a gitmiştir. İmam Kulu'nun vefatı 1061 H. - 1650 M. dedir.

[4] *Gücerat*'da devlet kuran Muzaffer Han Hintli bir Raçpot'un oğlu olup islâmiyeti kabul etmiştir, 794 H. 1391 M. senesinde *Dehli* sultanlarının valisi iken 799 H. 1399 - M. da müstakil olmuştur.

[5] Bu nâme farsça olup asrının en büyük münşilerinden bulunan Hace Cihan'ın kalemiyledir.

[6] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 1, s. 251 ilâ 258.

hançeri, Memlûk sultanı KAYTBAY'ın gasbetmek suretiyle yaptığı bayağılık Osmanlı pâdişahı II. BAYEZİD'in, memlûk sultanına gücenmesine sebep olmuştur.

II. BAYEZİD zamanında da yine *Behmenîler* ve *Gücerat*'ta hüküm süren *Muzafferiye* hükümdarlarıyle de fasıla ile siyasî ve dostane münasebetler olmuştur. *Gücerat* hükümdarı II. MUZAFFER HAN, *Irak-ı Acem* fethi [Azerbaycan olacak] dolayısiyle Şevval 924-15 Ekim 1518 tarihli nâmesiyle YAVUZ SULTAN SELİM'i tebrik etmiş ve aynı senede kendisinin Hindulara (Raçputlara) karşı harp edip *Mandu* kalesini aldığını beyan eylemiştir [1] *Feridun Bey Münşeatında* YAVUZ SULTAN SELİM'in Arab diyarı fethi dolayısiyle Hind meliklerinden MELİK AYAS tarafından gönderilen 924 Zilkade (1518 Kasım) tarihli bir nâme varsa da Hind hükümdarı bulunan muhtelif aileler arasında bunun ismine tesadüf edemedim [2] bunun Gücerat devleti beylerinden olup II. MUZAFFER HAN zamanında da yaşayan *Bender-i Dev* (Diyü) kumandanı olan Osmanlı Türklerinden MELİK AYAS olması muhtemeldir. [3].

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN zamanında yukarıda adı geçen II. MUZAFFER HAN'IN oğlu BAHADIR ŞAH, kendisini mağlûp eden Hind Mogolları hükümdarı HÜMAYUN ŞAH'tan kaçarak *Gücerat* yarım adasının güneyindeki küçük fakat müstahkem *Diyü* (Bender-i Dev adasına gelmiş, bir takım menfaatler mukabilinde HÜMAYUN ŞAH'a karşı Portekizlilerden yardım isterken aynı zamanda Osmanlı hükümdarına da hazinelerini *Mekke*'de saklamak ve kendisine yardım edilmek için nâme ve elçi göndermiştir (943 H.-1536); fakat bu sırada BAHADIR HAN, Portekizlilerin hilesiyle gemiye davet edilerek öldürülmüştür. BAHADIR ŞAH'ın yerine II. MUZAFFER'in torunu ve LÂTİF HAN'ın oğlu III. MAHMUD ŞAH geçmiştir.

Bundan sonra Osmanlı hükümdarı KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN tarafından Mısır valisi HADIM SÜLEYMAN PAŞA kumandasiyle

[1] II. Muzaffer Han 917 H.- 1511 M. de Gücerat hükümdarı olup 932 H.- 1525 M. senesine kadar yaşamıştır. *Raçput*'lardan zabtettiği kalenin adı *Münşeat*'ta *Manduba* olub (*c. 1, s. 395*) Bay Hikmet Bayur'un Hindistan tarihinde (c. 1, s. 388, 399 ve 402) *Mandu* diye gösterilmiştir.

[2] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 1, s. 397.

[3] *Hindistan tarihi* (Hikmet Bayur), c. 1, s. 397, 400, 402.

gönderilen donanma *Diyö*'yi muhasara etmiş ve yeni Gücerat hükümdarı, HADIM SÜLEYMAN PAŞA'nın hiyle ile *Aden* emirini öldürdüğünü haber alarak kendisiyle görüşmemiş ve nihayet hiç bir taraftan yardım görmeyen SÜLEYMAN PAŞA, aldığı yalan bir haber üzerine *Portekiz* donanmasının baskınına uğramaktan korkarak çekilmeğe mecbur olmuştur (1538).

Hindistan'da Gurkanlı (Timurîler) devletiyle münasebetler

XVI. yüzyıl ortalarından îtibaren fasılalarla Hindistan Türk devletiyle dostça münasebetler yapılmıştır. 943 H.-1536 M. de Gücerat hükümdarı olup yukarıda adı geçen BAHADIR ŞAH'IN Türkiye'ye gelen elçisiyle beraber *Ludî*'lerden *Delhi* hükümdarı İSKENDER (Nizam Han)'ın oğlu BURHAN BEY adında bir şehzâde, BABUR'un torunu EKBER ŞAH'a mağlûp olarak Osmanlı devleti merkezine gelmiş ve kendisine üç yüz akçe tahsis edilmişti [1].

Hind denizi'nde Osmanlılara karşı mütecaviz bir vaziyet almış olan Portekizlilerle Gücerat ve havalisini ele geçirmiş olan *Gurkanlı* hükümdarı CELÂLÜDDİN EKBER ŞAH'ın, Portekizlilerle ittifak ederek *Yemen* limanlarını vuracağı Yemen valisi HASAN PAŞA'nın *Hindistan*'a göndermiş olduğu casusundan haber alınması üzerine [2] buna karşı îcabeden tedbir alınmıştır. Filhakika EKBER ŞAH 981 H.-1573 M. de *Gücerat*'ı alarak bir vilâyet haline sokmuş ve HADIM SÜLEYMAN PAŞA zamanından kalma top-

[1] *Hammer*, c. 5, s. 205.

[2] *Yemen* muhafazasında olan vezir Hasan Paşa'ya hüküm ki:

"Mektup gönderip vilâyet-i *Hindistan*'a gönderilen casus gelip vilâyet-i mezbure hâkimi Celâlüddin (Ekber Şah) *Portakal* keferesiyle ittifak edip *Yemen* bendelerinin garet ve hasaratı kasdına donanma tedarik edip göndermek üzere oldukların haber verip kara canilerinden *Bender*'e kifayet miktarı adamlar tayin olunup ilk deryadan karşı varmak için yirmi, otuz pare kadırga tedarik olunup gönderilmek lâzım olduğun arzeyledüğün ecilden mukaddema *Mısır*'dan gönderilen beş pare kadırgadan maada halen on beş pare kadırga dahı bina olunup ve *Basra*'da dahi beş kadırga bina olunup hazır ve müheyya olup senin tarafından talep olundukta bilâ tevakkuf varıp hizmetinde bulunmak için *Mısır* ve *Basra* beylerbeğilerine müekkid ahkâm-ı şerife gönderilip tenbih ve tekid olunmuştur..." (*Mühimme*, 62, s. 105 sene 996 H. -1588 M.)

ların bazılarını alıp *Agra*'ya yollamış ise de [1] daha sonraları, yani 996 H.-1578 M. senesinde Portekizlilerle birlikte Yemen taraflarına bir hareketi görülmemiştir.

IV. Murad zamanında Gurkanlı hanedanından Ekber Şah'ın torunu ve Danyal Mirza'nın oğlu Bay Sungur Mirza, hükümdar olan amcası oğlu Şah Cihan'ın, Gurkanlı ailesi içindeki erkekleri öldürmesi üzerine evvelâ İran'a kaçmış ve oradan *İstanbul*'a gelmiştir (1042 H.-1633 M.). [2] Hükümdarlığı elde etmek isteyen Bay Sungur'un İran'daki temaslarından bir netice çıkmayınca Osmanlı hükümdarından aynı temennide bulunmuştur; fakat hal ve kali hükümdarlığa ehil olmadığını göstermekle beraber mesafenin uzaklığı sebebiyle asker sevkinin hemen imkânsız olması ve bundan başka Şah Cihan'ın dostluk için elçi göndermesi yönünden Baysungur'un arzusu yapılamadı ve bundan müteessir olan Bay Sungur da çıkıp gitti (1044 H.-1634 M.) [3].

[1] *Hindistan tarihi* (Yusuf Hikmet Bayur), c. 2, s. 89.

[2] Hindistan hükümdarı Cihangir'in 1037 H.-1628 M. de ölümünden sonra *Naima*'nın kaydına göre yerine oğlu Şehriyar geçmiş ise de beş ay sonra zâhirde şii mezhebine temayül ve hakikatte saltanat rekabeti dolayısiyle öldürülerek Danyal'ın oğlu Bay Sungur Mirza hükümdar olmuş ve bunun da sefahete meyli sebebiyle Cihangir'in diğer oğlu Şah Cihan on bin kişilik bir kuvvetle Bay Sungur üzerine baskın yaparak onu kaçırıp Gurkanlı saltanatını ele almıştır (*Naima*, c. 2, s. 413). *Naima* diğer bir yerde de Şah Cihan'ın hükümdarlığını müteakip bazı muhalifleri, onun biraderi Danyal veya Danşah'ın oğullarından birinin hükümdar olmasını istediklerini ve bunu haber alan Şah Cihan'ın, Danyal'ın beş oğlundan dördünü öldürüp içlerinden Bay Sungur Mirza'nın bazı maiyyetiyle kaçıp *İran*'a geldiğini ve oradan yüz bulamayınca *İstanbul*'a gelerek ibtidalarda IV. Murad tarafından hoş karşılandığını yazmaktadır (*c. 3, s. 204* ve ondân naklen *Hammer*, c. *9*, s. 191).

[3] Bay Sungur, Sultan Murad'ın huzurunda meclis âdâbını bilmeyip ceddi olan Timur'dan bahis açarak, onun hakkında sahib-kıran-ı zaman tâbirini kullanır ve pâdişah bu sözlerin tekerüründen memnun olmamakla beraber ses çıkarmazdı. Sultan Murad'ın Bay Sungur'a ihsan etmiş olduğu birkaç yüz halis altını pâdişahın huzurundan çıktıktan sonra enderun ağalariyle, kapıcı ve baltacılara dağıtarak istiğna göstermesi ve pâdişahın huzuruna geldikçe bir hizmetkârının yere serdiği âhu postuna oturmak gibi halleri Sultan Murad'ın büsbütün canını sıkarak huzuruna geldikçe ayağa kalkmaz olmuştu. Bay Sungur'un asıl maksadı, Osmanlılardan aldığı kuvvetle Hindistan'a gidip hükümdar olmakmış; IV. Murad mahremlerinden bazılarına Şah Hürrem (Şah Cihan) bizimle dostluk edip elçisi gelip gidiyor; Bundan başka uzak bir yere bu vâhi iş için asker göndermenin mânası yoktur; dira-

Şah Cihan ile münasebet

IV. MURAD 1048 H.-1638 M. de *Bağdad* seferinde iken Kızıldeniz yoluyla ŞAH CİHAN'ın MÎR ZARİF adında bir elçisiyle nâme ve hediyesi gelerek *Musul*'da Pâdişahla buluştu; getirdiği hediyeler arasında kurşun işlemez olduğuna îtikat edilen üzerine gergedan postu kaplanmış bir siper vardı. Pâdişah bu kurşun işlemez siperi hedef yaparak attığı okla delmiş ve elçi heyetini hayrette bırakmıştır. SULTAN MURAD bundan sonra siperin içine beşyüz altın koyarak elçiyi tatyib etmiştir. ŞAH CİHAN'ın gönderdiği nâmede kendisinin de *Kandehar*'ı almak istediğini yazmış ve filhakika hem *Bağdad* ve hem *Kandehar* İranlılardan geri alınmıştır (1638).

IV. MURAD *Bağdad* seferinden dönünceye kadar Hint elçisinin *Musul*'da kalmasını emretmiş ve *Bağdad*'ı zabtedip döndükten sonra *Tikrit* kasabasına geldiği vakit elçiyi oraya davet ederek avdetine izin verip kendi nâme ve hediyelerini götürmek üzere ARSLAN AĞA adındaki Osmanlı elçisini de birlikte göndermiştir [1].

ARSLAN AĞA 1052 Cemaziyelevvelinde (1642 Ağustos) *İstanbul*'a dönmüş ve ŞAH CİHAN'ın nâmesiyle onun vezirinin, Osmanlı vezir-i âzamına göndermiş olduğu mektubu getirmiştir ŞAH CİHAN'ın vezirinin mektubunda, Hindistan hükümdarına karşı kullanılan elkab ve ibarelerin ŞAH CİHAN'ın mevki ve derecesine nisbetle hafif görülerek bundan dolayı teessür izhar edilmiştir; yine aynı mesele için ŞAH CİHAN'ın nâmesinde de serzenişler vardır.

Vezir-i âzam tarafından yazılan cevapta, Osmanlı hükümdarının, ŞAH CİHAN'a dostluktan başka hiç bir arzusu olmadığını ve iki tarafın aynı mezhepte bulunmalarının bu dostluğu takviye ettiğine şüphe olmadığı ve nâmedeki elkab ve ibarenin hiç bir suretle küçültücü maksadla yazılmadığı beyan olunarak özür dilenmektedir [2].

yet ve liyakati malûmdur; muvaffak olsa da âdî halleri sebebiyle menkub olacağı tabîidir diyerek Bay Sungur'un ehliyetsizliğini beyan etmiştir (*Naima*, c. 3, s. 204).

[1] *Naima*, c. 7, s. 338 ve 362. Bay Hikmet Bayur, Gurkanlı elçisinin gelmesi hakkında Şah Cihan için yazılmış olan *Pâdişahnâme* ile *Naima* tarihi arasındaki bazı farkları tahlil ederek *Naima*'yı doğru buluyor (*Hindistan tarihi* c. 2, s. 204).

[2] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 59, 65. Şah Cihan'ın oğlu tarafından

Osmanlı hükümdarının nâmesindeki hafif tâbirler sebebiyle arada güceniklik husûle gelmiş olacak ki ARSLAN AĞA'nın avdetinde kendisiyle beraber elçi yollanmamış ve hattâ SULTAN İBRAHİM'in cülûsu münasebetiyle SIDKI EFENDİ kalemiyle gönderilen nâme-i humâyuna da [1] cevap gelmeyerek bu suretle 1063 H. - 1653 M. tarihine kadar on bir sene elçi gidip gelmemiştir; nihayet aradaki dostluğu devam ettirmek isteyen Osmanlı hükûmeti, IV. SULTAN MEHMED'in cülûsunu tebliğ, için seyahatle Hindistan'a gidecek olan SEYYİD MUHYİDDİN isminde birisiyle Hindistan hükümdarına nâme gönderilmiştir.

Bir müddet sonra yani 1063 Receb - 1653 Haziran'da avdet eden SEYYİD MUHYİDDİN beraberinde ŞAH CİHAN tarafından gönderilen SEYYİD HACI MEHMED adında [2] bir elçi olduğu halde avdet etti. ŞAH CİHAN'ın hediyeleri pek kıymetli olduğu gibi gelen elçi de âlim ve hoş-sohbet bir zattı. ŞAH CİHAN'a yine ağır hediyelerle mukabele olundu: fakat Hindistan'a gönderilen Osmanlı elçisi tam mânasiyle cahil ve Naima'nın kaydında "خر لا يفهم" idi; maktul Vezir-i âzam SALİH PAŞA'nın biraderi olup adı ZÜLFİKAR olan bu adam "Elçilik için hiç bir harçlık istemem, kendi paramla giderim" dediği için masraftan kaçınılarak gönderilmişti [3].

1066 H. - 1656 M. senesinde avdet eden ZÜLFİKAR AĞA ile beraber ŞAH CİHAN tarafından büyük elçi olarak KAİM BEY adında bir zat geldi; kendisini KOCA SİYAVUŞ PAŞA sarayında misafir ettiler; getirdiği hediyeleri iki yüz elli kapıcı taşıyarak pâdişaha gösterildi; gelen hediyeler arasında her ikisi de elmas ve mücevherlerle süslü bir kılıç ile bir de hançer vardı; KAİM BEY İranlılarını eline geçip müteaddit seferlere rağmen elde edilemeyen

Molla Şevki adında bir elçi ile *Bağdad*'ta İmam-ı âzam Ebu Hanife ve Abdülkadir Geylanî türbelerine konulmak üzere gönderilen eşyanın yerlerine vaz'ı ve Molla Şevki'ye kolaylık gösterilmesi hakkında vezir-i âzama bir mektup gelmiştir (*Münşeat*, C. 2. s. 61).

[1] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 275 (1265 tab'ı).

[2] *Abdi Paşa vekayinamesi*'nde elçinin adı Seyyid Ahmed gösteriliyor *(varak 20)*.

[3] *Naima*, c. 5, s. 336 ve *Hammer*, c. 10, s. 222.

Kandehar'ın İran'dan geri alınmasına yardım için ŞAH CİHAN tarafından bir nâme getirmişti [1].

Maan-oğlu Hüseyin Bey'in sefirliği

ŞAH CİHAN'ın elçisinin yanına Osmanlı pâdişahının nâme ve hediyelerini götürmek üzere fevkalâde elçi olarak kapıcı başılardan MAAN-OĞLU HÜSEYİN BEY tayin edildi. HÜSEYİN BEY ile ŞAH CİHAN'a 1066 Zilkade (1656 Ağustos) tarihli bir nâme gönderildi IV. MEHMED'in hediyeleri arasında yekpare büyük zümrütlü bir sorguç ile üçü fevkalâde rahtlı, yani giyimli dört at vardı; bunların çulları, seraser denilen kumaştan eğerleri mücevherli ve murassa ve özengisi altın ve üstlüğü de incili idi. Osmanlı elçisi *Diyarbakır* ve *Bağdad* yolundan *Basra*'ya gidecek, KAİM BEY de *Haleb* yoluyla *Basra*'ya gelip orada birleşeceklerdi [2].

ŞAH CİHAN 1068 H.-1658 M. de vefat ederek MURAD BAHŞ, ŞUCA, DÂRÂ ve EVRENG-ZÎB isimlerindeki dört oğlu muhtelif yerlerde hükümdarlığa kalkışmışlarsa da neticede en küçük oğlu EVRENG-ZÎB biraderlerine galebe ederek idareyi ele alıp memleket bütünlüğünü sağlamıştır. (1069 H.-1658 M.) [3]

MAAN-OĞLU HÜSEYİN BEY, Hindistan'dan dönüşünde babasının sağlığında *Gücerat* valisi olup onun ölümünden sonra orada hükümdarlığını ilân etmiş olan ŞAH CİHAN'ın MURAD BAHŞ adındaki oğlundan nâme ve hediyeler getirmiştir [4].

[1] Bâbur Şâh'ın vefatı üzerine vâki saltanat mücadelesi esnasında Hümayun Şah biraderine karşı İran şahından yardım gördüğü için buna mukabil *Kandehar*'ı Şah Tahmasb'a terk etmişti. Burası Şah Abbas'ın vefatına yani 1628 senesine kadar yüz seneye yakın İranlılarda kalmış ve sonra Şah Cihan burasını almış ise de 1649'da tekrar İran'a geçtiğinden Şah Cihan'ın elçisi *Kandehar*'ın istirdadı için yardım istemeğe gelmişti. Hindistan hükümdarının diğer iki isteğinden birisi Hint hacılarının namaz kılmaları Mekke'de için bir cami yapılması ve diğeri de *Nurmahal* kubbesinin inşaası için *Ahmed Âbad*'a bir mimar gönderilmesidir. Bu üç istekten yalnız sonuncusu yapılmıştır (*Hammer*, c. 10, s. 257).

[2] *Naima*, c. 6, s. 199.

[3] *Naima*, Hürrem Şah Cihan'ın vefatiyle oğulları arasındaki mücadeleyi ve Evreng-zîb'in hükümdarlığını o sırada elçilikle *Hindistan*'da bulunmuş olan Maan-oğlu Hüseyin Bey'den yazmasını rica etmiş fakat kendisi bu duyduklarından hiç bahsetmemiştir (*Naima*, 6, s. 348).

[4] *Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 184.

EVRENG-ZİB'in kırk dokuz sene süren saltanatı zamanında yani onyedinci asır sonlarına kadar Hindistan'dan hiç bir elçi gelmemiş, fakat II. Süleyman cülusunu 1100 H.- 1689 M. tarihli bir name ile Hindistan hükümdarı'na bildirmiştir[1] çünkü bu tarihlerde hükümdar ailelerinde istikrar yoktu.

Osmanlılarla, Gurkanlıların münasebetleri mesafenin uzaklığı cihetinden siyasî bir durum kuramamıştır; yalnız Osmanlıların İran'a karşı hasmane vaziyetleri ve bunun için Özbek devletiyle ittifakları Özbek devletinin kuvvetlenmesini tehlikeli gören Gurkanlıları Osmanlılara hasım yapmış olup bu hususta EKBER ŞAH'ın ABDULLAH HAN'a gönderdiği nâmesi bunu bariz surette göstermektedir.

Osmanlı - Fas münasebetleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısiyle XVII. yüzyılda *Kuzey Afrika*'nın batısında bulunan *Fas* (Merakeş-Marok) sultanlığı iki hükümdar âilesi elinde bulunmuştur; bunlardan evvelkisi *Sa'diye şerifleri* denilen hükümdarlar, kendilerinin Hazret-i Peygamberin torunları İMAM HASAN kolundan geldiklerini iddia ettikleri gibi bunların Cenab-ı peygamberin süt anneleri HALİME'nin mensup olduğu *Beni Sa'd* kabilesine mensup olduklarını söyleyenler de vardır.

Sa'diye şerifleri saltanatı 916 H. -1511 M. den 1069 H.-1659 M. senesine kadar bir buçuk asra yakın devam etmiş son hükümdar MEVLÂY AHMED EBÛ'L-ABBAS'dan sonra 1075 H.-1664 M. de *Felâliye şerîflerinin* idareyi ellerine almalarına kadar altı sene karışıklık olmuş ve Felâliye'nin birinci hükümdarı MEVLÂY REŞİD, Merakeş'e yerleşmiştir.

Osmanlı vekayii kısmında görüldü,ü üzere *Sa'diye şerifleri*'nin altıncı hükümdarı ABDÜLMELİK, Osmanlıların yardımiyle ve onların himayesi altında olarak 1575'de Fas hükümdarı olmuş ve kendisinden sonra Fas sultanlığı bunun evlâdına inhisar etmiş ve uzun zaman aradaki münasebet dostane olarak devam eylemiştir.

[1] Name defteri 5, s. 54.

990 H.-1582 M. de *Fas* ve *Merakeş* sultanlarının [1] elçileri gerelek ŞEHZADE MEHMED'in [III. Mehmed] sünnet düğününde bulunmuşlar ve pek ağr hediyeler getirmişlerdi; bunların hediyelerinden başka Osmanlı himâyesinde bulundukları için dört bin altın vergileri de gelmişti [2].

1025 H.-1616 M. de Şerîf II. ABDULLAH tarafından ŞEYH ABDÜLAZİZ isminde bir elçi ile biri pâdişaha (Sultan I. Ahmed) ve diğeri vezir-i âzama olarak iki nâme ve kıymetli ve ziynetli silâhlar ve ağır kumaşlar getirmişti. Bu nâmelere pâdişah ve Vezir-i âzam HALİL PAŞA muvafık ve dostane cevaplar vermişlerdir;[3] daha sonraki tarihlerde de fasılalarla Fas'tan heyetler gelmiştir.

[1] *Magrib-i aksa* denilen *Fas*'ta *Merakeş* veya *Marok* sultanlığından başka ona rakip olarak yine bu tarafta başka bir sultanlık da vardı.

[2] *Hammer*, c. 7, s. 106, 110.

[3] *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 153, 154 ve *Naima* c. 2, s. 169. Naima bu elçinin gelişini 1027 H.- 1618 M. vekayii arasında göstermekte ise de nâmenin cevabı 1026 Safer- 1617 Subat olduğuna göre elçinin dönüşü bu 1617 tarihindedir.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONUNA KADAR ASKERÎ VAZİYET

Kapıkulu Ocakları

Malûm olduğu üzere Osmanlı devletinin maaşlı olarak devlet merkezinde Kapıkulu ocakları ismiyle *yeniçeri*, *cebeci*, *topçu*, *top arabacı* isimleriyle yaya ve *Altı bölük halkı* olarak atlı askerleri ve *Tersane halkı*'ndan müteşekkil deniz kuvvetleri olduğu gibi *topraklı* veya *timarlı* süvari gibi eyalet, *akıncı* ve *deli* isimleri altında öncü ve *azab*, gönüllü, *beşli*, *fars* gibi kâle kuvvetleri ve ocak halinde geri hizmet sınıfları ve donanmaya tahsis edilmiş sancak askerleri vardı.

Yeniçeri Ocağı

Yeniçeri ocağının nasıl teşekkül edip teşkilâtının ne suretle genişlediği ve *cemaat*, *sekban* ve *ağa bölükleri* ile ocaklının talim ve terbiyesi ile hizmetleri ve muvaffakiyetleri hakkında tarihimizin I. ve II. ciltlerinde malûmat verilmiştir; bu ciltle de bu gazi ocağın ne gibi sebeplerle intizamını kaybetmiş olduğu ve ne için eski varlığını muhafaza etmediği kısaca anlatılacaktır.

Yetmiş dört yaşında ve ordusunun başında olarak *Sigetvar* kalesi önünde vefat eden KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın vefatını müteakip yeni hükümdar II. SELİM, *Belgrad*'a gelerek ordunun dönüşünü bekliyordu; bu sırada Vezir-i âzam SOKULLU MEHMED PAŞA'nın askerin cülûs bahşişleri hakkında kanun ve teamülü arzeden takriri geldi; fakat SULTAN SELİM, maiyyetindeki bazı tecrübesiz adamların sözlerine uyarak veziri- âzamın tavsiyesine riayet etmedi; bunun üzerine SULTAN SÜLEYMAN'ın vefatından mütevellit büyük teessürün de tesiriyle yeniçeriler, kanunlarına riayet edilmediğinden dolayı serkeşce bir vaziyet alarak dediklerini yaptırmak suretiyle hükûmet otoritesini kırdılar.

Vezir-i âzam'ın ocak kanun ve teâmülüne göre pâdişaha tavsiyesi şöyle idi :

"... merhum ve mağfurun cenazesiyle varduğumuzda otâg-ı hümâyun (Padişahın çadırı) önünde sâyeban kurulsun ki merhum ve mağfur pâdişah hazretleri belki Sultan Selim hanıma müyesser olup teşrif eyleye demiş idi [1]; devlet ve ikbal ile cülus-ı hümayun buyurulup devlet erkânı yollu yolunca taziyet edip behemehal kul tâifesi eskidenberi ecdâd-ı izâmınız kanunu üzere bahşiş ve terakkilerini mübarek ağzınızdan işitmek aralarında âdet olduğundan '*Cümlesi verilsün makbul-i hümâyunumdur*' demenizi isterler; hususiyle yeniçeri taifesinin kanunları, çavuşları el kaldırıp ocaktan geçen yoldaşlarına ve Âl-i Osman pâdişahlarına dualar edip cümlesi '*Âmin*' demek eskidenberi âdetleridir ve hayır ve bereket dahi bundadır; bâdehû cenaze namazı kılınıp taziyet işi tamam olup ertesi gün içeride divan olup erkân-ı devlet tabrik için etek öpüp hil'atler giydirilmek âdettir.."

Vezir-i âzamın bu tezkiresi gelince SULTAN SELİM ve hocası ATAULLAH EFENDİ ile lalası HÜSEYİN PAŞA'yı davet edip göstermiş, onlar da "Bunlara hacet yok, cülûs İstanbul'da oldu; buraya gelmesek ne yapacaklardı" sözleriyle vezir-i âzamın tezkiresine îtiraz etmişlerdir. II. SELİM, musahibi CELAL BEY'i de davet ederek fikrini sormuş, o da :

- "Evvel zamandan bir söz işitilirdi, vâki imiş; Âl-i Osmandan kul kılıcı altından geçmeyen saltanat tahtına geçmez derlerdi, gerçek imiş, mülkün sahibi hazır olunca bu şeyler dağdağadır" sözleriyle vezir-i âzamın mütaleasını beğenmemiş ve tabîi tezkirenin îcabı yapılmamıştır.

SOKULLU, bunları haber alıp arîzasına ehemmiyet verilmediğini duyunca mahremi olan kâtibi FERİDUN BEY'e :

- "Vezir, memleket işine dair ahval arzeder ve pâdişah başkalarının sözleriyle hareket edince bundan ihtilâl çıkar; zira başkaları ahvâle vâkıf olup sırra mahrem olmaz, hata bundadır; pâdişahımız kimseye söz söyletmez, söylemek dahi istemez; kul taifesi ise cülûs saltanatında, bizzat kendi ağzından işidegelmişlerdir, bu ortalıkta MEHMED LALA nice müdârâ etsin, ahvali devlet neye müncer ola?" diye dert yanmıştır.

[1] Vezir-i âzamın bu mütaleasından, Sultan Süleyman'ın ihtiyarlığına inzimam eden hastalığı sebebiyle bu seferden sağ olarak dönemiyeceğini tahmin etmiş olduğu anlaşılıyor.

Bunun üzerine FERİDUN BEY [1], pâdişah otağ-ı hümâyuna girince bir tezkire ile tahtın meydanda kurulmasını ve kul tâifesinin dileklerinin makbul olduğunun beyanını ve sonunda pişmanlık olmamasını arzedelim demiş ise de vezir-i âzam muvafakat etmeyip :

- "Bizim vezir olduğumuz neden malûm? İstediğini istihdam eylesün; yazmak, hata ettiniz demek olur" diye yazdırmamıştır.

Yeniçerilerin serkeşlikleri

Nihayet SULTAN SÜLEYMAN'ın cenaze arabası vaveylâ içinde görününce SULTAN SELİM matem elbisesiyle karşılayıp cenaze namazı kılınıp dua ile otağına döndüğü sırada yeniçeriler ve kapıkulu ocakları yüksek sesle :

- "Bizim kanun-ı kadîmimize riayet olunup bahşişlerimiz söyleşilmiş idi; nice olacaktır?" deyip vezirlere dönerek - "Nice böyle eylediniz. Amma sonra zahmet çekersiniz ; yine suçlu biz oluruz ; imdi *Edirne kapısı*'nda veya *Saray kapısı*'nda yine siz bizimsiz, hayır ola" diye bağrıştılar. Pâdişahın babası evine gider gibi çekildiğini görünce, ona da :

- "Biz seni avlayacak yeri biliyoruz" diye de söylendiler. Pâdişahla beraber gelenlerin fitneye sebep oluyorlar diye ordudan hemen uzaklaşmalarını yoksa it gibi kılıç üşürüp kırarız demeleri üzerine bunlar derhal *İstanbul*'a gönderildiler.

Cülûs bahşişi olarak kapıkulu süvarilerine biner ve yeniçerilere ikişer biner akça dağıtıldı; cülûs terakkisi [2] olarak da üç akçe yevmiyeli yeniçeriye beş, beş akçe yevmiyeliye sekiz ve sekiz akçe yevmiyeli yeniçeriye de bir akçe zamla dokuz akçe yevmiye verilmesi kabul edildi. Süvari ocağının altı bölüğüne de derecesine göre terakkileri yapıldı.

[1] Bu zat, *Münşeat-ı Selâtin* isimli meşhur eseri tertip eden ve daha sonraları reisü'l-küttab ve nişancı olan Feridun Ahmed Bey'dir.

[2] *Cülûs terakkisi*, yeni hükümdarın cülûsunu müteakip ocakların kanun uzere her birinin yevmiyesine yapılan zamdır.

Yeniçerilerin Padişahı saraya sokmamak kararları

Bundan sonra ocaklar pâdişahla beraber *İstanbul*'a hareket ettiler; yeniçeriler *İstanbul*'a yakın *Litroz*'da toplanıp İstanbul'a girildiği zamanki vaziyeti görüştüler; *Edirne kapısı*'ndan girildikten sonra *Eski odalar* önünde (şimdiki Şehzâde camii karşısı) durup ileri gitmemeğe ve yahut saray kapısını kapatıp pâdişahı içeri sokmamağa karar verdiler; filhakika *Eski odalar* önünde durdular bir saat böyle beklendi. "Yürüyen yoldaşlar" denilince - "Katalan otluk arabası vardır" dediler; *Sultan Bayezid hamamı* önüne gelindiği sırada Vezir "PERTEV PAŞA" —Yoldaşlar, lâyik değildir" deyince bu sözden canları sıkılıp:

- "Bire vastık fitne, bunlar senin kölen midir? ve sen serdar mısın ki böyle söylersin?" deyip birisi korkutmak kasdiyle harbesiyle vurup düşürüp başındaki *mücevveze* denilen kavuğu yere yuvarlandı; bunun üzerine Kaptan-ı derya PİYALE PAŞA :

- "Neylersiz yoldaşlar, ayıp değil midir? Yol mudur böyle etmek? sözleriyle bu harekette bulunanları tekdir edince, ona da :

- "Sen bir gemici azap ağasısın, bize söylemek ne yolundur?" diye onu da atından yıkıp kaçırdıkları gibi FERHAD PAŞA'ya da taarruz ettiler; bu hal üzerine ikinci vezir ile vezir-i âzam ceplerinden avuç avuç altın saçarak "*Lûtf eylen yoldaşlar*" sözleriyle bir kısım yeniçeriler bunların etrafını alıp saray kapısına kadar götürdüler. Yeniçeri ağası ALİ AĞA bu hâlin neticesinin kendi hayatına mal olacağından korkarak mendilini boynuna dolayıp :

- "Hay yoldaşlar, bana kıydınız, niçin böyle edersiz, lûtf edip ihsan edin" deyince ona da :

- "Sen bize gerçi sefer yolunda sükkeri peksimedler yedirdin; ama yeni pâdişaha ve MEHMED PAŞA'ya hazine arttırmak istersin; belki sen de kurtulmazsın, katalan göresin" demişlerdi.

Yeniçerilerin en önde giden kısmı *Yeni saray*'ın (Topkapı sarayının) avlusuna girmişler ve vezirleri dışarıda muhafaza altına alarak Bâb-ı hümâyunu (sarayın Ayasofya camii tarafına açılan birinci kapısı) kapayıp kimseyi içeriye koymamışlardı.

Pâdişahın kanuna riayete mecbur olması

Bundan sonra pâdişah *Haseki hamamı* (Ayasofya camii karşısındaki çifte hamam) önünde gelince yeniçeriler vezirleri atlarından indirip önlerine katarak pâdişahın yanına götürdüler ve eski kanunu pâdişahın lisanından duymak istediler; vezir-i âzam ile diğer vezirler :

- "Şevketlû hünkârım, bunlar lisan-ı şerîfinizden virgülerin işitmeyince müteselli olmazlar, inayet eylen fitne def' olsun, buyurun" deyince II. SELİM :

- "İçlerinden türkçe bilür var ise gelsün söyliyelim" deyince pâdişah ile yüz yüze gelmeğe cesaret edemediklerinden nihayet SULTAN SELİM :

- "Cümle bahşiş ve terakkîleri verilsün, makbulümdür" demesi üzerine iş halloldu ve pâdişah ikindi vakti Saraya girebildi.

İşte devlet idaresini ve kanunlarını bilmeyenlerin karıştırdıkları iş hiç yoktan bütün askerin serkeşliğine, hükûmet adamlarının otoritelerinin ve nihayet pâdişahın da nüfûzunun kırılmasına sebep oldu [1].

Ocağın bozulmasının sebebleri

Bazı hâdiseler istisna edilecek olursa yeniçeri ocağının asıl bozulmağa başlaması. III. Murad zamanından îtibaren olup bundan sonra muhtelif vesilelerle bu bozukluk genişlemek suretiyle ve fasılalarla bir asır boynunca devam edip gitmiştir.

Ocağın bozulmasının sebeplerinden biri yeniçerilerin arasına devrişme kanununa ve acemi ocağı vasıtasiyle şimdiye kadar olagelen talim ve terbiyelerine aykırı olarak aralarına yabancı alınmış olmasıdır; meselâ III. MURAD, oğlu MEHMED'i sünnet ettirdikten sonra bu sünnet düğününde bazı küçük hizmette bulunanların yeniçeri ocağına alınmalarını pâdişah emretmiş, yeniçeri ağası bunu ocak kanununa aykırı bulduğu için îtiraz eylemiş ve tekrar emrolununca istifa ederek yerine ağa olan zat bunları ocağa kaydetmiştir. Bundan başka yine bu pâdişah zamanında İran ve Avusturya ile yapılan uzun seferler münasebetiyle ocak mün-

[1] Yeniçerilerin bu muhalefetleri ustalıklı tertip edilip bir programla tatbik olunmuş ve kan dökülmeden kapanmıştır.

hallerini doldurmak için devşirmenin kâfi gelmemesine mebni *kul kardeşi* olarak ocağa efrad alınmıştır; yine bu gibi ihtiyaç üzerine veya yeniçeri ağası ve ocak kâtibine (Yeniçeri ocağı efendisi) verilen rüşvet mukabilinde ocağa hariçten talim ve terbiye görmemiş kimseler kaydedilmiş ve böylece gün geçtikçe ocak bozulmuştur.

Ocak mevcudu

II. SELİM'in cülûsunda yeniçeri ocağı mevcudu on iki bin üçyüz iken on altıncı yüzyıl sonlarında yirmi yedi bin, on yedinci asır başlarında ve KUYUCU MURAD PAŞA sadaretinde otuz yedi bin altı yüz ve aynı asır ortalarına yakın yani IV. MURAD zamanında kırk altı bini geçmiştir; fakat bu sıralarda Vezir-i âzam KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA bu mevcudu, on yedi bine indirmiş ise de sonraları yine artarak bilhassa dört devletle dört cephede on altı sene süren muharebeler sebebiyle ocak mevcudu yetmiş bini geçmiş ve bunların maaşlarının verilmesi müşkül bir hal almıştı [1].

IV. SULTAN MURAD (1623-1640) yeniçeri ocağı mevcudunun lüzumundan fazla olduğunu görünce burada temizlik yapmak isteyerek kendisinin malûmatı olmadan hiç bir veçhile ocağa hariçten adam alınmamasını yeniçeri kâtibine tenbih ederek kendisini ölümle tehdit eylemiş ve emrinin yerine getirilip getirilmediğini adamları vasıtasiyle yoklattırarak rüşvetle ocağa adam kaydeden Yeniçeri kâtibi OSMAN EFENDİ'yi katlettirmiştir [2].

Ocak isyanlarının başlıca sebebleri

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere II. OSMAN vak'ası, I. MUSTAFA'nın cülûsundan hal'ine kadar geçen hâdiseler, SULTAN İBRAHİM'in son senesi ile oğlu AVCI SULTAN MEHMED'in ilk sekiz senesi içindeki dahilî vak'alarda hep yeniçeri ocağının kazan kaldırdığı görülür. IV.

[1] *Kapıkulu ocakları* (birinci cilt), s. 614 ilâ 617.

[2] Vezir-i âzam Boşnak Hüsrev Paşa *Tokat*'ta kışladığı sırada azlolunan yeniçeri kâtibi Hüseyin Efendi'nin yerine *İstanbul*'dan eski yeniçeri kâtibi Mehmed Efendi adında biri tayin edilmişti. IV. Murad bunu yanına çağırıp: "*Baka bire, ocak defteri bozuk olup yeniçeriler arasına reâyanın çoluk, çocukları, hamal, ırgad makulesi adamlar karışmıştır; bunları temizle ve benim malûmatımı almadan katiyyen deftere bir kişi bile yazma, doğru hizmet et:*

MURAD idareyi bizzat ele alınca yeniçerileri iyice tedip ile nizam altına sokmuş ve biraderi II. OSMAN ın intikamını almıştır.

Ocağın vakit vakit ısyanı hep memnuniyetsizliklerinden ileri gelmeyip çok zaman mevki sahibi olmak veya hasımlarını ortadan kaldırmak isteyenlerin, herhangi bir sebeple ocak ağalarının; sarayın, vezirlerin tahrikleri ve bol vaidleriyle olagelmiştir. Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere II. OSMAN vakası ve yeniçeri ocağına iltica etmiş olan bu pâdişahın hayatına dokunulmaması îcabederken onu düşmanlarının eline teslim etmeleri ocağın tarihi boyunca bir leke olarak kalmıştır.

XVII. yüzyılda yeniçeri ocağında sekban başı olan KOCA MUSLİHÜDDİN AĞA ile bunun damadı olan sekban başılık ve yeniçeri ağalığı ederek tekaüt olduktan sonra ocakta en ileri söz sahibi olan KARA HASAN OĞLU HÜSEYİN AĞA her istedikleri zaman ocağı ısyan ettirecek kadar nüfuz sahibi olduklarından lüzumu halinde vezirler bunlara başvurmak suretiyle arzularına nâil olurlardı; Vezir-i âzam SOFU MEHMED PAŞA'nın sipahiler aleyhine ve Kaptan-ı derya KARA MURAD PAŞA'nın, Vezir-i âzam İBŞİR PAŞA aleyhine ve KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA'nın kapu kulu suvarilerinin edebsizlikleri dolayısiyle yeniçerilerin müzaheretini temin etmeleri, vesaire gibi ocak kıyamları hep MUSLİHUDDİN AĞA ile damadı KARA HASAN OĞLU'nun elleriyle olmuştur.

bir hiyanetini, emrime aykırı hareketini görür veya duyarsam başını keserim" demiş ve *Tokat*'a göndermişti.

Hüsrev Paşa bir gün yeniçeri kâtibini çağırıp ona ocağa efrad kaydını emredince Mehmed Efendi:

"Devletlû vezir ben kuluna pâdişah hazretleri kendülerinin malûmatı olmadıkça ocağa bir kimseyi kaydetme diye tenbih buyurdular" deyince sert ve kan dökücü olan Hüsrev Paşa:

"Bire herif ben pâdişahın mutlak vekili ve veziri değil miyim? elbette yaz diye emretmesi üzerine Mehmed Efendi, vezir-i âzamın eteğini öpüp, sultanım ben başımdan korkarım, yazamam kendimi bu hizmetten ihtiyarım ile azlettim diyerek yanından çıkmış. Bu hali gören ocaktan kovulup yeniden kaydedilmek isteyen şahıslar Mehmed Efendi'nin üzerine hücum ederek:

"Bire zâlim pâdişaha yaranmak için bizim ekmeklerimizi kesip esamemizi çaldın (kaydımızı terkin ettin) diye kendisini ölümle tehdit ettiklerinden kul istemedi diye Mehmed Efendi azlolunarak yerine Hüsrev Paşa'nın adamlarından Osman Efendi tayin olunarak bu da Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Sultan Murad'ın emrine muhalif hareket ettiği için îdam olunmuştur (*Naima*, c. 2, s. 421, 441).

Yeniçeri ocağına muharebeler dolayısiyle bir kaç sene namzed olarak memleket müdafaasında bulunup sonra KULOĞLU, *kul kardeşi* olarak *tashih be-dergâh* tâbiriyle [1] ocağa kaydedilmek suretiyle her sınıftan adam alınması tabîi olarak ocak nizamını bozmuştur.

Yeniçeri ocağı XVI. yüzyılın sonlarına yakın zamana kadar Osmanlı ordusunun talimli mükemmel bir yaya kuvveti iken bu tarihten sonraki zamanlarda gelişi güzel esnaf ve hammal makulesinden olanlardan rüşvet mukabilinde yeniçeri yazılması ve bunların kışlalarında oturmayıp evlerinde ve işlerinin başında kalmaları ocağı fena duruma düşürmüştür. Bununla beraber Ocak dahilindeki disiplinin şaşmaz bir kanun olarak devamı, yol ve erkân an'aneleri iyi bir kumandan idaresinde bulunulduğu zaman bunlardan büyük fedakârlıklar görülüyordu; dört devletle uzun süren muharebe sebebiyle ocağa Osmanlı ülkesindeki İslâm unsurdan yukarıda kaydettiğimiz şekilde yeniçeri alınmakta olduğundan ocak için devşirme usulü terkedilmiştir.

KÖPRÜLÜ'nün sadaretinden îtibaren otuz sene kadar ocakta hiç bir ısyan hareketi görülmemiş ve IV. Mehmed'in hal'ini intac eden ve altı ay süren tehlikeli vaka da el altından ve devlet ricali tarafından yapılan tahrikle vukua gelmiştir ki bunu Osmanlı vekayii kısmında gösterdik.

Diğer yaya ocakları

Osmanlı devletinin maaşlı ocakları olan cebeci, topçu ve arabacı ocakları mevcudunun artması yeniçeri ocağına bağlı olup bunlar yeniçeriler ve Sipahiler gibi hükûmete karşı serkeşce durum takınmayarak çok zaman sakin kalmışlar ve bazan zorla ve gösteriş olarak mecburen yeniçerilere iltihak etmişlerdir.

Kapıkulu suvari bölükleri

Suvari ocağına kayıt işinin bozulması

Altı bölük yoldaşları denilen kapıkulu suvarileri, maaş ve derece îtibariyle diğer ocaklardan daha önde bulunuyorlardı ;

[1] *Tashih be-dergâh*, evvelâ maaşsız olarak yeniçeri yazılarak, seferlerde bilfiil hizmette bulunduktan sonra ocağa kaydedilip ulûfeye geçen ocaklıya mahsus bir tâbirdir. sonraları her hangi bir sebeble ocaktan çıkarılmış olanların tekrar ocağa kaydedilmelerine de *Tashih* be-dergâh denilmiştir.

bunların bölük adetleri sulh ve harp zamanlarındaki vazifeleri hakkında kitabımızın birinci ve ikinci ciltlerinde yeter derecede malûmat vermiştik; bu ciltte de suvari ocağının XVI. yüzyıl sonlariyle XVII. yüzyılda bozulup ehemmiyetini kaybettiğini göreceğiz.

Kapıkulu suvari bölüklerine çıkma kanuniyle saraydan çıkarılan iç oğlanlarile yeniçeri ocağındaki kıdemli ve hizmetliler ve *kuloğulları* denilen suvari evlâdı ve bazan saray bostancıları, vezir ve sair devlet ricali evlâd ve köleleri ve bunlardan başka muharebelerde fevkâlade yararlıkları görülen İslâm ve Türkler alınırlardı.

On altıncı yüzyıl sonlarındaki İran ve Avusturya seferlerinin iki cephede uzun sürmesi sebebiyle bu suvari bölüklerine hariçten efrad alınmak mecburiyeti hasıl olunca ocak kanun ve disiplini bozulmuştur, bu kanunsuz harekte ilk defa ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA başlamıştır; OSMAN PAŞA, *Dağıstan* taraflarındaki zor ve tehlikeli durumu sırasında hizmetleri görülen bir kısım askeri suvari ocağına kaydetmiş ve bundan sonra bu kapı kapanmayarak hizmetleri görülmeyenler de ya iltimas veya para mukabilinde ulufe ve kayıt defterleri ellerinde bulunan çavuşlar vasıtasiyle mahlul bölüklere girmişlerdir. I. AHMED, sipahilerin yani kapıkulu suvarilerinin hem ulufeleri (maaşları) ve hem de cizye defterleri dolayısiyle gürültü ettiklerini duyunca ağalarını çağırıp bunların terbiyesizlikleri dolayısiyle zabitlerini tekdir ve tehdit etmesi üzerine sağ azaplar ağası olan YUSUF AĞA:

- "Pâdişahım, harem-i hümâyundan (Sarayın Enderun kısmından) yetişip ekmeğinizi yemiş olan kullarınız bu münasebetsizliği yapmamışlardır; bunları, Kırım hanı arzedip ocağa alınan ve bazı kalelerde hizmet şartiyle bölüğe kaydolunan yabancılar yapmışlardır" diye cevap vermiştir ki bu söz esas bozukluğun nereden geldiğini göstermektedir. Biraz evvel kaydettiğimiz gibi bir zamanlar sıkışık vaziyet dolayısiyle ya harp zamanlarında veya kalelerde muayyen bir müddet hizmet etmek şartiyle suvari ocağına efrad alınırken 1062 H. - 1651 M. de buna da lüzum görülmeyerek doğrudan doğruya esas deftere suvari yazılmasına müsaade edilerek ocak nizamı büsbütün bozulmuştur.

Suvari bölüklerinin divanı basmaları

Devletin en mahrem, içte ve dışta en önemli bir yeri olan ve aynı zamanda muhafazası yeniçeri ocağıyle bir kısım suvarilere tevdi edilmiş bulunan divan-ı hümâyunu basmak gibi ilk yolsuz bir hareket suvari bölükleri tarafından yapılmıştır; o tarihe kadar kendilerinin ısyanı görülmeyen süvariler 983 H. - 1575 M. de divan-ı hümayuna girerek fazla para istemek gibi kanunsuz hareketlerde bulunmuşlarsa da Veziri-i âzam SOKULLU MEHMED PAŞA, bunların ileri gelenlerini getirterek kanunu anlatmak suretiyle kendilerini ikna edip hâdisenin önünü almıştır; bu hal gerçi SOKULLU'nun tedbiriyle bir ısyan mahiyetini almamış ise de daha sonraki divanı basma hareketine bir mukaddime olmuştur. Nitekim 997 H. - 1589 M. deki isyanlariyle yeniçeri ocağına da yol açmışlardır.

Bu 1589 isyanının sebebi, askere ulufe olarak verilen paranın (akçenin) mağşuş yani ayarı bozuk olmasıdır. Rivayete göre III. Murad'ın musahibi BEYLERBEĞİ MEHMED PAŞA'nın bu karışık akçeyi askere maaş olarak verdirmek istemesinden dolayı ısyan çıkmıştır; hattâ sipah yani suvariler, esnafın kendilerinden almadıkları akçeyi ellerine alıp BEYLERBEĞİ MEHMED PAŞA'nın konağına giderek, kendisine:

"Üçyüz yıldanberi pâdişahlar askere böyle ulûfe verdi mi? sen musahip oldun, hal böyle oldu" diye söylenmişler, o da sert ve ağır mukabelede bulunmuş; bunun üzerine suvariler divana gelerek gürültü ve tehdide başlamışlar ve MEHMED PAŞA'yı kıskananların teşvikiyle işi azıtmışlar nihayet Mehmet Paşa ile Defterdar MAHUD EFENDİ katledilerek bu suretle ısyan bastırılmıştır.

İsyanların tekerrürü

Kendilerinin bu muvaffakiyetlerinden şımaran sipahiler, bir kaç sene sonra yani 1001 H. - 1595 M. de yine maaş verilmesinin geçikmesi sebebiyle ayaklanıp defterdar EMÎR PAŞA'nın başını istemişlerdir; bunlara iç hazineden para çıkıp verilmek istendi ise de kabul etmediler; zavallı defterdar başından *mücevveze* denilen kavuğu çıkarıp askere teslim olmağa yani öldürülmek üzere gitmek istediyse de divan heyeti bırakmadı; bu sırada divan önüne gelmiş olan seyircileri kapıcılar dışarı çıkarırlarken ansızın "*Bire*

urun" diye bir sesin yükselmesi üzerine, sipahilerin vurulmasına pâdişah tarafından müsaade edildi zanniyle eline sopa ve o sırada saraya gelen odunlardan kapanlar suvarilere hücum edip bir kısmını öldürüp bir kısmını kaçırdılar ve bu suretle ısyan sönmüştü.

Bundan sonra kapıkulu suvarileri Sadaret kaymakamı GÜZELCE MAHMUD PAŞA'nın teşviki üzerine 1012 H. - 1603 M. de III. Mehmed'i ayak divanına davet edip memleket ahvalinden dem vurup devlet işlerinde nüfuz ve müdahalesi görülen Kapı ağası OSMAN AĞA ile Kızlar ağası GAZANFER AĞA'nın başlarını kestirmişlerdir; bu ısyanı tahrik eden MAHMUD PAŞA'nın maksadı; YEMİŞCİ HASAN PAŞA'nın yerine veziri-âzam olmaktı; fakat Avusturya cephesinden acele *İstanbul*'a gelen YEMİŞCİ HASAN PAŞA, eskiden ağa bulunduğu yeniçeri ocağına iltica ederek süvarilere karşı yeniçerileri çıkardı ve pâdişahın emriyle yeniçeriler harekete geçerek suvarileri vurdular; bu suretle iki ocak arasına nifak girdi.

Mere Hüseyin Paşa'nın teşvikiyle ayaklanma

Bu, tarihten sonra ufak tefek hâdiselerden sarf-ı nazar edilecek olursa II. Osman'ın şehadeti ve I. Mustafa'nın ikinci defaki hükümdarlığına kadar süvarilerin serkeşlikleri görülmedi ve bu hâdiselerde asıl ısyanı tertip eden yeniçerilerle beraber hareket etmişlerdi. I. MUSTAFA'nın ikinci hükümdarlığı zamanında sadareti elde etmek isteyen MERE HÜSEYİN PAŞA'nın teşvikiyle ayaklanan sipahiler mühim rol oynamışlardır.

IV. Murad'ın icraâtı

DÖRDÜNCÜ MURAD'ın ilk zamanlarında gerek *İstanbul*'da bulunan ve gerek taşrada bulunup [1] tegallüpleri ile şehir ve kasabalarda en ileri söz sahibi olan sipahilerin hem hükûmete ve hem halka karşı hareketleri tahammül edilmez hale gelmiştir; bunlardan *Anadolu*'da yer yer mütegallibe ve âsîler türemişti; bunlar devletin maaşlı bir sınıf askerinden ziyade eşkiya çeteleri halini almışlardı. Bunların *İstanbul*'daki edebsizliklerini

[1] *Sipahiler*, hayvan besledikleri için bunların mühim bir kısmı şehir ve kasabalarda yerleşerek çiftlikler elde edip o mıntakalar civarını yer yer nüfuzları altına almışlardı.

gözleriyle görüp taşradaki hareketlerini yakinen öğrenen IV. MURAD idareyi bizzat eline aldıktan sonra haklarında pek şiddetli davrandı, adım adım takip etti; kanun üzere yeniçerilerden kıdemli ve hizmetleri görülenlerin bu suvari bölüklerine kayıdları icabederken onları başka suretle taltif ederek buraya almadı hayatı müddetince hafiyeleri vasıtasiyle elde ettiği azgınları aman vermiyerek temizledi.

Sofu Mehmed ve Köprülü Mehmed Paşa'lar zamanındaki ayaklanmalar

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere sipahiler IV. MEHMED'in cülûsunu müteakip kendilerine gösterilen müsamahaya rağmen ayaklanmışlarsa da Vezir-i âzam SOFU MEHMED PAŞA'nın yeniçeri ocağının yardımını temin etmesi üzerine ısyanları bastırılmış ve ileri gelenlerden elde edilenler öldürülmüştür. Bundan sonra yine sipahilerden olup ısyan ile başına mühim bir kuvvet toplayarak *İç Anadolu*'dan *Üsküdar* civarına kadar gelmiş olan GÜRCÜ ABDÜNNEBİ de bir netice alamadan bozularak kaçmış ve ele geçerek öldürülmüştür.

Bir de KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA 'nın sadaretini müteakip, Kaptan-ı derya SEYDİ AHMED PAŞA'yı vezir-i âzam yaptırmak isyeten sipahiler, KÖPRÜLÜ aleyhine bir isyan tertip etmişlerse de yeniçerilerin müzaheretini temin eden vezir-i âzam bunlara ağır bir darbe vurarak şeref ve itibarlarını da hiçe indirmiştir.

Düşman karşısındaki ısyan

1094 H. - 1683 M. de başlayıp devam eden ve Osmanlı ordularının Avusturya cephesinde seri halinde mağlûp olması suretiyle gelişen savaşta el altından yapılan tahrik neticesinde cephedeki sipahiler birden bire ısyan etmişlerdir (1098 Şevval - 1687 Eylül). Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Vezir-i âzam BOŞNAK SÜLEYMAN PAŞA kaçmış ve yeniçeri, topçu ve cebeci ocaklarının da iltihakiyle ısyan genişlemiştir; bundan sonra ocaklar cepheyi bırakıp *İstanbul*'a gelerek IV. MEHMED'i hal edip altı ay İstanbul'u alt üst etmişler ve nihayet 1099 Rebîülâhır'ında (1688 Şubat) sancağ-ı şerîf çıkarılmak suretiyle âsiler tedip edilmişlerdir.

Suvari ocağı mevcudu

Kapıkulu süvarileri KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın vefatı esnasında 5885 mevcutlu iken XVI. yüzyıl sonlarında 13.000 ve 1006 H.-1597 M. de 17.000 olmuş ve Kaptan-ı derya KARA MURAD PAŞA'nın İBŞİR PAPA aleyhine ocakları tahriki neticesinde süvari mevcudu ocaktan tardedilmiş olanları da tekrar almak suretiyle 50.000'i bulmuş ve Köprülüler devrindeki tensîkat ile mevcudları 15.000'e indirilmiştir.

Eyalet Askerleri

Kitabımızın II. cildinde eyalet kuvvetleri olarak *tımarlı* veya *topraklı suvari* ile *yaya*, *müsellem*, *yörük* ve *canbaz*, *tatar*, *akıncı*, *deli*, *azab*, *gönüllü* ve *beşli* askerlerinden bahsetmiştik; bu ciltte ise XVI. yüzyılın sonlarından îtibaren bu kuvvetlerden bir kısmını ya pek zayıf kalmış veya ihmal edilmiş olarak görmekteyiz.

Tımarlı veya Topraklı Suvariler

Tımarlı Suvari sınıfının bozulması

Bu atlı kuvvetler KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın son zamanlarına kadar Türk ordusunun en kuvvetli ve en şerefli askeri iken bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından îtibaren bu sınıfın arasına da yabancılar girip topraklı sipahi olmaları bu ocağı da bozmuştur. Hiyle ile berat tevcih ettirmek, babaları ölen yetimlerin tımarları başkalarına verilmek, beylerbeğilerin tımar tevcihindeki ihmalleri ve irtikâpları bu muhim suvari teşkilâtını da bozmuş ve bu bozulmada muharebelerinde tesirleri görülmüştür [1]. Bundan başka ÖZDEMİR-OĞLU OSMAN PAŞA *Kafkas* ve *Dağıstan* seferlerinde kanunlarına bakmayarak hizmeti vardır diye kâtip, çavuş, konakçı gibi vazife sahiplerine tımar ve zeamet tevcih etmiştir [2]; bir de tımarlar mahlûl oldukça içlerinden fazla

[1] *Mühimme*, 78, s. 317.

[2] Özdemir oğlu'nun münhal tımar ve zeametleri seferde bulunmuştur diye cephede maiyyetinde bulunmuş olan adamlarına tevcih edince vilâyetler halkı şikâyete başlamışlardı; fakat Osman Paşa:

"Benim adamlarım benimle beraber bunca seferlerde bulunmuş ve pâdişah dirliğine istihkak kesbetmiştir" diye cevap vermiş ve nihayet münhallerin

gelirlileri olan tımarlar mîrî mukataaya (hazineye varidat) kaydolunmuştur. Yine bu XVI. yüzyıl sonlarında ve XVII. yüzyıl başlarında muharib tımarlılardan münhal kalan dirlikler muhariplere verilmeyip saray cüceleriyle dilsizlere, soytarı ve musahiplere vesair müstahık olmayanlara verildiğinden tımarlı suvari kuvvetleri azaldı ve bu durum ordunun umumî kuvvetine muhim tesir yaptı; evvelce hakkı olup başkasına verilmiş olan bir tımardan dolayı dâva ederek *İstanbul*'a kadar gelen bir sipahi divana müraaat edip beylerbeğinden şikâyet edçrken [1] XVII. yüzyıl başlarından îtibaren bunlara o şikâyet kapısı da kapanmıştır; bu haller sebebiyle bir zamanlar yalnız Rumeli'de silâhı mükemmel kırk bin atlı çıkaran tımarlı sipahiler bu yüzden yedi, sekiz bine inmiştir.

Topraklı suvarinin muntazam ve mükemmel olması cihetiyle bunlar Kapıkulu ocaklariyle bir muvazene tesis ediyordu: tımarlıların ehemmiyetten düşmesi ve bunlara ait dirliklerin yani muharip asker tımarlarının *arpalık* ve *paşmaklık* olarak muharib olmayan saray adamlarına ve saraya mensup olanlara verilmesi ve bir kısım tımarların gelirlerinin *mukataat-ı mîriyye* namiyle hazineye alınması, vakıf ve tekaüdlere ve mülk olarak şuna, buna verilmesi [2] Kapıkulu ocaklarının hem miktarının ve hem de

sülüsü yani üçte biri Osman Paşa'nın adamlarına ve üçte ikisi de eyâletlerdeki tımar bekleyen mülâzımlara verilmiştir (*Koçi Bey*'den naklen *Netayicü'l-vukuat*, c. 1, s. 123 ve *Koçi Bey risalesi* 1277 Zilhicce tab'ı).

[1] Anadolu'daki beylerbeğilere gönderilen 1000 H.- 1592 M. tarihli fermandan :

"Bir kaç sene diyar-ı şark taraflarına sefer olmağla zuamâ ve erbâb-ı tımar arasında mahlûl tımarlar hususunda dâva ve nizâ eksik olmayıp ol ecilden südde-i saâdetime gelip tazallum edenlere ahkâm-ı şerife verilip ahvallerin hak üzerine göresin deyû fermân-ı hümâyunum olmağla varup sana müracaat eyledikte iki tarafın temessüklerin, hak kimin idüği zâhir olmadan zabtı için kadılara mektup virdügin ecilden icrây-ı hak olmayıp taraf-ı ahara zulmolduğu malûm-ı hümâyunum olmuştur..." (*Mühimme*, 69, s. 137).

[2] Yavuz Sultan Selim'den bazı mukarripleri mülk olarak bir miktar arazi istemişler; pâdişah: culûsumuzun ibtidasında gafletle Ali Paşa'ya bazı köyleri mülk olarak vermiştim. Ehl-i seyfin (muhariplerin) muhassasatını, tahsis edilen mahalden başka yere tahvil ettiğimden dolayı hâlâ pişmanım, cevabını verdiği rivayet olunur (*Netayicü'l-vukuat*, c. 1, s. 124).

nüfuzlarının azalmasına sebep olmuş ve memleket mudafaası bu yüzden büyük zararlar görmüştür [1].

Tımarlı suvarinin geri hizmetlerde istihdamları

XVII. yüzyılın ortalarından îtibaren hizmet bölüklerinin kaldırılması üzerine tımarlı suvariler âdeta *yaya*, *müsellem* ve *yörükler* gibi top, cebhâne, harp levazımı nakletmek, kalelere zahire götürmek, tamir işlerinde hizmet eylemek ve buna mümasil geri hizmetleri görmekle vazifelendirilmişlerdir. Bu şekil topraklı suvari teşkilâtına ikinci bir darbe oldu ve bu mühim kuvvetin yerine vezir ve eyalet valilerinin maiyetlerinde besledikleri derme, çatma levend, sarıca, sekban gibi nizamsız kuvvetler kaim oldu.

XVII. yüzyıl başlarına kadar, *Anadolu* ve *Rumeli*'deki tımarlı sipahilerle bunların kanunen beraberlerinde harbe götürmeğe mecbur oldukları *cebeli* mevcudu doksan binden fazla iken [2] bu miktar sonraları yukarıdanberi gösterdiğimiz sebeplerle üçte biri inmiştir.

Tımar bedeli ismiyle vergi alınması

Tımarlı sipahinin ehemmiyetten düşmesi üzerine bunların ellerindeki tımar geliri fazla görüldüğünden hazinenin fevkâlade ihtiyacına mebni tımarlı sipahilerden "*Bedel-i tımar*" namiyle her tıma-

[1] *Hammer*, c, 7, s. 157, 158. Bu hususa dair XVII. asrın ilk yarısına ait tımar ve zeâmet yolsuzluğu hakkında Koçi Bey şöyle diyor:

"Erbâb-ı zeâmet ve tımar ki inde't-tahkik asker-i din anlar idi; hâlâ anların dirlikleri katolunup ve kendüleri bî-nâm u nişan olup fitne ve fesat alemi tuttu. 992 tarihince (1584 M). gelince kurâ ve mezârî erbab-ı seyf elinde ve ocak ve ocak zadelerde olup ecnebi ve bedasıl dühul etmemiş idi ve ekâbir ve âyan sepetine girmemiş idi. İbtida tegayyüri, serdar Özdemiroğlu Osman Paşa ile başlar; Osman Paşa hizmetleri görülen bazı yabancılara tımar vermişken sonraları istihkak kesbetmeyenlere verildi. Mahlul tımarlar kanun hilâfına *İstanbul*'da verilmeğe başlayıp devlet erkânı ve vükelâ mahlul olan tımar ve zeâmeti kendi adamlarına tevcih ettirip bundan başka seçkin tımarların kimi *paşmaklık* ve kimi *arpalık* ve kimi *havass-ı hümâyun*'a ilhak olunup bir kısmı da *mülk*, *vakıf* ve vücutca sıhhatte olanlara tekaütlik verilmek suretiyle askerî tımarlar askerî olmayanlara me'kel كَمْ oldu (*Koçi Bey risalesin*'nden 1277 tab'ı, s. 12).

[2] *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i dîvan (Âyn-i Ali risalesi)* en çok tımarlı sipahisi olan yirmi dört sancaklı *Rumeli* eyâleti, XVII. asrın ilk yarısında Cebelilerle beraber otuz üç bin ve on dört sancaklı *Anadolu eyâleti* de onyedi bin tımarlı sipahi ve cebeli çıkarmakta idiler. Diğer vilâyetlerde daha az tımarlı vardı.

rın senelik varidatının yarısı derecesinde bir vergi alınması kararlaştırılmış olduğundan bunun tahsili *Anadolu*'da karışıklığı ve *Girit* harbinde bulunan tımarlı sipahilerin ısyanına sebeb olmuştu [1].

Tımar ve zeamet tevcihlerinin 992 H.-1584 M. den îtibaren ne suretle bozulmuş olduğuna dair Koçi Bey'in IV. Murad'a takdim etmiş olduğu risalenin 6. ve 12. ve 13. bendlerinde malûmat bardır.

Geri hizmet ocakları

Osmanlı askerî teşkilâtında top ve cephane çekmek, seferlerde yol temizlemek ve açmak, zahire nakletmek, kale tamiri tersane hizmeti, köprü inşası, maden hizmeti ve saire gibi vazife ve hizmet sahiplerini bundan evvelki ciltlerde göstermiş olduğumuz *yaya*, *müsellem*, *yörük*, *canbaz* ve *tatar*'ların göregeldikleri hizmetler yavaş yavaş kaldırılarak bunların görülmesi tımarlı süvarilere verilmiştir.

Yörük ve müsellemler

Rumeli eyaletinde yörük ve müsellemlerin otuz neferi bir ocak olup [2] bunlardan beş neferi *eşkinci* ve diğer yirmi beşi bu beş kişiye *yamak* idi; bir hizmet çıkınca *eşkinci* olan beş kişi hizmete gelip buna mukabil yamaklardan her biri *avârız-i divaniyye* karşılığı olarak bu beş nöbetliye ellişer akçe harçlık verirlerdi. Eşkinci yörük ve müsellemlerin devlet tarafından verilmiş bir çiftlik yerleri olup orayı ekip biçerek hasılatın öşrü kendilerine tımar kaydolunduğundan buna mukabil sefer vukuunda nöbetle hizmete giderlerdi.

XVI. yüzyıl sonlarında yörük ocakları 1294 ve müsellem ocakları ise 1019 kadardı. Bin ikiyüz seksen mevcutlu *canbaz*

[1] *Naima tarihi*, c. 5, s. 8 ve *Hammer* (*Ata Bey tercümesi*), c. 10, s. 170 *Netayicü'l-vukuat*, c. 2, s. 95) de bu verginin ihdası III. Mehmed zamanında gösterilmekte ise de zühul eseri olup IV. Mehmed zamanına ve 1060 H.-1650 M. tarihine tesadüf eder.

[2] Yörük ocakları, *Vize*, *Yanbolu*, *Tekirdağı*, *Ofcabolu*, *Selânik*, *Kocacık*. *Naldöken* isimleriyle yad edilirler. Rumeli müsellemleri ise, *Kızılca*, *Çirmen*. *Vize*, *Çingene müsellemleri* diye anılırlar.

ve *tatar*'ların onda biri sefere gidip yörük ve müsellemlerle beraber aynı hizmeti görürlerdi; fakat XVI. yüzyıl sonlarında bu teşkilât lağvedilip çiftlikleri tımar ve zeamet olmuştur.

Yaya ve müsellemler

Anadolu eyaletinde de yine geri hizmetleri gören *yaya* ve *müsellemler*'in de [1] sefere giden nöbetlileri altı bin dokuz yüz nefer olup yamaklariyle beraber yirmi bin beşyüz mevcutlu idiler; XVI. yüzyıl sonlarında bu, *yaya* ve *müsellem* ocakları kaldırılarak çiftlikleri zeamet ve tımar yapılıp bunların zaim ve tımarlıları *Kaptan paşa eyaleti*'ne bağlanmıştı.

Öncü kıt'aları

Akıncılar

Osmanlı devletinin hafif suvari kuvveti olan akıncılar hudutlarda ve bazı mühim yerlerde bulunup XVI. yüzyıl sonlarına kadar büyük yüz aklıkları ve hârikulade fedakârlıklariyle devlete hizmet etmişler, fakat Eflâk beyi MİHAL'in ısyanındaki harekâtta (1595 senesinde) Vezir-i âzam SİNAN PAŞA'nın tedbirsiz hareketiyle âdeta mahvolurcasına zayiat vermişlerdir. Bu suretle yıpranan bu ocak her ne kadar XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde şöyle böyle cüz'î kuvvetle bazı seferlerde görülmekte ise de eski kudretinin yarısını bile tekrar elde edememiş ve bir daha belini doğrultamamıştır. Bundan sonra akıncıların vazifesi kısmen *Akkerman*, *Bucak* ve *Dobruca Tatarları*'yle Kırım hanı kuvvetleri tarafından görülmüştür.

1029 H. - 1620 M. de *Vidin* sancakbeyi Mihal oğlu ihtiyar HIZIR PAŞA'nın maiyyetindeki akıncı mevcudu üç bine düşmüştü [2].

[1] *Anadolu* eyâleti dahilindeki yaya ve *müsellem ocakları* on dört olup *Kütahya*, *Saruhan* (Manisa), *Aydın*, *Hüdavendigâr* (Bursa), *Kastamonu*, *Menteşe* (Muğla), *Afyon Karahisar*, *Tekeili* (Antalya), *Çankırı*, *Hamideli* (Isparta), *Sultanönü* (Eskişehir), *Karesi* (Balıkesir) sancakları dahilinde idi.

[2] XVI. asır sonlarında *Turhanlı* akıncıları *Mora*'da, Manya âsilerine karşı o taraflarda bulunuyorlardı. 991 H. -1583 M. de vefat eden Hasan Bey, Turhan oğullarından olup orada akıncı beyi idi. Arnavutluk taraflarındaki ısyanları bastırmak üzere aynı yüzyıl sonlarında *Rumeli*'de *Vilçitrin*'de bir akıncı kolu vardı. Bunlar îcabında Rumeli beylerbeğisi ile birlikte sefere giderlerdi. (*Mühimme defteri* numara 51, s. 57 ve 58 sene 991).

Deliler XVI. yüzyılda Rumeli hududlarında ve bilhassa *Bosna*'da ve Rumeli beylerbeğisi maiyyetinde bulunan *deli* kuvvetleri, sonradan valilerin maiyyetlerinde de bulunmuş ve bundan başka *serhad kulu* hudut askeri olarak hafif suvari hizmeti görmüşler- dir.

Azaplar *Yerli kulu* yaya sınıfından olan azaplar, kale azapları ismiyle bilhassa hudut kalelerinde muhafızlık ederlerdi; bunlar, *azabân-ı evvel*, *azabân-a sânî* ve *azabân-ı sâlis* adlariyle bir takım ortalara yani bölüklere ayrılmışlardı. Her bir azap ortasının ayrı ayrı birer ağası, kethüdası ve kâtibi ile ortanın odabaşısı ve bayrakdar gibi zabitleri vardı. Azaplar, gündelikli idiler maaşlarını bulundukları mahallin maliyesinden veya havale verilen yerden alırlardı.

Gönüllüler Bunlar da *serhad kulu* suvarilerinden ve hudut ahalisinden olup; hudut şehir ve kasabalarını muhafaza ile mükellef idiler; tahsisatlarını bulundukları yerin maliyesinden alırlardı; *gönüllü ağası* ismiyle ağaları, kethüda, kâtip, alemdar, çavuş ve sair zabitleri vardı; iyi binici olmaları şarttı ; gönüllü teşkilâtı on beşinci yüzyıl sonları ve on altıncı yüzyıl başlarında ihdas edilmiştir. Gönüllüler, sağ, sol gönüllüleri olarak iki kısım olup her bir kısım müteaddit bölüklere ayrılmıştı.

Beşliler Bunlar da *serhad kulu* suvarilerinden idiler. Beşliler, palangalarda yani siperleri ve maniaları hâvi hendekler ile çevrilmiş düşman toprağına yakın müdafaa mevkilerinde bulunurlardı. Beşliler icabettiği zaman akına da gidip düşman ahvâlinden hükûmeti haberdar ederlerdi. Beşli veya besli ağası ismiyle ağaları da vardı. [1] Beşliler de sağ ve sol beşlileri veya *cemâat-i beşluyân-ı evvel*, *beşluyan-ı sânî*, *beşluyân-ı sâlis* ve *râbi* isimleriyle bölüklere ayrılmışlardı. Bunlar da maaşlarını

[1] Defterlerin tetkikinden, bu beşliler ile farisanın aynı sınıf oldukları görülüyor; yani kalelerdeki beşli askerinden bahsedildiği yerde farisandan bahsedilmeyip farisan teşkilâtının olduğu yerde de beşli adı geçmiyor. Farisan, *Macaristan*, *Semendire* ve *Bosna*'daki kal'alarda görülüp beşli sınıflarına ise *Vidin*, *Hotin*, *Kili*, *Akkerman* ve *Lehistan* hududundaki kale defterlerinde rastlanıyor.

bulundukları eyaletin maliyesinden veya ocaklık olarak gösterilen mahallin hasılatından alırlardı [1].

Fârisân *Serhad kulu* atlı sınıfından olup kalelerin ehemmiyetine göre *fârisân-ı evvel*, *fârisân-i sânî* ve *fârisân-ı sâlis* gibi müteaddit ortalara ayrılmışlardır; ortalar birinci ve ikinci ağa ismi verilen iki ağaya tâbi olup bu ağalar sancak merkezindeki kalede oturup ortalar da o sancaktaki kalelerde hizmet görürlerdi; bunlar da maaşlarını bulundukları mahallin maliyesinden veyahut kendilerine gösterilen herhangi bir mahallin mukataa varidatından alırlardı [2].

Serhad kulu kale muhafızları arasında yerli olarak topçu, cebeci lağımcı, humbaracı, martalos gibi muhafaza ve müdafaa kuvvetleri de bulunup bunlar da kendilerine mahsus teşkilâta tâbi idiler.

[1] Bir kale müstahfızlarının ve bir mahallin yerli efradının maaşlarına karşılık olarak tahsis kılınmış olan bir mahallin öşür hasılatına veya bir kaza ve sancağın cizye ve herhangi bir gümrük rüsumuna **Ocaklık** ismi verilerek bu hasılât geliri nereye tahsis edilmişse mutlak surette oraya verilirdi.

[2] Meselâ *Tuna* mukataatı *Özi* kalesi neferatının maaşları için ocaklı olarak tahsis edilmişti (*Mühimme*, 83, s. 24, 25).

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN İDARÎ TAKSİMATI

Eyâlet ve Vilâyetler

XVI. yüzyıl ortalarına kadarki eyâletler

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın ölümüne kadar Osmanlı devletinin Avrupa kıt'asında *Budin*, *Temeşvar*, *Özi* (Silistre), *Rumeli* ve Asya'da *Anadolu*, *Karaman* (Konya), *Eyâlet-i Rum* (Merkezi Sivas), *Erzurum*, *Zülkadiriye* (Maraş), *Van*, *Diyarbakır*, *Bağdad*, *Basra*, *Yemen* [1] *Şam*, *Haleb* ve Afrika'da *Mısır*, *Habeş*, *Trablusgarb*, *Cezayir* [2] ve bir de her üç kıt'ada ve Akdeniz mıntakasında kaptan paşaya ait sancaklar (*yani Kaptan paşa eyâleti*) vardı. Bunlardan başka Doğu Anadolu'da yurtluk, ocaklık sancaklar da bulunuyordu.

Bu XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve XVII. yüzyılda ya bazı fütuhat dolayısiyle veya görülen lüzum ve ihtiyaca mebni büyük eyaletler parçalanmak suretiyle eyalet adedi artmıştır. Eyaletler evvelce beylerbeyilere verilirken sonradan vezir adedinin artmasına mebni buralara yavaş yavaş vezirler de tayin edilmişlerdi.

Daha sonra teşekkül eden eyâletler

II. SULTAN SELİM zamanında *Kıbrıs* zabtedilip (1571) ayrı bir eyalet olduğu gibi daha sonra 987 H.- 1579 M. de *Olti* ve *Ardahan*'ın ilhakiyle *Çıldır eyaleti* ve 989 H. - 1581 M. de *Kars*, *Trabzon* ve *Batum*'un birleşmesiyle [3] *Trabzon* veya *Batum* eyâleti

[1] Yemen beylerbeğiliği 973 H. - 1565 M. de *Yemen* ve *Sâna* beylerbeğiliği olarak ikiye ayrılarak *Yemen*'e Murad Bey ve *Sâna*'ya da Rıdvan Paşa tayin edilmişlerdir (*Mühimme*, 5, s. 278, 628, 629). *Yemen*'in dağ (Sâna) ve sahil (Zübeyd) olarak ikiye ayrılması ve beylerbeğilerin birbirleriyle zıddiyeti sebebiyle *Zeydi* imamı Mutahhar fırsat bularak faaliyete geçmiştir 975 H.-1567 M.) de her iki eyâlet birleştirilerek idaresi Özdemiroğlu Osman Paşa'ya verilmiştir.

[2] *Cezayir* eyâleti bir aralık *Cezayir* ve *Cazayir-i Garb* olarak ikiye ayrılmıştır.

[3] 990 H. - 1582 M. tarihine kadar *Erzurum* beylerbeğiliğine bağlı olan

teşkil edilmiş ve 990 H.-1582 M. de *Kefe* ve 994 H.-1586 M. de *Musul* ve 988 H. - 1590 M. de Bosna birer eyâlet olmuş ve 1010 H. - 1601 M. de *Eğri* ve *Kanije* gibi hudut şehirleri [1] mevkilerinin ehemmiyetine mebnî hudud eyaleti haline konulmuşlardır.

Bunlardan başka 1017 H.-1608 M. de *Adana* eyâleti teşkil olunup [2] ve 1023 H. -1614 M. de *Beyrut* ve *Safed* sancakları *Şam*'dan alınarak *Sayda* [3] ve 1070 H.-1659 M. de Macaristan'da Erdel'den alınan *Varad* eyaletleri teşekkül etmiştir.

Her ne kadar XVI. yüzyıl sonlarında ve III. MURAD zamanında İran ile olan muharebenin ilk muvaffakiyetli devrelerinde *Tebriz*'de dahil olmak üzere tekmil *Azerbaycan* ile *Şirvan*, *Nihavend*, *Gürcistan* (Tiflis) ve *Luristan* elde edilip 998 H.-1590 M. muahedesiyle I. ŞAH ABBAS buralarını Osmanlılara terk ederek *Tebriz*, *Şirvan*, *Luristan* ve *Kars* muhafızlığı ve beylerbeğilikleri teşekkül etmiş ise de 1021 H.-1612 M. muahedesiyle *Kars* müstesna olmak üzere ŞAH ABBAS buralarını geri almıştır [4].

XVII. Yüzyılın ilk yarısındaki Eyâletler Bu yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların üç kıt'adaki eyâletleri şunlardı :

Asya ve Afrika'da: *Anadolu*, *Karaman*, *Zülkadir* (Adana) *Rum* (Sivas), *Erzurum*, *Trabzon* veya *Batum*, *Çıldır* [5] *Şirvan*,

Trabzon sancağı ile *Şarkî Karahisar* sancağı birleşerek bu tarihte *Batum* veya *Trabzon* beylerbeğiliği teşekkül etmiştir.

[1] Buranın ilk beylerbeğisi meşhur Tiryaki Hasan Paşa'dır.

[2] *Adana* ocaklık olarak 1017 H.-1608 M. senesine kadar *Ramazanoğulları*'na ait iken bu tarihte ve Ramazanoğlu Pir Mansur Bey zamanında beylerbeğiliğe çevrilerek başka bir vali tayin edilip *Adana* hasılatından her sene Pir Mansur Bey'e bir yük akçe verilmiştir (*Mühimme*, 80, s. 362).

[3] *Mühimme* 80, s. 141.

[4] XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki İran muharebesi münasebetiyle (1577—1589) *Kafkasya*'da ve doğu hududunda İran'dan alınan yerlerde siyaset îcabı yerli beylerin ellerindeki mahallerde beylerbeğilikler kurulmuştu. Bunlardan Güney Kafkasya'da *Tomates*, *Küri*, *Kütayis* beylerbeğilikleri teşkil edilmiş ise de 1000 H.-1592 M. de bunların hepsi *Çıldır* beylerbeğiliğine bağlanmıştır (*Mühimme*, 69, s. 280) ve yine bu İran muharebesi esnasında lüzumuna binan *Gence*, *Mihriban*, *Meraga*, *Acara*, *Lori*, *Revan*, *Pelenkân*, *Tiflis*, *Demirkapı* (Derbend), *Şeki* ve *Şemahı*, *Dînaver*, *Nihavend*, *Sultaniye* vesaire gibi küçük küçük beylerbeğilikler ihdas edilmiş ise de az zaman sonra kaldırılmıştır (*Mühimme* 72).

[5] *Çıldır* eyâletinin merkezi *Ahisha* olup on üç sancaktır; bunlardan dört sancağı *yurtluk*, *ocaklık* olarak mülkiyet yoluyla tasarruf edilirdi.

Van, *Diyarbakır*, *Şehrizor*, *Musul*, *Bağdad*, *Basra*, *Lahsa*, *Deyr-i Rahbe* ve daha sonraki ismiyle *Rakka*, *Haleb*, *Şam*, *Trablusşam*, *Sayda*, (Berrü'ş-Şam), *Yemen*, *Mısır*, *Habeş*, *Trablusgarp*, *Tunus*, *Cezayir*, *Kıbrıs* ve *Kaptanpaşa eyâletleri* ile doğu Anadolu'daki yurtluk ve ocaklık sancaklar ve bir de Mekke-i Mükerreme emîrliği vardı. Fas sultanlığı da bir aralık Osmanlı himayesine girmişti.

Avrupa da: *Rumeli*, *Mora*, *Özi*, *Bosna*, *Budin Temeşvar*, *Varad*, *Eğri*, *Kanije*, *Kefe*, *Uyvar* beylerbeğilikleri ve Girit muhafızlığı ile Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyeti altında *Kırım hanlığı* ve *Eflâk*, *Boğdan* voyvodalıklariyle *Erdel* (Transilvanya) kırallığı vardı; kısa bir müddet için *Lehistan*'a tâbi *Özi Kazaklariyle Orta Macarlar* da Osmanlılara tâbi olmuşlardı.

İkinci Viyana muhasarasındaki muvaffakiyetsizlik ve bozgunluktan sonra *Macaristan*'da Osmanlı idaresinde bulunan *Budin*, *Temeşvar*, *Eğri*, *Kanije*, *Varad* eyâletlerinden *Temeşvar*'dan maadâsı Avusturyalılar tarafından işgal edildiği gibi aynı tarihlerde *Mora* yarımadası da elden çıktığından Avrupa'daki geniş Osmanlı hududu haylıca daralmıştır.

Eyâlet Valilerinin dereceleri

Eyâletlerin idaresi KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'ın vefatına kadar (Mısır eyâleti müstesna) beylerbeğilere yani iki tuğlu paşalara verilirken, daha sonraları mühim olan eyâletlerden *Budin*, *Yemen*, *Bağdad*'a vezir rütbesiyle valiler tayin edilmiş ve XVI. yüzyıl sonlarına doğru 992 H.-1584 M. de senesinde *Diyarbakır* ve bunu müteakip vezirlerin çoğalması sebebiyle diğer eyâletler de yavaş yavaş vezirlere verilmiştir.

Eyâletlerin böylece vezirlere (üç tuğlu paşalara) verilmesi sebebiyle Osmanlı vezirleri dâhil ve hâriç veziri olarak ikiye ayrılmıştır, bunlardan *iç vezirler* kubbe altındaki müşavir yani sandalyasız vezirler olup *dış vezirler* de eyâletlerdeki vali vezirlerdi.

Vilâyet idarelerinin za'fa uğramasının sebebleri

XVII. yüzyıldan îtibaren sancak beyliğinde liyakat göstererek vali olmak gibi eski teşkilât bozularak vilâyetler, hiç bir liyakat ve ehliyet gözetilmeden saray mensuplarının tesirleriyle rüşvet ve himaye ile ve aynı zamanda vezir rütbesiyle tevcih edildiğinden bunun az zamanda fena tesiri görülüp memlekette tedrici surette asayişsizlik artmış ve tabiî olarak halk ve köylü bu halden çok müteessir olmuştur.

Bir kısım vezir-i âzamların, vali tayinlerinde kanunen almaları lâzım gelen câizeleri, mezada çıkarır gibi fazla arttırana vermeleri ve o valinin de verdiğini fazlasiyle çıkarmak için muhtelif vesilelerle halkı soymağa kalkışması gibi haller memleket nizamına halel veren müessif hâdiselerin meydana çıkmasına sebep olmuştur; hususiyle XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde iyi varidatlı bir vilâyete tayin edilen bir valinin çabuk azledilip aynı eyâlete bir senede beş, altı vali tayin edilmesi sebebiyle bunların azledilmeden önce halkı haklamak için nasıl hareket edeceklerini söylemeğe hacet yoktur.

Kanun mûcibince kazaların inzibatı tımarlı sipahi subaşılariyle tımarlı sipahiye bırakılmış olup bunların ihmal edilmeleri vali ve sancak beyleri maiyetlerindeki sekban ve levendlerin halkı ezmelerine ve soymalarına sebep olmuştur. Tarihin bu üçüncü cildi, *Anadolu*'da *Celâlî* şakaveti, haklı haksız bazı valilerin ısyanları, yer yer türeyen paşa, bey, sipahi ve sair zorba şakavetleriyle dolu olup bu hal KÖPRÜLÜ'nün sadareti zamanına kadar devam etmiştir.

1094 H.-1683 M. de başlayarak on altı sene süren muharebede vilâyetlere bakılamadığından dolayı bilhassa köylü sınıfı eşkiya elinde kalmış ve bu yüzden levend, sekban ve sarıca gibi silâhlı kuvvetler Anadolu'da serbest gezerek istedikleri gibi şakavet yapar olmuşlardı. Hususiyle uzun harbin Balkanlar'a intikalinden sonra Sıpların şakavetleri ve yol keserek askerî nakliyata ve harp malzemesi ve hazine nakline mâni olmaları ve bunları yağmalamaları mühim tehlike teşkil etmişti.

İdarî teşkilâtı bozup halkı ve bilhassa zürrâı fena duruma sokan hallerden biri de, gerek havass-ı hümâyun denilen hazineye

âit hasların ve gerek diğer vezir, beylerbeği ve sancak beyi ve saray kadınlarına ait *paşmaklık* hasların ve vakıf yerlerin iltizam suretiyle hasılatının toplanması usûlüdür; yani evvelce bu haslar, has sahiplerinin emin voyvoda'ları vasıtasiyle haslardaki köylü halk ezilmeden himaye edilerek öşür ve resim alınırken RÜSTEM PAŞA zamanından îtibaren *havass-ı hümâyun*'un iltizama verilerek bunun diğer haslara da sirayet etmesi ve mültezimlerin de gelecek senelerdeki çiftçi vaziyetini düşünmeden köylüyü ezmesi [1] Anadolu'da yer yer *çift bozan* köylü yani çift ve çubuğunu terk etmeğe mecbur olan çiftçi adedini arttırmış ve bu hal bu çift bozanların *levend* olarak şekavet yapmaları kapısını açmıştır.

Osmanlı devletinin XVII. yüzyıldaki düşüklüğünün sebeblerini meşhur Koçi BEY, 1041 H. - 1631 M. de IV. MURAD'a takdim etmiş olduğu devlet nizâmına dair risalesinde yazarak bu inhitatı yirmi bir kısım üzerinde veciz surette hulâsa etmiştir [2]

GARP OCAKLARI

Garp Ocaklarının kuruluşu

Kuzey Afrika'daki *Cezayir* ile, *Tunus* ve *Trablusgarp* tarafları elde edildikten sonra buraları ilk senelerde müşterek ve daha sonra ayrı ayrı birer eyâlet olarak idare edilmişlerdir. Bunlardan Cezayir'in 972 H.-1564 M. senesinde *Cezayir* ve *Cezayir-i garp* olarak iki beylerbeğilik olduğu görülüyor; Cezayir valisi kaptan-ı derya PİYALE PAŞA ve Garp Cezayir'i valisi de HASAN PAŞA'dır; bu ikilik XVI. yüzyılın sonlarına kadar böyle gitmiştir [3].

Cezayir Ocağı

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA'nın Osmanlı devleti hizmetine girmesiyle idaresinde bulunan *Cezayir*, beylerbeğilik olarak kendisine verilmiştir. Tunus kıt'ası, İspanyolların BENÎ HAFAS devletine yardımlarına rağmen alın-

[1] *Koçibey risalesi*, 1277 tab'ı s. 25 ve *Netayicü'l-vukuat*, c. 1, s. 124.

[2] *Koçibey risalesi*, 1277 tab'ı.

[3] *Mühimme*, 5, s. 488 ve *Mühimme* 6, s. 263, 266, 271, 451 ve daha sonra *Feridun Bey Münşeatı*, c. 2, s. 486 ve 487. Cezair Garb beylerbeğisi Kılıç Ali Paşa'nın kaptan paşalıkla Cezair beylerbeğiliğine tayini üzerine *Kocaeli* sancak beyi Ahmed Paşa da *Cezair Garp* beylerbeğiliğine tayin olunmuştur.

mış ve Trablusgarp'ı da Kaptan-ı derya SİNAN PAŞA ile TURGUD RDis elde etmişler ve TURGUD PAŞA oraya Beylerbeği tayin edilmiştir. (962 H. - 1555 M.).

Cezayir, *Tunus* ve *Trablusgarp* taraflarındaki gemici levendler (Türk levendleri) *Aydın*, *İzmir*, *Manisa*, *Muğla* yani *Batı Anadolu*'dan giden gemicilerdi.

Malûm olduğu üzere Cezair 922 H. - 1516 M. de BARBAROS'un ağabeyisi olup قائم با مرالله KAİMBİEMRİLLAH unvanını almış olan ORUÇ BEY tarafından İspanyollardan alınarak bir aralık *Tunus* hükümdarının eline geçmişse de 1525 de BARBAROS HIZIR tarafındau geri alınmıştı; BARBAROS HAYREDDİN, Osmanlı hizmetine girdikten sonra şehrin muhafazası için *İstanbul*'dan Cezayir'e iki bin kadar yeniçeri gönderilmiş ve bu suretle Cezayir ocağının temeli atılarak daha sonra bu kuvvete *Batı Anadolu*'dan gelen *çiftbozan* halktan [1] dört bin kişi daha ilâve edilmiştir; bu miktar daha sonra yirmi bine kadar yükselmiştir.

Bu kuvvetler *Cezayir*'de *Kasriyye* denilen yedi kışlada bulunurlardı ve teşkilâtları yeniçerilerin bölük teşkilâtının aynı idi; bütün zabitlerinin üstünde en büyük zabit olarak yeniçeri ağası vardı.

Bu askerden başka yine Türklerden müteşekkil süvarî bölükleri vardı; yerlilerden de مخازن *mahazin* ismiyle ayrı bir atlı kuvveti de bulunuyordu.

Cezayir'de biri Beylerbeğiye ve diğeri yeniçeri ağasına ait olmak üzere Paşa ve Ağa divanları olup Paşa divanına كراسه *kerrase* denilirdi; Bunun azası da Hazinedar [Defterdar] yalı vekilharcı [gümrük emini] emirahur, beytülmalci, azab ağası, kadı ve yeniçeri ağasından mürekkebdi. Paşa divanı eyâlet işlerine

[1] *Çiftbozan*; ya eşkiya ve asayişsizlik yüzünden veya raiyyetlikten kurtulmak için toprağını terkederek maişetini başka san'atta arayan bir köylü sınıfıdır. Topraklarını terkettikleri için bunlardan ağır vergi alınırdı. Eğer çitfbozan şahıs başka sanata girmiyerek diğer birinin toprağında ziraat yapıyorsa tarlasına avdeti emrolunur: dinlemezse daha ağır ceza olarak iki öşür alınırdı (*Osmanlı kanunnâmeleri*). *İzmir* ve *Ege denizi* sahillerindeki çiftbozanların çoğu garb ocaklarına gidib gemicilik ederlerdi. XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında bir kısım reâya yani köylü çiftlerini bırakıp celâli olmuşlardır.

ve *Ağa divanı* da yeniçeri ocağı işlerine bakarlardı; fakat 1027 H.-1618 M. den îtibaren Ağa divanı hükûmet yani beylerbeğiye ait işlere karışmağa başlayarak valilerin nüfuzunu kırmıştır; bundan sonra Beylerbeğiler bunların Osmanlı devletine bağlılığının zâhirî alâmeti olarak merasime riyaset etmek, mukaveleleri imza eylemek gibi gayri faal işlerle kalmışlardır. Cezayir hükûmeti, denizciler tarafından kurulduğu halde askerî sınıf yani yeniçeriler bunlara karşı tahakküm edip idareyi ele almışlardır.

Tunus Ocağı

Tunus, 941 H.-1534 M. de Barbaros tarafından Beni Hafas hanedanının elinden alınmış ise de bir sene sonra İspanyolların yardımlariyle geri alınmış ve nihayet 977 H.-1569 M. da Cezayir beylerbeğisi ve Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya verilip onun tarafından Ramazan Bey (paşa) adında bir zat kaymakam tayin olunmuştur; Tunus 981 H.- 1573 M. de doğrudan doğruya beylerbeğilik olarak Haydar Paşa'ya verilmiştir.

İnebahtı (Lepanto) mağlûbiyetinden sonra müttefiklerin kumandanı olan prens Donjuvan 981 H.- 1573 M. de *Tunus*'u zabtettiyse de Yemen fatihi meşhur Sinan Paşa serdarlığiyle gönderilen asker ve donanma tarafından burası geri alınmış (982 H.-1574 M.ortaları) ve muhafazası için dört bin yeniçeri bırakılmıştır. [1] *Tunus*'un zabtından sonra daha güneyde ve sahile yakın bulunan *Kayrvan* hâkimi ve buraya mülkiyet üzere sahip olan şeyh Abdüssamed 994 H.- 1586 M. de Osmanlı devletine itaat ederek kaleyi ve bütün mülhakatiyle elindeki yerleri Tunus beylerbeğisine teslim etmiştir [2].

[1] Bu yeniçeriler de sonraları şımararak her beylerbeyi değiştikçe hep birden terakki yani zamm-ı maaş istemeğe kalkıştıklarından beylerbeğiler de bunlardan korkarak bu parayı tedarik için halkı soymağa başlamışlardır (*Mühimme defteri 64, s. 105, sene 996 H*).

[2] *Feridun Bey münşeatı, c. 2, s. 84.* Tunus'un güneyinde ve eskiden *Tunus* ile *Cezayir* arasındaki *Arko kalesi* urbanının ağnam ve diğer vergilerini Tunus hazinesine vermeleri dolayısiyle Cezayir ve Tunus beylerbeğilikleri arasındaki geçimsizliğin halli için gönderilen fermandan.

Trablusgarp Ocağı

928 H.-1522 M. de *Rodos* adasının zabtı üzerine *Sen Jan şövalyeleri* buradan çıkarak *Trablusgarb*'e yerleşmişler ve 958 H.-1551 M. de Kaptan-ı derya Sinan Paşa ile Turgud Reis taraflarından burasının zabtına kadar orada kalmışlardır.

Trablusgarb alındıktan sonra eyâlet olarak Turgud Paşa'ya verilip onun *Malta* muhasarasında şehid düşmesi üzerine bir aralık *Cezayir*'e bağlı olarak idare edilmiş, fakat Kılıç Ali Paşa ile kaptan-ı derya Venedikli Hasan Paşa'nın [1] Cezayir beylerbeğindeki kudretleri hükûmeti korkuttuğundan *Cezayir* ile *Trablusgarb* ayrı ayrı beylerbeğilik yapılmış [2] ve aynı zamanda bu beylerbeğilerin bir kaç senede bir değişitirilmesi tekarrür etmiştir. Trablusgarp'ta Yeniçeri ve Beylerbeğilerin fenalığı arttığından bunlardan bıkan halk 996 H.-1588 de mehdilik iddiasiyle ortaya çıkan Yahya isminde birisinin başına toplanarak yeniçerileri kaleye kapatmışlardır. Isyanın genişlemesi sebebiyle Beylerbeyi Ahmed Paşa maktul düşmüştür.

988 H.-1580 M. tarihine kadar *Cezayir*, *Tunus* ve *Trablusgarp* eyâletlerinin bir mal defterdarı olup *Cezayir*'in uzaklığı dolayısiyle bu tarihte oraya ayrı bir defterdar tayin olunmuştur [3].

Cezayir, *Tunus* ve *Trablusgarp* yıllıklı (salyaneli) eyâletlerden oldukları için her beylerbeğilik masrafları çıktıktan sonra devlet hazinesine yirmi beş bin filori yani altın gönderirdi[4].

Cezayir'in idaresi

Beylerbeği ve Ocaklılar

Garb ocaklarının en ferman dinlemezi *Cezayir*'di; burada yeniçeri ocağıyle bu ocağa asker veren kuloğlu olarak iki sınıf askerle bir de denizci sınıfı vardı; valiler bunlara boyun eğmeğe mecbur oluyorlardı; hükû-

[1] *Don Kişot* isimli meşhur eserin muharriri olan İspanyol asilzâdelerinden Servantes henüz yirmi dört yirmi beş yaşlarında iken *Lepanto* (İnebahtı) muharebesinde bulunup daha soraki bir deniz harbine de iştirak ederek Arnavut Memi tarafından esir edilip o suretle kaptân-ı derya Venedikli Hasan Paşa'nın eline düşmüştür. Servantes, Hasan Paşa'yı iri, kuru, solgun çehreli, seyrek saçlı sakallı, parlak gözlü ve mütaazzım tavurlu ve heybetli olarak tasvir etmektedir.

[2] *Mühimme defteri*, *22*, *s. 23.*

[3] *Mühimme defteri*, 43, s. 148.

[4] *Mühimme defteri*, *43*, *s. 162 sene 988.*

metin verdiği emirler burada geçmiyordu; yalnız kaptân-ı derya Venedikli Hasan Paşa denizcilerin yardımlariyle bunları yıldırmış fakat ondan sonra yine eskisi gibi serkeşcesine hareket etmişlerdir.

Valilerin (beylerbeğilerin) işleri daha yukarılarda söylendiği gibi merasime riyaset etmek mukavele imzalamak ve bir kısım maiyyetleriyle saraylarında oturmaktı; herhangi bir vali idareyi ele almak isterse yeniçerilerin ihtilâlleri neticesinde çok zaman başını kaybeder ve bazan da memleketten çıkarılırdı. İçlerinde hem azledilip hem de memleketten çıkarılmayarak gözhapsi altında bulunanlar da olurdu; yalnız bu valilerden Hızır Paşa, yeniçerilerin tahakkümlerini kırmak için ele aldığı kuloğulları vasıtasiyle 1005 H. - 1595 M. de yeniçerilere iyi bir darbe vurmağa muvaffak olmuştur.

1044 H. - 1634 M. de *Cezayir*'deki yeniçeri mevcudu yirmi binden fazla idî. Denizci ve kaptanlar deniz sahilindeki mahallelerde oturup yeniçerilerin işlerine karışmazlardı. Bunlar da ayrı bir ocak halinde olup denizcilikle meşgul olurlardı.

Osmanlı devleti İran ve Avusturya seferleriyle ve Anadoludaki Celâlilerle uğraşarak böyle uzak eyâletlere bakamadığından dolayı bu onyedinci asrın ilk yarısında bütün idare ağaların yani yeniçeri ocağının elinde idi.

1055 H. - 1645 M. de vezir-i âzam Salih Paşa'nın biraderi İbrahim Paşa, Cezayir beylerbeğisi tayin edildiği sırada Cezayir'den dayı kaptanlardan müteşekkil bir heyet gelmişti; bu heyeti huzuruna kabul eden Sultan İbrahim, bunların valilere ehemmiyet vermediklerinden bahis ile :

— Baka siz benim memleketimden kaçma çiftbozan raiyyetim iken niçin böyle firavunluk edersiz?; *İzmir*, *Foça*, *Karaburun* nahiyeleri köylerinden çiftinizi bozup (yani ziraati terk edip) emrime inkiyad etmeyip magribe (Cezayir'e) varan beylerbeğilerimi hecr ve zecr etmek (işten men edip hiç bir işe karıştırmamak) ne demektir ? şimdi size verdiğim paşaya dahi böyle ederseniz cümlenizi kırarım„ diye gelenleri tehdid ettiyse de aldırış edilmeyip eski hal devam edip gönderilene yeni vali İbrahim Paşa'ya hiç bir kıymet vermemişlerdi; hattâ azlolunan valilerin avdetlerine müsaade etmediklerinden üç vali Cezayir'de nezaret altında

kalmışlardı. En sonra giden İbrahim Paşa'nın kethüdası Hızır Ağa elli gün *Dayı*'nın yanına gidip gelerek geri dönmek üzere izin istemişse de verilmemiş ve bu sırada kendilerini deniz seferine davet için gelen ferman ve vezir-i âzamın mekbununu getiren çavuşla beraber dönebilmiştir[1].

Ağalar devri

Cezayir'in idare tarzı, *beylerbeği*, *ağa* ve *dayı* devri olmak üzere üçe ayrılır. Beylerbeğiler devri bilfiil onyedinci asır başlarından az sonraya kadar devam etmiştir; her ne kadar bundan sonra valiler gitmiş ise de yukarıdanberi söylendiği üzere idareyi ele alamamışlardır.

1070 H.-1659 M. tarihinden itibaren *Raguza* cumhuriyetindeki kısa müddet gibi idareyi ele almış olan yeniçeriler arasından iki ay müddetle bir ağa tayini usulü konmuş fakat bu müddetin hitamında idareyi bırakmak istemeyen ağaların çoğu katledilmek suretiyle bu kanlı intihap 1671 (1082 H.) senesine kadar on sene devam etmiştir. Nihayet bu tarihte denizcilerin galebesiyle yeni bir dayı devri açılıp bu tarz sona kadar sürmüştür.

Bu ağalık devrinin birinci ağası Halil Ağa olup bu sırada yani 1659 da vali olarak Ali Paşa tayin edilmişti; bu zat valilik işini bütün selâhiyeti ile üzerine almak istediğinden dolayı Cezayir ağası valiyi maiyyeti ile beraber bir kalyona koyup memleketten çıkararak *İzmir*'e göndermiştir. Bu sırada sadarette bulunan Köprülü Mehmed Paşa bunu haber alınca canı sıkılıp vali'yi *İstanbul*'a getirtip katlettirdikten sonra Cezayir ağasına göndermiş olduğu mektupta :

— Artık devlet tarafından size vali gönderilmez; beyninizde kimi ihtiyar ederseniz bîat edin; pâdişah hazretlerinin itaatinde bulunmayan bir alay âsi taifesiniz, kulluğunuza ihtiyacı yoktur. Cezayir gibi binlerce memleketi var; olmuş, olmamış yanında birdir; bundan sonra Osmanlı sahillerine yanaştığınıza rızası yoktur. diye yazmış ve keyfiyetten sahil şehir ve kasabalarını da haberdar

[1] *Naima*, *c. 4*, *s. 114*, Hızır Kethüda *dayı divanı*'na devam ederken oturtulmayarak ayakta tutulmasından dolayı şikâyet etmesi üzerine dayı : "Paşa kethüdaları bunda kıyam edegelmişlerdir; Bu guzât-ı muvahhidin dîvanıdır kıyamdan âr mı eylediniz ? kanun ve kaidemiz budur" demiştir.

ederek *Cezayir*'den gerek *levend* yazmağa ve gerek zahire almağa her kim gelirse basıp yanaştırmıyasınız diye kat'i emir vermiştir.

Bunun üzerine Cezayir ağası ve Cezayir erkânı telâş edip bir sene kadar İzmir körfezinde yatıp *İstanbul*'a şefaatçiler göndererek :

— Kusurumuz vardır, bir dahi etmiyelim, paşa nâmiyle bir köpek dahi gönderirseniz kabul edelim; dedilerse de Köprülü, yüz vermedi ve bu hal vezir-i âzamın vefatına kadar devam etti. Fazıl Ahmed Paşa vezir-i âzam olduğu zaman Cezayir ağası tekrar müracaat ederek vezir-i âzamın eniştesi olup Kaptân-ı derya bulunan Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın bir daha serkeşlik etmiyeceklerine dair kefil olması üzerine kusurları affolunarak kapıcıbaşı boşnak İsmail Ağa iki tuğ ile Cezayir valisi olmuştur [1].

Dayılar devri

Yeni tayin olunan İsmail Paşa'yı, ağalar, pâdişahın mümessili olarak kabul ederek yine işe karıştırmadılar, hükûmet de ileri gitmiyerek nüfuzunun zâhiren muhafazası şeklini kabul etti; daha yukarılarda söylediğimiz gibi Cezayir'den evvel Tunus'ta tatbik edilerek iyi bir netice vermiş olan *Dayı* idaresinin Cezayir'de de tatbiki denizcilerin galebesiyle mümkün olmuş ve 1082 H. - 1681 M. den îtibaren tatbik edilmiştir [2].

Kabul edilen usul mucibince ve normal zamanlarda dayı, meclis tarafından kayd-ı hayat şartiyle seçilecekti; fakat hep böyle olmamıştır; ilk Cezayir dayısı Hacı Mehmed Ağa adında ihtiyar bir denizci idi; bu onbir sene dayılık etti; işleri damadı Baba Hasan görürdü Baba Hasan 1092 H. - 1681 M. de kayın pederinin yerine dayı oldu.

Cezayir dayılarının meşhurlarından birisi, daha sonra Osmanlı devleti hizmetine girerek kaptan paşa olan Mezomorto Hüseyin Paşa'dır. Fransızların *Cezayir*'i muhasara edip sulh şart-

[1] *Silâhdar tarihi*, *c. 1*, *s. 222*.

[2] Bu ocaklarda donanma reislerine *dayı* denilirdi; Fazıl Ahmed Paşa'nın *Kandiye* muhasarası esnasında altı Trablus kalyoniyle beş dayı gelip serdara hediyelerini takdim ettiler (*Silâhdar*, *c. 1*, *s. 469*).

larını aynen kabul ettirmek istedikleri sırada Hüseyin Ağa, Dayı, Baba Hasan tarafından rehin olarak Fransız gemisine gönderilmişti. Hüseyin Ağa, Fransız amiraliyle görüşüp sulh yapacağını temin ile şehre avdet edip harp taraftarı olan denizcilerin yardımiyle Dayı Baba Hasan'ı öldürüp dayılığı elde etmiş ve *Cezayir*'i muhasara eden amiral Duguesne'ye mukavemet ile onu çekilmeğe mecbur eylemiştir bu Hüseyin Ağa 1095 H.-1684 M. de beylerbeği de olmuştur. Mezomorto Hüseyin Paşa beş sene kadar hem dayılık ve hem valilik ettikten sonra 1100 H.-1689 M. de dayılıktan ayrıldıysa da beylerbeği olarak kalıp yerine İbrahim Hoca dayı olmuştur [1]. Dayıların divanına ديوان غزاة Divan-ı guzat denilirdi [2].

Tunus İdaresi

Tunus'ta memleketi idare etmek üzere denizcilerden dayı intihabı usulü Cezayir'den evvel başlamıştır; Tunus ve Trablusgarptaki yeniçerilerin devlet işlerine karışmaları 995 H.-1587 M. senesindeki bir hükümde açıkca görülmektedir [3]. Tunusta her vali kul taifesine pâdişahların cülüslarında olduğu gibi terakki [yevmiye zammı] vermeğe mecbur olduğundan bu yüzden maaşlar yükselüp hazine darlığa düşüp valiler de halkı sıkıştırmağa mecbur olurlardı. Bundan dolayı halk İstanbul'a şikâyette bulunmuşlar fakat tesiri olmamıştır. burada 999 H.-1591 M. de çıkan bir ısyan üzerine yeniçeriler ağa divanı azalarını öldürerek içlerinden ve bölük başılardan İbrahim adında birini üç sene müddetle kendilerine dayı yapmışlar ve hükûmet tarafından tayin edilip gönderilmiş olan beylerbeğiyi kovmuşlardır. İdareyi ele almış olan dayılardan başka burada امیرالاوطان *Emirü'l- evtan* veya Tunus sancak beyi olarak paşa unvaniyle nüfuz sahibi bir bey de vardı. Bu vatan beyliği irsî idi. Şayet bu vatan beyi aynı zamanda Tunus beğlerbeğisi olursa ona *Paşa bey* derlerdi,

[1] Baba Hasan'dan sonra yerine dayı olan Hüseyin ağa, üçüncü dayıdır. 1101 H.-1690 M. ve 1107 H.-1695 M. de iki defa kaptân-ı derya olmuş ve bu vazifede iken 1113 H.-1701 M. de vefat etmiitir. Kendisine Hacı Hüseyin Paşa da denilir.

[2] Naima, c. 2 5, 62.

[3] Mühimme, 62, s, 126, 127, 144 ve Mühimme, 64, s. 105, 106.

1087 H.-1676 M. senesinde *Tunus* valiliğine Hafsa Mehmed Paşa ve *Trablusgarb*'e de Mısırlıoğlu İbrahim Paşa tayin edilip gönderilmişler ise de Tunuslular eski maceraları sebebiyle Hafsa Mehmed Paşa'yı kabul etmedikleri gibi İbrahim Paşa'yı da evvelce *Trablus*'da dayı bulunduğu sırada mezalimi dolayısiyle istemedikleri için her ikisi de geri dönmüşlerdir bunun üzerine keyfiyet Osmanlı hükûmetince görüşülüp bunların hatalarından dolayı af temennisinde bulunmaları ve aksi takdirde üzerlerine Mısır yoluyla karadan ve donanma ile denizden kuvvet sevkedileceği bildirilmiş ise de ne onlar tarziye vermişler ve ne de üzerlerine kuvvet sevkedilmiş ve bu suretle şımarıklıkları devam etmiştir [1] Bununla beraber hükümet 1089 H.-1678 M. de Mehmed Hafas Paşa'yı tekrar göndermiş ve bu zat yeğenleri olan Mehmed ve Ali beylerin sancak beyliği (vatan beyliği) kavgası sırasında *Tunus*'a gelmiştir. Hafsa Paşa valilikte devam etmiş ise de bunun hiç bir selâhiyeti olmayan bir mümessilden farkı yoktu.

Tunus'taki bu dayı intihabı, dayıların veraset suretiyle Osmanlı hükûmetince tayinine kadar beylerbeği sancak beyi ve dayı arasında daimî surette münazaalı olarak devam etmiştir. Tunus'ta dayı'dan başka Tunus yeniçerilerinin bir de ağası vardı.

Onyedinci asır başlarında dayı olan Osman Ağa ile yerine dayı olan (1019 H.-1610 M.) damadı Yusuf Ağa Tunus'u müdebbirane idare ettiler. Osman Ağa, *Tunus*'ta Türk nüfuzunun kuvvetlenmesine çalıştığı gibi İspanya'dan hicret eden müslümanlara da hüsmü kabul göstererek yerleştirmişti.

[1] *Vekayiname* (Abdi Paşa) *Varak 188* ve *Zübtetü'l-vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa) *Varak 35*, ondan naklen *Silâhdar tarihi*, *c. 1*, *s. 655*. Bu Mehmed Hafsa Paşa, Tunus'ta *vatan* sancak beyi Ebu Abdullah Mehmud Paşa'nın kardeşi ve Murad Paşa'nın oğludur; Hamûde Paşa da denilen Mahmud Paşa ölünce (1075H.-1664 M.) yerine oğlu Murad Bey Tunus beyi oldu. Murad Bey 1086 H -1675 M.de öldüğü zaman oğullarından Mehmed ve Ali beyler Tunus sancak beyi olamak istediklerse de Tunus divanı amcaları Mehmed Hafsa'yi intihap etmişti. Bundan müteessir olan Mehmed Bey Tunus'tan çıkarak topladığı kuvvetle geri dönüp sancak beyliğini cebren aldı ve amcasını gemiye koyup *İstanbul*'a göndermişti. İşte Dördüncü Mehmed, bu Hafsa Paşa'yı beylerbeyi yaparak Tunus'a göndermiş ise de Mehmed Bey'in tesiriyle kabul edilmemişti.

Trablusgarp idaresi

Trablusgarp Dayıları

Buradaki dayılar denizcilerden olmayıp *kuloğlu* denilen ve Turgud Reis zamanında *Trablus*'a yerleşmiş olan yeniçeri oğullarından ve çoğu Rumeli ve Ege mıntakası halkından mürekkepti; yerli halk pek azdı [1] Trablusgarp kulağalarının tebdili 995 H.-1587 M. tarihine kadar yılda bir defa iken bu tarihten îtibaren ayda bir olmuştur [2]. Trablusgarp ocağı diğer iki ocağa yani Cezayir ve Tunus'a nazaran hükûmete daha mutî idi.

Trablusgarb'da valilere tegallub ile 1012 H.-1603 M. den îtibaren idareyi ele almış olan Safer Dayı hükümeti dinlemez olmuştu. 1023 H.-1624 M. de kaptân-ı derya Halil Paşa mûtad üzere donanma ile *Akdenize* çıkarak Trablusgarb'a gelip hiç şüphe uyandırmıyarak tatlı dille Safer Dayı'yı gemiye aldıktan sonra derhal demire vurdurmuştu. Bunun üzerine Safer Dayı'nın adamları Trablus kapılarını kapayarak mukavemete kalkışmışlarsa da bazı şeyhlerin tavassutlariyle kale elde edilip Safer Dayı hakkında tahkikat yapılarak her sınıf halk bunun mezaliminden şikâyet ettiklerinden kale kapısı önüne asılmıştır[3].

Bu suretle Trablus'ta dayı usulü kalkmış ve idareyi valiler ele almışlarsa da 1035 H.-1625 M. de Trablusgarp beylerbeğisi Şerif Paşa zamanında yeniden dayı intihabı usulü meydana çıkarak valiyi *İstanbul*'a yollamışlar ve dahilî karışıklık sebebiyle hükûmetce buna o sırada göz yumulmuştur. İkinci defa dayı olanın adı Ramazan olup az sonra Mehmed adında Sakızlı bir mühdeti dayı olmuş, güzel idaresiyle halkı memnun ettiği gibi devlete de sadık kalarak Beğlerbêği de olmuştu.

[1] Cezayir-i garb ocağı ahalileri filasıl evlâd-ı arabdan ve ekserisi Adadolu ve Rumeli mütemekkinlerinden ve Cezayir-i Bahr-i Sefidden gidüp tevattun ve ikamet üzre olup.. (Mühimme No 173, s. 78, 79.)

[2] *Mühimme defteri, 62, s. 149.*

[3] *Naima tarihi, c. 2, s. 115 sene 1023 H.-1614 M.*

Garb ocakları donanması

Cezayir, Tunus ve Trablusun ayrı ayrı donanmaları olup bunlar ecnebi devletlerle anlaşmalar yaparak mektuplaşırlardı. Bu üç imtiyazlı eyâletten en kuvvetli donanması olan Cezayir eyâleti idi; bunların geçimleri korsanlık ve muharebe ile olduğundan mükemmel donanmaları vardı. Cezayir korsanlarının faaliyetleri *Akdenize* münhasır olmayıp bunlar *Sebte* (Cebelüttarık) boğazını aşarak *Kanarya adaları* [1]. *İngiltere*, *İrlanda*, *Felemenk*, *Danimarka* ve hattâ *İzlanda* adasına kadar [2] uzanmışlar ve 1034 H.- 1625 M. de büyük *Britanya* adası civarında ve Vistül nehri ağzındaki *Lundy* adasını zabt ederek epi müddet oturup etrafta korsanlık yaptıktan sonra adayı İngiliz korsanlarına satmışlardı.

Bu onyedinci yüz yılda *Akdenizde* ticaretin selâmetini temin etmek isteyen ve Osmanlı devletiyle ticaret muahedesi akdetmiş olan devletler - bilhassa Fransa, İngiltere ve Felemenk-Osmanlı devletinin onyedinci yüzyıl içindeki gaileleri sebebiyle Cezayir dayısiyle anlaşma mecburiyetinde kalmışlardır. Bu hususta Amiral Dük Dögiz vasıtasiyle *Marsilya*'da Fransa ile Cezayir arasında 1028 Rebiulâhır ve 21 Mart 1619 da ilk anlaşma yapılmış [3] ve bundan yedi sene sonra İngiltere hükûmeti müracaat etmiş [4] ve onu da Felemenk takip eylemiştir. Osmanlı hükûmetinin Cezayir ve Tunus'la ecnebi devletlerin muahede yapmasına müsaade etmesi bunların yarı bağımsızlığını kabul eylemek demekti. Bu anlaşmalar her ne kadar bunların muahede yaptık-

[1] 993 H. - 1585 M. de Koca Murad Reis kumandasındaki Cezayir donanması *Kanarya* adalarından *Lanzarot* adasını basarak üçyüz esir almıştır. Bu esirler arasında ada valisinin zevcesi de bulunmuş ve bu kadın yüksek bir para mukabilinde iade edilmiştir.

[2] 1037 H. - 1627 M. de bir türk filosu *Danimarka* sahillerini ve kuzeydeki *İzlanda adası*'nı ve 1041H.-1631 M.de *İrlanda*'da *Baltimur* şehrini basmışlardır.

[3] *Hammer (Atâ Bey tercümesi)*, c. *9*, *s. 30*, *32*.

[4] "..İngiliz kıralının elçisi gelip namesinde arz-ı meveddet edip ve babası yerine kıral olduğunu bildirip *Tunus*'lular ve *Cezayir*'liler ticaret için akd-i müsaleha eyleyip der-i devletten dahi izn-i hümâyun ricâ etmeğin Cezayir ve Tunus beylerbeğilerine kapıcıbaşı gönderildi" *Naima*, *c. 2*, *s. 400 sene 1035* H.-*1626* M. : nâmeyi gönderen I. *Şarl* olup bir sene evvel babası Birinci Jak'ın yerine İngiltere kıralı olmuştu.

ları devletlerin ticaret gemilerine tecavüz etmemeleri için bir mütareke hükmünde ise de daha sonraki tarihlerde bu yüzden Osmanlı devleti zor durum karşısında kalmıştır.

Garb ocakları ecnebi bir devletle muahede yaparlarken iş bitip ahidname iki tarafca da muvafık görüldükten sonra beylerbeği ile divan heyeti ayağa kalkarak bu niyete fatiha okunur ve sonra oturularak muahedenâme yazılırdı [1].

Garp ocakları ve bilhassa Cezayir korsanları Fransa ile İngiltere'yi usandırmıştı. Hattâ Fransa kıralı Ondördüncü Lui sefirinin hakaret görmesi cihetiyle Osmanlılara gücenik olduğundan bundan bilistifade Cezayir taraflarında bir müstemleke tesis etmek üzere kuvvetlerini o taraflara gönderdi ise de arzusuna muvaffak olamıyarak hem Cezayir ve hem Tunus'u topa tuttu ve nihayet her iki ocak ile anlaştı.

Garb ocakları donanmaları Osmanlıların bütün *Akdeniz* muharebelerinde Osmanlı donanmasiyle birlikte bulunmuşlardır. Lüzumu halinde bu üç ocağa ilk baharda donanmaya iltihakları için pâdişah tarafından Ferman gönderilir ve onlar da gemi reisi olan ve *dayı* denilen başbuğları ve müteaddit kadırga veya kalyonlariyle sefere iştirak ederlerdi.

1055 H.-1645 M. de ilk defa *Girid*'e yapılan ihraç hareketinde ve *Hanya* muhasarasında yardıma gelen Cezayir donanması mevcudu yirmi olup, Tunus ve Trablusgarp donanmalarının adedi ise sekiz kadırga idi. 1059H.-1649M. de Kaptan-ı derya Voynuk Ahmed Paşa altmış kadırga, on mavna ve üç burton ile *Akdeniz*'e çıktığı zaman garb ocakları donanmaları cem'an yirmi altı burtun ve on çekdirme ile donanmaya iltihak etmişlerdi [2].

Garb ocakları donanmasına gemici tedariki

Garb ocaklarının askerî zahiresi ve harp levazımı Osmanlı ülkesinden ve Osmanlı hükûmeti tarafından veya aldıkları ganimetten temin edilirdi. Zaman zaman ocaklar tarafından (bilhassa Cezayir ocağından) gönderilen memurlar vasıta-

[1] *İzzî tarihi, c. 2, s. 200.*

[2] *Abdi Paşa vekayinamesi varak 6 ve Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihar (Müteferrika tabı varak 67).*

siyle Ege sahil şehir, kasaba ve köylerinden - daha ziyade *İzmir, Foça, Karaburun, Muğla* havalisinden- ekseriya *çiftbozan* halktan kuvvetler tedarik edilip ocaklarına sevkedilirlerdi [1]. Gemici tedarikine gelenler dellallar vasıtasiyle efrat toplarlardı. Dellallar :

"-Solumadan can vermek, terlemeden mal kazanmak isteyenler bayrağımız altına gelsin" diye bağırırlar ve arzu edenleri yazarlardı. Yine bu ocaklar denizcilikle meşgul olup bulundukları mahal de ziraate pek elverişli olmadığından ihtiyaçları olan zahireyi bedeli mukabilinde de Batı Anadolu sahil şehir ve kasabalarından tadarik ederlerdi. Bir aralık hükûmete karşı serkeşlikleri sebebiyle Köprülü Mehmed Paşa bunlara ne gemici ve ne de zahire verilmesine müsaade etmediğinden dolayı çok sıkışmışlardı.

Garb ocakları iki, üç senede bir pâdişaha hediyeler takdimiyle buna mukabil tersaneden gemi levazımı, top, barut ve hatta gemi tedarik ederlerdi. Bunların İstanbul'daki bütün işleri Kaptan paşa vasıtasiyle görülürdü; Trablusgarb ocağı hediyesini her sene takdim ederdi [2] Buna mukabil her üç ocağa hükûmet larafından ihtiyaçları olan levazım verilirdi [3].

[1] Naima, c. 4, 5. 114. daha sonra bu müsaadenin teşmil edilmiş olduğu görülüyor. 1145 H. tarihli bir fermanda Cezayir ocağının noksanlarını tamamlamak için Çanakkale Bozcaada, Midilli, Molva ile Karaburun, Kuşadası, İstanköy ve Rados taraflarından da bahşiş ve maaşları kanun üzre verilmek şartiyle istedikleri kadar adam yazmalarına müsaade edilmiştir. (Mühimme, 139, s. 21).

[2] *Netayicü'l-vukuat, 1327 tabı c. 1, s. 133 ve Vasıf tarihi, c. 1, s. 117.*

[3] Mühimme 180, s. 12 ve Başvekâlet arşivi Sadaret Mektupçuluğu defteri No 9 en son yaprak.

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPRAĞIN TAKSİMATI VE İDARESİ

Osmanlı devleti kendisinden evvelki Anadolu Selçukileri gibi elindeki yerleri hizmet mukabili olarak muhtelif kısımlara taksim etmiş ve bir kısmını da *havass-ı hümayun* ismiyle Maliye hazinesine tahsis eylemiştir. Bu devlette toprağın taksimatı diğer islâm devletlerinde olduğu tarzda yani islâmiyetin kaidelerine göre yapılmıştır.

Üç nevi arazi

İslâmiyetin intişarı münasibetiyle toprak *öşriyye*, *haraciye* ve *arz-ı memleket* olarak üç kısımdır. Bunlardan *öşrî* olan yerler ya zabt edildiği zaman müslümanlara temlik edilen veyahut zabt edilmeden evvel müslüman olarak fethi müteakip toprakları ellerinde bırakılan halka ait arazidir. Bu gibi arazi, sahiplerinin mülkü olup istedikleri gibi tasarruf ederler, satarlar, vakıf yaparlar, hibe edebilirlerdi. Bu yerleri ekip biçenler yalnız hazineye öşürlerini verirlerdi.

İkinci kısım araziye *haraciye* ismi verilir; bir mahallin fethini müteakip yerli gayri müslim halkın ellerinde bırakılan yani onlara mülk olarak verilen yerlerdir. Bunlar da ellerindeki yerlerin ekim kuvvetine ve toprağın verimine göre onda birden yarıya kadar *harâc-ı mukaseme* ismiyle öşür ve bundan başka *harâc-ı muvazzafa* ismiyle çift akçası (arazi vergisi) verirlerdi. Haracî arazi de sahiplerinin mülkleri olup istedikleri tarzda tasarruf ederler, satarlar, öldükleri zaman öşrî topraklar gibi varislerine intikal ederdi.

Üçüncü nevi arazi *arz-ı memleket* veya *arz-ı mirî* denilen topraklardır; bunlar ne öşri ve ne de haracî olup fetih esnasında doğrudan doğruya devlete geçip, fakat ekip biçmek şartiyle sahiplerinin üzerlerinde bırakılmışlardır; Anadolu ve Rumeli'de ve Macaristan'da fethedilen yerler bu nevi *arz-ı mirî* denilen topraklar olup *harac-ı mukaseme* ve *muvazzafa*'sı muhtelif hizmetlere tahsis olunmuştur. Bu arz-ı memleket veya arz-ı mirî olarak tesbit edilmiş olan topraklar ekip, biçenleri öldükleri zaman yine ekip

biçmek ve vergisini vermek şartiyle ölenin oğullarına intikal eder; oğulları yoksa hariçten birisinin verdiği bedel üzerinden tapu ile kızlarına intikal ederdi. Bu mirî topraklar mülk olmayıp hazineye ait olduğu için alınıp satılmaz, vakıf edilemezdi. Hükûmet bu topraklar ile doğrudan doğruya meşgul olmayıp bunları öşür ve resimlerini icabına göre اقطاع ikta yani has, zeamet, timar vesair suretlerle muhtelif hizmetlere karşılık olarak bırakmıştır. Bu hizmet sahiplerinden her biri kendisine hizmet mukabili verilen bu arazinin devlet namına sahibi olup onu kendi adına reayaya tapulamak ve îcabında reayanın elinden tapusunu alarak, o yeri başkasına vermek hakkına sahipti, yani toprağı işleyen köylü o toprak devletce hizmet mukabili kendisine verilen şahsın reayası idi; ona başkası müdahale edemezdi; devlet namına kendisine verilen toprağı işleten ve harac-ı mukaseme ve muvazzafasını alan şahsa *sahib-i arz* denilirdi.

Mirî arazinin Taksimatı

Arz-ı mirî veya *arz-ı memleket* denilen yerler yirmi beş kısma ayrılmıştır. Bunlardan biri *havass-ı hümayun* denilen ve geliri devlet hazinesine giren yerler olup mukataa ve iltizam suretiyle idare olunurdu.

İkincisi derecelerine göre hasılâtı vezirlere, beylerbeğilere, sancak beylerine, nişancı ve defterdarlara ve buna mümasil zatlara bırakılan ve خاص *has* itibar edilen yerler. Üçüncüsü *paşmaklık* ismiyle vergisi pâdişah kızlariyle ailelerine bırakılmış olan topraklar[1]. Dördüncüsü bazı devlet ricaline hizmetleri dolayısiyle mülk olarak verilen *malikâneler*. Bunlar sahiplerinin malı olup varislerine intikal eder, isterlerse satılır ve vakıf edilirdi. Beşincisi Eyâlet-i Rum denilen *Sivas* eyaletine mahsus bir nevi *malikâne arazî*dir. Buradaki araziden muvazzaf yani çift vergisi alınıp harac-ı mukaseme olarak da iki öşür alınırdı. Bu iki öşürden birinin adı *öşr-i divanî* olup bunu timarlı sipahi alır ve diğerini de *öşr-i mâlikâne* adiyle vakf ve emlâk sahipleri tahsil ederlerdi. Altıncısı *vakıf arazidir*. Yedincisi *arpalık* arazidir; icmalli, icmalsiz olarak

[1] Paşmaklık olarak ayrılan yerlerin hastan farkı, bu paşmaklığa sahib olanların, has sahipleri gibi bir hizmetle mükellef olmamaları ve azledilmemeleri ve kayd-ı hayat ile tasarruf etmeleri idi.

iki kısımdır; icmalli arpalık eskiden beri bir hizmete mükâfat olarak tahsis edilen yerler olup icmalsiz olanı da yine iyi bir hizmete mukabil verilen fakat daimî arpalık olarak tahsis edilmeyen ve arpalığa sahip olanın ölümüyle yine aslına rücu eden arazidir.

Sekizincisi hîn-i fetihte bazı ümeraya hizmetleri ve itaatleri mukabelesinde evlâd ve akrabalarına da intikal etmek üzere daimî ve has olarak verilmiş olan *yurdluk, ocaklık* yerlerdir. Doğu Anadolu'daki bir kısım yerler bu suretle tevcih olunmuştu. Eğer buraya sahip olan sancak beyinin evlâd ve akrabası kalmazsa o zaman elindeki yerler has sancaklar gibi idare olunurdu. Dokuzuncusu *dirlik* denilen زعامت zeamet ve timardır ki harpte düşman ile muharebe etmek mukabelesinde verilmiştir. Onuncusu zeamet ve timar mütekaitlerine tahsis olunan yerlerin hasılâtı. Onbirincisi; itaatlerine karşılık olarak hasılatı bazı aşiret beylerine bırakılan yerler olup yerleri yurtluk, ocaklık olarak verilmiştir. On ikincisi *mülk eşkincili* yerler olup kendileri bizzat sefere gitmeyip cebelilerini gönderirlerdi. On üçüncüsü *münavebe timar* olup kaç kişinin adına ise onlar nöbetle sefere eşerlerdi; buna *kârnevbet* veya *benevbet* timar da denilirdi. On dördüncüsü *müsellem, yörük, yaya, çingene müsellemi, akıncı* beyleriyle akıncıların çeribaşıları olan *toycalara* tahsis edilen yerler[1].

Onbeşincisi *Voynuk* denilen has'ahır hizmetindeki bulgarların âmirleri olan voynuk beyile voynuk çeribaşılarına tahsis edilen yerlerin hasılât-ı öşriyesi. Onaltıncısı, Türkçede çiftlik mukabili olarak *Baştina* ismiyle voynukların ziraat ettikleri yerler. Onyedincisi ıstabel-i âmire hizmetindeki yund ocakları, ahırları, hassa çayırlar taylar ağası, bölük başıları, korucu, görüci, taycı ve yund oğlanlarına tahsis edilen arpalık timarlar[2]. Onsekizincisi kale hizmetlerinde bulunan dizdar, kethüda ve hisareri denilen kale neferleri ile bazı devlet hizmetlerinde istihdam edilenlere tahsis edilen *gedik timarlar*. Ondokuzuncusu Rumeli müsellemlerinden her beş neferi bir ocak îtibar edilen ve her ocağa

[1] Yaya ve müsellem ocakları onaltıncı asır sonlarında lağvolunup bunlara ait yerler zeamet ve timara bağlanmışlardır.

[2] Bunlardan korucu, görücü, taycıların timarları olmayıp onlar hizmetleri mukabelesinde tekâlif-i örfiyeden affedilmişlerdir.

tahsis kılınan timarlar, yirmincisi; hassa yani saray doğancı, şahinci, atmacacı taifesine tahsis olunan timarlar. Yirmibirincisi umum Osmanlı memleketlerindeki derbendlerin muhafazasına tayin olunan ve *eshab-ı derek* denilen muhafızların icmalli timarları. Yirmi ikincisi tehlikeli yerlerin, boğaz olan mahallerin muhafazası ve yolcuları selâmete çıkarmaları mukabelesinde verilen *derbendci timarları*. Yirmi üçüncüsü اسب‌کشان esbkeşan denilen at çekenlere yurtluk ocaklık olarak tayin kılınan timarlar[1]. Yirmi dördüncüsü bazı hudut yerlerde *kinez* ve *premikür* isimleriyle gayri müslim olanlardan devlet hizmetini kabul edip tahsis edilen timarlar. Bunlar hükûmet ile reaya arasında vasıta olan bir sınıf olup üzerlerine aldıkları reayanın kethüdası gibi idiler. Bunlardan *mâlik* ve *kinezler* timarlı ve *premikürler* ise cizye ve ekip biçtikleri yerlerin vergilerinden muaf idiler; hattâ oğulları ve karındaşları da bu resimlerden afvolunmuşlardı.

Has, zeamet ve Timar

Yukarıda taksimatını gösterdiğimiz arazi ve hizmetlerden en mühimmi umumî tâbiriyle Timardır; fakat Timar Osmanlı arazi teşkilâtında Has, Zeamet ve Timar isimleriyle çoktan aza doğru üç kısma ayrılmıştır. Bunlar, yani has, zeamet ve timar hizmete ve mukateleye karşı tahsis edilmiş olan topraklardı. Bunlardan senelik geliri yani hasılât-ı öşriyesi ve diğer rusumu yüz bin ve yüzbinden ziyade olan toprağa *has* denilirdi; haslar rütbe ve dereceye göre muhtelif olup en ziyadesi senelik geliri bir milyon iki yüz bin akçe olanı idi ki vezir-i âzama mahsustu. Vezirler, beylerbeğiler, sancak beylerinin derece ve rütbelerine göre hasları vardı; bunları yer yer *voyvoda* denilen adamları vasıtasiyle gelirlerini toplattırırlardı. Has kimin ise o hastaki köylü de o has sahibinindi; köylünün ekip biçtiği yerlerin öşrü ve resimleri has sahibine ait olup köylü ekip biçmezse has sahibinin vergisine halel geleceği için elindeki toprağı has sahibi yani eski tabiriyle sahib-i arz tarafından alınarak başka birisine verilirdi.

Senelik geliri yirmi binle yüz bin arasında olan dirliğe zeamet ismi verilmişti. Timarlı sipahilerin en büyük zabitleri olan alay

[1] Bu at çeken taifesi Konya'nın *Turgud* ve *Eski il* kazalarında ve oradaki *Bayburd* nahiyesinde idiler.

beyileri, reisülküttab ve merkezde ileri gelen kalem şeflerinin hizmet mukabili dirlikleri zeametti; burada da sahib-i arz ile reaya yani köylü sınıfı arasındaki muamele haslardaki gibi idi.

Senelik geliri bin akçeden başlayarak yirmi bin akçeye (yirmi bin hariç) kadar olan dirliğe timar ismi verilmiştir. Kıdem, ve hizmet îtibariyle dereceleri muhtelif olan timar sahiplerinin en son derecesi 19.999 akçeye kadar olup şayet alaybeği olursa zeamete sahib olurdu. Osmanlı devleti teşkilâtında pek mühim olan bu timar teşkilâtı onaltıncı asır sonlarına kadar devletin en kudretli suvarisini vücuda getirmişti.

Sâhib-i arz ve köylü Osmanlı kanunnâmelerinde dirlik sahibine (sahib-i arz) denilmektedir. Sahib-i arz ile köylü arasındaki münasebetler kanunlarla tesbit edilmiştir. Bir dirlik sahibi kendisinin üzerindeki dirliğe kayd-ı hayat şartiyle veya mülk olarak mutasarrıf değildi; o dirlik kendisine pâdişah beratiyle hizmet mukabili verilmiştir; hizmetini yapmadığı takdirde elindeki dirlik alınarak münasib birine verilirdi. Dirlik sahibi de kendi dirliği altındaki reayanın efendisi idi. Hükûmet kendisine ait olan o yeri hizmet mukabili dirlik sahibine verdiğinden o da orasını îmar ile mükellefti; köylünün elindeki tarlası, bağ ve bostanı hükûmet hesabına dirlik sahibi tarafından idare olunurdu; o köylü, sahib-i arzın reayâsı idi; çalışmazsa timar yanı dirlik sahibi onun elindeki yerini alıp başka birisine tapulayıp verirdi; bununla beraber benim reayam diye ona haksız muameleye hakkı yoktu; Yaparsa köylünün de hükûmete şikâyet hakkı vardı; îcabında muhakeme ve mürafaa olunup dirlik sahibinin haksız olduğu tahakkuk ederse cezalandırılır ve köylü haksızsa o ceza görürdü.

Timarlı sipahinin kanun mucibince kendi köylüsünden isteyeceği ve köylünün yapacağı şeyler tesbit edilmişti ki belli başlıları şunlardır :

Reaya yani köylü kendi sipahisini efendisi olarak tanıyarak köylerine geldiği zaman her birisi üç gün hizmet etmek, kendisini ve davarlarını beslemek, hizmet emrederse görmek, sipahisinin istediği yerde anbar yapmak; sipahinin öşürlerini pazar yerine götürmek ve pazar yerinde anbar yapmak kanundu.

Reaya toprağı boz bırakmayıp sürüp ekmek lâzımdı; reaya kendi yerinin bir kısmını ekmeyip başka sipahinin toprağını ekerse kendi sipahisi ekmediği yerler için ondan ceza olarak iki öşür alırdı. Reaya sipahisine mart ayı içinde defterhane kaydında yazılı olan çift, بناك bennâk [1], mücerred, resm-i zemin isimlerindeki vergileri verirlerdi.

Reaya ölüp kanun üzere yerleri oğullarına intikal edince büyük oğlundan bennâk resmi alınırdı. Köylü çapasiyle açtığı yeri üç yıl eçip biçmek hakkını haiz olup üç yıldan sonra sipahi o yeri ya orayı açan köylüye veya diğer bir istekliye vererek resm-i zemin alırdı.

Reaya yani köylü ekdiği mahsulü sipahisinin muvafakati olmadan bir yere gönderirse mahsulleri müsadere edilerek kendisi cezalandırılırdı. Köylü tasarrufunda olan yerleri sipahisinin muvafakati olmadan kiralayamaz; satamaz, mukataaya veremezdi.

Sipahisinin muvafakati olmadan reayadan herhangi biri dam, ahır, anbar bina edemezler, sipahinin muvafakati ile yaptıkları takdirde dam yarleri için tapu vermek kanundu; çünkü bu binalar yapıldığı takdirde oraları ekip biçilemiyeceği için öşür alınamazdı ; ondan dolayı ya tapulanır veya bedel-i öşür alınırdı.

Reaya ölüp küçük çocukları kalsa o çocuk yetişinceye kadar müteveffanın yerleri başkasına verilip işlettirilir. Raiyetten biri ölüp babası kalsa ve babasının da başka yeri olmasa sipahi o yeri başkasının verdiği tapu üzerine müteveffanın babasına verirdi.

Üzerinden yirmi sene geçmemek şartiyle sipahi reayasını nerede bulursa yakalayıp kendi toprağına getirmek kanundu; fakat reaya sipahisinin toprağından ayrılalı yirmi yılı geçmişse o zaman sipahisi ondan senede yirmi akçe çift bozan akçesi alırdı.

Reaya oğulları, kendi sipahisinin ziraate müsait yerleri var-

[1] *Bennak* resmi iki türlüdür. Birisi *ekinli bennak* resmi diğeri *caba bennak* resmidir. Yarım çiftlikten az yeri olan evli reayaya ekinli bennak denilip seneden seneye bunlardan on sekiz akçe alınırdı. Hiç toprağı olmayıp evli olan ve çalışmağa muktedir olan reayadan da seneden seneye on iki akçe vergi alınırdı ki kazanç vergisi demektir. Bunlar sipahilerine verilirdi. Caba bennak vergisine *caba akçası* da denilirdi. Bu caba bennak vergisi gayri müslimlerden alındığı zaman *ispençe* adını alırdı.

ken başka yerlere gidip ziraat edemezlerdi. Yemiş ağaçları her ne cinsten ise sipahiye öşür verilir, bu meyve ağaçları sipahinin müsadesi olmadan kesilemez, kesen olursa ceza gördükten başka yüz akçe tazmin ederdi; eğer reaya yemiş ağaçlarını kesmeği îtiyat etmişse elini kesmek icap ediyordu. Reaya taifesi kasd-ı mahsusla sipahilerini dövse ve ağır söz söyleseler dilini kesmek kanundu. Sipahi, reayasının bî namaz ve ahlâksız olanlarını cezalandırmakla mükellefti ve bunu yapması kanun îcabındandı. Kanunda reayanın sipahisine karşı olan vazifelerine ait daha bir çok kayıtlar olup bu kayıtlar mûcibince reaya yani köylü sipahisine tamamen bağlanmış olduğu gibi sipahi de reayasına iyi ve haklı muamele etmekle ve onu ezmemekle mükellefti. Meselâ sipahi on, onbeş atlı ile reayasının köyüne geldiği zaman fakir olan reayasında üçer günden ziyade kalmak ve haddinden ziyade ben falan şey isterim demek, fakir köylünün mutlak surette evinde kalmakta ısrar edip gösterdiği yerde oturmamak kanuna muhalifti. Köylü sipahisini ancak üç gün misafir ederdi; fazla kalmak kanuna aykırı idi. Eğer sipahi timarında oturuyorsa reayasının her biri üçer gün kendisini ve atını beslerlerdi.

Kendi reayası talip iken sipahi timarından başkasına yer veremezdi. Köylü kendi tasarrufunda olan yerin tamamını ekmeyerek başka bir sipahinin toprağında çalışsa o gibilerden ikişer öşör alınırdı. Kendi tasarrufundaki yeri tamamen ektikten sonra başka sipahinin toprağını ekerse kendi sipahisi, iki öşör alamazdı; çünkü mükellef olduğu kendi toprağını ekmekle vazifesini görmüştü.

Eski toprak kanunnamelerinde sipahi ile reayasına taallûk eden daha bir çok maddeler varsa da tarihimizin çerçevesi îtibariyle bu kadarı yeter görüldü.

Bu kısmı hulâsa edecek olursak reaya denilen köylünün işlediği toprak kendisinin mülkü olmayıp devlete aitti, reaya burasını muvakkat tapu ile eker, biçer ve toprağı işlediği müddetçe orası esas mülkü gibi oğul ve torunlarına yine muvakkat tapu ile intikal ederdi; köylü bu ekip biçtiği toprağın öşür ve resimlerini devlet hazinesine vereceği yerde hükûmet o öşür ve resmi bir hizmet mukabilinde kime vermiş ise ona verirdi. Eğer köylünün verdiği öşür timarlı sipahiye aitse köylü o sipahinin reayası

sayılır ve sipahi de onun efendisi olurdu; eğer köylünün vergisini verdiği toprak vakıf ise köylü o vakfın reayası sayılır ve öşür ve resmini vakfın mütevellisine verirdi; eğer toprak Havass-ı hümayun'dan hazineye yani maliyeye ait ise o zaman köylüler Havass-ı hümayun yani hazine reayası olup orası kime mukataaya verilmişse vergi, hükûmet namına o mukataayı alana verilirdi. Mülk olan yerlerin reayası da aynı suretle mülk sahibine bağlı idiler. Sipahi, reayasına haksızlık ederse reayanın şikâyeti üzerine hükûmetin emriyle sipahi hakkında takibat yapılırdı.

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM

ONALTINCI YÜZYIL SONLARİYLE ONYEDİNCİ YÜZYILDA OSMANLI DENİZCİLİĞİ

Kitabımızın birinci ve ikinci ciltlerinde görüldüğü üzere Osmanlı devleti kuruluşundan îtibaren onbeşinci yüzyıl ortalarına kadar mevki ve hudutları îcabı denizciliği ilerleterek *Akdeniz*'in en kuvvetli denizci devleti olan Venedik cumhuriyeti ile çarpışmağa başlamıştı. Türk gemicileri bu usta ve mâhir Venedik gemicilerinden epi şeyler öğrenerek Kemal Reis ve nihayet Barbaros'un kaptan paşalığiyle onaltıncı asır ortalarında *Akdeniz*'de birinci derecede bir üstünlük elde etmek suretiyle bu denizde de hâkimiyeti ele almıştı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı donanması

Lepanto-İnebahtı muharebesiyle Osmanlı donanması hemen tamamiyle yok olmak derecesine geldi ise de devletin kuvvetli teşkilâtı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın büyük faaliyeti neticesinde beş ay içinde yine evvelkisi gibi büyük bir donanma ile *Akdeniz*'e çıkılarak bu harikulâde durum düşmanları şaşırtmış ve nihayet Venedik Cumhuriyeti galib iken mağlûp vaziyette bir sulh imzalamağa mecbur kalmışdır.

Osmanlı denizciliğinin ehemmiyetini kaybetmesinin sebepleri

Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra yetişen Turgud, Kılıç Ali, Salih Paşalarla tecrübeli gemi reisleri (miri kaptanlar) ve sancak gemicileri Venedikli Uluc Hasan Paşa'nın kaptanlığından sonra (999 H. - 1590 M.) Osmanlı donanması yavaş yavaş eski kudret ve kuvvetini kaybetmeğe başlamıştır; bunda denizcilikten yetişmeyenlerin veya uzun müddet denizcilik etmeyenlerin birbiri ardından kaptan paşa olmalarının tesiri olduğu gibi asıl büyük deniz harplerinin ve donanmada tadilat yapılmaması sebebiyle Osmanlı donanmasının eski faaliyet ve manevra kabiliyetini kaybetmesi ve çekdiri denilen kü-

rekli gemiler için iyi ve mâhir denizci yetiştirilmemesi de Osmanlı donanmasının gerilemesindeki mühim âmillerdendi.

Yukarıda gösterdiğimiz sebeplerden başka donanmanın eski ehemmiyetini kaybetmesinin bir ciheti de *Akdeniz*'deki hükûmetlerin yaptıkları gibi denizcilikte yeniliğe doğru gidilmek istenmemesi ve denizci yetiştirilmemesi, onyedinci yüzyılda görülen başarısızlıkların başında gelmektedir; bu asırda kaptan paşaların her ilk baharda kanun üzere *Akdeniz*'e çıkıp dolaştıktan sonra Kasım'da avdet etmeleri ya bir, iki korsan gemisi yakalayıp getirmeğe veya bir yeri yağmalamağa inhisar etmişti.

İç ve dış durumların fenalığı ve bunun az fasıla ile daha sonraları da (onyedinci yüzyılda) devamı esnasında Osmanlılardaki bu ihmâl ve atalete mukabil Akdeniz hâkimiyetini Türklere bırakmağa mecbur olan Venedikliler bundan istifade ile üstünlüğü tekrar elde etmeğe muvaffak olmuşlardı; hattâ küçük cumhuriyet olan *Floransa* ile Korsan olan *Malta şövalyeleri* onyedinci yüzyıl başlarında *Akdeniz*de hâkim rol oynuyorlardı. Bittabi bu hal Akdeniz'in dörtte üç sahillerine sahib olan Osmanlı devleti için çok tehlikeli idi.

Bu onyedinci yüzyıl sonlarına yakın tarihlere kadar Osmanlı donanması esas itibariyle, çekdiri yani kürekli olup bundan başka donanma arasında bulunan *kalyon* ve *burtonlar* asker ve top ve mühimmat nakli için kullanılırdı. Bu suretle Osmanlı harp gemileri çekdiri yani *kadırga* olduğu halde Venedik ve İspanyolların harp gemileri kalyon olup çekdiri ikinci derecede bırakılmıştı. Yani Osmanlı donanmasında esas harp gemileri kürekli, Venedik ve İspanyollarda da kalyon envaından yelkenli idi. Bundan dolayı çekdirilerde bütün maharet kürekçilerde ve kalyonlarda ise yelkencilerde idi; bu sebeble bilhassa rüzgârlı havalarda düşmanın muazzam kalyonlarına karşı kürekli olan *kadırga*, *kalite*, *firkate* ve saire ile muvaffak olmak çok müşkül ve çok zaman şansa bağlı idi.

XVII. Yüzyılda Osmanlı Donanması

Donanma'nın yelkenliye çevrilmek istenmesi

Bu onyedinci yüzyıldaki deniz başarısızlıklarının sebeplerinden birinin kürekli gemilerle harp edilmesi olduğu fikrinin kabul olunması donanmada ona göre bir yenilik yapılmasına sebep oldu; eski denizciler, kalyonlar aleyhinde bulunup donanmadan ön safın bunlara bırakılmasını istemedikleri halde Garb ocakları (Cezayir, Tunus, Trablusgarp) denizcileri düşmanla mütemadi çarpışma îcabı olarak yelkenli gemi kullanmağı Osmanlılardan evvel tatbike başlamışlardı.

Girit muharebesi başlayıncaya kadar Osmanlı donanmasiyle denizcilerinin zaafı bariz olarak bilinmiyordu; bu muharebe Girit adasına sahip olan Venediklilerin denizcilik bakımından üstün ve Osmanlı gemiciliğinin de âciz durumlarını gösterdi; Garb ocaklarının yardımları olmasa Osmanlı donanması için daha elim neticeler meydana gelebilirdi.

1058 H.-1648 M. senesinde vezir-i âzam Sofu Mehmed Paşa'nın sadaretinde Venediklilerin ağır basması üzerine Osmanlı hükûmeti de kalyona karşı kalyonla muharebe etmek usulünü kabul edip derhal kalyon yapılmasına başlandı[1] ve bu suretle bir müddet için Osmanlı donanmasında kalyon ön safa geçti: fakat buna karşı yelkenci ve diğer mâhir mürettebat bulunmadığı için hemen iyi bir netice almak imkânı yoktu. 1066 H.-1656 M. de Kenan Paşa kumandaciyle *Akdeniz*'e çıkmak isteyen donanma da kırk *kadırga*, otuz *kalyon* ve on *mavna* vardı; donanmanın ön kısmında kalyon, arkasında mavna ve en geride de kadırgalar bulunuyordu [2].

[1] (..Donanma ahvali müşavere olundukta bazı kimesneler çünkü küffar kalyonlar ile deryada gezip cenk esnasında rüzgâr ile kullanıp kadırgayı çiğnetir, lâ cerem donanmây-ı hümâyun, önünden savunlmak lâzım geldiğinden gayri boğazda lenger bırakır, sedd-i rah eder, kadırgalar ile mukavemet olunmaz. Beri taraftan dahi kalyon tedarik olunmak gerek ki kalyona kalyon ile varıla deyu kalyonlar binasın mâkul gördüler..) Kâtip Çelebi bu mütealâayı kaydettikten sonra şeyhülislâm Abdurrahim Efendi kendisinin mütalâasına sorması üzerine Kâtip Çelebi, kadırga taraftarı olduğunu söylemiş ve şeyhülislâm aynı fikri müdafaa etmiş ise de muvaffak olamamıştır (*Tuhfetü'l-kibar (Bahriye matbaası tabı s. 125).*

[2] Tuhfet-ü'l-kibar (Bahriye Matbaası), s. 133.

Kalyon yapma usulü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadareti zamanına kadar devam etti; fakat Kenan Paşa'nın boğazda Venediklilere karşı pek fena mağlûp olması kalyon aleyhdarlarına cesaret verdi ve nihayet kalyonculuk ikinci dereceye indirilerek çekdiri yine ön safa alındı. Bununla beraber hal ve vaziyet yelkenli gemilerin üstünlüğünü iyice meydana koyduğu için Merzifonî Kara Mustafa Paşa sadaretinde ve 1093 H. - 1682 M. de tekrar yelkenli gemiciliğe dönüldü ve artık bundan sonra kalyon ve kalyon envaından gemiler yaptırılarak çekdiri donanma tedrici surette terkedildi.

Bu yenilik üzerine mâhir gemiciler yetiştirilip bu asır sonlarında Amcazâde ve Mezomorto Hüseyin Paşalar tarafından Venediklilere ilk darbe vurularak Sakız adası geri alındı. (1695) Ve bundan sonraki deniz ıslahatı ile Osmanlı donanması *Akdeniz*'de Venediklilere karşı üstünlüğü elde etti.

Osmanlı donanmasının çıkışı

Osmanlı donanması, *İstanbul*'dan çıkan donanma ile kaptan paşa eyâletindeki sancaklarla bazı eyâlet ve adalardan çıkan bey gemileri, Mısır donanması ve bir de Garb ocakları donanması olarak dört kısımda İstanbul'da kaptan paşa kumandasında olarak hazırlanan donanma haliçten çıktıktan sonra evvela *Beşiktaş* önüne gelip bir iki gün sonra *Yedikule*'ye gider ve orada askeri yerleştirir ve oradan *Akdeniz*e hareket ederdi. Boğazdan çıkıldıktan sonra daha evvelden donanmaya iltihakları emrolunan *bey gemileri* ile Garb ocakları gemileri gelip muayyen yerde kaptan paşa ile buluşurlardı. Kaptan paşa maiyyetinde olan on dört sancak beyinden her birinin bir kadırgası vardı [1]. Onyedinci yüzyılda 1030 H.-1621 M. de İstanbul'daki donanmadan başka Akdenizde altı donanma bölgesi şunlardı :

1 - Rodos beyi ile *Kiklad adaları*'ndan *Milos* ve *Santurin* adaları gemileri, *Sığacık* (Sakız adasının karşısında Anadolu

[1] Denizde Türklerin diğer yardımcı kuvvetleri *Adalar denizi* beylerinin verdikleri askerlerdir (Tımarlı askerler). Orada on dört bey (sancak beyi) vardır, her biri bir kadırga bulundurmakta ve o kadırgaya kumanda etmektedir, buna mukabil pâdişahın onlara terk etmiş olduğu bazı adaların varidatını tahsil ederler (*Riko-Fransızca tercümesinden*) s. 495.

sahilinde) ve *Menteşe* (Muğla) sancak beyinin kadırgaları ki mecmuu yedidir. 2- *Sakız* sancak beyinin yedi kadırgası 3- *Kıbrıs* beylerbeğisi kadırgası ile *Magosa* (Famagosta) *Baf*, *Tuzla*, *Limasol*, *Girine* (Girinyo) beylerinin altı kadırgası 4- *Mora* kısmı olup Mora sancak beyinin iki gemisi ile *Mizistra*, *İnebahtı*, *Santa Mavra* (Ayamavra) ve diğer altı kadırga ki mecmuu on bir kadırgadır. 5- *Mısır* donanması olup beylerbeyi ve Dimyat beyinin gemileriyle diğer altı kadırga 6- Akdenizin adalar ve sahil kısımları yani *Midilli* sancak beyi ile *Çanakkale*, *Limni*, *Kavala*, *Selânik*, *Ağrıboz*, *Andros*, *Şira*, *Naksos* (Nakşa) ve *Parüs* adaları beylerinin gemileri ki bütün bu Akdeniz filosu mevcudu -Garb ocakları hariç olarak- kırk ikiyi bulmakta idi [1].

Donanmanın Akdenizde harp nizamı üzere hareketi

Osmanlı donanması boğazdan çıkarken kırmızı yelkenli kaptan paşa kadırgası (baştarde) ortada bulunup diğer gemiler etrafında olarak harp nizamı üze reyürürler; bu donanmanın üç mil ilerisinde karakol kaliteleri gidip gördüklerini donanmaya haber verirlerdi. Bu donanmanın gerisinde büyük karakol olarak on kadırga ile tersane kethüdası yürür bunlar fener yakarak zebun düşen gemileri ve fırtınadan yelkenleri yırtılıp sereni kırılan gemileri yedeğe alarak yardım ederlerdi. Bu donanmanın hareketinden bir saat sonra kaptan paşa eyâletine bağlı iki bey gemisi hareket eder; ve askerin dökünüsü varsa onları toplardı.

Kadırgaların, kalyona karşı hücum etmesi tehlikeli olduğundan ibtida top ile kalyonun dümen ve direği kırıldıktan sonra hücum edilirdi. Muharebe esnasında derya beyleri gemileri ileride bulunup kaptan paşa gemisi geride durur ve önden iki ve geriden üç gemi ile muhafaza edilirdi. Kaptan paşa kendi *baştarde*'sinden ayrılmayarak ağalarını askeri teşçi için gönderir, muharebe esnasında kürek çekmekte istihdam edilen *forsa*'lar yani hiristiyan esirlerin fenalık yapmaları ihtimali olduğundan bunların arasına türk kürekçileri de konurdu.

[1] *Hammer* (*Atâ Bey tercümesi*), *c. 8*, *s*,. *315.*

Bazı Osmanlı gemileri

Osmanlı donanmasında kullanılmış olan gemiler ilk devirlerde kürekli iken daha sonraki tarihlerde yani onaltıncı asırdan îtibaren aralarına az miktarda da olsa nakliyat için yelkenli gemiler karışmış ve onyedinci yüzyıl sonlarında yelkenliler esas olmuştur.

Osmanlı donanmasının kürekli kısmı en başta *kadırga* olarak belli başlı *kalite*, *firkate*, *kırlangıç* vesaire gibi nevileri vardı; bunlar tek anbarlı idi. Bu gemilerden en büyüğü olan kadırga yelken devrine kadar Osmanlı donanmasının esasını teşkil etmişti.

Kadırgalar gayet uzun ve ensiz olup boyları kırkbeş ile elli metre arasında idi. Yirmibeş oturağı olup sağ ve sol küreklerinden her birini dörder beşer kürekçi çekerdi. Osmanlı kadırgaları bilhassa onyedinci yüzyılda pek hafif ve süratli olup mâhir kürekçilerle pek serî manevra yaparlardı; kadırgaların yüz doksan altı kürekçisi ile yüz cenkcisi ve üç topu vardı.

Yine kadırga envaından olup fakat ondan daha büyük olan *Baştarde*'nin oturağı yirmi altı ile otuzdu; kürekcisi beş ilâ yedi kat yani beş ile yedi arasında idi. *Kaptan Paşa baştardesi*nin boyu ise yetmiş veya yetmiş iki zirâ yani elli iki ile elli beş metre arasında idi. Bunun her küreğini yedi kürekçi çekerdi; kürekçi adedi beşyüzdü; baştardede kürekçiden başka iki yüz on altı cenkci, topcu, vardı. Bütün mürettebat mevcudu sekiz yüz kadardı; Kaptan paşa baştardesinden başka bir de *baştarde-i hümayun* denilen pâdişah baştardesi vardı. Padişah, baştarde ile denizde gezmeğe çıkacak olursa baştardenin dümenini tersane kethüdası tutardı.

Kürekli gemilerden olan *kalite* kadırgadan küçük olup ondokuz ile yirmi dört arasında oturağı vardı; boyu otuz üç zirâ yani vasati olarak yirmi beş metre kadardı. Takip ve karakol hizmetinde kullanılırdı ve baş tarafında topu vardı. Bundan daha küçük olarak on ilâ on yedi oturaklı hafif donanma çekdirisi vardı; her küreğini ikişer, üçer kişi çekerdi. Hafif donanmadan olup büyük nehirlerde de kullanılırdı.

Osmanlı donanmasının hafif kısmından bir de *kırlangıç* denilen ve firkateden küçük olan bir gemi vardı;bunlar muharebede karakol hizmetlerinde ve sığ yerlere ihrac hareketinde, muha-

bere işlerinde kullanılırdı; bütün mürettebatı mevcudu yüz kadardı.

Osmanlı donanmasında *mavna* denilen kadırgadan yüksek ve daha geniş iki katlı bir gemi daha vardı. Yirmi altı oturaklı olup boyu kadırgadan daha kısa idi. Her küreğini yedi kürekçi çekerdi; bütün mevcudu altıyüz olup top adedi büyük küçük yirmi dört kadardı.

Bütün bu kürekli gemilerin hepsine birden *çekdiri* ismi verilip bu saydıklarımızdan daha küçük olarak müteaddit nevileri vardı.

Osmanlı donanmasında yelkenli yürüyen büyük küçük anbarlı gemilerin tenevvuu ve faaliyetleri asıl onsekizinci asırda başlamakta ise de onaltıncı asır başlarından îtibaren tedrici surette artmış olan *kalyon*'dan da kısaca bahsetmek îcabetmektedir.

Kalyon, üç direkli büyük, iki ve üç anbarlı harp gemilerindendi. İki anbarlıların altmış ilâ seksen ve üç anbarlıların seksen ile yüz on arasında topu vardı. Vasati olarak kalyonun boyu otuz üç, otuz dört metre kadardı; Osmanlılar ilk defa *göge* adiyle İkinci Bayezid zamanında kalyon yapmışlarsa da bunu saff-ı harpte yani muharebe gemisi olarak kullanmamışlardır; bunun boyu takriben yirmi üç metre kadardı. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Venediklilerin *karaka* denilen gemileri nevinden kalyon yaptırıldı, bin beşyüz ilâ iki bin tonilato hacminde olan bu kalyonun rüzgârsız havada yürümemesine mebni kadırgaya ehemmiyet verildi, fakat on yedinci yüzyıl sonlarına doğru kalyon esas oldu.

Tersaneye gemi ve iş yapan yerler

Osmanlıların Haliçteki tersane mevkiinden başka *İzmit*, *Gemlik* ve diğer bazı marmara sahilleriyle karadenizde *Sinop* ve batı karadenizin bazı sahillerinde, *Ege* sahilleriyle *Antalya*, *Alâiye* taraflarında ve bazı adalarda bulunan gemi yapan tezgâhlarda o tezgâhların vüs'atlerine göre gemi yapılırdı. Osmanlı hükûmeti gemi yapmak, gemiyi donatmak için muhtelif yerleri ocaklık olarak tayin etmişti. Bu mıntıkalar verimlerine göre kereste, çivi, kendir, yelken bezi, tente, kürek, zift ve saire gibi eşya îmaline mahsus ocaklara ayrılıp miktarı muay-

yen olan şeyleri bedeli mukabilinde her sene Tersane'ye vermekle mükellef olup bu hizmetlerine mukabil kendilerine bazı muâfiyetler temin edilmişti.

Tersane halkı

Osmanlılarda kadırgalarda hizmet eden gemi kaptanı veya reisleriyle *azab*, *dümenci*, *yelkenci*, *kumbaracı*, *kalafatcı*, *dülger*, *topcu* ve *vardiyan* denilen donanma çavuşlarına *Tersane halkı* denilirdi.

Tersane halkı'ndan başka muharebe zamanında gemilere yeniçeri ve topcu ile terseneye bağlı olan bey sancaklarının tımarlı sahipleri de donanmaya girerlerdi. Bunlardan başka kapıkulu suvarisinden *ulûfeci*lerle *garip*ler yani dört bölükten de donanmaya muharip efrad alınırdı.

Tersane ricali

Kaptan paşa veya kaptân-ı derya umum donanma kumandanı olup bundan başka gemilerin tamamen techizi ile tersanenin bütün varidat ve masarifatiyle mübayaa işlerinden mesul olan *tersane emini* vardı. Deniz ümerasından olan *tersane kethüdası* kalyonların taammümüne kadar *vis amiral* (tüm amiral) mevkiinde idi. Kaptan paşadan sonra tersanenin en büyük âmiri bu idi. Bunlardan başka *tersane ağası*, *liman reisi*, *tersane muhasebecisi* vesaire geliyordu. *Donanma ümerası* denilen sancak beyleri, kaptan paşa eyâletine merbut *derya beyleri* olup kalyon devrinde bu tarz değişmiştir.

OTUZALTINCI BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN BİR BUÇUK ASIRLIK MERKEZ TEŞKİLÂTI

Divan-ı Hümâyun

Osmanlı devletinin idare tarzı eyâletlerin vaziyetlerine göre başka başka idi. Osmanlı eyaletleri *haslı*, *salyâneli* yani yıllıklı ve *yurtluk ocaklık* olarak başlıca üç türlü idare edildiğinden buralara tayin edilecek valilerle idare tarzları aralarında farklar vardı. Haslı eyâletler daha ziyade merkezden idare edilir ve diğerlerinin de dahilî idareleri kendilerine ait olurdu; fakat bütün tayin ve aziller merkeze ait olduğundan Osmanlı hükûmeti merkezde bütün kuvveti elinde tutmakta idi. Haslı valilerin yani beylerbeğilerin arasında Budin beylerbeğiliği gibi geniş selâhiyetli olan bir eyâlet de vardı. Osmanlı hükûmeti bütün bu idareyi devlet merkezindeki divan-ı hümâyun denilen ve sadr-ı âzamın riyaseti altında toplanan bir meclisle idare etmekte idi.

Divan-ı Hümâyun ve Divan hey'eti

Osmanlı devletinde bütün işlerin idaresi için iki divan vardı. Bunlardan en mühimmi "Divan-ı hümâyun" denilen ve pâdişah İstanbul'da bulunduğu zaman Yeni-saray yani Topkapı sarayı'nda vezir-i âzamın reisliği altında toplanan büyük divandı. Divan-ı hümâyun Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar bizzat pâdişahların reisliği altında toplanırken sonra bundan vazgeçilmiş ve divana reislik etmek hükûmet reisi olan vezir-i âzama verilmişti; vezir-i âzam devletin bütün işlerinde birinci mercî idi; kanunnâmeye göre vezir-i âzam, vezirlerle ümeranın başı ve hepsinin ulu'su ve pâdişahın mutlak vekili idi. Bu vekâlete işaret olmak üzere kendisine beyzî ve yüzük şeklinde pâdişahın ismini hâvi mühr-i hümâyun verilmişti. Makamından azlinde bu mühür kendisinden alınarak yeni vezir-i âzama verilirdi. Vezir-i âzam kendisindeki pâdişahın mühriyle devlet hazinesini ve tapu dèfterlerini havi Defterhaneyi mühürlerdi. Devlet işlerine ait bütün muameleler anın emir ve işaretiyle yapılır ve yazılırdı;

yaptığı işler hakkında divan ictimaından sonra pâdişaha izahat verirdi. Birinci derecedeki devlet muamelâtı yani hükümler, fermanlar tuğralı yani pâdişahın ismini hâvi olarak gönderilip diğer bütün devlet muamelâtı vezir-i âzamın buyruldusu ile olurdu. Vezir-i âzamlar altı bin akçadan bir akça eksiğine kadar tımar tevcihatı yaparlar ve bunu pâdişaha sormazlardı.

Divanda vezir-i âzamdan başka kubbe veziri denilen sandalyasız vezirler, defterdarlar, nişancı, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bulunurlardı. Eğer deniz seferinde değilse kaptan paşa da müzakerelere iştirak ederdi. Divanda ayakta olarak hizmet eden reisü'l-küttab ile onun maiyyeti olan iki tezkireci vardı. Divân-ı hümâyun sabah namazından sonra erkenden toplanır ve en mühim işten başlayarak müzakerede bulunudu. Halkın dâvasına karşı divan açıktı; dâva edilenler arasında valiler, sancak beyleri, kadılar, askerî sınıfa mensup olanlar da bulunabilirdi; verilen hüküm kat'i idi. Dâvacı türkçe bilmezse dâvasını anlatması için divan tercümanı tercümanlık eder veya diline vakıf bir tercüman bulundurulurdu.

Divan-ı hümayunda vezir-i âzamın sağında vezirler ve daha sonra nişancı ve solunda da iki kazasker ile defterdarlar otururlardı. Divan-ı hümayunda evvelce vezir-i âzamdan başka üç vezir varken onaltıncı asrın ikinci yarısından sonra bunların adedi yediye kadar çıkmıştı. vezirler divan-ı hümayunda kubbe altında toplanıp kendilerine verilen işlere baktıkları için kubbe veziri adını almışlardı. Bunlar bir zaman ibtidadan îtibaren devlet hizmetlerinde yetişmiş tecrübeli şahsiyetler olup fikir ve mütalâalarından istifade edilirdi; fakat sonraları gelişi güzel şahıslar süratle yükseltilerek kubbe veziri olmuşlardı. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinden sonra ehemmiyetleri kalmadığı gibi divanda da ancak bir tane kubbe veziri bulunur olmuştu; onun da bir ehemmiyeti yoktu. Pâdişahlar sonraları divana bizzat riyaset etmemekle beraber divanda vezir-i âzamın oturduğu yerin üstündeki *kasr-ı adl* denilen pencereden bazan gizlice müzakereleri dinlerlerdi.

Divanda müzakere edilecek evrak ehemmiyetine göre reisü'l-küttab veya tezkireciler tarafından okunurdu; vezir-i âzamın emriyle bazı muamelâta bakan kubbe vezirleri daha ziyade müşavir bir heyet gibi olup mütalâalarından istifade olunurdu. Kap-

tan paşa, veya kaptan-ı derya denilen deniz başkumandanı divanda kubbe vezirlerinden hariç bir yerde oturup tersaneye ait işlere bakar ve dâvaları dinlerlerdi.

Malî işlerde defterdarların mütalâaları dinlenirdi. İlk zamanlarda defterdar bir iken sonradan malî muamelâtın artmasına mebni adedi üçe çıkmıştı. Bu tarihlerde divanda baş, Anadolu ve şıkkı sani olmak üzere üç defterdar vardı. Başdefterdar, Rumeli yani Balkanlar'da ve Macaristan'daki malî işlere, Anadolu defterdarı Anadolu taraflarındaki maliye muamelelerine ve şıkkı sânî defterdarı da yalılar yani sahil mahallerle İstanbul'daki mukataalara bakarlardı. Baş Defterdar bütün muamelâttan mesuldü. Pâdişaha arzedilecek malî muameleler bunun tarafından bildirilir ve Maliye işlerine ait fermanlar Başdefterdar kaleminden çıkar ve tuğrası çekilirdi. Devlet hazinesinin açılması ve kapanması için defterdarın vücudu şarttı. Defterdarlar haftada bir salı günü pâdişahın yanına girip her birisi kendi dairesine ait malî işler hakkında malûmat verirlerdi. Şer'î ve adlî işler hakkında kazaskerlerin mütalâaları alınır ve onların verecekleri hükme göre hareket edilirdi. Eğer kazaskerlerden herhangi birisinin vermiş olduğu hüküm hakkında vezir-i âzama kanaat gelmezse o işi yeniden tetkik ettirebilirdi. Kazasker evvelce divanda bir tane idi; Fatih zamanında ve 882 H.-1477 M.de iki olmuştu. Suriye, Mısır ve Doğu Anadolu'nun ilhakı üzerine arab ve acem kazaskerliği ismiyle bir üçüncü kazaskerlik daha ihdas edildiyse de sonra kaldırılarak iki kazaskerlik kaldı. Divanda Rumeli'ye ait dâvaları Rumeli kazaskeri ve Anadolu'ya ait olanı da Anadolu kazaskeri dinlerlerdi.

Nişancı veya توقيعى tevkii denilen zat pâdişah namına yazılacak fermanlara, beratlara, nâmelere hükümdarın imzası demek olan tuğrasını çekerdi. Divanda tuğrası çekilecek iş çoksa vezir-i âzamın emriyle en kıdemli vezir de dâvaları dinlediği gibi yine bu iş fazlalığı münasebetiyle kubbe vezirlerinin en kıdemsizi de vezir-i âzamın emriyle nişancıya yardım ederdi. Vezirlerin tuğra çekmesini bilmeleri esastı; bazı bilmeyenler varsa da kaide üzere bilmek birinci derecede idi. Bundan başka en mühim bir vazifesi de devletin arazi teşkilâtının kayıtları olan tahrir defterlerindeki tashihlere ve tebeddüllere ait değişiklik bunun yani ni-

şancının kalemiyle ve imzasiyle olurdu. Nişancıdan başka bu işe hiç kimse kalem karıştıramazdı. Bu tebdil ve tashihler divan heyeti huzurunda yapılır ve orada vezirlerden kimler varsa isimleri defterin kenarına yazılırdı. Nişancılar evvelce ilmiye sınıfından olarak seçilirler idiyse de sonraları divan kâtipleri arasından iyi tahsil görmüş olanlardan ve reisü'l-küttaplık etmiş bulunanlardan tayin edilirdi. Münşiyane olan nâmeler bunların kalemlerinden çıkardı.

Reisü'l-küttab divan-ı hümayun kaleminin başsekreteri olup tezkereciler onun maiyyeti idiler.

Kapıcılar kethüdası saray teşrifatçısı olup pâdişahla divan arasında muhabere vasıtası idi. Pâdişaha arzolunacak şeyler bunun vasıtasiyle yapılırdı. Kapıcılar kethüdası sadrazamdan aldığı arizayı kapı ağası vasıtasiyle pâdişaha takdim eder ve o vasıta ile aldığı cevabı da vezir-i âzama getirirdi; divanda elinde gümüş asa ile hizmet eylerdi. Kapıcılar kethüdasının emri altında saray muhafızı olan kapıcılar vardı.

Çavuşbaşı; divandaki çavuşların âmiri olup çeşitli vazifeleri vardı. Emri altında üçyüzden fazla çavuş bulunurdu. Evvelâ zabıta vazifesini görür, tevkif ve taharrileri emredilen şahısları bulup hapsederdi; bunu, maiyyetindeki divan-ı hümâyun çavuşları vasıtasiyle yapardı bir vazifeside kapıcılar kethüdası gibi elinde gümüş asa ile divanda hizmet görür ve kapıcıların saraya soktukları dâvacıları çavuşbaşı alıp divana getirirdi. Divan-ı hümayun çavuşları hükûmetin emirlerini vilâyetlere tebliğ etmek sürgünleri, gönderilen yerlere götürmek, hakkında kısas edilecek olanları katl için mübaşirlik etmek ve buna benzer işleri görmekle mükelleflerdi.

Divan-ı hümayun müzakeresi o günkü ruznameye göre bittikten sonra maliye hazinesi ile defterhane vezir-i âzamın mühriyle mühürlenip kapandıktan sonra çavuşbaşı elindeki asasını yere vurarak divanın sona erdiğini bildirir ve divan dağılır. İbtida divan haricinde yeniçerilerin yanında bulunan yeniçeri ağası pâdişah tarafından kabul olunarak ocağı hakkında malûmat verdiği gibi onu müteakip kazaskerler huzura girip kendilerine ait işleri görüşürler ve en sonra vezir-i âzam ile vezirler ve defterdarlar kabul olunurlardı. Vezir-i âzam o günkü müzakereyi havi

olup telhis denilen hulâsayı okur ve icabederse defterdar da malî işlere dair izahat verirdi.

Divan müzakeratından sonra sarayda yemek yenilirdi. Veziraz-i âzamın sofrasında başdefterdar bulunurdu; eğer *Galebe divan* denilen elçi kabul divanı ise elçi de vezir-i âzamla beraber yemek yerdi, diğer sofrada vezirler ile defterdar ve nişancı bulunur ve üçüncü sofra da kazaskerlere kurulurdu. Bunlardan başka divan muhafızı olarak nöbetle saraya gelen yeniçeriler de yemek yedikleri gibi işleri dolayısiyle divana gelmiş olan halk da din ve milliyet farkı gözedilmeksizin yemek yerlerdi. Devletin siyasetine âit ehemmiyetli işle bu divanda görüşülmez mahrem olarak ayrıca padişahın emrettiği zatlar huzuriyle müzakere olunurdu.

Divan günleri Divan-ı hümayun, ilk zamanlarda her gün toplanırken sonradan onaltıncı asırdan itibaren cumartesi, pazar, pazartesi ve salı olmak üzere haftada dört gündü. Onyedinci asırda seferler münasebetiyle vezir-i âzamın serdar-ı ekrem olması ve divanın onun yanında içtima etmesi sebebiyle hazar vakitlerinde de divan toplantısı ikiye inmiş ve böylece işlerin çoğu vezir-i âzam divanına bırakılarak Bab-ı âli teessüs eylemeğe başlamıştı; İkinci Ahmed zamanında Divan-ı hümâyunun eskisi gibi yine haftada dört gün olması emredilip onun hayatı müddetince bu tarz devam etmiş ise de sonra yine ikiye inmiştir. Divan günlerinde yeniçeri ocağından dört, beş yüz yeniçeri ve aynı zamanda yeniçeri ağası da divanda bulunur fakat dışarıda oturup müzakereye iştirâk etmezdi.

İkindi divanı Bütün devlet işlerinden mesul olan vezir-i âzamın ikinci derecedeki işlere ait ve pâdişahtan istizanı icabettirmeyen işleri görmek ve davaları dinlemek üzere ayrıca bir divan vardı ve buna *İkindi divanı* denilirdi; vezir-i âzamın sarayında yani Bab-ı âli'de teşekkül eden bu divanda dâvalar dinlenir ve kararlar verilirdi; eğer iş divan-ı hümâyunda müzakereyi icabettiriyorsa oraya havale olunurdu. Sadr-ı âzamlara mahsus olan bu ikindi divanı salı ve cuma günlerinden maada hergün ikindi zamanı toplanırdı.

Sefer divanı Vezir-i âzam, serdar-ı ekrem olarak sefere gittiği zaman bütün tevcihat, tayin, azil, katl, tahsilât velhasıl bütün umur onun sefer esnasında aktettiği divanda yapılır ve oradan fermanlar gönderilirdi. Her nekadar vezir-i âzamın sefere çıkışı münasebetiyle ona vekil olarak bir sadaret kaymakamı devlet merkezinde kalırsa da bunun öyle etrafa ferman göndermek selâhiyeti yoktu ve üçüncü, dördüncü derecedeki işlere bakardı ve bu da anlaşma ile yani serdar-ı ekremin verdiği müsaade üzerine olurdu. Bazan bu usûle aykırı haller vaki olmuş ise de pek azdı. Divan-ı hümâyun haricinde olarak kendilerine ait işler hakkında karar verilmek üzere kazaskerlerin divanı vardı; bunlar çarşamba ve perşembe günlerinden maada hergün kendi evlerinde divan akdederlerdi.

Ulûfe divanı Devletin biri maaşlı ve diğeri topraklı olarak iki türlü askerî kuvveti vardı. Bunlardan maaşlılar, Kapıkulu ocakları ve topraklılar da tımarlı sipahi ile maaşları has, zeamet ve tımar olarak araziden alınan vezirler, sancakbeyleri, kalem erbabı, divan çavuşları ve buna mümasil sınıflardı.

Ulufe divanı maaşlı olan kapıkulu ocaklarına yani yeniçeri ocağı, cebeci, topcu ve top arabacı ocaklariyle kapıkulu suvarilerine üç aydan üç aya verilen maaş münasebetiyle sarayda akdolunurdu. Maaş günü mutlak surette salı gününe rastlamak lâzımdı. Pâdişah herhangi bir sefiri huzuruna kabul edecekse bu kabul resmi ulûfe divanı zamanına tesadüf ettirilir ve buna *Galebe divanı* yani kalabalık olağanüstü divan denilirdi.

Ulûfe divanında en mühimmini yeniçeri ocağının ulûfesinin tevzii idi; çünkü yalnız bunların maaşı merasimle divanda her bir ortaya ait olmak üzere sarı meşin torbalar içinde olarak tevzi olunurdu. Her mevâcib yani maaş için yeniçeri kâtibi (efendisi) kalemi tarafından üç defter yazılıp takdim olunur. Bunlardan biri yeniçeri kâtibi kaleminde kalıp diğer biri maliyeye ve üçüncü de pâdişaha verilirdi. Bu üç defterle maaş kontrol edilirdi; fakat pâdişaha verilen defter Üçüncü Murad zamanında terkedilmişti. Divanda maaş hazırlanıp her orta veya bölüğün ismile torbalara konup hazırlandıktan sonra keyfiyet pâdişaha arzedilip tevzii için müsaade istenir ve gelen müsaade üzerine her orta numarası ve is-

mile çağırılıp o orta efradı koşup kim evvel gelirse o bölüğünün torbasını kapar giderdi. Böylece 196 ortanın maaşı verilirdi. Maaş tevziinden evvel yeniçerilere saray mutbağından pilav ve zerde verilirdi; bazan verilen yemeği yememekle muhalefet ve ısyan ettikleri görüldüğünden onların yemek yiyip maaşlarını almaları bir beşaret alâmeti idi.

Her orta divanda aldığı maaş torbasını odalarına götürüp orada gündeliklerine göre tevzi ederlerdi; fazla verilmişse bir akçası gizlenmiyerek iade olunur, noksansa istenirdi. Hazinenin parasını çalmak en büyük şerefsizlik addolunurdu. Bu sırada elçi kabulü olacaksa elçilere bu maaş tevzii işi gösterildikten ve yemek yenildikten sonra pâdişah elçiyi kabul ederdi.

Bu maaşların tevzii arabî aylarında göre yapılırdı. Muharrem, Safer, Rebiülevvel maaşı bu üç ayın ilk harflerinin alınarak kısaltılmasiyle مصر *Masar* adını almıştı. Masar mevacibi demek yukarıda adı geçen üç aya mahsus maaş demekti. Rebiulâhır, Cemaziyelevvel, cemaziyelâhır ayları maaşına yine baştaki üç harfin birleşmesiyle ve رجب Recec, Receb, Şaban, Ramazan aylarından ilk ikisinin başı ve Razmazanın son harfiyle olan üç aya رشن *Reşen* ve Şevval, Zilkade ve Zilhicce'den evvelkisinin son ve diğer iki ayın baş harfleri alınmak suretiyle لذذ *Lezez* yani senenin son üç aylığı verilirdi. İki maaş birden verilirse ona da قسطين kıstayn maaşı denilirdi.

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM

XVI ve XVII. YÜZVILLARDA OSMANLI MALİYESİ

Maliyenin Kuruluşu

Hazine teşkili

Osmanlı devletinin temeli atılıp idarî, askerî, adlî sahalarda devlet teşkilâtı yapılırken en mühim olarak mâlî teşkilât yapılmış ve bu da diğer teşkilât gibi Çandarlı Kara Halil Hayreddin tarafından ele alınmış ve ulemadan Kara Rüstem ile birlikte I. Murad devrinde devlet hazinesi vücuda getirilmiştir. İlk hazine geliri *öşür*, *harac* ve bunun diğer nevi olan *cizye* ile maâdin resmi idi, bundan sonra akıncıların elde ettikleri esirlerden de bazan aynen ve çok zaman *pençik bedeli* ismiyle beşte bir vergi alındı. *Öşür*, araziden alınan bir vergi olup harac, Osmanlı himayesine girmiş olan Eflâk ve Boğdan, Erdel ve Ragoza [Dubrovnik] gibi devletlerin arazi vergisi olarak seneden seneye verdikleri bir para idi; *cizye* ise hiristiyan tebeanın iş ve servetlerine göre veregeldikleri başvergisi olup bunlar şer'î vergi demekti. Bu şer'î verginin zamanla artan müteaddit nevileri vardı.

Osmanlı devletinin hududu genişledikçe ihtiyaçlara göre *tekâlif-i örfiyye* ismiyle halka ayrıca vergiler tarhedilmiştir; lüzum görüldükçe bunun nevi de artmıştı. Bu vergilere ait pek mükemmel ve muntazam defterler tutulmuştur. Bugün arşivde tetkik ettiğimiz müteaddit ve mütenevvi maliye defterlerinin ve malî kayıtların intizamı takdirle görülmektedir.

Defterdarlar

Osmanlılarda maliye vekiline *Başdefterdar* denilmiştir ; fütuhatın artarak hudutların genişlemesi üzerine defterdarın adedi üçe kadar çıkmış ise de bilhassa onyedinci yüzyıldan îtibaren asıl iş *Rumeli defterdarı* veya *şıkk-ı evvel defterdarı* denilen başdefterdarın mesuliyeti altında bulunmuştur. Defterdar mâlî işler hakkında pâdişah adına tuğralı hüküm (ferman) yazmak ve göndermek selâhiyetini hâizdi; defterdarlar, Divan-ı hümayun denilen vekiller meclisine dahil ediler. Fatih'in kanunnamesindeki kayda göre defterdar pâdişahın mâlının vekili ve vezir-i

âzam da nazırı idi; devlet hazinesinin açılıp kapanması defterdarın da bulunmasiyle yapılırdı. Defterdarın bulunduğu daireye *defterdar kapısı* veya aynı mânada olarak *bab-ı defterî* denilirdi.

Maliye defterleri

Kanun mûcibince her sene başdefterdar devletin geliri ve gideri hakkında pâdişaha îzahat verirdi [1]. Defterdarlıkta (maliyede) gelir ve giderlere dair müteaddit defter tutulurdu, her bir deftere âit ayrı ayrı kalemler vardır. Osmanlı maliyesinin en mühim dairesi *baş muhasebe kalemi* olup müdürüne *muhasebeci-i evvel* veya *başmuhasebeci* denilirdi. Devletin bütün irat ve masrafı bu dairede kayıtlı olup buradan geçmekte idi.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında maliyenin yevmiye defterini tutan *ruznamçe* dairesinden başlayarak Rumeli, Anadolu muhasebe, mukataa ve mukabele ve sair kalemlerden mürekkeb büyüklü, küçüklü yirmi dört dairesi vardı; bu kalem memurlarının adedi bu yüzyılın ikinci yarısından îtibaren artmıştır. Defterdarlıktaki büyük ve küçük dereceli kalem şeflerine *Hâce* denilmekte idi [2].

Osmanlı Devleti hazineleri

Osmanlı devletinde esas itibariyle paraya ait *enderun* ve *bîrun* olarak iki hazine vardı; bundan başka kısa bir zaman için onaltıncı yüzyıl ortalarında bir de *Yedikule* hazinesi ihdas edilmişti.

Enderun hazinesi

İç hazine, saraydaki ak hadım ağalardan *hazine vekili* denilen birinin nezaret ve mesuliyeti altında idi; her sene sonunda maliye hazinesinde fazla para kalırta iç hazineye alınırdı; bunun aksi olarak dış hazinede para kal-

[1] "yılda bir kere rikâb-ı hümâyunuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar. Hil'at-ı fahire giysünler.." *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 22 ve Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e takdim ettiği Devlet teşkilâtına ait risale, s. 40.*

[2] Maliyenin başmuhasebeci, Anadolu muhasebecisi, Harac muhasebecisi, başmukataacı, İstanbul mukataacısı ile evkaf muhasebecisine *divan-ı hümâyun hâcegânı* denilirdi(*Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e takdim ettiği risaleden, s. 11*).

mazsa vezir-i âzamın kefaleti, defterdar ve kazaskerlerin nezaretleri altında olarak iç hazineden dış hazineye para çıkarılırdı. İç hazine pâdişahın maliyeden verilen tahsisatı, her sene Mısır'dan gönderilen para [1], Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyeti altındaki mahallerden gelen vergiler ve saire ile vücut bulmuştu.

Birun hazinesi

Buna *dış hazine* de denilirdi; bu hazine her divan içtimalarında pâdişahın vezir-i âzamdaki mühriyle mühürlenir ve defterdarın gözü önünde mühr-i hümayunun kaldırılmasiyle açılırdı. Dış hazine geliri, *cizye*, *harac* vergisi, *mukataa* ve iltizam suretiyle verilen (havass-ı hümayunun)yerlerin gelirleri, *avârız*, *bedel-i nezl*, *ağnam*, maadin, padişah vakıfları ziyadesi ve saireden terekküp ederdi. Bu gelir vergisi defterdarlıkta mevcut kalemlere göre tevzi olunup o suretle tahsil olunurdu; yani bu gelirler *muhasebe-i evvel*, *cizye muhasebecisi*, *haremeyn muhasebeci*, *mevkufat birinci*, *mevkufat*, *maden mukataası* ile birlikte *Eflâk* ve *Boğdan haraçları*, *Bursa mukataası*, *İstanbul mukataası*, *Anadolu muhasebesi*, *ağnam mukataası* ve sair isimleri altındaki kalemler vasıtasiyle her kaleme ait vergiler olarak tahsil olunurdu. Bunların her birine dair defterlerde gelir miktarları gösterilmişti. Devlet hazinesine giren bu varidattan hariç olarak hazineden maaş verilmeden arazinin öşrü geliriyle hizmet gören tımarlı sipahiler, arpalık sahipleri ve yerli kulu efradı, tersanenin masrafına karşılık olarak tersane ocakları, salyâneli yerlerin masrafları vardı. Yurtluk, ocaklık olarak yerli ailelere bırakılmış olan kuvetlerin masrafları da bu gelirin dışında idi.

Dış ve iç durumlar sebebiyle bütçe açığı

Osmanlı devletinin, her sene pâdişahın huzuriyle gelir ve giderleri tetkik edilen bir bütçesi vardı. Bu hususu gösteren bir hayli defter arşivdeki maliye defterleri arasında görülmektedir. Kanunî Sultan Süleyman vefat ettiği zaman dış hazinenin gideri, gelirinden fazla idi; bu tarihten otuz sene sonraya kadar gelir ve gider arasında fark yüksek değildi. Yâni

[1] Bu para miktarı senede altıyüz bin altın olup onyedinci asır ortalarında kısmen altın ve kısmen kuruş gelirdi.

972 H. - 1564 M. de nakid olarak hazine geliri 1830 yük [1] ve gideri ise 1896 yük olup arada altmış altı yük bir açık vardı; 1000 H.-1592 M. de gelir vergisi 2934 ve gider ise 3600 yük ve 1006 H.-1597 M. de gelir 3000 yük ve masraf ise 9000 yük olup aradaki açık iç hazinenin yardımı ile kapatılmıştı; bu son açık İran ve Avusturya seferleri dolayısiyle yapılmış ve para ayarı da bozularak askerin isyanına sebep olmuştu; onaltıncı yüzyıl sonuyla onyedinci yüzyıl başlarında yine harpler ve Anadolu'daki celâli şakavetleri yüzünden devlet geliri büsbütün azalmış ise de *Zidvatoruk muahedesi* ve Anadolu'nun celâlilikten temizlenmesinden sonra gelir ile gider arasındaki açıklık tedricen kapanmağa başlamış ve birinci Mustafa'nın hükümdarlığına kadar sıkıntı çekilmemişti; fakat bu tarihten îtibaren Mustafa'nın hal'i, II. Osman'ın cülûsu, Lehistan seferi, Mustafa'nın ilkinci cülûsu ve İran muharebesinin şiddetle devamı, Anadolu'daki asayişsizlik ve IV. Murad'ın cülûsiyle beş senede dört defa saltanat tebeddülü ve cülûs bahşişi verilmesi ve Sultan Mustafa'nın validesinin oğlunu saltanatta bırakmak için iç hazineden sarfettirdiği külliyetli altınlar yüzünden iç ve dış hazine tam takır olmuştu; IV. Murad'ın cülûsu esnasında hazinenin darlığı sebebiyle ocaklılar cülûs bahşişi almıyacaklarına dair söz verdikleri halde bir müddet sonra sözlerinden dönmeleri üzerine bazı tüccarlardan alınan ödünç para ile saraydaki eski gümüş ve altın eşyadan para kesilmek suretiyle cülûs bahşişi verilebilmişti; dört defada verilen cülûs bahşişi yekûnu bir milyar iki yüz milyon akçe yani on iki milyon kuruş tutuyordu [2].

Sultan Murad'ın son senelerindeki hasine

IV. Murad, cülûs ettiği zaman boş olan iç ve dış hazineleri doldurmağa çalıştı; kendisi müsrif olmadığı gibi hasis de değildi; lüzumsuz yere para sarf etmezdi. Devlette esaslı tenkîhat yapmış, lüzumundan fazla kabarık olan asker, hademe ve saire miktarını azaltmış, şunun bunun eline geçmiş olan gelirleri tekrar hazineye almıştı; vefat ettiği zaman bu sayede iç ve dış hazi-

[1] Bir yük; yüz bin akçe demektir. Bu kayda göre hazine geliri 183 milyon akçe idi.

[2] Bu tarihlerde yani 1009 H. 1600 M. de Yemişci Hasan Paşa sadaretinde kesilen yeni akçe ile Flori yüz yirmiye ve guruş ise seksen akçeye düşmüştür. (Atayî s. 477)

ne vaziyeti çok iyi idi. Bu muvazene vezir-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın himmetiyle Sultan İbrahim'in ilk dört senesinde de bozulmamıştı. Devlet borçları zamanında ödenmiş, kapıkulu ocaklarının maaşları çil ve ayarı mükemmel akçe olarak vaktinde verilir olmuştu.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa hazine gelir ve giderini tetkik ile bütçeyi tevzin için Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki defterleri gözden geçirterek ona göre bütçeyi ayarlamış, askerin miktarını azaltmıştı [1].

Akça ayarının bozulması

Vezir-i âzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın katlinden sonra Sultan İbrahim'in tedricen artan sefahati ve kendisinin hal'i ve katlinden sonra oğlu IV. Mehmed'in ilk sekiz senelik saltanatı zamanı Osmanlı maliyesinin en buhranlı devirlerinden biri olmuştur; malî buhran yüzünden hazine mukataaları senesinde değil gelecek senelere ait olarak bir sene evvel satılıyordu; yani 1063 H.-1653 M. de iltizama verilmesi îcabeden bir mukataanın hasılatı alındıktan başka daha sonraki 1654 ve 1655 iltizam bedelleri bile tahsil edilmiş olduğundan hazinenin en büyük buhranı bundan ileri geliyordu [2].

Bu malî buhran sebebiyle hazineye gelen sağlam ve ayarları tam akçe ve kuruşlar sarraflara verilip mukabilinde verilenin bir kaç misli fazla züyûf ve mağşûş akçe alınıp bununla askere maaş verilmesi ve bu parayı da esnafın kabul etmemesi kanlı isyanlara sebep olmuştu.

[1] *Düsturü'l-amel li ıslah-i'l-halel (Kâtip Çelebi, s. 131)* Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarında devlet hazinesinden maaş alanların mevcudu kırk bin dörtyüz ve 974H.-1566 M.de kırk sekiz bin üçyüz onaltı ve 997H.-1589 M.de altmış dört bin dörtyüz yetmişbeş, 1004H.-1595M. de seksen bir bin sekizyüz yetmiş ve 1018H.-1609M. senesinde doksan bir bin iki yüz iki ve ikinci Osman zamanında yüzbin olup dördüncü Murad bu yekûnu yarıya yani elli bine indirmiş ve 1050 H.-1640M.da bu maaşlı sınıf yakûnu altmış bine yaklaşmıştı.

[2] Defterdarın gelir ve gideri gösteren arizasında bu hususta şöyle denilmektedir:

"Benim saadetlu pâdişahım; hazinenin iki bin kese noksanından ol kadar müzayaka çekilmezdi; lâkin tedahül olmakla bin altmış dört ve bin altmış beş senesi boş olmuş (yani evvelden tahsil edilmiş) olmağın kemal-i mertebe müzayaka bundan hasıl olur.." *Münşeat-ı Feridun, c. 2, s. 306.*

Tarhoncu bütçesi

Bu onyedinci asır ortalarında Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere iç ve dış vaziyet dolayısiyle devletin geliri, giderinden çok noksan olduğundan bazı şartlarla vezir-i âzamlığı kabul etmiş olan Tarhoncu Ahmed Paşa 1063 H. de devletin malî vaziyetini öğrenmek üzere 1053 H.-1643 M. de Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın son senesinde mütevzin olan gelir ve giderden neden dolayı giderin arttığını anlamak için bu yıllara ait on senelik defterleri tetkik ettirdi. Altı bin yük olan masraf, 1643 de beşbin beşyüz yüke indirilmiş olup 1060 H.- 1650 M. de bazı vergiler ihdasiyle varidat 5329 yük ve masraf ise 6872 yükü bulmuştu [1]

Vezir-i âzam Tarhoncu Ahmed Paşa 1063 H.-1654 M. de giderin gelirden bin altıyüz yük akçe ziyade olduğunu meydana koyarak bütçeyi muvazi yapmak için masrafları kısmağa başlayınca bu hal zavallıya çok düşman kazandırıp katline sebep olmuştur.

Köprülü Mehmed Paşa zamanındaki bütçe

Eyyubî Efendi'nin Köprülü Mehmed Paşa'nın son zamanlarında 1071 H.-1660 M. de tertip ettiği bütçeye göre [2] devlet geliri 5812 yük yani 14531 buçuk kese ve gider ise 5936 yük yani 14840 kese olup arada 124 yük (308 kese) bir açık görülüyordu; Köprülü tenkîhatı sıkı yapmış

[1] *Tarhoncu bütçesi*'nde kese beşyüz kuruş hisabiyle gelir 14503 ve gider 16400 ve açık mevcudu 1997 kese idi. Bu onyedinci asır ortalarında ve daha sonra bir kese beşyüz kuruş ve bir yük akçe iki buçuk kese, kırk bin akçe bir kese ve seksen akçe de bir kuruştu.

[2] Der beyân-ı ahvâl-ı hazine-i âmire : Cümle memalik-i mahrusa-i Osmaniyede îrad ve masraf senevî yirmidört bin yük akçedir; 5812 yük ve 70828 akçe *Âsitane*'de îrad ve masraf olup bakisi sair memalikte (eyâletlerde)ki kalemlerdedir ve burada her zaman takrîbî bu kadardır, kâh ziyade ve kâh eksik olur, ziyade tefavüt etmez; bu makamda Sultan Mehmed Han ibn-i Sultan İbrahim Han zamanında vasıl olduğumuz irad ve masrafı zikreder.

İcmal-i muhasebe-i aslî mâl

Seneviyye-i hazine-i âmire dermemalik mahrusa-i eyalât-ı Rumeli ve Anadolu an mâl-i mukataalar ve cizye-i gebran ve ziyade-i cizye-i evkaf-ı selâtîn-i izam ve vüzera-i zevi'l-ihtiram ve saire [illegible] maahû âdat-i ağnam ve celeb-keşan ve hane ve sair etrâf-ı memâlik-i mâmûre ve emval-i müteferrika-i saire-i hazine-i âmire-i mezbure elvakıa der sene 1071. fil asıl îrad-i hazine-i âmire-i emval-i mukarrere-i mezkûrîn bermucibi icmal-i defatîr-i aklâm-ı divân-ı hümayun.

hiç bir hâtır ve gönüle bakmamış olup daha sonra gelecek senelerin mukataatı satılmadığı için bu açık 1654 deki Tarhoncu bütçesi gibi bir tehlike teşkil etmiyordu.

Uzun harp senelerindeki malî durum

Köprülüler zamanından *Viyana* bozgununa kadar Osmanlı maliyesi aşağı yukarı açıksız olarak idare olunmuş ise de 1683 den îtibaren üç, dört cephede uzun süren harpler sebebiyle yeni yeni vergiler ihdas edilmiş, bu da yetmediğinden saraydaki altın ve gümüş avaniden para kesilmiş 1100 H. - 1689 M. de ikisi bir akçeye geçmek üzere mangır basılmış ve daha sonra zenginlere vergiler tarholunmuş, malî mukataaların ve hasların işliyecek olan bir sene sonraki gelirleri tahsil olunmuş ve daha sonra malî mukataalara mültezim olarak talip çıkmaması üzerine bunlar defterde mukayyed vergileri üzerinden kaydı hayat şartiyle mukataa ve hasların bulunduğu veya yakın olduğu memleketin ileri gelenlerine iltizama verilerek eyâlet ve sancaklarda bu suretle zengin âyan ve mütegallibe sınıfları türemiştir.

Bu, Eyubî Efendi bütçesinde bundan sonra varidat kalemlerinin isim üzerine muhasebe-i evvel, muhasebe-i cizye-i gebran, muhasebe-i haremeyn-i şerifeyn, mukataa-i Haremeyn-i şerifeyn, mevkufat, mukataa-i maden maa cizye-i Boğdan ve Eflâk, mukataa-i Bursa... ilâh isimleri altında her kalemin varidatı tesbit edilerek sonra da gider kısmı gösterilmektedir.

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM

XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE XVII. YÜZYILDA OSMANLI VEZİR-İ ÂZAMLARI

Sokullu Mehmed Paşa

Bu zat hakkında metinde ve Osmanlı vekayii kısmında bilhassa bu üçüncü cildin altıncı bölümünde yeter derecede malûmat verilmiş olduğundan burada tekrarlanmadı. Yalnız kitabımızın ikinci cildinde tercüme-i halinden bahsedilirken doğum yeri ve adı müretttip hatası olarak karışık kaydedilmiş olup doğrusu şöyledir :

Sokullu Mehmed Paşa Bosna'nın *Višegrad* kazasının *Rudo* nahiyesine bağlı *Sokolcviçi* köyünden olup boşnakca adı Bayo idi. Sokullu'nun *İstanbul*'da, Anadolu ve Rumeli'de cami, medrese, imaret, çeşme, han ve saire gibi bir çok hayırlı eserleri *Eyyub*'da müteaddit çeşmeleri ve darül-kurrası vardır. Kendisi *Eyyub*'da oyuncakcılar içindeki türbesinde medfundur.

Ahmed Paşa

Arnavut olup meşhur defterdar İskender Çelebi kölelerindendir. Efendisinin katlinden sonra Enderuna alınarak kapıcıbaşılık ile dış hizmete çıkmış, sonra yeniçeri ağası ve Rumeli beylerbeği olup bu tarihte vezir-i âzam Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan'dan doğmuş olan Ayşe Hanım Sultan ile evlenmiştir. Daha sonra vezirliğe terfi etmiş ve 974H.-1566M. de ikinci vezir iken pâdişahın hemşiresini alan Piyale Paşa ikinci vezir olup bu üçüncü vezirliğe indirilmiş ve bundan dolayı vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa ile yaptığı münakaşa neticesinde azlolunmuştur [1].

Ahmed Paşa bir müddet açıkta kaldıktan sonra taraftar-

[1] Bu tarihte divan-ı hümayunda Ahmed Paşa ikinci ve Piyale Paşa üçüncü vezir bulunuyorlardı. Piyale Paşa'ya İkinci Selim'in kızı Gevherhan Sultan nikâhlanmış olduğundan bundan bilistifade Ahmed Paşa, üçüncü vezirliğe indirilerek yerine Piyale Paşa gelmiştir. Peçevi tarihi, Sokullu'nun, Piyale Paşa'yı İkinci vezirliğe getirmesinin sadaret makamına yaklaştırmak olduğunu beyan ediyor; fakat Piyale Paşa 985 H.-1577 M.de vefat etmiş ve Ahmed Paşa tekrar ikinci vezir ve oradan da sadr-ı âzam olmuştur *(Peçevi, c. 1, s. 440, 441)*.

larının ricasiyle yine üçüncü vezirliğe getirilmiş ve 987 Şaban ve 1579 Ekim'de Sokullu'nun vefatiyle vezir-i âzam olmuştur.

Ahmed Paşa, altı ay kadar bu makamda bulunarak mesane hastalığından ötürü 988 Rebiulevvel 1580 Mayıs'da vefat ederek *Edirnekapısı*'na defnedilmiştir. Kendisi hırçın ve geçimsiz imiş, bunun sadareti zamanında sarayın hükûmet işlerine müdahalesi başlamış ve bu hal Ahmed Paşa'nın teessürünü mucip olmuştur; Peçevî, insaflı ve dürüst olduğunu yazıyor. Sultan İbrahim zamanında vezir-i âzam olan Sultanzade Mehmed Paşa bunun torunudur.

Sinan Paşa (Birinci defa)

Arnavut olup *İlbasan*'lıdır. 994 H.-1586 M. tarihli vakfiyesinde babasının adının Ali olduğu görülüyor*. Enderun'dan yetişerek Kanunî Sultan Süleyman zamanında *çaşnigîr* (sofracı) başlıkla sarayın bîrun (dış) hizmetine çıkmış ve daha sonra *Malatya*, *Kastamonu*, *Gazze*, *Nablüs* sancak beyliklerinde ve Erzurum beylerbeyliğinde bulunmuştur.

Sinan Paşa *Sigetvar* seferi esnasında Haleb beylerbeğisi iken 975 H.-1565 M.de *Mısır*'a beylerbeği olmuş, iki defa Yemen serdarlığına tayin edilerek mühim hizmeti görülmüştür. 979 H.-1571 M.de ikinci defa Mısır beylerbeğisi iken 980 H.-1572 M.de kubbe vezirliğiyle divan-ı hümâyuna gelip *Tunus*'un istirdadı için serdar tayin edilerek *İspanyollardan Tunus* ve *Halkulvad*'ı almıştır.

Sinan Paşa divanda üçüncü vezir iken Lala Mustafa Paşa'nın yerine İran serdarlığına tayin olunarak o tarafta bulunurken Ahmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (988 Rebiulevvel 1580 M.). Fakat İran seferinde başarılı bir iş göremediğinden ve bundan başka İran'dan istenilen yerleri şahın terk edeceği hakkındaki sözlerinin aslı çıkmadığından dolayı[1] azlolunarak yerine Fatma Sultan'ın zevci Siyavüş Paşa gelmiştir (990 Zilhicce-1582 Aralık). Sinan Paşa pâdişahın: "İstanbul zahiresine sıklet vermesin *Malkara* otlu ve sulu bir yerdir anda karar etsün,, diye emretmesi üzerine maiyetiyle[2]

* Vezir-i âzam iken bir arizasında pâdişaha "Aman devletlû pâdişahım bu edna kulları ehl-i islam oğlu ehl-i islamın ve halimce mütedeyyin geçinirüm..." demektedir varak 30 (Sinan Paşa'nın telhisleri. Top. Arşivi Revan odası kitapları No. 1943)

[1] *Peçevî tarihi, c. 2, s. 74, 75.*

[2] *Selânikî tarihi, s. 170.*

o tarafa gitti ve dört sene kalarak sonra *Şam* valiliğine tayin edildi.

Sinan Paşa 997 H. - 1589 M. de ikinci defa [1] ve 1001 H. - 1693 M. de ocaklının ısyanı üzerine üçüncü defa ve 1003 H. - 1595 M. senesinde dördüncü defa olarak vezir-i âzam olmuştur; fakat son sadareti zamanında Eflâk seferindeki mağlûbiyeti üzerine azlolunarak *Malkara*'ya sürgün edilmiş ve yerine vezir-i âzam olan Lala Mehmed Paşa'nın on gün sonra vefatına mebni taraftarlarının gayretiyle beşinci defa vezir-i âzam tayin edilmiştir (1004 Rebiulâhır ve 1595 Aralık).

Sinan Paşa bu son sadaretinde çok yaşamadı; genç hüküm dar III. Mehmed'i bizzat sefere götürmek üzere hazırlık yaparken dört ay sonra doksan yaşını (Selânikî sekseni geçkin diyor) geçmiş olduğu halde Su-i kınyeden vefat etmiştir (4 Şaban 1004 ve 3 Nisan 1596). Kabri *Divanyolu*'nda Sedefcilerde *Çorlulu Ali Paşa Medresesi* yakınındaki türbesindedir; orada bir medresesi ile Mimar Davut tarafından yapılmış bir sebili vardır.

Sinan Paşa, vezir-i âzam olmadan evvelki seferlerde mühim başarılar temin etmiş, çok para ve eşya sahibi olmuştur. Müflis bir vezirin sadaret makamını işgal etmesinin doğru olamıyacağı kanaatinde olup her işin para ile yapılacağına kaildi; beş defada sadaretinin müddeti yedi sene kadar olup ilk üç sadareti III. Murad ve diğerleri III. Mehmed zamanlarına rastlamaktadır.

Lala Mustafa Paşa mensuplarından olan Müverrih Âli, Sinan Paşa aleyhinde çok atıp tutar; garb vakanüvisleri ve kendisiyle temas eden elçiler de Sinan Paşa'nın, inadcı, hodgâm ve pek zâlim olduğunu yazarlar; hâdiselerin tetkiki Sinan Paşa'nın haris ve garezkâr ve inadcı olduğunu göstermektedir; kendisine rakip saydığı Ferhad Paşa gibi değerli bir vezirin îdam edilmesinde rolü vardır. İkinci defa sadaretten azlinde vezir olmadan evvelki vakıflarından maada sonradan yapmış olduğu bütün vakıfları hazine için zapt olunmuştur [2].

[1] Harem-i hümayun kadınları ve harem ağalarına vermiş olduğu yüz bin altın sayesinde evvelâ *Şam* valiliğine ve oradan da tekrar vezir-i âzamlığa getirilmiştir.

[2] Nişancı Paşa'ya hüküm ki

Sâbıka vezir-i âzam olan Sinan Paşa, ceddim ve babam zamanlarında vakf-

Sinan Paşa'nın doğum yeri olan İlbasan kasabasında mescidi ve tekkesi olup* bundan başka müteaddit şehir ve kasabalarda camileri vardır; Atayi, yüz yerde camilerin olduğunu yazar. Osmanlı tarihinde *Yemen fatihi* diye meşhurdur; seyyah Kutbüddin Mekkî البرق الیمانی فی الفتح العثمانی *Elberku'l-yemânî fi'l-fethi'l-Osmanî* ismiyle Sinan Paşa'nın Yemen fethine dair arapça bir eser yazarak kendisine takdim etmiştir.

Sinan Paşa, *Sabancagölü ve Sakarya nehri* vasıtasiyle *Marmara* ile *Karadenizi* birleştirmeğe teşebbüs etti ise de muharebe çıkması sebebiyle bu hayırlı teşebbüs başarılamadı 999 H. - 1591 M. senesinde *Yeni Saray*'ın (Topkapı sarayının) *Ahırkapı feneri* yakınında ve deniz kenarındaki kale burcu üzerine *Sinan Paşa* tarafından pâdişah için bir köşk ile altına bir çeşme yaptırılmıştır; köşkün mimarı Davud Ağa olup köşkün yapılması ve döşenmesi masrafını Sinan Paşa vermiştir[1].

Siyavüş Paşa

Hırvat'tır. Saraydan yetişmiş, hazine kethüdası iken 975 H. - 1567 M. de büyük imrahur olup daha sonra yani 997 H. - 1569 M. de yeniçeri ağası ve Rumeli beylerbeğisi, kubbe veziri olmuş ve bu sırada II. Selim'in en küçük kızı Fatma Sultan'la evlenmiştir. 990 H. - 1582 M. de Sinan Paşa'nın yerine birinci defa vezir-i âzam olan Siyavüş Paşa Özdemir oğlu Osman Paşa'nın İran ve Kafkasya'da bulunurken kapu kulu suvarilerine verdiği birer akçe terakkuyı kabul etmeyip divanda askerin tahkirine hedef olması sebebiyle 992 H. - 1584 M. de azl ve yerini Özdemiroğlu Osman Paşa'ya terk ederek çiftliğinde oturması emrolunmuştur[2].

edip vezir olmazdan mukaddem alıp tayin ettiği evkafına dahl olunmayıp ondan maada vezir olduktan sonra *Şam* ve *Safed* ve *Üsküp* ve *Dokakin* ve *Anadolu* ve Erzurum vilâyetlerinde Havass-ı hümayunımdan ve zuamâ ve erbab-ı timardan olup istibdal tariki ile ve âhar vechile alup vakfettiği karyeler ceman alınıp havass-ı hümayunun içün zapt olunmasın emrediüp buyurdum ki ..... Zilkade sene 998. (Mühimme defteri No. 68, s. 7).

* Top Arşivi 3533 numaralı defter.

[1] *Selâniki tarihi*, s. 289.

[2] Siyavüş Paşa Kafkas harekâtında serdar olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın tevcih ettiği vazifelerin bir kısmını fazladır diye kabul etmemiş ve bu yüzden Osman Paşa müşkül duruma düşmüş ve bu hal aynı zamanda divanda askerin îtirazını mûcib olmuştur. Bu vaziyeti pâdişah haber alınca gerek Kafkasya'daki hizmeti ve gerek Kırım hanı ısyanını bastırması dolayısiyle Siyavüş Paşa'yı azl ile Özdemiroğlu'nu vezir-i âzam yapmıştır. Peçevi, Siyavüş Paşa'nın, Özdemiroğlu'nun muvaffakiyetlerini kıskandığını yazıyor.

Siyavuş Paşa 994 H.- 1586 M. de Mesih Paşa'nın yerine ikinci defa vezir-i âzam oldu bu defa paranın mağşuş olmasından dolayı sipahilerin ayaklanması sebebiyle 997 H. de azl ve 1000 H.-1592 M. de Ferhad Paşa'nın yerine de üçüncü defa vezir-i âzam olmuş ve bir sene sonra maaş tevzii esnasında yine sipahilerin ısyanları sebebiyle kendisine uğursuzluk isnad olunup tekaüd edilerek Sinan Paşa tekrar vezir-i âzam olmuştur. Siyavüş Paşa azlinden on sene sonra vefat edip *Eyüp*'te *Sokullu türbesi*nin karşısındaki türbesine defnedilmiştir; türbesinin yanında 1011 H. - 1602 M. tarihli bir çeşmesi Edirne civarında Harmanlı'da cami, mektep ve hamamı vardır.

Siyavuş Paşa orta derecede iktidarlı mûtedil veźirlerdendi; ikinci ve üçüncü sadaretlerinde sipahilerin divanı basmaları uğursuzluğuna hamlolunarak son sadaretinde de bundan dolayı azledilmiştir.

Osman Paşa (Özdemiroğlu)

Memlûkler zamanında *Mısır*'a yerleşmiş olan bir çerkes ailesine mensup olup babası Özdemir Paşa, Osmanlı devleti hizmetinde yetişerek Beylerbeyi olmuştur; validesi tarafından Mısır'daki Abbasî halifeleri ailesine mensuptur. 933 H.-1527 M.de doğmuş, yaşı yirmiye gelmeden Mısır sancak beyleri sırasına geçmiş ve 968 H.-1561 M. de Mısır emirhaclığına tayin edilmiş [1] ve daha sonra Habeş beylerbeğisi olup 975 Cemaziyelâhır 14 Ocak 1569 da Yemen eyâletinin Yemen ve Sanâ diye ikiye ayrılması üzerine Osman Paşa Sanâ beylerbeğisi olmuştur [2]. Bu sırada Zeydî imamlarından Topal Mutahhar'ın ısyan ederek Yemen beylerbeğisi Murad Paşa'yı katletmesi üzerine her iki eyalet birleştirilerek Osman Paşa'ya verilmiştir [3].

Özdemiroğlu'nun *Yemen* serdarı Lala Mustafa Paşa'ya mensubiyeti sebebiyle Lala Mustafa Paşa'dan sonra Yemen serdarı olan Sinan Paşa'nın, Lala Paşa ile aralarının pek ziyade

[1] *Mühimme defteri, nu mara4, s. 84 sene 968.*

[2] *Mühimme defteri, numara 7, s. 197.*

[3] *Mühimme defteri, numara 7, s. 220* vezirlikle Yemen serdarı olan Şam valisi Lala Mustafa Paşa'ya gönderilmiş olan hükümden.

açık olmasından dolayı Osman Paşa öldürüleceğinden korkarak kaçıp *İstanbul*'a gelmiş ve Sinan Paşa tarafında aleyhine yazılmış olduğu için Sokullu Mehmed Paşa kendisine yüz vermemiştir. Bir müddet sonra Lala Mustafa Paşa'nın ricasiyle Özdermiroğlu bazı sancak ve eyâlet valiliklerinde hizmet ettikten sonra 985 H.- 1577 M. senesinde *Diyarbakır* beylerbeğisi bulunurken, İran serdarı tayin edilen Lala Mustafa Paşa maiyyetine verilmiş ve *Şirvan*'ın işgali üzerine vezirlikle *Şirvan* beylerbeğisi olmuştur (986 H.- 1578 M.).

Özdemiroğlu Osman Paşa, burada iken cesaretine inzimam eden yüksek kumanda ve sevkülceyş hareketleriyle İran kumandanlarından Oruç Han, İmamkulu Han ve şehzade Hamza Mirza ile yaptığı müthiş muharebelerde az bir kuvvetle galebe çalmış ve bundan sonra *Derbend*, *Şirvan* ve *Şemah* taraflarında o tarafın hanlarına ve beylerine galebe ederek elde ettiği onyedi kalenin anahtarlarını *İstanbul*'a göndermiştir.

Osman Paşa'nın yaptığı muharebelerin en müthişi 18 Rebiulâhır 991 ve 1583 Haziran'da İmamkulu Han ile meş'aleler yakılarak gece de devam eden savaştır ki *meş'ale savaşı* adiyle meşhurdur.

Özdemiroğlu bundan sonra *Şirvan*'ı tahkim ederek 1583 aralıkta *kuzey Kafkasya*'dan *Kuban*, *Kerç boğazı* yoluyla *İstanbul*'a gelirken *Kefe*'de bulunduğu sırada muhalefete kalkan Kırım hanı Mehmed Giray ile otuz yedi gün harp ederek pek az kuvvetle onu bertaraf etmeğe muvaffak olduktan sonra Kılıç Ali Paşa'nın *Kefe*'ye getirdiği kadırgalara binerek *İstanbul*'a gelmiş ve ikinci vezir makamına oturduktan sonra Siyavüş Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (992 Zilhicce 1584 Aralık) [1].

Osman Paşa, vezir-i âzam oluşundan bir ay sonra İran

[1] Rivayete göre Üçüncü Murad daha evvelden vezir-i âzam yapmak istemişse de içkiye düşkünlüğünü duyduğundan dolayı tereddüd etmiş ve İran seferinden dönüşte huzuruna kabul ederek görüştükten sonra çıkmış. Bunun üzerine pâdişah Babü's-saade ağasına, Osman Paşa'nın mükeyyifata düşkün olduğu hakkında bir şüphemiz vardı, vezir-i âzam olunca divan süremez demişlerdi; elhamdülillah o şüphem zâil oldu ; dört saat karşımda durdu, konuştu, hiç bir emare görülmedi, Keyif olsa kesilirdi ve içkiye düşkün olsa vaziyetinde değişiklik olurdu demiştir *(Peçevi, c. 2, s. 93)*

seferine hareket ederek Çağalazade Sinan Paşa kumandasiyle sevkettiği kuvvetlerle İranlılara karşı kazandığı muvaffakiyet üzerine *Tebriz*'i zabtedip iyice tahkim ile asker koymuş ve bir müddet sonra da devam etmekte olan hastalığı neticesinde *Tebriz*'de vefat etmiştir (993 Zilhicce 1585 Aralık); ölümünde altmış yaşında idi; Osman Paşa İstanbul'da Sultan Selim civarında bir medrese yaptırmış ve daha sonra Kösem Valide Sultan buraya bir minare ilâve ederek camie çevirmiştir [1].

Özdemiroğlu'nun yerine vasiyyeti mûcibince serdarlık Çağalazade Sinan Paşa'ya verilmiş ise de sonradan Ferhad Paşa ikinci defa İran serdarlığına tayin edilmiştir [2].

Özdemiroğlu Osman Paşa *Kafkasya*'dan döndükten sonra pâdişah tarafından kabul edilerek bütün muharebelerini ve başından geçen hâdiseleri dört saat süren bir görüşmede anlatmıştır. Osman Paşa, Orus Han ile yaptığı muharebeyi ve bunun nasıl esir edilip öldürüldüğünü anlattığı sırada III. Murad başındaki otaga (sorguç) yı çıkarıp kendi eliyle Osman Paşa'nın başına takmış Hamza Mirza ile olan cengi anlatınca berhûdar ol diyerek belindeki hançeri çıkarıp Paşa'nın beline takmış ve İmamkulu ile olan *meş'ale* cengini tafsil ederken mütehayyic olan Pâdişah bir otaga daha takmış ve en son üç, dört bin kuvvetle Kırım Han'ı Mehmed Giray'ın yüzbin kişilik Tatar kuvvetine karşı galebesini anlattığı zaman bu halden büsbütün heyecana gelen Pâdişah ellerini kaldırıp :

- İki cihanda yüzün ak olsun; Allah senden razı olsun; dünyalar durdukça durasın, dedikten sonra saray ağalarına Osman Paşa'yı baştan aşağı giydirip atlanmasını emretmiştir. Özdemiroğlu'nun, uğurunu deneyerek muharebelerde bindiği siyah atı meşhurdur[3]

[1] *Hadikatü'l-cevami*, *c. 1*, *s. 217.*

[2] Osman Paşa, vefatından evvel yerine Çağalazâde'nin vezir-i âzamlığını vasiyyet etmişti; fakat Hoca Sadeddin Efendi çok isabetli olarak *Ferhad* Paşa'nın vezir-i âzam olmasını tavsiye eylemiş. Pâdişah tereddüt edip her ikisini de yapmayarak mühr-i hümayunu Mesih Paşa'ya verdi *(Hammer-Atâ Bey tercümesi)*, *c. 7*, *s. 147.*

[3] *Âli* (basılmamış son cilt), *varak 275 b ve ondan naklen Peçevî*, *c. 2*, *s. 81.*

Mesih Mehmed Paşa (Hâdım)

Ak'ağalardan olup saraydan (Enderundan) yetişmiş, hazinedarbaşı iken 8 Cemaziyelâhır 982 ve 1574 Ekim'de Hüseyin Paşa'nın yerine *Mısır* beğlerbeğisi olmuştur[1]. Mesih Paşa beş sene kadar *Mısır*'da kalmış bazan sertlikle ve bazan da yumuşaklıkla burasını güzel idare etmiş bu eyi idaresi sebebiyle vezirlik verilmiş ve sonra *İstanbul*'a getirilerek ikinci vezir olduğundan yerine Mısır valiliğine harem-i hümayun hazinedar başısı Hadım Hasan Ağa tâyin olunmuştur[2]. Mesih Paşa 993 H. - 1585 M. Aralıkta Özdemiroğlu'nun yerine vezir-i âzam olmuştur.

Mesih Paşa, 994 Rebiulâhır ve 1586 Nisan'ında reisülküttab Hamza Efendi'nin azlini Pâdişaha telhis edip iptida muvafakat ve sonra müsaade edilmeyüb "sana lazım olan biz nasp ettiğimiz kimseleri kullanmaktır" cevabını alınca * *istiklâli olmayan vezir-i âzam iş göremez* diyerek istifasını verip tekaüd edilmiştir. Sadareti dört ay kadar olup 1000 H.-1592 M.de vefat ederek camiinin yanındaki üstü açık türbeye defnedilmiştir. 994 H.-1586 M. tarihinde yapılan camii Fatih civarında *Hırka-i Şerif* taraflarında olup fevkanidir ve altında çeşmesi vardır. *Mısır*'da da bir medresesi vardı; tercüme-i halinin tetkikinden iyi idareli vakur ve ciddî olduğu anlaşılıyor. Sözü bir kere söylerdi.

Siyavuş Paşa (ikinci defa)

Mesih Paşa'nın istifası üzerine 994 H.-1586 M.de ikinci defa vezir-i âzam olup 997 H.-1589 M.de sipahilerin ısyanı esnasında Pâdişahın musahibi beylerbeği Mehmed Paşa'nın katlini müteakip hâdiseyi önlemediğinden dolayı azledilerek yerine Koca Sinan Paşa gelmiştir.

Sinan Paşa (ikinci defa)

Siyavüş Paşa'nın yerine ikinci defa 997 H. - 1589 M. de Vezi-i âmzar olup 999 H.-1591 M. senesinde azlolunarak *Malkara*'ya gönderilip yerine Ferhad Paşa vezir-i âzam olmuştur.

[1] *Âli*, *Peçevî* ve *Hadikatü'l-vüzera* ve onlardan naklen diğer eserlerde İkinci Selim zamanında sarayda kilercibaşı iken kilerin yanmasına mebni kiler ihtiyacını temin için Mısır beylerbeğisi tayin edildiğini yazıyorlarsa da Mühimme defterindeki kayıt (defter 26, s. 230) metindeki şekildedir.

[2] *Mühimme defteri 43, s. 9*, sene 988 H. Bu, Hasan Ağa 1006 H. - 1597 M. de vezir-i âzam olan Hadım Hasan Paşa'dır.

* *Âli, c. 2, s. 295.*

Ferhad Paşa (birinci defa)

Arnavuddur, Enderun-ı hümâyundan yetişmiş, kapıcıbaşılıkla buradan çıkmıştır. *Sultan Süleyman Kanunî* Ferhad Ağa'ya teveccüh ve itimat göstermiş olduğundan pâdişahın *Sigetvar*'da vefatı üzerine nâşı Ferhad Ağa'nın nezareti altında *İstanbul*'a naklolunmuştur.

Ferhad Ağa daha sonra büyük imrahur olup 989 H.-1581 M. de buradan yeniçeri ağalığına tayin olunmuştur; aynı senede şehzade Mehmed'in sünnet düğününde saraydan yeni çıkan kapıkulu suvarilerinden bazılarının, bulundukları mahalle fahişe getirip eğlendikleri sırada bir bölük yeniçeri ile *şehir subaşısı*'nın bunların odalarını basarak arbede çıkarması ve yeniçeri ağasının müdahalesi üzerine iki suvarinin ölümüyle kavga basılmıştı; fakat iki kişinin ölümüne sebebiyet verilmesinden dolayı vezir-i âzam Sinan Paşa kızarak Ferhad Ağa'yı tahkir edip azlettirdiğinden dolayı araları açılmıştır (990 Receb 3 ve 1582 Ağustos) [1].

Ferhad Ağa, beş ay kadar açıkta kalarak Sinan Paşa'nın sadaretten azlinden yirmi yedi gün sonra Rumeli beylerbeğisi İbrahim Paşa'nın kubbe veziri olması üzerine 990 Zilhicce 1583 Ocak'da onun yerine beylerbeği tayin edilip arkasından da vezir-i âzam Siyavüş Paşa'nın tavsiyesiyle ve dördüncü vezirlikle *İran*'a serdar tayin edilmiştir (991 H.- 1583 M.) [2].

Ferhad Paşa bu serdarlıkta muvaffakiyetler elde etti ve kendisi *İstanbul*'a gelerek serdarlık Özdemiroğlu Osman Paşa'ya verildi ve Osman Paşa'nın ölümünden sonra 994 H.-1586 M. de ikinci defa İran serdarı oldu; *Tebriz*'i merkez yaptı, *Gence* eyâletini aldı; İran şahı birinci Abbas ile sulh yaparak bir çok memleketlerin Osmanlı ülkesine ilhakına sebep oldu ve rehin

[1] Vak'a esnasında yeniçeri ağasının *At meydanı*'na yetişmesi üzerine yeniçeriler suvarilere saldırıp içlerinden ikisini öldürdüklerini bizzat gören vezir-i âzam Sinan Paşa, Ferhad Ağa'yı yanına çağırarak: "a bire kara köpek niye geldin ? iki kana sebep oldun yıkıl git" diye kovmuş ve pâdişaha arzederek onun yerine mir-i âlem Firenk Yusuf Ağa'yı yeniçeri ağası yaptırmıştır.

[2] Atâyi *Şakayik zeyli*'nde 990 Şaban'ında (1582 Eylül) Rumeli Beylerbeğisi ve aynı sene Zilhiccesinde (1583 Ocak) vezir olduğunu yazıyor *(s. 376, 377)*.

olarak Şah Abbas'ın biraderinin oğlu Haydar Mirza'yı *İstanbul*'a getirdi; bu mühim başarıları sebebiyle ünlü vezir olarak tanındı.

Ferhad Paşa 999 Şevval ve 1591 Ağustos'da Sinan Paşa'nın ikinci defa vezir-i âzamlıktan azli üzerine ikinci vezirlikten sadr-ı âzam oldu; hasmı olan Sinan Paşa hakkında lütûfkâr davrandı, hattâ padişah, kendisine aleyhdar olanların gözlerine mil çekmesine müsaade etti ise de o bunu yapmadı. Ona karşı hürmet gösterdi ise de kindar olan Sinan Paşa bunu takdir etmedi.

Ferhad Paşa 1000 senesi Cemaziyelâhırında (1592 M. de) Sinan Paşa tarafından bazı kusur isnadı ve yalan söylemekle itham edilerek azlolunup [1] yine ikinci vezirliğe iade olunarak yerine Siyavüş Paşa üçüncü defa vezir-i âzam oldu.

1003 H. - 1595 M. de üçüncü Murad'ın vefatı ve üçüncü Mehmed'in cülûsu sırasında vezir-i âzam bulunan Sinan Paşa'nın Avusturya cephesinde bulunmasına mebni Ferhad Paşa sadaret kaymakamı olduğundan düşmana karşı muvaffaliyetsizliği görülen Sinan Paşa'nın azli üzerine Ferhad Paşa ikinci defa vezir-i âzam olmuştur. Ferhad Paşa bu sırada ısyan halinde bulunan Eflâk voyvodası Mihal üzerine gitmiş ve Eflâk yakasına geçmek üzere köprü kurdurduğu sırada *İstanbul*'daki Sinan Paşa taraftarlarının Mihal Voyvoda ile ittifakı vardır diye çevrilen entrikaları üzerine sebepsiz olarak azledildiğinden başka katline de irade çıkmıştır (1003 Şevval ve 1595 Temmuz).

Ferhad Paşa adamları vasıtasiyle keyfiyetten haberdar olunca *İstanbul*'dan gönderilen memur gelmeden evvel mühr-i hümayunu vezir satırcı Mehmed Paşa'ya teslim ederek gizli

[1] 999 H.-1591 M. de *Erzurum* halkı kalede bulunan nöbetçi yeniçerilerin fenalıklarından şikâyet etmeleri üzerine bunların *İstanbul*'a kışlalarına gelmeleri emrolunmuştu. Bu halden şımaran Erzurum halkı yeniçerilerin üzerlerine hücum ederek bir an evvel çıkmağa zorlamışlar ve bundan dolayı aralarında çarpışma olmuştu. Bunu *İstanbul*'daki yeniçeriler duyunca 1000H.-1592 M. de divanda çorba içmiyerek bizi kırdırmağa emr-i şerif gönderilmiş pâdişahımız bu hale vakıf mıdır ? diye söylenmişler. Pâdişah bu çorba içmemenin neden ileri geldiği vezir-i âzam Ferhad Paşa'dan sorulmuş, o da ağalarından şikâyetleri vardı azledilerek yatıştırıldı cevabını yollamış. Sonradan işin hakikatı anlaşılması üzerine azlolunmuştur. *(Şakayik zeyli, Atâyi, s. 380).*

yollardan süratle *İstanbul*'a gelip kendisine ait olan *Metris çiftliği*'ne saklanmış ve gizlice pâdişahın vâlidesi Safiye Sultan'ı elde ederek ölümden kurtulup çiftliğinde oturmasına müsaade çıkmıştır.

Ferhad Paşa'nın hasmı olan Sinan Paşa, fırsatı kaçırmıyarak bunun katli için faaliyete girişmiş ve nihayet zavallı Ferhad Paşa birgün çiftliğinden alınarak *Yedikule*'ye götürülüp boğulmuş ve cesedi *Eyüp*'teki türbesine defnedilmiştir (1004 Safer 5 ve 1595 Ekim). İki defada sadareti on dört ay kadardır.

Ferhad Paşa kendisine her verilen vazifede başarı göstermiş olan onaltıncı yüzyıl sonlarında gelen liyakatlı vezirlerdendi; gerek sadareti ve gerek sadaret kaymakamlığı esnasında rakibi olan Sinan Paşa'nın tahrikiyle kapıkulu ocaklarının hücumuna maruz kalmıştır. Son sadaretinde ve 1595 senesinde günden güne büyümekte olan Eflâk ısyanını bastıracağına şüphe yokken Eflâk sınırını geçmeğe hazırlandığı sırada azledilip katli için emir verilmesi Eflâk işinin felâketle uzamasını intac etmiştir. Doğru ve açık sözlü asabi olup değerli bir vezir olduğunu muasırları müttefikan beyan etmektedirler. Katli için çalışanların sözlerinin iftira olduğunu sonradan anlayan III. Sultan Mehmed pek müteessir olmuştur [1]. Kumkapı'da *Musallâ mescidi* denilen mescidi Halvetiye şeyhlerinden Mahmud Efendi için yaptırmıştır. Türbesinin kapısı üzerindeki kitabenin üç beyti :

Rıhlet etti dâr-ı ukbây-ı bekaya şadman
Sadr-ı âzam Fatih-i mülk-i Acem cennet-mekân
İki gez serdar olup İrânu Turan fethine
Surh serler bâşına tenk oldu Şiraz Isfahan
Mevtinin ilham ile ilmî dedi tarihini
Eyledi Ferhad Paşa adın-i âlide mekân

1004

[1] Ferhad Paşa'nın katli dolayısiyle Naima, *Kelâm-ı munsifâne* başlığı altında şunları yazıyor :
"Merhum Ferhad Paşa'nın Acem seferlerinde bu kadar hizmeti ve şah oğlunu getirip âdâya bu mertebe hakareti mukabelesinde bu vech ile mükâfat olundu. Merhum Sultan Murad Han Paşây-ı merhumun kadrini bilip daima himâyet ederdi; lâkin Sultan Mehmed Han, safdil ve derun, hiyle ve hud'a vadilerine henüz gayri mütefattın olmağla gareza mebni mısannâ kelimâta îtimad buyurup ahval böyle oldu" *(c. 1, s. 125)*.

Siyavüş Paşa (üçüncü defa) Ferhad Paşa'nın birinci defaki sadaretinden azlinde üçüncü defa vezir-i âzam olmuş ve 1001 H.-1593 M. de yerini üçüncü defa vezir-i âzamlığa getirilen Sinan Paşa'ya terk etmiştir.

Sinan Paşa üçüncü defa) Siyavüş Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuş ve 1003 H.-1595 M. de azlolunup Ferhad Paşa ikinci defa o makama getirilmiştir.

Farhad Paşa (ikinci defa) 1003 H.-1595 M. de Sinan Paşa'nın yerine vezir-i âzam olarak *Eflâk* seferine gitmiş ise de daha harekâta başlamadan tayininden altı ay sonra 1003 Şevval ve 1595 Temmuz'da azl ve yukarıda umûmî tercüme-i halinde görüldüğü üzere katledilmiştir (1004 Safer 1595 Ekim) katlinde, Sinan Paşa'nın teşvikiyle sadaret kaymakamı Damat İbrahim Paşa'nın medhali vardır.

Sinan Paşa (dördüncü defa) Ferhad Paşa'nın yerine 1003 Şevval 1595 M. de vezir-i âzam olup âsi *Eflâk* voyvodası üzerine gitmiş ise de mağlûp olduğundan dolayı azlolunarak *Malkara*'da ikamete memur edilip yerine Lala Mehmed Paşa getirilmiştir (1004 Rebiulevvel 16 ve 1595 Kasım).

Lala Mehmet Paşa *Manisalı* olup *Manisa'nın Marmara* kasabasına bağlı bir köydendir, zeamet sahibi bir türkün oğludur. Üçüncü Murad, *Manisa* valisi iken onun maiyyetinde divan çavuşu olup Tekeli Mehmed Çavuş diye meşhurdu; Murad, Pâdişah olunca kendisini bazı hizmetlerde kullandırmış ve 990 H.-1582 M. de Şehzade Mehmed *Manisa* valisi olunca onun yanına verilmiş ve sonra şehzadenin tayası ile evlenmiş ve bu suretle maiyyetinde lâlası ve defterdarı olmuştur.

III. Mehmed hükümdar olunca lalasını vezir yapmış ve divanı hümayunda bulunurken Sinan Paşa'nın dördüncü defaki azlinde vezir-i âzam olmuştur (1004 Rebiülevvel 16 ve 1595 Kasım). Lala Mehmed Paşa bir defa divan-ı hümayuna riyaset edebilip, şîrpençeden hastalanarak yatmış ve sadarete tayininin onuncu günü vefat ederek *Vefa camii* mezarlığına defnedilmiştir. On iki senede çavuşluktan hükûmet reisliğine kadar çıkmıştır.

Sinan Paşa (beşinci defa)

Lala Mehmed Paşa'nın vefatı üzerine saraydaki ve İstanbul'daki taraflarının tesirleriyle beşinci defa vezir-i âzam olmuş ve dört ay sonra yani 1004 Şaban ve 1591 Nisan'da doksan yaşını haylıca geçmiş olduğu halde vefat etmiştir.

İbrahim Paşa (Damat)

O devri bilen ve gören Alî c. 2, s. 345 ve Peçevî tarihi müellifi İbrahim Efendi ile [1] Nevîzâde Atayî Hadikatü'l-vüzera ve Enderun tarihleriyle onlardan nakil yapanlar ve İngiltere elçisi Lello'nun muhtırasında Bosnalı olduğunu [2] ve Hammer tarihi ise Kanije'li olduğunu [3] yazarlar İbrahim 938 M.-1531 M.de Enderuna alınmış ve yetiştirilerek 982 H. - 1574 M. de silâhdar ve III. Murad'ın cülûsunda rikâbdar bulunurken 987 H. - 1579 M.de yeniçeri ağalığiyle saraydan çıkmış 989 H. - 1581 M. Rumeli beylerbeğisi bir sene sonra vezir olmuştur; yetişmesinde üçünüc Murad'ın musahibi beylerbeği Mehmed Paşa'nın himmeti vardır.

İbrahim Paşa, *Mısır*'ın karışık durumu üzerine 991 Rebiülevvel ve 1583 Nisan'da Mısır valiliğine tayin edilerek deniz yoluyla ve kaptân-ı derya Kılıç Ali Paşa refakatinde *İskenderiye*'ye gönderilmiştir. İbrahim Paşa *Mısır*'dan *İstanbul*'a davet edilip kara yoluyla gelmiş ve *Suriye*'de bulunurken ısyan halinde olan Dürzileri iyice tedib etmiş ve *İstanbul*'a geldikten sonra III. Murad'ın en büyük kızı Ayşe Sultan'la evlenerek divanda ikinci vezir olmuştur [4].

İbrahim Paşa, ikinci vezir bulunduğu sırada Ferhad Paşa'nın azlinden sonra vezir-i âzam olacağını ümit ederken umduğuna nâil olamıyarak o makama Sinan Paşa getirildi, Sinan Paşa'nın tekrar azlinde sadarete Lala Mehmed

[1] *Peçevî, c. 2, s. 284.*

[2] Bosnalı devlet adamları hakkında tetkikat yapanlar, İbrahim Paşa'nın *Bosna*'da *Yepçe* veya *Jepçe* kazasına bağlı *Novişehir*'den olduğunu beyan ediyorlar.

[3] "... İşte Pâdişaha damad ve sadr-ı âzam olan *Kanije*li İsklavun İbrahim..." *Hammer, c. 7, s. 234.*

[4] İbrahim Paşa'nın *Mısır*'da Derviş Bey isminde bir sanatkârla Kuyumcu müteferrika İbrahim Bey'e yaptırıp *İstanbul*'a gelirken getirmiş olduğu altından yapılmış fevkalâde kıymetli taht, pâdişah cülûslarında kurularak cülûs tebriki yapılırdı. Bu tahtın yalnız altını seksen bin duka kıymetinde idi *(Hammer-Atâ Bey tercümesi, c. 7, s. 122).*

ve ondan sonra beşinci defa Sinan Paşa tayin olunmuştur. İbrahim Paşa'nın vezir-i âzam yapılmamasının sebebi Ferhad Paşa'nın haksız olarak katline sebep olmasından ötürü III. Mehmed'in kendisine muğber olmasından ileri gelmişti.

İbrahim Paşa nihayet 1004 H. - 1596 M. de Sinan Paşa'nın vefatı üzerine vezir-i âzam tayin edilmiş ve *Haçova* meydan muharebesini müteakip azlolunarak yerine Hoca Sadeddin Efendi'nin tavsiyesiyle Çağalazade Sinan Paşa vezir-i âzam olmuştur. Sebepsiz olarak azledilen İbrahim Paşa kırk beş gün sonra ordu ile *İstanbul*'a dönerken *Harmalı* mevkiinde Pâdişahın, validesi Safiye Sultan'dan aldığı mektup üzerine ikinci defa vezir-i âzamlığa getirilmiştir (1005 H. - 1596 M.).

İbrahim Paşa ilk iş olarak selefi Çağalazade'yi *Gelibolu* yoluyla *Akşehir*'e sürgün ettirdiği gibi Çağala'nın sadarete getirilmesine sebep olan Hoca Sadeddin Efendi'yi de hocalıktan azlettirip hiç bir işe ve ulema silsilesine müdahale etmemesi hususundaki Pâdişahın iradesini bildirmiştir.

İbrahim Paşa, Pâdişah tarafından Avusturya serdarı olarak *Belgrad*'da bırakılan Sokulluzade Hasan Paşa'yı, Çağalazade'ye mensuptur diyerek başka mahalle naklettirip onun yerine *Ongürüs* (Macaristan) cephesi serdarlığına genç ve tecrübesiz olan Satırcı Mehmed Paşa'yı tayin ettirmek gibi büyük bir isabetsizlik yaptı; hattâ Satırcı Mehmed Paşa bu hususdaki acz ve kudretsizliğini arz ederek özür dilediyse de kabul edilmedi.

Satırcı Mehmed Paşa'nın bir iş görememesi ve Kırım kuvvetlerinin sefere gelmemeleri ve *Hacova* zaferinden sonra Kırım hanı olan Fatih Giray'ın yerine vezir-i âzamın tesiriyle Gazi Giray'ın tekrar Kırım hanı olduktan sonra Fetih Giray'ı öldürmesi gibi sebeplerden müteessir olan Üçüncü Mehmed bütün bunların İbrahim Paşa'nın hatasından ileri geldiğini anlayarak [1] sadaretten azledip yerine validesi Safiye Sultan'ın

[1] Sultan III. Mehmed, Kırım hanı Fetih Giray'ın katline sebep olduğu için İbrahim Paşa'ya muğberdi. Bir gün ikindi vakti şeyhü'l-islâm Sunullah Efendi'yi davet ederek, sadareti başkasına vermek isterim, kime tevcih edeyim? demiş şeyhü'l-islâm İbrahim Paşa kulunuzun azlini mûcib kusuru var mıdır ? diye sorunca pâdişah, cürmüne nihayet yoktur. Ezcümle Gazi Giray'ı hanlığında ibka için ayak direyip Fetih Giray gibi bir

tesiriyle Hadım Hasan Paşa'yı tayin etti ve İbrahim paşa'nın *Üsküdar*'da *Salacık* iskelesi yakınındaki bahçesinde oturmasını emreyledi (1006 Rebiulevvel ve 1595 Kasım) [1].

Az müddet sonra Hadım Hasan Paşa'nın azl ve katli üzerine Pâdişah, İbrahim Paşa'yı tekrar vezir-i âzam yapmak istediyse de İbrahim Paşa'ya aleyhdar olan Hoca Sadeddin Efendi'nin telkini ile Cerrah Mehmed Paşa'yı o makama getirmiştir.

İbrahim Paşa 1007 Cemaziyelâhır ve 1599 Ocak'da Cerrah Mehmed Paşa'nın yerine üçüncü defa vezir-i âzam ve Avusturya seferine serdar-ı ekrem tayin edildi; o seneki harekâtta mühim bir iş görememiş ise de o kış *Belgrad*'da kalarak ertesi sene yani 1009 H.- 1600 M. de *Estergon*'u geri almak üzere giderken sâbık *Budin* beylerbeğisi Tiryaki Hasan Paşa'nın, *Kanije*'deki düşman kuvvetlerinin orduya ve etrafa zararlarından bahsetmesi üzerine o tarafa giderek Avusturya kuvvetlerini mağlûp etttikten sonra *Kanije*'yi zabtedip muhafazasını Tiryaki Hasan Paşa'ya vermiştir.

İbrahim Paşa seferden avdette yine *Belgrad*'da kışlayarak [2] ilkbaharda çadıra çıktığı sırada hastalanarak vefat etmiştir (1010 Muharrem 1601 Temmuz) naşı *İstanbul*'a nakledilerek şehzade camii harimine defnedildi. Üçüncü Mehmed zamanında üç def'ada beş sene vezir-i âzamlık etmiştir. *Şehzade camii*'nin karakol tarafından avluya girilecek kapısının yanındaki muattal çeşme 1012 H.- 1603 M. de İbrahim Paşa'nın ruhu için zevcesi Ayşe Sultan tarafından yaptırılmıştır [3].

vücudun ifnasına sebep olması cürm-i azim değil midir ? diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Sunullah Efendi, yol ikinci vezir Cerrah Mehmed Paşa'nın değil midir ? deyince Sultan Mehmed, öyle amma onun tedbir ve tasarrufu yoktur diyerek bir çok hediyeler ve altınlarla Safiye Sultan ile etraftaki adamlarını ele almış olan Hadım Hasan Paşa, vezir-i âzam olmuştur *(Peçevî, c. 2, ve Naima, c. 1, den hulâsa)*.

[1] *Hasan bey Tarihî, s. 272* Nur-ı Osmaniye nushası No. 3105.

[2] İngiltere elçisi Lello, muhtırasında İbrahim Paşa'nın, her işe müdahale ederek bütün tayin ve azilleri elinde tutan Valide Safiye Sultandan şikâyet etmesi üzerine muvaffak olmasına rağmen İstanbul'a gelmesine müsaade edilmeyerek teessüründen vefat ettiğini yazıyor *(Orhan Burian tercümesi)*.

[3] *İstanbul Çeşmeleri* (İbrahim Hilmi Tanışık), *c. 1, s. 54.* ve *Hakikatü'l-Cevamî, c. I, s. 16.*

İbrahim Paşa, hîlekâr, sözüne îtimat edilmez iki yüzlü karaktersiz yerine göre bön ve ebleh ve yerine göre de kurnaz bir vezirdi; içinden pazarlıklı olup ağlayanla ağlar, gülenle güler-di, müdaracı idi ; işine göre hem öldürür ve hem de ağlardı [1]. Hapsettireceği kimseyi, bu hususlarda adamı olan Alaca Mehmed'e gizlice söyler, hapsettirir, sonra bundan şikâyet edilince inkâr ile haberi olmadığından bahseder ve Alaca'yı çağırıp tehdit eder, salıverilmesini emreder fakat aynı zamanda aralarındaki işaret mûcibince baş parmağını avucunun içine alarak bu işaretle sıkı sıkıya hapset diye îma ederdi. Bu halleriyle beraber irtikâp ve irtişası yoktu, güler yüzlü ve cömertti: orduyu zabt ve rabtta son derecede dikkatli idi; emrine muhalif en ufak bir harekete kimse cesaret edemezdi; Koca Sinan Paşa'nın tahakkümünden bıkan devlet erkânı bunun sadarete gelmesiyle sevinirlerdi. Kendisini ileri çeken efendisi Beğlerbeği Mehmed Paşa ile İran serdarı Koca Ferhad Paşa'nın ölümlerinde âmil olması sebebiyle tarihin haklı olarak muahazesine hedef olmuş ve *Kanije*'nin zabtiyle de başarılı bir vezir olarak tanınmıştır. Peçevî tarihi karakterini zikrederek bir haylı menakıbını yazmıştır.

Çağalazade Yusuf Sinan Paşa

Mesina'lı kaptanlardan meşhur Viskond Çağala'nın oğlu olup hiristiyan adı Don Sipion'dır; validesi Osmanlıların *Dalmaçya* sahilindeki *Nova* hisarı dizdarı (kale muhafızı kumandanı) nın kızı iken frenklere esir düşerek Çağala ile evlenmiştir [2] Kaptan Çağala, on iki yaşında bulunan oğlu Don Sipion ile *Mesina*'dan *İspanya*'ya giderken 18 Mart 1561 de Türk levendleri tarafından yakalanarak Sultan Süleyman'a takdim edilmiş ve Sipion saraya alınarak Yusuf Sinan adı verilip yetiştirilmiş ve babası olan Çağala da Hammer'in kaydına göre *İstanbul*'da kendini zehirlemek suretiyle ölmüştür [3].

Yusuf Sinan sarayda yetiştikten sonra pâdişah silâhdarı olmuş ve 981 Rebiülâhırin üçünde (2 Ağustos 1573) de yeniçeri ağalığiyle enderundan çıkmış, sonra *Van* ve 991 H.-1583 M.de Ferhad

[1] *Peçevi tarihi, c. 2, s. 224 ilâ 231.*

[2] *Tuhfetü'l-kibar* (Bahriye matbaası basması), *s. 99.*

[3] *Hammer, c.8, s.289* yine Hammer tarihi, *c. 6,s. 126, 281* de Sinan'ın *Cerbe* muharebesi esnasında esir düştüğünü yazıyor.

Paşa'nın serdarlığında vezirlikle [1] *Revan* ve 994 H. - 1586 M. de *Bağdad* beylerbeğiliklerinde bulunmuştur. Van beylerbeğisi iken Özdemiroğlu Osman Paşa ile İran seferinde hizmet ile *Tebriz*'i zabtetmiş ve 993 H. - 1585 M. de Osman Paşa'nın ölümünden sonra vasiyyeti mûcibince bir aralık vekâleten İran serdarı oldu ise de sonradan serdarlık ikinci defa Ferhad Paşa'ya verilmiştir.

Çağalazade bundan sonra *Bağdad* valiliğine gönderilmiş ve oradan *Erzurum* valiliğine tayin edilerek 999 Ramazan ve 1591 Temmuz tarihinde *Uluc* (Venedikli) Hasan Paşa'nın ansızın vefatı üzerine kaptan paşa olmuştur[2]. Sinan Paşa 1003 Cemaziyelevvel 18 ve 1595 Mart tarihine kadar bu hizmette kaldıktan sonra kubbe vezirliğine getirilmiştir.

Çağalazade Sinan Paşa, pâdişahla beraber *Eğri* seferinde bulunup ordunun sağ kol kumandanı idi. Yaptığı taarruzlarla yarım saatte düşmanın yirmi bin kişilik kuvvetini imha edip hemen kaybolmuş olan *Haçova* muharebesinin kazanılmasına sebep olduğunu kendisi bizzat pâdişaha arzederek Hoca Sadeddin Efendi ile kapıağası Gazanfer Ağa'nın tavsiyeleriyle İbrahim Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur. 1005 Rebiulevvel ve 1596 Kasım) [3].

[1] *Peçevi*, Lala Mustafa Paşa serdarlığında vezir olduğunu yazıyor, *c. 2, s. 284.*

[2] Serhadd-i Mansûre'de vezaret ile serdarlık hizmetinde olan Çağalazâde Sinan Paşa (Efrenciyyü'l-asıl derya fenninde mahareti ve korsan zadeliği vasıtasiyle vezaretle kaptanlık ferman olundu) *Selâniki*, s. 292.

[3] Sinan Paşa, düşmanın inhizamını müteakip vezir-i âzam İbrahim Paşa'dan evvel pâdişahın huzuruna girip " bu fethe kulunuz sebep olmuştur" demiş. Hoca Sadeddin Efendi ile kapı ağası da arzusına müsaade olunmasını söylemişler ve pâdişah muvafakat eder yollu îma ile sükut etmiş ve o da vezir-i âzam oldum sanmış; fakat pâdişah sonradan îmasına nâdim olarak sadaret mührünü İbrahim Paşa'dan almamış; bu halden dolayı Hoca ile kapı ağası mahcup vaziyette düşmüşlerdi. Bunun üzerine Hoca Sadeddin mührün Sinan Paşa'ya verilmemesinin sebebini Gazanfer Ağa'dan sormuş. O da pâdişah evvelki muvafakatine nâdim olmuştur deyince hoca efendi kızarak çünkü İbrahim Paşa'yı azletmek muratları değildi dün Sinan Paşa'nın iltimasına müsaade edilmemeli idi ; bir günde rücû iyi değildir, sonra bir fitne kopar demiş. Bu sözü mirahor Ahmed Ağa ile pâdişaha duyurmuşlar ve o da istemiyorek mührün Çağalazâde'ye verilmesini emreylemiş ve böylece Sinan Paşa vezir-i âzam olmuş. *(Peçevî ve Naima tarihlerinden hulâsa)*

Çağalazade Sinan Paşa, meydan muharebesini müteakıp askeri yoklatarak muharebe meydanından kaçmış olan tımar ve zeamet sahipleriyle kapıkulu ocaklarından otuz bin kişinin dirliklerini kesip ele geçenleri ve bu arada bazı günahsızları da katlettirmesi, aleyhinde dedikoduya sebep olduğundan sadarete gelişinden kırk beş gün sonra bazı hususlar dolayısiyle hakkında Pâdişahın itimadı kalmadığından [1] başka valide sultanın da oğlu üzerinde müessir olmasının da inzimamiyle azlolunarak İbrahim Paşa ikinci defa vezir-i âzam olmuştur.

Sinan Paşa, azlinden sonra bir müddet *Akşehir*'de oturtulup sonra *Şam* valiliğine tayin olunarak 1598 Haziran (1006 Şevval 9) da ikinci defa kaptan-ı deryalığa tayin edilerek 1012 senesi sonlarına (1609 M.) kadar bu vazifede kalmıştır. Sinan Paşa bu defaki kaptanlığında validesini *Mesina*'dan *İstanbul*'a getirmiştir.

Çağalazade 1013 Muharrem ve 1604 Haziranda kaptan paşalık uhdesinde kalmak üzere İran tarafına serdar olarak gönderildi ise de muvaffak olamıyarak bozguna uğradı, kaptanpaşalığı Derviş Paşa'ya verildi; kendiside 1014 H. 1606 M. de kederinden *Diyarbakır*'da vefat etti.

Son İran seferindeki mağlubiyeti hariç olarak kendisine tevdi edilen işlerde muvaffak olmuştur; iki defada on sene süren kaptan paşalığında tecrübeli denizcilerle görüşerek iş görmüş [2] ve muvaffak olmuştur. Kadırgalara iyi kürekçi yetiştirip her küreğe üçer forsa (esir hiristiyan gemici) ile üçer Türk kürekçisi koymak suretiyle forsaların ısyan çıkarmalarını önlemeğe muvaffak olmuştur; fakat sadareti zamanında Kırım Hanı Gazi Giray'ı azledip yerine Fetih' Giray'ın tayini ile bu zavallı-

[1] ".. Bu feth-i celilde Çağalazâde'nin hizmet ve şecaati filcümle zuhura gelmişti; lâkin fethe illet-i müstakille ben oldum diyerek diğerlerinin mesailerini mahvedip muavinler yardımiyle taleb-i mühr-i vezarete cesaret eylediği tab-ı hümâyuna giran geldiğinden gayri, mühür kenduye verilmekte tehir olunduğu için halk (asker) beyninde fitne alâimi güft-ü gû vardır deyu pâdişahı korkutmak istediğinden dolayı Sultan Mehmed kendisine çok muğberdi *(Naima, c. 1, s. 167)*.

[2] "... Koca Hacı reis ki Turgud Paşa'ya yetişmiş bir korsan pir, baştarde'de reis olup donanmayı çeker, çevirir, paşa dahi onun kavliyle âmil olurdu; hiç bir seferinde yüze kir getirmezdi'"..." *Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihâr, s. 100.*

nın ölümüne sebep olması ve *Haçova* muharebesinden sonra bir çok tımarlı sipahi ile diğer bir kısım askeri yoklamada bulunmadılar cepheden kaçtılar diyerek dirliklerini kesmesi gibi haller *Anadolu*'daki şakavette birinci derecede müessir olmuştur.

Çağalazade Sinan Paşa, gayretli, cesur fakat müdara bilmez haşin ve asabi ve aynı zamanda mutaazzım ve mağrur imiş [1] *İstanbul*'da iki ve *Beşiktaş*'ta bir mescit ile bir medrese ve bir mektebi vardı; *İstanbul*'daki *Cağaloğlu semti* bunun adınadır.

İbrahim Paşa (ikinci defa)

Çağalazade'nin, tayininden bir buçuk ay sonra azledilmesi üzerine 1005 H.-1596 M. senesinde ikinci defa vezir-i âzam olmuş ve 1006 H.- 1597 M. de azlolunarak yerine Hasım Hasan Paşa tayin edilmiştir.

Hadım Hasan Paşa

Milliyeti meçhul olup Akhadım ağalarındandır. Enderunda hazinedarbaşı ve 988 H.-1580 M. de Mısır valisi olmuş ve hakkındaki şikâyet üzerine bir sene sonra azlolunup *İstanbul*'a gelince hapsedilmiş ve sonra valide sultana takdim ettiği para ve hediyelerle afvolunarak 991 H.-1583 M. de *Şirvan* ve sonra *Revan* beylerbeğiliklerinde ve vezirlikle kubbe altında oturup *Eğri* seferi esnasında *İstanbul*' kaymakamlığında bulunarak 1006 Rebiu'l-evvel 1597 Kasım'da İbrahim Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur.

Hadım Hasan Paşa sonderece mürtekip olup memuriyetleri yüksek para mukabilinde satar ve aldığı parayı Valide Sultan'a vermek mecburiyetinde olduğunu söylerdi; filhakika sadareti müddetince her hafta Safiye Sultan'a hediyeler takdim etmişti.

Hadım Hasan Paşa'nın *Mısır* valiliğinden avdetinde kendisinin hapsine sebep olan hasmı kapı ağası Gazanfer Ağayı öldürmek istemesi [2] ve memuriyetlere tayinden aldığı

[1] Peçevî bu hususta şöyle diyor: "bir kaç sû-i tedbiri halka belâ ve musibet îras etti ve nefsinde bir haşin ve bed-zeban adam idi; zaman-ı vezaretinde eğer hizmetle gelen müslüman eğer sair ehl-i divan cana yetmişlerdir; meselâ sen halı ucuna bastın, sen keçeyi çektin, aşağı dur, var şunda yıkıl deyu eşyay-ı hasise için huşunet izhar ederdi.." *c. 2, s. 206.*

[2] Üçüncü Mehmed, *Ayasofya camii*'nde iken Gazanfer Ağa'nın katli için pâdişahı tahrik etmek istemiş ise de arzusuna muvafakat edilmemiş.

paraları valde sultana verdiğini yayması ve Sunullah Efendi'den sonra şeyhu'l-islâmlığın Hoca Sadeddin Efendiye verilmemesi hakkındaki beyhude gayreti düşmanlarını kendi aleyhine kışkırtmıştır. Bunun üzerine paçaları sıvayan Hoca Sadeddin Efendi ile kapı ağası bu hususta yeniçeri ağası Tırnakcı Hasan Ağayı da kendilerine uydurup aldığı rüşvet defterini padişaha verip Valide Sultanı'da vezir-i âzam aleyhine tahrik etmişlerdir. Neticede Hadım Hasan Paşa sadaretinin altıncı ayında Safiye Sultanın yaptıracağı camiin temelini atmağa gittiği sırada yolda Bostancı başı tarafından kendi sarayından alınarak *Yediku'le*'ye hapsedilip beş, altı gün sonra katledilmiştir (1006 Ramazan ve 1598 Mayıs). İngiltere elçisi *Lello*'da (s. 59. Burian tercümesi) valide Safiye Sultan'ın devlet işlerine tahammül edilmez müdahalesinden şikâyet etmesi sebebiyle azl ve katledildiğini tafsilâtiyle yazıyor.

İstanbul'da *Cağaloğlu*'nda mescit, medrese, çeşme ve sebil yaptırmıştır. Kendisi de orada medfundur.

Cerrah Mehmed Paşa

Enderundan yetişmiş olup hasoda ağalarından iken Şehzade Mehmed'i sünnet etmekteki mahareti sebebiyle yeniçeri ağalığiyle saraydan çıkmış ve daha sonra kubbe veziri olmuştur (1006 Ramazan 1598 Mayıs'ta ikinci vezir bulunurken Hadım Hasan Paşa'nın katli üzerine vezir-i âzamlığa tayin edilmiştir.

Cerrah Mehmed Paşa, nikris hastalığından dolayı bizzat işlere bakamayıp bir yardımcı ile iş görmesi uygun görülmediğinden tekaüd edilerek yerine üçüncü defa İbrahim Paşa vezir-i âzam olmuştur (1007 Cemaziyelâhır ve 1599 Ocak).

Cerrah Mehmed Paşa 1012 Şaban ve 1694 Ocak'da vefat ederek *İstanbul*'da ismine mensup semtte camii avlusundaki türbesine defnedildi. Camiinden başka medrese, mektep, sebil, çeşme, Şadırvan ve dershanesi ile çifte hamamı vardır. Vezir-i âzamlığı on bir ay kadar olup orta derecede mûtedil bir şahsiyet idi. Lello, bunun, III. Mehmed'in halasının kocası olduğunu beyan ediyor *.

Sonra pâdişah vezir-i âzamın bu teklifini validesine açmış o da Gazanfer Ağa'yı haberdar etmiş. Bunun üzerine aleyhine olarak alınan tertibat üzerine Hadım Hasan Paşa boğulmuştur *(Peçevî, c. 2, s. 284)*.

* Filhakika İkinci Selim'in kızı olup Piyale Paşa'dan dul kalan Gevhermulukhan Sultanı almıştır. (Lello s. 43).

İbrahim Paşa (üçüncü defa)

Cerrah Mehmed Paşa'nın tekaüd edilmesi üzerine 1599 Ocak'ta üçüncü defa vezir-i âzam olmuş ve 1010 Muharrem ve 1601 Temmuz'da *Belgrad*'da vefat etmiştir.

Hasan Paşa (Yemişci)

Arnavud devşirmelerinden olup sarayın *zülüflü baltacılar ocağı*'ndan yetişerek çaşnigir ve kapıcılar kethudası ve iki defa yeniçeri ağası ve vezirlikle *Şirvan* valisi ve daha sonra kubbe veziri olup vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın serdarlıkla Avusturya seferine gitmesi üzerine sadaret kaymakamı olmuş ve İbrahim Paşa'nın vefatı üzerine de Valide Sultanlar tavsiyesiyle 1601 Temmuz'da vezir-i âzam tayin edilmiştir.

Yemişçi Hasan Paşa *Belgrad*'da bulunan orduya gidip *Macaristan* harekâtından düşman eline düşmüş olan *İstuni Belgrad*'ı alamadıktan başka mağlûp de olarak *Belgrad*'a dönmüştü. Bu sırada *İstanbul*'da kendi aleyhine tertibat alındığını duyup kendisini himaye eden Valide Sultan'dan gelmesi hakkında mektup alması üzerine yerine *Budin* muhafızı Lala Mehmed Paşa'yı serdar bırakıp acele *İstanbul*'a gelerek aleyhindeki harekâtın sadaret kaymakamı Mahmud Paşa tarafından tertip edildiğini ve bu hususta sipâhilerin (kapıkulu suvarilerinin) ele alındığını gördü; Safiye Sultan'ın ısrariyle Üçüncü Mehmed, vezir-i âzamı himâye ederek öldürülmesine müsaade etmedi ve Hasan Paşa'nın müdafaası için yeniçeri ocağına emir verdi; Hasan Paşa da yeniçeri ocağına iltica eylediğinden o sayede sipah zorbaları tedip edildi.

Yemişçi Hasan Paşa bu suretle vaziyetini kurtardıktan sonra Pâdişahı hiçe sayarcasına şımarıkca hareket etti, etrafı hırpalayarak bir çok adamı katletti; hattâ dostlarını dahi kırdı. Gösterdiği şiddet ve bundan başka hazinenin darlığı dolayısiyle koyduğu bazı vergilerden dolayı husule gelen müthiş infial neticesinde aleyhdarlarının tahrikâtı üzerine 1012 Rebiulâhır ve 1603 Eylül'de azlolunmuştur; fakat Hasan Paşa makamında kalmak için yeniçeri ocağını isyan ettirmek istediğinden azlinden az sonra sütlücedeki bağçesine bostancıbaşı gönderilerek katledilmiştir. Kabri Üsküdar'da miskinler mevkiindedir. Sadareti iki sene üç ay

kadardır; haris, garezkâr ve liyakatsizdi. Sadaret kaymakamı iken ayarı iyice bozulan ve memleket iktisadiyatında ve ulufe (maaş) tevziinde hoşnudsuzluğu ve ısyanları mucib olan sikkeyi (1009 H. 1600 M.) de ıslah ederek yeni çıkarılan sikkelerle bu fena durumu düzeltmiştir. Bu yeni kesilen paraların rayicine göre bir filori altını iki yüz yirmi akçeden yüz yirmi akçeye ve bir kuruş da seksen akçeye düşmüştür. İngiltere elçisi Lellu, mesmuatına nazaran yemişçi'nîn Isklavonyalı olduğunu ve kaba ve cahil bir adam olduğunu beyan ediyor. İbrahim Paşa'dan dul kalan Ayşe Sultan buna verilmiştir. Beylerbeyinde yemişci Hasan Paşa bağçesi vardı.

Ali Paşa (Yavuz)

Bosnalı olup *Molkoçeviç* ailesine mensubiyeti sebebiyle Malkoç Ali Paşa denilmiştir. *Bosna* yeniçeri ağası Salih Ağa'nın kardeşinin oğlu olup Enderuna çırağ edilerek oradan yetişmiştir. 1010 Muharrem ve 1601 Temmuz'da silâhdarlıktan *Mısır* valiliğine tayin edilmek suretiyle saraydan çıkmıştır; Yemişci Hasan Paşa'nın katli üzerine divan-ı hümâyunda muktedir ve faal bir vezirin bulunmamasına mebni mühr-i hümâyun muvakkaten hazinede hıfzolunarak Yavuz Ali Paşa vezir-i âzamlıkla *İstanbul*'a davet edilmiş ve devlet merkezine yaklaştığı haber alınınca mühr-i hümâyun kendisine gönderilmiştir.

Yavuz Ali Paşa, *İstanbul*'a gelmeden evvel III. Mehmed tâundan vefat etmiş olup yerine oğlu birinci Ahmed geçmiştir; yeni vezir-i âzamın *Mısır* ve *Halep*'ten getirdiği bir milyon iki yüz bin altın ile kapıkulu ocaklariyle sair alâkadarlara cülûs bahşişi verilmiştir (1012 Receb ve 1603 Aralık).

Malkoç Ali Paşa, devam etmekte olan *Avusturya* ve *İran* seferleri dolayısiyle her iki cepheye birer serdar gönderip kendisi bunlara yardım etmek üzere *İstanbul*'da kalmak istediyse de genç Pâdişahın mutlak surette *Macaristan* cephesine gitmesi hakkındaki iradesi üzerine kendi o tarafa hareket edip Çağalazade Sinan Paşa'yı da İran üzerine göndermiştir.

I. Ahmed çocuk denecek yaşta tecrübesiz olduğundan etrafındakilerin tesiriyle vezir-i âzamın nüfuz ve selâhiyetini kıracak bir takım tayinler yapıp emirler verdiğinden dolayı bu yolsuz hareketler vezir-i âzam ve serdar-ı ekremi müteessir edip hasta düşürmüş ve *Belgrad*'a geldikten sonra vefat etmiştir (1013 Safer

ve 1604 Temmuz). Şedit ve kan dökücü olup *Mısır*'dan gelirken beraberinde altı cellad da getirmişti. Sadareti yedi ay kadar olup bu kısa müddet içinde bir iş görecek zaman geçmemişti.

Lala Mehmed Paşa

Onyedinci asırda gelen Osmanlı vezir-i âzamlarının değerlilerinden mücahid gayyur değerli bir vezirdir. *Bosna*'da Sokullu Mehmed Paşa'nın mensup bulunduğu *Sokoloviç* âilesinden ve *Yayce* kasabası ileri gelenlerinden birinin ve rivayete göre Sokullu'nun amcası oğlu veya yakın akrabası olup Enderuna alınarak yetişmiş ve şehzade lalalıklarında bulunması sebebiyle *lala* lakabiyle şöhret bulmuştur.

Enderunda *Peşkir ağası* iken büyük mirahurlukla bîrun hizmetine çıkmış ve 999 H. - 1591 M. de yeniçeri ağası olmuştur. Bunun Ocak ağalığına kadar yeniçeri ağaları ancak Pâdişahla beraber sefere giderlerken vezir-i âzam Sinan Paşa'nın Macaristan tarafına serdar tayin olunması üzerine 1007 H. - 1595 M.den îtibaren yeniçeri ağalarının da vezir-i âzamla birlikte sefere gitmeleri kanun olmuştur.

Lala Mehmed Paşa daha sonra *Anadolu* ve onu müteakib *Eğri* seferindeki hizmeti dolayısiyle *Rumeli* beylerbeğisi olup bu Avusturya seferi esnasında uzun seneler hiç ayrılmadan hizmet etmiş ve Yemişçi Hasan Paşa'nın *İstanbul*'a dönüşünde Macaristan serdarı tayin edilmiş ve 1013 H. - 1604 M. de Yavuz Ali Paşa'nın ölümü üzerine hudut ahvaline vukufu ve tecrübesi sebebiyle vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem tayin edilmiştir.

Lala Mehmed Paşa, sadaretinin ilk senesinde *Vaç*, *Peşte*, ve *Hatvan* kalelerini zabtedip kış münasebetiyle mühim olan *Estergon* (Gran) kalesini ertesi seneye bırakıp 1014 H. - 1605 M. de tekrar faaliyete geçerek *Vişegrad*, *Vesprem* ve daha bazı kaleleri aldıktan sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından zabtedilip sonra Avusturyalılara geçen mühim kalelerden *Estergon*'u otuz gün muhasaradan sonra zabtederek tarihte *Estergon fatihi* diye nam almış ve bu muvaffakiyetleriyle harbin Osmanlılar aleyhine olan gidişini iyiliğe döndürmüştür.

Lala Mehmed Paşa'nın son başarıları neticesinde her iki tarafın daha evveldenberi yapmakta oldukları sulh sondajı imparatorun müracaatı üzerine filiyata dökülmüş ve bu sırada

vezir-i âzam *İstanbul*'a davet edilmiş olduğundan ordu vekâletini Rumeli beğlerbeği Tiryaki Hasan Paşa'ya sulh ve sair hudut işlerini de Murad Paşa'ya (Kuyucu) bırakarak hareket etmiştir (1014 Zilhicce ve 1605 Nisan).

Lala Mehmed Paşa, *İstanbul*'a geldikten sonra, Sultan Ahmed, mûtemed adamlarından olan kaptan-ı derya Derviş Paşa'nın telkini ile Lala Mehmed Paşa, İran seferine serdar tayin edilmiştir. Vezir-i âzam Avusturya işi henüz halledilmemiş olduğu için İran seferine gitmesinin doğru olmadığını arzetmiş ise de Pâdişahın kendisini ölümle tehdid etmesi üzerine kaderinden felç gelerek bir kaç gün sonra vefat etmiş ve cesedi *Eyüp*'te *Sokullu türbesi*'nin dışındaki mezarlığa kapının sağ tarafına defnedilmiştir (1015 Muharrem ve 1606 Mayıs)[1].

Şair Kisbî'nin

Aceme gitmege memur idi tarih oldu
Ademe gitti meded hay Mehemmed Paşa

beyti vefatına tarihdir.

Lala Mehmed Paşa tedbiri, tecrübeli, vakar sahibi orduda kendisini sevdirmiş, hudut ahvaline vakıf değerli bir vezirdi; sadareti iki sene kadar olup I. Ahmed'in bu zat hakkındaki muamelesi kıymet takdir etmediğini gösterir. Lala Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine mevcut parasının ordu ihtiyacına sarfedilip geriye kalan mallarının yetim kalan çocuklarına verilmesine müsaade edildi ise de yerine gelen vezir-i âzam Derviş Paşa bu malları da müsadere ederek merhumun aile ve çocuklarını çırıl çıplak bırakmıştır.

Lala Mehmed Paşa, *Erdel* (Transilvanya) işini hal ile Avusturyalılara karşı Erdel beylerinden *Buçkay*'ı Erdel kıralı ilân edip ona *Peşte sahrası*'nda ve kendi huzurunda merasimle kırallık tacı giydirmiştir.

Derviş Paşa Bosnalıdır. Bostancı ocağından yetişerek *Bostancıbaşı* olmuş, idi, genç olduğundan *Cıvan Bey* denilirdi. Sultan Ahmed'in teveccüh ve îtimadını kazanarak 1014 H. - 1605 M. de vezirlikle Kaptan paşalığa tayin edilip sonra

[1] Derviş Paşa'nın tesiriyle I. Ahmed'in, Lala Mehmed Paşa hakkındaki layiksiz muamelesini *Peçevî*, tafsilen yazar *(c. 2, s. 316)*.

da ölümüne sebep olduğu Lala Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (1015 Muharrem ve 1606 Mayıs).

Derviş Paşa vezir-i âzam olunca selefini göndermek için pâdişah üzerinde tesir yaptığı İran seferine gitmek istemiyerek yerine Bostancıbaşı Ferhad adında birisini paşalıkla İran serdarlığına tayin ettirmişti. Derviş Paşa, Lala Mehmed Paşa'ya yaptığı fenalığın çok geçmeden cezasını gördü; kendisinin konağı sarayın *Demirkapı* tarafında idi; yer altından saraya yol yaptırıyor maksadı Pâdişaha sû-i kasttır diye hasımları tarafından uydurulan sözleri Pâdişah duyunca hiç soruşturmadan katlini emretmiştir (1015 Şaban ve 1606 Aralık). Sadareti yedi ay kadardır. Şair Haletî'nin bunun aleyhinde *Hadd-i Mestan* adlı bir hicviyesi vardır. Lello görmüş olduğu Sadr-ı âzam ve sadaret kaymakamları arasında en ehliyetlisinin Derviş Paşa olduğunu beyan edip aynı zamanda zalim olduğunu da söyler [1].

Murad Paşa (Kuyucu)

Aslen Hırvat devşirmelerinden olup Enderun harici saray hizmetinde bulunmuş ve sonra hükümet işlerinde vazife almış 961H. - 1554 M.de *Mısır* valisi Mahmud Paşa'ya kethüda olup 975H. - 1567 M. de Mısır'da sancakbeyi ve 977 H. - 1569 M.de Koca Sinan Paşa ile *Yemen* fethinde bulunarak iki sene kadar Yemen beylerbeği si olmuştur.

Murad Paşa daha sonra *İstanbul*'a gelerek *Şarki Karahisar* (Şebin Karahisar) sancakbeyi olup sair sancaklarda bulunduktan sonra üç defa *Diyarbakır* beylerbeğisi oldu. Karaman beylerbeğisi iken 993 H. - 1585 M. de İran seferinde atı sürçüp bir çukura düşmekle İranlılara esir düşmüş [2] ve esaretten avdetten sonra 999 H. 1590 M. senesinde *Kıbrıs* beylerbeğiliğine tayin edilmiştir.

Murad Paşa, Avusturya seferi dolayısiyle uzun seneler

[1] Lello, Derviş Paşa'nın katline sebeb olarak, hazine darlığı sebebiyle vakıfların fazla gelirleriyle zengin yahudilerden gümüş ve mücevherat alıp bedellerini sonradan ödemek istediğini ve bunun üzerine düşmanlarının askerin vezir-i âzamı severek anı pâdişah yapmak istetiklerini I. Ahmed'e söylemelariyle görüşmek için Sultan Ahmed tarafından saraya davet olunarak şehzadeler muallim hanesine girdiği sırada saray acemilerinin hücumiyle katledildiğini yazar. (Orhan Burian, tercümesi, s. 70, 72).

[2] Lello, muhtırasında on üç yıl İran Şahı'nın yanında kaldığını yazıyor (tercüme s. 73).

Macaristan cephesinde hizmet etmiş ve vezir-i âzam Lala Mehmed Paşa'nın İran'a serdar olması üzerine Murad Paşa da Avusturya cephesi serdarlığına tayin olunarak Lala Paşa tarafından başlanılan sulh işlerini sona erdirip *Belgrad*'a geldiği sırada Derviş Paşa'nın katli üzerine Şeyhulislâm Sunullah Efendi'nin tavsiyesiyle kendisine sadaret mührü gönderilmiştir (1015 Şaban 1606 Aralık).

Celâlî'lerden bahsedilirken söylendiği üzere Canbuladoğlu, Kalenderoğlu ve sairelerini temizleyen Murad Paşa *Anadolu*'yu bunlardan kurtarmış ve sonra 1013 H.- 1610 M. ve İran seferine serdar olup o tarafta bulunduğu sırada İran elçileriyle sulh işlerini görüştüğü sırada 1020 Cemaziyelevvel 25 ve 15 Ağustos 1611 de *Diyarbakır*'da vefat ederek cesedi *İstanbul*'a nakledilip *Vezneciler*'de medresesi yanındaki türbesine defnedilmiştir.

Murad Paşa yaşça doksanı bulmuş olup *Celâlî* takibi esnasında at üzerinde uzun müddet duramadığı için kendisini bağlattırırdı. Azim sahibi, tecrübeli, icraatinde şiddetli ve amansızdı. Osmanlı hanedanına pek sadıktı; soğuk kanlı olup hissiyatını saklamasını bilir vakti gelince harekete geçip muvaffak olurdu. Sultan Ahmed kendisine (babacığım) diye hitap etmiş ve Murad Paşa'nın öldürmek istediği nüfuzlu adamları kendisinden ricâ ederek kurtarmıştır.

Öldürdüğü Celâlileri kazdırdığı derin çukurlara attırdığı için *Kuyucu* lakabını almıştır [1]. Celâlilerden otuz binden fazla adam öldürmüş, *Anadolu*'yu temizliyerek tehlikeli vaziyetin önünü almağa muvaffak olmuştur.

Bir gün Celâlileri takip ile elde ettiklerini çadırı önünde katlettirerek kazdırdığı çukurlara attırırken, orduya mensup olan bir sipahinin atının terkisinde bir çocukla geçtiğini görüp çocuğu attan indirterek yanına çağırmış, kim olduğunu sormuş, çocuk kıtlık sebebiyle babasiyle birlikte boğazı tokluğuna Celâlilere katıldığını ve babasının şeştar (altı telli saz) çaldığını söylemiş.

Bunun üzerine Murad Paşa gülüp baban Celâlileri şevke getirirdi diyerek çocuğun öldürülmesini emretmiş; fakat gerek celladlar ve gerek yeniçeriler ve paşanın maiyyeti öldürmek istememişler bunun üzerine ihtiyar vezir-i âzam arkasından kürkünü

[1] *Naima*, c. 2, s. 42.

çıkarıp çocuğu hendek kenarına götürüp işini bitirerek çukura atmış, sonra yerine gelip otururak etrafındakilere ve yeniçerilere :

-*Kalenderoğlu* ve *Kara Said* gibi eşkiya analarından at ve mızrak ile doğmadılar, hep böyle sabi idiler; sonra büyüyüp âlemi fesada verdiler, nice bin insanı öldürüp mallarını mübah saydılar; bu oğlan bunlarla gezip bunların terbiyesiyle yetişmiştir; büyüyünce bu fesadın lezzeti dimağından gitmez akıbet bu da bir belâ olur; fesadın kökünü kesmek bu gibilerin yok edilmesiyle mümkündür demiştir [1].

İngiltere elçisi *Lello*, *Murad Paşa*'nın memlekete eyiliği dokunduğunu, basiret ve işgüzarlığı ile memlekete yeni hayat verdiğini ve gerçekten hâkim ve asker bir vezir olduğunu ve Alman İmparatoru ilk hazırladığı sulhu tekarrür ettirdiğini beyan ediyor [2].

Murad Paşa, devlet hazinesinin gelir ve giderini öğrenmek isteyerek meşhur *Aynî Ali Efendi'ye* قوانين آل عثمان در مضامين دفتر ديوان Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i divan isimli eserini yazdırmıştır.

Nasuh Paşa

Drama köylerinden devşirme olup *Zülüflü Baltacılar* ocağından yetişmişti [3]. Babasının adı Zeynelâbidin bir Divan-ı hümayun çavuşluğu veya müfarrikalık ile oradan çıkmış sonra *Zile* voyvodalığında ve 1007 H.-1698 M.de kapıcılar kethüdalığında ve küçük imrahurlukta bulunduktan sonra 1012 H. - 1603 M. de *Halep* beylerbeğisi olmuştur.

İran serdarı Çağalazade Sinan Paşa, *Halep* eyâletini bundan alıp Canbuladoğlu'na vermiş ve Nasuh Paşa buna itiraz ile muhalefet etmiş ise de kendisi vezirlikle celalilerden Tavil Ahmed'in tenkiline memur edilmiş fakat muvaffak olamıyarak mağlûp olmuş ve daha sonra sahte bir fermanla *Bağdad*'ı işgal etmiş olan Tavil Ahmedoğlu Mehmed üzerine gönderilip muvaffak olamıyarak *Diyarbakır*'a çekilmiştir (1015 H.-1606 M.).

[1] *Naima, c. 2, s. 43.*

[2] Lello'nun muhtırası s. 73 (Orhan Burian tercümesi)

[3] *Atayî, Şakayik zeyli s. 615 ve Naima (c. 2, s. 123)ve Hadikatü'l-vüzera, Gömülcüne*'li olduğunu yazıyorlarsa da ben o devri bilen Atâyî'nin kaydını tercih eyledim, Naima Arnavut olduğunu kaydeder *(c. 2. s. 89)*.

Nasuh Paşa Diyarbakır valisi iken *Bitlis* hâkimi Şerefhan'a damad olduğu için bu sayede çok servet peyda etmişti. Murad Paşa Canbuladoğlu üzerine gittiği zaman beş bin mükemmel atlı kuvveti olan Nasuh Paşa'yı ordusuna hizmete davet etmiş ise de gelmemişti; bundan dolayı vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa, kendisini öldürtmek istediyse de Pâdişah tarafından hayatına dokunulmaması emrolunduğundan dolayı ilişemedi. *Nasuh Paşa* 1611 Mart'da Mısır valisi oldu ise de *Murad Paşa*'nın hastalığı üzerine sadaret kaymakamı tayin edilmişti.

Kuyucu Murad Paşa'nın vefatı üzerine Nasuh Paşa vezir-i âzam oldu(1020 Cemaziyelevvel ve 1611 Ağustos) ve İran'la sulh yaparak *İstanbul*'a geldi ve Pâdişahın üç yaşındaki kızı Ayşe Sultan'la nişanlandı.

Nasuh Paşa, müşekkel, ilim ve fazilet sahibi, iyi görüşlü, zeki, natuk ve aynı zamanda cesur ve cömert idiyse de hiddetli ve kalb kırıcı ve garezkâr olması ve değerli ve tecrübeli devlet adamlarını tahkir ederek işten uzaklaştırıp yerlerine kendi adamlarını yerleştirmesi aleyhinde bir cereyan uyandırdı ve şeyhülislâm Hocazade Mehmed Efendi ile arasının iyi olmaması da kendisi için iyi olmadı; bu halleri sebebiyle hükûmet erkânı kendisinden yüz çevirip nefret eder oldular [1].

Muhtelif tesirler altında hareket eden Sultan I. Ahmed'e karşı kafa tutarcasına hareket ederek işinde müstakil olmak istemesi [2] ve bazı vekayii Pâdişahtan saklayarak yalan söylemesi [3] Sultan Ahmed'i kendisinden soğuttuğundan,

[1] *Naima, c. 2, s. 124, 125.*

[2] Nasuh Paşa bir gün padişaha "ya ben ne dersem amel edip hayırhahlığıma îtimad ile dediğimi yaparsınız veyahut bana sadaret lâzım değil, mührü başka kulunuza verirsiniz; aksi takdirde kendimi zehirlerim" deyince Sultan Ahmed hiddet ederek "hay bire hâin senin için Murad Paşa lalamı zehir verip öldürdü dedikleri gerçektir, hoş imdi" diyerek ertesi günü katlettirdi. *Naima, c. 2, s. 130).*

[3] 1023 H.-1614 M. de *Sinop*'u Kazak eşkiyası basıp bir haylı adam öldürüp bir haylısını alıp götürmüşler; bundan dolayı *Sinop*'tan *İstanbul*'a arka arkaya feryatçılar gelmiş. Padişah Nasuh Paşa'dan sormuş tevil ederek doğru söylememiş; fakat pâdişah şeyhu'l-islâmdan hakikatı anladığından bulunduğu sarayına Bostancıbaşı ile bir kaç cellat gönderilip boğdurulmuş ve pâdişahın emriyle cesedi Kanunî'nin vezir-i âzamı İbrahim Paşa'nın yanına gömülmüş. Naima tarihinde iyiliği, kusurları ve katlinin sebepleri yazılmıştır *(c. 2, s. 123).*

aleyhdarlarının yaptıkları telkinler neticesinde üç sene üç ay sadaretten sonra sonraları vezir-i âzam olan Bostancıbaşı *Ohrılı* Hüseyin Ağa eliyle katledilmiştir (1023 Ramazan 12 ve 1614 Ekim 16). Kabri bir rivayete göre *Ok meydanı*'nda diğer rivayete göre de *Şahkulu mezarlığındadır.*

Nasuh Paşa, *Diyarbakır* valisi bulunduğu sırada vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa İran seferine hareket etmişti. Nasuh Paşa, eğer Murad Paşa sadaretten azledilip mühr-i hümayun kendisine verilirse kırk bin altın nakid verip bundan başka kendi malından ordunun iaşesini temin edeceğini vaid yollu Sultan Ahmed'e bir arîze göndermiştir : Pâdişahı Nasuh Paşa'nın mektubunu aynen vezir-i âzama yollamış; işe vakıf olan Murad Paşa hemen Nasuh Paşa'yı davet ederek mektubu kendisine göstermiş ve bu yazı kimindir ? diye sormuş, Nasuh Paşa inkâr etmiyerek benimdir diye cevap verince Murad Paşa, hazineye vadettiği altınlar ile ordu erzakını kendisinden istemiş ve o da derhal bunları vermiştir.

Murad Paşa'nın adamları, vezir-i âzamın, Nasuh Paşa'yı öldürtmediğine taaccüp ederek serdarlar bundan az suç ile adam katlederler, münasip olan bu münafık adamı da öldürmeli idiniz demeleri üzerine Murad Paşa :

"-Yok bu herif bir şeci ve namdar ve bahadır ve kârgüzardır; devlete gerekli adamdır; bunu idam ve ifna devlet-i aliyyeye hizmet değildir; belki bu makuleleri ibka ve terbiyede çok fayda vardır; hususiyle sadaret makamı, vezirlerin istedikleri ve o makamda bulunanlara haset ettikleri bir yerdir,, cevabını vermişti [1].

Mehmed Paşa (Öküz)

İstanbul'da *Karagümrük* semtinde Ali adında* bir öküz nalbandının oğlu olup bundan dolayı Öküz Mehmed Paşa diye şöhret bulmuştur; aslen Türk olup 975 H.-1567 M.de bir yolunu bulup Enderunda yetişerek orada iyi tahsil görmüş Hasoda ağalarından olarak silâhdarlığa kadar çıkmış ve 1015 Zilhicce (Atayî'de 1016 Zilhicce) ve 1607 Nisan'ında vezirlikle *Mısır* valisi olup deniz yoluyla *İskenderiye*'ye gitmiştir.

[1] *Naima, c. 2, s. 86.*

* 1028 Zilhicce 1619 Kasım tarihli vakfiyesinde babasının adının Ali olduğu görülüyor.

Mehmed Paşa *Mısır*'a gidince *keşşaf*'lar, *emin*'ler arasındaki vergi tahsili meselesini hallederek [1] muhtelif sebeplerle inzibatları bozulmuş olan *Mısır*'daki askerî ocakların halka yapmakta oldukları mezalimi ve emrü ferman dinlemediklerini görünce hemen şiddetli tedbirlerle bunlardan ileri gelen zorbaları öldürtüp bir kısmını da sürgün etmek suretiyle bir kaç bin kişiyi temizleyince ortalığa sükûnet gelmiş ve memlekette emniyet ve asayiş teessüs etmiştir; Mehmed Paşa'nın şu şedid ve kesin icraatinden dolayı kendisine *kulkıran* lakabı verilmiştir [2].

Öküz Mehmed Paşa bu icraatından başka ekonomik hayata büyük bir sekte veren sikkeyi ıslah ile hazine gelir ve giderini yoluna koyduktan başka valilerin oturdukları *Kal'atülcebel*'de yıkılan kale duvarlarını yeniden yaptırıp yine orada kışlalar inşa ile askerî sınıfı bu kışlalarda oturtup inzibatı temin etti ve bu icraat dolayısiyle *Mısır* daha sıkı surette devlete bağlandı. Kulkıran Mehmed Paşa, dört buçuk sene *Mısır*'da kaldı ve *İstanbul*'a davet edilerek kara yoluyla geldi [3] ve

[1] *Mısır*'a vali olanlar, oraya ayak bastıkları zaman *keşşaf* denilen mal tahsil memurlarından derece ve kudretlerine göre *keşufiye* namiyle bazılarından on bin ve bazılarından yirmi bin ve en fazla kırk bin altın alarak kendilerini vazifelerinde ibka ederlerdi. Bu keşşaflar, bu verdikleri parayı *ümenâ* denilen mültezimlerden fazlasiyle alırlar ve bu mültezimler de verdiklerini yine fazlasiyle halktan tahsil ederlerdi. Halka karşı yapılan bu fenalık yetmiyormuş gibi, hükûmet hesabına tahsilat yapan keşşaflar mültezimlerin maiyyetlerinde kullanılan kul taifesi yani askerler de halktan كلفه *külfe* ve طلبه *talbe* namlariyle hizmetleri mukabili bir para alıyorlardı. Bu suretle halkın bir kat vergisi üç dört kat oluyordu. İşte Öküz Mehmed Paşa *Mısır*'a geldiği zaman *Keşufiye* namiyle kâşifler tarafından kendisine verilen yüz bin altını almadı ve bundan başka emin denilen mültezimlerin kâşiflerin muamelesini kaldırarak eminlerin doğrudan doğruya Mısır divaniyle muamele yapmalarını emreyledi *(Zübtetü't-tevarih, varak 108 ilâ 110)*.

[2] Mehmed Paşa, kâşiflerden كشوفيه *keşufiye* almayıp eminleri kâşiflerden ayırıp Mısır divanına yani vilâyet makamına bağladıktan sonra vergileri tahsil için askerin aldıkları *külfe* ile *talbe* yi de kaldırdı. Yedi ocak olan Mısır kuvvetlerinden üçü yani *gönüllüler, tüfekçiler, çerkesler* buna karşı ayaklandılar ve yine bu külfe ile talbe'nin ibkasını istediler; vali azimli davranıp diğer dört sınıf Mısır askerini yani *çavuş, müteferrika azap* ve *yeniçeri*leri ele alarak ısyan eden diğer üç sınıfı iyiçe ezdi ve itaat altına aldı ve işte bundan dolayı *Mısır*'da *Kulkıran* lakabını aldı *(Zübdetü't-tevarih varak 108 ilâ 110 ve Naima, c. 2, s. 51 ve Hammer (Atâ Bey tercümesi), c. 8, s. 112.*

[3] *Zübdetü't-tevarih, varak 126 dan 138 inci sahifeye kadar.*

1020 Şevval ve 1612 Ocak ayında I. Sultan Ahmed'in kızı Gevherhan Sultan'la evlendiği gibi Halil Paşa'nın yerine kaptân-ı deryalığa da tayin edildi (1021 H.- 1612 M.) [1] ve iki defa *Akdeniz*'e çıktı (1022 H.- 1613 M.) deki ikinci seferinde *Mısır*'dan barut, şeker ve zahire yüküyle gelen gemileri karakol tertibatı almadan sakıza doğru gönderip yolda *İspanya* gemilerinin taarruzlarına uğramalarından dolayı azlolup selefi Halil Paşa kendisine halef oldu (1613).

Öküz Mehmed Paşa azli senesinde yani 1613 de ikinci vezirliğe tayin edilerek Nasuh Paşa'nın îdamı üzerine vezir-i âzam olup (1023 Ramazan ve 1614 Ekim) bu sırada tekrar açılmış olan İran seferine serdar tayin olunarak gitmiştir (1615 Mayıs).

Kışı *Halep*'te geçiren vezir-i âzam, İranlıların elinde bulunan *Revan* kalesini iki aya yakın muhasara edip alamadığından dolayı azlolunarak yerine Halil Paşa tayin edilmiştir (1026 Muharrem ve 1617 Ocak).

Öküz Mehmed Paşa 1027 Receb 1618 Temmuz'da Sofu Mehmed Paşa'nın yerine sadaret kaymakamı [2] olmuş İran seferinde istenilen şekilde muvaffak olamayan Halil Paşa'nın yerine ikinci defa vezir-i âzamlığa getirilmiştir (1619H.) Yeni vezir-i âzam İran'la müsaleha akdedinip dönmüştür. Pâdişaha bol bol takdim ettiği hediyelerle göze giren kaptan-ı derya Güzelce (İstanköylü) Ali Paşa, vezir-i âzamlığa getirilerek ara-

[1] Bu hususta Naima şöyle diyor: "... Sâbıka *Mısır*'dan gelen Mehmed Paşa'dan dahi hidemât-ı celile zuhur edip sâyi meşkûr ve izzet-i müsaharet-i pâdişahiye mukarenet ile mazhar-ı lûtf-ı mevfur olmağın hâtem-i vezaret kendüye verilmek müstahik iken muktezây-ı hal ile Nasuh Paşa'ya verilmeğin Mehmed Paşa'nın dahi hâtırı tatyib olunmak için kaptanlık mansıbı kendüye verildi *(c. 2, s. 92)*. Atayî, s. 615 de bir sene sonradır.

[2] Sultan Ahmed'in ölümünden sonra yerine kardeşi Mustafa hükümdar olmuştu. Üç ay sonra I. Sultan Osman pâdişah olunca babasından sonra saltanat hakkı kendisinin iken amcasının geçirilmesinden ve cülûs bahşişi ile hazinenin zararından dolayı sadaret kaymakamı Sofu Mehmed Paşa'yı azlederek *Sivas* valiliğine yollayıp onunla hem fikir olan şeyhü'l-islâmın da ulema silsilesine karışmayıp yalnız fetva ile meşgul olmasını emreylemiştir *(Naima, c. 2, s. 170)*.

larındaki münaferete mebni [1] Öküz Mehmed Paşa'nın bütün malları müsadere edilip *Halep* valiliğine gönderilmiştir.

Öküz Mehmed Paşa *Haleb*'e gitmiş ve aynı sene içinde vefat edip orada *Şeyh Bekir zaviyesi*'ndeki tütbesine defnedilmiştir. Devlet hizmetlerinde doğruluğu, hakşinaslığı, cesareti ve cömertliği ile tanınmıştır. Vakur ve ciddî olup hükûmet reisliğinde orta derecede iktidarı haizdi. *Mısır*'daki icraat ve ıslahatı ile meşhurdur.

Mısır valiliği zamanında gerek *Mekke*'de ve gerek *Hicaz* ve *Şam* yollarında sular temini, kaleler tamiri ve diğer icraatı vardır. Kendisi Mevlevî tarikatine mensuptu. Bir mecliste bulunduğu sırada dışarıda bir öküzün bağırması dolayısiyle meclisce bir tebessüm hasıl olduğunu görünce :

-Cinsinin gayrî devab ile niçin ünsiyet ediyorsun diye öküz bana itab ediyor sözleriyle oradakileri mahcub etmiştir.

Öküz Mehmed Paşa'nın doğum yeri olan *Karagümrük*'te cami, çeşme, mektep, *Ulukışla*'da cami ile mektep, medrese, çeşme ve köprüsü *Sakız*'da camii ve diğer gezdiği bazı yerlerde bu gibi hayırlı müesseseleri vardır. İlk sadareti I. *Ahmed* zamanında iki sene dört ay ve II. Osman zamanındaki ikinci sadareti de on ay kadardır. Vefatında Ali adında bir oğlu ile Aşye isminde bir kızı kalmıştır. Ahfadı zamanımıza kadar gelmiştir.

Halil Paşa (birinci defa)

Maraş vilâyetinin *Zeytin* kasabasından ve Ermeni devşirmelerinden olup III. Murad'ın musâhibi Beylerbeği Mehmed Paşa'nın küçük kardeşidir; vakfiyesinde babasının adının Pirî olduğu görülüyor. Enderunda yetişerek *Çakırcıbaşı* iken 1016 H. - 1607 M.de *Maryol Hüseyin Paşa* yerine yeniçeri ağalığiyle saraydan çıkmış, *Celalî* eşkıyası tedibinde hizmeti görüldüğü için vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa'nın musırren arzusiyle ve Cezayir beylerbeğiliği rütbesiyle 1018 H. - 1609 M. de Hafız Ahmed Paşa yerine kaptan-ı derya olmuştur [2].

[1] Öküz Mehmed Paşa, kaptân-ı derya İstanköylü Ali Paşa'nın pâdişaha fazla hediye takdimi suretiyle maksadının sadarete gelmek olduğunu his ile bunun önünü almak için Ali Paşa hakkında, Osmanlı devletiyle muahedeleri olan Venedik ve Françe tüccarlarının mallarını almıştır diye keyfiyeti pâdişaha haber vermiş; fakat Ali Paşa vezir-i âzamın gönlünü alıp onu avutmuş ve aynı zamanda pâdişaha, vezir-i âzam olursa hazineye fazla varidat temin edeceğini vadeylediğinden mühr-i hümayun kendisine verilmiştir.

[2] Kuyucu Murad Paşa, Celâliler işini bitirip *İstanbul*'a dönmeden

Bu birinci kaptan paşalığında *Akdeniz*'e dehşet saçan *Floransalı* ve *Maltalı* korsanların ve bu arada Avrupalıların *kırmızı kalyon* ve Türklerin *karacehennem* dedikleri Malta şövalyeleri kaptanının dört parça büyük kalyon ile *Kıbrıs* adası etrafında dolaşıp *Mısır*'dan gelecek olan hazine ve eşya gemilerini ve keza Mısır'a gidecek olan tüccar gemilerini beklediğini haber alınca üzerlerine gidip iki gün deniz muharebesi yaptıktan sonra karacahennem'i mağlûp ve dört, beş kalyon ile beşyüz esir iki bin tüfek ve yüz altmış top elde ederek *İstanbul*'a gelmiş ve bu hizmetine karşılık olarak vezirlik verilmiştir [1].

Halil Paşa 1019 H. - 1610M. de ve ertesi sene de deniz seferlerine çıkarak muvaffakiyetle dönmüş ve bu suretle üç sene süren kaptan paşalığında büyük, küçük elliden fazla gemi zabtetmiştir. Öküz Mehmed Paşa'nın yerine ikinci defaki kaptanlığında da (1613 M.) güzel hizmet görmüştür. 1023 Rebiulâhır 1614 Mayıs'da kırk beş parça kadırga ile denize çıkıp *Mesina* önünden geçerek korsanların merkezi olan *Malta* adasına asker çıkarıp etrafı vurduktan sonra *Trablusgarb*'e gitti ve orada valileri işe karıştırmayan Safer Dayi'yi îdam ettikten sonra *İstanbul*'a döndü.

Halil Paşa 1026 Muharrem 1617 M. de Öküz Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam ve İran üzerine serdar oldu; fakat matluba muvafık hizmet göremediğinden azledilip *İstanbul*'a gelerek mensup bulunduğu *Üsküdar*'da Pir Aziz Mahmud Hüdai Efendi dergâhına çekildi (1028 H. - 1619 Ocak). Yeni hükümdar ikinci Sultan Osman, babasından sonra kendisinin hükümdar yapılmamasından dolayı -ki Halil Paşa o sırada İran seferinde bulunmakta idi - sâbık vezir-i âzama küskün ise de bu küskünlük Aziz Mahmud Hüdai Efendi'nin tavassutiyle kaldırıldı.

evvel İran seferine memur edilmişti. Murad Paşa *İstanbul*'da taraftarlarından aldığı mektupta İstanbul'a gelmesini istemeyenler arasında kaptân-ı derya Hafız Ahmed Paşa'nın da bulunduğu bildirilmiş olmakla vezir-i âzam buna mum yapıştırmış ve ilk fırsatta kendi adamı Halil Paşa'yı o makama getirmiştir.

[1] Halil Paşa bu deniz seferinde *Cezayir-i Garp* kaptanlarından Cafer Kaptan'ın esir ettiği *Sicilya* valisinin oğlunu *İstanbul*'a getirmişti. Bu çocuk Enderuna alınıp Hazine ve Hasodalarda yetişerek Kur'an-ı kerimi hıfzetmiştir *(Zübdetü't-tevarih, c. 2, s. 151)* me'hazımız bu çocuğun adını yazmıyor.

Halil Paşa az bir müddet sonra 1029 H.-1620 M. de üçüncü defada kaptan olup Sultan Osman'ın katli ve I. Mustafa'nın tekrar cülûsu esnasındaki anarşi sırasında Halil Paşa'ya Valide Sultan vasıtasiyle üç defa vezir-i âzamlık teklif edildiyse de kabul etmedi; 1030 ibtidası ve 1620 Milâdi sonlarında kaptanlıktan azledilip altı ay sonra dördüncü defa kaptan paşa oldu. Bir müddet sonra kaptanlıktan azlolunarak *Malkara*'ya gönderildi (1032 H.-1623 M.) ve yerine Receb Paşa kaptan oldu.

Halil Paşa 1036 H.-1626 M. de Hafız Ahmed Paşa'nın yerine ikinci defa vezir-i âzam olmuş ve İran seferine hareket ettiği sırada Abaza Mehmed Paşa'nın *Erzurum*'da isyanı üzerine o tarafa gidip yetmiş gün kadar Abazayı muhasara ettiyse de kış münasebetiyle *Tokat*'a çekilmeğe mecbur olarak bu muvaffakiyetsizlik sebebiyle azlolunmuştur (1037 H.-1628 M.).

Halil Paşa bundan sonra *İstanbul*'a gelerek tekaüd edilmiş 1039 veya 1040 Hicret yılında (1629 M.) de vefat ederek *Üsküdar*'da Şeyhi Aziz Mahmud Hüdayi Efendi dergâhı yanındaki türbesine defnedilmiştir. Birinci sadareti iki sene ve IV. Murad zamanındaki sadareti ise bir buçuk seneye yakın (onyedi ay) dır.

Halil Paşa, orta derecede bir hükûmet başkanı olup iki defaki sadaretinde başarılı bir iş göremedi ise de dört defa tâyin edildiği kaptân-ı deryalıkta yüz ağartmıştır. Yaşadığı anarşi devirlerinde mürşidi Hüdayi Efendi'nin himayesiyle tehlikeli durumlardan kurtulmuştur. İkinci defaki sadaretinde İran seferine giderken şeyhinin elini öpüp vedâ etmek üzere yanına girdiği zaman Hüdayi Efendi:

-Evvelki sadaretinizde de muvaffak olamamıştınız demesi üzerine bu sözden teşeüm eden Halil Paşa müteessiren oradan ayrılmıştı[1]. Halil Paşa'nın *Fatih*'te Millet Kütüphanesi civarında cami, çeşme ve sebili vardı. *Üsküdar*'da türbesinin altındaki çeşme ile sebil de kendisinin olup Sultan Ahmed camii

[1] ".. Halil Paşa vezir olup serdarlık ile *Üsküdar*'a geçtikte şeyhi Üsküdarî Aziz Mahmud Hudaî Efendi'ye varıp serdarlık hizmetiyle memur olduğunu ifade ettikte *(a beyim bir defa dahi serdar olmuş idin)* deyip bir gayri nutuk etmediler; paşa münfail çıkıp gitti. Şeyhin yanında olanlar şeyhin bu kelâmından Halil Paşa'nın bir maslahata muvaffak olamıyacağına istidlâl etmişlerdir.." *Naima, c. 2, s. 402.*

mimarı Mehmed Ağa'nın eseridir. *Hüdayî dergâhı* yanındaki *kapıcı tekkesi*ni de Halil Paşa yaptırmıştır.

Tarih-i Halil Paşa veya *Gazanâme-i Halil Paşa* ismiyle Vasfî tarafından yazılan tercüme-i haline ve muharebelerine dair bir yazma eser vardır, bu eserin bir nüshası Esad Efendi kütüphanesi kitapları arasında 2139 numaradadır.

Mehmed Paşa (Öküz ikinci def'a)

1028 Safer 1619 Ocak'ta Halil Paşa'nın birinci defaki sadaretinden azlinde ikinci defa vezir-i âzam olmuş ve 1029 Muharrem 1619 Aralık'ta yerini İstanköylü Ali Paşa'ya terketmiştir.

Güzelce Ali Paşa (Çelebi-İstanköylü)

Türktür; babası *Tunus* beylerbeğiliğinde bulunup 996 H.-1588 M. de Yahya adında mehdilik iddiasiyle ortaya çıkan bir şahsın kuvvetleriyle çarpışırken maktul düşen Ahmed Paşa'dır. Kaya Paşa'nın kızı olan validesi tarafından sâdattan yani peygamber sülâlesindendir.

Ali Paşa yetişince babasının katilinden intikam almış, *Dimyat* sancakbeyliğinde ve *Tunus* beylerbeğiliğinde ve vezirlikle üç defa kaptan paşalıkta bulunmuştur; 1028 H.-1619 M. deki deniz seferinde altı düşman gemisini yakalayıp *İstanbul*'a getirmiş ve elde ettiği külliyetli ganimet malından iki yüz kadar esirin omuzlarına birer kese kuruş koyup Pâdişaha takdim eyledi ve hizmetine karşılık olarak hil'at ve altın zincir ile taltif edildi; fakat bu elde edilen eşyanın devletle ticaret muahedesi yapmış olan Venedik ve Fransa tüccarlarına ait olduğu vezir-i âzam Öküz Mehmed Paşa tarafından ileri sürüldüğü gibi Venedik elçisi de divana gelip şikâyette bulundu ise de bir şey elde edemedi; nihayet bu hediyeler sayesinde paraya haris ve aynı zamanda hasis olan II. Sultan Osman'a hulûl etti; hazineye daha çok varidat temin edeceğini vaid ile Öküz Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam oldu (1619 Aralık).

Ali Paşa, devlet hazinesine fazla varidat temini için çalışmakla beraber bundan bilistifade ileri gelen devlet adamlarını ve bu arada vezir-i âzamın malî tedbirlerini muvafık görmeyen defterdar Baki Paşa'yı, kızlar ağası Mustafa Ağa ile sair bir hayli devlet adamlarını ve birer bahane ile tüccarı soydu

ve selefi Öküz Mehmed Paşa'nın bütün mallarını müsadere eyledi [1]. Pâdişahı *Lehistan* seferi için teşvik etti ve bu sefer esnasında Ali Paşa'nın tedarik ettiği paradan epi istifade edildi; fakat kendisi bu seferde bulunamıyarak 1030 Rebiulâhır ve 1612 Mart'ta mesane hastalığından vefat etti. Vezir-i âzamlığı on dört ay kadar olup kırk yaşına gelmemişti. Kabri *Beşiktaş*'ta *Yahya Efendi mezarlığı*'ndadır. *Boğaziçi*'nde *Yeniköy*'de ve *Sakız*'da camileri ve *Kasımpaşa*'da *Kulaksız*'da Saçlı Emir Efendi tekkesi köşesinde 1029 H.-1619 M. tarihli bir çeşmeşi vardır.

Hüseyin Paşa Ohrili

Tımarlı sipahilerden birinin oğludur; Bostancı ocağında yetişip *Bostancıbaşı* olmuş ve 1026 H.-1617 M. deki *Revan seferi*'nde yeniçeri ağası ve sonra Rumeli beylerbeğisi olup vezirlikle divan-ı hümayunda bulunurken Çelebi Ali Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (1030 H.-1621 Mart).

Lehistan seferinde *Hotin* önünde meşhur gazilerden Karakaş Mehmed Paşa'nın düşmana hücumu esnasında ona yardım etmiyerek şahadetine sebep olduğundan dolayı azlolunmuş (1030 Ramazan 1621 Ağustos) ve hakkındaki teveccühe mebni ikinci vezirlikte bırakılmıştır. Sadareti dört buçuk ay kadar olup yerine *Diyarbakır* valisi Dilâver Paşa getirilmiştir.

1031 Receb ve 1622 Mayıs'taki Sultan Osman'ın hal ve katlini intac eden ihtilâlde Dilâver Paşa'nın yerine ikinci defa vezir-i âzam olduysa da işe başlamadan tayininin ertesi günü ocaklı tarafından öldürülmüştür. Sultan Osman, *ağa kapısı*'na iltica edip oradan alınarak *yeni odalar*'a getirildiği sırada yolda Hüseyin Paşa'nın cesedini görüp ağlamış ve:

-Bu mazlûm bî-günah idi, her zaman bana kul hakkında iyilik söylerdi, bunun sözünü dinleseydim bu iş başıma gelmezdi demiştir; çünkü Hüseyin Paşa, pâdişahın kul tayfasiyle zıd gitmemesini tavsiyede bulunmuş ve Sultan Osman'ı ikaz etmek istemişti. Hüseyin Paşa'nın, memleketi olan *Ohri*'de hayırlı eserleri vardı; kendisi *Beşiktaş*'ta *Yahya Efendi türbesi* mezarlığında medfundur. *Çırağan sarayı*'nın bulunduğu yerde bir Mevlevihâne yaptırmış ve burası vefatı senesinde ikmal edilmiştir.

[1] *Hadikatü'l-vüzera, s. 62* ve *Hammer, c. 8, s. 193* ve *Hadikatü'l-cevâmi, c. 2, s. 139.*

Dilâver Paşa

*Hırvat*tır; Enderundan yetişerek *çaşnigir başı*'lık ile sarayın dış hizmetine çıkmış, vezirlikle eyâletlerde valilik etmiş ikinci defa *Diyarbakır* valisi iken 1621 de Leh harbinde Hüseyin Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur. Sadareti zamanında *Sultan Osman vakası* olmuş *Üsküdar*'da Aziz Mahmud Hüdayi Efendi dergâhına saklanmış ise de saraydan bostancılar gönderilip getirtilmiş ve *ağa kapısından* dışarı çıkarılarak orada ocaklı tarafından öldürülmüştür (1622 Mayıs) vezir-i âzamlığı onaltı ay kadardır kabri Üsküdar'da miskinler tekkesi karşısındadır.

Hüseyin Paşa (Ohrili ikinci defa)

Dilâver Paşa'nın Ocaklılar tarafından öldürüldüğünü haber alan kinci Osman sarayda bulunan Hüseyin Paşa'yı ikinci defa vezir-i âzam yaptı. İhtilâlin büyüdüğünü gören Sultan Osman, Üsküdar'a geçip *Bursa*'ya gitmek istediyse de Hüseyin Paşa ile *Bostancıbaşı* bunu muvafık bulmıyarak Pâdişahın ağa kapısına gitmesini tensip etmişlerdi. Hüseyin Paşa kol dolaşmak vesilesiyle saraydan çıkıp *şehzadebaşı camii*'ne gelip eski odalardaki yeniçerileri ele alıp bu suretle Sultan Osman'ı *ağa kapısı*'na getirmişti [1]. İşte Sultan Osman'ın *ağa kapısı*'ndan alıp orta camie götürdükleri sırada Hüseyin Paşa kurtulup kaçmış ise de yolda yetişilerek öldürülmüştür [2]. İkinci Sadareti bir gündür.

Davud Paşa (Kara)

Dilâver ve Hüsey i n Paşaların katilleri üzerine 8 Receb 1031 ve 19 Mayıs 1622 de vezir-i âzam olan Davud Paşa boşnaktır. Enderunden yetişmiş hasodada çuhadar iken Üçüncü Mehmed zamanında

[1] "... Tezkirecisi Sıdkı Efendi'den menkuldür ki yolda Paşa'ya yanaşıp "sultanım yeniçeri Sultan Mustafa'yı pâdişah ettik derler iken pâdişahı onların kapısına götürmeniz mâkul müdür ? dedikte hey efendi devlet hangisinin ise onun olur. Tek nizam-ı âleme halel gelmeyip fitne def olsun.." cevabını vermiştir *(Naima, c. 2, s. 221)*.

[2] Hüseyin Paşa ağa kapısından kaçıp arkasından takip olunurken o ölüm anında "yoldaşlar pâdişahımız ocağınıza sığındı, mürüvvet sizindir, pâdişahınızı bu hakarete lâyık görmeyin" diye yalvarırdı; müfid olmadı. Başını kesip orta camiye götürdüler, koynunda kayd-ı hayat ile vezarete kattı bulunmuş (Naima, c. 2, s. 224.)

kapıcı başılık ile sarayın dış hizmetine çıkmış 1013 H. 1604 M. de Rumeli beylerbeğisi ve 1026 H.-1617 M.de bir kaç gün için İstankö ylü Ali Paşa yerine kaptan paşa olmuş ise de sonra tekrar Rumeli valiliğine iade olunarak Ali Paşa tekrar kaptanlığa tâyin edilmiştir.

Davud Paşa I. Mustafa'nın kız kardeşinin kocası olduğu için *Sultan Osman vakası*'nda vezir-i âzam olmuş, Sultan Osman'ı Yedikule'de boğdurmuş ve yirmi gün sonra azlolunarak yerine Mere Hüseyin Paşa vezir-i âzam olmuştur (4 Şaban ve 14 Haziran 1622). Pâdişahlarını katletmekle halk tarafından itham edilen Ocaklılar, katilin meydana çıkmasını istemeleri üzerine Davud Paşa elde edilerek katledilmek suretiyle amelinin cezasını görmüştür (1052 H.-1623 M.). Kabri *Aksaray*'da Murad Paşa camii mezarlığındadır, yol genişletildiği sırada kabrini havi mermer lahid açılarak iskeleti başsız olarak görülmüştür. Bakıyye-i ızamına göre uzun boylu imiş [1].

Hüseyin Paşa (Mere)

Arnavut'tur; Macaristan serdarlığında bulunan Satırcı Mehmed Paşa'nın aşcıbaşısı iken efendisi sayesinde kapıkulu suvarisi ve sonra divan-ı hümayun çavuşu olup *koyun eminliği*, *çavuşbaşılık*, *kapıcıbaşılık*, *imrahurluk* ettikten sonra 1029 H.-1620 M.de *Mısır* valiliğine tayin edilmiş ve azlinden sonra 1031 H.-1622 M.de *İstanbul*'a gelerek, Sultan Osman vakasında askere para vadiyle Davud Paşa'dan sonra vezir-i âzamlığı elde etmiştir (1031 Şaban 25 ve 1622 Haziran 1).

Mere Hüseyin Paşa yeniçeri ocağı ağalarından Bektaş Ağa'yı öldürmek istemiş ise de ocaklının ayaklanmasiyle azlolunmuş ve daha sonra sipahileri tahrik ederek Hadım Gürcü Mehmed Paşa'nın yerine ikinci def'a vezir-i âzam olmuştur (1032 Rebiu'l-âhır ve 1623 Şubat)*.

Mere Hüseyin, bu ikinci sadaretinde şiddetli hareket ile ortalığı sindirmiş ulemanın tertip ettikleri *Fatih camii ısyanı*'nı bastırmış ve bundan sonra şımarıklığı artarak ve bir kısım yeniçeri ile bostancıları ele alarak bunlar vasıtasiyle fenalıkları tahammül edilmez dereceye gelen sipahileri kırdıracağı bazı adam-

[1] İstanbul ve Boğaziçi (ihtifalci M. Ziya Bey), s. 86.

* Gürcü Mehmed Paşa'nın azli tekarrür edince Sultan Mustafa Halil Paşa'nın vezir-i azam olmasını hattı hümayunla bildirmiş ise de durumu iyi görmeyen Halil Paşa kabul etmediğinden asilerin istemesi üzerine Mere Hüseyin Paşa oldı. (vaka-i Sultan Osman No 1305 Top. Arşivi varak 54, 55)

larından haber alınması üzerine yeniçeri ve sipahilerin ittifakları neticesinde azlolunarak yerine sâbık *Bağdad* valisi Kemankeş Ali Paşa getirilmiştir (1032 Zilkade ve 1623 Eylül).

Mere Hüseyin Paşa, azlinden on, onbir ay sonra IV. Murad'ın cülûsunu müteakip yakalanarak katledilmiştir (1033 Şevval ve 1624 Temmuz) birinci sadareti yirmi bir gün ve ikincisi ise yedi ay kadardır; tarihler ehliyetsiz âdi bir şahıs olduğunu yazarlar kabri Karacaahmed'de miskinlerdedir.

Mustafa Paşa (Lefkeli) Enderundan yetişmiş silâhdar iken 1026 Zilhicce ve 1617 Aralık'ta Mısır valisi olmuştur. 1031 H.- 1622 M. deki *Sultan Osman vak*'asında *İstanbul*'da bulunup I. Mustafa'nın tayasının kocası olduğundan Mere Hüseyin Paşa'nın birinci def'aki sadaretinden azlinde vezir-i âzam olmuştur (1031 Şaban 25 ve 1622 Haziran 1).

Bu hükûmetsizlik devrinde kimse tutunamayıp bu zat da aynı zamanda iktidarsız olduğundan aynı sene zilkadesine tesadüf eden 1622 Eylül'de azlolunmuştur; vezir-i âzamlığı üç ay kadardır. Sonraları *İzmit*, *Kastamonu* sancakları arpalık olarak kendisine verilmiş ve 1058 H.- 1648 M. sonunda *İstanbul*'da vefat ederek *Divanyolu*'nda *eski Ali Paşa camii* kabristanına defnedilmiştir.

Gürcü Mehmed Paşa (Hadım) Kanunî'nin son sadrazamlarından Semiz Ali Paşa'nın kölelerinden iken saraya verilmiş akağalardan olup enderunda hasodabaşı iken 1012 Cemaziyelevvel 1603 Ekim'de üçüncü vezirlikle divan-ı hümayuna çıkıp pek az sonra Mısır valiliğine gönderilmiştir. Mehmed Paşa, *Mısır*'da isyan ederek selefi Hacı İbrahim Paşa'yı öldürmüş olan askerî sınıfını tedib etmek suretiyle sükûneti iade eylemiştir.

Gürcü Mehmed Paşa yedi ay sonra azlolunarak 1014 H.- 1605 M. de *Belgrad* ve *Tuna* muhafızlığiyle *Bosna* valisi ve 1018 H.- 1609 M. de *kubbe veziri* olup seferler münasebetiyle üç defa sadaret kaymakamlığı yapmış ve 1031 Zilkade ve 1622 Eylül'de Lefkeli Mustafa Paşa yerine vezir-i âzam olmuştur. Beş ay süren sadareti esnasında Sultan Osman katillerini tepelemiş ve 1032 H.- 1623 Mart'ta Mere Hüseyin Paşa'nın tahrikiyle

sipahilerin ayaklanması ve *sen bizim daha evvel bazı ihvanımızı katletmişdin; biz seni istemeziz tuvaşî taifesinin vezârette alâkası olduğuna razi değiliz yok dersen hançer üşürüp paralarız*" demeleri üzerine sadaret mührünü kapucular kethudasına teslim etmesi üzerine azlolunarak yerine ikinci defa Mere Hüseyin Paşa gelmiş ve Mehmed Paşa *Bursa*'ya gönderilmiştir.

Dördüncü Murad'ın cülûsı üzerine Gürcü Mehmed Paşa 1033 Receb 1624 Nisan'da sadaret kaymakamlığına tayin olunup 1035 Şevval ortalarına yani 1626 Temmuz başlarına kadar iyi iş gördü ise de sadaret kaymakamı olmak isteyen kaptân-ı derya Topal Receb Paşa'nın Gürcü Paşa akçe rayicini değiştirdi ve *Bağdad*'a imdat etmedi katlini isteriz sözleriyle [1] *İstanbul*'da bulunan yeniçeri ve sipahiyi tahrik etmesi üzerine zavvallı sadık ve afif vezir kendi sarayında boğulmuş ve yerine Receb Paşa kaymakam olmuştur. I. Mustafa zamanındaki sadareti beş aydır; kabri *Eyüp camii* ikinci avlusunda olup türbesinin divarı onyedinci asrın ilk yarısına ait kıymetli çinilerle süslenmiştir. Türbesi kitabesinde de sikkeyi ıslahettiği zikrediliyor.

Sadaret kaymakamlığında, ayarı bozulmuş olan sikkeyi ıslah eyliyerek hem iktisadî durumun ve hem de devlet îtibarının düzelmesine muvaffak olmuştur [2] muasırı olan Atayî, Gürcü Mehmed Paşa'yı dindar, hayır-hah ve işinde sebatlı olarak gösterir [3]; diğer tarihler de bu zatın lehinde yazarlar. *Halıcılarda Sultan Selim medresesi* ile *Orta camii* arasında *Öksüzce Hatip camii* ittisalinde 1035 H.-1628 M. tarihli bir çeşmesi vardır [4]. Bundan başka *Hırka-i Şerif* kurbinde, *Şehzâdebaşı* civarında aynı tarihli iki çeşmesi daha görülür [5].

[1] *Hammer*'in nakil yaptığı Venedik balyozunun hulâsasına göre, sadaret kaymakamı Gürcü Mehmed Paşa devleti yeniçerilerden kurtarmak istemiş; vezir-i âzamı ikna için yazdığı mektuplar elde edilmiş, bunun üzerine pâdişahtan (dördüncü Murad'dan) Gürcü Mehmed Paşa'nın katledilmesi istenmiş. Padişah tereddüt ettiğinden yeniçeriler Sultan Mehmed(Fatih) camiine toplanmışlar ve nihayet Sultan Murad istemiyerek bu doksanlık veziri öldürtmüş *(Hammer-Ata Bey tercümesi) c. 9, s. 298* bizim tarihlerde böyle bir kayıd yoktur.

[2] Gürcü Mehmed Paşa'nın sikkeyi ıslah etmesi, altını yüzyirmi ve kuruşu seksen akçeye indirmiştir.

[3] *Şakayik zeyli, Atâyî, s. 679.*

[4] *İstanbul Çeşmeleri* (İbrahim Hilmi Tanışık), *c. 1, s. 68 (1943 Maarif matbaası).*

[5] *İstanbul Çeşmeleri (İbrahim Hilmi Tanışık), c. 1, s. 70 (1943 Maarif matbaası).*

Mere Hüseyin Paşa (ikinci defa)

Gürcü Mehmed Paşa'nın yerine 1032 Rebiulâhır ve 1623 Şubat'ta vezir-i âzam olup aynı senede (Zilkade ve Eylülünde) azlolunarak yerine Kemankeş Ali Paşa getirilmiştir. Bu ikinci sadareti elde etmek için ocaklara yüz bin altın vadetmiş ve yeniçerilere hoş görünmek için de kendisini yeniçeri yazdırmıştı.

Ali Paşa (Kemankeş-Kara)

Isparta taraflarındandır; Enderundan yetişmiş, sonra vezirlikle saraydan çıkarak *Bağdad* ve *Diyarbakır* valiliklerinde bulunmuş mâzulen *İstanbul*'a gelip divanda dördüncü vezir iken 1032 Zilkade 1623 Eylül'de Mere Hüseyin Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur. Bunun sadareti zamanında Sultan Mustafa ikinci defa hal olunarak IV. Murad hükümdar olduğu için Ali Paşa'nın istiklâli artmıştı; kendisi vakarlı ve işbilir bir hükûmet başkanı ise de Halil ve Gürcü Mehmed Paşalar gibi kendisine rakip vezirleri birer bahane ile haps ve nefi ve katlettirmek istemesi ve kendisini nazikâne îkaz ile rüşvet almaktan menetmek isteyen şeyhülislâm Yahya Efendi hakkında Pâdişaha :

-Mere Hüseyin Paşa ile müttefik olup sizin cülûsunuzu istemiyordu; diyerek şeyhülislâmın azline muvaffak olması, aleyhdarlarının ittifak ederek kendisinin azl ve katline vesile verdi. Bu sırada *Bağdad*'ın İranlıların eline geçmesini, te'vil ederek Pâdişahtan saklamak istemesi, irtikâb ve irtişada pek ileri gitmesi düşmanlarına fırsat verip Pâdişahı iyice aleyhine çevirdiklerinden sadaretinin yedinci ayında bir gün saraya davet olunarak katledilmiştir (1033 Cemziyelâhır 14 ve 1624 Nisan 3) *Divanyolu*'nda *Eski Ali Paşa camii* kabristanında medfundur.

Mehmed Paşa (Çerkes)

Enderundan yetişmiş, pâdişah silâhdarı iken vezirlikle *Şam* valisi olup sonra divanda kubbe vezirliğine tâyin edilmiş 1624 Nisan'da Kemankeş Ali Paşa yerine vezir-i âzamlığa getirilerek hem ısyanı ehemmiyet kesbedip *Orta Anadolu*'ya kadar yayılan Abaza Mehmed Paşa'yı tenkile memur ve hem İran seferine serdar olmuştur.

Vezir-i âzam Mehmed Paşa, *Kayseri* önlerine kadar gelmiş olan Abaza Mehmed Paşa kuvvetlerini mağlûp etmiş ve

sonra *Tokat*'a gelip ilk bahardaki İran seferine hazırlık yaparken orada vefat etmiştir (1034 Rebiulâhır ve 1625Ocak). Vezir-i âzamlığı on ay kadar olup orta derecede iktidarlı hamiyetli ve iyi ahlâklı bir vezir olarak tanınmıştır. Cesedi İstanbul'a naklolunarak Bayezid Camii mezarlığına defnedilmiştir.

Hafız Ahmed Paşa (birinci defa)

Türk olup *Filibe*'li bir müezzinin oğludur. Bir kayda göre *Filibe*'de ve o zamanı bilen Atayî'ye göre *İstanbul*'da doğmuştur [1]. Kendisi hem hafız ve hem sesi güzel hanende ve aynı zamanda da şairdi. Enderundan yetişip has odada bulunarak I. Ahmed zamanında musahib olmuş ve aynı zamanda *Doğancıbaşı* bulunduğu sırada yani 1016 H. - 1607 M. de Cafer Paşa'nın yerine vezirlikle kaptân-ı derya olmuştur [2], Ahmed Paşa, Kuyucu Murad Paşa'nın inhasiyle 1018 H. - 1609 M. de azlolunarak yerine yeniçeri ağası Halil Paşa getirilmiştir.

Hafız Ahmed Paşa bundan sonra *Şam* valisi olup burada yedi sene kaldı ve daha sonra *Van*, *Erzurum*, *Bağdad* ve *Anadolu* valiliklerinde bulunarak en son *Diyarbakır* valisi iken Çerkes Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam ve *İran*'a serdar olmuştur (1034 Rebiulâhır ve 1625 Ocak).

Hafız Ahmed Paşa aldığı emir üzerine *Bağdad*'ta ısyan eden Bekir Subaşı üzerine gitti. Bağdad'ın zabtını kolay sanarak anahtarlarının cebinde olduğunu söyleyip kumandanların tavsiyelerine ehemmiyet vermedi; dokuz ay muhasara ettiği Bağdad'ı alamadı Bekir Subaşı'nın burasını İran şahına teslim etmek istediğini haber alınca Bekir Subaşı'yı *Bağdad* valisi tayin eyledi ise de şehri işgalden kurtaramadı. Bunun üzerine 1036 Rebiulâhır ve 1626 Aralık'da [3] vezir-i âzamlıktan azloluna-

[1] *Şakayik Zeyli*, *Atâyî*, *s. 768.*

[2] " .. 1016 Şevvalinin yirmi ikinci günü hane-i hassa-i sultani ağalarından olan Hafız Ahmed Ağa ki *Doğancıbaşı* olup haddi zatında sanat-i şiir ve muhadara ve fenn-i inşa ve muhaverede nadirü'l-akran ve kalilü'l-emsal mine'l-âyan bir bende-i muhlis olup vezaret ile kaptan-ı derya oldu *(Zübdetü't-tevarih, varak 96).*

[3] *Atâyî*, azil tarihini 28 Rebiü'l-evvel olarak üç, beş gün evvel gösteriyor.

rak *İstanbul*'a gelip ikinci vezir oldu ve aynı zamanda I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan'ı aldı [1].

Hafız Ahmed Paşa 1041 H.-1631 M. de *Tokat*'ta bulunan boşnak Hüsrev Paşa'nın azli üzerine ikinci defa vezir-i âzam oldu [2]. Fakat vezir-i âzamlığı ümit eden sadaret kaymakamı Topal Receb Paşa, bu makamın kendisine verilmediğini görünce Hüsrev Paşa'nın azlini bahane ederek o sırada *Bağdad* seferinden *İstanbul*'a gelmiş olan kapıkulu ocaklarını el altından ısyan ettirerek bir ayak divanı esnasında pâdişahtan zorla aldıkları Hafız Paşa'yı onyedi yerinden bıçaklamak suretiyle şehid etmişlerdir; bunun üzerine mühr-i hümayun ısyanı tertip etmiş olan Receb Paşa'ya verilmiştir (1041 Receb 17 ve 1632 Şubat 10) birinci sadareti onbir ay ve ikinci isi ise üç buçuk aydır. Vasıyyeti üzerine *Üsküdar* kabristanına defnedilmiştir. خلاصة الاثر hulâsat-ül eserde (c. 1, s. 380) mufassal terceme-i hali vardır ; bu eserde ilim ve fazilet sahibi arab ve acem edebiyatına vakıf olduğu beyan ediliyor.

Hafız Ahmed Paşa, Diyarbakır valisi bulunurken Sultan Osman'ın şehadeti üzerine yeniçerilerle diğer Pâdişah katilleri aleyhine hareket etmek üzere *Erzurum* valisi Abaza Mehmed Paşa ile mektuplaştığını ve bütün valilerle müttefikan Sultan Osman katillerinden intikam almak üzere *Üsküdar*'a gitmek istediğini o tarihte *Diyarbakır* defterdarlığında bulunmuş olan Peçevi İbrahim Efendi yazıyor [3].

Hafız Ahmed Paşa zarif, nükte-perdaz, malûmatlı, kalem sahibi, şair ve edip bir vezir olup tarihlerde bazı manzumelerine rastlanmaktadır matbû *Rıza tezkiresi*nde ismi varsa da manzumesi konmamıştır. *Bağdad* üzerine giderken yolda kaleme aldığı manzumesinden bir beyit :

[1] *Naima*, *c*, *3*, *s. 75*. Bunun ilk nişanlısı *Nasuh Paşa* idi ; sonra Hafız Paşa almış ve daha sonraki nikâhlıları da maktulen vefat etmişlerdir.

[2] İkinci sadaretine Mevlevî Şeyhi Âdem Dede'nin bir mısrada dört tarih düşürmesi sanatkârane olduğundan buraya yazıldı :

آدم دعا گویت شده هاتف بگفت تاریخ چار
خاتم بحافظ آمده باظل حق محفوظ باد
۱۰۴۱ ۱۰۴۱ ۱۰۴۱ ۱۰۴۱

[3] *Peçevî tarihi*, *c. 2*, *s. 391*.

Bizimle kerbelâ vâdisine hem-derd olan gelsün
Sınansun arsa-i ferzânelerde merd olan gelsün.

Bağdad muhasarası esnasında orduya asker, cephane ve zahire gönderilmesi hakkında Pâdişaha bir arıza takdim ettiği sırada telhisin arasına istimdat yollu meşhur manzumesini koymuştur. Bu manzumenin birinci beyti [1].

Aldı etrâfı adû imdâda asker yok mudur?
Din yolunda baş verir merdâne server yok mudur?

Dördüncü Murad'ın verdiği manzum cevabın ilk beyti:
Hâfızâ Bağdad'a imdad etmeğe er yok mudur?
Bizden istimdad edersin sende asker yok mudur?

Topkapı sarayı harem dairesi I. Ahmed kütüphanesinin içinde yemek odasındaki çeşme kitabeleri Hafız Paşa'nındır [2].

Halil Paşa (ikinci defa)

Hafız Ahmed Paşa'nın birinci defaki sadareten azlinde yani 1036 Rebiülevvel ve 1626 Aralıkta ikinci defa vezir-i âzam olmuş Abaza Mehmed Paşa'yı elde edememesi sebebiyle 1037 Şaban ve 1628 Nisan 6 da azlolunarak yerine şeyhülislâmın tavsiyesiyle o sırada *İstanbul*'da bulunmakta olan sâbık yeniçeri ağası Boşnak Hüsrev Paşa tayin edilmiştir.

Hüsrev Paşa (Boşnak)

Enderundan yetişmiş, silâhdar iken yeniçeri ağalığiyle saraydan çıkmış ve 1034 H.-1625 M. de Hafız Ahmed Paşa vezir-i âzam olduğu zaman buna da vezirlik payesi verilmiştir [3]. Hüsrev Paşa 1036 senesi Recebinde kubbe veziri olarak *İstanbul*'da bulunurken Halil Paşa'nın âsi Abaza Mehmed Paşa'yı elde etmeğe muvaffak olamaması sebebiyle Pâdişahın huzuriyle yapılan görüşmede şeyhülislâm Yahya Efendi'nin tavsiyesiyle Hüsrev Paşa vezir-i âzam oldu (1628 Nisan 6) [4].

[1] *Naima, c. 2, s. 354, 392 ve 393.*

[2] *İstanbul Çeşmeleri (İbrahim Hilmi Tanışık), c. 1, s. 60.*

[3] *Naima, c. 2, s. 343.*

[4] Halil Paşa'nın azli takarrür edince yerine kimin getirileceği pâdişahın huzuriyle şeyhülislâm Yahya Efendi kazaskerler ve sadaret kaymakamı Receb Paşa ile müzakere olunarak Yahya Efendi'nin mütalâası üzerine

Hüsrev Paşa ilk iş olarak devletin başına büyük bir gâile açmış olan Abaza Mehmed Paşa'yı bertaraf etmekti; filhakika *Erzurum*'u kırk gün muhasara ederek onu teslim olmağa mecbur etti ve alıp *İstanbul*'a getirdi ve bu suretle şöhreti arttı (1038 H.-1628 M.)

Hüsrev Paşa 1629 Mayısında *Bağdad*'ı geri almağa memur edildi; doğrudan doğruya *Bağdad* üzerine gitmiyerek bazı Kürd beylerinin teşvikleriyle *İran*'dan bazı kaleler aldı; fakat asıl vazifesi olan *Bağdad*'ı kırk gün muhasara ettiyse de alamadı ve *Mardin*'e çekildi. 1040 H.- 1630M. da *Mardin*'de vakit geçirip *Bağdad* üzerine gitmediğinden 1041 Rebiülevvel sonunda (1631 Eylül) azlolunarak yerine ikinci defa Hafız Ahmed Paşa vezir-i âzam oldu.

Hüsrev Paşa azlinden sonra *Tokat*'a geldi; orada bulunduğu sırada *Diyarbakır* valiliğine tayin edilen Murtaza Paşa'ya *İstanbul*'dan verilen gizli hatt-ı hümayunla Hüsrev Paşa *Tokat*'ta katledildi (1041 Şaban ve 1632 Mart). Vezir-i âzamlığı üç sene sekiz ay kadardır. Azim ve irade sahibi, orduyu zabt ve rabta muktedir doğrulukla tanınmış bir vezir ise de fevkalâde gazablı, kendini beğenmiş lüzumsuz yere çok kan dökücü idi; öldüreceği kimseleri önüne getirterek otağında iskemle üzerine oturup katillerini seyrederdi; asabi ve çabuk hiddetlenir olduğundan cüz'i kusurdan ötürü adam öldürtürdü. Tab'an hasis idi. Süratle hareketi neticesinde *Bağdad*'taki Bekir Subaşı vakası gibi bir hâdiseye meydan vermeden Abaza Paşa gâilesini bastırmış olması takdire lâyiktir [1]. Muasırı olan Atâyî Hüsrev Paşa'yı mağrur, gözü pek, vurucu, kan dökücü olarak tavsif eylemektedir [2]. Şair Nefî'nin en güzel kasidelerinden biri olan :

yeniçeri ağalığından mâzul olup *İstanbul*'da yeni kubbe veziri olarak bulunan Boşnak Hüsrev Paşa'nın vezir-i âzam olması kararlaştırıldı. Fakat Hüsrev Paşa'nın yeni vezir olması dolayısiyle kendisinden daha kuvvetli olan Receb Paşa'ya divanda tekaddüm etmesi muvafık olmadığı için hemen kendisine *Diyarbakır* valiliği verilerek yola çıkarılmış ve *İzmit*'te iken kapıcılar kethüdasiyle arkasından mühr-i hümâyun gönderilerek vezir-i âzam olmuştur.

[1] Naima tarihinde Hüsrev Paşa'nın hizmeti, seciyesi, kan dökücülüğü hakkında epi tafsilat vardır (c. 2, s. 447 ve c. 3, s. 72).

[2] *Şakayik Zeyli, Atâyî, s. 769.*

Âferin ey âlem efrâkte serdâr-ı dilîr
Saf-der-i kal'a-küşa saf-şiken ü kişver-gîr

Matlalı kaside Husrev Paşa hakkındadır. Afyonkarahisar civarındaki Hüsrev Paşa hanı bunundur.

Hafız Ahmed Paşa (ikinci defa)

Hüsrev Paşa'nın azli üzerine üçüncü vezir bulunurken 1041 Rebiülâhır ibtidasında (27 Ekim 1631) vezir-i âzam olup Topal Receb Paşa'nın askeri tahrikiyle çıkan ısyanda ocaklı elinde şehid olmuştur. (1041 Receb ve 1632 Şubat).

Receb Paşa (Topal)

Boşnak'tır. Bostancı ocağından yetişmiş, Bostancıbaşı olmuş nikris illetine mübtelâ olması sebebiyle bir aralık tekaüd edilmiş ise de sonradan tekrar hizmete girip vezir olarak Rusların eline geçmiş olan *Azak* kalesinin istirdadı için serdar tayin edilmiş ve daha sonra kaptan Paşa olmuştur.

1035 Şevval ve 1626 Temmuz'da Ocaklıyı tahrik ederek sadaret kaymakamı Gürcü Mehmed Paşa'nın katli üzerine sadaret kaymakamı olan Receb Paşa 1041 H.-1632 M. de vezir-i âzam Hafız Ahmed Paşa'nın ölümüne sebeb olduktan sonra kendisi vezir-i âzamlığa getirilmiş ve yaptığı fenalıkların cezasını görerek üç ay sonra ilk fırsatta Sultan Murad tarafından îdam edilmiştir. (1041 Şevval 27). *Hadikatü'l-cevami*'de Doğancılar kurbindeki camii haziresinde medfun olduğu yazılıdır [1]. *Esmarü't-tevarih* cesedinin denize atıldığını yazıyor.

Mehmed Paşa (Tabanıyassı)

Vecihi tarihinde (Tabanı büyük) deniliyor. Arnavud olup Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa'ya intisap ederek yükselmiş, imrahur olmuş sonra vezirlikle *Mısır* valiliğine tayin edilip 1041 Şevvalinde Receb Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur. Bunun sadareti Dördüncü Murad'ın ilk icraat devrine tesadüf ettiği için Pâdişaha çok sadık kalarak mühim temizlik yapmış ve bu suretle memleket ve ocak nizamı iade edilmiştir. 1044 H.- 1634 M.de IV. Murad'la *Revan* seferinde bulunarak orasının işgalinden sonra hizmetine mükâfat olarak Rumeli beylerbeğiliği de sadaret makamına ilâve edilmiştir. Sultan Murad *İstanbul*'a avdet ederken vezir-i âzamı *Diyar-*

[1] *Hadikatü'l-cevamî*, c. *1*, *s. 230.*

bakır'da bırakmış ise de Mehmed Paşa, İran şahının *Revan*'ı geri almasına mâni olmadığı için 1046 Ramzan ve 1636 Şubat'ta azledilmiş ve *İstanbul*'a gelince iki buçuk ay kadar sarayın muhiti dahilindeki *Sırça saray*'da hapsolunarak sonra afvedilip *Özi* (Silistre) valiliğine tayin edilmiştir.

Tabanıyassı Mehmed Paşa 1047 Şaban ve 1638 Ocak'da *Budin* valisi olmuş ve Sultan Murad'ın Bağdad'tan *İstanbul*'a döndüğü esnada acele davet olunarak sadaret kaymakamlığına tayin edilmiş ve selefi olan Pâdişahın meşhur silâhdarı Mustafa Paşa da kaptan olmuştur.

Tabanıyassı Mehmed Paşa bir müddet sonra Eflâk ve Boğdan voyvodalarının azillerinden mütevellid vaziyetten dolayı [1] Sultan Murad'ın makbul silâhdarı, adı geçen Mustafa Paşa'nın desisesiyle aynı senede kaymakamlıktan azlolunup Deli Hüseyin Paşa sadaret kaymakamı tayin edilmiş ve Mehmed Paşa da evvelâ *Yedikule*'de haps ve sonra katl edilmiştir. Kabri miskinler tekkesi arkasındaki sed üstündedir.

Mehmed Paşa, tedbirli ve işgüzar olup IV. Murad'ın ıslahatında kendisine çok yardım etmiştir. Ölümünde elli yaşlarında idi; sadareti müddeti beş seneye yakındır.

Bayram Paşa İstanbulludur; gençliğinde yeniçeri ocağına girip sırasiyle Ocak ağalıklarını yaptıktan sonra kul kethüdası ve 1032 H. - 1623 M. de yeniçeri ağası olmuştur. 1035 H.-1625 M. de vezirlikle *Mısır* valisi olan Bayram Paşa, *İstanbul*'da kubbe veziri bulunduğu sırada Tabanı Yassı

[1] Tabanıyassı Mehmed Paşa *Silistre* valisi ilken *Eflâk* ve *Boğdan* voyvodalarının kendisine pek ehemmiyet vermemelerinden dolayı onlara muğber olup sadaret kaymakamlığına geçince bunları azlettirmiş. Mâzul voyvodalar pâdişahın sevgili musahibi Silâhdar Mustafa Paşa'ya başvurup külliyyetli para ve hediye gönderip yerlerinde ibkalarını istemişler. Silâhdar Paşa, voyvodaların azillerinde kendisinin fikri sorulmadığından dolayı sadaret kaymakamına gücenmiş, bunun üzerine voyvodalığa tayin edilen yeni voyvodaları kabul etmiyerek, kendilerinin kusurları olmadığından bahis ile pâdişaha şikâyette bulunmalarını ve bu hususta kendisinin de yardım edeceğini bildirmiş onlar da tavsiye edildiği şekilde yapmışlar. Bunun üzerine IV. Murad, voyvodaların ısyaniyle devlete yeni bir gaile çıkarmak istiyor diyerek Tabanıyassı Mehmed Paşa'yı îdam ettirmiştir. *(Vecihi tarihi, s. 22 ve Naima tarihi, c. 3, s. 330).*

Mehmed Paşa'nın azli üzerine vezir-i âzam tayin edilmiştir (1046 Ramazan ve 1636 Şubat) [1].

Bayram Paşa, IV Murad'la beraber *Bağdad* seferine giderken yolda *Urfa*'ya yakın *Celab* mevkiinde vefat ederek (1048 Rebiulâhır 6 ve 1638 Eylül) cesedi *İstanbul*'a nakledilip *Avratpazarı* (İstanbul'da Cerrahpaşa'da) kurbindeki türbesine defnedildi.

Dördüncü Murad Bayram Paşa'yı takdir ettiği için vefatını duyunca çadırına gelip ağlamıştır. Paşanın çadırında her konakta pâdişaha takdim edilecek hediyeleri havi sandıklar bulmuştur. Sultan Murad bu sandıklardaki, zırhtan gömlek, miğfer, samur takımiyle esvabları görünce tekrar ağlayarak: hayıf sad hayıf ki böyle kadirşinas bir vezirden ayrıldım. Böyle bir vezir az bulunur diyerek ruhuna dualar etmiştir [2].

Bayram Paşa'nın sadareti bir buçuk sene kadardır. Tedbirli ve iyi idareli bir devlet adamı idi. *İstanbul*'da türbesine bitişik bir tekkesiyle sebili mektebi ve medresesi ve *Kayseri*'de mevlevihanesi ve *Amasya*'da bazı hayırlı eserleri vardır.

Tayyar Mehmed Paşa

Nasuh Paşa kethüdalığından yetişerek Bağdad muhasarasında şehid düşen (1035 H. - 1625 M.) Mustafa Paşa'nın oğlu olup sancak beyliklerinde bulunmuş ve sonra *Diyarbakır* beylerbeğisi olmuştur. Tayyar Paşa, Abaza isyanında onunla beraber olmuş gibi görünerek Abaza'nın *Kayseri* harbinde mağlûp olmasını temin etmek suretiyle hükûmete karşı sadakatini göstermiştir. IV. Murad'ın Bağdad seferi esnasında *Diyarbakır* beylerbeğisi bulunan Tayyar Mehmed Paşa, *Musul* taraflarında muhafaza hizmetinde iken Bayram Paşa'nın vefatı üzerine pâdişah'ın mûtemedi olup Kaptân-ı derya Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın aleyhdarı olan ruznamçacı İbrahim Efendi'nin

[1] " Vezir-i asaf rey izzetlû ve saadetlû Bayram Paşa yesserallahü mâyeşâ hazretleri vezir-i âzam olup dest-bûs-ı şehinşahı ile müşerref oldular. Hak Sübhânehu ve Teâla feth u zafer müyesser etmiş ola. *(Mühimme, 87, s. 57, sene 1046 Ramazan 12).*

[2] *Naima, c. 3, s. 331.*

tavsiyesiyle [1] orduya davet olunarak vezir-i âzam tâyin edilmiştir. (1045 Rebiulâhır ve 1683 Ağustos).

Bağdad muhasarasının son günlerinde fethin geçikmesi üzerine IV. Murad'ın şiddetli bir emrini alan Tayyar Paşa elinde kılık olduğu halde cephedeki kulelere karşı yaptığı hücum esnasında bir kurşunla vurularak babası gibi muhasarada o da ağır yaralanarak çadırına naklini müteakib vefat etmiştir (19 Şaban ve 1638 Aralık 26). Kabri *İmam-ı âzam türbesi* hatiresinde babasının yanındadır; dört buçuk ay kadar vezir-i âzamlık etmiştir. Tedbirli, temkinli, cesur ve değerli bir kumandan olan Tayyar Mehmed Paşa'nın vefatı Sultan Murad'ı çok mütessir etmiş ve :

-"Ah Tayyar Bağdad kalesi gibi yüz kale değerdin, Allah taksiratını af, cennette ruhunu nura gark eyliye,, sözleriyle hakkında hayır dua etmiştir [2].

Mustafa Paşa (Kemankeş- Kara)

Arnavud olup İlbasanlı veya Avlonyalıdır [3] babası zeamet sahibi idi. Küçük yaşta *İstanbul*'a gelerek yeniçeri ocağı ağalarından Kara Hasan Ağa'ya intisap ile o sayede yeniçeri ocağına kaydedilmiş ve sonra *çorbacı* (bölük kumandanı), kul kethüdası ve 1043 H.-1633 M. de *sekbanbaşı* olmuştur.

Abaza Mehmed Paşa, afvından sonra pâdişaha intisab ettiği sırada Kara Mustafa Ağa'nın ehliyeti hakkında bazı sözler söylendiğinden ocakta temizlik yapmak isteyen Sultan Murad, *Revan* seferi esnasında Mustafa Ağa'yı yeniçeri ağası tayin ederek Ocakta istediği gibi temizlik yaptırmıştır.

Revan seferinden avdetten sonra 1045 H.-1635 M. tarihinde Kara Mustafa Ağa, Deli Hüseyin Paşa'nın yerine kaptân-ı derya olmuş ve orada da temizlik yaparak Sultan Murad'-

[1] Dördüncü Murad'ın fevkalâde îtimadını haiz olan ruznamçacı İbrahim Efendi ve silâhdar Mustafa Paşa'nın orduda bulunan Kapdân-ı derya *Kemankeş Mustafa Paşa* ile araları açık olduğu için onların tesirleriyle vezir-i âzamlığa Tayyar Paşa sevkedilmiştir.

[2] *Naima, c. 3, s. 350.*

[3] *Kemankeş Kara Mustafa Paşa*'nın vefatına kadar mühürdarlığında bulunmuş olan tarih sahibi Vecihi, Kara Mustafa Paşa'nın terceme-i halinde Avlonyalı olduğunu yazar (s. 42). *Hammer* (Atâ Bey tercümesi), c. *10, s. 12.* Kara Mustafa Paşa'nın Macar olduğunu kaydediyorsa da mevsuk değildir. Muasırı olan Kâtip Çelebi (c. 2, s. 232) Arnavut olduğunu beyan ediyor *(Naima, c. 4, s. 54).*

ın *Bağdad* seferine hareketinden evvel pâdişahtan önce vezir-i âzam Bayram Paşa'nın *Anadolu*'ya geçmesi üzerine kaptanlık üzerinde kalmak üzere sadaret kaymakamı olmuş ve aynı vazifeler üzerinde bulunduğu halde pâdişahla beraber *Bağdad* seferine hareket etmiştir.

Urfa civarında Bayram Paşa'nın vefat etmesiyle sadaret makamı buna verilmek üzere iken IV. Murad üzerinde müessir olan Silâhdar Mustafa Paşa ile Ruznameci İbrahim Efendi'nin tesirleriyle Tayyar Paşa'ya verilmiş ve nihayet Tayyar Paşa'nın şahadeti üzerine Kemankeş Kara Mustafa Paşa vezir-i âzam olmuştur (1048 Şaban 19 ve 1638 Aralık).

Bağdad bunun sadareti zamanında geri alınmış ve pâdişahın avdetinden sonra arada kalarak 1049 ibtidasında (1639 Mayıs) İranlılarla *Kasr-ı Şîrin muahedesi*'ni yaparak kaleleri tamir, hudut işlerini düzeltip lâzım gelen ıslahatı yaptıktan sonra avdet etmiştir.

Kara Mustafa Paşa, sadareti esnasında tehlikeli bir rakib olarak Silâhdar Paşa ile karşılaşmış ve bir hayli ölümlerden kurtulmuş ve az bir müddet sonra Sultan İbrahim'in cülûsiyle Silâhdar Paşa'dan intikam almış ise de bu defa da karşısına Sultan İbrahim'in silâhdarı olan Yusuf Paşa ile meşhur Cinci Hoca Hüseyin çıkmışlardır. Sultan İbrahim, Kara Mustafa Paşa'ya tam güveni vardı, hattâ Galata'da bir yangında ateş alan barut içine düşüp ağırca yaralanarak üç ay kadar divana gidemeyen vezir-i âzamı değiştirmeyerek mutaleasını almak suretiyle ikinci vezirle idare etmiştir.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa gerek bu iki rakibinin ve gerek asabî ve şuursuz olan Sultan İbrahim'in her işe müdahale eylemelerinden dolayı iki defa vezir-i âzamlıktan istifa etmiş ise de kabul edilmemiş[1] ve nihayet bu iki hasmının tesirleri ve kendisinin de bazı hataları yüzünden 1053 Zilkade ve 1644 Ocak'da maktulen vefat etmiştir; kabri *İstanbul*'da Bayezid semtindeki *Parmakkapı*'da (Çarşıkapısı'nda) 1051 H. - 1641 M.de yaptırmış olduğu medresesi yanındadır; yine orada çeşme ve sebili de vardı. Sadareti müddeti iki pâdişah zamanında beş

[1] "... mezkûrlar (Yusuf Paşa ile Cinci Hoca) ile gürk âşti muamele ile zindkânı olamayacağını bilip ve iki defa mühr-i vezaret-i teslim-i şehinşâh-ı kerim edip ricây-ı azlettikte ol dahi husule gelmemek ile bilkülliyye hizmet-i devletten rû-gerdan..." oldu. *(Vecihi tarihi, s. 42).*

sene dört ay olup ölümünde elli yaşlarında kadardı. Galata'da kurşunlu mahzen kurbinde kiliseden bozma bir camii ile *Salmatomruk* (Karagümrükle Balat arası) da bir mescidi de vardır. *Sivas*'la *Tokat* arasındaki Mehmed Paşa hanını (Yenihan) tamir edip buraya dört beşyüz hane iskân etmek suretiyle orasını kadılık yapmıştır; bunlardan başka Macaristan'daki *Eğri* kalesinde, mektep, baruthane, *Anadolu* ve *Rumeli*'de yollar, köprüler *Üsküdar*'da ve *Pendik*'te çeşmeler yaptırmıştır. *Kıztaşı* kurbinde *İskender Paşa camii* karşısındaki 1047H.-1637M. tarihli çeşme de bu zatın hayırlı eserlerindendir. Mustafa Paşa *Mekke*'ye arefattan gelen suyu akıtmış *Kâbe* yolundaki *Ayn-ı Zerka* kalesini yaptırıp buraya koyduğu muhafızlarla Harameyn fukrasına kendi vakfından maaş tahsis etmiştir. Yüksek himmetli, hamiyyetli ve faal bir vezir olduğunda tarihler müttefik gibidir. Bazı hasımlarını afvetmemek gibi hataları felâketine sebep olmuştur.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın kardeşi İlbasanlı mevlevi ve şair sineçâk Münzevî Osman Dede (vefatı 1050 veya 1055 H. ve 1640 veya 1645 M.) *Gülşen-i İrfan* isminde hüsn-i ahlâk ve nasihatlardan bahseden on cüzlük bir eserini Mustafa Paşa'ya hediye etmiş olduğunu Merhum üstadımız Bursalı Tahir Bey *Osmanlı Müellifleri* ismindeki eserinde yazmaktadır. Kara Mustafa Paşa kardeşini görmek istemişse de Münzevi Osman Dede kabul etmemiştir.

Tarihî kayıtlara göre Kemankeş Kara Mustafa Paşa Körkadı diyecek kadar doğru sözlü, aynı zamanda asabi ve hırçın, işlerinde titiz olduğundan dolayı epi düşman peydan etmişti; kendisi okumak yazmak bilmediği için -lüzumu halinde pâdişah tarafından huzura kabul âdeti olmadığından- pâdişaha gizli olarak arzedilecek şeyleri başka birisine yazdırmak suretiyle bunun duyulmasından sıkılır ve :

-"Ben bu makama lâyık değilim; bir kaht-ı rical olduğu için beni tayin ettiler; zira sadarete makamının şartı okuyup yazmaktır, pâdişah ile vezir arasında esrara müteallik nice umur vardır ki kâtibin ona vakıf olmaması icabeder" diye söylerdi [1].

Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi *Zafername* ismindeki tarihî risalesini Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya ithaf

[1] *Fezleke* (Kâtib Çelebi), *c. 2, s. 232.*

etmiş ise de sonradan araları bozulmuş olacak ki tarihinde Mustafa Paşa aleyhinde kalem yürütmüştür; yine Kara Mustafa Paşa'yı yakından tanıyan Kâtib Çelebi ile Vecihi bu zatın senasında bulunmuşlardır. Hâdiselerin tetkiki neticesinde kendisine hasım olanlarla kendisine tefevvuk edecek olanları birer suretle İstanbul'da uzaklaştırdığı görülüyor.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadareti zamanında kapıkulu ocaklarından yeniçeri mevcudunu onyedi bine ve suvari ocağı mevcudunu da oniki bine indirmiştir; bundan başka yeni ve tam ayarlı sikke kestirmiş; bütçenin gelir ve giderini muvazeneli hale sokmuş ve fazla varidatı -ki altı bin kese idi- iç hazineye koydurmak suretiyle hazineyi doldurmuştu [1]. Bundan başka eşya ve hayvan satışlarını normal şekle sokmuş ve müfettişler vasıtasiyle nizam ve kanuna aykırı hareket edenleri pek ağır cezalara çarptırmış ve vergi tahsilinde halka büyük gadr yapılmasından dolayı memleketi yeniden tahrir ettirmiştir [2].

Kara Mustafa Paşa hazine senetlerini de kaldırarak bütün devlet muamelesinin nakit ile yapılmasına muvaffak olmuştur. Kapıkulu ocaklarının maaşlarını seksener akçeye mahsup olmak üzere sâfi riyal kuruş üzerinden vermiş ve katiyyen tedahülde bırakmamıştı. Donanma için her sene kırk kadırga yapılması kanununu ihya etmiştir. Okçuluktaki maharetinden dolayı *Kemankeş* lâkabını almıştır; kendisinden sonra, vakfına kızı Fatma Hanım mütevelli olmuştur. Serezili şeyhzâde Mehmed Abdürrahman Efendi نخلستان طرب فی محاسن ارض العرب = *Nahlistan-ı turab fî mehasin-i arzi'l-arab* isimli Mısır tarihini

[1] Kara Mustafa Paşa, Sultan İbrahim'in cülûsu dolayısiyle kestirdiği yeni sikkelerle yüz yirmi beş akçeye çıkan kuruşu seksen akçeye ve iki yüz elli akçeye çıkan duka altınını yüz altmış akçeye indirmiş ve Esedî denilen Felemenk arslanlısı da yetmiş akçeye düşmüştür *(Hammer-Atâ Bey tercümesi, c. 10, s. 12 ve Vecihi tarihi, s. 31)* ve *Naima, c. 3, s. 435.*

[2] Memalik-i mahrusada olan reayanın bazısı inkılâplar ve yapılan zulümlerle dağılıp, mal tahsiline memur olanlar hazineye varidat noksan gelmemek için eski tahrir kayıtlarına göre tahsilat yaparak mevcut olmayanları mevcut köylüden almak sûretiyle halkın tahammülünü bırakmadıklarından dolayı yeniden arazi tahririne zaruret hasıl olmuş ve her tarafa arazi tahrir memurları gönderilmiş ve yapılan yeni tahrirle köylü fazla vermekten kurtulmuştur (*Vecihi tarihi, s. 32*).

Kemankeş Kara Mustafa Paşa alına yazmıştır; bir nüshası Veliyyüddin Efendi kitapları arasında 2457 numaradadır.

Mehmed Paşa (Sultanzâde)

Rüstem Paşa ile Çağalazâde ahfadından olup [1] babası Abdurrahman Bey tarafından Osmanlı hanedanına mensub olduğu için Sultanzâde ve genç yaşında kapıcıbaşı olduğu için de Civan kapıcıbaşı diye şöhret bulmuştur[2]. Saraydan yetişmiş ve 1030 H.-1621 M. de Sultan Osman'ın *Lehistan* seferi esnasında kapıcıbaşılıkla Enderundan çıkmıştır.

Mehmed Paşa 1040 H.-1630 M. de kubbe veziri olup 1043 H.-1633 M.de sefer hazırlığındaki ihmalinden dolayı *Rodos*'a sürgün edilmiş ve afvedildikten sonra 1047 H.-1637 M. *Mısır* valisi olarak burada üç sene kadar kalmıştır. Cemaziyelevvel 1050 ve 1640 Ağustos'ta buradan azlinden sonra büyük bir servetle *İstanbul*'a gelen Sultanzâde kubbe vezirliğine tayin edilip darphane nezaretine memur olmuş 1051 H.-1641 M. de *Özi* valiliğiyle [3] Kazakların eline düşmüş olan *Azak kalesi*'ni geri alarak dönmüş ve daha sonra *İstanbul*'a gelip kendisini istirkab eden vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'nın işaretiyle güya ikram makamında *Şam* valiliğine gönderilmiştir (1053 H.-1643 M.).

Sultanzâde Mehmed Paşa valiliğe gönderildiği sene içinde Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın katli üzerine mühr-i hümayun kendisine gönderilmek suretiyle vezir-i âzam olup 1054 Muharrem ve 1644 Mart'ta *İstanbul*'a gelerek işe başlamıştır.

Mehmed Paşa'nın sadareti meşhur Cinci Hüseyin Efendi'nin bütün şımarıklığiyle hükûmet işlerine müdahalesi vaktine tesadüf ettiğinden selefi Kara Mustafa Paşa gibi

[1] Sokullu Mehmed Paşa'dan sonra vezir-i âzam olan Ahmed Paşa, Mihrimah Sultan'la Rüstem Paşa'dan doğmuş olan Ayşe Hanım Sultanı almış ve ondan müteaddid oğulları olmuştur. Ahmed Paşa'nın bu oğullarından birisi de Abdurrahman Bey olup bu, validesi olan Ayşe Hanım Sultan'ı hacca götürmüştür. Abdurrahman Bey Çağalazâde Sinan Paşa'nın kızıyle evlenmiş ve bundan Sultanzâde Mehmed Paşa doğmuştur.

[2] *Naima*'da bazan Rüstem Paşa ahfadından ve bazan Sultanzâde deniliyor *(c. 3, s. 433 ve c. 4, s. 8)*.

[3] *Naima, c. 4, s. 8.*

bir âkıbete düşmekten korkarak buna kavuk sallamak ve pâdişahın keyif ve arzusuna göre hareket etmek suretiyle vaktini tehlikeye uğramadan geçirmek istemişti; hattâ bunun dalkavukluğu aklen hasta olan Sultan İbrahim'in bile dikkatini çekerek Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı kastederek birgün bu dalkavuk vezir-i âzama :

-"Lalam Mustafa Paşa bazan bana îtiraz ederdi ve bu iş doğru değildir derdi; senden hiç öyle bir söz işitmedim bunun sebebi nedir ?" deyince Sultanzâde riyakârane :

-"Siz yeryüzünün halifesi ve Allah'ın dünyada gölgesisiniz, kalbinize sünuh eden şeyler ilham-ı rabbânidir sözle ve fiil ile sizden hata sadır olmaz ki îtitaza mahal ola. Görünüşte muvafık değil gibi görünen işlerin altında bir hikmet vardır, o bize malûm değildir,, tarzındaki sözlerle muhakemeden mahrum pâdişahı inandırmış ve aklına geleni yaptırmıştır.

Kendisinin bazı delice hareketlerine karşı îtiraz edenlere Sultan İbrahim :

-Benden hata sudur etmez, öyle görünse de altında bir hikmet vardır, bana lalam söyledi, siz bilmezsiniz" diye cevab verirmiş. Bu pâdişah birgün vezir-i âzama :

-"Bire mütevelli yapılı kodoş; bire karpuz kıyafetli püzevenk" diye başlayan ve ecdadının *Medine*'ye gönderdiği mücevherlerin getirtilmesini emreden meşhur hatt-ı hümayunu göndermiş ve Sultanzâde bu suretle fena telkininin tesirini görmüştür [1].

Sultanzâde Mehmed Paşa 1055 Şevvalinin 28 inde (1645 Aralık) divân-ı hümayuna riyaset ederken kendisinden mühr-i hümâyun alınarak Kaptân-ı derya Yusuf Paşa'ya verildiyse de kabul etmediğinden divanda bulunan defterdar Salih Paşa'ya haber gönderilip arzodasına davet olunarak vezir-i âzam olmuştur.

Sultanzâde azlinden sonra bazı sancaklar kendisine arpalık olarak verilip *Girit* serdarlığına tayin edilerek o tarafa gittiyse de hastalanarak 1646 Temmuz (1056 Cemaziyelâhır) de tahminen kırk ile elli yaş arasında iken vefat edip cesedi *İstanbul*'a nakledilerek *Üsküdar*'da *Hüdayi dergâhı* civarında validesi

[1] *Naima, c. 4, s. 194 ilâ 196* ve *Hammer (Atâ Bey tercümesi), c. 10,s. 81.*

Ayşe Hanım Sultan'ın ayak ucuna defnedildi; sadareti iki seneden iki ay noksandır.

Zevk ve safaya meclub riyakâr, karaktersiz bir vezirdi. Sultan İbrahim'i çılgınca harekete teşvik ile. Her hafta pâdişaha ağır hediyeler takdimini âdet etmişti; kendisi verdiklerini çıkarmak üzere memuriyete tayinlerinden lüzumundan fazla caize alır ve bunları az zamanda azl ile yenilerini tayin ederdi. *Girit*'te *Hanya*'yı zabtederek muvaffakiyet göstermiş olan Yusuf Paşa'nın vezir-i âzam olmasından korkarak onu gözden düşürmüştür.

Salih Paşa *Hersek* sancağına tâbi *Nevesin*'lidir. Gençliğinde *Niğde*'li defterdar Mustafa Paşa'ya ve 1042 H.-1632 M. de onun katli üzerine Dördüncü Murad'ın en mutemed adamı ruznameci İbrahim Efendi'ye intisab ederek maliye hizmetlerinde yetişmiş ve sonra Sultan İbrahim devrinde mesleğine aykırı olarak bazı pâdişah yakınlarının tesirleriyle imrahur ve yeniçeri ağası ve 1054 Rebiulevvel ve 1644 Mayısta kubbe veziri ve iki ay sonra defterdar olmuştur.

Üç sene içinde imrahurluktan, vezirlikle defterdarlığa yükselen Salih Paşa, Sultanzâde Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam olarak selefini *Girit* serdarlığına göndermek suretiyle *İstanbul*'dan uzaklaştırmıştır. (1055 Şevval 17 ve 1645 Aralık).

Sultan İbrahim, bazan at ve araba ve bazan da tahtrevanla herhangi bir sebeple İstanbul içinde dolaşmağı âdet etmişti; bu gezintileri esnasında yolu üzerinde geçmesine mâni olan arabalara tesadüf etmekle bundan sonra şehre araba girmesin diye emretmişti. Zaman zaman asabî buhranlar geçirmekte olan pâdişah, yine bir gün okunmak için 1057 Şaban 17 ve 1647 Eylül 17 de *Davud Paşa semti*'nde çınar ağacı yanında okuyucu bir imamın evine okunmağa giderken yolda bir otluk arabasına rastlayınca iradesinin yerine getirilmemesini vezir-i âzamın ihmaline hamleylediğinden kendi sarayında (Paşa kapusı'nda=Bab-ı âli'de) *ikindi divanı* yapmakta olan Salih Paşa'yı derhal bulunduğu eve getirterek :

"-Ben arabaları yasak etmişken niçin benim tenbihim tutulmaz, ben pâdişah değil miyim? tiz boğun" diyerek vezir-i âzamı

koyu ipiyle boğdurmak suretiyle öldürtmüştür [1]. Henüz kırk yaşına gelmemiş olan Salih Paşa'nın sadareti iki seneden bir ay noksan olup kabri *Üsküdar*'dadır. İş ehli, zeki ve zamanın îcaplarına uygun olarak mizac-gîr idi.

Ahmed Paşa (Hezarpâre)

Kapıkulu suvarilerinden birinin oğlu olup [2] İstanbul'da *Tavşantaşı*'nda doğmuştur. Tahsilinden sonra kâtiplikle maliye hizmetine girmiş yazısı güzel ve eli çabuk olduğundan terakki ederek vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'ya tezkireci, sonra sırasiyle mevkufatcı defteremini ve 1056 H.-1646 M. de sipahi bölüğü ağalığı verilip ikinci günü divan-ı hümâyuna gitmeğe hazırlanırken pâdişah tarafından davet olunarak aynı sene ramazanında (1646 Ekim) vezirlikle defterdar [3] ve 1647 Eylül 17 de vezir-i âzam Salih Paşa'nın katli üzerine mühr-i hümayun, seferde bulunan Kaptân-ı derya Musa Paşa'ya gönderilmiş iken sadaret kaymakamı tayin edilmiş olan Ahmed Paşa, pâdişaha hulûl ederek vezir-i âzam olmuş ve aynı zamanda pâdişahın henüz iki yaşındaki kızı Beyhan Sultan ile namzedliği yapılmıştır [1245].

Sultan İbrahim'in samur ve anbar ibtilâsı bunun sadareti zamanında ifrat dereceye varıp devlet ricali ve ileri gelen ulemay-ı rusum'a samur vergileri tarhı ve bunun ocak ağalarına da teşmili ve muhalefet edecek olanların cezalandırılmak istenmesi nihayet ocak ağalarının tahrikiyle yeniçeri ocağının ayaklanmasını ve kendisinin katliyle beraber Sultan İbrahim'in hal ve katlini mûcib olmuştur (1058 Receb ve 1648 Ağustos).

Cesedi parça parça edildiği için tarihe *Hezarpare* şöhretiyle geçen Ahmed Paşa'nın sadareti bir seneye yakın olup yaşı

[1] *Vecihi tarihi*, Salih Paşa'nın Sultan İbrahim'i hal etmek istemesinin şeyhu'l-islâm Abdurrahim Efendi tarafından Valide Sultan'a bildirilmiş olmasından dolayı katledildiğini yazmaktadır (s. 55).

[2] Hammer (Atâ Bey tercümesi, Hazerpâre Ahmed Paşa'nın bir Rum papasının oğlu olan Mustafa Çavuş sülâlesinden olduğunu yazmaktadır *(c. 10, s. 103)*.

[3] *Vecihi tarihi, s. 52.*

[4] "... Pâdişah-ı vâla-nejad, sadr-ı âzam olan Ahmed Paşa'yı damad etmek için menkühaların tatlik ettirip mühimmat-ı sûr-ı pür-sürûr tertib olundu.." *Vecihi tarihi, s. 58.*

elliyi geçmişti. Kendisi ehliyetli bir vezir idiyse de şedid ve müteheyvir ve aynı zamanda çok haris idi; kendisinin bu ihtirası dolayısiyle ne suretle elde edilip öldürüldüğüne dair *Naima*'da mufassal malûmat vardır; Boğazda *Balta limanı*'nda bir çeşme yaptırmıştır; ölümünde üç bin kese nakdi ve yedi bin filorisi müsadere edildi. Kalleşlik ve yalancılıkla da meşhurdur; talâkat-i lisanı sebebiyle aleyhdarların ilzam ederdi. *Bosna*'nın kilidi mesabesinde olan *Kilis* kalesinin Venediklilerin ellerine geçmesini pâdişahtan saklayarak Venediklilerin elde ettikleri şeyin bir kilise olduğunu söylemek suretiyle koca *Kilis* müstahkem kalesini kilise diye yutturmuştur.

Mehmed Paşa (Sofu-mevlevî)

1060 H. 1650 tarihli olan vakfiyesine göre babasının adı Süleyman'dır. Kapıkulu süvarilerinden iken defterdar meşhur Baki Paşa'ya intisab ederek kethudası olmuş 1038 Safer 1628 Ekim'de yeniçeri ağası Halil Paşa *Erzurum* valiliğine tayin edilerek Baki Paşa kethüdası Sofu Mehmed Ağa da yeniçeri ağalığına gönderildi, ise de yine aynı sene Kasım'da (Rebiulevvel 16) azledilmiştir [1]. Sofu Mehmed Paşa 1046 H.-1636 M. de Aydın mahassılı bulunurken, katlolunan İbrahim Efendi'nin yerine başdefterdar olup 1049 H.-1639 M.de azledilmiş ve 1051 H.- 1641 M. de ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadaretinde tekrar başdefterdar olarak malî ıslahât ile sikkenin düzeltilmesinde hizmeti görülmüştür.

Sofu Mehmed Paşa, Kemankeş'in ölümünden sonra yani 1053 sonlarında (1644 başları) *Kara Hüseyin Paşa*'nın yerine tekrar başdefterdar olup 1055 Şevval ve 1645 Kasım'da azlolunup yerine yeniçeri ağası olan Musa Paşa tayin edilip aynı zamanda vezirlik de verilmiştir.

Sofu Mehmed Paşa, defterdarlıktan son defaki azli üzerine *Yenikapı* tarafındaki konağında oturup Yenikapı mevlevî şeyhi Doğanı Hüseyin Dede dervişlerinden olmasına mebni *Yenikapı mevlevihanesi*'ne devam ettiği sırada Sultan İbrahim'in hal'ini îcabettiren ayaklanmada tecrübesine binaen ocaklılar kendisini vezir-i âzam intihab etmişlerdir. Bu ayaklanmada, Hezarpare Ahmed Paşa'nın saklanması üzerine kendisinden mühr-i hümayun alınmadığından *hasodabaşı*'daki mühr-i hüma-

[1] *Naima, c. 2, s. 437 ve 440.*

yun yeni vezir-i âzama verilmiş ve pâdişah kendisinden damadı olan Ahmed Paşa'nın öldürülmemesini istemiş ise de ocaklı bunu kabul etmediğinden Sofu Mehmed Paşa bunu pâdişaha arzetmek üzere saraya gitmiş fakat dayak yiyerek geri dönüp sadaretten istifa etmiş, lâkin ocaklı istifayı kabul etmemiştir; yeni vezir-i âzam, saltanattan hal'inden az sonra öldürülen Sultan İbrahim'in katlinde bizzat bulunmuştur.

Sofu Mehmed Paşa, yedi yaşındaki çocuk hükümdarın (Dördüncü Mehmed'in) ilk on ayında saltanat atabeği olarak ocak ağalariyle beraber devlet işlerini görmüştür. Vezir-i âzam, bazı icraata başlayarak hazine masraflarını bir dereceye kadar azaltıp maaşlardan tasarruf ile fazla vazifeleri kaldırmak suretiyle gelir ile gideri mümkün mertebe muvazeneye yaklaştırmak istemiş ve bu icraatı dolayısiyle sipahilerin ısyanlarını yeniçeri ocağının yardımiyle bertaraf etmiş ise de bu yardım dolayısiyle her işe burnunu sokmak isteyen yeniçeri ağası Murad Ağa ile arasının bozulması ve istediği gibi hareketine mâni olan Büyük Valide Kösem Sultan'ın düşmanlığı yüzünden Sofu Mehmed Paşa'nın eski serbestisine halel gelmiş ve o sırada donanmanın Venediklilere mağlûp olması vezir-i âzamın kusuruna hamlolunarak 1059 Cemaziyelevvel 7 ve 1649 Mayıs 19'da azlolunup yeniçeri ağası Kara Murad Ağa vezir-i âzam olmuştur *.

Sofu Mehmed Paşa azlini müteakib bir hafta kadar bostancıbaşı hapsinde bulunduktan sonra *Malkara*'ya sürgün edilerek [1] yeni vezir-i âzam Kara Murad Paşa'nın tesiriyle öldürülmüştür. Kabri oradadır. Tarihlerin kayıtlarına göre ölümünde seksen yaşını geçmişti. Vecihi ile Kara Çelebizâde Sofu Mehmed Paşa'nın icraatını medh ü sena etmekte iseler de Kâtib Çelebi aksini yazmaktadır; her üçü de aynı zamanda yaşamış ve icraatını yakından görmüş olduklarından aralarındaki büyük farkın sebebi anlaşılmamaktadır; fakat tarihî olaylar iyice tetkik edilecek olursa Sofu Mehmed Paşa'nın bir haylı kusuru ve sofuluk perdesi altında bazı mezalimi görüldüğü için uluorta meth ü senası doğru olamamakla beraber karışık bir devirde ve padişah hal ve katlinde bulunarak ocak ağalarının devlet işlerine müdahaleleri arasında hükûmet ic-

[1] Kâtib Çelebi *fezlekesi*'nin bir yerinde (c. 2, s. 344) *Malkara*'ya sürgün edilip orada katledildiğini ve diğer bir yerinde de (c. 2, s. 356) *Zağra*'ya sürüldüğünü yazmıştır.

* Karaçelebizade, Ravzatül ebrar zeylinde valide Sultanın kendisine husumetinden bahsile vezir-i azama büyük valide sultanın Eskisaray'a naklini teklif etmiş ise de ehven-i şer olarak sarayda kalmasını muvafık görmüştü.

raatını Birinci Mustafa zamanında olduğu gibi ayağa düşürmemiş ve ağalar ile Büyük Valide Sultan'ı her işe karıştırmadığı için onların husumetine kurban gitmiş olduğu anlaşılıyor. Karaçelebizâde sena ediyor. Kara Çelebizâde Sofu Mehmed Paşa'nın sadaretinde *Anadolu* ve *Rumeli* kazaskeri bulunduyordu kendisini yakından tanıyarak takdir etmektedir. Sofu Mehmed Paşa'nın Yenikapı kurbinde kaleye bitişik camii ile *Ayasofya* tarafında da bir camii ve *Nallı mescid* yakınında bir medresesi vardı. Talikhatla olan mührü şöyledir : شداز فیض دعای صبحگاهی — محمد مظهر لطف الهی

Kara Murad Paşa (birinci defa)

Arnavud olup [1] yeniçeri ocağının *Samsuncu* ortasından (bölüğünden) yetişerek *odabaşı*, *yayabaşı* (bölük kumandanı) ve *Samsuncubaşı* olup *Bağdad*'ın istirdadında *Zağarcıbaşılıkla* orada kalmış ve *İstanbul*'a geldikten sonra 1055 H.-1645 M.de kul kethüdası olup, Yusuf Paşa ile birlikte yeniçeri kuvvetlerine kumandan olup *Girit*'e giderek *Hanya*'nın zaptından sonra *Sekbanbaşı* olmuştur.

Murad Ağa'nın *Girit*'te canla başla faaliyeti görülüp 1058 H.-1648 M.de sekbanbaşılıktan azlinden sonra *İstanbul*'a gelerek IV. Mehmed'in cülûsu esnasında yeniçeri ağalığına tayin olunmuş ve Sofu Mehmed Paşa'nın azli üzerine vezir-i âzam olmuştur 1059 Cemaziyelâhır ve 1649 Haziran).

Kara Murad Paşa vezir-i âzam olunca, arkadaşı olan ocak ağaların her işe burunlarını sokarak hükûmet işlerinin iyi gitmemesine sebep olduklarını görerek selefine yaptığı başına gelmiş ve bu yüzden ağalarla arası açılmıştır. Bunun üzerine vezir-i âzam olmak isteyen yeniçeri ağası Kara Çavuş Mustafa, Küçük Valide Turhan Sultan'a intisab etmesi dolayısiyle o vasıta ile Kara Murad Paşa'yı öldürtmek istemiştir.

Vaziyetini tehlikeli gören Kara Murad Paşa, düşünceli hareket ederek istifa ile *Budin* valiliğinin kendisine verilmesini ricâ edip gerek, pâdişaha ve gerek Büyük Valide Sultan'a ocaktan vezir-i âzam yapılmayarak Melek Ahmed Paşa'yı sadarete getirmelerini tavsiye eylemiş olduğundan söylediği gibi mühr-i hümayun, bir gün evvel *Bağdad* valiliğine tayin olunan Melek Ahmed Paşa'ya verilmiştir (1060 Şaban ve 1650 Ağustos).

Kara Murad Paşa 1063 H.-1653 M.de *Budin*'den azlolunarak [2] *İstanbul*'a gelip 1064 Muharrem 1653 Aralık'da kaptân-ı derya

[1] 1059 H.-1649 M. tarihli bir huccette Kara Murad Paşa'nın babasının adı Mustafa olarak görülüyor.

[2] Karaçelebizade Aziz Efendi Ravzat-ül-ebrarın ikinci zeylinde *Budin*'den *İstanbul*'a davet olunarak yerine Kenan Paşa'nın tayinini yazar.

olmuş, *Girit*'e asker ve zahire götürmek üzere boğazdan çıktığı sırada donanmayı geçiremmek isteyen Venedik donanmasını mağlûp ederek *Girit*'e gidip dönmüştür.

Kara Murad Paşa ertesi sene yine denize çıkmak üzere hazırlandığı sırada aleyhine hareket eden vezir-i âzam İbşir Mustafa Paşa'ya karşı tertip ettirdiği ocaklı ısyanı neticesinde İbşir Paşa'nın katli üzerine ikinci defa vezir-i âzam olmuştur (1065 Receb ve 1655 Mayıs).

Kara Murad Paşa bol vaidlerle ısyan ettirdiği ocaklılara para yetiştiremediği gibi her taraftan vaki müdahalelerden usanarak üç ay sonra tekrar istifa ile *Şam* valiliğine tayin olunmuş 1655 Ağustos'ta o tarafa hareket edip yolda hummaya tutulup *Hama* kasabasına geldiği zaman vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Her iki defasında sadareti bir buçuk sene kadar olup ölümünde altmış yaşında idi.

Kara Murad Paşa, cesur ve iyi görüşlü idi; îcabında telâkat-i lisanı ile etrafını tahrikte mahareti vardı. Her iki sadaretinde de aleyhine olan tehlikeli durumu görünce işin içinden sıyrılmasını bilmiştir. Avcı Sultan Mehmed bunun kucağında sünnet olmuştur. Müneccimlerin istihracına inanarak sadaretinin uzun süreceğini zannetmiş ise de bunun asılsız olduğuna sonradan kendisi de inanarak çekilmiştir. Yeniçeri kethudalığı zamanında ocak kanunlarına son derecede riayet edip zamanla terk edilmiş olan bazı kanunları ihya eylemiştir[1].

Melek Ahmet Paşa

Melek Ahmed, rivayete göre sonları sancak beylerbeğiliğinde bulunmuş olan Can Mirza Paşa'nın Abaza memleketinden çalıp sattığı çocuklardan imiş. Silâhdar tarihi babasının deniz ümerasından Pervane Kaptan ve validesinin de Abaza olduğunu yazar[2]. Obneş yaşında Ha-

[1] *Naima c. 4, s. 106.*

[2] Melek Ahmed Paşa'nın sadareti zamanında Can Mirza Paşa vezir-i âzamla münakaşa ederken yüzüne karşı "ne çağırırsın biliyor musun seni Abaza'dan uğrulayıp, çıkarıp sattığı mı?" diye bağırmıştır *(Naima, c. 5, s. 386)*. Melek Ahmed Paşa üç yaşında iken süt kız kardeşiyle beraber Abaza diyarından alınarak saraya satılmıştı. Bu mütaleaya aykırı olarak Evliya Çelebi, efendisi Melek Ahmed Paşa'nın, tophanede babasının evinde doğup sonra abaza diyarına götürülüp orada kendi yaşındaki çocuklarla büyütülerek babası tarafından Abaza memleketinden getirilip Sultan Ahmed'e takdim edildiğini ve pâdişah tarafından Melek Ahmed tesmiye edildiğini beyan eder (c. 1, s. 446 ve *c. 6, s. 140*). Rivayete göre *Özdemiroğlu Osman Paşa*'nın kethüdası ve amcazadesi imiş. Bu kayıtlara nazaran Melek Paşa Abaza diyarına götürüldükten sonra Canmirza Paşa tarafından kaçırılarak İstanbul'a getirilmiş olabilir.

rem-i hümayuna (Enderuna) alınıp yetişerek IV. Murad zamanında hasodaya geçip silâhdar iken *Bağdad*'ın istirdadı şükranesi olarak çıkma yapıldığı sırada 1048 Şaban 1638 Aralık'ta bu da *Diyarbakır* valiliğine tayin olunmuştur; daha sonra *Erzurum* valiliğine gönderilerek 1054 H. - 1644 M.de Dördüncü Murad'ın kızı Kaya Sultan ile evlenmiştir.

Melek Ahmed Paşa, bundan sonra *Şam* ve *Haleb* valiliklerinde bulunup *İstanbul*'da kubbe veziri iken 1060 senesi Şabanında (1650 Ağustos) Bağdad valiliği ile acele *İstanbul*'dan çıkarılıp *Üsküdar*'a geçirilmiş iken Kara Murad Paşa'nın istifası üzerine onun tavsiyesi, Valide Kösem Sultan ve zevcesi Kaya Sultan'ın tesiriyle vezir-i âzam olmuştur.

Melek Ahmed Paşa bu makamın ehli olmadığını yapmış olduğu düşüncesiz icraatiyle göstermiştir. Melek Ahmed Paşa sadaretine kadar memuriyet tevcihi dolayısiyle vezir-i âzamların tâyin olunanlardan *caize* ismiyle memuriyetin derecesine göre bir para almaları kanun olduğu halde Melek Ahmed Paşa, hazinenin darlığı dolayısiyle tevcihlerden aldığı parayı hazineye irad kaydettirmiştir.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere ayarı bozuk, geçmez para yüzünden esnafın ayaklanması neticesinde sadaretten azlolunup *Silistre* valiliğiyle *İstanbul*'dan çıkarılarak yerine *Siyavüş Paşa* vezir-i âzam olmuştur (1061 Ramazan ve 1651 Ağustos). Daha sonra Silistre'den Rumeli valiliğine getirilerek Silistre'ye Siyavüş Paşa gelmiştir. Bir müddet sonra 1063 C ve 1653 Martta *İstanbul*'da kubbe veziri olan Melek Ahmed Paşa, İbşir Paşa'nın makamına gelmesine kadar sadaret kaymakamlığında bulunup vezir-i âzamın mesuliyeti altına bırakılması îcabeden işleri, vekil olduğum için yaparım demesi ve icraata kalkışması İbşir Paşa'ya, sadaret makamını istiyor şeklinde anlatıldığından yeni vezir-i âzam *İstanbul*'a gelir gelmez, Melek Ahmed Paşa'yı evvelâ *Van* valiliği ile *İstanbul*'dan çıkarmışken sonra bundan vazgeçerek *Malkara*'ya sürdürmüştür.

Melek Ahmed Paşa daha sonra bazı valiliklerde bulunarak 1071 H. 1660 M.de *Bosna* valiliğinden *Rumeli*'ye naklolunarak Erdel seferinde bulunup buradan azlinde *İstanbul*'a geldi ve 1073 H.-1662 M.de *İstanbul*'da vefat edip *Eyüb*'te *Yalı hamamı* yakınına defnedildi[1]. Ölümünde altmış yaşında idi, sadareti iki ay kadardır.

[1] Hasib Üsküdarî'nin vefeyat mecmuasında *Eyup'da* Valide sarayı karşısında medfun olduğu yazılmıştır. *Evliya Çelebi* Eyub'da Kayasultan yalısı

Rivayete göre Enderunda bulunduğu sırada boylu, boslu olduğu için kendisine Malak Ahmed denilirken, sonradan *Malak* lakabı *melek* olmuştu; güzelliğinden dolayı da *Melek* denildiği söyleniyor[1].

Meşhur Evliya Çelebi'nin validesi, Melek Ahmed Paşa'nın süt kardeşi imiş, bundan dolayı Evliya Çelebi seyahatnamesinde senelerce hizmetinde bulunmuş olduğu Melek Ahmed Paşa'dan çok bahseder.

Melek Ahmed Paşa, doğru ve cömert idiyse de aceleci, asabi teenni ve ihtiyat bilmezdi; lüzumsuz inadı da vardı; bu halleri ve kısa görüşü dolayısiyle muvaffak olamamıştır. Sadareti zamanında *bedel-i tımar* adiyle her tımarın senelik gelirinin yarısının hazineye alınması hakkında yapılan kanun, *Anadolu*'da karışıklıklara ve *Girit*'de düşman karşısında bulunan tımarlı sipahilerin ısyanına sebeb olduğu gibi hazineye gelir bulmak için vezir haslarının iki seneliğinin hazineye bırakılmasını istemesi de büyük itirazlara yol açmıştır[2]. Sadareti zamanında Reisü'l-küttab Mevkufatcı Mehmed Efendi ile Diyarbakırlı Gadde Kethüda'nın tesirleri altında idi.

Müverrih Abdi Paşa vekayinâmesinde vezir-i âzamların arz günleri pâdişah tarafından kabullerinde hükümdarın karşısındaki kırmızı kadife sedir kenarına ilişmeleri kanun iken Melek Ahmed Paşa, fazla hürmet îcabı olarak oturmayıp ayakta durduğunu yazmış ve bundan sonra vezir-i âzamların, pâdişah huzurunda ayakta durmaları âdet olmuştur[3]. Bosna ve Van valiliklerinde bazı muvaffakıyetleri görülmektedir. Vefatında altmış yaşında idi. Melek Ahmed Paşa'nın mührü (بجوی احمد در همه کاری رضای حق) klişelidir.

Süveyş Paşa

Abaza'dır; meşhur Abaza Mehmed Paşa'nın kölesi ve hazinedarı iken efendisinin katli üzerine fevkalâde güzelliği sebebiyle IV. Murad zamanında saraya alınıp seferli odasına kaydedilmiştir. Birgün Pâdişah huzurunda cırıd oynadığı sırada Sultan Murad'ın hoşuna gidip Enderun kanununa aykırı olarak birdenbire Hasoda'ya alınmış ve *Bağdad*'ın istirdadını müteakib silâhdar Melek Ahmed'in *Diyarbakır* valiliğine tayini üzerine bu da silâhdar olmuş (1048 Şaban ve 1638 Aralık) ve IV. Murad'ın vefatı üzerine vezirlikle kubbe altına çıkmış ve 1050 H.-1640 M.de *Özi* valiliğine tayin edilen Deli Hüseyin Paşa'nın ye-

kurbinde ustadı *Geçi Mehmed* Efendi'nin kabrinin yanına defnedilerek kabir taşı dikildiğini yazar (c. 6. s. 140).

[1] *Hammer (Atâ Bey tercümesi), c. 10, s. 169.*

[2] *Naima tarihi, c. 5, s. 59 ve Hammer (Atâ Bey tercümesi), c. 10, s. 170.*

[3] *Vekayiname (Abdî Paşa), varak 66 ve Silâhdar tarihi, c. 1, s. 257.*

rine Kaptân-ı derya olmuştur; fakat bu hizmette iken Kazakların eline geçmiş olan *Azak* kalesini geri alamadığı için *İstanbul*'a gelir gelmez azledilmiş ve haslarla kubbe altına oturtulmuştur. (1052 H.-1642 M.)

Siyavüş Paşa 1054 Ra. H. - 1644 Mayıs 4 de *Erzurum* 1055 H-1645 M. *Özi* ve hemen arkasından *Anadolu* valisi ve 1056 Şabanda *Özi* üzerinde olarak arpalıkla *Maraş* valisi olup 1057 H.-1647 M. de *Diyarbakır* ve sonra *Rumeli* valisi olup 1061 Ramazan ve 1651 Ağustos'da *Silistre* valisi bulunurken Melek Paşa'nın yerine vezir-i âzam olup * bunun zamanında ocak ağaları tedip edildiyse de onların yerine saray hadımlarının tegallübü meydan almış ve kızlar ağasının tesiriyle Siyavüş Paşa azl [1] ve bostancı hapsine verilerek katledilmek üzere iken Büyük Valide Kösem Sultan rıza vermeyip :

"-Bir serhadde gitsin, hizmette bulunmuş vezirdir katli hiç bir suretle muvafık değildir" sözleriyle menettiğinden bütün mal ve mülkü musadere edilerek *Malkara*'ya sürgün edilmiştir (1061 Zilkade ve 1651 Ekim) Siyavüş Paşa az sonra afvedip Fazlı Paşa'nın yerine *Bosna* valiliğine tayin olunmuş ve Venediklilerin eline geçmiş olan iki kal'ayı geri almağa muvaffak olmuştur (Vecihi tarihi).

Siyavüş Paşa 1066 H.-1656 M.da Zurnazen Mustafa Paşa'nın yerine Çınar vakasında ikinci defa vezir-i âzam oldu ve gelir gelmez deniz yoliyle saraya giderek mührü aldı ise de hastalandı ve hastalığı sebebiyle hiç bir iş göremeden tayininden elli gün sonra hummadan vefat etmiştir (1066 C. 30 ve 1656 Nisan). İki defada sadareti üç ay kadardır. Değerli ve kemal sahibi bir devlet adamı olan Defterdar Mehmed Paşa'yı istirkab ederek öldürttüğü gün

* IV. Mehmed, Melek Ahmed Paşa'nın yerine kimi vezir-i âzam yapalım diye şeyhülislam Kara Çelebizadeden sormuş o da kimi münasip görürseniz tayin buyurun demiş. Sonra Siyavüş'ü vezir yapsan nasıl olur deyince pek münasiptir demiş.

[1] Darüssaade ağası, valide ve pâdişaha söz geçirip Gürcü Mehmed Paşa'yı vezir etmeğe izin alıp taşra makamına çıkıp adam gönderip Siyavüş Paşa'yı davet etti. Paşa geldiği gibi vezirlere karşı yapılan tazimi etmeyip ve pâdişaha buluşturmayıp hemen kapıdan içeri girdiği gibi ver mühr-i şerifi deyû unf ile hitab edip elini uzattı; bu vaz-ı garipten Siyavüş Paşa şaşırıp benim azlime sebep nedir? huzur-ı pâdişaha varalım, görelim bunun aslı nedir? sözleriyle tereddüt gösterince Darüssaade ağası hiddetle yumruğunu kaldırıp fena sözlerle bire filan ver mührü yoksa senin ağzını kırarım deyu üzerine hücum ettikte ağanın istiklâlini bilen Siyavüş Paşa, onun bu cüretinden azledildiğini anlayarak mührü teslim etti; bunun üzerine Darüssaade ağası, bunu bostancıbaşıya götürün diyerek Siyavüş Paşa'yı bostancı hapsine gönderdi *(Naima c. 5, s. 170)*.

kendisi de ölmüştür; ölümünde kırk beş yaşında idi, Silâhdar tarihinin Siyavüş Paşa'yı halim, selim, âkil, çelebi-meşreb, melek tabiatli, muamelesi güzel, cömert gibi vasıflarla methetmesine mukabil tarihî kayıtlar cahil, cesur, garazkâr, mutaazzım olduğunu kaydederler[1]. Hattâ Valide Sultan, Siyavüş Paşa'nın kibir ve ve azametinin, oğlunun azametinden fazla olduğunu söylemiştir[2]. Kabri *Divanyolu*'nda *Eski Ali Paşa camii* haziresindedir. Abdi Paşa vekayinamesine göre hastalığında pâdişah ziyaretine gitmiştir.

Gürcü Mehmed Paşa

Beş defa vezir-i âzam olan Koca Sinan Paşa'nın kölesi iken Enderuna (sarayın harem-i hümayun kısmına) verilmiş, sonra cebecibaşılıkla çıkmış, çavuşbaşı olmuş, bazı sancakbeyliklerinde bulunduktan sonra 1035 H. - 1625 M. de vezirlikle *Diyarbakır* ve sonra *Halep*'de valilik etmiş ve 1044 H.-1634 M.de *Anadolu* valiliği ile *Revan* seferine iltihak edip 1047 H.-1637 M.de *Erzurum* valiliğine tayin olunarak *Bağdad*'ın istirdadında bulunmuştur (1048 H. - 1638 M.).

Gürcü Mehmed Paşa, aynı sene sonlarında *Erzurum*'dan *Zülkaderiye* (Maraş) beylerbeğiliğine naklolunup daha sonra ikinci defa *Anadolu* valisi ve 1053 H. - 1643 M. de kubbe veziri, *Şam* valisi ve ikinci defa kubbe veziri olduktan sonra 1061 H. - 1651 M. de Siyavüş Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur.

Gürcü Mehmed Paşa'nın bu tarihte yaşı sekseni geçmiş olup Osmanlı vezirlerinin en eskisi (şeyhü'l-vüzera) idi ve idareden tam mânasiyle acizdi; fakat saray hadımları bütün işleri ellerinde bulundurmak için böyle âciz bir hükûmet reisinin iş başına gelmesini istediklerinden dolayı Siyavüş Paşa azledilmiştir; filhakika Gürcü Mehmed Paşa bunların her istediklerini yapmak suretiyle mevkiini muhafaza etmek istedi; kendisiyle görüşenlere "ben sakalımı devlet hizmetinde ağırttım" demeği îtiyad etmişti; bu sözü bir defa da küçük hükümdarın huzurunda söylediği zaman, pâdişahın yanında bulunan Valide Turhan Sultan, bu âciz vezire tekdir yollu :

"— *Baka paşa aksakal kara sakal akıl ve dirayet için bir nümûne değildir, işleri idarede gaflet ve ihmalin anlaşıldı bundan sonra Kazasker efendinin (Hocazâde Mesud Efendi) emrine muhalefet etme*" sözleriyle vezir-i âzamın ayârını ortaya koymuştu.

[1] *Naima, c. 5, s. 167 ilâ 170.*

[2] *Naima, c. 5, s. 432.*

Gürcü Mehmed Paşa, mevkiini muhafaza için şöyle böyle adları söylenen vezirler ve bazı devlet ricalini birer suretle, azl ve nefyettirmeğe başladı; bu arada Mısır valiliğinden mâzul Tarhoncu Ahmed Paşa'yı haps ve sonra *Yanya* ve *Selânik* sancağiyle *İstanbul*'dan çıkartmış. Boynu Eğri Mehmed Paşa'yı menkûben *Kanije*'ye yollamış Köprülü Mehmed Paşa'nın vezirliğini üzerinden alarak *Köstendil* sancağını vermek suretiyle hakaret etmişti.

Vezir-i âzamın acz ve belâhati, kendisini o mevkie sevketmiş olan Valide Sultan'la kızlar ağası Süleyman Ağa'yı da hayrette bıraktığından nihayet Hocazâde Mesud Efendi'nin sevkıyle *Selânik*'e gönderilen Tarhoncu Ahmed Paşa gizlice vezir-i âzamlığa davet olunarak gelir gelmez Gürcü Paşa'dan alınan mühr-i hümayun kendisine verilmiştir (1062 Receb 15 ve 1652 Haziran 22)[1].

Tarhoncu Ahmed Paşa, kendisine yaptığı fenalığın intikamını almak üzere Gürcü'yü iki ay kadar Yedikule'de hapis ve şeyhü'l-islâm Bahai Efendi'nin ricası üzerine salıverip gerek sarayında ve gerek *Eyüb*'de bağcesindeki eşyalarını musadere ettirdikten sonra *Ohri* sancağiyle *İstanbul*'dan çıkartmıştır. Gürcü Mehmed Paşa 1063 H.-1653 M. de vezir-i âzam Derviş Paşa'nın ricasiyle *Eyüb*'teki bahçesinde oturmağa mezun oldu, hırs ve hamakatinden yine vezir-i âzamlığı istemek gibi boşboğazlığı duyulunca *Temeşvar*, sonra Kıbrıs sancağı arpalık verilmiş valiliğiyle *İstanbul*'dan çıkarılmış, sonra *Budin* valisi olmuş ve 1070 H.-1660

[1] Gürcü Mehmed Paşa'nın yerine Tarhoncu'nun gelmesi tekarrür edince Valide Sultan ile Anadolu kazaskeri Hocazâde bunu gizli tuttular ve pâdişah vezir-i âzama bir hatt-ı hümayun göndererek Tarhoncu'yu *İstanbul*'a davet etmesini bildirmiş. Bundan kuşkulanan Gürcü Mehmed Paşa bu işlere Hocazâde'nin sebep olduğunu anlayarak kapıkulu suvarilerini ele alarak Hocazade'yi bertaraf etmeyi düşünmüş fakat bu tasavvuru haber alınarak bir hâdiseye meydana vermeden işin önü alınması muvafık görülmüştür. Bunun üzerine 12 Receb'te surre çıktığı için kendisine *Şam* valiliği verilecek olan Tarhoncu'nun o gün sarayda bulunması vezir-i âzama yazılmış ve bu suretle vezir-i âzam iğfal edilmiştir. Surre alayından sonra sarayda donanma işi (Girit seferi devam ediyordu) müzakere olunup Hocazâde Mesud Efendi, söz ebeliği ederek vezir-i âzamın donanmaya ehemmiyet vermediğini söylemiş, bu sırada hasodabaşı bir hatt-ı hümayun getirip Gürcü Paşa'ya vermiş; o da ben okumak bilmem, reisi çağırsınlar deyince yanında bulunan şeyhü'l-islâm; biz okuyalım diyerek alıp okumuş. Hatt-ı hümayunda (sen ki vezirimsin mührümü veresin) diye yazılmış. Gürcü Mehmed Paşa, elleri titreyerek koynundan mühür kesesini çıkarıp teslim etmiştir. *(Naima*'dan *hulâsa, c. 5, s. 215 ilâ 217).*

M.de doksan yaşını geçtiği halde (Vecihi'ye göre yüzonüç) orada vefat etmiştir[1]. Vezir-i âzamlığı müddeti sekiz aya yakındır; sadareti zamanında çok adam sürgün ettiği için zamane zurafası kendisine *Habbü's-selâtin*[2] lakabını takmışlardır.

Tarhoncu Ahmed Paşa (Sarı)

Arnavutluğun *Mat* kasabasındandır; Enderundan yetişmiş, silâhdar Bosnalı Musa Ağa'nın 1043 H.-1633 M. *Mısır* valiliği ile saraydan çıkması sırasında bu da kapıkulu suvariliği ile çıkmış ve evvelâ Musa Paşa'ya sonra da Hezarpare Ahmed Paşa'ya kethüdalık etmiştir. Hezarpare'nin katlinden sonra kardeşi Oruc, sipahilerin Sofu Mehmed Paşa'ya karşı olan ısyanında maktul düşmüş ise de Ahmed Ağa şeyhü'l-islâm Abdurrahim Efendi tarafından himâye olunarak hayatını kurtarmış, 20 Za 1058 tarihli fermanla *Diyarbakır* valiliği verilmiştir* ve daha sonra hacca gitmiş ve memuriyetine dönmeden evvel vezirlikle *Mısır* valiliğine naklolunmuştur (1059 Muharrem ve 1649 Ocak)[3].

Tarhoncu Ahmed Paşa, 1061 Safer 6 ve 1651 Ocak'ta *Mısır*'dan azlolunarak yerine Hadım Abdurrahman Paşa vali oldu. Muhasebesi görülmek üzere yedi ay sıkıştırıldı. Borcunun bir kısmını verip bakıyyesini vermek üzere *İstanbul*'a geldi[4] vezir-i âzam Gürcü Mehmed Paşa bunun sadarete liyakatini görünce

[1] *Silâhdar tarihi* bir yerde *(c. 1, s. 211)*. Kıbrıs valisi olup yüz üç yaşında olduğu halde 1070 H.-1660 M. de vefatını yazdığı gibi diğer bir yerde de *(c. 1, s. 396)* bunun 1076 H.-1665 M.de *Budin* valisi iken vefat edip yerine vezirlikle *Temeşvar* valisi Cerrah Kasım Paşa'nın tayinini yazar ki doğrusu değildir, doğrusu Vecihi'nin kaydıdır.

[2] *Habbü's-selâtin* veya *Hab-ı selâtin* gene otu denilen bir nebat olup bundan hint yağı çıkarılırmış ve şedid müshil imiş.

* Top. Arşivi 664/62 664/63 664/68 fermanlar.

[3] *Vecihi tarihi*'nde *Mısır*'a tayini 1058 H. - 1648 M. senesi sonlarında olup *(Diyarbekir*'e gönderilen Ahmed Paşa'ya eyâlet-i Mısr-ı Kahire tevcih olundu..) deniliyor s. 69. Ravzatül ebrarindikinci zeyline göre Diyar-ı bekre giderken İzmit'te bulunduğu sırada Müfti Abdurrahim Efendi'nin ricasiyle 1059 Muharremde vezirlikle Mısır'a vali olmuştur.

[4] Tarhoncu'nun *Mısır*'dan azli üzerine yerine gelen Hadım Abdurrahman Paşa, kendisini tahkir ederek :

"-Bu devletin hali nice olmasun ki senin gibi gaytan bağlı sipahiye vezaret verip mülk-i Mısr'ı inanırlar" demesi üzerine Ahmed Paşa :

"-Sipah pâdişahın halis kullarıdır; sipah ocağından ümera ve vüzera zuhur edegelmiştir; ama nizam-ı devlete muhil olan, canabımız gibi nakısatü'l-akıl hayasızları vezir etmektir" cevabını vermiştir *(Naima, c. 5, s. 324)*.

Mısır'daki muhasebesini bahane ederek kendisini *Yedikule*'de hapsedip katlettirmek istemiş ise de kazasker Hocazade Mesud Efendi'nin himayesiyle ölümden kurtulmuştur. *Yanya* sancağiyle *Selânik*'te oturmak üzere *İstanbul*'dan çıkarttı. Bu sırada hükûmet işleri, Valide Sultan'ın mûtemedi Anadolu kazaskeri Hocazâde Mesud Efendi'nin nezareti altında görüldüğü için Gürcü Paşa'nın yerine icraatında kuvvetli bir vezir aranarak şeyhü'l-islâm tarafından Siyavüş Paşa teklif edildi ise de Valide Sultan tarafından kabul edilmediğinden Mesud Efendi'nin tavsiyesi üzerine Tarhoncu *İstanbul*'a davet olundu; gizlice İstanbul'a gelip Mesud Efendi'nin *Süleymaniye*'deki konağına inmiş ve geldiği Valide Sultan'a bildirilmiş bunun üzerine Pâdişah ve devlet erkâniyle görüşüldükten sonra Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere teklif edilen işleri (Girit işi, donanma işi ve maaş işi) bazı şartlarla başaracağını taahhüd ve mukabil tekliflerini de yaparak kabul ettirdikten sonra vezir-i âzam tayin edildi (1062 Receb 12 ve 1652 Haziran 19).

Ahmed Paşa, dürüst ve icratında şedid olup gece ve gündüz çalışarak evvelâ devletin gelirini ve giderini öğrenmek istedi; isteği yapıldı ve devlet erkâniyle görüşerek fazla masrafları kısmağa başladı ve bu hususta sarayın ve diğer ileri gelenlerin fazla masraflarını kesmekte tereddüt etmedi ve bu yüzden hariçten ve dahilden epi düşman kazandı; bunlar pâdişahı ve Valide Sultan'ı vezir-i âzam aleyhine harekete sevk ettiler, nihayet bir Nevruz günü yılbaşı hediyelerini pâdişaha takdim ile donanma işleri için tersanede bulunduğu sırada [1] saraya davet olunarak deniz yoluyla *Hasbahçe*'ye girdikten sonra kendisini *kızlar ağası* (darüssaâde ağası) karşılayıp sadaret mührünü aldıktan sonra Ahmed Paşa'yı bostancılara teslim edip onlar vasıtasiyle boğuldu (1063 Rebiulâhır 20 ve 1653 Mart) vezir-i âzamlığı dokuz ay kadardır. Cesedi, ilk efendisi Musa Paşa'nın zevcesi tarafından gönderilen adam vasıtasiyle saraydan alınarak *Üsküdar*'a miskinler mevkiine defnedilmiştir; ölümünde yaşı altmışı geçmişti.

Tarhoncu Ahmed Paşa, iffeti, doğruluğu ile tanınmış olup icraatında hiç hatıra ve gönüle bakmadığından bütçeyi tevazün et-

[1] Ahmed Paşa, *Nevruz* günü âdet üzere pâdişaha Nevruz hediyesini takdim ederek mukabilinde bir hançer ve samur kürkle taltif edilip sonra tersaneye gitmişti.

tirmek gayretiyle çok düşman kazanmış, Valide Sultan'ın tekliflerini bile reddetmiş ve bu yüzden hayatını kaybetmiştir; tarihlerde adı geçen *Tarhoncu bütçesi* bunun zamanında yapılmıştır[1].

Derviş Mehmed Paşa

Çerkestir; Evliya Çelebi buna uzun bıyıklı olmasından dolayı Bıyıklı Mehmed Paşa diyor[2]. Dördüncü Murad'ın vezir-i âzamı Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın kethüdalığından yetişerek 1047 H.-1637 M.de evvelâ *Şam* ve sonra yani 1638 M.deki *Bağdad* seferi esnasında *Şam*, pâdişahın silâhdarı Mustafa Paşa'ya verilip kendisi *Diyarbakır* valiliğine tayin edildi. Bağdad'ın zabtından sonra vali tayin edilen Hasan Paşa'nın azlini müteakib 1049 H. - 1639 M. de vezirlikle *Bağdad* valiliğine getirilmiştir.

Derviş Mehmed Paşa bundan sonra 1052 H.-1652 M.de ikinci defa *Diyarbakır* ve sonra *Halep*, *Anadolu* ve *Bosna* ve 1059 H.-1649 M.de *Silistre* valisi ve *Boğaz muhafızı* ve 1061 H.-1651 M.de Boğaz muhafızlığı üzerinde kalarak ikinci defa *Anadolu* valisi olmuş ve 1062 Şevval ve 1652 Eylül kaptan-ı deryalığa getirilerek Tarhoncu Ahmed Paşa'nın katli üzerine vezir-i âzam tayin edilmiştir (1063 H. - 1653 M.)

Yeni vezir-i âzam selefinin feci akıbetinden ders alarak gerek saraydaki ve gerek hariçteki nüfuzlu şahsiyetleri idare etmek suretiyle yirmi bir ay kadar şöyle böyle yerinde tutunabilmiş ve 1064 Zilhicce ve 1654 Ekim'de felc ile hasta yatmış ve bunun üzerine azlolunarak şeyhü'l-islâma ricası ve onun da Valide Sultandan ricası neticesinde mühr-i hümayun Derviş Paşa'nın hasmı olan kaptân-ı derya Kara Murad Paşa'ya verilmeyerek Haleb valisi İbşir Paşa'ya gönderilmiştir.

[1] O devirde hayatta olan Maanzâde Hüseyin Bey, Tarhoncu Ahmed Paşa hakkında şöyle diyor :

"...Ahmed Paşa merhum bir sâlih ve müteabbid ve gurur ve tekebbürden halî ahz ü îta ve muamelâtı doğru kimse idi. Her hususta mîrî canibine enfa' olanı ihtiyar edip miriye ne kendü tamâ ederdi ve ne de âhara yedirirdi; ekser evkatı kul mevacibine ve îrad ve masraf kaydına masruf olup taklil-i masarif için makdurunu sarfetmişti. İçeriden, taşradan bir ferde bir akçe verilmek ve terakki vermek, vezaret verilmek kadar emr-i âzîm ve asîr idi, kande kaldı ki vezaret ve eyâlet vermek.." *Naima*, *c. 5*, *s. 95*. Gerek kendisine ve gerek Meaud ve Abdurrahim Efendi'lere yüzvermediği için Karaçelebizade alevhinde bulunuyor.

[2] Evliya Çelebi, c. 2, s. 488, 490.

Derviş Paşa, hastalığı neticesi azlinden üç buçuk ay sonra vefat ederek *Divanyolu*'nda eski *Ali Paşa camii* haziresine Çenberlitaş tarafına defnedildi (1065 Rebiulevvel ve 1655 Ocak). Ölümünde yaşı altmışa yakındı. Tab'an halim ve orta derecede iktidarlı olup ağalığı zamanından îtibaren tutumlu idi; bundan dolayı mühim miktarda parası vardı; mültezimlere ve paşalara para ikraz etmek suretiyle parasını işletirdi. Kabri *Divanyolu*'nda Atik Ali Paşa kabristanındadır.

Bağdad valisi iken, *Basra* yoluyla *Hindistan*, *İran* ve *Haleb*'e adamları vasıtasiyle para gönderip muhtelif eşya satın alarak maiyyeti ihtiyacını temin ettikten sonra kalanını tüccara sattırır ve bundan külliyetli kâr temin ederdi; bundan başka *Bağdad*'ta bazı urban şeyhleriyle anlaşarak bir kısım bataklıkları kurutup ziraate müsait hale getirmiş ve külliyetli zahire almıştır. İran aşiretlerinin yaylak için *Şehr-i zûr* sahralarına çıkışlarında onlardan ucuz fiyatla tedarik ettiği koyunları Bağdad'da yaptırdığı kasap dükkânlarında kestirip maiyyeti tayinlerine dağıttıktan sonra narhtan bir akçe noksaniyle halka sattırırdı; yine *Bağdad*'ta bir kaç yerde fırın yaptırıp maiyyeti olan levend, iç oğlanı ve ağavatdan on bin kişinin ekmeğini verdikten sonra geri kalanı halka satılırdı; bu haller dolayısiyle *Bağdad*'da paşanın kalabalık maiyyeti ve muhafız askerden dolayı iaşe sıkıntısı olmaz ve halk da bundan istifade ederdi; Derviş Paşa, para kazanmak, ziraat, ticaret ve imaretle olur dermiş[1].

Derviş Mehmed Paşa, yukarıda bahsettiğimiz işleri sayesinde çok para sahibi olmuş ve diğer vezir-i âzamlar gibi para sıkıntısı çekmemiş, tamah ve irtikâpla lekelenmemişti; tab'an rindmeşreb ve levend kıyafetli zevk ve safaya ve iyi yiyip içmeğe meraklı ve latifeci imiş; ölümünde çok parası ve eşyası çıkmıştır; meselâ nakit olarak doksan bin filori (altın) ve sekiz yüz kese esedî kuruş (arslanlı felemenk parası) ve bunlardan başka külliyetli mücevherat, altın ve gümüşlü eşya, kürkler kumaş'lar, altın ve gümüşlü nadide tüfenk, kılıç ve sair harp levazımı çıktı ve hepsi de pâdişahın hazinesine (içhazineye) alındı.

Derviş Mehmed Paşa şeklen köse sakallı ve uzun bıyıklı imiş; maiyetindeki musahiplerinden birisi paşanın halim olduğunu

[1] *Naima, c. 6, s. 22 ilâ 29.*

kasd ile (İstanbul ahalisine sakal saydırdılar) demesi üzerine iri ve uzun bıyıklarını gösterip bunu sayamazlar diyerek gülmüştür.

İbşir Mustafa Paşa

Meşhur Abaza Mehmed Paşa'nın amcasının oğlu olup Abaza'nın katlinden sonra vezir-i âzam olmadan evvel Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya intisab ederek dürüstlüğü sebebiyle saraya alınıp sonra küçük mirahur olmuş ve 1048 H. - 1639 M. da *Bağdad* seferinden dönüşte büyük imrahurluğa ve aynı sene sonunda yani 1639 Nisan'ında *Budin* ve sonra 1056 H. - 1636 M. da *Şam* eyâletlerinde bulunmuştur.

Şam valisi bulunduğu sırada Dürzileri tedip etmek istediyse de Şamlıların hiyanetiyle muvaffak olamadığı için bunlardan intikam almak istemiş fakat bir gaile çıkmadan *Haleb*'e naklolunmuştur. Bundan sonra *Anadolu* valisi olmuş Varvar Ali Paşa ısyanı sebebiyle onun yerine 1058 H. - 1648 M. de *Sivas* valisi olarak Ali Paşa'yı elde ederek öldürmüştür.

İbşir Paşa bundan sonra daha bazı yerlerde valilik edip devlet merkezinin zaafı ve Anadolu'daki asayişsizlik sebebiyle maiyyetindeki levend taifesiyle *İstanbul*'a karşı serkeşce bir vaziyet almış ve hükûmete ısyan etmiş olan Abaza Hasan Ağa'ya yardımda bulunmuş, bununla beraber Eğriboyun Mehmed Paşa'nın tavassutiyle âsi vaziyetinden kurtulup *İstanbul*'da kendisine hâmi ve taraftarlar peyda etmişti. Zarurî olarak bazı muhalefet ve dik başlılıklarına göz yumularak tayin edildiği *Bağdad* valiliğini kabul etmemesine mebni ikinci defa *Halep* valiliğine gönderilmiştir.

İbşir Paşa burada bulunurken 1064 Zilhicce ve 1654 Ekim'de şeyhü'l-islâm Ebu Said Efendi'nin tavsiyesiyle Derviş Paşa'nın yerine vezir-i âzam tayin edilerek mühr-i hümayun gönderilip acele *İstanbul*'a davet olunmuştur[1].

İbşir Mustafa Paşa tab'an sâde-dil ve asabi ve ortalığı düzelteceğine kail olup fakat emri altındaki levendlerin tesiri altında bulunarak bunlar yüzünden *Anadolu*'da pek çok fenalığa sebep olmuştur; vezir-i âzamlığın kendisine tevcihini, kolayca ele geçiril-

[1] Derviş Paşa'nın yerine Kara Murad Paşa, Siyavüş Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Moralı Defterdar Mustafa Paşa'lardan birisinin tayini hakkında ihtilâf vardı. Pâdişah ile validesi Kara Murad Paşa'ya mü-

mesi için bir tuzak zannetmiş ve bundan dolayı *Anadolu*'da adâleti tesis edeceğim diye aylarca ayak sürüyüp vakit geçirmiş ve nihayet Ebu Said Efendi'nin mektubu ve pâdişahın teminatı hâvi hatt-ı hümâyun ve IV. Mehmed'in hocası Reyhan Ağa ile gönderilmiş olan mushaf –ki pâdişahın yemin ettiğine alâmetti– üzerine kendisinde emniyet hasıl olarak üç buçuk ay sonra *İstanbul*'a gelmiştir [1].

İbşir Paşa büyük bir alayla *İstanbul*'a girmiş, hakkında teveccüh eseri olarak pâdişahın halası Ayşe Sultan ile evlendirilmiştir [2]. İbşir Paşa yaptığı şiddetli hareketlerle ortalığı sindirip, sadr-ı âzam olmak için çalışan defterdar Moralı Mustafa'yı tevkif ile mallarını aldıktan sonra kendisini Üsküdar tarafına geçirip sürgün ederken Hersek menzilinde katlettirmiştir 1065 Ca 1655 Mart. Kapdân-ı derya Kara Murad Paşa'nın kendi makamına ehliyetini görerek onu bir an evvel donanma ile *İstanbul*'dan uzaklaştırmak istemiş ve o da el altından bir çok vaidlele İbşir'in adamlarından Kürd Mehmed'i teşvik ile sipah ve yeniçeri ocaklarının birleşmesiyle vücuda gelen isyan neticesinde İbşir'in katline muvaffak olmuştur (1065 Receb ve 1655 Mayıs).

Sarayda boğulan İbşir'in cesedi *Çarşıkapısı*'nda eski efendisi Kemankeş Kara Mustafa Paşa türbesi haricinde defnedilmiştir; ölümünde elli yaşlarında kadar olup *İstanbul*'a geldikten

temâyil idiler. Derviş Paşa, aralarının fevkalâde bozuk olmasından dolayı Kara Murad Paşa'nın getirilmesini istemiyerek başka birisinin tayini hakkında şeyhü'l-islâmdan musırren ricada bulunuyordu. Siyavüş Paşa'yı ileri sürenlere karşı Valide Sultan "Siyavüş'ün azameti benim arslanımdan (pâdişahtan) artuktur; öyle mütekebbir adam nice kulluk eder" diye Siyavüş'ü istememişti; Melek Ahmed Paşa taraftarları ümide düştülerse de onun hakkında gûya "Büyük Valide'yi öldürenlerin zamanında sadaret edemem" demiş olması sözleri onun asıl Valide tarafından tutulmadığını göstermişti. Has odalılar, kendi aralarından çıkmış olan İbşir Paşa'yı istiyorlardı; pâdişah ile validesi İbşir olmazsa Kapdân-ı derya Kara Murad Paşa'yı sadarete getirmeğe karar verdiler; nihayet İbşir'in sadarete gelmesi takarrür ederek Derviş Mehmed Paşa'dan alınan mühr-i hümayun İbşir'e gönderildi *(Naima'dan hulâsa, c. 5, s. 432)*.

[1] *Vekayinâme (Abdi Paşa), varak 30 ve Naima tarihi, c. 6, s. 4 ilâ 43.* ve Ravzatülebrar ikinci zeyli.

[2] Bu sultanın, İbrahim'in kızı olduğunu *Naima* yazmakta ise de doğru olmayıp Bay Adnan tarafından yapılan son tetkikte Birinci Ahmed'in kızı ve Nasuh Paşa'dan itibaren müteaddid vezire namzed olan Ayşe Sultan olduğu tahakkuk etmiştir.

sonraki vezir-i âzamlığı iki ay kadardır; mührün kendisine tesliminden îtibaren olan sadaret müddeti takriben altı aydır.

İbşir Paşa, hiddet ve şiddeti, kibir ve gururu vezirlik icaplarından sayan, işten anlamayan cahil sade-dil ve sade-akıl bir adamdı; şeklen kısa boylu, küçük cüsseli olup meşrubattan su ve sütten başka bir şey içmezdi; oturduğu zaman kati'yyen ayak uzatmak, bağdaş kurmak gibi tarzlarda oturmayıp daima eski terbiye âdeti üzere dizüstüne otururmuş. Silâhdar tarihi kendisini halim; selim beytülmalin muhafızı, dindar, sâlih, namaza devamlı, âdil zamane vezirlerinin başta geleni olmak üzere tavsif etmekte ise de dindarlığıyle namaza devamı hariç olarak diğer vasıfları tarihî olaylarla tezad teşkil etmektedir. Yalnız devlet merkezindeki haksızlıklar ve dalaverelerden dolayı cidden müteessir olduğu ve samimî olarak bunları düzeltmeği arzu ettiği anlaşılıyor ise de ne kafası, ne de vaziyeti buna müsaid değildi. *Haleb*'de Cedid mahallesinde 1064 Şevval tarihli mescid ve mektep vakfı vardır.

Kara Murad Paşa (İkinci defa)

Tertip ettiği ısyan neticesinde İbşir'in katli üzerine ikinci defa vezir-i âzam olmuş (1655 Mayıs) ve üç ay sonra yani 1065 Şevval ve 1655 Ağustos'da istifa ederek *Şam* valiliğine tâyin olunup üç kadırga ile deniz yoluyle hareket etmiş Payas sahilinde karaya çıkıp henüz *Şam*'a varmadan yolda hummadan hastalanarak *Hama*'da vefat etmiştir (1066 Muharrem 1655 Ekim).

Süleyman Paşa

Malatya'lı olup akrabasından olan kapı ağası İsmail Ağa'nın[1] delâletiyle *İbrahim Paşa sarayı*'na verilmiş ve sonra Enderuna alınarak terbiye edilip Hasodada *tülbend ağalığı*'na, rikâbdarlığa ve Sultan İbrahim zamanında silâhdarlığa kadar çıkmış ve 1054 H. - 1644 M. de vezirlikle kubbe altına çıkıp sonra *Rumeli* valiliği verilmiştir. 1062 Zilhicce 1652 Kasım'da vezirlikle Yeniçeri ağası ve 1064 H.-1656 M.da tekrar kubbe altına vezir olmuş ve sonra valiliklerde bulunup tekrar kubbealtı veziri iken Kara Murad Paşa'nın yerine 1065 Şevval ve 1655 Ağustos'ta vezir-i âzam tayin edilmiştir. Süleyman Paşa altı buçuk ay sonra azlolunarak *Silistre* valiliğine yollanmıştır (1066

[1] Bu *Ismail Ağa* ak'ağalardan olup, kapı ağalığından sonra Darüssaade ağası olmuştur; Ak'ağalardan Darüssaade ağası olanların sonuncusu budur. *Malatya*'da ikamete memur edilip 1045 H.-1635 M. de orada ölmüştür.

Cemaziyelevvel 3 ve 1656 Şubat 28)[1]. Süleyman Paşa, daha sonra iki defa *İstanbul* kaymakamı olup azlinden sonra ihtiyarlığına mebni arpalık olarak *Çankırı* sancağı verilip *İstanbul*'da oturtulmuş ve bir aralık *Erzurum* valiliği verilmiş ise de yapamadığından *Çankırı* sancağı ile *Üsküdar*'daki konağında oturup yaşı sekseni geçmiş olduğu halde vefat etmiştir (1098 Rebiulevvel ve 1687 Ocak); halim, selim ve makûs talihli idi. Sadareti devletin en buhranlı zamanına raslamıştır. Enderun tarihinin (C. 2, s. 67) kaydına göre İbşir Paşa'dan dul kalan Ayşe Sultan Süleyman Paşa'ya verilerek beş ay sonra nikâhı altında ölmüştür.

Zurnazen Mustafa Paşa

Arnavut olup enderunlu değildir; kapıcıbaşılık ile devlet hizmetine girmiş ve 1058 H.-1648 M. senesi sonlarında *Girit*'te şehid olan Küçük Hüseyin Paşa'nın yerine Rumeli beylerbeğisi ve 1060 H.-1650 M.de İbrahim Paşa'nın yerine başdefterdar olduysa da aynı sene içinde azlolunup[2] yerine Seyyid Mustafa Paşa geldi. Mustafa Paşa 1062 Receb ve 1652 Haziran'da *Karaman* valisi Katırcıoğlu Mehmed Paşa'nın mezaliminden şikâyet edilmesi üzerine o, Silifke (İçel) sancağına tayin olunduğundan yerine* Zurnazen Mustafa Paşa *Karaman* (Konya) vasili olup[3] yine aynı sene içinde ikinci defa defterdarlığa getirildi; fakat Derviş Mehmed Paşa sadaretinde yani 1063 H. - 1653 M. de azlolunarak yerine baş bakikulu Moralı Mustafa Efendi vezirlikle defterdar oldu ve Zurnazen ise *Bozcaada* muhafızlığına tayin edildi. Zurnazen, Kara Murad Paşa'nın sadarete tayini üzerine kapdan-ı derya olmuş ve *Boğazda* Venediklilerle harp ederek düşman tarafından muhasara edilen *Menekşe* (Mora yarımadasının doğusunda) kalesini muhasaradan kurtarmıştır.

[1] *Vecihi tarihi*'nde ve *Sicill-i Osmani*'de sadaretten azlinden sonra Bosna valiliğine gönderildiği yazılıyor. Vecihi 3 c demektedirki pazartesi günüdür. Eremya Çelebi Çınar Vakası risalesinde aynı tarihi gösterir. Süleyman Paşa'nın azline sebeb de geçen ulufede çok zorluk çekdiğini yeni ulufe zamanı yaklaşmakda olup hazinede para olmadığını arzetmiş olmasıdır.

[2] Zurnazen Mustafa Paşa, 1060 H. - 1650 M. de Melek Ahmed Paşa sadaretinde başdefterdar iken pâdişaha bir arize takdim ederek sadaretin kendisine verilmesini istemiş fakat tezkire vezir-i âzamın eline geçtiğinden Melek Ahmed Paşa kendisini defterdarlıktan azletmiştir.

* Kara Çelebizade, *Midilli* muhafızı bulunduğı sırada dellak Mustafa Paşa'nın istifası üzerine Kapdan-ı derya olduğunu yazıyor.

[3] *Naima, c. 5, s. 213.*

Malatyalı Süleyman Paşa'nın 1066 Cemaziyelevvel ve 1656 Şubat 28 azli üzerine mühr-i hümayun *Girit* serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderilerek, Zurnazen, sadaret kaymakamı kalıp ne yapıp yaparak sadarete kendisini tayin ettirmiş ise de bu sırada vaki ısyanda *alay köşkü* önündeki ayak divanında sipahiler kendisini istemedikleri için dört saat sonra azledilip tekrar kapdan-ı deryalıkta bırakılmış ve aynı sene Cemaziyelâhırında (1156 Nisan) *Erzurum* valiliğiyle *İstanbul*'dan çıkarılarak 1067 Rebiulâhır ve 1657 Ocak veya Şubat'ta orada vefat etmiştir. Meşhur Mimar Kasım Ağa'nın damadı idi. İşten anlar, hilekâr, kurnaz, içinden pazarlıklı tehlikeli bir şahıstı; *Girit*'te düşman karşısında serdar Deli Hüseyin Paşa aleyhine askeri kışkırtmış ve Deli Hüseyin Paşa'nın sadaretine mâni olmuştur. Zurnazen Kapdanpaşalıkta donanma umuruna ihtimam ile varidatı arttırıp israfatı azaltmağa muvaffak olmuştur.

Siyavüs Paşa (ikinci defa)

Çınar vakası üzerine Zurnazen'in yerine vezir-i âzam oldu ise de 30 C. 1066 ve 25 Nisan 1656 salı günü vefat etmiştir.

Boynueğri Mehmed Paşa*

Canik (Samsun) tarafları halkındandır. Meşhur Demirkazık Halil Paşa'ya intisab ederek kethüda olmuş, İran seferlerinde büyük gayret ve şecaati görülmüş ve bir çok yerinden yaralanmıştır. Bu yaraların bir tanesi boynuna isabet ettiğinden bir arıza bırakıp hayatı müddetince işlemiş [1] ve bundan dolayı *Boynueğri* veya *Boynuyaralı* lakabını almıştır.

Efendisi Halil Paşa'nın gadr suretiyle katlinde Mehmed Ağa, IV. Murad'ın meşhur silâhdarı Mustafa Paşa'ya intisap ile ona kethüdası olmuş ve sonra bir kaç defa çavuşbaşı [2], *Kastamonu* sancakbeyi, *Haleb* ve *Şam* beylerbeğisi ve 1058 H.-1648 M.de *Anadolu* valisi olmuştur.

Mehmed Paşa 1059 H.-1649 M.de Anadolu'dan azlini müteakib Katırcıoğlu'nu tenkile serdar olmuş ise de uhdesinden gelemedikten başka serdarlık bahanesiyle ahaliye ziyade zulmettiği için mükerreren vaki şikâyet üzerine katline emir çıkıp kendisini elde

* Vecihi Yaralı Mehmed Paşa diyor.

[1] "Bir kızılbaş cenginde boynuna bir zehirli kılıç erişmekle otuz seneyi mütecaviz ölünceye değin onulmayıp beş vakitte yarasını değiştirir ve boyunun eğri tutmakla *Boynueğri* namiyle anılır ve kâh *Boynuyaralı* deyu tesmiye kılınırdı.." *Silâhdar*, *c. 1*, *s. 410*.

[2] Şair Nef'î bunun çavuşbaşılığı zamanında tevkif ve îdam olunmuştur.

etmeğe Köprülü Mehmed Paşa tayin edilmiş ve Boynueğri de kendisini müdafaa için kuvvet toplamağa başlamıştır.

Köprülü Mehmed Paşa, Boynueğri'nin müdafaa kuvveti topladığını haber alınca bir mektupla kendisini îkaz ile *İstanbul*'a gidip afv dilemesini yazmış ve Boynueğri Mehmed Paşa bu sözü tutarak acele *İstanbul*'a gelip Valide Sultan'a dehalet ile afvolunmuş [1] ve sonra kubbe vezirliğine tayin edilmiştir (1060 H. - 1650 M.).

Boynueğri Mehmed Paşa, İbşir Paşa ile Abaza Hasan Ağa'nın hükûmete karşı serkeşce bir tavur takınmaları üzerine kubbe veziri bulunurken 1061 H. - 1651 M.de bunlara nasihat edip ısyanının önünü almak için *Anadolu*'ya gönderilerek muvaffak oldu ve bu hizmetine karşı *Şam* valiliği verilmiş ve yeni vezir-i âzam Gürcü Mehmed Paşa bu mansıbı kardeşi Cafer Paşa'ya verip Boynueğri'ye *Diyarbakır* valiliği verildi ise de kabul etmeyip *Şam* eyâletini istedi ve *İstanbul*'a geldi; bu sırada yeni vezir-i âzam olan Gürcü Mehmed Paşa, *Şam* eyâletini kendi kardeşine vermişti; bunun üzerine Boynueğri Mehmed Paşa:

"-Bana ya *Şam*'ı verirsiniz veya kubbe veziri yaparsınız,, diye *Diyarbakır*'a gitmemekte ayak diredi ve vezir-i âzama:

"Senin kardeşin Cafer Paşa iki sözü bir araya getirip söylemeğe kadir değildir ve bunamıştır; o Şam valisi olsun da ben ömrümü devlet hizmetinde sarf etmişken neden lâyık olmayayım?,, diye epi çekişti ve nihayet kendisine *Kanije* eyaleti verilip o tarafa gönderilerek bir nevi sürgün edildi (1651 Kasım).

Boynueğri Mehmed Paşa, daha sonra *Şam* valisi bulunurken Hocazâde Mesud Efendi'nin tavsiyesiyle ikinci defa vezir-i âzam olan Siyavüş Paşa'nın yerine 1066 Receb ve 1656 Nisan'da vezir-i âzam olmuştur.

[1] Köprülü Mehmed Paşa, buna yazdığı mektupta "Benim sultanım, biz taraf-ı pâdişahiden üzerinize memuruz; sizin dahi leşker cemeylediğiniz mesmuumuz oldu; pâdişahın kılıcı uzundur; ısyan edenlerin akıbeti niye müncer oldu malûmunuzdur bu vartadan necat isterseniz bu pederinizin nasihati ile âmil olup hemen bir gece bir kaç atlı ile *İstanbul*'a can atıp Valide Sultan hazretlerine dahîl düşüp ceraimden istiğfar edesiz; inşallah afvolunmanızda şüphe yoktur.." demiş *(Naima, c. 4, s. 453)* filhakika Boynueğri Mehmed Paşa *İstanbul*'a gelip bir kaç bin altınlık cevahir ile Valide Sultan'a müracaat eyleyip "Beni padişaha Celâlî oldu diye yanlış anlatmışlar, işittiğim gibi geldim katlederlerse boynum kıldan incedir diye dehalet eylediğinden bazı ocak ağalarının da tavassutlariyle kurtulmuştur.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere *Bozcaada* ile *Limni*'nin Venedik işgaline uğraması *İstanbul*'da panik uyandırıp ortalık heyecana düştüğü esnada kendisi bu hâle hayrette kalarak bir taraftan düşmanın gözünü boyamak için kale duvarlarını badana ettirmekle meşgul olup diğer taraftan da vezir-i âzam olacağını haber aldığı Köprülü Mehmed Paşa'yı *İstanbul*'dan *Trablus-Şam* valiliği ile atmak isterken azlolunarak yerine Köprülü Mehmed Paşa gelmiştir (1066 Zilkade 25 ve 1656 Eylül 14).

Boynueğri Mehmed Paşa'nın azlinden sonra katline irade çıktı ise de yeni vezir-i âzam'ın ricası üzerine öldürülmiyerek *Malkara*'ya nefyedildi. Daha sonraları *İstanbul*'a gelmesine müsaade olunarak on sene kadar tekaütlükle *Eyüb*'teki yalısında oturdu ve yaşı sekseni geçkin olduğu halde 1076 H.-1665 M.de vefat etti[1]. Vezir-i âzamlığı iki ay kadardır. Gençliğinde cesareti ve harplerde yararlığı ile tanınmış ve hizmet etmiş ise de sadaret makamını -bilhassa en buhranlı bir zamanda- idare edecek kudret ve liyakattan mahrumdu.

Köprülü Mehmed Paşa

Aslen Arnavut olup tertip ettirdiği vakfiyesinde *Arnavud Belgrad*'ının [Berat] *Ruznik* kasabasından olduğunu söylemektedir[2]. Seyyit Yusuf adında bir zatın kızı olan zevcesi Ayşe Hanım *Amasya*'nın, Köprü kasabasında doğmuş olup Köprülü Mehmed Paşa da mazuliyet zamanlarını orada geçirdiği için bundan dolayı kendisine *Köprülü* denilmiştir; kasabaya sonradan *Vezir Köprüsü* denilmesi Mehmed Paşa ile münasebeti dolayısiyledir.

Köprülü Mehmed Paşa'nın babasının adı Hüseyin ve onun babasının adı Ali imiş[1]. Gençliğinde saraya alınarak saray matbahı helvahânesinde hizmet ederken hasodalı Boşnak Hüsrev Ağa'nın (meşhur Hüsrev Paşa) IV. Murad zamanında silâhdarlığı esnasında

[1] *Silâhdar tarihinde (c. 1, s. 392 ve 411)* kabrinin *Eyüp*'te Yalı hamamı karşısında olduğu yazılıp *Hadikatü'l-cevamide ise (c. 1, s. 150) Divanyolu*'nda *Ali Paşa camii* kabristanında ve Hasib Üsküdarî mecmuası ise Sandıkcılar'da Siyavüş Paşa yanında medfun olduğunu yazıyorlar.

[2] Köprülü Mehmed Paşa'nın *Arnavutluk*'ta Berat'ta (Rojno) kasabasında cami vakfı vardır (Top. Arşivi 7442 numaralı zarf). *Abdi Paşa vekayinamesi* ile *Silâhdar* ve *Naima* tarihleri, Hadikatü'l-vüzera ve ondan naklen enderun tarihi aslen Arnavut olduğunu yazmaktadırlar; Köprülü oğlu Hafız Ahmed Paşa'nın imamı Behcetî İbrahim Efendi tarafından kaleme alınmış olan سلسلة الآصفيه فى دولة خاقانية العثمانيه =*silsiletü'l-âsafiyye fî devleti'l-hakaniyyeti'l-Osmâniyye* isimli eserinde (Köprülü kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa kitapları, numara 212) Mehmed Paşa'nın Rumeli'de *Selânik* ile *Üsküp* arasındaki *Köprülü* kasabasından olduğu kaydedilmektedir.

Mehmed Ağa Enderunda büyük odaya alınıp orada hazine odasına terfi etmiş ve kendisini sevmeyen Silâhdar tarihi müellifinin kaydına göre serkeşliği ve kendisini beğenmiş olması sebebiyle suvari bölüklerinden birisine çıkarılmış ve yeniçeri ağalığıyle saraydan çıkan Enderundaki hamisi Hüsrev Ağa'ya intisap ile onun vezirliğinde hazinedarı olmuştur[2].

Köprülü, Hüsrev Paşa'nın katlinden sonra bazı voyvodalıklarda, ihtisap ağalığında ve tophane nazırlığiyle sipah ve silâhdar bölükleri ağalıklarında ve cebecibaşılıkta bulunup kapıcılar kethüdası veya mirahur olup Sultanzâde Mehmed Paşa, sadaretinde Beylerbeğilik ile *Trabzon* valiliğine tayin edilmiştir.

Bundan sonra bir müddet mâzul kalan Köprülü Mehmed Paşa, Sultan İbrahim'in yedinci hasekisine *paşmaklık* olarak verdiği *Şam* eyâletine mütesellim tayin edilmiş* ve sonra yani aynı senede *Karaman* beylerbeğisi olmuştur**. Köprülü Mehmed Paşa 1057 H.-1647 M. de hükûmete karşı isyan eden *Sivas* valisi Varvar Ali Paşa üzerine memur olmuş ise de muvaffak olamadıktan başka Varvar'ın eline esir düşüp tam öldürüleceği sırada İbşir Paşa kuvvetleri yetişerek kendisini kurtarmışlardır[3].

Köprülü Mehmed Paşa'yı daha sonra *Kudüs* sancağiyle *Trablus-Şam* beylerbeğisi görüyoruz; Mehmed Paşa dostu ve hemşehrisi olan Mimarbaşı Kasım Ağa'nın, Darüssaâde ağası

[1] Köprülü Mehmed Paşa'nın babasının adının Hüseyin olduğu Behcetî Efendi'nin eserinde de görülüyor; orada büyük babası Ali diye kaydedilmiştir. Müstakimzâde مجلة النصاب *Mecelletü'n-nisab*'ta babasının adını Abdullah diye kaydederek devşirme olduğunu gösteriyor.

[2] Behcetî Efendi, Köprülü'nün helvahaneden enderun'a girip *seferli odası*'nda bulunduktan sonra *hasoda*'ya geçerek Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadaretinde birinci imrahur olarak çıktığını yazmaktadır. Seferli koğuşu, Dördüncü Murad'ın *Revan* seferine giderken ihdas edilmiş olmasından ve Köprülü'nün çok evvel Boşnak Hüsrev Paşa'ya hazinedarlık etmiş bulunmasından dolayı bu mütalea yanlıştır.

* Siyavüş Paşa kapu kethüdası tarafından gönderilen mektupta "Rebievvelin altısında Şam eyaleti dördüncü haseki sultana paşmaklık verilüp Şam-ı şerif Egre'den mazul merhum Hüsrev Paşa hazinedarlığından çıkma Mehmed Paşa mütesellim ve kaimmekam tayin olunup peşin talep olunmakla oldahi mütehayyir kalup gitmemiştir" (Top. Arşivi No 610).

** Vezir-i azam Hezarpâre Ahmed Paşa'nın Telhisi : Karaman beğlerbeğisi Ahmed Paşa fevt olmağla eyalet-i Karaman sâbıka Şam beğlerbeğisi olan Köprülü Mehmed Paşa kulları haylı zamandan beri asitane-i saadetlerinde mülazimette ve islamı yerinde bir kulları olmagın ihsan buyrulmak Top. Arşivi 7022.

[3] *Vecihi tarihi, s. 56.* İbşir Paşa tarafından kurtarılan Köprülü Mehmed Paşa'nın, Varvar Ali Paşa ile mürafaasını orada bulunan Evliya Çelebi (C. 2, s. 52) anlatmaktadır.

Süleyman Ağa'ya tavsiyesi üzerine kubbe veziri tayin edilmiş * ise de yalnız bir defa bayram tebriki günü divan-ı hümayuna gelebilip bayram ertesi vezir-i âzam Gürcü Mehmed Paşa'nın azliyle vezirliği alınarak yine beylerbeği rütbesiyle *Köstendil* sancağı verilip vezirliği için tavassut eden Kasım Ağa da *Kıbrıs*'a sürülmüştür [1]

İbşir Paşa vezir-i âzam olup *İstanbul*'a gelirken *Vezirköprü* kasabasında oturmakta olan Mehmed Paşa kalkıp *Kütahya* yakınlarında İbşir'i karşılamış, iltifat görmüş ve İbşir Paşa kendisine *Trablus-Şam* valiliğini tevcih etmiş ve Köprülü ile mahremâne görüşmüş ve bazı hususlarda fikrini almıştır; Köprülü Mehmed Paşa *İznik*'te İbşir Paşa'dan ayrılıp *Trablus*'a giderek oğulları Ahmed ve Mustafa Bey'leri de ağırlıklarını getirmek üzere *Vezirköprüsü*'ne göndermiştir.

Köprülü'nün bu defaki şansı da müsait gitmedi; İbşir Paşa'nın katli üzerine *Trablus-Şam*, üzerinden alındı; oğulları

* Köprülü'nün kubbe vezirliğine tayinini havi Dördüncü Mehmed'in vezir-i âzama beyaz üzerine hattı hümayunu aynen şöyledir: "sen ki vezir-i âzamsın, Köprülü Mehmed Paşa'ya kubbe vezirliği ihsan eyledim" *Topkapı Sarayı Arşivi No 7010.*

[1] *Vekayinâme* (Abdi Paşa), *varak 16, Silâhdar tarihi, c. I, s. 225.* Siyavüş Paşa'nın azli takarrür edince Valide Sultan, kethüdası olan Mimar Kasım Ağa'yı çağırıp Gürcü Mehmed Paşa vezir-i âzamlığa lâyık mıdır diye sormuş, o da, Gürcü Paşa, tedbirden âciz bir adamdır. O işin uhdesinden gelemez, Siyavüş Paşa ondan bin kere daha ehildir demiş. Valide Sultan sadaret makamına kimin gelebileceğini sormuş olsa Köprülü'yü tavsiye edecekmiş, lâkin sormadığı için sükût etmiş. Fakat Valide Sultan Kasım Ağa'nın mütaleasına bakmıyarak Darüssaade Ağası'nın tavsiye etmiş olduğu Gürcü Mehmed Paşa'yı o makama getirmiştir. Yine bir gün Valide sultan Gürcü Mehmed Paşa'nın bir iş göremediğinden dolayı Kasım Ağa'ya söz açmış, o da hemen fırsat bulup, Devletlû sultanım merhum Hüsrev Paşa hazinedarlığından çıkma Köprülü Mehmed Paşa vardır vezir-i âzam olmak mümkün ise bu işin uhdesinden o gelir demiş ise de Valide Sultan, henüz halk beyninde nam ve kâmı olmayan adama mühür nice verilir? demesi üzerine Kasım Ağa sultanım onun kolayı budur ki ibtida kubbe-nişîn edersiz bâdehu hizmetinizde istihdam eylemek âsandır demiş. Valide Sultan keyfiyeti pâdişaha arzetmiş o da Köprülü Mehmed Paşa derler bir adam varmış onu kubbe-nişîn edelim diye kızlar ağasına söylemiş. Filhakika Köprülü kubbe vezirliğine tayin edilmiş ise de Darüssaade Ağası, işi Gürcü Mehmed Paşa'ya açmış ve bunun üzerine telâşa düşen Gürcü Paşa Köprülü'ye *Köstendil* sancağını has olarak tevcih ettirip *İstanbul*'dan çıkardığı gibi Kasım Ağa'yı da sürgün etmiştir *(Naima, c. 5, s. 168 ve 176).*

yarı yoldan tekrar *Vezirköprü* kasabasına dönüp kendisi de *Kütahya*'dan *İstanbul*'a gelmiştir[1].

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Köprülü, *İstanbul*'a gelince hemşehrisi Mimar Kasım Ağa vasıtasiyle Şamîzâde ve diğer bazı zevatla dostluk tesis etmiş ve nihayet 1066 Zilkade 25 ve 14 Eylül 1656 tarihinde Boynueğri Mehmed Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur*. Köprülü cahil fakat kurnaz; hâdiselerden ders almış, vaziyete göre hareket eder, hissiyatını saklardı. Her zaman dikine gitmez, yapacağını bazan zamana bırakır ve fırsatı kaçırmazdı; Âl-i Osmana son derecede sâdık olup pâdişah kendisinden emindi. Köprülü'nün hizmetleri kısm-ı mahsusunda görüldüğünden burada tekrarlanmadı; vefatı 1072 Rebiulevvel 7 ve 1661 Ekim 31 de ve kabri *Divanyolu*'n'daki medresesi yanındaki türbesindedir.

Devlet-i Hân Mehemmedde Mehemmed Pâşa
Beş sene on gün üç ay oldı vezir-i âzam
Ahdiyâ oldı vefâtına bu mısrâ tarih
Köprili mülk-i adem köprüsine basdı kadem
1072

kıtasiyle sadaret müddeti ve vefatı tarihi gösterilmiştir. Türbesi yanında Medrese (Darü'l-hadîs) çeşme ve Taraklı Borlu [Safranbolu]'da camisi vardır. *Amasya*'nın *Turhal* kasabasında da bir han yaptırmıştır[2]. Silâhdar tarihi seksen altı yaşında vefat edip *Tavukpazarı* kurbindeki Darü'l-hadîs civarına defnedildiğini yazdıktan sonra Köprülü aleyhinde olarak şunları kaydeder[3]:

"Paşây-ı mezbur maldar, zâlim, cebbar, hun-rîz sinni seksen altıya baliğ bir dişlenk koca idi. Pâdişahı sagîr avlayıp Rumeli ve Anadolu'da hak ve nâhak katlettirdiği vüzera ve mirmiran ve ümera ve ahali-i vilâyet ve mütemevvil adamların mal ve emlâklerin bi'l-külliyye kabzedip akarlar ve zû'mınca hayratlar ile memalik-i islâmı mâmur ve âbâdan eyledi, hukkâm-ı memleket ve taife-i askerîde sahibhâne ve nam ve şan komayıp kolun ve kanadın kırdı... ilâ elan devlet-i aliyyenin yıkılıp berbat ve zebun olmasına sebeb oldu".

[1] *Naima, c. 6, s. 22.*

* Vecihi ve Abdulaziz Efendi (Ravzat-ül ebrarın ikinci zeylinde Körprülü'nün Trablus Şam valisi iken vezir-i âzam olduğunu yazarlar.

[2] *Mühimme defteri, 118, s. 217.*

[3] *Silâhdar, c. 1, s. 226.*

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere devletin en buhranlı zamanında idareyi eline alan Köprülü'nün nasıl çalıştığı ve devleti ne hale getirdiği gözönüne alınacak olursa Silâhdar'ın bazı sebeblerden dolayı mâkul düşünmeyerek hissiyatına mağlûb olduğu görülür. Yalnız kendisine rakip saydığı Deli Hüseyin Paşa ile Seydi Ahmed Paşa gibi iki namdar veziri öldürmesi dolayısiyle muâhaze olunabilir.

Fazıl Ahmed Paşa

Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük oğludur: 1045 H. - 1635 M. de *Vezirköprü* kasabasında doğmuş, yedi yaşında iken *İstanbul*'a getirilmiş, burada medrese tahsilini takip ederek meşhur Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'den mezun ve mülâzım olup[1] sonra yani onaltı yaşında hariç ve anı müteakip dahil müderrisi olup yirmi iki yaşında iken sahn müderrisliğine geçmiştir (1067 H.-1657 M.); fakat Köprülü Mehmed Paşa ulema sınıfı arasındaki münasebetsiz hallerden dolayı sadareti zamanında oğlunu ilmiye sınıfından çıkarıp 1069 Zilhicce ve 1659 Ağustos vezirlikle *Erzurum* valiliğine göndermiştir[2].

Fazıl Ahmed Paşa bundan sonra *Şam* valiliğine ve pek az sonra *Haleb*'e tayin edilmiştir. Bu sırada son zamanlarını yaşamakta olan Köprülü Mehmed Paşa, kendisinden sonra oğlunun sadareti için pâdişahtan vaid almış ve oğlunu acele getirtip pâdişahın Edirne'ye hareketine mebni *İstanbul* kaymakamı yaptırmıştır.

IV. Mehmed'le *Edirne*'ye gitmiş olan Köprülü, orada hasta yattığından Fazıl Ahmed Paşa, babasına vekâlet etmek üzere acele *Edirne*'ye davet edilip sadaret kaymakamı olmuş, babasının ölümü üzerine de yirmi altı yaşında vezir-i âzam tayin edilmiştir (1072 Rebiulevvel 7 ve 1661 Ekim 31).

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Fazıl Ahmed Paşa üç sene Avusturya ile *Macaristan*'da ve iki buçuk sene Venediklilerle *Girit*'te* ve üst üste üç sene de *Lehistan*'da savaştı, bu suretle onbeş sene süren sadaretinin dokuz senelik bir devri cephe-

[1] *Zübdetü't-tevarih (Esat Efendi kütüphanesi), varak 2.*

[2] "Eshab-ı tarik (ulema zümresi) süfehasından bazı sözler Köprülü Mehmed Paşa merhumun sem'ine erişmekle tarikten nefret ve oğlunu onlar beynine insilâkten sıyanet edip ibtida *Erzurum* eyâleti mansıbı ile ikram.." eyledi. *Zübdetü'l-vekayi, varak 2b.*

* 1077 ila 1080 senesine kadar kendisinin Kandiye muhasarası ve zaptına dair Paşa'nın mühürdarı Hasan Ağa'nın جواهر التاريخ Cevahirüttarih isminde bir eseri vardır *(Topkapı Sarayı Kütüphanesi No 815).*

lerde muharebe ile geçti; hasta olarak pâdişahla *Edirne*'ye giderken yolda ağırlaşarak 1087 senesi Şabanının yirmi altıncı salı gecesi (3 Kasım 1676) *Ergene* civarındaki *Karabiber çiftliği*'nde istiskadan kırk üç yaşında vefat etti. Cenazesi *İstanbul*'a naklolunarak *Divanyolu*'nda babasının yanına defnedildi. Muâsırı olan silâhdar tarihi müellifi Mehmed Halife, Fazıl Ahmed Paşa hakkında "..Pâşây-ı mezbur âlim ve halim ve selim, fâzıl, kâmil, âdil uğru açık aklü firasette ve fikr-i kiyasette ve sehâ ve keremde rahm ve şefekatte bî-nazîr, hüsn-i hulk sâhib-i âli- cenab, çelebi- meşreb ve zamane vezirlerinin serefrâzı ve misli bulunmaz gazi bir adam idi" demektedir [1]. Filhakika tarih gözden geçirilecek olursa Silâhdarın mütaleasındaki isabet anlaşılır.

Fazıl Ahmed Paşa, fikir ve mütaleaya kıymet verir, söz dinler, tecrübeli adamların fikirlerinden istifade eyler ve sonra filiyata geçerdi. Senelerce süren seferler sebebiyle yıpranmış ve içkiye ibtilâsı genç yaşında vefatını mûcib olmuştur [2].

Hammer de bu zat hakkında şunları yazıyor:

"Fazıl Ahmed Paşa vücutca uzun boylu, balık etinde beyaz renkli idi; evzâı hürmete şayan, mütevâzı ve etvârı câzib olup babasının ne istibdadını ve ne de zulmünü göstermezdi; îtisâfın ve haksızlığın düşmanı, irtikâbın ve hasisliğin o derece fevkinde idi ki kendisine hediye vermek, işini gördürmemeğe sebep olurdu" demektedir, yine Hammer, Fazıl Ahmed Paşa'nın çabuk kavrayışlı metin muhakemeli, işlere kısa yoldan gitmesini bilen ve anlayan bir şahsiyet olduğunu beyan etmektedir [3].

Fazıl Ahmed Paşa fıkıh ve kelâmde yüksek vukuf sahibi olup yazısı da güzeldi, sülüs ve nüsh yazısını meşhur hattat Derviş Ali'den yazmıştır; hocası kendisini ziyarete geldiği zaman onu şeyhülislâmı karşıladığı mevkiden karşılar, elini öper ve makamında yanına oturturmuş [4].

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 659.*

[2] "Vezareti halinde bazı mukarriban iğvasiyle şürb-i hamre mübtelâ ve âkibet emrâz-ı istiskaya uğrayıp sebeb-i mevtine bâis olup fakat bu ayb ile mâyub ve sinni henüz kırk beşe büluğ etmiş himmet-i bülend ve sâir ahlâk-ı cemilesine nihayet yok bir vezir-i celilü'l-kadr idi.." *Silâhdar, c. 1, s. 659.*

[3] *Hammer (Atâ Bey tercümesi), s. 11, s. 296.*

[4] *Tuhfetü'l-hattatîn, s. 82.*

İstanbul'da *Divanyolu*'nda babasının medrese ve türbesinin yakınındaki kütüphaneyi Fazıl Ahmet Paşa yaptırmış ve mâlik olduğu nefis kitapları oraya vakfetmiştir, hattatları himaye ile onlara vazifeler tayin edip bunlara pek çok nefis eserler istinsah ettirmiştir[1].

Muharebelerde askerin gayretini arttırmak için esir getirene kırk ve kelle getirene yirmi kuruş bahşiş verirdi; kırk ve yirmi kuruş zamanına göre bir altının yarısı ve dörtte biri olduğundan kendi kesesinden bunları sarfederdi; hattâ bir gün kethüdası Şişman İbrahim Ağa-ki sonra vezir olmuştur- paşasının bu bol bahşişinden dolayı:

"-Bu ihsana sel gibi akçe gelse vefa etmez;„ demesi üzerine Fazıl Ahmed Paşa:

"-Hazine ne gün içindir, hemen bizim akçemiz böyle günlere harc ve infak olunmak içindir; dahi iktiza ederse ödünç alıp bezl ederiz„ cevabını vermiştir.

Fazıl Ahmed Paşa'nın evlâdı olmayıp *Köprülü* sülâlesi kardeşi şehid Fazıl Mustafa Paşa'dan yürümüştür. Kendisinin *Uyvar* ve *Kamaniçe* ve *Kandiye*'de namına birer camileri ve *İzmir*-de sonradan tamamlanan bir Kargîr hanı vardı. *Çenberlitaş*'taki *Vezirhanı* denilen Han, Köprülü Mehmed Paşa'nın olup o handaki mescidi Fazıl Ahmed Paşa yaptırmıştır. Vefatından evvel kitaplarını vakfetmiştir. خلاصة الاثر = *Hulâsatü'l-eser*'de mufassal terceme-i hali vardır (s. 352). Müezzinzâde Şaban Efendi tarafından namına bir tefsir yazılmıştır.(اسماء المؤلفين = Esmâü'l-müellifîn, c. 1, s. 417).

Kara Mustafa Paşa (Merzifonlu) Türk olup Merzifonlu Oruc Bey adında bir tımarlı sipahinin oğludur ve 1044H.-1634M. senesinde *Merzifon*'un bir buçuk kilometre doğusundaki *Marince* köyünde doğmuştur. Kara Mustafa'nın babası Oruc Bey 1048 H. - 1639 M. de *Bağdad* muhasarası

[1] *Zübdetü'l-vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa), *varak 36 b*; *Hadikatü'l-cevami*'de (c. 1, s. 215) türbe, sebil, medrese, çeşme ve kütüphanenin hepsinin 1072 H. senesinde yazılı olup sonra bunu bir yerde tashih ile *Köprülü türbesi* civarındaki kütüphanenin Fazıl Ahmed Paşa'ya ait olduğu beyan olunmaktadır.

sırasında şehid olması üzerine Kara Mustafa babasının dostu olan Köprülü Mehmed Paşa'nın himayesinde ve kendisiyle yaşıt olan Fazıl Ahmed Paşa ile beraber büyümüş tahsil görmüş ve sonra Köprülü'nün kızını almıştır.

Köprülü Mehmed Paşa vezir-i âzam olunca Kara Mustafa'yı telhisci [1] yapmış ve *Erdel* seferinde *Yanova* kalesinin zabtını bununla pâdişaha bildirmesi üzerine Kara Mustafa Ağa ikinci imrahorluğa terfi etmiş (1068 Zilhicce 3 ve 1658 Eylül 2) ve bir buçuk sene sonra da iki tuğla yani beylerbeği rütbesiyle *Silistre* beylerbeğisi (1070 Cemaziyelevvel ve 1660 Mart) ve bir sene sonra da vezirlikle *Diyarbakır* valisi olmuştur.

Fazıl Ahmed Paşa vezir-i âzam olur olmaz eniştesi Kara Mustafa Paşa'yı kaptan paşalığa tayin ettirmiş (1072 Cemaziyelevvel ve 1661 Aralık) ve evvelki Kaptân-ı derya Abdülkadir Paşa, babası ve dedesinin arpalığı olan *Rodos* sancağına gönderilmiştir [2]. Vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa Avusturya seferine serdar-ı ekrem tayin edilince Kaptan paşalık üzerinde kalmak üzere [3] Kara Mustafa Paşa sadaret kaymakamı tayin edildi (1073 Ramazan ve 1663 Nisan) ve vezir-i âzamın 1665 de seferden avdeti üzerine yine asıl vazifesi olan kaptan paşalığa döndü.

Fazıl Ahmed Paşa'nın 1076 H.-1665M. de Girit seferine serdar tayin edilmesi üzerine Kara Mustafa Paşa sadaret kaymakamı olup Kaptân-ı deryalık da vezir Kaplan Mustafa Paşa'ya verildi; bu vazifesi vezir-i âzamın 1081 H.-1670 M. de *Edirne*'ye avdetine kadar devam etti ve sonra üçüncü vezir olarak divanda kaldı; vezir-i âzamın Lehistan seferine serdar olması üzerine yine sadaret kaymakamı oldu [4].

Fazıl Ahmed Paşa'nın 1087 H.-1676 M. de vefatı üzerine mühr-i hümâyun, Kara Mustafa Paşa'ya verildi; sadaret kaymakamı sıfatiyle hükûmet işlerini uzun seneler gördüğü için

[1] *Telhisci*; vezir-i âzam veya vekili tarafından pâdişaha takdim edilmek üzere saraya gidecek evrakı götüren memura denilirdi.

[2] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 221.*

[3] Tersane işlerinde Kaptan Paşaya vekâlet etmek üzere deniz ümerasından Memi Paşa oğlu Mehmed Paşa tayin edilmiştir.

[4] *Zübdetü'l-vekayi, varak 9 ve Silâhdar tarihi, s. 1, s. 393 ve 562.*

işlerde bir aksaklık olmadı; kendisi şöhrete haris olduğundan kayınpederi ve kayın biraderi gibi ün almak istiyordu. Bu yüzden ve hiç yoktan Avusturya seferine açtı.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere, *Vivana* bozgunluğunu müteakib *Belgrad*'a döndükten sonra îdam edildi (1095 Muharrem 6 ve 1683 Aralık 25); başı *Edirne*'de *Sarıca paşa camii* hazinesindedir.

Merzifonî Kara Mustafa Paşa zeki, idaresi iyi, azim sahibi, işten anlar değerli bir devlet adamı olmakla beraber paraya haris, asabi; kendisini beğenmiş ve kinci olduğundan bu halleriyle epi düşman kazanmıştı; bilhassa kızlar ağası Yusuf Ağa ile büyük imrahur Boşnak Sarı Süleyman Ağa -ki sonradan vezir-i azâm olmuştur- baş düşmanı olup bu iki şahıs, Kara Mustafa Paşa'nın yetiştirdiği sadaret kaymakamı Kara İbrahim Paşa'yı sadaret vadiyle efendisi aleyhine tahrik ile Merzifonlu'nun katline hatt-ı hümayun almışlardır.

Tetkik edilen olaylara, gerek Türk ve gerek ecnebi kaynaklara göre Kara Mustafa Paşa otorite sahibi olup sevk ve idare kabiliyeti ile bozgunluğu durdurup felâketi önleyecek kudrette idi [1]. Hattâ Budin valisi ihtiyar vezir İbrahim Paşa'yı katledeceği esnada İbrahim Paşa :

-"Bu adam benim düşmanım olup bir an evvel beni öldürmek istiyor; lâkin bu ana kadar devletin ekmeğiyle yetiştiğim için pâdişahımızdan rica ederim ki başarısızlık kabahatiyle vezir-i âzamı öldürmiyerek bu işin hüsn-i suret bulmasını yine ona bıraksın, bundan gayrisi bu işin üstesinden gelemez" sözleriyle düşmanı olan Kara Mustafa Paşa'nın ehliyetini beyan etmiştir [2]. Filhakika Kara Mustafa Paşa'dan sonra yerine gelen serdarların ehliyetsizlikleri mağlûbiyetin senelerce devamına ve düşmanın Balkanlar'a sarkmasına sebep olmuştur. Sadareti yedi buçuk sene olup ölümünde elli yaşında idi.

İstanbul'da *Galata* ve *Yedikule* dışında birer mescidi ile *Merzifon* kasabasında cami, bedesten ve müteaddid çeşmeler yaptırmıştır. *Çarşıkapısı*'ndaki medrese, mescid, mektep, sebil ve med-

[1] *Raşid tarihi*, katline istical olunmasa idi vaziyeti düzelteceğinde ittifak olduğunu yazmaktadır *(c. 1, s. 432)*.

[2] *Raşid*, *c. 1*, *s. 433*.

rese talebesi için olan kütüphane vefatından sonra (1095 H.-1684 M.) ikmal edilmiştir. *Süleymaniye camii* civarında *Kepenekci Sinan camii* yakınında kendi sarayının altında bir çeşmesi [1] ve *Topkapı* dışında köşkü vardı; Eyub'da Bahariye'de Taşlıklıkburun mevkiindeki yalı buda aitti (Abdi tarihi, s. 64). *Kayseri* civarında eşkiya yatağı olan *İncesu* denilen mahalli kendisine temlik ettirip cami, hamam, medrese yaptırdıktan sonra kırk muhafız tayin ederek o tarafların âsayişini temin etmiştir. Bundan dolayı *İncesu* mukataası KARA MUSTAFA PAŞA evkafındandı.

Kara Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra 1095 Safer tarihli fermanla *Süleymaniye*'deki sarayı ile *Eyup*'taki bağçesi ve *Edirne*'deki sarayını ve *Timurtaş*'taki çiftlikten maada Rumeli ve Anadolu'daki çiftlik emlâk ve akarı padişah'ın hatt-ı hümayunu ile evlâdına ihsan olunmuştur [2].

Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa'ya *Maktul-zâde* denilmektedir, kızı *Fatma Hanım*, İbrahim Paşa-zâde Mehmed Bey'in zevcesi olup bu izdivactan Kaymak Mustafa Paşa doğmuştur. Kaymak Mustafa Paşa, vezir-i âzam Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın damadı idi.

Kara İbrahim Paşa (Bayburtlu)

Türk olup *Bayburt*'un Kelkit köylerinden Hınzeverek köyünden olup Katırcı Hasan adında birinin oğludur; gençliğinde Celâlî Hasan'ın maiyyetinde levendlik etmiş sonra *İran*'a kaçmış, tehlike geçtikten sonra memleketine dönüp *Mısır* vâlisi Firari Mustafa Paşa'nın hizmetine girip paşasına çuhadar ve kethüda olmuştu. Kara İbrahim

[1] *İstanbul çeşmeleri, c. 1, s. 88.*

[2] İstanbul Kaymakamı ve Kadısına hüküm ki vezir-i âzam-ı sâbık Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın *İstanbul*'da *Süleymaniye*'de sarayı Eyyupta bağçesi *Edirne*'de sarayı *Timurtaş*'ta çiftlikten maada *Rumeli* ve *Anadolu*'da vaki çiftlik ve akaratı bilcümle sâdır olan Hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunum mûcibince evlâdlarına ihsan-ı hümayunum olmağla... (Evahır-ı safer 1095 -1684 Ocak) Mühimme 180, s. 16 (bu *mühimme defteri 1095 tarihine âid iken sehven 1195 senesine kaydedilmiştir*).

Kara Mustafa Paşa'nın Eyup'ta bulunup hazineye alınan bağçesinin yeri Taşlıkburnu'nda olup orada yalısı vardı *(Abdi Tarihi, s. 163, Millet kütüphanesi, No. 409)*.

daha sonra Kara Mustafa Paşa'ya intisab ederek onun *Silistre* valiliği esnasında kethüdası olup o sayede paşası yükseldikçe bu da yükselerek büyük imrahur iken 1087 H.-1676 M. de üçüncü vezirlikle sadaret kaymakamlığına ve sonra 1088 H.-1677 H. de kaptan paşalığa getirilmiş ve efendisinin Avusturya seferine serdar oluşunda sadaret kaymakamı olarak velinimeti aleyhinde hareket edip katline sebeb olarak onun yerine vezir-i âzam olmuştur (26 Zilhicce 1094 ve 1683 Aralık 16). IV.Mehmed, Kara İbrahim Paşa'ya sadaret hatt-ı hümâyununu verirken sadaret mührü henüz Kara Mustafa Paşa'da idi. "İbadullahın hizmetini sana ve seni Allaha ısmarladım gözünü aç sonra seni selefinden beter ederim„ demiştir [1].

Kara İbrahim Paşa'nın sadareti üç cephede (Avusturya Lehistan, Venedik) muharebe zamanına rastladığından kendisi Avusturya cephesine gitmiyerek devlet merkezinde oturmuş ve işleri merkezden idare etmek istemiştir; az zaman sonra İbrahim Paşa'nın hastalığı sebebiyle *Lehistan* cephesindeki serdar Boşnak Sarı Süleyman Paşa kendisine vekâlet etmek üzere *Edirne*'ye getirildi; fakat Kara İbrahim Paşa, bunun vezir-i âzam olmasından korkarak kendisini Avusturya cephesine serdar yapmak suretiyle *İstanbul*'dan uzaklaştırmak istediyse de maksadı anlaşılarak 1097 Muharrem 27 ve 1685 Aralık'da azlolunarak yerine Fazıl Ahmed Paşa kethüdalığından yetişme olup Lehistan cephesinde hizmeti görülen bu Boşnak Sarı Süleyman Paşa getirildi.

Kara İbrahim Paşa, azlinden sonra tekaüd olup hacca gitmek isteyerek evvelâ kendisine müsaade edilmiş ve o da yolda muhafazası için asker yazmağa başlamış ise de aleyhdarlarının bunu [2] padişaha, ısyan edeceği şekline sokmaları üzerine evvelâ hapsolunup üç bin kese parası müsadere edildikten sonra *Rodos* adasına sürgün edilip orada boğdurulmak suretiyle efendisine yaptığı fenalığın cezasını görmüştür(1098 H.-1687 M.); sadareti iki sene kadar olup vefatında altmış sekiz yaşında idi; Silâhdar tarihi İbrahim Paşa'yı ayyaş, tamahkâr , kendisini ve kendi fikrini beğenmiş, zalim, kibirli, aynı zamanda zengin ve hayırsız

[1] *Silâhdar, c. 2, s. 121.*
[2] *Zübdetü'l-vekayi, varak 106.*

bir adam olmak üzere vasıflandırır[1]. Hadikat'ül-vüzera muktedir fakat haris ve kibirli olduğunu kaydeder. *İzmir*, *Yenişehir* ve memleketi olan *Kelkit*'te vakıfları vardır.

Süleyman Paşa (Sarı-Boşnak)

Hersek sancağında *Prepolye*[2] kasabasındandır. Vakfiyede babasının adı *Mürüvvet*'tir. Sarayda helvacılar sınıfından iken pâdişahın musahibi dilsiz Tavşan Ağa'nın hizmetinde bulunup ona kethüda ve yine o sayede yani 1080 H. - 1669 M. da çavuşbaşı ve daha sonra Fazıl Ahmed Paşa kethüdası olmuştur.

Fazıl Ahmed Paşa'nın vefatından sonra birinci imrahur Kara İbrahim Ağa'nın (vezir-i âzam Kara İbrahim Paşa) yeni sadr-ı âzamın kethüdalığına tayini üzerine Süleyman Ağa da birinci imrahurluğa tayin edilmiştir (1087 H.-1676 M). Süleyman Ağa, vezir-i âzam Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın katli üzerine, *İstanbul*'daki emlâkini zabt ve tahrir etmekteki hizmetinden dolayı Rebiulâhır 1095 ve 1684 Mart'ta[3] vezirlikle sadaret kaymakamlığına ve arkasından Lehistan cephesine serdar tayin edilmiş, Lehlilerin taarruzunu muvaffakiyetle tardetmiş, *İstanbul*'a gelerek hasta bulunan vezir-i âzam Kara İbrahim Paşa'ya vekâlet edip onun azli üzerine 1097 Muharrem ve 1685 Aralık'da vezir-i âzam olmuştur.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere idaresizliği ve *Şikloş* veya *Mohaç* muharebesinde Avusturya kumandanı Prens Öjen dö Savua'ya karşı mağlûbiyeti ve bundan sonra cephede askeri yoklamaya kalkması neticesinde *Varadin*, ordugâhındaki ısyan üzerine sancağ-ı şerifi alıp ordudan *Belgrad*'a kaçıp oradan da *İstanbul*'a gelerek saklanmış ise de buldurulup boğdurulmuştur (1098 Zilhicce 7 ve 14 Ekim 1687). Kabri *Üsküdar*'da camii yanındadır; Kuruçeşme'de yalısı vardı. Camii duvarındaki kitabede müşfik, halim ve insaflı olduğu zikrediliyor.

Süleyman Paşa, katlinde altmış yaşlarında olup sadareti müddeti yedi ay kadardır. Hilekâr, sinsi ve tamahkâr olduğunu silâhdar tarihi ile Hadikatü'l-vüzera yazmaktadırlar. *Üsküdar*'-

[1] *Silâhdar*, *c. 2*, *s. 209 ve 295.*

[2] *Silâhdar tarihi*'nde *Pirpol* diye yazılıdır *(c. 2, s. 294)*. Prepul Hersek sancağındadır.

[3] Mühimme 180, s. 28.

da *Doğancılar* yakınında cami, mekteb ve çeşmesi vardır[1]. *Varadin*'de aleyhine olan ısyanı tertib edenler arasında kendisinden sonra vezir-i âzam olan Köprülü damadı Siyavüş Paşa da bulunmaktadır.

Siyavüş Paşa

Cephede kapıkulu ocaklarının ısyanı ve Süleyman Paşa'nın kaçması üzerine Ocaklılar, aralarında kararlaştırıldığı üzere ısyanı tertip edenlerden Abaza Siyavüş Paşa'yı kendilerine vezir-i âzam intihab etmişlerdir. Siyavüş Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın kölesi idi. Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde kapıcılar kethüdası olup Fazıl Ahmed ve Merzifonî Kara Mustafa Paşa'larla beraber bütün seferlerde bulunmuş Köprülü'nün kızını almış ve 1092 H.-1681 M. de suvari ocağından Silâhdar bölüğüne ağa olup *Viyana* muhasarası esnasında cebecibaşı olmuştur[2].

1095 H. -1684 M. de sipah ağası olan Siyavüş Ağa iki ay sonra vezirlikle *Diyarbakır* valiliğine tayin edilip harikulâde cesaret göstererek düşman tarafından sarılmış olan *Budin*'e kuvvet sokmağa memur edilip muvaffak olmuştur.

Siyavüş Paşa 1098 H.- 1687 M. de *Haleb* valiliği ile orduda bulunduğu sırada vezir-i âzam Sarı Süleyman Paşa aleyhine ocaklılarla anlaşarak kendisini vezir-i âzam îlân ettirmiş ve bunlarla beraber cepheden kalkıp *İstanbul*'a gelirken *Niş* mevkiinde mühr-i hümayun kendisine verilmiştir (1099 Zilkade ve 1688 Eylül).

Siyavüş Paşa daha *İstanbul*'a gitmeden evvel kayınbiraderi ve sadaret kaymakamı olan Fazıl Mustafa Paşa'nın aldığı tertibat üzerine IV. Mehmed hal edilerek yerine kardeşi II. Süleyman hükümdar olmuştur. Ocaklının ısyanı ve *İstanbul*'daki edebsizlikleri cihetiyle Siyavüş Paşa bir iş göremeyip onların elinde oyuncak oldu; Fazıl Mustafa Paşa, "bu eşkiyaya ne zaman kadar yüz vereceksin" diye kendisini tahrik edip o da bundan cesaret alarak zorbaların elebaşısı başçavuş Fetva-

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 294*; *Hadikatü'l-cevâmi (c. 1, s. 229 daki* manzum kabir kitabesinde isyan neticesinde 1098 senesi kurban bayramında (zilhiccede) katledildiği yazılı ise de *Silâhdar*'da zilhiccenin yedinci salı günü boğulduğu görülüyor.

[2] *İkinci Viyana seferi* hakkında *(Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 3, s. 1008 ve 1012)*.

cı'yı katlettirmiş ise de bununla iş bitmeyip ısyan alevlendiğinden sarayına yapılan hücumda vurularak maktul düşmüştür (1099 Rebiulevvel ve 1688 Ocak).

Siyavüş Paşa fevkalâde cesur, silâhşor ve vakar sahibi bir vezir idiyse de saf-dil olup hükûmet reisliğine liyakati yoktu; sadareti dört ay kadar olup kabri *Üsküdar*'dadır.

İsmail Paşa (Nişancı)

Ayaşlı'dır. Saraydan yetişmiş ve tahsil görmüş, kiler kethüdası olup *Hasoda*'da çuhadarlığa kadar çıkmış ve oradan Rumeli beylerbeğiliği payesi ve günde iki yüz akçe ile tekaüd edilmiş olup 1089 Muharrem ve 1678 Mart'ta Abdi Paşa'nın *İstanbul* kaymakamlığına tayini üzerine anın yerine nişancılığa getirilmiştir [1]. Siyavüş Paşa'nın katli üzerine vezir-i âzamlık *Özi* muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa'ya verilip İsmail Paşa sadraet kaymakamı tayin olunmuşken, *Bozoklu*'dan vazgeçilerek mühr-i hümayun buna verilmiş ve zamanında *sancağ-ı şerif* çıkarılarak ısyan bastırılmıştır (1099 Rebiulevvel 1688 Ocak).

İsmail Paşa nişancılığında yumuşak bir vezir iken vezir-i âzam olunca ocaklının tedibindeki muvaffakiyeti sebebiyle burnu kabarıp saltanat atabeği tavrını takınmış ve bizzat ordu ile cepheye girmiyerek Yeğen Osman Paşa gibi bir zorbayı serdar tayin ettirmek hatasında bulunmuştur [2].

II. Süleyman halim bir hükümdar olup hocası Arapzâde Abdülvahab Efendi ile Dârüssaade ağası, rüşvetle iş gürdükleri için, İsmail Paşa, bunların bu irtikâptan el çekmelerini tavsiye ettiğinden her ikisi ile de arası açılmıştı. Bunlar fırsat kollayarak, ocaklıya karşı *sancağ-ı şerif* çıktığı sırada sadr-ı âzam tarafından şeyhü'l-islâm olmasına itiraz edilen Debbağzâde Mehmed Efendi'yi de kendilerine uydurarak daha bazılarının da iltihakiyle vezir-i âzam aleyhinde pâdişah'ı iknâ ederek İsmail Paşa'nın azline muvaffak oldular (1099 Receb ve 1689 Nisan). İsmail Paşa azlinden sonra *Kavala* kalesinde hapsedilip oradan da *Rodos* adasına gönderildi.

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 671.*

[2] *Zübdetü'l-vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa tarihi), *varak 144 b.*

İsmail Paşa, Köprülü hanedanı aleyhdarı olduğundan dolayı kendi sadareti zamanında Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'yı *Boğazhisar* (Çanakkale boğazı) muhafazasından kaldırıp *Hanya'ya* göndermiş ve meclislerde her zaman Koca Köprülü ve Fazıl Ahmed Paşa'lar aleyhinde bulunarak pâdişahı sabi bulup istedikleri gibi alıp vererek *Rumeli* ve *Anadolu*'da mahsuldar havass-ı hümayunı (hazineye ait gelirli yerleri) kendilerine temlik ettirdiklerini ve vakıflar yaptırdıklarını söylendiği için Fazıl Mustafa Paşa buna karşı kin besleyip fırsat kollamakta idi.

Zaman değişip Fazıl Mustafa Paşa vezir-i âzam olunca Siyavüş Paşa'nın zevcesi olan hemşiresi *Edirne*'ye gelip Siyavüş Paşa hazinesinden yağma olan beş yüz kese nakit ile cevahirini İsmail Paşa bulup kabzetti شرع şer-i ile eşyamı isterim diye şikâyette bulunmuştu; bundan başka Arnavut Zeynelâbidin Paşa'nın haksız olarak idam edildiği iddiasiyle [1] anın veresesinin kısas istemesi de buna inzimam edince bunu fırsat bilen veya tertip ettiren vezir-i âzam Fazıl Mustafa Paşa, İsmail Paşa'nın bu eşyayı iade etmesini ve etmediği takdirde katlini havi vir hatt-ı hümayunu bir tahriratla ve kapıcıbaşılardan biri ile *Rodos*'a göndermiştir.

Kapıcıbaşı *Rodos*'a gidip İsmail Paşa'ya:

"-Pâdişah senden miri mal ve yetimlerin (Siyavüş Paşa çocuklarının) cevahirini ister„ deyince İsmail Paşa:

"-Altmış bir günlük vezaretimin muhasebesini gördüm; ne bende miri mal var ve ne de cevahire vaziyet ettim. Kız Hüseyin Ağa ve yeniçeri ağası Hasan Ağa cevahiri beyaz ehrama sarılı mühriyle getirdiler, baktım ve yine mühürleyip sahiplerine verin

[1] Avusturya cephesi serdarı Yeğen Osman Paşa'nın Rumeli beylerbeğisi ve muhassılı Arnavut Zeynel Paşa zimmetinde olan miri malı tahsil için gönderdiği adamına Zeynelâbidin Paşa iki yüz deynek vurup kovmuş ve üzerine gönderilen bir miktar kuvveti de bozmuş ve sonra serdara mukavemet edemiyeceğini anlayarak kaçıp *Edirne*'ye gelmiş ve vezir-i âzam İsmail Paşa ile görüşüp fakr u zaruretinden bahsetmiş ve bir müddet sonra da Yeğen Osman Paşa'nın, Zeynel Paşa hakkındaki raporu ve bundan başka Zeynel Paşa'nın mezalimi hakkında şikâyetçileri de gelmiş. Bunun üzerine İsmail Paşa, keyfiyeti pâdişaha arz ile fetvasını da göndermiş olduğundan Zeynel Paşa, siyaset meydanında katlolunmuştur *(Zübdetü'l-vekayi, varak 189 b ve Silâhdar tarihi, c. 2, s. 352, sene 1099)*.

deyu tenbih ve teslim ettim; onlardan sual edin; mal ıtlak olunursa ancak bir adet rahtım (at takımı) yüz kuruşa satıp ramazan harcını gördüm" cevabını verdi.

Bunun üzerine kapıcıbaşı :

"-Vezaret (sadr-ı âzamlık) ettiniz; bazı saklı paranızdan kırk kese kadar verin müsterih olsunlar" deyince İsmail Paşa :

"-Vezir-i âzam değil babası Koca Köprülü mezardan gelse yine sözüm sözdür; ne akçem var ne miri yedim ve ne vermeğe kadirim ve ne olsa da veririm, işte kelâmullah emrine razıyım" diye cevab verince kapıcıbaşı Kara Bayram, getirdiği katil fermanını İsmail Paşa'nın eline verdi.

Fermanı okuyan İsmail Paşa gülüp :

"-Bunda pâdişahımızın sun'ı yok; bu fermanı Çelebicik yazmış. Allah emaneti şu mushaf-ı şerif büyük oğlumundur götürüp ver ve beni şu dolapta *Kâbe*'den getirdiğim zemzemle kefene sarıp defn eyle" dedikten sonra *Rodos*'un ileri gelenlerini çağırıp eşyaya müteallik şeylerine dair takrir verip yazdırdı ve helallaşıp ölüme başını eğdi ve cesedi *Rodos*'ta defnedilip başı *İstanbul*'a getirildi *(1101 Receb ve 1690 Nisan)*.[1]. Kendisi vezir-i âzamlığının altmış bir gün aldığını söylemekte ve *Hadikatü'l-vüzera*'da da altmış dokuz gün kaydedilmektedir; Hadikatü'l-vüzera sadaret kaymakamlığiyle sadaretini karıştırarak sekiz gün fazla göstermiştir.

Hadikatü'l-vüzera (haris ve gazabı galip bir şahs-ı kesirü'lmeâyib) demektedir. Hâdiseler tetkik edilecek olursa Fazıl Mustafa Paşa ile münaferetinin kurbanı olduğu görülür; kendisinden ümit edilen servet çıkmamıştır. *İstanbul*'daki zorbaları ve Rumeli'deki eşkiyayı temizlemesi itibariyle hizmeti vardır. Ölümünde yaşı yetmişi geçmişti. *Raşid tarihi* ve *Zübdetü'l-vekayi* müellifi Rumeli beylerbeğisi Zeynelâbidin Paşa'yı nahak yere saray önünde katlettirdiğinin cezası olarak kısasen îdam edildiğini yazmaktalarsa da [2] hâdise, o devri bilen ve gören *Fındıklılı* tarihine göre yukarıda yazdığımız şekilde cereyan etmiştir.

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 510.*

[2] *Reşid, c. 2, s. 119 ve Zübedetü'l-vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa), *varak 189 b.*

Tekirdağlı Mustafa Paşa (Bekrî)

Yeniçeri ocağından yetişmiş olup meşhur Bektaş Ağa'nın hazinedarı idi; sonra çorbacı yani orta (bölük) kumandanı olmuş, bu suretle ocakta yükselerek 1090 H.-1679 M. de yeniçeri ağalığına kadar çıkmış ve burada iken tayininden iki sene sonra kendisine vezirlik verilmiştir.

Bekrî Mustafa Paşa, Kara Mustafa Paşa'nın îdamı ve Kara İbrahim Paşa'nın vezir-i âzam olmasından sonra Avusturya cephesine serdar tayin edilmiş ise de, böyle mühim bir iş başaracak kudret ve kabiliyette olmadığından düşman önünden çekilmek ve kaçmaktan başka bir netice vermeyen harekâtı üzerine serdarlıktan azl lile *Kanije* valiliğine gönderilmişti.

Tekirdağlı Mustafa Paşa, 1098 H.-1687 M. de ikinci defa yeniçeri ağalığına getirilip sonra seddü'l-bahir muhafızlığına tayin olunarak 1099 Receb ve 1688 Mayıs'ta İsmail Paşa'nın azli üzerine vezir-i âzam olmuştur.

Mustafa Paşa, idaresiz, iktidarsız, zevk ve safaya ve sefahete düşkün olup halbuki bu sırada *Belgrad*'ı alıp Balkanlar'a sarkmış olan Avusturya ordularını durduracak kuvvetli bir şahsiyete kat'î ihtiyaç olması sebebiyle *Sofya*'dan ileri gidemeyen vezir-i âzamın tebdili zarureti hâsıl olarak azlolunup (1101 Muharrem ve 1689 Ekim) yerine *Sakız* muhafızı Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa tayin olunmuş ve Bekrî Mustafa Paşa da tekaüdlükle *Malkara*'da ikamete memur edilmiştir (1101 Safer 2 ve 1689 Kasım 15).

Bekrî Mustafa Paşa azlinden iki ay sonra (1690 Ocak) ansızın vefat etmiştir. *Hadikatü'l-vüzera* îyş ve işaretle vakit geçirmiş kalender ve lâübâli-meşreb, cömert, halim ve selim olduğunu yazıyor. Hazinenin darlığına mebni şarap eminliğini ihdas edip tütün vergisi ve imdadiye nâmiyle evlere salgın akçesi ve avarız, nezl ve sürsat angaryeleri koydurdu ise de kendisinden sonra gelen Fazıl Mustafa Paşa bunları kaldırmıştır. İkinci Süleyman zamanında ikisi bir akçeye olmak üzere kesilen mangır bunun sadareti sırasına tesadüf eder. Sadareti bir buçuk seneden fazla olup ölümünde yaşı yetmişi geçkindi.

Tekirdağlı'dan mühr-i hümayunu almak üzere kapıcılar kethüdası Baltacı Hasan Ağa *Sofya*'ya gönderilip mührü aldık-

tan sonra getirip teslim etmiş ve pâdişah da mührü Fazıl Mustafa Paşa'ya vermişti. Fazıl Mustafa Paşa konağına geldikten sonra kapıcılar kethüdasını çağırıp :

"-Bire ebleh koca mührü aldığın adamı (sabık vezir-i âzamı) neye bırakıp geldin. Ya kaçarsa siyaset olunacağından haberin yok. Ancak eski saraydan adam bitmez sen gibi eşek terbiye olur" diyerek elli kadar bostancı ile bostancıbaşıyı yollayıp Tekirdağlı Mustafa Paşa'yı *Malkara*'ya göndermişti [1].

Fazıl Mustafa Paşa (Köprülü-zâde)

Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu olup 1047 H.-1637 M. de doğmuş uzun müddet mükemmel medrese tahsili görmüş ve 1070 H.-1659 M. de babasının sadareti zamanında zeametle dergâh-ı âli (pâdişah) müteferrikaları arasına girmiş [2] ve bununla beraber ilim ve tetebbu yolunu bırakmıyarak biraderinin sadareti zamanında da ulema ile hembezm ve tetebbuatla meşgul olmuştur. Fazıl Mustafa Bey vezir oluncaya kadar zeametle geçinmiştir [3].

Fazıl Mustafa Bey (1091 Cemaziyelâhır 1 ve (1690 Haziran 29) da vezir olarak pâdişah tarafından kabul edilip kürk giyerek kubbe altına oturdu [4] ve 1094 H. - 1683 M. de *Niğebolu* sancağı da verilmek suretiyle *Silistre* (Özi) valisi ve *Lehistan* serdarı oldu; vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'nın katli üzerine bu da gözden düşerek 1095 H. - 1683 M. ibtidasında serdarlıktan azlolunup kendisine *Azaz* ve *Kilis* sancakları arpalık verilerek tekaüd edildi ve 1096 sonlarında *Sakız* muhafızlığına gönderildi [5] ve 1686 Mart'ta *Boğaz* muhafızı olup [6] Kapıkulu ocaklarının cephede ısyanı ve *İstanbul*'a hareketleri sırasında sadaret kaymakamlığiyle *İstanbul*'a davet olunarak (1098 H.-1687 M.) geldi.

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 483, 484.*

[2] *Mühimme 93, s. 54.* Fazıl Mustafa Bey *Kocaeli*'nde icmalli zeamete sahipti.

[3] Fazıl Mustafa Bey'in 1087 H. - 1676 M. de zeameti *(Emiri tasnifi (Dördüncü Mehmed), numara 229.*

[4] "Köprülü Mehmed Paşa'nın küçük oğlu Mustafa Bey'e vezaret haslariyle kubbealtı ihsan buyurulup vezir-i âzam vesateti ile pâye-i serir-i alâya yüz sürüp kürklü hil'ât-ı fâhire ilbas buyuruldu;." *Silâhdar, c. 1, s. 731.*

[5] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 222, sene 1096.*

[6] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 230, sene 1097.*

Orduda pâdişah aleyhine olan harekât dolayısiyle Avcı Sultan Mehmed telâş içinde idi. Deniz yoluyla gelen Fazıl Mustafa Paşa'ya ikramen Sarayburnu'na at gönderip onu *Alayköşkü*'nde kabul etti ve kendisine yaptığı hakaretler dolayısiyle :

"-Sana ettiğim cevirlere göre memur olduğun hizmette kusur etmedin; berhudar ol; baban ve kardeşin sadaretinde rahat olmuştum; seni dahi şu alevlenmiş ateşin itfasına çare görmek gereksin; duam seninle biledir" diyerek kaymakamlık kürkünü giydirmiştir [1]. Bu ısyan ateşinin önüne geçilmesi mümkün olmadığı gibi Fazıl Mustafa Paşa da Avcı Mehmed'e gücenikti; ordu *İstanbul*'a girmeden evvel Sultan Mehmed'in hal'i tekarrür ettiğinden sadaret kaymakamı faaliyete geçti [2] ve nihayet alınan tertibat üzerine bir hâdiseye meydan bırakılmadan Sultan Mehmed خلع hal edilip kardeşi II. Süleyman hükümdar oldu (1099 Muharrem ve 1687 Kasım).

Sade-dil ve sade-akıl olan vezir-i âzam Siyavüş Paşa'nın katline kadar işler kayınbiraderi olan ikinci vezir Fazıl Mustafa Paşa'nın elinde idi [3]. Ocaklının edebsizliklerine son verilmesi için vezir-i âzamı sıkıştırıyordu; zorbalar, Fazıl Mustafa Paşa'nın kendi aleyhlerinde olduğunu haber aldıklarından vezir-i âzamı ölümle tehdid ederek onu *Boğaz* muhafızlığiyle *İstanbul*'dan çıkarıp bir çekdiri ile derhal gönderdiler (1099 Rebiulâhır ve 1688 Şubat); zorbalar Fazıl Mustafa Paşa'nın katli için şeyhülislâmdan fetva istedilerse de alamadılar.

İstanbul'da zorbaların temizlenmesinden sonra Fazıl Mustafa Paşa 1099 Cemaziyelevvel ve 1688 Mart'ta Suyolcu Ali Paşa yerine *Hanya* muhafızlığına tayin edilip aynı sene haziranın-

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 284.*

[2] "... ol dahi bazı ehl-i garez vüzera gamziyle kâh hasların ve kâh tuğların alıp berzahlara atılmakla pâdişahtan nice türlü cevr görüp incinmiş idi. Fırsatı ganimet bilip ittifakta yek-dil oldu.." *Silâhdar, c. 2, s. 286.*

[3] Vezir-i âzam Siyavüş Paşa Abaza olmakla sade-dil ve sade-akıl bir âdem idi. İşler yeniçeri zorbaları elinde olup hemen kendi uyuk mesabesinde idi. Vezir-i sâni Köprülü oğlu Fazıl Mustafa Paşa "küllî umûra müdahale edip cülûsa sebep ben oldum" deyu vezirliği ol edip kimseye söyletmez oldu; babam kölesidir deyip defaat ile "behey Abaza çok söyleme şöyle buyur derdi ve devlete pençe vurup sadra geçmek fikriyle âleme fitneler bırakıp halkı birbirine katıp kul beynine tefrika düşürdü" *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 318.*

da *Kendiye* muhafızı Zülfikar Paşa'nın muhafız askerler tarafından öldürülmesi üzerine oraya gönderildi [1]. 1100 Safer ve 1688 Aralık'ta *Sakız* muhafızlığına tayin olunmuştu.

Bu sırada Osmanlı devleti Rumeli'yi terkedecek kadar tehlikeli bir duruma düşmüştü. *Mora* elden çıkmış, *Arnavutluk* ve *Sırbistan*'daki ısyanlar genişlemiş, düşman da *Balkan dağları*'na doğru gelmekte idi. Pâdişah II. Süleyman şeyhulislâm Debbağzâde Mehmed Efendi ve diğer ulema ile görüşerek sadarete münasib ve ehil birisini araştırdı. Şeyhulislâm, sadarete Fazıl Mustafa Paşa'yı tavsiye etti; gizlice getirtilerek (1101 Muharrem 27 ve 10 Kasım 1689) da vezir-i âzam oldu.

İlk iş olarak halkı ezen ve zulüm derecesine varan vergileri kaldırdı ve yeniçeri ağalığına getirdiği *Eginli* Haseki Mehmed Ağa vasıtasiyle yeniçeri ocağını yoluna koydu [2] maaşlardan epi tasarruf temin etti ve bir kış devresinde mümkün olan tertibatı aldıktan sonra kısmı mahsusunda görüldüğü üzere *Rumeli*'yi Avusturyalılardan kurtararak *Belgrad*'ı geri aldıktan sonra düşmanı *Tuna* ve *Sava*'nın ötesine attı ve ertesi seneki seferde *Macaristan* topraklarında *İsklankamen* mevkiindeki muharebede şehid düştü (1102 Zilkade 26 ve Ağustos 1691) cesedi bulunamadı. Vefatında elli beş yaşında olup vezir-i âzamlığı iki sene üç ay kadardır. *Avusturya*'ya ikinci seferini yaparken II. Süleyman vefat edip yerine kardeşi II. Ahmed hükümdar olmuştu [3].

[1] *Silâhdar, c. 2, s. 363.*

[2] *Zübdetü'l-vekayi, varak 180.*

[3] Fazıl Mustafa Paşa 1102 Ramazan ve 1691 Haziran'da sefere giderken İkinci Süleyman'ın iyi olamıyacağını hekimbaşından öğrenince yerine kimin geçeceğine dair ulema ve ocak ağalariyle görüştü ve padişah olursa Dördüncü Mehmed ile biraderi Ahmed ve Mehmed'in oğulları Mustafa ile Ahmed'den hangisini hükümdar yapalım diye sordu. Kimse ses çıkarmadı; bunun üzerine vezir-i âzam, Sultan Mehmed'i etsek hali belli, kırk yıldır memleketi yıkıp berbat etti; oğulları, babaları zamanında yularsız arslan mesabesinde inip binmeğe ve içip eğlenmeye alıştılar. Ancak padişahımızın küçük biraderi hüsn-i hal ve zühd ve takva ile mevsuf ve her fende mâhir bir kâmil-vücud şehzâdedir. Saltanata lâyık ondan gayrısını memul etmem deyince müşavere heyeti bu mütaleayı muvafık buldular. Bunun üzerine Sultan Süleyman ölecek olursa yerine biraderi Ahmed'in geçirilmesi hakkında Darüssâade ağasiyle, silâhdar ağaya sıkı talimat veren Fazıl Ahmet Paşa sefere hareket etti (Silâhdar tarihi, c. 2, s. 569 ilâ 571). Filhakika Sofya'da iken Süleyman'ın ölüp İkinci Ahmed'in hükümdar olduğu haberi ve yeni padişahın mührü geldi.

Fazıl Mustafa Paşa açık sözlü, riyadan hoşlanmayan bir insandı; idareyi ele alır almaz hükûmeti ve orduyu işe yaramayanlardan derhal temizlemiş, *Rumeli*'deki gayri müslimlerin yer ayaklanıp düşmana yardım etmelerinin sebebi vergilerin tahammül edilmez ağırlıkta olduğunu görerek onları hafifletmiş, ticarete serbestî vermiş ve bu sayede dahili asayişi temin eylemiştir.

Boş vakitlerinde tetebbuat veya ulema ile mübahese eder, hattâ sefer vaktinde bile fırsat buldukça mütalea ile meşgul olurdu. Hadiste ihtisas sahibi idi; *İstanbul*'da *Süleymaniye* ile *Vefa* arasındaki konağı yanında bir kütüphane yaptırmış olup birçok âlim muhaddisler oraya gelip kitaplarından istifade ederlerdi [1]. Ziynet ve debdebeyi sevmezdi; cesur ve atılgan idi; cömert olup biraderi Fazıl Ahmed Paşa gibi askeri tatyib eder ve hizmeti görülenlere kendi kesesinden de bol bol bahşişler verirdi. *Belgrad* kalesini zabtettikten sonra muhasara esnasında askere verdiği bahşişlerden başka ocaklara kendi malından yetmiş bin kuruş bahşiş dağıtmıştı [2].

Hammer, Fazıl Mustafa Paşa hakkında şunları yazıyor :

"Değerli bir kumandan olmamakla beraber mümtaz bir devlet adamı idi; ne babası gibi Makyavelvari bir müstebid ve ne de biraderi Fazıl Ahmed Paşa gibi boyunduruk altına sokucu değildi ; yeni nizam altında hıristiyan tebeanın üzerindeki tazyiki hafifletmeğe doğru giden ilk sadrazamdı" [3]. Oğulları Numan ve Abdullah Paşa'lar da babaları gibi iyi tahsil görmüş eser sahibi idiler.

Fazıl Mustafa Paşa'nın oğullarından Numan Paşa III. Ahmed zamanında vezir-i âzam olmuştur [4].

1 *Tarih-i Köprülü* سلسلة الآصفيه =Silsiletü'l-âsafiyye, *varak 181.*

2 *Tarih-i Köprülü* سلسلة الآصفية =*Silsiletü'l-âsafiyye*, *varak 185.*

3 Hammer (Fransızca tercümesi), *c. 12, s. 563, 564.*

4 Fazıl Mustafa Paşa'nın kızı *Lübabe Hanım*, 1114 Zilhiccesinde Basra valiliğinde bulunmuş olan vezir Ali Paşa'nın zevcesi idi *(Mühimme defteri, numara 114, s. 141 sene 1114 Zilhicce).*

Kadı Ali Paşa (Arabacı)

*Ohri'li*dir. Bahadırzâde denilen Ali Paşa, medrese tahsili görüp icazet almıştır. İmamlıktan başlayarak bazı nahiyelerde kadı naipliği etmiş, sonra Koca Halil Paşa'ya ve daha sonra Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'ya intisab ederek kethüdası olmuş ve 1101 Safer ve 1689 Kasım'da Yeniçeri ağası ve 1102H.-1691M.de Fazıl Mustafa Paşa'nın sefere hareketi esnasında vezirlikle sadaret kaymakamı ve vezir-i âzamın şahadeti üzerine de vezir-i âzam olmuştur (1102 Zilhicce ve 1691 Ağustos).

Ali Paşa, bizzat sefere hareket etmiyerek hazırlık bahanesiyle *Edirne*'de kalmış, garezkârlığı sebebiyle müsadere ve adam sürmekle etrafını kırmış ve bu arada kızlar ağasını (Darüssaâde ağasını) da sürgüne yollamak üzere padişahın müsadesini almıştır; fakat teâmül hilâfına ağayı almak üzere saraya araba göndermiş olması aleyhine vesile yapılarak pâdişahın hiddetini mûcib olduğundan sadaretten azlolunup kızlar ağasını saraydan almak üzere gönderdiği arabaya kendisi bindirilerek *Rodos* adasına sürgün edilmiştir (1103 Receb 7 ve 1692 Mart 25) [1] ;

[1] İkinci Ahmed, bir gün kızlar ağası İsmail Ağa'ya, vezir-i âzam olan Koca mekkârın hıyaneti ve kizbi zâhir oldu. Şeyhulislâm Feyzullah Efendi doğru söylemişken azlettirdiği beni çok müteessir etti; şu Koca'dan kalbim kırıldı; hem hain hem yalancıdır, tebdil edeceğim yerine kimi vezir-i âzam yapsam diye söyler ve sorar. Bunun üzerine kızlar ağası, aman pâdişahım bu fikirden vazgeçen, müstakim en değerli bir vezirdir. Sizi en çok seven bir vezirdir diye pâdişahı fikrinden vazgeçirir; fakat ağanın bu dostluğunu saraydaki vezir-i âzamın adamları tamamen aksine olarak kendisine bildirirler ve *Trabzon* valisi Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın vezir-i âzam olacağını söylerler. Bunun üzerine Kadı Ali Paşa darüssaâde ağasiyle diğer bazı ağaların azillerini kararlaştırır ve yeniçeri ağasına da kol gezdikten sonra maiyyeti ile sadaret konağının etrafını ihata etmesini söyler ve bu sırada şeyhulislâmı davet eder. Şeyhulislâmla görüştüğü sırada mukarriplerin cevri haddi aştı. Pâdişahı ıdlal edip azlimizi istemişler, kul (yeniçeriler) işitip buraya gelmişler, işte gördünüz diye yeniçeri ağasının kol gezerken getirdiği yeniçerileri gösterir ve bunların saray ağalarının azillerini istediklerini söyliyerek şeyhulislâmla beraber kalkıp saraya giderler. Pâdişah *alay köşkü*'nde bulunurken kabul olunurlar. Vezir-i âzam, pâdişahın huzurunda ağanın yakasından tutup huzurdan çıkarmış Kalaylıkoz'un vezir-i âzam yapılmak üzere ağanın yazdığı mektubun tutulduğunu söyleyip dârüssaâde ağasiyle hazinedar ve hazinedar vekilinin azillerini isteyip bunlar azledilmezse sadaret yapamıyacağını ve kul tâifesinin ayakta olup gelip konağını ihata ettiklerini söyliyerek pâdişahı korkutup bunların azillerine muvafakatini almıştır.

bu araba meselesinden dolayı tarihte Arabacı Ali Paşa diye lakab almıştır.

Ali Paşa, *Rodos*'ta bulunurken tekrar sadr-ı âzam olmak istemiş ve bu fikri *Edirne*'ye gelen bazı şahıslardan duyulmuş olduğundan bir fitne çıkarması ihtimal dahilindedir denilerek azlinden on ay sonra orada katledilmiştir (1104Ramazan ve 1693 Mayıs).

Hacı Ali Paşa (Çalık)

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hem hemşehrisi ve hem de yetiştirmesi olup onun sadaretinde kapıcılar kethüdası tayin edilmiştir. Hacı Ali Paşa, efendisinin ölümünden sonra hacca gidip oradan dönünce 1096 H.- 1685 M. de Çavuşbaşı ve bir sene sonra vezirlikle *Sakız* muhafızı ve 1100 Safer ve 1688 Aralık ayında *Kandiye* valisi olup selefi Fazıl Mustafa Paşa *Sakız* muhafızı tayin edildi.

Hacı Ali Paşa 1101 H.-1690 M.de Erzurum valisi olup aynı zamanda *Anadolu*'dan cepheye asker sevkine memur edilmiş ve yine o sene şevvalinde yani 1690 Temmuz'da *İstanbul* kaymakamlığına getirilmiş ve oradan da *Diyarbakır* valiliğine gönderilmiştir.

Hacı Ali Paşa insaflı ve halkı sıyanet eden bir vezir olduğundan Diyarbakır'da valilere ancak dört beş yük akçe hasıl olup valilerin geçinmeleri Bâdihava denilen bir gelire münhasır idi. Bundan dolayı Ali Paşa halka zulm ve eziyeti mûcib olan böyle bir para ile maişetini temin edemiyeceğini söyleyerek maişeti için hükûmetten bir maaş tahsîs edilmedikçe oraya gidemiyeceğini beyan etmesi üzerine hazineden otuz yük akçe tayin olunmuştur (Zubdetü'l-vekayi).

II. Sultan Ahmed, Arabacı Ali Paşa'yı azle karar verince

Vezir-i âzam ertesi gün beyaz üzerine bir kıta *buyruldu* ile bir arabayı bostancıbaşıya göndererek ağayı gönderdiği arabaya koyup şehirde bir konak tutup kendisine misafirete getirmesini bildirir. Bostancıbaşı vaziyeti yeni tayin edilen kızlar ağası Nezir Ağa'ya söyler. Halbuki o tarihe kadar hariçten gönderilen buyruldu ve araba ile saray adamlarının çıkarılması âdet olmadığından bu hal ileri gelen saray ağalarının teessürünü mûcib olur ve bu hususta vezir-i âzamdan intikam almak üzere ittifak ederler ve vezir-i âzam aleyhinde pâdişaha birçok şey söylerler. Azli tekarrür eden İsmail Ağa, vezir-i âzamın avdetinden sonra pâdişahın huzuruna girip : ne cürüm sahibi oldum ki beni bu hakaretle azlettin, yoksa seni na-şer'i yola mı sevkettim ? deyince Sultan Ahmed "Elem

çoktan fikrim *Diyarbakır* beylerbeğisi Hacı Ali Paşa'dır diye bu hususta maiyyeti ağalarının mütalealarını sormuş onlar da *İstanbul* kaymakamlığında hüsn-i halini işitirdik bir âkil ve kâmil adam imiş Allah mübarek eyliye demişlerdir.

Kadı Ali Paşa'nın azli üzerine Hacı Ali Paşa bir hatt-ı hümayunla *Edirne*'ye davet olunarak [1] yakın gelince mühr-i hümayun kendisine yollanmış ve Edirne'ye girişini padişah tebdil-i kıyafetle münasib bir yerden seyreylemiştir (1103 Receb - 1692 Mart) [2]. Hacı Ali Paşa, işe başlamasından iki ay sonra *Avusturya* cephesine hareket etmiştir.

Hacı Ali Paşa *Belgrad*'a varınca vaziyet görüşüldü; askerin son meydan muharebesindeki (Salankamen muharebesi) yılgınlığı ileri sürülerek tekrar bir mağlûbiyet zuhurunda pek te müstahkem olmayan *Belgrad*'ın düşmesi ihtimalinden bahs olunduğundan kalenin tamir ve tahkim edilmesi ve şayet düşman gelirse müdafaa harbi yapılması kararlaştırıldı; bu suretle *Belgrad* kalesi tahkim

çekme hâtırını hoş tut; ettin idi buldun, sözüm tutmadın yoluna geldi; ben sana öteki gün Koca'nın kaydını görüp azli muradımdır dedim. Kail olmadın. İşte kılıcını saldığın Koca'nın kılıcına kendin uğradın" demiştir.

Saray ağalarının vezir-i âzam aleyhindeki sözlerile pâdişahı gayrete getirmişler ve ertesi gün Ali Paşa *hasodaya* davet olunup pâdişah tarafından kabul olunarak padişah kendisini iyice tekdir ve tahkir edildikten sonra : (Hizmet-i şerifimde bulunan kullarımı kollarından tutup huzurumda cebren dışarı çıkarmak ve *pençeli buyruldu* ile araba gönderip çıkan ağaları bize misafirete gönderesiz ve illâ kul ayaktadır, sonra iş aksi olur deyu zorbalığa mı başladın? ben zorba ararım meğer zorbabaşı sen imişsin, fitne çıkarmak istediğin anlaşıldı dedikten sonra elinden mührü alıp darüssaâde ağasını almak üzere saraya gönderdiği arabaya bindirilerek *Edirne*'den *Gelibolu*'ya ve oradan bir de çekdiri ile *Rodos*'a gönderildi *(Zübted'ül-vekayi ile Silâhdar tarihinden hulâsa)*.

[1] Hacı Ali Paşa'nın sadarete daveti hatt-ı hümâyunu :

Diyarbekir beylerbeğisi vezir Ali Paşa; kariha-i hümâyunumdan sadaret-i uzmâyı sana ihsan eyledim; hatt-ı şerifim nerede vâsıl olursa bir an meks ve âram, etmeyip iki konağı bir iderek rikâb-ı hümâyunuma irişesin (Silâhdar, c. 2, s. 633).

[2] İkinci Ahmed, yeni vezir-i âzam Hacı Ali Paşa'nın *Edirne*'ye girişini Mevlevi Şeyhi kıyafetinde olarak gizlice seyre gelmişti. Pâdişahın kıyafet tebdiliyle geldiği Ali Paşa'ya haber verilmiş o da alayla geçerken padişahın önüne gelince bilmemezlikten gelerek "*dede sultan hû! bizi duadan unutma*" sözleriyle selâm verip bir avuç altın göndermiş. Mevlevî şeyhi, ayağa kalkarak vezirin selâmını almış ve "*ihtıyacımız yok hemen özünü yokla aşık*" sözleriyle mukabele eylemiş *(Silâhdar tarihi, c. 2, s. 640)*.

edildikten sonra vezir-i âzam *Edirne*'ye döndü (1104 Rebiulâhır ve 1692 Aralık).

Pâdişah İkinci Ahmed, bir gün *Edirne*'de tebdil gezdiği esnada muharebe sebebiyle yapılan mâlî salgınlardan dolayı mes'ul tuttuğu Başdefterdar Canibî Ahmed Efendi'yi azletmesini ve yerine bir insaflı adamı defterdar yapmasını daha tebdilden geri dönmeden, Çuhadar ağa ile vezir-i âzama bildirmiş; vezir-i âzam pâdişahın hatt-ı hümâyununu okuyunca canı sıkılmış ve :

-Bu nasıl iştir? bana danışmayınca defterdar mı azlolunur? hep sizin ilkaatınız iledir diye Çuhadar'a söylenir. Ertesi günü tekrar defterdarın azli için ikinci bir hatt-ı hümayun gelmiş ise de Hacı Ali Paşa sefer vaktidir azli muvafık değildir diyerek muvafakat etmeyip ben bizzat gidip arzedeyim demiş ise de üçüncü bir hatt-ı hümâyunla bir emniyetli adamı defterdar yapıp hemen gelesin diye katî irade gelince vezir-i âzam ister istemez Canibî Ahmed Efendi'yi azledip yerine sipahiler ağası Ali Ağa'yı tayin ettikten sonra saraya gitmiştir. Padişah vezir-i âzama :

-Ben sana üç defadır azlettim, yerine bir mütedeyyin ve müstakim bendeyi nasbedesin deyu hatt-ı şerif gönderdim yine fermanımı tutmadın deyince vezir-i âzam :

-Ne cürüm ile müttehem oldu ki azli îcabeder demesi üzerine pâdişah :

-Bütün memleketime ettiği zulümden *Edirne* şehri şikâyetçilerle doldu diye cevap vermiş [1]; fakat buna karşı vezir-i âzam cesaret göstererek :

-Hayır pâdişahım aslı yoktur, hünkârıma hilâf inha etmişler, defterdar bir hizmetkârdır; kendiliğinden bir işe kadir değildir; her ne işlerse benim fermanımla amel eder zulmü varsa cezası verilir böyle garazkârlar sözüne îtimad buyrulursa bundan kemal-i mertebe hizmete iktidarım yoktur vüzera kullarından

[1] Canibî Ahmed Efendi, hasine gelirini tahsil etmekte vukuf sahibi afif bir zattı; Rumeli kazalarından satın alınan zahirenin mahalli vasıtalarla *Belgrad*'a nakli hakkında vezir-i âzamın müsaadesini almıştı; fakat kazalar halkı bu zahirenin kendi vasıtalariyle naklini istemeyerek yerlerini bırakıp gideceklerini beyan ile bazıları *Edirne*'ye gelip tebdil gezerken pâdişaha raslayıp şikâyet etmişlerdi. (*Zübdetü'l-vekayi, varak 220*).

bir bendelerini dahi istihdam buyur pâdişah'ım diyerek Mühr-i hümayunu çıkarıp vermiştir. Buna karşı Sultan Ahmed :

-Behey adam ben ötey gün fukarayı araba kenarına getirip sual eyledim; üzerlerine salyâne olan bid'atleri birer birer söylediler, malûm oldu ki zulümde defterdarla bile olup ben zâlimi hariçte tecessüs ederken meğer zâlim sen imişsin; emrim tutmayan şahıs bana vekil olamaz getir sende olan emaneti diyerek mührü aldıktan sonra :

-Bir alay halk gördün mü padişahı bir adamı bunca uzak yerden getirip vezir-i âzam edip şimdi öldürdü diye taan ederler, yoksa şimdi senin hakkından gelirdim var taşrada eğlen vezir-i âzam geldikte nasb veya tekaüdlük ile muradına müsaade olunur diye yanından çıkarmış ve vezir-i âzamlığı ikinci vezir Bozoklu Mustafa Paşa'ya vermiştir (1104 Receb ve 1693 Mart). Mustafa Paşa ibtida uhdesinden gelemem diye sadareti kabul etmemiş ise de Pâdişah kızarak :

-Bu saat ikinizi de katlederim ve mührü yeniceri ağası İsmail Paşa'ya yahut Ağrıbey muhafızı İbrahim Paşa'ya veririm demesi üzerine Bozoklu sadareti kubul etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Paşa selefinin afvini istirham etmiştir[1]. Sultan Ahmed, Hacı Ali Paşa'ya tekrar huzuruna getirterek :

-Paşa bu işi kendü kendiye sen eyledin. Hangi memleket valiliğini istersen sana ihsanım olur; muradın ne ise makbul-i hümâyunumdur demiştir.

Hacı Ali Paşa teşekkür ettikten sonra :

-Mansıp ricasında değilim diyerek kifayet mikdarı bir şey tayinini ve hassı olan Mihaliç gelirini istemiştir. Yeni vezir-i âzam burasının geliri az olduğunu söylemesi üzerine Hacı Paşa :

-Böyle sefer vaktinde ve hazinenin darlığı sebebiyle bu dahi çoktur, kanaat ederim diye mukabele etmiştir [2].

[1] Hacı Ali Paşa'nın huzura kabul olunup pâdişahla muhaveresini o esnada hasodalı olup pâdişahın huzurunda bulunan *Fındıklılı* Mehmed Halife nakletmektedir *(Silâhdar tarihi, c. 2, s. 695)*.

[2] *Zübdetü'l-vekayi*, Nuruosmaniye kütüphanesi, No. 3305, vrk. 220.

Hacı Ali Paşa azlinden sonra tekaüdlükle *Bursa*'da oturtulup 1110 H. - 1698 M. de *Kandiye* muhafızı olarak orada vefat etmiştir. Vezir-i âzamlığı bir sene kadar olup dürüst ve temiz bir insandı. Ölümünde altmış yaşında idi; kendisine Çalık Ali Paşa da denilirdi. Kendisini yakından tanıyan defterdar Sarı Mehmed Paşa fevkalâde doğruluğundan bahseder. Oğlu Hüseyin Bey ilmiye sınıfından yetişmiş ve 1120 H. - 1713 M. de vefat etmiştir *(Şakayık zeyli şerhi)*.

Bozoklu Mustafa Paşa (Bıyıklı)

Yozgat taraflarından olup babasının adı Derviş Mehmed'dir*. Saraydan yetişmiş, silâhdar olmuş ve oradan vezirlikle kapdan paşalığa tayin edilmiştir. Daha sonra *Özi* valisi ve Lehistan cephesi serdarı olarak Kırım hanlığı kuvvetleriyle beraber Lehlilerin taarruzlarını men ederek *Kamanice*'yi işgalden kurtarmıştır. Daha sonra yani 1101 H. - 1690 M. de *Şam* ve bir sene sonra *Trablus-şam* valiliklerinde bulunmuş olan Mustafa Paşa divanda ikinci vezir bulunduğu sırada Hacı Ali Paşa'nın yerine vezir-i âzam olmuştur (1104 Receb ve 1693 Mart).

Bozoklu Mustafa Paşa aynı sene Zilkadesinde (1693 Temmuz) Serdar-ı ekrem olarak Avusturya cephesine hareket edip *Erdel* tarafına gitmek üzere iken *Belgrad*'ın muhasara edildiği haberini aldığından hemen o tarafa dönerek burasını muhasaradan kurtardıktan sonra kalesini tamir ederek *Edirne*'ye dönmüştür (1105 Rebiulevvel ve 1693 Kasım).

Mustafa Paşa, avcılığa fazla düşkündü; bundan dolayı işlere bakılmadığı bizzat pâdişah tarafından görüldüğünden derhal mühr-i hümayun kendisinden alınarak sâbık defterdarlardan *Şam Trablus* valisi Sürmeli Ali Paşa vezir-i âzam tayin edilmiştir (1105 Receb 17 ve 1694 Mart).

Bozoklu Mustafa Paşa azlinden sonra malı musadere edilerek İkinci defa *Trablusşam* valiliğine gönderilip[1] son-

* Sultan İkinci Ahmed tarafından hasekisi Rabia Sultana Kuzguncuktaki Kara İbrahim Paşa yalısını temlik ettiği zaman temliknamenin sonundaki şahidler arasında Mustafa bin derviş Mehmed elvezir-ül evvel imzası vardır *(Topkapı Arşivi 7743)*.

[1] Nusretnâmede Bozaklu'nun *Şam* valisi olarak II. Sultan Mustafa'nın üçüncü Avusturya seferine iştirak etmiş olduğu ve *Pançova* sahiline geldikten sonra orduya iltihak ederek pâdişah tarafından hakkında büyük teveccüh gösterilip mûtad üzere samur kürkten başka bir eğerlenmiş atla da taltif edildiği kaydolunuyor. *Zanta* bozgunundan sonra Amcazade gelinceye kadar dört beş gün orduda sadaret kaymakamı bulunmuştur.

ra 1109 Zilkade ve 1698 Mayıs'ta sadaret kaymakamı olmuş ve yedi ay sonra nüzül isabetiyle vefat edip *Edirne*'de üç şerefeli cami kabristanına defnedilmiştir (1110 Cemaziyelâhır ve 1698 Aralık). Vezir-i âzamlığı bir sene kadar olup vefatında takriben altmış yaşında idi. Sade-dil olup sadaret makamının ehli değildi. *Belgrad* kalesini tamir ile kâfi miktarda asker ve mühimmat koydum diye pâdişahı aldattığı sonradan anlaşılmakla İkinci Ahmed kendisini katletmek istediyse de vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa'nın ricasiyle kurtulmuştur.

Ey gönül sahn-ı çemende leb-i derya zevkin
Bir sanemle ide gör kâm alasın dünyadan
Yoksa bir dişleri dür kameti serv olmayıcak
Ne biter sahn-ı çemenden ne çıkar deryadan

kıtasiyle :

Tevbeler ittim ki itmeyim tevbe
Tevbeye tevbe-i nasuh olsun

beyti Bozoklu Paşa'nındır.

Sürmeli Ali Paşa

Dimetokalı'dır; gençliğinde Sokullu zâdelerden İbrahim Han kethüdası Ali Ağa tarafından terbiye edilip iltizam işlerinde bulunmuş, arpa emini ve 1099 H.-1688 M. de tersane emini ve 1100 Safer 1688 Aralık'da başdefterdar olup bunun zamanında mangır kesilmiştir; Sürmeli Ali Efendi; bir müddet sonra azledilip rikâb-ı hümayun defterdarı olarak *Edirne*'de kalmış ve 1103 H.-1691 M. Kasımda ikinci defa başdefterdarlığa getirilmiş ve aynı zamanda vezirlik te verilmiş ise de birkaç ay sonra azl ve *Kıbrıs* ve arkasından *Şam Trablus* valisi tayin edilmiştir.

Sürmeli Ali Paşa *Şam Trablus* valisi bulunurken Bozoklu Mustafa Paşa'nın yerine sadarete davet edilip gelmiş ve serdarlıkla Avusturya seferine gönderilmiştir. Vezir-i âzam 1106 Muharrem 1694 Ağustos'ta *Macaristan*'da *Varadin* kalesini muhasara ettiyse de siperleri su basması sebebiyle muvaffak olamıyarak bir ay sonra *Belgrad*'a dönmüştür.

Bunun sadareti zamanında II. Ahmed vefat edip yerine

Avcı Sultan Mehmed'in büyük oğlu İkinci Mustafa hükümdar olarak sadarette ibka edildi; genç pâdişah sefere gitmeğe karar verdi ise de vezir-i âzam buna tarafdar değildi; bu sırada *Belgrad*'a gönderilen bin beş yüz kadar yeniçerinin Cisr-i Mustafa Paşa mevkiinde serkeşce hareketleri vezir-i âzamın, pâdişahı seferden alıkoymak için yapılmış bir tertibi olduğu şâyi oldu. Ve Ali Paşa'nın bunu îzam ederek büyüttüğü bizzat tebdil suretiyle pâdişahın bizzat işi tahkiki neticesinde anlaşılmış olduğundan dolayı Sultan Mustafa bu hale kızmışdır. Bu vaziyeti fırsat bilen ve vezir-i âzama aleyhdar olan pâdişah hocası Feyzullah Efendi ile [1] diğer aleyhdarları işi körükleyerek bazı irtikâbını da zikretmek suretiyle pâdişahı büsbütün hiddetlendirmişlerdir [2]. Bunun üzerine vezr-i âzamın azline karar verilerek 1106 Ramazan ve 1695 Nisan'da Hasoda köşküne celbolunup elinden mühr-i hümayun alındıktan sonra çavuş başıya teslim olunarak kapı arasında haps ve malı müsadere edildikten sonra *Çeşme* kasabasına sürülmüştür [3].

Sürmeli Ali Paşa'nın yerine rikâb-ı hümayun kaymakamı tayin edilmiş olan Elmas Mehmed Paşa vezir-i âzam oldu; Sultan Mustafa, Ali Paşa'nın tahrikâtını bir türlü hazmedemeyip (sağ oldukça ateşin sönmez) diyerek *İzmir*'e yakın mahalden *Edirne*'ye döndürdükten sonra boğdurmuştur (1106 Şevval 15 ve 1695 Mayıs 29) [4]. Gözlerinin sürmeli olmasından veya sürme çekmesinden dolayı *Sürmeli* lakabını almıştır; sadareti bir sene kadardır; katlinde elli yaşında olup işe aklı erdiğini ve cömertliğiyle meşhur olduğunu ve bazı hususî ahvalinin iyi olmadığını *Hadikatü'l-vüzera* yazmaktadır; *Kadıköy* çarşısında Rum kilisesi duvarında 1105 H.-1693 M. tarihli bir çeşmesi vardır. Kabri *Edirne*'de *Evliya Kasım Çelebi camii* kabristanında imiş.

[1] Feyzullah Efendi'nin şeyhulislâmlığa geleceğini hissederek onu önlemek istediğinden dolayı pâdişah hocası kendisine gücenik idi.

[2] *Anadolu*'da hal ve vakti müsaid olanların kiminden adam ve kiminden para almış imiş.

[3] Müsadere esnasında parası çıkmayıp bilakis borçlu olduğu tahakkuk ettiğine göre irtikâp ve irtişası olmadığı anlaşılıyor.

[4] *Nusretnâme (Silâhdar tarihi zeyli).*

Elmas Mehmed Paşa *Kastamonu*'nun *Cide* kazasına tâbi Hoşalay (Mesed) nahiyesinden olup babası gemi reisi idi. *Başbaki kulu* Divrikli Mehmed Ağa'nın 1089 H.-1678 M. de veya bir sene evvel Şam Trablus valiliğine tayini üzerine maiyyetinde o tarafa gitmişti. Kendisinin fevkalâde güzel olduğunu haber alan Dördüncü Mehmed oradan getirterek Enderunda Hazine odasına kaydettirip sonra Hasoda'ya almış ve süratle terfi ettirerek çuhadar ve rikâbdar olmuş ve İkinci Süleyman zamanında silâhdar olduktan sonra aynı sene 1099 Receb ve 1688 Mayıs'ta Darüssaâde ağasının tesiriyle mirâlem (Emîr-i âlem) lik verilerek saraydan çıkarılmak istendi ise de mevkiine göre bu vazifeyi az gördüğünden dolayı beylerbeğilik payesiyle nişancı tayin edilmiş [1] ve bir sene sonra da vezir rütbesi verilmiştir (Cemaziyelevvel 7 ve 1689 Şubat) [2].

Elmas Mehmed Paşa 1106 Ramazan ve 1695 Nisan'da Sürmeli Ali Paşa'nın yerine vezir-i âzam olarak pâdişahla beraber üç sefer yapmış, 1109 Safer ve 1697 M. deki son seferde Zanta bozgununda askerin karşı tarafa geçmesini önlemek isterken bu felâkete sebep sensin diye yeniçeriler tarafından parçalanmak sûretiyle maktul düşmüştür [3]. Vezir-i âzamlığı iki buçuk

[1] Olgün (Yani Recebin altısında) Darüssaâde ağası ameliyle silâhdar-ı hassa Elman Mehmed Ağa'ya *mîr alem*'lik ve hazine kethüdası Hasan Ağa'ya kapıcıbaşılık verilmiş iken ikisi dahi kabul etmemekle hâh ve nâhâh matlupları üzere Silâhdar Mehmed Ağa'ya Rumeli payesiyle nişancılık ve hazine kethüdasına miralemlik inayet olundu *(Silâhdar tarihi, c. 2, s. 361)*.

[2] Vezir-i âzam Hasoda köşkünde pâdişah tarafından kabul edilip avdet edip giderken Sultan Süleyman sadr-ı âzamın arkasından "*paşa lala haremimden nişancılık ile çıkan Mehmed Paşa kuluma vezaret payesi ihsan-ı mülûkânem olmuştur. Getürüp kürk giydiresin*" demiş ve ertesi günü vezir-i âzam Mustafa Paşa, Elmas Mehmed Paşa'yı getirterek "*Paşa oğlum pâdişahımız hazretleri sana vezaret verdi; Allah mübarek eyliye var duada ol*" deyip seraserli kürk giydirdi *(Silâhdar tarihi, c. 2, s. 433)*.

[3] Vaki karar üzerine (vezir-i âzam dahi sâyebânı olduğu metriste askere istimalet ve gayret verip dildarlık ederken köprüye doğru kaçan askeri Göricek köprünün iki tonbazların kaldırıp firarileri döndürmeğe hoyrat bahadırlığı edip yalın kılıç tabyeden aşağıya inip ben ölünce düğüşürüm siz cümle kırılınca ruh iderken asker kendûden dil-gîr olup bir kaşık kanına teşne idiler; bu vakti gözedip bu berzahlarda bizi gezdirip âkıbetinde bu belaya uğratmak senin suy-i tedbirindir kahbe; dirin söyleşmekten ölün ile dilleşmek yeydir diye söverek yeniçeri kılıç üşürüp paraladılar *(Nusretnâmeden)*.

sene kadar olup ölümünde otuz altı yaşlarında idi. Çok güzel ve tenasüb-i endam sahibi olmasından dolayı *Elmas* lakabını almıştır. Müdebbir ve muktedir bir vezir idiyse de şımarık ve muamelâtı sert olduğu için vezirler ve devlet erkânı kendisini sevmezler ve muvaffakiyetini istemezlerdi; o devirde yaşayan Silâhdar tarihi sahibi Fındıklılı Mehmed Halife *Nusretnâme* isimli Silâhdar tarihi zeylinde Elmas Mehmed Paşa'yı (vezir-i âzam namına olan Çelebi) diye tezyifle zikretmektedir.

Amcazâde Hüseyin Paşa (Hacı)

Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğludur [1]; amcası Köprülü ve amcazadesi Fazıl Ahmed Paşa sadaretlerin de serbest olarak yaşamış, bazan *İstanbul*'da ve bazan *Bulgaristan*'da *Prevadi* kasabasında *Kozluca* köyünde babasının çiftliğinde zevk ve safa ile vakit geçirmiştir. Hattâ Dördüncü Mehmed 1672 M. de (1083 H.) Lehistan seferine giderken ailesiyle birlikte *Kozluca*'da Hasan Ağa'nın çiftliğine misafir olmuş ve Hasan Ağa'nın oğlu Hüseyin Bey bu misafirlik sebebiyle pâdişaha bir eğerlenmiş yorga at ve *haseki sultan*'a bir kaç bohça çeşitli kumaş takdim eylediğinden pâdişah Hüseyin Bey'e bir hil'at ile yüz altın ihsan etmişti [2]. Hüseyin Bey'e Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde *Amcazade* denildiği için bu lakabla şöhret bulmuştur. Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde hacca gidip avdetinde evlenmiştir.

Viyana muhasarasında vezir-i âzamın maiyyetinde bulunan Hüseyin Bey, bu bozgunluk neticesi olarak Kara Mustafa Paşa'nın katlini müteakib Köprülü ailesine yakından ve uzak-

[1] *Bursa*'da İnebey kütüphanesindeki vakıf kitaplara basılmış olan mühürde :

وقف حسين آغا بن مصطفى الشهير بابن عم المرحوم
الوزير اعظم فاضل احمد پاشا فى المدرسة التى
بناها فى البروسا سنه ١٠٨٩

yazısı olduğu gibi kitablardan bazılarında da

عبد الفقير حسين بن مصطفى ٨٩

yazısı ve tarihi görülmektedir. Bu kayda göre Hüseyin Paşa'nın babasının adının Mustafa olduğu anlaşılıyor.

[2] *Silâhdar tarihi*, *c. 1*, *s. 574.*

[3] Hacdan dönüp evlenmesi üzerine Fazıl Ahmed Paşa'nın tebriki

tan mensub olanların gözden düşmeleri üzerine amcazade'de tevkif olunup serbest bırakıldıktan sonra iki tuğ ile *Şehr-ı zûr* beylerbeyliği verilerek devlet merkezinden uzaklaştırılmıştır (1095 H.-1684 M.). Hüseyin Paşa bundan sonra *Kastamonu* sancağiyle metruk bir halde *Çardak* muhafızlığında bulunup 1100 Receb ve 1689 Nisan'da *Boğazhisar* (Seddü'l-bahir) muhafızı bulunan Suyolcu Ali Paşa'nın vefatı üzerine vezirlikle onun yerine tayin edilmiştir. Amcazade 1102 H.-1691 M.de bir aralık *İstanbul* kaymakamı oldu ise de sonra tekrar *Boğazhisar* muhafızlığına iade edildi (Raşid, c. 2, s. 155).

Amcazade Hüseyin Paşa *Sakız* adasının Venediklilerden istirdadı için Yusuf Paşa'nın yerine 1106 Cemaziyelevvel ve 1694 Aralık'ta kapdân-ı derya oldu[1] ve *Sakız*'ı geri aldıktan sonra oraya muhafız tayin edilerek kaptan paşalık Mezomorto Hacı Hüseyin Paşa'ya verildi. 1107 Cemaziyelevvel 1695 Aralık'ta *Adana* eyaleti verilerek Avusturya seferine memur edildi[2].

Hüseyin Paşa bundan sonra ikinci defa *İstanbul* kaymakamlığına tayin edildi ve 1108 H. - 1696 M. senesinde *Belgrad* muhafızı olmuş ve 1109 Muharrem 27 ve 1697 Ağustos 15 de *Belgrad*'ta aktedilen harp meclisinde *Pançova* ve *Temeşvar* tarafına geçmek isteyen vezir-i âzam Elmas Mehmed Paşa ile *Temeşvar* muhafızı vezir Cafer Paşa'nın mütaleaları hilâfına *Varadin* tarafına gidilmesinde ısrar etti ise de vezir-i âzamdan çekinerek ekseriyet muhalif tarafta olduğundan dolayı akalliyette kalmış ve *Zenta* mağlûbiyeti üzerine mütaleasındaki isabet anlaşıldığından mağlûbiyetten sonra *Temeşvar*'a gelen orduya davet olunarak vezir-i âzam olmuştur (1109 Rebiulevvel 1 ve 1697 Eylül 17). Hüseyin Paşa *Belgrad*'dan acele orduya gelince *Ali Pınarî* menzilinde sadaret kaymakamı Bozoklu Mustafa Paşa'nın çadırına indi (1109 Rebiulevvel) ve derhal pâdişah tarafından otâğ-ı hümâyuna davet olundu. Sultan II. Mustafa kendisine : "*Hoş geldin seni kendüme vezir-i âzam ve vekil-i mutlak eyledim*" diye mührü vermek isteyince Hüseyin Paşa, ibtida kabul etmek istemedi, ısrar edilince padişaha açıkca :

[1] *Mühimme defteri 106, s. 49, 56, 59.*
[2] *Mühimme defteri 106, s. 375, sene 1107.*

-Amcam ve amcazadem, babanız Sultan Mehmed Han hazretlerine yirmi sene vezir-i âzam olup arzına müsaade etmekle o da rahat oldu, kendü de rahat oldu; siz de kimsenin sözünü dinlemeyip bana sadarette istiklâl verirseniz ben inşallah onlardan ziyade hizmet ederim dedi. Bunun üzerine padişah :

-*Heman sadakati elden koma istiklâl vermek benden* diyerek kendi eliyle mühr-i hümayunu verdi biri kürkli ve diğeri sade iki kat hil'at giydirdi [1]. Elmas Mehmed Paşa'nın katliyle mühr-i hümâyun zayi olduğundan kendisine yeni kazdırılan mühür verildi.

Amcazade Hüseyin Paşa dört devletle *Karlofça* muahedesini aketmiş, sonra harpler dolayısiyle pek fena duruma düşmüş olan memleketin kalkınması için çalışmış, askerî ve idarî tensikat ve ıslahat yapmış ve beş sene süren sadaretinde bir haylı iş görmüştür; denizciliği yeni kanunla iyi bir hale sokan Amcazadeye bu işinde kaptan-ı derya Mezomorto Hüseyin Paşa yardım etmiş ve dış siyaseti idarede, zamanının en kabiliyetli ve mâhir diplomatı olan Karlofcadaki Türk başmurahhası reisü'l-küttab Rami Mehmed Efendi büyük bir kiyaset göstermiştir.

Amcazade, son zamanlarında işlerine fazla müdahale eden pâdişah hocası şeyhulislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin halinden usanmış [2] ve bundan başka kendisine mensup çavuşbaşı Mustafa Ağa'nın -ki Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın damadı idi - kendisinin muvafakati alınmadan azl edilmesi ve bundan başka büyük imrahur Kıblelizade Ali Bey'in şehzadelerden birine gizlice intisabı dolayısiyle katledilmesi suretiyle sadaret nüfuzunun kırılmasından müteessir olarak hastalanmış ve teessürünü belli etmeden birkaç defa sadaretten çekilmek istemişse de kabul edilmemişti.

Hüseyin Paşa, şeyhulislâm'ın tahammülü aşan müdahalelerinden ve adamlarının katl ve menkub edilmelerinden dolayı hastalığı artarak kırk gün yatmış ve nihayet arzusuna muvafakat olunarak bir hatt-ı hümayunla hizmetleri takdir olunduktan sonra vezaret

[1] Silâhdar tarihi zeyli *Nusretnâme*'den.

[2] Şeyhulislâmın müdahalelerinden birisi de sadr-ı âzam kethüdası Ali Ağa'nın kaptan paşalığa tayini hakkında Feyzullah Efendi'nin ısrar edercesine ricası idi *(Raşid tarihi, c. 2, s. 520)*.

haslariyle 1114 Rebiulevvel 14 ve 1702 Ağustos 8 de tekaüd edilerek *Silivri*'deki çiftliğine çekilmiştir [1].

Amcazade sadaretten çekilişinden sonra Kumburgaz'ındaki çiftliğinde* on beş gün daha yaşamış ve 29 Rebiulevvel ve 1702 Ağustos 23 de vefat ederek cenazesi *İstanbul*'a naklolunup *Sarachanebaşı*'ndaki Medresesinin yanındaki parmaklıklı türbesine defnedilmiştir [2].

Hüseyin Paşa vefatında altmış yaşlarında olup devlet işlerine ve memleket ahvaline vâkıf tedbirli ve uzun görüşlü bir hükûmet reisi idi. Adam yetiştirmeği sever meziyetli ve kabiliyetli insanları ileri çekip himâye ederdi. Kurduğu yeni ıslahatta takdir ettiği reisü'l-küttab Rami Mehmed Efendi (Paşa) nin fikir ve mütaleasından istifade etmiştir.

Amcazade'nin *İstanbul*'da *Sarachanebaşı*'nda 1112 H. - 1700 M. de yaptırmış olduğu mescid, medrese, mektep, kütüphane ve sebili vardır. Mescid sonradan dershane olmuştur; *Boğaziçi*'nde *Anadolu Hisarı*'yle *Kanlıca* arasında hâlâ bir kısmı muhafaza edilmekte olan *amcazâde yalısı* bunundur. Haseki hastahanesi arkasında *Başcı Mahmud çeşmesi* altında 1110H.-1698M. tarihli bir çeşmesi olup [3] *Medine-i Münevvere* haricinde *bab-ı sagîr* kurbinde de bir sebil yaptırıp vakfetmiştir [4].

Halebli Mustafa Naima Efendi (vefatı 1128H. - 1716M.) meşhur altı ciltlik tarihini Amcazadé Hüseyin Paşa'nın emriyle yazmış ve tarihine Hüseyin Paşa'ya ithaf olarak روضة الحسين

[1] Bu hususa dair II. Sultan Mustafa'nın hatt-ı hümayunu : "Senin hizmetinden her veçhile râzi ve hoşnud idim; ancak bir kaç def'adır tekaüd ihtiyariyle rikâb-ı hümâyunuma iltica eylemiş idin ve hâlâ sahib firaş olduğundan mesâlih-i ibâdı görmede aczin olduğu mesmû-ı hümâyunum oldu. Çiftliklerinden Murad ettiğin mahalde meks ve ikamet etmek üzere haslar tayini ile sana tekaüdlük ihsan-ı hümâyunum olmuştur; mühr-i şerifi kapıcılar kethüdam ile göndereresin" *Raşid tarihi, c. 2, s. 539.*

* Zübdet-üt-tevarih *(Topkapı Sarayı Revan Kitaplar No 1226).*

[2] Amcazade'nin kabir kitabesi âlim, ârif, şair ve musikide üstad bir zat olan Abdülbâki Arif Efendi'nin olup son beyti şudur :

İntikalin gûş edip Ârif dedi târihini
Cennet-i firdevsi Hak îde Hüseyin'e câygâh

1114

[3] *İstanbul çeşmeleri, c. 1, s. 98.*

[4] *Mühimme defteri numara 115, s. 377.*

Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati Ahbari'l-hâfikin في خلاصة اخبار الحافقين adını vermiştir [1]. *Nusretnâme*'de kendisine Hacı Hüseyin Paşa ve Yeğen Hüseyin Paşa denilmektedir.

[1] Amcazade Hüseyin Paşa, ulemadan Şârihü'l-menarz âde Ahmed Efendi'nin I. Ahmed'ten Köprülü Mehmed Paşa sadaretine kadar bir tarih yazarak müsvedde halinde bulunduğunu haber almış ve müsveddelerin zâyi olmaktan muhafazası için beyaza çekilmesini Mustafa Naima Efendiye emretmiş. O da bunu yapıp tarihin bazı yerlerine kendisinin mütalea ettiği kısımları ve ağızdan dinlediği mevsuk olduğuna îtimad ettiği malûmatı da ilâve ve zeyl yaparak bu suretle meşhur Naima tarihi vücuda gelmiştir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONLARINA KADAR OSMANLI MÜFTÜ VEYA ŞEYHULİSLÂMLARI

Müftü veya Şeyhulislâmlar hakkında

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde şeyhulislâm denilen zatın ulemanın reisi olduğu beyan edilmiştir. Bunlar kendileri yalnız dinî meseleler hakkında sorulan suale *fetva* ismiyle cevap verirlerdi; bundan dolayı bunlara bir haylı zaman *müftü* yani fetva verici denilmiş ve sonraları şeyhulislâm unvaniyle bütün ulemanın yani müderrislerle kadı ve kazaskerlerin başı ve din işlerinin en yüksek mercii olmuşlardır.

Şeyhulislâmlar, onaltıncı asra kadar az bir maaşla hizmet görürlerdi; kazaskerler günde beş yüz akçe yevmiye alırlarken bunlar kazaskerlerin yevmiyelerinin bir zaman beşte biri ve daha sonra üçte biri derecesinde yevmiye almışlardı; bundan başka kazaskerler gibi divan heyetine dahil değillerdi; lüzumu halinde divana davet edilerek dinî mesail hakkında mütaleaları sorulurdu; bununla beraber Fatih'in kanunnamesinde şeyhulislâmların serdar-ı ulema oldukları yazılarak bunlara manevî bir üstünlük verilmiştir.

Müftü veya şeyhulislâmların bütün medrese işlerinde ve müderrisler ile yüksek dereceli kadıların tayinlerinde merci olmaları ve kazaskerlerin üstünde yer almaları ve sadr-ı âzamdan sonra en yüksek derecede bulunmaları Ebüssuud Efendi'nin (vefatı 982H.-1574M.) şeyhulislâmlığı zamanından îtibarendir.

Bu tarihten sonra şeyhulislâmların ilmiye ve kazâ işlerinden başka devlet idare ve siyasetinde de fikir ve mütalealarının sorulması cihetiyle nüfuzların artmış fakat divan heyetine dahil olmamakla beraber dahilî hükûmet siyasetinde ve hemen bütün işlerde mühim rol oynamışlardır; bu hususta Hoca Sadeddin Efendi ile oğulları ve Yahya Efendi, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Abdurrahim ve Hocazâde Mesud ve Erzurumlu

Seyyid Feyzullah Efendiler nüfuzca ileri gidenlerdendir. Biz bu bölümde gerek ilmî hüviyetleri ve gerek siyasî rolleri itibariyle onaltıncı yüzyıl ortalarından onyedinci yüzyıl sonlarına kadar gelen şeyhulislâm veya müftülerin kısa terceme-i hallerinden bahsetmeden evvel bu tarihe kadar müftülük etmiş olup bir kısmının hal tercümesi kitabımızın ikinci cildinde görülmüş olan şeyhulislâmlardan ismen bahsetmek suretiyle bir mukaddime yapacağız.

İBTİDADAN XVI. YÜZYIL ORTALARINA KADAR GELEN ŞEYHULİSLÂMLAR

Osmanlıların, Yıldırım Bayezid devrine kadar fakih ve kadıları hakkında az da olsa malûmat varsa da müftüler hakkında bir kayda tesadüf edilmemektedir; ilk yani Orhan Gazi devrinde kadılara *fakıh* denilmektedir. Yıldırım Bayezid zamanından evvel, şer'î meselelerin halli için mutlak surette bir merci bulunması tabii olmasına mebni belki bu hizmet müderrisler vasıtasiyle görülüyor ve belki de *fakih* veya kadılar fetva işlerine de bakıyorlardı. Ben malûm devirden itibaren gelen müftüleri kısaca göstereceğim.

Şemseddin Molla Fenarî

Kitabımızın ikinci cildinde gösterdiğimiz gibi *Bursa Yenişehri* taraflarında bir zaman kaza olan Fener kasabasından dolayı *Fenarî* lakabına almıştır. Tercüme-i hali bundan evvelki ciltte (s. 644) yazılmış olduğundan burada tekrarlanmadı.

Fahreddin Acemî

Meşhur Seyyid Şerif Cürcanî talebesindendir; Osmanlı memleketlerine gelerek Molla Fenarî'nin oğlu Şah Efendi'den mezun olup müderrislikten sonra 834 H.- 1430 M. de otuz akçe yevmiye ile müftü olmuştur. Otuz seneden ziyade müftülük edip 865 H.-1461 M. de *Edirne*'de vefat etmiştir.

Molla Hüsrev

880 H.-1475 M.de vefat etmiş olan Molla Hüsrev'in terceme-i hali Osmanlı tarihinin ikinci cildinde (s. 652) yazılmıştır.

Molla Gürani İsmi Ahmed Şemseddin olup *Suriye*'de Güran [1] kasabasındandır; *Kahire*'de İbn-i Hacer Askalânî'den tahsilini ikmal etmiş hactan dönmekte olan Molla Yeğen'in teşvikiyle İkinci Murad zamanında *Edirne*'ye gelerek *Bursa*'da müderris ve sonra Şehzâde Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed) hoca tayin edilmiş ve Fatih'in cülûsunda teklif edilen vezirliği kabul etmiyerek kazasker olmuştur. Bir aralık pâdişahla arası açılıp *Kahire*'ye gitmiş ise de tekrar davet olunarak gelince *Bursa* kadısı ve 885 H.-1480 M.de iki yüz akçe yevmiye ile şeyhulislâm olmuştur; vefatı 893 H. - 1488 M. de olup *İstanbul*'da camii ve ismine mensub mahallesi vardır غاية الامانى فى تفسير سبع المثانى = *Gayetü'l-emânî fî* tefsir-i *seb'il-mesâni* [2] ismile 867 H.- 1462 M. de kaleme aldığı bir tefsiri vardır. Camii bahçesinde medfundur. Fıkıh, tefsir ve hadiste ihtisası vardı. Aruzdan *Şafiye*yi, Fatih namına manzum olarak kaleme almıştır. Hadis ve usul-ı fıkı'ha dair eserleri de vardır.

Molla Abdülkerim Vezir-i âzam Mahmud Paşa ile beraber yetiştirilen esir çocuklardandır; medrese tahsili gördü ve *sahn-ı seman* müderrisliğinde (profesörlüğünde) bulundu, Kazasker oldu; 893 H.-1488 M.de Molla Güranî'den sonra müftü olarak yedi sene sonra vefat etti; *Edirne*'de medfundur.

Alâüddin Arabî *Haleb'li*dir Molla Güraniden icazet almış, müderrislik etmiş ve 900 Receb 1495 Nisan'da yevmî yüz akçe ile müftü olup bir sene sonra vefat etti. *Eyyub*'ta medfundur. Tefsir ve usul-i fıkıhta mütehassıs idi.

Efdalzâde Hamidüddin Molla Yeğen talebesindendir. Müderrislik ve kazaskerlik edip 901 H.- 1496 M. de müftü tayin edildi ve 908 H.-1502 M. de vefat ederek *Eyyub*'a defnedildi.

Ali Cemali (Zenbilli Ali Efendi) Bu değerli âlimin tercüme-i hali Osmanlı tarihinin ikinci cildinde (s. 660 da) yazılmıştır.

[1] Osmanlı müelliflerinde *Şehr-i zûr*'dan olduğu kaydediliyor *(c. 2, s. 3)*.

[2] Bu tefsirin adı *şakayik* ile ondan naklen *Devhatü'l-meşayih*'te metinde yazdığımız gibi ise de Kâtip Çelebi Keşfü'z-zununda غاية الامانى فى تفسير كلام الربانى *Gayet'ül emanî fi tefsiri'l-kelâmi'r-rabbâni* adını veriyor.

Şemseddin Ahmed (İbn-i Kemal) İbn-i Kemal Ahmed Şemseddin bin Süleyman İbn-i Kemal Paşa'nın tercüme-i hali yine Osmanlı tarihinin ikinci cildinde (s. 664) vardır.

Sadullah Sâdi Efendi *Kastamonu*'nun *Daday* kasabasındandır. Babası ile *İstanbul*'a gelmiştir. Babası İsa Hoca *Aksaray*'da Murad paşa camii imamı olup oğluna medrese tahsili verdirmiş, müderris ve kadı olmuş, İstanbul kadılığından *sahn-ı seman* müderrisliğine geçip 940 H.- 1533 M.de İbn-i Kemal'in yerine müftü olmuştur. Beş sene sonra vefat ederek *Eyüb*'e defnedildi. Fetvaları çok müdekkikane idi.

Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi *Muğla*'lı olup babası İlyas Efendi de müderisti. Kara Bâli'den icazet alıp müderrislik ve *Mısır*'da kadılık edip 944 H.-1537 M.de *Anadolu* kazaskeri ve 945 Şevval 1539 Şubat'ta Sâdi Efendi'nin yerine müftü olmuştur. 948 H.- 1541 M. de azlolunarak *Hicaz*'a gidip 952 H. de Rumeli kazaskerliğine getirilmiş 954 Şaban 1547 Eylül'de vefat ederek *Eyyub camii* civarına defnedilmiştir. İrfandan mahrum mutaassıb bir zat olup şeyhulislâmlıktan azline sebep Muhyiddin Arabî ve Mevlânâ Celâlüddin Rumî ve saire gibi rical-i sofiyenin en büyüklerine vukufsuzca dil uzatması olmuştur.

Abdülkadir Hamidî *Isparta*'lıdır; Medreseden yetişip kadılık etmiş, *İstanbul* kadısı ve Anadolu kazaskeri olmuş ve bu son makamını otuz sene muhafaza etmiştir.944 H.-1537 M.de tekaüdlükle kazaskerlikten çekilmiş ve 948 H.-1541 M.de şeyhulislâm tayin edilmiş fakat dimağan hasta olmasına mebni üç ay sonra buradan ayrılarak tekaüdlükle *Bursa*'da oturup 955 H.-1548 M. de orada vefat ederek yaptırdığı mescid ve medresesi yanına defnedildi. Güzel yazar ve güzel söylerdi; fakat yüksek âlim değildi.

Fenarîzâde Muhyiddin Efendi Molla Fenarî ahfadından Mehmed Efendi'nin oğludur. Babasından ders görmüş ve sonra Hatipzâde ve Efdalzâde'den tahsilini ikmal etmiş, müderris ve kadı olmuş, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği etmiş 948 Şevval ve 1542 Ocak'ta Abdülkadir Efendi'nin yerine müftü olmuştur. 952 H. de kendi arzusiyle tekaüdlük ihtiyar eden Muhyiddin Efendi iki sene sonra vefat ederek *Eyyub*'a defnedildi. Fıkha ait bazı tetkikleri vardır.

Ebüssuud Efendi

Kitabımızın ikinci cildinde tercüme-i hali yazılan (s. 672) Ebüssuud Efendi 952 H.-1545 M. den 982 H.-1574 M. senesine kadar fasılasız olarak otuz sene müftülükte bulunmuştur. Osmanlı kumandanlarını şer-i şerife tatbik etmiş صك sak ve sicil işlerinî tanzim eylemiştir [1].

XVI. YÜZYIL ORTALARINDAN XVII. YÜZYIL SONLARINA KADAR GELEN ŞEYHULİSLÂMLAR

Hâmid Efendi

Konyalı olup babası kadı idi;medresede ders görüp kazasker Kadri Efendi'den icazet almış, müderrisliklerde bulunmuş 956 H.- 1549 M. de *Şam* ve daha sonra *Mısır* kadısı olmuş, *Bursa*, *Edirne* ve *İstanbul* kadılıklarına yaptıktan sonra 964 H.-1557 M. de Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir.

Hâmid Efendi 974 H.-1566 M.de tekaüd edilip 982 H.-1574 M. de Ebüssuud Efendi'nin vefatı üzerine şeyhulislâm olmuştur; bu sırada yaşı seksen iki idi; üç sene sonra vefat etmiştir; Temiz ahlâklı, ciddî bir zat olup Kanunî Sultan Süleyman kendisine hürmet gösterirdi فتاوای حامديه = *Fetâvây-ı Hâmidiyye* ismiyle verdiği fetvaları hâvi bir fetva mecmuası vardır; *İstanbul*'da *Fil yokuşu*nda Sultan türbesi karşısında bir mescidi ile yine orada dersten mezun olanların oturmaları için odalar yaptırmıştır. Kabri Eyub'ta *Mihrişah Valide Sultan imareti* karşısındaki mezarlıktadır.

Ahmed Şemseddin Efendi (Kadızâde)

Babası Mahmud Efendi, II. Bayezid'in vezir-i âzamlarından Hadım Ali Paşa'nın kölesi olup ilmiye sınıfından yetişmiş *Edirne* kadısı olmuş ve oğlunu da medreseye vermiştir. Ahmed Şemseddin Efendi, Ebussuud ve Kadri Efendilerden okuyup mülâzım ve müderris olmuş, derece derece yükselerek İstanbul kadısı iken 974 H.-1566 M. de Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiş ise de Sokullu Mehmed Paşa

[1] *Şakayik zeyli (Atâyi)*, s. 184 ve ..... *Mizanü'l-hak* 1286 tab'ı s. 116 "bu devlet-i âliyyede Kemal Paşazâde merhumla bunlar ekser kavanini, şer-i' şerife tatbik idüp meratib ve menasıb hallerin ıslahla umûr-ı devlete kemâ yenbagî nizam vermişlerdir."

ile araları açılarak istifa edip *Edirne*'de *Darü'l-hadis medresesi*'nde müderrislik etmiş, 983H. - 1575 M. de *Süleymaniye Darü'l-hadisi*'ne tayin olunarak aynı sene içinde tekrar Rumeli kazaskeri ve Hâmid Efendi'nin vefatı üzerine şeyhulislâm olmuştur (985 H.-1577 M.). Kadızade müftülükte üç sene kadar kalarak vefat etmiştir (988 H. - 1580 M.).

Ahmed Şemseddin Efendi çok zeki, asabî ve atılgan olup sözünü kimseden esirgemezdi. Şer'î ve hukukî büyük eserlere şerh ve haşiyeleri vardır; bunlardan *Hidaya* (İslâm hukuku) ve *mea*niden miftah şerhleri meşhurdur; verdiği fetvaları havi mecmuası da vardır. *Zeyrek* tarafındaki *Çırçır mescidi* bunundur.

Bunun kazaskerliğine kadar beylerbeğiler teşrifatta kazaskerlerin üstünde bulunurlarken Kadızade'nin tesiriyle kazaskerler Rumeli ve Anadolu beylerbeğilerinden maadasına tekaddüm ettirilmiştir [1]. Yine bunun kazaskerliği esnasında divân-ı hümâyunda yemek yenildikten sonra vezirlere leğen, ibrik getirilip kazaskerlere ıslah havlu tutulurken, kadızadenin şikâyeti üzerine kazaskerlere de leğen ve ibrik getirilmesi âdet olmuştur.

Seyyid Mehmed Efendi (Mâlulzâde)

Kazasker mâlul Emîr Efendi'nin oğludur. Ebüssuud Efendi'den mülâzım olmuş; müderrislik, kadılık etmiş Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış 988 Rebiulâhır 1580 Mayıs'da şeyhulislâm olarak pâdişah hocası Sadeddin Efendi'ye müdara etmediği için o da bunun yanlış verdiği fetvaları toplayarak Üçüncü Murad'a arzedip şeyhulislâmlıktan azlettirmiştir [2]. Vefatı 993 Muharrem ve 1585 Ocak tarihindedir. Ebüssuud Efendi'nin damadı idi.

Mehmed Efendi (Çivizâde)

Babası, Kanunî Sultan Süleyman devri şeyhulislâmlarından Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi'dir. İbtida babasından ve sonra diğer âlimlerden ders görüp müderrislik ve kadılık edip Anadolu ve

[1] Kazaskerleri Rumeli ve Anadolu beylerbeğilerine de takaddüm etmeleri onyedinci asırda Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu Abdülaziz Efendi'nin kazaskerliği zamanındadır *(Fezleke, c. 1, s. 396)*.

[2] *Naima tarihi, c. 1, s. 109.*

Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuş ve 989H.-1581 M. de şeyhulislâm olarak 995 H.-1587 M. senesinde vefat edip babasının yanına defnedilmiştir; vezir-i âzamların şeyhulislâmları ziyaretleri bunun zamanına ve 992H.-1584 M. tarihine tesadüf eder[1]. O sırada Özdemiroğlu Osman Paşa sadr-ı âzam olup ondan sonra bu âdet kanun halinde devam etmiştir. Fetvaları ulema arasında mûteber idi.

Abülkadir Şeyhî Efendi

Amasya'lı *Müeyyedzâde* ailesinden olup meşhur Abdurrahman Efendi'nin kardeşi Şeyh Hacı Kerim Efendi'nin oğludur. Ebüssuud Efendi'den mezun olmuştur. Rumeli kazaskeri iken Çivizâde'nin vefatında onun daha evvel tavsiyesi üzerine şeyhulislâm olmuştur (995 Cemaziyelevvel ve 1587 Nisan). Paranın geçmez bir halde olması dolayısiyle 1589 M. de kapıkulu ocaklarının isyanı ve musahib beylerbeği Mehmed Paşa'nın katli dolayısiyle vezir-i âzamla beraber azledilmişlerdir. Tekaüd olarak 1002H.-1594M. de vefat edip Eyyub'e *Yahya Efendi tekkesi* mezarlığında medfundur. Abdülkadir Şeyhî'nin bu tekke yanında bir mescidi olup babası da burada medfundur.

Bostanzâde Mehmed Efendi (Birinci defa)

Kazaskerlerden *Tire*'li Bostanzâde Mustafa Efendi'nin oğludur. İkinci defa, Rumeli kazaskeri iken 997 H.-1589 M. da Şeyhî Efendi yerine şeyhulislâm olmuştur; 1000 Receb ve 1592 Nisan'da bir kandil gecesi vezir-i âzam Siyavüş Paşa'ya gelen bir hatt-ı hümayunla ansızın azlolunarak[2] altıyüz akçe ile tekaüd edilmiş ve yedi ay sonra üçüncü defa Rumeli kazaskeri olmuş ise de takriben sekiz ay sonra yani 1001 Şevval ve 1593 Temmuz'da ikinci defa şeyhulislâmlığa getirilmiş-

[1] *Şakayik zeyli (Atâyi), s. 293. D'Ohson*, bir sene sonra gösteriyor.

[2] Azline sebeb olarak müftülere ders okutmak üzere meşrut olan *Bayezid medresesi*nde ders vermeğe gitmediği gösteriliyor *(Selânikî, s. 317.)* halbuki Kâtip Çelebi, Hasanbeyzâde'den naklen Fezlekesinde, Anadolu kazaskeri Baki (Şair) Efendi ile arası açılarak Bâki Efendi azlolunmazsa fetva makamını terk ederek başka bir devlet toprağına giderim diye ayak diremesi ve bunu haber alan III. Murad'ın son cümleden müteessir olarak azlettiği yazılıdır *(Fezleke, c. 1, s. 3)*.

tir. Ebüssuud Efendi'den itibaren bunun müftülüğüne kadar şeyhulislâmların yevmiyeleri altıyüz akçe iken Bostanzâde zamanında yedi yüze çıkarılmıştır. Vefatı 1006 Şaban ve 1698 Mart'ta olup [1] her iki defasında müftülüğü yedi sene sekiz aydır; kabri *şahzâde camii* haziresindedir.

Lisanında lüknet denilen tutukluk vardı. Kâtib Çelebi fazl u kemalinden bahsetmekte ise de eserini göstermiyor. İmam Gazali'nin İhyaü'l-ulûm'unu tercüme ve hanefî fıkhından Mülteka'yı şerhetmiştir. Bunun oğlu Yahya Efendi kıymetli âlimlerdendir.

Zekeriya Efendi (Bayramzâde)

Ankara'lı olup babasının adı Bayram'dır. Medresenin mûtad derslerini görüp müderrislik ve kadılık etmiş Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuş ve ikinci defa Rumeli kazaskeri iken Bostanzâde'nin birinci defa azli üzerine şeyhulislâm olmuştur (1000 Receb ve 1592 Nisan). Zekeriya Efendi 1001 Şevval 1593 M. de bayram tebriki münasibetiyle saraya gidip daha huzura kabul olunmadan evvel Babü's-saâde'de oturup yeniçeri ağasiyle görüşürken ansızın vefat etmiştir. Ebüssuud Efendi'den sonra gelen şeyhulislâmların fazl u kemal cihetiyle en değerlilerindendi; zamanının allâmesi olarak tavsif edilmektedir [2]. Tefsir ve fıkha dair eserleri vardır. Fıkıhtan *Hidaye*'ye haşiyesi ve meânîden (miftah) ile usûl-i fıkıhtan sadrü'ş-şeriaya [3] talikatı ve müretteb divanı vardır.

Bostanzâde Mehmed Efendi (İkinci defa)

Zekeriyya Efendi'nin vefatı üzerine 1001 Şevval ve 1593 Temmuz'da ikinci defa müftü olup 1006 H.-1596 M. Mart'ta vefat ederek yerine Hoca Sadeddin Efendi şeyhülislâm olmuştur.

[1] *Fezleke (c. 1, s. 13). Naima'da (c. 1, s. 355)* vefatı 1007 H. ise de fezleke metindeki gibi gösteriyor. *Şakayik zeyli Atâyi*'de de vefatı 1006 Şaban ve 1598 Mart olarak kayıdlıdır.

[2] *Naima, c. 1, s. 109.*

[3] *Usul-i fıkıh*'tan sadrü'ş-şerîa denilen Buharalı Ubeydullah bin Mesud'un تنقيح الاصول Tenkîhu'l-usul şerhi olan توضيح *tavzih* isimli eseri medreselerde okutulup onun lakabı olan *Sadr-ü'ş-şeria* ismiyle zikredilirdi.

Hoca Sadeddin Efendi

Fazl u kemal sahibi olup iki pâdişaha hocalık etmiş devletin iç ve dış siyasetlerinde mühim rol oynamıştır. Hoca Sadeddin Efendi, Yavuz Sultan Selim'in *Tebriz*'den getirdiği musahib ve nedimi Azerî türklerinden Hafız Hasan Can'ın oğlu olup 943 H.-1536 M. de doğmuştur[1]. Medrese tahsili görüp Ebüssuud Efendi'den icazet almış ve 981 H.-1573 M. de *Manisa* sancakbeyi Şehzâde Murad'a (Üçüncü Murad) Hoca tayin edilmiş ve bir müddet sonra şehzâdenin pâdişah olarak *İstanbul*'a gelmesi üzerine birlikte gelerek devlet işlerinde ve bilhassa ilmiye tayinleriyle dış siyasette nüfuz ve tesirini göstermiştir. Üçüncü Mehmed'in cülûsunda da yine pâdişah hocası oldu; *Eğri* seferine gidip ordunun galebesini temin hususunda müessir olmuş ve Çağalazâde'nin sadareti işinden dolayı bir aralık gözden düşmüş ise de bu çok sürmemiştir.

Şeyhulislâm Bostanzâde vefat edince vezir-i âzam Hadım Hasan Paşa, bu makamı Rumeli kazaskeri Şair Bâki Efendi ile Karaçelebizâde Hüsameddin Efendi'den birisine verilmesini iki defa pâdişaha arzetti ise de ikisinde de Sadeddin Efendi'ye verilmesi hakkında irade çıkdığından Hoca Sadeddin Efendi bu suretle 1006 H.- 1598 M. de şeyhulislâm olmuştur.

Hoca Sadeddin Efendi 1008 Rebiulevvelinin on ikinci günü (1599 Ekim) âdet üzere *Ayasofya camii*nde (daha sonraları Sultan Ahmed camiinde) okunacak mevlid-i şerife gitmek için abdest aldığı sırada ansızın vefat etmiştir. Müftülüğü bir sene sekiz ay olup ölümünde altmış beş yaşında idi. Kabri Eyüb'ta Darülkurra olarak yaptırıp sonradan oğlu şeyhulislâm Mehmed Efendi tarafından tekkeye çevrilen yerdedir.

Sadeddin Efendi üç lisanda şair, kuvvetli kalem sahibi, müdekkik, metin ve mizac-gîrdi; müteaddid ilmî eserleri olup şöhretine en çok sebep olan ve *Hoca tarihi* denilen تاج التواريخ *Tacü't-tevarih* adındaki meşhur Osmanlı tarihidir[2]. Bundan

[1] Hasan Can, sonraları kendisine tahsis edilen maaşla *Bursa*'da oturmuş ve orada vefat etmiştir *(Hadikatü'l-cevami, c. 1, s. 272)*.

[2] *Tacü't-tevarih*, Osmanlı devletinin kuruluşundan Yavuz Sultan Selim'in vefatına kadar yazılmış olup başlıca me'hazları *Aşık Paşazâde* ve *Neşri* tarihleriyle farsça *Heşt Behişt*'dir ve basılmıştır.

başka Molla Muslih uddin Larî'nin hilkatten Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar kaleme aldığı مرآت الادوار ومرقات الاخبار = *Mir'âtü'l-Edvar ve Mirkatü'l-ahbar* isimli farsça tarihi türkçeye çevirdiği gibi tasavvufa merakı olan Üçüncü Murad'ın emriyle Abdülkadir Geylanî menakıbını da oğulları Mehmed ve Esad Efendilerin yardımlariyle altı ayda tercüme etmiştir [1]. Tacü't-tevarih'in sonunda Yavuz'un menakıbına dair *Selimnâme*'si de vardır.

Sadeddin Efendi, mevkii sayesinde oğullarını yetiştirmiş büyüğü Mehmed Efendi yirmi dokuz yaşında kazasker ve küçük oğlu Esad Efendi de yirmi beş yaşında *İstanbul* kadısı olmuşlardır.

Sunullah Efendi (Birinci defa)

Orta derecede ilmî kudreti olan Sunullah Efendi *İskilip*'lidir. Dört defa şeyhulislâm olan bu zat, Ebüssuud Efendi'den icazet almıştır. İlmiye tertibi üzere müderrislik, kadılık ve kazaskerlik ettikten sonra tekaüd olmuş ve Hoca Sadeddin Efendi'nin vefatı üzerine müftü tayin edilmiştir (1008 H.-1599 M.).

Sunullah Efendi vezir-i âzam Yemişci Hasan Paşa ile aralarının açılması üzerine 1010 Safer 1601 Ağustos'ta tekaüd edilip 1011H.-1602 M. de Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi'nin yerine ikinci defa şeyhulislâm olmuştur; fakat bir ay sonra Yemişci Hasan Paşa aleyhine vaki sipahi ısyanında Sunullah Efendi'nin Yemişci aleyhine fetva vermesi üzerine tekrar azli vukua gelmiş ve yerine Ebü'lmeyamin Mustafa Efendi getirilmiştir. Bu azil senelerinde inziva âleminde yaşamış ve 1013H.-1604 M. de Ebü'lmeyamin'in yerine üçüncü defa şeyhulislâm olmuş ve 1015 H.-1606 M. de yeri tekrar *Ebü'l-meyamin*'e bırakılmıştır; fakat aynı senede Sunullah Efendi dördüncü defa müftülüğe getirilmiş ve 1017 H.-1608 M. de saray hadımlarının gayretiyle azl olunarak yedi yüz elli akçe ile tekaüd edilmiş ve 1021 Safer 1612 Nisan'da vefat etmiştir. Dört defada şeyhülislâmlığı yedi sene kadardır. Sunî ismi altında fetva mecmuası

[1] *Peçevî Tarihi*, *c. 2*, *s. 451*.

vardır. Kabri kırk çeşme kurbinde *Hüsam Bey mescidi* yanında idi.

Hocazâde Mehmed Efendi (Birinci defa)

Hoca Sadeddin Efendi'nin büyük oğludur; babasından icazet alıp yirmi dokuz yaşında iken kazasker ve 1010 H.- 1601 M. de Sunullah Efendi'nin yerine otuz beş yaşında şeyhulislâm olmuştur. Hocazâde 1011 Receb ve 1602 Aralık'da bu makamdan çekilerek yerine ikinci defa Sunullah Efendi gelmiş ve Sunullah Efendi'nin dördüncü defaki azli üzerine Mehmed Efendi ikinci defa şeyhulislâmlığa getirilip 1024 Cemaziyelâhır ve 1615 Temmuz'da taun'dan vefatına kadar o makamda kalmıştır; ölümünde kırk dokuz yaşında idi; yerine kardeşi Esad Efendi şeyhulislâm olmuştur.

Mehmed Efendi; ilim ve fazilet sahibi, üç lisanda şair ve yine üç lisanda kuvvetli kalem sahibi, güler yüzlü, latifeci bir zattı. Şeyhulislâmlığı iki defada dokuz seneden on beş gün noksandır; babasının kaleme aldığı Tacü't-tevarih'e zeyl yazmış ise de tamam edememiştir. Vezir-i âzam Nasuh Paşa ile araları iyi olmadığından dolayı endişe içinde idiyse de vezir-i âzamın ölümüyle o kaygıdan kurtulmuştur [1].

Sunullah Efendi (İkinci defa)

1011 Receb 1602 Aralık'ta Hocazâde Mehmed Efendi'nin çekilmesi üzerine müftü olmuş ise de bir ay sonra azlolunarak yerine Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi gelmiştir.

[1] Özdemir oğlu Osman Paşa sadaretindenberi bayramlarda vezir-i âzamların şeyhulislâmları ziyaretleri kanun olmuştu. Vezir-i âzam Nasuh Paşa'nın, Hocazâde Mehmed Efendi ile araları açık olduğundan tebrike gitmemişti. Pâdişah I. Ahmed, vezir-i âzama, şeyhulislâmı ziyaret edip etmediğini sormuş, gitmedim deyince gitmesini emretmiş. Bunun üzerine Nasuh Paşa tebdili kıyafetle bir kayığa binerek şeyhulislâmın yalısına yanaşmış, bunu gören şeyhulislâm hemen koşup karşılamış. Nasuh Paşa müftüye selâm verdikten sonra oturmayarak derhal geri dönüp kayığına binmiş ve gitmiş. Bu suretle pâdişahın emrini yerine getirmiş. Bu münasebetsiz ziyareti pâdişah duyunca canı sıkılmış, Nasuh Paşa gözden düşerek şeyhulislâmın nüfuzu artmıştır *(Naima, c. 2, s. 124)*.

Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi (Birinci defa)

Halk arasında Kaba Mustafa Efendi denilirdi. İlmiye tahsili görmüş 1010 Şafer 1601 Ağustos'ta *Edirne* kadılığından İstanbul kadılığına tayin edilmiş burada narh işlerinde ve halkın muamelelerinde göstermiş oldığı ciddiyet ve doğruluk ile tanınmış ve zahire yokluğundan dolayı halka sıkıntı çektirmemiş ve bundan dolayı kendisine *Ebü'l-meyamin* denilmiştir.

Mustafa Efendi Anadolu kazaskeri iken 1011 Şaban ve 1603 Ocak'taki Yemişci Hasan Paşa vakasında Sunullah Efendi yerine Şeyhulislâm olup [1] vezir-i âzamın aleyhdarlariyle ittifak etmiş ve pâdişahın sorması üzerine Yemişçi'nin mezalimini bildirmiş ve bunun üzerine Hasan Paşa katledilmiştir.

Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi'nin, I. Ahmed'in hocası Mustafa Efendi ile aralarının açık olması ve bir de sadaret kaymakamı Kasım Paşa'nın vezir-i âzam olmasına çalışması sebebiyle [2] 1013 Muharrem ve 1604 Haziran'da azlolunmuş ve daha sonra 1015 H.-1606 M. de Sunullah Efendi'nin yerine ikinci defa şeyhülislâm, olmuş ise de aynı sene Receb ve 1606 Kasım'da vefat etmiştir. İki defa da şeyhulislâmlığı bir sene on ay kadardır; cülûsunda I. Ahmed'e *Eyub* türbesinde kanun üzere kılıç kuşatmıştır. Yüksek fakihlerdendir.

Sunullah Efendi (Üçüncü defa)

1013 H.- 1604 M. de Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi'nin azli üzerinde üçüncü defa şeyhulislâm olmuş ve 1015 H.- 1606 M. de yerini tekrar Ebü'l-meyamin'e terk etmiştir.

[1] Sipahilerin, vezir-i âzam Yemişçi Hasan Paşa aleyhine ayaklanmaları ve onun da yeniçeri ocağiyle anlaşarak âsilere karşı nasıl hareket edileceği görüşüldüğü sırada gelen bir hatt-ı hümayunla Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi'nin şeyhulislâm olduğu anlaşılmış bunun üzerine vezir-i âzam, meclisde bulunan Anadolu Kazaskeri Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi'yi tebrik etmiş fakat o, bunun mânasını anlamamış; fakat Hasan Paşa yerinden kalkarak elinden yapışıp şeyhulislâmlığını tebrik ile vezirlerin üstündeki yere oturtmuştur. *(Fezleke, c. 1, s. 189 ve Naima, c. 1, s. 303).*

[2] *Naima, c.1, s. 359, 377.*

Ebü'l-meyamin Mustafa Efendi (İkinci defa)

Sunullah Efendi'nin üçüncü defaki azlinde ikinci defa şeyhulislâm olmuş ise de aynı sene yani 1606 Kasım'da vefat ederek yerine Sunullah Efendi tekrar gelmiştir.

Sunullah Efendi (Dördüncü defa)

1015 H.-1606 M. de Ebü'l-meyamin'in vefatı üzerine son defa şeyhulislâm olmuş ve 1017 H.-1608 M. de azledilmiştir.

Hocazâde Mehmed Efendi (İkinci defa)

Sunullah Efendi'nin azli üzerine 1015 H.-1608 M. de ikinci defa şeyhulislâm olup 1024 Cemaziyelâhır 1615 Temmuz'da vefat ederek yerine kardeşi Esad Efendi şeyhulislâm olmuştur.

Hocazâde Esad Efendi (Birinci defa)

Hoca Sadeddin Efendi'nin ikinci oğlu olup babasından ders görmüş 1001 Cemaziyelâhır ve 1593 Mart'ta yirmi üç yaşında en yüksek müderrislik (profesörlük) olan *Süleymaniye Darü'l-hadis* müderrisliğine ve 1004 H.-1596 M. de *Edirne* kadılığına tayin edilip daha sonra *İstanbul* kadılığı ile kazaskerliklerde bulunarak hacca gidip avdette *Konya* veya *Akşehir*'e geldiği sırada biraderi Mehmed Efendi'nin vefatı ve şeyhulislâmlığın kendisine tevcih edildiği bildirilmiştir (1004 Cemaziyelâhır ve 1615 Temmuz).

Esad Efendi 1031 H.-1622 M. deki II. Osman vakasında şeyhulislâmlıktan çekilmiş ve yerine Zekeriyazâde Yahya Efendi gelmiştir; Esad Efendi 1032 H.-1623 M.de ikinci defa şeyhulislâm olarak bu makamda iken 1034 Şaban ve 1625 Mayıs'ta vefat ederek *Eyub*'ta babasının yanına defnedilmiştir. Şeyhulislâmlığı her iki defasında sekiz sene dokuz aydır.

Esad Efendi'nin kızı Âkile Hanım'ı II. Sultan Osman tarafından Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdai Efendi vekil olmak suretiyle nikâhlamıştır. Esad Efendi'nin Aziz Mahmud Efendi'ye intisabı olup ondan hilâfet almıştır; şair olup farsca ve arapça şiirleri türkçesinden daha kuvvetlidir; müretteb divanı vardır. Kaside-i Bur'e'yi tahmis ve گل خندان gül-i handan ismiyle gülistan'ı şerh etmiştir; bir nüshası Nur-ı Osmaniye kütüpbanesinde 4203 numaradadır. II. Osman Hotin seferine

gitmeden evvel kardeşi şehzade Mehmed'in katli için pâdişahın istediği fetvayı vermemesinden dolayı Sultan Osman'la arası açılmıştır. Esad Efendi açık sözlü eyî görüşlü istiklal-i efkâr sahibi idi. Ravza-ı mutahharayı [Peygamberimizin türbelerini] ziyareti esnasında söylemiş olduğu arabca kasidesi خلاصة الاثر = Hulasatü'l-eser'de vardır. *Kabataş* ile *Dolmabahçe* arasında Tekel Umum Müdürlüğü karşısındaki muattal 1022 H.-1613 M. tarihli çeşme Esad Efendi'nindir II. Osman'ın hal' ve katline takaddüm eden günlerde pâdişaha nasihat için saraya gitmiş ve vak'a gününde görünmeyip bir kayda göre de Sultan Osman'ın cenazesine gelmemiştir [1].

Yahya Efendi Zekeriyazâde (Birinci defa)

Şeyhulislâm iken vefat eden Zekeriya Efendi'nin oğludur; müderris ve kadı olup Rumeli kazaskeri bulunduğu sırada Esad Efendi'nin şeyhulislâmlıktan çekilmesi üzerine müftü olmuştur (1031 H.-1622 M). IV. Murad'ın cülûsunda vezir-i âzam Kemankeş Ali Paşa'nın rüşvet almakta pek ileri gitmesinden dolayı bir bayram ziyareti esnasında Yahya Efendi'nin bir münasibetini getirip rüşvetin fenalığından bahsetmesi üzerine bu sözlerden Ali Paşa alınıp şeyhulislâma gücenmiştir. Bundan dolayı vezir-i âzam bir görüşme esnasında IV. Murad'a kendisinin cülûsuna Yahya Efendi'nin taraftar olmadığını söylemek suretiyle onun azline muvaffak olup Esad Efendi ikinci defa o makama gelmiştir (1032 H.-1623M). [2].

Esad Efendi'nin 1034 Şaban 1625 Mayıs'ta vefatı üzerine Yahya Efendi ikinci defa şeyhulislâm olmuş ve 1041 Receb 1632 Şubat'ta vezir-i âzam Hafız Ahmed Paşa'nın şahadeti üzerine makamından çekilerek yerine Ahizâde Hüseyin Efendi gelmiştir.

Ahizade'nin 1043 Receb ve 1634 Ocak'ta katli dolayısiyle Yahya Efendi üçüncü defa şeyhulislâm olmuş ve bu makamı 1053 Zilhicce ve 1644 Şubat tarihinde vefatına kadar on sene muhafaza etmiştir. Ölümünde yaşı sekseni geçmişti; üç defada meşihati yirmi

[1] *Fezleke (c. 2, s. 24)*, Esad Efendi'nin cenazede bulunduğunu yazıyorsa da Naima gelmediğini beyan ediyor.

[2] *Naima, c. 2, s. 26.*

seneye yakındır; cenazesi İstanbul halkının elleri üzerinde götürülerek *Sultan Selim*'de babasının yanına defnedilmiştir [1].

Yahya Efendi şeyhulislâmlığının son senesinde Cinci Hocanın meydana çıkarak pâdişah üzerinde tesir yapması, hükûmet işlerinde fikir ve mütaleasından istifade edilen Yahya Efendi'yi bir kenara atmıştır. Yahya Efendi, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinde onunla anlaşarak güzel geçinmiştir.

Yahya Efendi her zümre tarafından sevilmiş zarif, rindmeşreb, latifeci, mütevâzi ve haluk olup devlet işlerinde fikir ve mütaleasından istifade edilen bir şahsiyet idi. IV. Murad'ın *Revan* ve *Bağdad* seferlerinde bulunmuştur; şöhreti daha ziyade şair olmasındadır; onyedinci asırda gazel vadisindeki lirik ve şûhâne şiirleriyle asrının en mümtaz şairlerindendi, his ve hayali zengin, rengin ve geniş olup lisanındaki kudret-i beyanı ve ince üslûbu ile tanınmıştır; şiirdeki kudreti gerek kendi zamanında ve gerek sonraki asırlarda her vakit takdir edilmiştir. Bazı beyitleri :

Kim kaçar yalvarmadan dildâre ammâ neylesün
Âşık-ı şeyda niyâz ettikçe dilber nâz eder.

*

Zülf-i siyehinden kesilir mi dil-i şeydâ
Bir rabıtadır cân ile canân arasında
Olmakda güzellikte o meh Yusuf-ı sânî
Bir fitne kopar korkarın ıhvan arasında
Yahya beni mi buldı hemen kâfir-i zülfü
Bend eyleyicek bunca müsülman arasında

*

Gece pervânelerle bezm-i germâgerm idi şem'in
Seher gördüm ne şem'-i meclis-ârâ var ne pervâne

*

Ne bilür lezzet-i dîdârını âyîne senin
Nîmet-i kadrini bilmezlere kıymet verme.

[1] *Naima, c. 2, s. 147.* Hüseyin Ayvansarayî, *Sultan Selim çarşısı*'nda babasının medresesinin pişgâhına defnedildiğini yazıyor.

Bülbüller öter, güller açar şâd gönül yok
Biz böyleliğin görmemişiz fasl-ı baharın.

Korkarım cennetîe de uşşak râhat bulmaya
Öğrenirse şîve-i hübân-ı İstanbûlı Hûr

Verdiği fetvaları havi bir mecmuası vardır.

Dırâz oldukca efzun olmada dilbestelik Yahya
Muhassal kurtuluş yok kâkül-i canan kaydından.

*

Bir dile Yahya dokunsa pertev-i feyz-i hudâ
Zerre-i nâçiz iken hurşîd-i âlem-tâb olur.

Esad Efendi (İkinci defa)

Yahya Efendi'nin birinci defaki azlinde yani 1032 H.- 1623 M. de şeyhulislâm olmuş ve 1034H.- 1625 M. de vefat ederek yerine ikinci defa Yahya Efendi gelmiştir.

Yahya Efendi (İkinci defa)

Esad Efendi'nin vefatı üzerine şeyhulislâm olup 1041 H.- 1632 M. de yeniçerilerin ısyanı üzerine azlolunarak yerine Ahizâde Hüseyin Efendi getirilmiştir.

Hüseyin Efendi (Ahizâde)

Kazasker Ahizâde Mehmed Efendi'nin oğlu olup Hoca Sadeddin Efendi talebelerindendir. Müderrislik, kadılık etmiş, üçüncü defa Rumeli kazaskeri iken Receb Paşa'nın tahrikiyle ocaklının ayaklanması ve vezir-i âzam Hafız Ahmed Paşa'nın şahadeti sırasında inzivaya çekilen şeyhulislâm Yahya Efendi'nin yerine şeyhulislâm olmuştur (1041 Receb ve 1634 Ocak).

Bu ısyan esnasında yeniçerilerin, şehzâdeleri, pâdişaha emniyet edemiyeceklerini söylemeleri üzerine pâdişahın mevcud şehzâdeleri öldürmiyeceğine Receb Paşa ile şeyhulislâm Ahizâde Hüseyin Efendi kefil olmuşlardı. IV. Murad, bu ikisinin kefalet işine mum yapıştırmış ve şeyhulislâmın, Topal Receb Paşa ile birlik olup ısyanı tertib ettiklerine hükmetmişti.

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere 1043H.- 1633 M.de *İznik* yoluyla *Bursa*'ya giden Sultan Murad, kendisine şikâyet edilen İznik kadısını astırmış olduğundan bu hal bir kısım İstanbul ulemasının teessürünü mûcib olmuştu; bundan dolayı

Ahizâde Hüseyin Efendi, Valide Sultan'a gönderdiği bir mektupta yazmış olduğu bazı dokunaklı sözler Ahizâde'nin aleyhdarları tarafından Müftünün pâdişahı hal' tasavvurunda bulunduğu şeklinde tefsir edildiğinden *Bursa*'dan acele *İstanbul*'a dönen Sultan Murad, derhal Hüseyin Efendi'yi tevkif ettirip deniz yoliyle sürgüne yollarken boğdurtmuş ve yerine üçüncü defa Yahya Efendi şeyhulislâm olmuştur.

Ahizâde, güzel söz söyler, hafızası kuvvetli, malûmatlı bir zat olup Hüdayî mahlası ile şiirleri vardır. Tab'an müstehzi ve fiile getirilmeyen bol vaidli olduğunu دوحة المشائخ =*Devhatü'l-meşayih* yazıyor. Müftülüğü iki sene kadardır. İki beyti:

Lutf u ihsan ne mikdar eyleyim dirsen beğin
Çok ümid etmez dil-i bîçare mikdarın bilir

*

Ben öldüm kaldı göğnüm sende dâg-ı firkatin tende
Zarurî ayrılık düşdü, senin sende benim bende

Yahya Efendi (Üçüncü defa) Ahizâde'nin katli üzerine üçüncü defa şeyhulislâm olmuş(1043 H.-1634 M.)ve Sultan İbrahim zamanında ve 1053 Zilhicce ve 1644 Şubatta vefatına kadar bu makamda kalmıştır.

Ebu Said Efendi (Birinci defa) Şeyhulislâm Esad Efendi'nin oğlu ve Hoca Sadeddin Efendi'nin torunudur. Babası sayesinde şöyle böyle yükselerek bir medresede ders okutacak ilmî kudreti olmadığından rüûs alarak kadılığa geçmiş ve 1034 H.- 1625 M. de *İstanbul* kadısı olmuştur.

Ebu Said efendi, 1053 H.- 1644 M. de Yahya Efendi'nin vefatı üzerine şeyhulislâm olmuş ve 1055 Zilkade ve 1645 Aralık'da azlolunarak 1061 Ramazan ve 1651 Ağustos'da Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin yerine ikinci defa müftülüğe getirilmiştir. Bir sene sonra bir münakaşa neticesinde İstanbul kadılığından mazul Esad Efendi'yi dövmeğe kalkması üzerine

azlolunup [1] 1064 Safer ve 1654 Ocak'ta şeyhulislâm Bahaî Efendi'nin vefatı dolayısiyle üçüncü defa şeyhulislâm olmuştur.

1065 Receb ve 1655 Mayıs'ta İbşir Paşa aleyhine olan ısyanda bunun da konağı basılıp bütün malları ve kıymetli eşyasiyle kütüphanesi âsiler tarafından yağma edilip kendisinin katli de istenmiş ise de nakibü'l-eşraf Zeyrekzâde'nin şiddetli îtirazı üzerine ölümden kurtulup oğluyla beraber *Gelibolu*'ya sürgün edilmiştir.

Ebu Said Efendi bir müddet sonra saraydaki taraftarları vasıtasiyle İstanbul yakınındaki *Azadlı* çiftliğine gelmiş ve 1066 H.-1656 M. deki hâdisede tekrar *Gelibolu*'ya gönderilmiş ise de sonradan *İstanbul*'da oturmasına müsaade edilmiş ve 1072 Zilkade ve 1662 Haziran'da vefat etmiştir. *Said* mahlasiyle manzumeleri vardır; Naima tarihi saraya karşı متملق mütemellik ve aynı zamanda mürtekib olduğunu yazmaktadır [2]. Konuşurken ر =r harfini غ =ga gibi telâffuz ederdi. Bu münasibetle Naima, Ebu Said Efendi'nin aşağıdaki bir sözünü me'hazlarından alarak naklediyor [3]:

Fî nefsi'l-emig taşgada nice umug ve istıgab vagdıg; bu asıgda mühg-ı şgifin tasgada bulunduğu makul oldu [4].

Muîd Ahmed Efendi

Tokat'ın *Kazovası* kazasındandır; medrese tahsili görüp hocası Fehmi Efendi'ye *Müid* (müzakereci) ve sonra mülâzım olup *muid* lakabiyle şöhret bulmuştur; Rumeli kazaskerliğinden mâzul iken 1055 Zilkade ve 1645 Aralık'da Ebu Said Efendi'nin birinci defaki azlinde yerine şeyhulislâm olup [5] Rebiulevvel ve 1647 Nisan'da

[1] 1062 Ramazan ve 1652 Ağustos'da *İstanbul* kadılığından mâzul Es'ad Efendi, Anadolu kazaskerliğinin Bâlîzade'ye verilmesinden dolayı şeyhulislâmla münakaşa edip hiddetini yenemeyen Ebû Said Efendi, Esad Efendi'nin sakalından yapışıp falaka deynek getirin ve yüzüne tükürün diye bağırmış ve bu halden kendisini güçle kurtaran Esad Efendi halini anlatmış ve iş pâdişaha aksetmişti.

[2] *Naima tarihi, c. 5, s. 417 ve mabadi.*

[3] *Naima tarihi, c. 6, s. 12.*

[4] İbarenin doğrusu şöyledir : "fî nefsi'l-emr taşrada nice umur ve iztırab vardır; bu asırda mühr-i şerifin taşrada bulunduğu mâkul oldu".

[5] 1054 H.- 1644 M.de, Muîd Ahmed Efendi Rumeli kazaskeri

vefat etmiştir. Dürüst, irtikâb ve irtişası olamayan bir zat idi; ilmiye sınıfına mensup iltiması olmayan kimselerin haklarını gözetir ve iltimas kabul etmezdi [1].

Abdürrahim Efendi

Adana taraflarındandır. Medreseden yetişerek Rumeli kazaskeri bulunurken 1647 Nisan'da Muîd Ahmed Efendi'nin yerine şeyhulislâm olmuştur. 1059 H.- 1649 M. de yeniçeri ocağı ağalarının işleri ellerinde bulundurdukları sırada vezir-i âzam Murad Paşa'nın tesiriyle azlolunup hacca gitmiş, sonra ocak ağalarının tavassutlariyle *Üsküdar* kadılığı verilmiş ve bir müddet sonra *Belgrad* kadılığiyle *İstanbul*'dan çıkarılarak 1066 Rebiulâhırında (1656 Şubat) orada vefat etmiştir. Abdürrahim Efendi fıkıhta mütehassıs olup mutaassıb ve açık sözlü bir zat idi; Sultan İbrahim'in hal'i sırasında pâdişahla olan muhaveresi meşhurdur. Müdara bilmez ve sözünü esirgemez olduğundan her sınıf kendisinden çekinirdi; fetvaları mûteber olup sonradan bastırılmıştır.

mazuli iken Sultan *Ahmed camii*'ndeki mevlid cemiyetine gelmiş orada henüz Anadolu kadıaskeri pâyesinde olan Cinci Hoca Hüseyin Efendi ulema tertibine muhalif olarak Muîd Efendi'nin üst tarafına oturtulmuştu; kanuna aykırı harekete canı sıkılan Ahmed Efendi vezir-i âzam Sultanzâde Mehmed Paşa'ya şikâyette bulunmuş; o da bunun çaresi Şeyhu'l-islâm olmakdır demiş. Bunun üzerine Muîd Efendi pek mürtekib olan Sultanzâde'ye yetmiş kise rüşvet vermiş. Sultanzâde bunu yapamamış ise de Silâhdar Yusuf Paşa'ya tavsiye eylemiş o da otuz kise daha aldıktan sonra Muîd Ahmed Efendi'yi Şeyhu'l-islâm yaptırmıştır (*Naima, c. 4, s. 74 ve Hammer, c. 10, s. 35*).

[1] Anadolu kazaskeri bulunduğu sırada IV. Murad'la *Bağdad* seferine giden Muîd Ahmed Efendi *İzmit*'e gelindiği esnada şeyhulislâm Yahya Efendi mülâzımlarından bir müderris başkasına verilen bir medreseden dolayı evvelâ Rumeli kazaskerine ve sonra da Muîd Ahmed Efendi'ye itiraz ile ağır söz söylemesi üzerine Muîd Efendi herifi güzelce dövmüş. Yahya Efendi bunu işitince müteessir olup, vakayı pâdişah duymuş bunun üzerine Sultan Murad bu gibilere iyi muamele edilmesini bilvasıta Muîd Ahmed Efendi'ye bildirmiş; fakat Ahmed Efendi bu tavsiyeye riayet edecek yerde kendisine pâdişahın iradesini tebliğ eden memura -ki Deli Hüseyin Paşa idi- da sert mukabele eylediğinden dolayı Sultan Murad kendisini azledip kadılıkla *Belgrad*'a yollamıştır (*Fezleke, c. 2, s. 193 ve Naima, c. 3, s. 311*).

Mehmed Bahaî Efendi

Hoca Sadeddin Efendi'nin torunu ve Rumeli kazaskerliğinde bulunmuş olan Abdülaziz Efendi'nin oğludur. Babası Abdülaziz Efendi, Hoca Sadeddin'in dördüncü oğlu idi. 1043 H.-1633 M. de *Haleb* kadısı iken vali Ahmed Paşa tarafından tütüne ibtilâsından dolayı işini görmeğe vakti yoktur diye şikâyet edilmesi üzerine tütün yasağı bahanesiyle sıkı takibatta bulunan IV. Murad tarafından *Kıbrıs*'a sürgün edilmiştir.

Bahaî Efendi iki sene sonra afvolunarak *Şam*, *Edirne* ve *İstanbul* kadılıklariyle kazaskerlikte bulunduktan sonra 1059 Receb 1649 Ağustos'ta Abdürrahim Efendi yerine şeyhulislâm olmuştur. Bu tarihte hükûmet işlerini ellerine alan ocak ağalarına ehemmiyet vermeyip dediklerini yapmadığı için araları açılmıştı. Hattâ iki defa Valide Sultan'a arîza takdim edip ağaların; kabule şâyan olmayan tekliflerini kabul eylemediğinden dolayı bunlarla geçinemiyeceğini beyan ile makamından afvini ricâ etmiş isede Valide Sultan bir müddet müdara ile tahammül etmesini kendisine tavsiye eylemişti [1]. Nihayet ağalar ile olan bu münafereti sırasında İzmir konsolosunu azletmesi hakkında *İstanbul*'daki İngiliz elçisini tazyik ile hapseylemesi ocak ağalarına fırsat vererek 1061 Cemziyelevvel 1651 Nisan'da azlolunup *Bergama*'ya sürgün edilmiştir; Bahaî Efendi'nin yerine ocak ağalarının arzusiyle haylı zamandanberi şeyhulislâmlık peşinde koşan Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi getirilmiştir.

Kara Çelebizâde'nin azl ve sürgün edilmesinden sonra vezir-i âzam Siyavüş Paşa ile samimi hukukuna binâen onun ısrariyle Bahaî Efendi acele İstanbul'a getirildi [2] ve bir müddet sonra yani 1062 Ramazan ve 1652 Ağustos'ta amcazâdesi Ebu Said Efendi'nin azli üzerine ikinci defa şeyhulislâm oldu ve 1064 Safer 13 ve 1654 Ocak ayında hunak hastalığından vefat edip *Fatih*'te evi karşısına defnedildi. İşlerinde maiyyetinin tesiri altında idi.

[1] *Naima*, *c. 5*, *s. 69*.

[2] Kara Çelebizâde'nin yerine şeyhulislâm olan Ebû Said Efendi Bahaî Efendi ile kardeş çocukları olmasına rağmen Bahaî'nin tekrar şeyhulislâmlığa getirilmesi ihtimalinden ötürü onun sürgünden *İstanbul*'a getirilmesini istememiştir.

Bahaî Efendi şöyle böyle tahsil görüp *Mollabey* olarak yükselmiş, zamanını şair ve edipleriyle hem-bezm olarak geçirmiştir. Tütün ve afyona ibtilâsı vardı. Fevkâlde zekâsı ve sürat-i intikali ile meseleleri derhal kavramak kudretine sahipti; şeyhulislâmlığı Osmanlı devletinin karışık bir devrine tesadüf etmiştir. Son zamanlarda hastalığı kendisini asabi bir hale getirmişti [1].

Bahaî Efendi'nin şöhreti şair olmasındadır; şiirde asrının üstadları arasında yer almış, zarif ve aşıkâne gazelleriyle şöhret bulmuş ve muasırları tarafından bazı gazellerine nazireler yapılmıştır. Bahaî Efendi iki defada dört buçuk ay kadar şeyhulislâmlık yapmıştır. Kendisinin iyiliğini görmüş olan tarih sahibi *Vecihi*, vefatı hakkında aşağıdaki güzel kıtayı söylemiştir.

Bahâî ol şeh-i mulk-i fazilet
İdince terk-i bezm-i devlet ü câh
Dedim târihini ânin Vecihi
Makamın sadr-ı cennet îde Allah
Sene 1063

Evliya Çelebi *Anadoluhisarı*'ndan bahsederken Bahaî Efendi'nin çinilerle süslü yalısını zikreder. *Kanlıca* körfezine eskiden *Bahaî koyu* denildiğine göre yalının burada bulunduğu anlaşılıyor (C. 1, s 467).

Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere ehl-i tarikat ile *Kadızâdeliler*'in mücadele halini alan ihtilâfları bunun meşihati zamanında iyice alevlenmişti; kendisi şeyhler tarafına meyl ile onların haklı olduklarına kail olduğu halde *Kadızâdeliler*'den korktuğu için sofiyyenin devranı aleyhinde fetva vermek mecburiyetinde kalmıştır. Tütünün mubah olduğuna dair fetvası vardır.

Dağıtdın hâb-ı nâz-ı yârı ey feryad neylersin
İdüp fitneyle dünyâyı harabâbâd neylersin
Güzel tasvir idersin halühattı diberi amma
Füsûn-ı fitneye geldikte ey Bihzâd neylersin

gazelin en güzel tahmisi meşhur Nailî-i Kadim kaleme almıştır [2].

[1] Şârihu'l-menarzâde'den naklen *Naima, c. 5, s. 366.* Ravzat-ül-ebrar zeylinde Karaçelebizade Bahaî Efendi aleyhinde çok şeyler yazmıştır.

[2] *Nailî*'nin tahmisinin ilk bendi şöyledir :

Bahaî hame-i ümmid kalmaz böyle derbeste
Nesim-i feyz-eser elbette bir gün feth-i bab eyler.

beyti de Bahaî Efendi'nindir. Yobazlara târiz yollu bir müseddesinin ilk ve son parçaları :

Zâhidin her nekadar tânı firavan olsa
Ana gam yemez idik zerrece irfan olsa
Sıdk ile mezheb-i islâmda bünyan olsa
Bize mülhid diyenin kendüde îman olsa
Dahleden dinimize bâri müsülman olsa.

Gerçi kim nefse uyup itmedeyüz sehv ü hata
Bilürüz cürmümüzü itmeyiz inkâr asla
Gam değil aybımızı söylese dâim âda
Kâilüz hak söze biz gerçi Bahaî amma
Bize mülhid diyenin kendüde îman olsa
Dahleden dinimize bâri müsülman olsa

Abdülaziz Efendi (Kara Çelebizâde)

Kazasker Kara Çelebizâde Hüsameddin Efendi'nin oğludur; müretteb medrese tahsilini görmüş ve 1043 H.-1633 M.de *İstanbul* kadısı iken şehir iaşesindeki darlık sebebiyle azl ve boğulub denize atılması için IV. Murad hatt-ı hümayun göndermiş ise de vezir-i âzam Bayram Paşa'nın istirhamı üzerine *Kıbrıs*'a nefyedilmiştir. 1634'de afvedildikten sonra *İstanbul*'a gelen Abdülaziz Efendi Sultan İbrahim'in hal'inde baş rolü oynayanlar arasında bulundu. Avcı Sultan Mehmed'in cülûsu esnasında Rumeli kazaskeri iken yazmış olduğu روضة الابرار *Ravzatü'l-ebrar* isimli meşhur tarihini pâdişaha takdim etmesi sebebiyle kendisine hıl'at giydirilmiş ve 1059 Ramazanında da (1649 Eylül) fıkıhtan bir eserini arzodasında bizzat pâdişah'a takdim etmesi üzerine* şeyhulislâmlık payesi verilmiş[1]

Hirâs-ı fitne saldın dehre ey bîdâd neylersin
Kopardın yer yer âşûb-ı kıyamet-zâd neylersin
Perişanlıklar ettin nev be-nev îcâd neylersin
Dağıttın hâb-ı nâz-ı yârı ey feryad neylersin
İdüb fitneyle dünyâyı harâbâd neylersin

* Ravzat-ül-ebrar ikinci zeyli.

[1] Abdülaziz Efendi fetva pâyesini aldıktan sonra divanı müteakıb vezir-i âzam arza girince Abdülaziz Efendi şeyhu'l-islâm pâyesinde olduğu için hemen kalkarak vezir-i âzamın arkasından diğer vezirlere tekaddüm ideceği sırada en önde bulunan vezir Kenan Paşa, kendisini omuzlayıb

ve Bahaî Efendi'nin azli üzerine ocak ağalarının arzusu ile hırsla beklediği şeyhulislâmlığa getirilmiştir (1061 Cemaziyelevvel ve 1651 Nisan).

Siyavüş Paşa sadaretinde saraya karşı cephe alan Ocak ağalariyle beraber ağa kapısında bulunup saraya gelmemiş ve ağalar cemiyetinin dağılması üzerine bu da azlolunarak *Sakız*'a sürgün edilip sonradan *Bursa*'ya getirtilip vefatına kadar orada oturmuştur. Abdülaziz Efendi 1068 Rebiulevvel ve 1657 Aralık'ta *Bursa*'da vefat etmiştir. Deveciler mezarlığında defnedilmiştir. Şeyhulislâmlığı beş ay kadardır.

Kara Çelebizâde değerli bir âlim, yüksek bir müftü, natuk ve aynı zamanda mutaazzım ve asabi mizac olup sözünü hiç kimseden esirgemezdi; hak söz söylerim diye bir çok kimseleri kırmış olduğundan dolayı düşmanı çoktu. Sultan İbrahim'in hal'i esnasındaki pervasız sözleri sebebiyle [1] mimlenmiş ve sarayca kendisine îtimad edilmiyerek müteaddid mektuplariyle afvini ricâ etmesine bakılmıyarak ölümüne kadar *İstanbul*'a uğratılmamıştır. Bu zatın terceme-i hali iyi tetkik edilecek olursa doğru görünerek ihtirasını tatmin etmek isteyen bir şahsiyet olduğu anlaşılır. Meclisine gelenlerle görüşmesi resmî olup vaktini çok zamanını tetebbuat ile geçirirdi.

Ravzatü'l-ebrar isimli tarihi hilkatten Sultan İbrahim devrine kadar yazılmış olup *Bursa*'da ikamete memurken 1068 H.-

"eğer kadıasker isen aşağı Anadolu kadıaskerinin yanına var yok eğer müfti isen bunda işin nedir? biz bu vezaret rütbesini ele getirince nice kerre kellemizi ortaya koyub mühlike geçürmişiz; bu senin ittiğin nedir?„ diye omuz ile geri sürüp ileri geçdi. Aziz Efendi küçük cüsseli idi. Kenan Paşa'nın omuz kakmasından sarsıldı; sair vezirler dahi bunu görüp omuzlayıp Aziz Efendi Anadolu kazaskerinin yanında yerini buldu (*Naima, c. 4, s. 446*).

[1] Sultan İbrahim hal'i esnasında"ben pâdişah değil miyim ?" dediği zaman Kara Çelebizâde :

-Hayır pâdişah değilsin, umûr-ı şer'iyye ve diniyyeye adem-i takayyüd ile cihanı haraba verdin ve evkatınızı lehv-ü gaflet ile geçirip rüşveti âşikâr ve zalimleri âleme musallat ve beytülmali itlâf ve israf ettiniz„ demiş ve sonra İbrahim'in "ben niçin tahtımdan kalkarım ?" demesine karşı da :

-Bu tahta kuûd eden ecdâd-ı izâmın tarikine sülûk etmediğin için lâyik-i taht değilsin. Küffar *Bosna*'ya müstevli oldu seksen pare kalyon hâlâ boğazı sed edip cenktedir; senin haberin yok, gaflete müstağrak olup lüzumsuz yere hazineyi telef edersin.... ilâh gibi sözlerle haklı Sultan İbrahim'e mukabele eylemişti *(Naima, c. 4, s. 321)*.

1657 M. senesine kadar buna bir de zeyl yapmıştır; Kemankeş Kara Mustafa Paşa adına Revan ve Bağdad seferlerine ait *Zafernâme* adlı bir tarihçe kaleme almıştır; bir de *Süleymanname*'si olup bu eseriyle *Ravzatü'l-ebrar* matbudur. Her ikisi de kudret-i kalemiyyesini gösterir. Başka eserleri de vardır en büyük rakibi Bahaî Efendi idi : hükûmet erkânı, Kara Çelebizâde'nin fazl ve kemaline rağmen bazı pervasız ve atak huyları sebebiyle kendisini sevmeyip halûk ve mütevazi olması sebebinden Bahaî Efendi'yi sevdikleri için onu kendisine büyük rakib addetmişti. İrtikâp ve irtişası yoktu.

Ebu Said Efendi (İkinci defa)

Kara Çelebizâde'nin yerine şeyhulislâm tayin edildi ve 1062 H.- 1652 M. de azlolunarak Bahaî Efendi müftü oldu.

Bahaî Mehmed Efendi (İkinci defa)

Ebu Said Efendi'nin ikinci defaki azlinde 1062 H.-1652 M. de şeyhulislâm olarak 1064 Safer ve 1654 Ocak'da vefat etmiştir.

Ebu Said Efendi (Üçüncü defa)

Bahaî Efendi'nin yerine 1064 Safer 1654 M. de şeyhulislâm olup 1065 H. - 1655 M.de İbşir Paşa aleyhine vâki ısyanda azl ve sürgün edilmiştir.

Abdurrahman Efendi (Tulumcuzâde)

İstanbul kadılığında bulunmuş olaı Tulumcuzâde Hüsam Efendi'nin oğludur. Rumeli kazaskerliğinden mâzul iken İbşir Paşa vakasında ve 1065 H.- 1655M.de Ebu Said Efendi'nin üçüncü defa şeyhulislâmlıktan azli üzerine saray ağalarının adamı olmakla istenmiyerek bu makama getirilmiş ve 1066 H.- 1656 M.deki *Çınar vakası*'nda, istifa ederek *Kudüs* kadılığını almıştır. Vefatı 1081H.-1670M. dedi. Ciddî, vakur olup talik yazıda zamanının üstadı idi. Mısır'da talik yazı hocalığı etmiştir. Kendisinin eski yazılarla antika eşyaya merakı vardı [1]. Çınar vakasında zorbalara karşı koymak için pâdişahı teşvik ettiyse de sonu gelmemişti. Kemankeşlikte akranı yok denilecek kadar mehareti varmış.

[1] *Naima, c. 5, s. 400.*

Mustafa Efendi (Memikzâde)

Şeyhulislâm Muîd Ahmed Efendi'nin damadıdır. 1063H. - 1653M. de ikinci defa Rumeli kazaskeri iken sürgün edilmiş ve *İstanbul*'a döndükten sonra vukua gelen *Çınar vakası*'nda Tulumcuzâde'nin istifası üzerine kıdemce reis-i ulema olduğu için şeyhulislâm olmuş ise de aleyhdarları benk ü bâdeye ve rüşvete ibtilâsı vardır, sefihtir, nasıl ulemanın reisi olur diye ocaklıyı tahrik ettiklerinden onlar da bunun yerine Anadolu kazaskerliğinden mâzul Hocazâde Mesud Efendi'yi istediklerinden Memikzâde tayininden on üç saat sonra azlolunup *Bursa*'ya gönderilerek arkasından *Mekke* kadılığına tayin olundu. Memikzade 1067 H. de *Haleb* kadısı iken orada vefat etmiştir. İrtikâb ve irtişa ile lekelenmişti. Orta derecede ilim sahibi, tekellüfsüz olup iyilik severdi.

Mesud Efendi (Hocazâde)

Birinci Sultan Ahmed'in hocası Aydınlı Mustafa Efendi'nin oğlu olduğu için *Hocazâde* diye şöhret bulmuştur; halk arasında *Burnaz Çelebi* diye anılırdı. Babası ve hâmilleri sayesinde iyi tahsil görmeden cerbezesi ve açık sözlülüğü ve doğru söz söylediği kanaatiyle mevki tutmuş ve bu yoldaki harekâtiyle saraya kendisini sevdirmişti. Hocazâde şeyhulislâm Esad Efendi'den mülâzım olarak âdet üzere medreseleri devredip kadı olmuş ve 1061 Ramazan ve 1651 Ağustos'ta Anadolu kazaskeri tayin edilmiştir.

Kendisi ilimde eli boş olduğundan Anadolu Kazaskeri bulunduğu sırada bazı Anadolu kadıları; "kendisi okumak bilmez, bizi imtihan etmeğe kadir değildir; biz pâdişah huzurunda ulema önünde imtihan oluruz; bundan başka kibir ve azameti haddi aştı„ diyerek Hocazâde'yi şeyhulislâm Kara Çelebi zâde'ye şikâyet etmişlerdi [1]; Mesud Efendi, pervasızca hareketi dolayısiyle gerek İbşir Paşa ve gerek Kara Murad Paşa sadaretlerinde bu iki vezirden yüz bulamayarak sesini kesip bir köşeye çekilerek işleri tenkid ve devlet ricalini muâhaze ile vakit geçirmiş ve nihayet 1066H. - 1656M.deki *Çınar vakası*'nda yeniçerilerin isteği üzerine Memikzâde Mustafa Efendi istifaya icbar edi-

[1] *Naima tarihi, c. 5, s. 234.*

lerek Mes'ud Efendi şeyhulislâm olmuştur; fakat Hocazâde zorbaların isteğiyle o makama gelmesinden dolayı mimlenmiş olduğundan kendisini bu töhmetten kurtarmak için pâdişaha samimî sadakat göstererek teveccüh ve îtimad kazanmış ve her işte saraydan fikir ve mütaleası sorulmuştur.

Mesud Efendi, garazkâr olduğu için şeyhulislâm olduktan sonra sevmediği kimseleri mağdur ediyor ve her işe burnunu sokuyordu; her söz benim olsun, kimse Valide Sultan'a, pâdişaha yaklaşmasın fikrinde idi; Boynueğri Mehmed Paşa bunun tavsiyesiyle vezir-i âzam olmuşken kendisine yüz vermemesi yani işlerine karıştırmaması sebebiyle az zamanda onun azlini saraya bildirmişti; fakat Valide Turhan Sultan kendisinden daha müdebbir olduğu için iki günde bir vezir değiştirmenin zararını mülâhaza etmesini tavsiye eylemiş ve bu red cevabı, Mesud Efendi'nin nüfuzuna halel vermişti; bundan müteessir olan Hocazâde sözünü yerine getirmek için yeniçeri ocağını tahrik ile Dördüncü Mehmed'in yerine kardeşi Süleyman'ı hükümdar yapmak istediği aleyhdarları tarafından haber verilmesi üzerine *Sinan Paşa köşkün*'de müzakere vardır diye saraya davet olunarak geldiği gibi kendisine *Diyarbakır* kadılığı verilip Bostancıbaşı vasıtasiyle bir kayık ile *Bursa*'ya gönderilmek suretiyle *İstanbul*'dan çıkarılmıştır*. Şeyhulislâmlığı dört ay kadardır (1066 Ramazan 25 ve 1656 Temmuz).

Mesud Efendi, *Bursa*'dan *Diyarbakır*'a gitmek üzere hazırlanıp yolların, Abaza Hasan Paşa levendleri tarafından tutulması ihtimaline binaen *Bursa*'da bir bayrak (yüzelli iki yüz kişi) sekban yazarak onların muhafazasında yola çıkmak istemiş fakat bu teşebbüsü Bursa kadısı Ruhullah Efendi tarafından, Mesud Efendi hükûmete karşı kuvvet topluyor şeklinde *İstanbul*'a bildirilmesi üzerine saltanat tebeddülü işinden dolayı korkuda olan saray, Hocazâde'nin derhal katledilmesini havi bir fermanı *Bursa* kadısına göndermiş ve bunun üzerine gönderilen adamlar vasıtasiyle bir gece meyve yerken misafir olduğu evde bastırılarak epi mücadeleden sonra feci şekilde öldürülmüş ve cesedi şehir haricinde bırakılmıştır; Hocazâde cesur ve kuvvetli olduğu için kendisini öldürmek isteyenlere karşı kılıçla müdafaa ile bazılarını yaralamıştır.

* "Mufti-i fitne sairlere hafrettigi Çah-ı belayı azl ve idaya galtan ve mahluli ile Hanefi efendi zumince kâmran olup Burnaz (Mesud efendinin lakabı) masuz ancak başnefer bostancı ile bila mubalıga bicah ve amame bu bakıre layık gördükleri Modanyaya vasıl ve âmade olan naibimizin kaftan ve dulbendi ile Bursaya dahil oldu Ravza ikincizeyl.

Müverrih Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravaztü'l-ebrar* zeylinde, akıl ve şuurdan uzak olan Mesud Efendi'nin üzerine lâzım olmayan işlere müdahalesinin, felâketine sebeb olduğunu yazdıktan sonra Şehzâde Süleyman'ı iclâs maddesinin iftira olduğunu beyan etmiş ve aynı mütaleayı Silâhdar tarihi de keydeylemiştir[1]. Hocazâde'yi gammazlayan Ruhullah Efendi de Köprülü Mehmed Paşa tarafından katledilmiştir.

Naima, Hocazâde'nin ilimle alâkası olmadığı için zâtî istihkakın onun yanında mûteber olmadığını kaydediyor[2]. Kabri Bursa'da Pınarbaşı mezarlığında idi.

Hanefi Efendi

Rumeli kazaskeri iken 1066 H.-1656 M.de Mesud Efendi'nin yerine şeyhulislâm olmuş ve kulağı fazla ağır işittiği için dört ay sonra müftülükten çekilerek 1069 Muharrem ve 1658 Ekim'de vefat etmiştir. Ahlâkan mütelevvin olduğunu *Devhatü'l-meşayih* yazıyor. Sadr-ı âzam Boynueğri Mehmed Paşa'ya Hanefi Efendi'nin pekfazla sağır olduğu söylenildiği zaman keşk körde olsaydı demiştir. (Ravzatül ebrar ikinci zeyli).

Mustafa Efendi (Bâlizâde)*

Bir mahalle imamının oğludur. Tahsilden ve kadılıktan sonra 1058 H.-1648 M.de Galata kadılığından birdenbire Rumeli kazaskerliğine getirilmiş ise de sonra bir derece indirilerek Anadolu kazaskerliğinde bırakılmıştır. Hanefî Efendi'nin çekilmesi üzerine 1067 Safer 3 ve 1656 Kasım 21 de şeyhulislâm olmuştur.

Bâlizâde tab'an lâübali meşreb olup bu sırada icraata başlayan Köprülü Mehmed Paşa'ya ciddî ve ıslahatın ehemmiyetini kavramış bir müftü lâzım olduğundan azlolunarak kendisine arpalık verilen Filibe kazasına gönderilmiş ve daha sonraları *İstanbul*'da *Haliç*'te *Sütlüce*'deki yalısında otururken 1072 H.-1661 M. de vefat etmiştir, şeyhulislâmlığı yedi aydan on gün noksandır.

Bâlizâde şeyhulislâmlığı zamanında ulemanın terfi ve azl silsilesini karmakarışık ederek henüz bülûğa erişmemiş olanlara bile rütbeler tevcih etmiştir; kıdeme ve ilmî meziyyetlere îtibar etmiyerek ehibba ve dostlarını kayırmağı âdet etmiş olup bunu alenen de söylerdi. Vermiş olduğu fetvaları hâvi ميزان الفتاوى =

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 49.*

[2] *Naima tarihi, c. 5, s. 232.*

* Kara Çelebi zade Kodoşbâli diyor.

Mizanü'l-Fetâva adlı mecmuası ile كنز الحقايق = Kenzü'l-hakayik ve Kaside-i bür'e şerhleri ve meâniden miftah şerhi üzerine haşiyesi ve diğer bazı eserleri vardır. Eyyub'da medfun eshabdan hazreti Halid bin Zeyd'in rivayet ettiği hadisleri toplayarak onun menakıbı hakkında bir mukaddeme ve hatimeyi havi bir eser de vücuda getirmiştir.

Mustafa Efendi (Bolvî)

Âlim ve seciyeli bir zat olup *Bolu*'ludur. Şeyhulislâm ve şair Yahya Efendi'den mülâzım olmuştur. 1067 H.-1657 M.de Rumeli kazaskeri olup on gün sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın delâletiyle şeyhulislâm tayin edilmiştir. Mustafa Efendi epi müddet Köprülü Mehmed Paşa ile iyi geçindi; Köprülü Mehmed Paşa *Çanakkale*'de Venediklileri mağlûb edip harpten kaçanları katlettiği sırada ocak ağalarından meşhur Kara Hasanzâde Hüseyin Ağa'nın Köprülü aleyhine hazırlamak istediği isyanı önledi ve düşman karşısında hizmet eden bir vezirin katlinin muvafık olmıyacağını söyliyerek teklifi red eyledi[1]. Bir müddet sonra Köprülü, kendisine rakib saydığı *Girit* serdarı Deli Hüseyin Paşa'nın katli hakkında fetva istedi ise de Mustafa Efendi öyle gazi bir vezirin katli için sebep olmamasından dolayı istenilen fetvayı vermedi; bunun üzerine[2] araları açıldı. Bundan başka şeyhulislâm, Anadolu'daki eşkiyanın tamamen temizlenmesi için pâdişahın *Bursa*'ya gidişini muvafık bulmayıp asıl işin Venediklilerin hakkından gelinmesi olduğunu söyledikten başka vezir-i âzam aleyhinde bazı hususları havi pâdişaha bir arîza takdimi ile hükûmet işlerine müdahale etmek istemesi Köprülü'nün büsbütün gücenmesine sebep oldu. Padişah, Şeyhulislâmın arîzasını vezir-i âzama gösterip :

[1] *Naima, c. 6, s. 284.*

[2] Bu hususta Naima şöyle diyor : "..Müftü Bolvî Efendi, Deli Hüseyin Paşa'nın katline fetva vermeyip sadr-ı âzam tarafından ibram ve ilhah olundukça "ol makule namdar adamın cüz'î cürmü sebebiyle katli meşrû değildir; bir yere nefyetsinler, sonra din ve devletin bir maslahatına yarar demekten gayri cevab vermemişti. Lâkin sadr-ı âzam müstakil olmağın kelâmını tenfiz edip müftünün adem-i müsaadesi müfid olmadı." Mustafa Efendi pâdişahın Bursa'ya gitmesini de doğru bulmamış ve valide sultana bir tezkere yazup Venedik seferi ve Abaza Hasan ısyanı varken sadr nişîn vekâlet-i kübra olan devletlinin muradı devlet-i aliyyeye hizmet olmayup mansıb havfinden bildüğin eylemektir. Girit serdarı Hüseyin Paşa'nın dahi katli bir emri na makul idi. demektedir (Vecihî).

"—Bu âne değin himayende olup terbiyesiyle (yetişmesiyle) takayyüd ettiğin şahsın senin hakkında yazdığı cevapları gör [1]„ sözleriyle vezir-i âzamı *Bolvî*'nin katl veya nefyi hakkında serbest bıraktı; fakat Köprülü, ölümü tarafına gitmiyerek azilden sonra evvelâ *Mihalic*'e ve sonra *Mısır*'a nefyetmiştir (1069 Receb ve 1659 Nisan). *Mısır*'da Cize sancağı arpalık verilmiştir. Mustafa Efendi Mısır'da on yedi sene daha yaşamış ve 1086 H.-1675 M.de vefat etmiştir. Şeyhulislâmlığı iki sene kadar olup bazı eserleri vardır Furu-ı hanefiye'den كنز الدقايق Kenzü'd-dekayık'a bir şerhi ve Kadızâde-i Rumî'nin شرح اشكال التأسيس Şerhü eşkâlü't-tesis isimli hendese [jeometri] şerhine bir haşiyesi vardır.

Bursalı Mehmed Efendi (Esirî)

Medrese'den yetişmiş Mekke kadısı olup, Darüssaade ağalığından mâzulen *Mısır*'a gönderilen Sünbül Ağa'nın bindiği gemi ile *İstanbul*'dan *İskenderiye*'ye hareket etmiştir; fakat gemi Rodos adası taraflarında Malta korsanları tarafından zabt olunarak Mehmed Efendi esir düşüp bir müddet sonra kurtularak memleketine dönmüş ve bundan dolayı kendisine *Esirî* denilmiştir. Anadolu kazaskeri iken Bolvî Mustafa Efendi'nin yerine 1069 Receb ve 1659 Nisan'da şeyhulislâm olmuştur.

Mehmed Efendi, Köprülü ölüp oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadr-ı âzam olduktan sonra bir gün ikisi birlikte pâdişahın huzurunda bulundukları sırada Köprülü Mehmed Paşa'dan bahis açılınca Şeyhulislâm:

"—Öldüğü iyi oldu, zîra nâhak yere çok kan etmişti„ demesi üzerine Fazıl Ahmed Paşa:

"—Öldürdüğü adamları sizin verdiğiniz fetva ile öldürürdü„ deyince Mehmed Efendi:

"—Şerrinden korkardım.. Onun için fetva verdim„ sözleriyle mukabele edince vezir-i âzam:

"—Ya Allah'tan korkmayıp mahluktan korkmak ilim ve diya-

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 159, 160 ve Naima, c. 6, s. 389.*

nete lâyık mıdır ? diyerek şeyhulislâmı ilzam etmiş [1] ve sonra ikisi de pâdişahın yanından çıkmışlardır.

Dördüncü Mehmed, şeyhülislâmın verdiği cevaptan ve yaptığı saçma müdafaadan müteessir olarak Fazıl Ahmed Paşa'yı tekrar davet ederek müftülüğe ulemadan bir mütedeyyin adam bulmasını tavsiye eylediğinden Bursalı Mehmed Efendi azlolunarak yerine Sunîzâde Mehmed Emin Efendi getirilmiştir (1072 Receb ve 1662 Şubat).

Mehmed Efendi azlinden sonra memleketi olan *Bursa*'ya gönderilip 1092 H.- 1681 M. de vefatına kadar orada oturmuştur. Kabri *Pirinç hanı* arkasında yapdırmış olduğu mescit civarındaki türbededir; müftülüğü üç sene kadardır; Fıkıhtun جامع الدعاوى والبنات = *Camiu'd-deâvi ve'l-beyyinat* adlı eseriyle fetvalarını havi خلاصتين فى الفتاوى = *Hulâsateyn fi'l-fetâva* isimli bir mecmuası vardır. Fazıl Ahmed Paşa ile münakaşası karakterini göstermektedir.

Mehmed Emin Efendi (Sunîzâde)

Babası Kara Sunullah Efendi'nin son memuriyeti *Haleb* kadılığı idi. Mehmed Emin Efendi Rumeli kazaskeri iken 1072 H.- 1663 M. de Bursa'lı Mehmed Efendi'nin yerine şeyhulislâm olmuştur; fakat bu makamın ehli olmadığını bazı halleriyle göstermiş olduğundan [2] dokuz buçuk ay sonra azlolunmuş ve 1076 Muharrem ve 1665 Temmuz'da vefat etmiştir; yerine Minkarîzâde Yahya Efendi getirilmiştir [3]. *Üsküdar*'da Hüdaî tekkesi haziresinde medfundur. Talik yazıda mehareti olup bunu meşhur talik üstadı mevlevî dervîş Abdi'den yazmıştır.

Yahya Efendi (Minkarîzâde)

Avcı Sultan Mehmed'in çok sevdiği şeyhulislâmlardandır. Babası, *Alâiye*'li Minkarizâde Ömer Efendi, Mekke kadısı iken vefat etmiştir; Yahya Efendi Anadolu kazaskeri iken 1073 Rebiulâhır 9 ve

[1] *Vekayinâme* (Abdi Paşa) *varak 65* ve bizzat Abdi Paşa'nın ağzından naklen *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 221.*

[2] Tekellüfattan âzade halleri, umûr-ı hariciyyesi olmaması, hafif meşrebliği ile irtişası rivayeti azlini mûcib sebeblerdendir.

[3] 9 Rebiulâhır'da (1073 H.) divan günü kazaskerler mûtad üzere pâdişah tarafından kabul olundukları sırada şeyhulislâmlık Rumeli kazaskeri Minkarîzade Yahya Efendi'ye verilmiş ve şeyhulis âmlara mahsus beyaz sofa kaplı samur kürk giydirilmiştir *(Silâhdar tarihi, c. 1, s. 229).*

1662 Kasım 21 de Sunîzâde'nin yerine şeyhulislâm olmuştur. Bu makamı on bir buçuk sene muhafaza etmiş ve 1084 H.-1673 M. de felçten yatmasından dolayı kendisine Rumeli kazaskeri Ankara'lı Mehmed Efendi vekâlet etmiş ve hastalığının uzamasından dolayı bizzat pâdişahla beraber sefere gidemediğinden mecburen azlolunarak kendisine yevmiye bin akçe tekâudiyye ve sair tayinat verilmek suretiyle hakkındaki teveccüh ölümüne kadar devam etmiştir; 1088H.-1677M.de vefat edip *Üsküdar*'da *açık türbe*'deki medresesi yanına defnedildi. Fazl ve kemal sahibi, vakur, iyilik sever, akıbet endiş değerli bir zattı.

Abdi Paşa vekayinâmesinde görüldüğü üzere Avcı Sultan Mehmed kendisine sık sık iltifat ederdi. 1074 H.-1663M.de pâdişah, Minkarîzâde'ye gümüş bir hokka ile beşyüz altın yollamıştı; yine bir defa pâdişah tarafından davet olunarak görüşüp iltifat ettikten sonra veda edip çıkacağı sırada Sultan Mehmed kendisine içi altın ile dolu bir murassa kutu vererek :

-"*Buncağız ile kitap alınız*" demiştir. Bazan saraya davet olunarak pâdişah huzurunda ders takrir ederdi. Fetvalarını hâvi bir mecmuası, Kadı Beyzâvî tefsirine haşiyesi Meani'den Haşiy fil âdab risalesi ve diğer bazı eserleri vardır.

Kâşki sevseydi sevdiğimi cümle cihan
Herzaman sohbetimiz kıssa-i cânan olsa

beyti Minkarizâde Yahya Efendi'nindir.

Ali Efendi (Çatalca'lı)

Babası Şeyh Mehmed Efendi *Alâiye*'li olup Draman şeyhi Tefsirî Ömer Efendi halifelerindendi. *Çatalca*'da tekke açmış olduğu için Ali Efendi 1041 H.- 1631 M. de arada doğmuştur. Ali Efendi, Minkarîzâde dairesinden yetişmiş ve ondan mülâzım olmuştur. Müderrislik ettiği sırada Fazıl Ahmed Paşa ile ordu kadısı olarak Girit seferine gitmiştir. Seferden avdette *Selânik* ve *Mısır* kadısı olmuş ve yerine gitmeden birdenbire Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir; Hocası Minkarîzâde'nin hastalığında ona vekâlet edip nihayet kazaskerlikten mâzul iken Minkarîzâde yerine vezir-i âzam Fazıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle şeyhulislâm tayin edilerek *İstanbul*'dan orduya davet edilip *Pravadi* kasabasında Lehistan seferine giden orduya iltihak etmiştir. Minkarîzâde'den mülâzım olarak dokuz senede -Fazıl Ahmed Paşa'nın takdiriyle- süratle yükselerek şeyhulislâm oluvermesi herkesi hayrette bırakmıştır.

Ali Efendi on üç sene iki ay bu makamı muhafaza etti. Pâdişah IV. Mehmed'in muharebe esnasında memleket istilâya uğrarken av peşinde koşması her taraftan şiddetli dedikodulara sebeb olarak kürsülerde pâdişah aleyhine yazılar verildiği sırada *Davud Paşa*'da bulunan pâdişah tarafından sadaret kaymakamiyle beraber şeyhulislâm da davet edilmiş ise de Ali Efendi:

-"Bizim o tarafa gitmemize ulemanın muvafakatı yoktur; emirleri ne ise îlâm buyursunlar„ [1] cevabını göndermesi üzerine pâdişah gücenip dimağında fesat vardır denilerek 1097 Zilkade ve 1686 Eylül'de müzakere bahanesiyle *Yalı köşkü*'n edavet edilip geldiği gibi *Bursa*'ya sürgün edildi [2].

Ali Efendi, altı sene *Bursa*'da oturdu. 1103 Cemaziyelâhır ve 1692 Şubatta Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi yerine ikinci defa şeyhulislâm olmuş ise de iki ay sonra vefat etmiştir; ilim ve fazilet sahibi vakur ve seciyeli bir zat olup hiç kimseyi işine müdahale ettirmemiştir. Şeyhulislâmlığı esnasında vermiş olduğu karar ve ilâmlardaki isabeti dolayısiyle ulema ve bilhassa kadılar tarafından fetvaları pek mûteber tutulmuştur; *Fetavây-ı Ali Efendi* denilen bir fetva mecmuası vardır.

Mehmed Emin Efendi (Ankara'lı)

Tüccardan *Ankara*'lı Hüseyin adında birinin oğludur. Müderrislik, kadılık etmiş, ikinci defa Rumeli kazaskeri iken 1097 Zilkade 1686 Eylül'de Çatalcalı Ali Efendi'nin yerine şeyhulislâm

[1] Çatalcalı Ali Efendi, pâdişahın gittiği camie cuma namazına giderken yolda ulema, ocak ihtiyarları ve halktan bir kısmı etrafını alıp: "bire Allatan korkmaz peygamberden utanmaz koca bunak, mansıb korkusundan pâdişaha hakk-ı kelâmı söylemezsin yoksa yerine adam mı bulunmaz? on dört seneden beri mizac-gîrlik sebebiyle böyle nazenin fetvayı telvis edip devleti bu hale koydun. Bu kabahatten sonra halktan uzlet için araba ile duaya ve namaza gelmeğe başladın; selefinden hangisi böyle huzûz-ı nefsine uymuştur? bire yok olacak herif" diye kendisine ağır sözler söyleyip az kalsın arabasını parçalayacaklardı *(Silâhdar, c. 7, s. 246)*.

[2] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 247. Raşid* de şöyle diyor: "Sadr-ı fetva gibi en yüksek makamda on üç seneye yakın bulunan Çatalca'lı Ali Efendi'nin müddet-i fetvasından münbais olan vakar ve istiklâli, el etek öperek mevki alan vezirler tarafından istiskal olunduğundan maada ulema silsilesine gayet dikkat edip şunun bunun ricalarına müsaade göstermediği için kaymakam Receb Paşa azline fırsat arıyordu" *c. 1, s. 494.*

olmuştur. Yaşı ilerlemiş olduğundan tayininden on üç ay sonra vefat etti (1098 Zilhicce ve 1687 Ekim). Müteaddit ilimlerde ve bilhassa islâm hukuku olan fıkıhta ihtisası olup verdiği fetvalar kadılarca makbul tutulmuştur; bu hususta *Fetavay-ı Ankaravî* isminde bir de fetva mecmuası ve Fıkıhtan Şemseddin Mehmed'in تنوير الابصار = *Tenvirü'l-ebsar* isimli eserine mufassal haşiyesi vardır. Minkarîzâde hasta iken bir aralık ona vekâlet etmişti; memleketi olan *Ankara*'da cami, medrese, hamam, çeşme ve kervansaray yaptırmıştır; *İstanbul*'da da bir medresesi vardı.

Mehmed Efendi (Debbağzâde)

Babası Debbağlar şeyhi Mahmud'tur. Rumeli kazaskeri iken Ankaralı'nın yerine şeyhulislâm oldu (1687 Ekim). Avcı Sultan Mehmed'in son şeyhulislâmı olup pâdişahın hal'ini hazırlayanlar arasında bulundu. Ocaklıların iyiden iyiye gemi azıya aldıkları sırada Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın katli için istenilen fetvayı vermediğinden zorbaların zoruyla azlolunarak yerine Naki-b-ü'l-eşraf Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi şeyhulislâm olmuştur (1099 Rebiulâhır 12 ve 1688 Şubat 15). Aradan çok geçmeden iki ay sonra zorbaların son kıyamında ve sancağ-ı şerif çıkışında sarayda bulunmayan seyyid Feyzullah Efendi'nin yerine vezir-i âzam İsmail Paşa'nın mümaneatına rağmen ikinci defa şeyhulislâm oldu[1].

Debbağzâde, Fazıl Mustafa Paşa sadaretinde sabık vezir-i âzama mizac-gîrlik ettiğinden ve Raşid tarihine göre yaptığı tayinlerin muvafık görülmemesi ve şikâyeti mûcib olmasından dolayı [2] azledilmiştir (1101 H.-1690 M.). Vefatı 1114 Rebiulâhır 1702 Eylül'de olup birinci şeyhulislâmlığı altı ay ikincisi ise iki seneden ziyadedir. Fazl ve kemal sahibi olup güzel söz söylerdi. Sultan Süleyman medresesi avlusunda medfundur; Me-

[2] Vezir-i âzam İsmail Paşa, Debbağzâde'nin birinci defaki şeyhulislâmlığında vezirlerin, ağaların evlerine gidip gelerek nüfuzunu kırdığını söyleyip "müftülüğü halinde vüzera ve ağavat kapısı gezerdi. Ol rütbede olan yerinde sabit-kadem olup onlar sahib-i fetvanın ayağına gelmişlerdir; kapı kapı dolaşan şahsa nice fetva verilir, gayrisin görün demişti. *(Silâhdar, c. 2, s. 341.)*

[1] *Raşid tarihi, c. 2, s. 121.*

sih Paşa semtindeki *Altay camii* bunundur. Verdiği fetvaları havi *Fetavây-ı Numaniyye*=فتاوای نعمانیه isimli fetva mecmuası ve sahih hadislerden bahseden رشحة النصيح من الحديث الصحيح=Reşehat-ü'n-nasih mine'l-hadsi'-sahih adında bir eseri vardır. *Reşehat*'ı 1110 H.- 1698 M. de yazmış olup bir nüshası Ayasofya kütüphanesinde 1822 numaralıdır.

Seyyid Feyzullah Efendi (Erzurum'lu)

Yüksek ilim ve fazileti ve doymak bilmez ihtirasiyle hem kendisine ve hem de velinimeti olan pâdişaha fenalık eden Seyyid Feyzullah Efendi *Erzurum*'lu olup Silâhdar tarihinin kaydına göre seyyidliği yani evlâd-ı peygamberiden olması sahte imiş [1]. Kuvvetli bir tahsilden sonra meşhur hünkâr şeyhi Vânî Efendi'nin daveti üzerine *İstanbul*'a gelmiş ve kendisine damat olmuştur.

1080 H.-1669 M.de IV. Mehmed'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın (ikinci Mustafa) hocası Seyyid Mehmed Efendi'nin vefatı sebebiyle *Vânî Efendi*'nin damadı olması dolayısiyle Feyzullah Efendi Şehzâdeye hoca tayin edilmiş ve bir hatt-ı hümayunla dersten mülâzım sayılarak 1081 Muharrem ve 1670 Mayıs'ta müderris olup daha sonra Süleymaniye Darülhadis müderrisi iken Şehzade Ahmed'e de hoca olmuş ve süratle ilerlemiştir.

Seyyid Feyzullah Efendi 1097 H.- 1686 M. de Rumeli kazaskerliği payesiyle yine şehzadeler hocası bulunduğu sırada *Üsküdar*'da hazineye âid *Bayram Paşa yalısı*'nın çayırına at bağladığından dolayı pâdişahın gazabına uğrayıp katledilmek istendiyse de ulemadan ve evlâd-ı resulden olması cihetiyle katlinden vazgeçilmiş ise de ulema defterinden ismi silinmiştir. Fakat beş gün sonra talebesi olan iki şehzâdenin validesi Haseki Sultan (Gülnuş Emetullah Sultan) tarafından istirham olunmak suretiyle kendisine Eyüp kadılığı arpalık olarak verilmiş ve şehzâdeler hocalığına da pâdişah imamı İbrahim Efendi tayin olunmuştur [2].

Feyzullah Efendi sonra nakibü'l-eşraf ve Rumeli kazas-

[1] Mezburun şerafeti sahte olduğundan gayri sihirbazlıkta sâtıh (ساطح - satih) kâhine ders verirdi. Hattâ pâdişah huzurunda şeyhulislamlık kürkünü giyerken pâdişah hazretleri (İkinci Süleyman) hasodabaşı ağanın kulağına bu adam sahirdir (sihirbazdır) buyurmuşlardır *(Silâhdar, c. 2, s. 323)*.

[2] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 242.*

keri olup 1099H.-1688 M. de Debbağzâde Mehmed Efendi'-nin birinci defaki meşihatinden azli üzerine şeyhulislâm olmuştur; fakat cepheden *İstanbul*'a gelerek pâdişahı hal' edip istedikleri gibi hareket eden ocaklının tedibi için saraydan *sancağ-ı şerif* çıktığı sırada şeyhulislâm Feyzullah Efendi zorbalarla beraber olup saraya gelmediğinden azlolunarak yerine ikinci defa Debbağzâde tayin edilmiştir; Feyzullah Efendi zorbaların dağılmaları üzerine saraya gelerek Siyavüş Paşa'nın şahadetinden evvel kendisine teslim ettiği mühr-i hümâyunu pâdişaha takdim ile azlinden haberi olmadığı için müftülük yerine oturdu ise de kendisinin saraya zamanında gelmemesinden ve bir de şehzâdeler hocası olması sebebiyle Sultan Mehmed'e taraftarlık eder denilerek memleketine sürgün edilmesine karar verilmiş ve bir sandal ile *Kuzguncuk*'taki yalızına yollanıp oradan arpalık olarak verilen *Erzurum*'a sevkedilmişti (1099 Cemaziyelâhır ve 1688 Nisan).

Seyyid Feyzullah Efendi 1106 H.- 1695 M. de II. Mustafa'nın cülûsuna kadar *Erzurum*'da kaldı. Sultan Mustafa tahta geçer geçmez derhal hocasını davet etti ve geldikten biraz sonra ikinci defa şeyhulislâm tayin edildi (11 Şevval 1106 ve 25 Mayıs 1695); bütün hüküm ve nüfuzu eline alarak doymak bilmeyen ihtirasiyle 1115 H.- ve 1703 M.deki *Edirne vakası*'nda katledilinceye kadar dokuz sene aldı verdi; pâdişah'ın emriyle hükûmet reisi olan vezir-i âzamlar bunun sözüyle hareket etmeğe mecbur edildi [1].

Merasimde protokol mûcibince vezir-i âzamla şeyhulislâm bir yere giderlerken kanun üzere şeyhulislâm hükûmet reisinin yanı sadr-ı âzam'ın solunda bulunurdu; fakat İkinci Mustafa, hocasına fart-ı hürmeti dolayısiyle Feyzullah Efendi'nin sağda ve vezir-i âzamın onun solunda gitmesini emreyledi; hükûmet tayin ve azillerinde vezir-i âzamın, şeyhulislâmla görüşüp muvafakati-

[1] İkinci Sultan Mustafa, Rami Mehmed Paşa'yı vezir-i âzam tayin ettiği zaman kendisine "*şeyhulislâmın reyinden taşra hareket edersen itâba müstahik olursun*" demişti. *(Zübdetü'l-vekayi)* Rami Paşa'dan evvel vezir-i âzam olan Daltaban Mustafa Paşa, Feyzullah Efendi'nin arzusiyle o makama gelmiş olduğundan onun uşağı menzilesine düşmüş ve yine onun istememesiyle katledilmişti.

ni alması zaruri olup aksi takdirde arzlarıniradesi çıkmazdı, yani pâdişah tarafından vezir-i âzamın yaptığı tayine muvafakat edilmezdi.

Feyzullah Efendi'nin malî işlere müdahalesine karşı ne defterdar ve ne de vezir-i âzam ses çıkaramazlardı; aldığı rüşvetlerden ve gelen bol hediyelerden başka elini devlet hazinesinin içine sokacak kadar küçüklük göstermişti; her sene hazineye 11386 kuruş varidat getiren *Bâlbek* mukataasının 4166 kuruşunu tenzil ile 7200 kuruşunu kendisine temlik ettirmişti.

Büyük oğlu *Hama* ve *Humus*'da iskân olunan Türkmenlerin; âşarını ve *Adilcevaz*, *Ahlat* kaleleri neferlerinin maaşlarına tahsis edilen *Siverek*, *Şamşad* (Sümeysad) mukataasını ve *İzmir*'deki *Birgi* mukataasını kendisine malikâne yaptırmıştı; hasılı, *Erzurum*, *Şam*, *Haleb* ve diğer yerlerdeki geliri bol mukataa ve nezaretlerden elli, altmış kadarını evlâd ve etbâı üzerine mâlikâne olarak tahsis ettirdi.

Feyzullah Efendi kendisine intisabı olanlara bol bol memuriyet ve rütbeler aldı; henüz yirmi beş yaşında bulunan büyük oğlu Fethullah Efendi'yi Selânik kadılığına ve az sonra kazaskerliğe tayin ettirdiği gibi şeyhulislâmlık payesi de almak suretiyle kendisinden sonra, şeyhulislâmlığı oğluna temin etmek istedi; Ortanca oğlu Mustafa Efendi'ye iki senede medreseleri devrettirerek Selânik kadılığı sonra Anadolu kazaskerliği payesiyle Mekke kadılığı ve arkasından bilfiil kazaskerlik verdi; keza onsekiz yaşındaki üçüncü oğluna Anadolu payesiyle *Bursa* kadılığını vermiş ve on yaşındaki en küçük oğlu İbrahim'i de Rumeli payesiyle Yenişehir kadısı tayin ettirmişti [1].

İşte bu suretle gerek kendisi ve gerek oğulları ve mensublarına tahsis ettiği yüksek mevkilerle ulema silsilesini tıkayan, vezir, beylerbeği ve diğer hizmetlere kendi adamlarını tayin ettiren Feyzullah Efendi, tarihimizin dördüncü cildinin birinci kısmında görüleceği üzere *Edirne vakası* neticesinde cezasını çekmiştir 1703 M. İstanbul'daki konağı Zeyrek'te idi, ölümünden sonra burasını hükûmet zabtedib Köprülüzâde Numan Paşa'nın zevcesi Ayşe Sultan'a verilmiştir.

1 *Zübdetü'l-vekayi, varak 418.*

Âlim, fazıl olan Feyzullah Efendi'nin müteaddid ilmî eserleri ile verdiği fetvaları hâvi فتاوای فیضیه=Fetâvây-ı Feyziyye adlı bir mecmuası ve II. Mustafa namına لطائفنامه=*Letâifnâme* isimli bir eseri ve bugün Millet kütüphanesi ittihaz edilen Fatih'te bir medresesi ile çeşmesi ve camii vardır. *Mekke*'de Beyt-i şerif önünde, *Medine*'de Mescid-i Nebevî'de Kudüs'te *Mescid-i Aksa*'da ve *Şam*'da *Cami-i beni Ümeyye*'de Hadis-i Buharî ve ulum-ı nâfia okutulması için birer müderris ile talebesine vakıf yapmak isteyerek *Şam*'da malikâne suretiyle üzerinde bulunan *Bâlbek* ve *Kadayif* köylerini pâdişah kendisine hibe ve temlik eylemişti [1]. Cesedi Tunca nehrine atılmıştır. Akaid ve tefsire dair eserleri vardır.

Debbağzâde Mehmed Efendi (İkinci defa)

Erzurum'lu Seyyid Feyzullah Efendi'nin birinci defa şeyhulislâmlıktan azli üzerine 1099 Cemaziyelâhır ve 1688 Nisan'da ikinci defa şeyhulislâm olmuş ve 1101 Ramazan ve 1690 Haziran'da azledilmiştir.

Feyzullah Efendi (Ebu Saidzâde)

Hoca Sadeddin efendi ahfadından olup üç defa şeyhulislam olan Ebu Said Efendi'nin oğludur. 12 Cemaziyelâhır 1040 ve 12 Ocak 1630 da doğmuştur. babası şeyhulislâm olmakla onbeş yaşında Mihr-i mah sultan medresesi müderrisliği verilmiş ve 1060H.-1650 M. de yirmi yaşında *İstanbul* kadısı olmuştur [2]. Ebu Saidzâde on üç sene mâzul kaldıktan sonra 1077 H.- 1666 M. de kazasker ve 1101 H.- 1690 M.da Debbağzâde üzerine şeyhulislâm olmuştur. 1103 H.- 1692 M. de İkinci Sultan Ahmed birgün vezir-i âzam kadı (Arabacı) Ali Paşa ile Ebu Saidzâde'yi davet ederek şeyhulislâma :

"—*Dinin hakkı için doğru söyle vükelâm ne haldedir? serhad tarafından ne haber vardır ?*" diye sorması üzerine Feyzullah Efendi :

[1] *Mühimme defteri, numara 111, s. 99, sene 1111 safer sonu.*

[2] Şeyhulislâm ve mollazadelerin rahm-i maderde tahsil edip ! on yaşında müderris, yirmi yaşında İstanbul kadısı ve daha sonra kazasker ve şeyhulislam olmaları, bizde bin bir sıkıntı içinde medreselerde ders okutan ulemanın ve ilmiye hayatının ne gidi cahil ellerde kaldığını gösterir.

"—Seksen yaşında bir pirim" [1] diye söze başlayarak vezir-i âzamın lâkaydisini yüzüne karşı söylemiş ve en sonra hakkı saklamayıp söyledim; yarın kıyamette mesul olmam; işte sen, işte vezirin ben aradan çıktım deyince pâdişah kızmış; vezir-i âzama ağır söylemişti; fakat Müftü avdet ettikten sonra vezir-i âzam bir çok yalanlar ve yeminlerle saf dil pâdişahı kandırıp huzurundan çıktıktan sonra kızlar ağasının elini ayağını öperek epi rüşvetle Ebu Saidzâde'yi azlettirmeğe muvaffak olmuştur [2].

Ebu Saidzâde'nin yerine ikinci defa Çatalcalı Ali Efendi tayin edilmiş ise de onun aynı sene içinde yani 1692 de vefatı üzerine II. Ahmed, doğru söylediği halde haksız yere azletmesinden dolayı müteessir olduğu Ebu Saidzâde'yi *Edirne*'ye davet ederek şeyhulislâm tayin etmiştir. Hattâ pâdişah, bu zatı huzuruna kabul ettiği zaman üç adım karşı yürüyerek :

"—Hoş geldiniz; mukadder böyle imiş; bize rencide olmayasız;" demiş Ebu Saidzâde de muvafık cevab verip bunun üzerine Sultan Ahmed :

"—Sadakatin bildim, bizzat kariha-i hümâyunumdan meşihat-i islâmiyeyi size ihsan eyledim" demiştir [3].

Ebu Saidzâde'nin bu ikinci şeyhulislâmlığı 1105 Şevval 29 ve Haziran 1694 tarihine kadar iki seneden fazla sürmüş ve vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa'nın kendisinden emin olmamasına mebni bir yolunu bulup Feyzullah Efendi'yi Sakız adasına sürgün ettirmiştir [4]. Bu sırada *Sakız*'ın Venedikliler tarafından

[1] Ebu Saidzâde 1040 H.-1630 M. de doğduğuna göre o tarihte altmış üç yaşında olduğundan Silâhdar'ın mütaleası mübalağalıdır.

[2] Tamakâr Arap (yani kızlar ağası) içeri haremde pâdişahın ayağına düşüp şeyhulislâm dâileri pir ve alil olup vezir-i âzamla arası açık olduğundan sizi rahtsız ederler, tekaüdlük verin diye yalvarmış; bunun üzerine Sultan Ahmed : *behey ağa bir adam din direğidir, devletimin ahvalini sual buyurdum, doğru söyle deyu yemin verdim; vezir-i âzamın yüzüne karşı sû-i halini söyledi azli nice mümkün* demesi üzerine Darüssaade ağası : "beli gerçeksiz, lâkin bu husta ricam geçmek gerek ve illâ gitmem diye pâaişahın ayağına düşüp ısrar etmekle Sultan Ahmed istemiyerek şeyhulislâmın azline muvafakat etmiştir *(Silâhdar, c. 2, s. 624)*.

[3] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 623, 637.*

[3] Vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa, pâdişahın îtimadını kazanmış olan Ebu Saidzâde'nin zamanında dört vezir-i âzam değişmesi sebebiyle kendisinden çekinip emin olamamasından dolayı bir gün pâdişaha "bu kocadan emin

işgali üzerine Feyzullah Efendi *Çeşme* tarafına geçirilmiş ve oradan *Manisa*'ya getirilmiştir. Ebu Saidzâde, *İstanbul*'a gelmesine müsaade edildikten sonra 1110 H. - 1698 M. de vefat etmiştir. İki defada dört sene müftülüğü vardır; son zamanlarında *Fındıklı*'daki yalısında oturarak tetebbuatla meşgul olmuştur. İlm-i nücum (astroloji) de mahareti varmış; kabri *Üsküdar*'dadır. Ebu Saidzâde'nin şiirle de ülfeti vardır, aşağıdaki kıta onundur:

Gelse sâki dil-i gamdideyi şâdân itse
Elde gül gibi yine câm dirâhşan olsa
Nevbahar olsa yine sagar-ı mey devretse
Feyziya köhne cihan bir yeni devran olsa

Çatalcalı Ali Efendi (İkinci defa)

Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi'nin azli üzerine 8 Cemaziyelâhır 1103 ve 26 Şubat 1692 de *Edirne*'ye davet olunarak ikinci defa şeyhulislâm olmuştur. İkinci Ahmed, Ali Efendi'yi huzuruna kabul ederek kendisine:

-"*Karındaşım* Sultan Mehmed *zamanında devletin hayırhahı olup züht ve takvanı işittiğimden yine size fetvayı ihsan ettim; hakkı söylemeden sakınma; devletin hali malûm; vükelama mizacgir olduğuna razı değilim*„ demiştir.

Ali Efendi hasta bulunduğu sırada yani 1103 Receb 9 ve 1692 Mart 27 de vezir-i âzam Arabacı Ali Paşa'nın azli günü pâdişah tarafından davet olunarak pâdişahın kendisine yaptığı tenbih hilâfına vezir-i âzamın fena hareketlerini sakladığından dolayı II. Ahmed'in tekdirine uğramış ve yirmi gün sonra da vefat etmiştir (1103 Şaban ve 1692 Nisan). Kendisine îtimat göstermiş olan Sultan Ahmed vezir-i âzam Arabacı Ali Paşa'ya uyan müftünün yalanını tuttuğundan dolayı kendisinden yüz çevirmiş ve azline vesile ararken müftünün vefatı vukubulmuştur.

Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (İkinci defa)

İkinci Ahmed, Ebu Saidzâde'yi birinci defaki azlinden dolayı müteessir olmuş ve ilk fırsatta Çatalcalı Ali Efendi'nin yerine getirmiştir (1103 Şaban ve 1692 Nisan); hattâ

değilim fetva işleri, hizmetkârları elinde olup kendisi afyon ve dühan içmekle vakit geçirir vesaire gibi söylediği sözler üzerine şeyhulislamlıktan azlettirip arpalık olarak verilen *Sakız*'a göndertmiştir. *(Silâhdar tarihi, c. 2, s. 746).*

sadaret kaymakamı Ali Paşa, Ali Efendi'nin yerine Rumeli kazaskeri *Seyyid* Topal Ali Efendi'yi teklif eylediyse de II. Ahmed :

- "Koca mekkârın (sabık vezir-i âzam arabacı Ali Paşa'nın) çanağını yalayan mürteşi ve raşi, nice fetvaya lâyık olur? diyerek doğruluğunu takdir ettiği Ebu Saidzade'yi tayin eylemiştir [1]. 1105 H. - 1694 M. de vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa'nın tesiri ile azledilen Ebu Saidzade arpalık olarak verilen *Sakız*'a gönderilmiştir.

Sadık Mehmed Efendi

Fazl ve kemal sahibi ulemadan olan Şirvanlı Sadreddin Efendi torunlarındandır ; babası Feyzullah Efendi de ulemadandı. Sadık Mehmed Efendi müretteb tahsil görüp Rumeli kazaskeri iken 1105 H. - 1694 M. de Ebu Saidzâde'nin yerine şeyhulislâm olmuştur. Bunun meşihati zamanında İkinci Ahmed vefat edip yerine yeğeni II. Mustafa cülûs etmiştir.

Genç pâdişahın, hocası Erzurum Seyyid Feyzullah Efendi'yi *İstanbul*'a davet etmesi üzerine bunun şeyhulislâm yapılacağını anlayan vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa, nüfuzunun kırılmasından korkarak pâdişahtan evvel davranıp Sadık Efendi'nin azliyle onun yerine Rumeli kazaskeri, pâdişah imamı Mehmed Efendi'yi tayin ettirmişti (1106 Şaban ve 1695 Mart). Sadr-ı âzamın bu tebeddülden maksadı Feyzullah Efendi'nin tayinini önlemekti.

Sadık Mehmed Efendi on iki seneden fazla *Fındıklı'daki* yalısında oturup 1118 Şevval ve 1707 Mart'ta Paşmakçızâde Ali Efendi'nin yerine ikinci defa şeyhulislâm olmuş ise de yaşı seksene yakın olup vazife görecek bir halde olmadığından dolayı bir sene sonra çekilerek 1121 Ramazan ve 1709 Kasım'da seksen bir yaşında vefat etmiştir; âlim ve yüksek fazilet sahibi olup makamının ehli idi; iki defada müftülüğü bir sene dokuz aydır; kabri *Fındıklı camii* önündedir. Akaid ve tasarruf ve tevhide dair ondan ziyade risalesi vardır.

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 638.* Ali Efendi, Ebu Saidzâde'nin tayini üzerine memleketi olan *Erzincan*'a gönderilmiştir.

Mehmed Efendi (İmam-ı sultanî)

Bursalı'dır; *Avcı Sultan Mehmed*'in imamı idi; Sultan Ahmed medresesi müderrisi iken kadılığa geçmiş, ikinci defa Rumeli kazaskeri bulunduğu esnada vezir-i âzam Sürmeli Ali Paşa'nın acele öne sürmesiyle 1106 H.-1695 M. de Sadık Mehmed Efendi'nin yerine şeyhulislâm olmuştur; fakat bu makama pâdişah tarafından hocası Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin getirilmesi matlub olduğu için iki ay kadar müftülükte kalan Mehmed Efendi (1106 Şevval 11 ve 1695 Mayıs 25) de azlolunmuştur.

Mehmed Efendi bundan sonra *Kanlıca*'daki yalısına çekilerek 1115 H.-1703 M. deki meşhur Edirne vakasına kadar orada oturmuş ve *İstanbul*'dan çıkarak *Edirne*'ye sirayet eden vakada âsiler tarafından şeyhulislâm tayin olunup onlarla birlikte *Edirne*'ye gitmiştir. II. Mustafa'nın hal' ile yerine hükümdar olan Üçüncü Ahmed zamanında Mehmed Efendi iki ay kadar bu makamda kalmış ve aynı sene ramazanı ortalarında (18 Ramazan 1115 ve 24 ocak 1707) de azlolunarak *Bursa*'ya gönderilmiş ve yirmi altı sene sonra yani 1141 H.-1728M. de orada vefat etmiştir. *Bursa*'daki uzun senelerini ders okutmakla geçirmiştir; iki defada meşihati yedi buçuk ay kadardır.

Seyyid Feyzullah Efendi (İkinci defa)

İkinci Mustafa'nın hükümdar olması üzerine onun hocası olduğu için ikamete memur oldığı *Erzurum*'dan getirilerek 1106 Şevval ve 1695 Mayıs'ta ikinci defa şeyhulislâm olmuş ve dokuz sene bu makamda kaldıktan sonra 1115 H.- 1703 M. de *Edirne vakası*'nda âsiler elinde maktul düşerek cesedi türlü tahkire hedef olduktan sonra *Tunca nehri*'ne atılmıştır.

Mehmed Efendi (İkinci defa)

Edirne vakasında âsilerin şeyhulislâm yapmaları üzerine onlarla beraber *Edirne*'ye gidip yeni hükümdar III. Ahmed tarafından şeyhulislâmlığı kabul olunarak beş buçuk ay sonra azlolunup *Bursa*'ya gönderilmiş ve yerine Paşmakızâde Ali Efendi şeyhulislâm olmuştur. (1115 Ramazan ve 1704 Ocak).

KIRKINCI BÖLÜM

ONALTINCI ASIR YARISİYLE ONYEDİNCİ ASIRDAKİ FİKİR HAREKETLERİ

Dinî, ilmî ve edebî eserleri

Bir mukaddime

Onaltıncı asrın ikinci yarısiyle onyedinci asırdaki ilmî cereyan medrese ve müderrislerin çokluğu, kemiyet itibariyle haylı bir yekûn tutmakta ise de keyfiyet cihetinden yani yüksek ihatalı mütefekkir ulemanın azlığı, ilim seviyesinin düşüklüğü medrese teşkilâtının bozularak çocuk mollazâdelerin bilgisiz olarak yüksek makamları elde etmeleri gibi haller bilhassa onyedinci asırda alıp yürümüştür. Bu asırda, daha evvelki asırlara nazaran aded itibariyle pek çok eser kaleme alınmış ise de bunların içinden ilmî kıymeti haiz olanlar pek azdır; bu da yukarıda söylediğimiz gibi ilmî hüviyet sahibi büyük âlimlerin az olmasından, yetişmemesinden ve bu gibilerin yerlerini ehliyetsizlerin işgal etmesinden ileri gelmektedir. Buna mukabil Avrupa'da Rönesans'ın husule getirdiği faaliyet ve diğer keşifler almış yürümüş bulunuyordu. Halbuki Osmanlılarda müsbet ilimlerin ve aklî eserlerin yerine nakli ilimlerin daha ziyade revac bulması Avrupa ilim âlemiyle bir tezad teşkil etmekte idi. [1]

Bu bir buçuk asırdaki başlıca telif ve tercümeler

Onaltıncı asrın ikinci yarısındaki dinî eserlerden Ebussuud Efend'inin ارشاد العقل السليم الى مزايا القران العظيم = *İrşâdü'l-akli's-selim ilâ mezaye'l-kur'âni'l-azîm* isimli kur'an-ı kerim tefsiri başta gelmektedir. Bu zatın şer'i kanunlarla Osmanlı kanunlarını telif eden Fetavây-ı Ebussuud isimli fetva mecmuası ile *Keşşaf tefsiri*'nin [2]

[1] *Avrupa*'da matbaanın îcadı ve müsbet ilimlerin yayılması, oralarda hummalı bir ilim hareketi vücuda getirmişti; Osmanlılar ise bu faaliyetle alâkadar değillerdi; hele müsbet ilimlerden şöyle böyle okunanlar bile medreselerden çıkarılmışlardı.

[2] *Harezm*'li Allâme Carullah Mahmud bin Ömer (Zemahşerî)'nin (vefatı 538 H.-1143 M.) meşhur ve mûteber الكشاف عن حقابق التنزيل *El-keşşaf an hakayıkı't-tenzil* isimli tefsiri olup vefatından on sene evvel yazmıştır.

fatih suresine müdekkikane bir haşiyesi görülmektedir. Sultan Süleyman'ın vefatına söylediği arapça mersiyesi, edebiyat-ı arabiyyenin şaheserlerinden sayılıyor.

Lûgatta ve arap edebiyatında mütehassıs olan *Afyon Karahisar*'lı Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi'nin (vefatı 986 H. - 1578 M.) kendi mahlası ile meşhur olan *Ahterî lûgati* bugün de ilim adamlarının müracaat ettikleri bir lûgat olup büyük ve küçük olarak iki baskısı vardır. Ahterî'nin bundan başka islâm hukuku olan fıkh'a dair müteaddit eserleri ve arapça peygamberler ve halifeler tarihide görülür[1].

Aslen *Dıraç*'lı olan Fevrî Ahmed Efendi'nin (vefatı 978 H. - 1570 M.) şiir ve edebiyattaki derin vukufundan başka tefsir ve fıkıhta da eserleri vardır[2]. Lûgatten مفتاح المعانی = Miftahu'l-meânî, ismindeki eseri farsçadan türkçeye çevirmiş ve Kanunî Sultan Süleyman'ın adına *Ahlâk-ı Süleymanî* isimli bir kitap yazmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın *Muhibbî* mahlaslı divanını Fevrî Ahmed Efendi tedvin etmiştir.

Abdi'nin İkinci Selim'e takdim ettiği *Cemşid ü hurşid* isimli manzum eser Türkçedir. III. Murad adına Mehmed bin Mehmed Şerif'in 993 H. 1585 M. de kaleme aldığı aslı Farsça olan رشحات عین الحیات Reşehat tercümesi vardır.

Azmi Efendi'den sonra *Manisa* sancakbeyi Şehzâde Mehmed'in (Üçüncü Mehmed) hocası olup 1003 H. - 1594 M. de vefat eden *Akhisar*'lı Nevalî Nasuh Efendi, İmam Gazalî'nin farsça ahlâk ve tasavvuftan bahseden کیمیای سعادت = *Kîmyây-ı Saâdet* isimli eserini ve *Ahlâk-ı Muhsini*'yi ve bir de Aristo'nun arapçaya tercüme edilen کتاب الریاسة و السیاسة = *Kitabü'r-riyaseti ve's-siyâse* adlı telifini ilâvelerle onaltı bölüm ve bir hatime ile ile türkçeye çevirip adına *Ahlâk-ı Nevalî* veya *Ferahname* diyerek Şehzâde Mehmed'e ithaf etmiştir.

[1] Ahterî Mustafa Efendi *Kütahya*'da medfundur.

[2] Mevleviyye tarikatine müntesib olan Fevrî'nin Yusuf Sineçâk, Sem'î ve Şahidî dedelerle musahebat ettiğini *Esrar Dede* tezkiresi yazıyor.

[3] Şehzâde Mehmed, hocasının vefatından iki ay sonra hükümdar olduğundan, Nevali Efendi'nin bunu görmediğine müteessir olarak hareketinden evvel kabrini ziyaret eylemiş ve hocasının evlâdlarına karşı himaye ve şefkat göstermiştir *(Atâyî, s. 391)*. Aristo bu eserini büyük İskender'in arzusu üzerine yazmış, sonra Abbasi halifelerinden birisi anı Yahya bin Batrik adında birisine arabcaya terceme ettirmiş ve Nevali Efendi de bu arabca tercemeyi türkçeye çevirmiştir. Bir nüshası Hâlet Efendi kütüphanesinde 764 numaralı mecmuadadır. Kâtib Çelebi'nin kaydına göre bu eserin arabca müterciminin Ebi Ahmed Ubeydullah bin Abdullah olduğu anlaşılıyor (*Keşfü'z-zaman*).

Müderris ve kadılardan olup 1000 H.- 1592 M. de *Medine-i Münevvere* kadısı iken vefat eden Van'lı Mehmed Efendi, صحاح جوهری = *Sıhâh-ı Cevherî* ismiyle meşhur olan arapça lûgati [1] türkçeye çevirmiş ve bu lûgat *Vankulu* adiyle şöhret bulmuştur; Vankulu Mehmed Efendi bu lûgatten başka İmam Gazalî'nin *Kimyay-ı Saâdet* adlı eserini de türkçeye çevirmiştir. Vankulu lûgati, Osmanlılarda ilk tesis edilen matbaanın ilk bastığı esedir. Van'lı Mehmed Efendi fıkıhta da yüksek bir âlimdi.

Yine ulemadan ve şehzâde hocalarından allâme ve şair Yahya Nevî Efendi'nin (vefatı 1007 H.- 1599 M.) şiir, inşa, tasavvuf, felsefe, kelâma dair değerli eserlerinden başka asıl şöhretini mûcib olan نتایج الفنون = *Netayicü'l-fünun* adlı telifi kendisine haklı olarak Allâme dedirtmiştir [2].

İstanbul kadılığında bulunarak 1013 H.- 1604 M. de vefat eden Dukakinzâde Osman Bey, âlim ve müdekkik bir zat olup İbn-i Arabşah'ın [3] فاکهة الخلفا = *Fâkihetü'l-Hulefa* isimli arapça letâifi havi eseri ile İmam Süyutî'nin الوسائل *El-vesâil* adındaki eserini [4] bazı ilâvelerle türkçeye çevirip alfabe şekliyle tertip ile ازهارالحمائل فی وصف الاوائل = *Ezhârü'l hamail fî vasfi'l-evâil* adını vererek Üçüncü Murad'a takdim etmiştir.

1013 H.- 1604 M. de vefat eden Ahizâde Halimî'nin islâm hukuku olan fıkıhtan *Hidaya şerhi*'nden başlayarak yüksek ihtisası olan bu ilim üzerinde müteaddid haşiye ve şerhleri vardır; bu zatın tertip ettiği vakıfnâmeler, şer'i hüccetler, temessük'ler ve صك sak'ler kendisinden sonra kadılara nümune olmuştur.

[1] صحاح جوهری Sıhah-ı Cevherî, Farab'lı İsmail bin. Hammad El-Cevherî'nin mühim bir lûgati olup 393 H.-1003 M. vefat etmiştir.

[2] نتایج الفنون *Netayicü'l-fünun*, tefsir, kelâm, tasavvuf, sarf, nahiv, lûgat, tarih, felsefe, siyaset, fıkıh, tıb, riyaziye, ziraat, şiir, heyet, usul, hılaf ve saireden bahsetmektedir. Bu eser hakkında *(Osmanlı türklerinde ilim)e bakın s. 90.*

[3] İbn-i Arabşah'ın فاکهة الخلفا ومفاکهة الظرفا = *Fakihetü'l-hulefa ve Müfakehetü'z-zurefa* isimli arapça eseri on bab üzerine tertip edilmiş olup vefatından iki sene evvel yani 852 H.-1448 M. de yazılmıştır.

[4] 911 H. - 1505 M. de vefat eden *Celâlüddin Abdürrahman Süyûtî*'nin الوسائل الی معرفة الاوائل = *El-Vesail ilâ Marifeti'l-evâil* adlı tarih ve tarihe müteallik malûmat ve muhadaratı havi eseridir.

Ali bin Muhyiddin-i Şirazî tarafından kaleme alınan Türkçe Düstürül Vüzera 966 H. - 1558 M. de Şehzade Selim'in (İkinci Selim) lalası Mustafa Paşa'ya takdim edilmiştir.

Tefsir, hadis ve kelâm (islâm felsefesi) da geniş ihtisası olan ve 1014 H. - 1605 M. senesinde vefat eden *Bergama*'lı İbrahim Efendi'nin انوار البوارق فی ترتیب شرح المشارق = *Envârü'l-Bevarik fî tertîbi şerhi'l-meşârik* ismiyle hadisten *Meşarikü'l-envar* şerhi[1] ile kelâmdan نظم الفرائد فی سلك العقائد = *Nazmü'l-Ferâid fî silki'l-akaid* isimli eseriyle bunun şerhi vardır.

Vezir-i âzam Arnavud Ahmed Paşa'nın kethüdası Firuz Bey'in oğlu Mehmed Bey (vefatı 1018 H. - 1609 M.) değerli müderrislerden olup Memlûk Sultan Melik Zâhir Çakmak adına *Harput*'lu Şeyh Mahmud tarafından kaleme alınmış olan şer'i siyasete ve idareye dair *Eddürretü'l-garra fî nesâyihi'l-mülûk ve'l-kuzât ve'l-vüzera* = الدرة الغرا فی نصایح الملوك و القضاة و الوزرا ismindeki arapça eseri *El-gurratü'l-beyza fî tercemeti't-dürreti'l-garra* = الغرة البیضا فی ترجمة الدرة الغرا ismiyle genişleterek türkçeye çevirmiş ve ikinci Selime takdim etmiştir; bu eser imâmet (emîrlik) vezaret, askerlik, sultanın ferman veya hükümleri vesaire gibi on kısım üzerine tertip edilmiş olup tercemesi yedi bab üzerine kaleme alınmıştır[2].

Tarihimizin ikinci cildinde (s. 670) Taşköprülüzâdenin مفتاح السعاده و مصباح السیاده = Miftahü's-saâde isimli arabca eserinin oğlu kadıasker Kemalüddin Mehmed Efendi tarafından (vefatı 1030 H.-1621 M.) موضوعات العلوم = Mevzuatü'l-ulûm adiyle ve bazı ilâvelerle türkçeye çevrildiğini ve basıldığını söylemiştik. Beşyüz kadar ilmin mevzuundan bahseden bu eserde müsbet ilimlerden Rıyaziye ile Hendesenin fikre yaptığı hizmet hakkında bilhassa dikkati çekmiştir. Mevzuatü'l-ulum almancaya da tercüme edilmiştir.

Aslen *Üsküplü* olup 1003 H. - 1595 M. de *Mısır*'da vefat eden Altıparmak Mehmed Efendi, Molla Miskin'in[3] farsça *Meâricü'n-nübüvve* = معارج النبوه isimli peygambrler tarih ile

[1] مشارق الانوار = *Meşariku'l-envar* 650 H. - 1252 M. de vefat etmiş olan İmam Radiyyüddin Hasan Saganî'nin mühim telifidir.

[2] Kâtip Çelebi, Mehmed Bey'in, bu eserini İkinci Selim'e takdim ettiğini yazmaktadır.

[3] Molla Miskin Mehmed 954 H. - 1547 M. de vefat etmiştir. Bu farsça tarihi Altıparmaktan evvel Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Bey 964 H. - 1557 M. de *Delâil-i Nübüvet-i Muhammedî ve Şemâil-i fütüvvet-i Ahmedî* adiyle türkçeye çevirmiştir.

Gaffarî (Ahmed bin Mehmed Kazvinî) nin *Nigaristan* adındaki farsça islâm tarih ve menakıbine âit eserini نزهة جهان ونادره دوران =Nüzhet-i cihan ve nâdire-i devran adiyle türkçeye çevirmiştir; bu değerli âlimin daha başka eserleri de vardır.

Bu onyedinci asır âlimleri arasında Melâmiye ricalinden reisü'l-küttab Sarı Abdullah Efendi'nin (vefatı 1071 H.-1660 M.). نصايح الملوك =Nesayıhu'l-mülûk, ثمراة الفؤاد =semeratü'l-fuâd, دره وجوهره =Dürre ve Cevhere, مسلك العشاق=Meslekü'luşşak isimli değerli eseriyle دستور الانشاء =Düsturü'l-inşa isimli nâme-i hümâyun ve tahrirat mecmuası ve bunlardan başka Şeyhü'l-ekber Muhyiddin Arabî'nin فصوص الحكم =*Fususü'l-hikem* ve Mevlanâ'nın Mesnevî şerhleri vardır.

Yine bu asırda Galata mevlevihanesi şeyhi *Ankara*'lı İsmail Rüsûhî bin Ahmed Dede (vefatı 1041 H.-1631 M.) *Mesnevî*'yi [1] ve *İbrahim Paşa sarayı* acemi oğlanları muallimi *Bosnalı* Sûdî Efendi (vefatı 1005 H.-1597 M.) Mesnevî ile *Gülistan*, *Bostan* ve *Hafız divanı*'nı şerh etmişlerdir; *Sûdî*'nin daha başka terceme ve şerhleri de vardır. Rüsuhî'nin Mesnevî şerhinden başka yirmiden ziyade eseri görülüyor.

Yukarıda adı geçen Taşköprüzâde Kemal Efendi (vefatı 1030 H. - 1621 M.) موضوعات العلوم= *Mevzuatü'l-ulûm* isimli tercemesinden başka Sultan II. Osman'ın emriyle bir de mensûr şehnâme kaleme almıştır, başka eserleri de vardır. İstanbul kadılığında bulunup 1049 H.-1639 M. de vefat eden [2] Bostanzâde Yahya Efendi'nin Birinci Sultan Ahmed namına مرآة الاخلاق = *Mir'âtü'l-ahlâk* adlı yirmi bölüm üzerine türkçe bir eseri vardır. Yine aynı isimde Şeyh Şemseddin Sivasî'nin de (vefatı 1006 H. - 1597 M.) yirmi bab üzerine manzum türkçe bir eseri görülüyor.1046 H.-1636 M. de vefat eden Bosnalı Musa bin Mehmed'in müteaddid eserleriyle bu meyanda Dördüncü Murad'a ithaf ettiği جواهر مضيئه =*Cevâhir-i muzîe* tercümesi [3] yine o asırdaki değerli âlimler arasında *Tire*'li Ayşî Mehmed

[1] Rüsuhî İsmail Dede'nin daha başka yirmiyi mütecaviz eseri vardır. Başlıcaları حجة السماع =*Huccetü's-semâ*, بدة الفحوص فى شرح نقش الفصوص =*Zübdetü'l-fuhus fî şerhi'l-fusus* ve Şeyh Şehab üddin Maktul'ün هيا كل النور =*Heyakilü'n-nur* isimli eserinin izahı ile *Tarikatnâme-i mevleviyye*'dir.

[2] Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünun*'da vefatını bir sene sonra göstermektedir.

[3] الجواهر المضيئه فى الاحكام السلطانيه =El-cevahirü'l-muzîe fi'l-ahkâmi's-sultaniyye,

Efendi'nin (vefatı 1061 H.-1651 M.) fıkıh, edebiyat, lûgat ve diğer ilimlere ait eserleri görülmektedir.

Onyedinci asrın en büyük fıkıh âlimlerinden olan *Kütahya*'lı Hıbrî Ali Efendi (vefatı 1080 H.-1669 M. den sonradır) حديقة الفقها *Hadikatü'l-fukaha* adlı fıkıhtan büyük eseriyle yüksek değerini göstermiştir. Hıbrî, bu değerli eserini daha sonra تلخيص الفتاوى والشروح = *Telhisü'l-fetâva ve'ş-şüruh* ismiyle beş cilt üzerine şerh etmiştir. Bu zatın bunlardan başka ilm-i kelâm, ferâiz, akâid ve saireye dair müteaddid telifleri görülüyor.

Bu asır sonlarında yetişen değerli âlimlerden *Kefe*'li Ebü'l-beka Eyüb bin Musa'nın (vefatı 1093 H.-1682 M.) كليات ابوالبقا = *Külliyât-ı Ebü'l-bekâ* diye meşhur olan arapça (كليات علوم ابى البقا على وفق اللغه = külliyât-ı ulûm-ı ebi'l-beka alâ vefk-i'l-lûga) isimli değerli lûgati âlimler arasında pek meşhur olup büyük bir cilt olarak basılmıştır.

Husrev Nuşirevan ile Büzürcmihr arasındaki musahabelere dair adı meçhul bir zat tarafından IV. Mehmed için farsçadan türkçeye çevrilmiş olan *Muzaffernâme* isminde bir eser gördüğünü *Galand* beyan ediyor. Bu eser sualli cevablı imiş. Yine Galand aynı isimde aynı eserin Kanunî'nin oğlu Bayezid adına olarak şehzâdenin defterdarı Sinan Bey tarafından terceme olunduğunu da yazmaktadır.[1]

Bu eserlerden başka daha bir haylı âlimlerin eserleri varsa da yukarıda gösterdiğimiz telifler en ileri gelen aydınların eserleri olduğundan okuyanlara bu bir buçuk asırlık âlimlerimizle, eserleri hakkında bir fikir verebilir. Bu hususta daha evvel kısa hal tercümeleri yazılan şeyhulislâmlar kısmiyle bundan sonra yazılmış olan *Meşhur ilim adamları* bölümüne de bakılsın.

Onyedinci asır sonlarına yetişmiş olan âlimlerden ve maliye ricalinden Şuûrî Hasan Efendi'nin فرهنك شورى = *Ferheng-i şuûrî* diye meşhur olan farsça lûgati oniki senede yazılmış olup ehemmiyetine mebni ilk Osmanlı matbaasında basılmıştır.

Zeynelâbidin Menâvî'nin eseri olup birinci bölüm hükümdar ahvalinden bahsetmekte ve on kısma ayrılmaktadır. İkinci bölüm ise vezirler ve diğer devlet adamlarından bahsedip yirmi kısımdır.

[1] Galand (Türk Tarih Kurumu tarafından terceme ittirilmiştir), c. *I*, *s. 68.*

TARİH, HAL TERCEMELERİ VE TEŞKİLÂTA DAİR TE'LİFLER İLE ŞUARÂ TEZKİRELERİ VE COĞRAFYAYA AİT ESERLER

Genel ve özel bâzı Osmanlı tarihleri

Bu bir buçuk asırda Ocmanlı tarihine ait bir haylı eser yazılmıştır. Bunların bir kısmı sırf Osmanlı tarihi ve bir kısmı da herhangi bir vakaya ve muharebeye dair olup bu arada islâm ve Osmanlı tarihi ile beraber umumî tarihlerde vardır. Bazı eserler de devlet teşkilât ve kanunlarını havi teliflerdir; bunlardan başka onyedinci asır başlarında Üçüncü Mehmed'in ölümüne kadar devam etmiş olan silsile halinde bir şehnâmecilik varsa da bu sonraları terkedilmiştir[1]. Taşköprülüzâde Kemaleddin Efendi'nin II. Osman'ın emrile mensur bir şehnâme kalem aldığını söylemiştik.

Üçüncü Murad'la oğlu Üçüncü Mehmed'in hocaları olan şeyhulislâm Sadeddin Efendi (vefatı 1008 H.-1599 M.) Osmanlıların ibtidasından Yavuz Sultan Selim'in vefatına kadar تاج التواريخ = *Tâcü't-tevarih* isimli bir Osmanlı tarihi kaleme almış

[1] Kanunî Sultan Süleyman'ın vekayiini manzum olarak yazan ve 969 H.-1561 M. de vefat eden Fethüllah Arif Çelebi olup İbrahim Gülşenî'nin kızının oğludur; kendisinden sonra Şirvanlı Eflâtun Şehnâmeci olmuş ve ondan sonra da 977 H.-1569 M. de *Urmiyeli* Seyyid Lokman bin Seyyid Hüseyin adındaki zat (vefatı 1010 H.-1601 M.) şehnâme-nüvisliğe tayin olunarak III. Mehmed zamanına kadar olan vekayii manzum olarak kaleme almış fakat bu hükümdar devrini yazmadığından dolayı azlolunarak 1004 H.-1595 M. de yerine Tâlikîzâde Mehmed Çelebi getirilmiştir. Seyyid Lokman'ın هنرنامه *Hünernâme* ve قیافت‌الانسانیه فی شمائل العثمانیه=*kıyafetü'l-insaniye fî semâili'l-osmaniyye* adlı resimli ve tezhibli eseri *Topkapı sarayı kütüphanesi*'nde olduğu gibi Tâlikîzâde'nin de *Revaniyye* ve *Tebriziyye* ve *Şahnâme-i hümayun* isimli eserleri de resimli ve tezhiplidir. *Revaniye* serdar *Ferhad Paşa*'nın ikinci defaki İran seferini ve *Tebriziyye* ise Öz demiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz seferini havidir. Şehnâmenin bir nüshası *Hamidiye kütüphanesi*'ndedir. Fethullah Arif Çelebi'nin Hadım Süleyman Paşa'nın Hint seferine dair iki bin beyitli bir manzumesi ve Seyyid Lokman'ın da II. Selim'e ait Selim şahnâme ve Üçüncü Murad'a ait *Şehinşahnâme*, şehzâde Bayezid'le Selim arasındaki muharebeye dair *Zafernâme* ve *Moğolnâme*'leri görülüyor.

olup oğlu şeyhulislâm Mehmed Efendi buna tamamlanmamış bir zeyl yazmıştır; Hoca tarihi diye de meşhur olan *Tâcü't-tevarih* basılmış ise de zeyli basılmamıştır.

982 H.-1574 M. de vefat eden Ebü'l-fazl Mehmed Efendi de babası İdris Bitlisî'nin هشت بهشت =*Heşt Behişt* adındaki farsça kitabına zeyil yazmıştır; ki bir nüshası Esad Efendi kitabları arasında 2447 numaradadır; *Gelibolu*'lu meşhur Mustafa Âli Efendi (1008 H. - 1599 M.) کنه الاخبار=*Künhü'l-ahbar* isimli tarihi ile hattat, ressam, müzehhib ve mücellitlerden bahsederek Üçüncü Murad'a ithaf ettiği مناقب هنروران=*Menâkıb-ı Hünerveran* isimli bir sanat tarihi ve *Fetihnâme-i Rodos* ve *Tarih-i Ongürüs* gibi diğer tarihî eserler vücuda getirmiştir; aynı zamanda umumî bir tarih olan کنه‌الاخبار=*Künhü'l-ahbar*'ın İstanbul fethine kadar olan kısımları basılmış olup ondan sonra 1006 H.-1597 M. tarihine kadarki en mühim kısımları basılmamıştır. *Menakıb-ı Hünerveran*, üstad Bay İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal tarafındn Âli'nin eserleriyle tercüme-i haline dair kaleme alınan çok kıymetli bir mukaddime ile 1926 senesinde *İstanbul*'da basılmıştır. Âli'nin çoğu tarihe ait olmak üzere elli eseri daha olup bir kısmı bundan sonraki meşhur ilim adamları bölümünde yazılan terceme-i halinde gösterilmiştir.

Selânikli Mustafa Efendi'nin (vefatı 1599 dan sonra) 971 H. - 1563 M. den îtibaren 1008 H. - 1599 M. tarihine kadar olan Osmanlı tarihi mühim olup kendisi bu senelerde bir çok vukuata şahid olmuştur. Bu tarihin 1000 H. - 1592 M. tarihine kadar olan kısmı basılmış ve alt tarafı Naima tarihinde bulunduğu için terkedilmiştir.

Bunlardan başka topçular kâtibi Abdülkadir Efendi'nin (vefatı onyedinci asır başları) onaltıncı asır sonlariyle onyedinci asır başlarına ait وقایع تاریخیه=*Vekayi-i tarihiyye* isimli eseri ve Birinci Ahmed'in imamı Mustafa Sâfî Efendi'nin iki cilt üzerine Sultan Ahmed devri vekayiini havi زبدة التواریخ=*Zübdetü't-tevarih'i* ve divan-ı hümayun kâtiplerinden *Edirne*'li Mehmed Efendi'nin (vefatı 1050 H. - 1640 M.) evvelâ İkinci Osman ve sonra Dördüncü Murad'a takdim ettiği نخبة التواریخ والاخبار =*Nuhbetü't-tevarih ve'l-ahbâr* adındaki kısmen islâm ve kısmen

Osmanlı tarihi ve 1061H.-1651M.de vefat eden Peçevî İbrahim Efendi'nin meşhur tarihi [1] ve Kâtip Çelebi (Hacı Kalfa) nın (vefatı 1067 Zilhicce 16-27 ve 1657 Eylül veya Ekim) iki cilt üzerine فذلكه *Fezleke*'si ile تقويم التواريخ = *Takvimü't-tevarih* ismindeki kronolojisi ve جهانما *Cihan-nüma* adındaki coğrafyası ve تحفة الكبار فى اسفار البحار = *Tuhfetü'l-kibar fî esfâri'l-bihâr* isimli deniz tarihine ait kıymetli eseri ile diğer telifleri [2] ve Solakzâde Hemdemî'nin (vefatı 1068 H.-1658 M.) kendi zamanına yani 1053 H.-1643 M. tarihine kadar yazmış olduğu Osmanlı tarihi [3] *(Solakzâde tarihi)* ve Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (vefatı 1068 H.-1658 M). tarafından münşiyâne bir tarzda kaleme alınmış olan روضة الابرار = *Ravzatü'l-ebrar* ile zeyilleri ve yine onun *Revan* ve *Bağdad* seferlerinden bahseden zafernâmesi ile Kanunî devrini havi *Süleymannâmesi* ve مرات الصفا = *Miratü's-safa* isimli peygamberler tarihi ve Zaim Mehmed Bey'in (vefatı 982 H.-1574M. den sonra) Efendisi Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim ettiği جامع التواريخ = *Camiü't-tevarih* ismindeki kısmen Osmanlı vekayiini havi olup bir nüshası Nuruosmaniye kütüphanesinde 3270 numara bulunan tarihi ve Abdi Abdurrahman Paşa'nın (vefatı 1103 H.-1692 M.) Dördüncü Mehmed'in emriyle 1058 H.- 1648 M. den 1093 H.-1682 M. senesinde kadar kaleme aldığı Osmanlı vekayinâmesi [4] ve Küçük Nişancı Ramazanzâde Mehmed Paşa'nın (vefatı 979 H.-1571 M.) matbu *Nişancı tarihi* ile Muğla'lı Derviş Mehmed bin Ramazan'ın سبحة الاخبار و تحفة الاخيار = *Subhatü'l-ahbar* ve *Tuhfetü'l-ahyar* ismindeki tomar (silsilenâme) tarzındaki tarihî eseri ve Nişancı Mehmed Paşa'nın

[1] Peçevî tarihi 927 H.-1520 M. den 1049 H.-1639 M. de IV. Murad'ın ölümüne kadar olan Osmanlı vekayiini hâvi olup iki cilt üzerine matbudur. Bu tarihin 1061 H.-1651 M. tarihine kadar olan zeylini *Temeşvar* defterdarı Mustafa bin Ahmed kaleme almıştır.

[2] Kâtib Çelebi'nin metinde adları geçen eserleri matbû olup diğer eserleri ve haltercümesi hakkında bundan sonraki bölüme bakın.

[3] Solakzâde'nin Topkapı sarayı III. Ahmed kitabları arasında 3078 numarada olan tarihi 1067 H.-1657 M. senesine kadar yazılmışdır. Solakzâde ve tarihi hakkında Muammer Özergin'in bir tetkiki vardır.

[4] Abdî Abdürrahman Paşa *Sakız* muhafızı iken 1103 Receb 1692 Mart'ta vefat etmiştir; tarihinden başka teşrifat kanunnamesi divanı ve Pend-i Attar şerhi vardır.

torunu Ramazanzâde Mehmed Kudsî Efendi'nin (vefatı 1031 H. - 1621 M.) Kanunî'nin son zamanına kadar yazdığı مرآة كائنات = *Mirât-ı Kâinat* isimli matbû tarihi Naima'nın mehazlarından olan Hasanbeyzâde Ahmed Paşa'nın (vefatı 1046 H.- 1636 M.) Yavuz Sultan Selim'den başlayarak 1032 H.-1623 M. tarihine kadar üç kısım üzerine kaleme aldığı-ki bilhassa kendisinin içinde yaşadığı otuz beş senelik vakayîi havi-Osmanlı tarihi [1] ile *Kanije vekâyinâmesi* ve yine Naima'nın mehazlarından olan divan kâtiplerinden *Vecihî*'nin (vefatı 1081 H.-1670 M.) Osmanlı vekayiini (1637 ilâ 1661) havi tarihi ile Tûgî'nin II. Osman vak'asında dair tarihçesi görülüyor. Bir de Rodosîzâde Abdullah'ın 1100 den 1106 senesine kadar kaleme aldığı bir Osmanlı tarihi de vardır.

Yine bu bir buçuk asırdaki tarihi eserlerden Muslihuddin Mehmed Larî tarafından farsça on kısım üzerine yazılarak Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim edilen مراة الادوار ومرقاة الاخبار = *Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar* adlı tarihin sekizinci babı *Timur* dokuzuncusu *Akkoyunlu* ve onuncu babı da Osmanlılara âiddir. Meşhur Kutbeddin Mekkî'nin (Vefatı 990 H.- 1582 M.) البرق اليمانى فى فتح العثمانى = *El-berku'l-Yemânî fî fethi'l-Osmanî* ismiyle Sinan Paşa'ya ithaf ettiği arapça Yemen tarihi ile *İstanbul*'a gelirken kaleme almış olduğu yine arapça seyahatnamesi ve الاعلام باعلام بلد الله الحرام = *El-îlâm bi âlâm-i beledullahu'l-haram* adındaki Mekke tarihi [2] ve 985 H.-1577 M. de vefat eden Agehî lakablı Mansur Çelebi'nin *Sigetvar* seferini tasvir eden bir tarihçesi ve tezkireci Cafer İyânî'nin (vefatı onyedinci asır ortalarına doğru) *Gazavât-ı Tiryaki Hasan Paşa, Tarih-i Cedid-i Ongürüs* ve زبدة النصايح وعمدة التواريخ = *Zübdetü'n-nesâyih ve Umdetü't-tevarih* isimli eserleri, müderris ve kadılardan olup 999

[1] *Hasanbeyzâde Tarihinin* birinci kısmı *Tacü't-tevarih*'in ihtisar edilmiş şekli olup ikinci kısmı I. Mustafa'nın ikinci cülûsuna ve üçüncü kısım da 1031 Receb ve 1622 Mayıs'tan 1032 Cemaziyel evvel 1623 Mart'a kadar devam etmektedir. Bir nüshası Nuriosmaniye kütüphanesinde 3106 numaradadır. Şimdiye kadar terceme-i hali tetkik edilmemiş olan Hasanbeyzâde hakkında merhum Prof. B. Cavid Baysun'un Türkiyat mecmuasının onuncu cildinde *(s. 321)* kıymetli bir yazısı vardır.

[2] Kutbüddin Mekki'nin arapça olan bu eserinin şair Baki Efendi tarafından yapılan tercemesi Sultan III. Murad'a takdim edilmiştir. Tercemenin bir nüshası Topkapı Sarayı kütüphanesi Revan odası kitapları No. 1475.

H. - 1590 M. de vefat etmiş olan *Amasyalı* Emîr Hasanoğlu Cenabî Mustafa Efendi'nin عيلم الزاخر فى احوال الاوائل والاواخر = *Aylemü'z-zâhir fî ahvali'l-evail-i ve'l-avâhır* adiyle seksen iki bölüm üzerine kaleme aldığı kısmen efsanevî arapça umumî tarihi görülür; bunun Osmanlılara ait kısmı oldukça mufassal olup bir de türkçe muhtasarı vardır.

Bunlardan başka Naima'nın mühim menbalarından olan Şarihü'l-Menarzâde Ahmed Efendi'nin (vefatı 1067 H. - 1656 M.) vefatından bir sene evveline kadar kaleme aldığı umumî tarihi [1] ve 1054 H. - 1644 M. de vefat etmiş olan reisülküttab Bosna'lı Hüseyin Efendi'nin بدايع الوقايع = *Bedayiü'l-vekayi* ismindeki türkçe umumî tarihi [2] ve 1019 H.-1610 M.da vefat eden Karamanî Ahmed bin Yusuf'un اخبارالدول وآثارالاول = *Ahbarü'd-düvel* ve *âsarü'l-üvel* isimli arapça devletler tarihi ve Fazıl Ahmed Paşa'nın himaye ettiği âlimlerden Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (vefatı 1103 H. - 1691 M.) [3] تنقيح التواريخ *Tenkihü't-tevarih* isimli derli toplu yazılmış umumî tarihi [4] ve Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin (vefatı 1113 H. - 1701 M.) جامع الدول = *Camiü'd-düvel* adlı arapça umumî tarihi bu bir buçuk asırda yazılmış başlıca tarihî eserlerdir. Bunlardan *Tenkihü't-tevarih* ile *Camiü'd-düvel* ecnebi eserlerden de istifade ettikleri için ilmî kıymetleri daha büyüktür. *Yenikapı Mevlevihanesi*'nin ilk şeyhi olan Kemal Ahmed Dede (vefatı 1010 H. - 1601 M.) Mirhond'un farsça tarihini

[1] Hüseyin Ayvansarayî, Şarihu'l-Menarzâde'nin *Davud Paşa medresesi* müderrisi iken vefat edip hilkatten bin altmış tarihine kadar bir tarih yazdığını ve üç lisanda şair olduğunu beyan ediyor *(Vefiyât-ı Ayvansarayî)* منار *Menar*, usul-i fıkıhdan bir eserdir.

[2] Hüseyin Efendi, *Bağdad* seferine giderken IV. Murad'ın emriyle Bedreddin Hasan Çelebi'nin arapça peygamberler ve halifeler tarihini türkçeye çevirmiştir.

[3] Hezarfen Hüseyin Efendi'nin vefatının *Osmanlı Müellifleri*'nde 1089 H. - 1678 M. gösterilmesi yanlıştır.

[4] Hüseyin Efendi Tenkihü't-tevarih'ini yazdıktan sonra bunun bir nüshasını dostu olan Fransa elçisi Marquis de Nointel'e hediye etmiş ve bu dostluk dolayısiyle Avrupa'dan gelen seyyah ve âlimlerle tanışmıştır.

türkçeye çevirmiştir [1]. 1672 de vefat etmiş olan Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa zamanına âid olup Mühürdar tarihi diye meşhur olan جواهرالتواريخ = *Cevahirü't-tevarih* ismli vekayînâme 1658 den 1669 da *Kandiye*'nin zabtına kadar Ahmed Paşa zamanı olaylarını ve resmî vesikaları muhtevi olup bunun lâtinceye tercüme edilmiş bir nüshası Viyana kütüphanesinde imiş [2].

Ebu Bekr bin Behram Dımışkî'nin (vefatı 1102 H.-1690 M.) الفتح الربانی فی طرز الدولة العثمانی = *El-fethu'r-rabbanî fî turzi'l-devleti'l-Osmanî* adındaki türkçe bir eseri de bu asırda yazılmıştır.

Osmanlı vekayiinden herhangi birisine ait meselâ *Tarih-i Cezayir*, *Tarih-i Uyvar*, *Tarih-i Feth-i Kamaniçe Menakıb-ı Halil Paşa* veya *Gazâname-i Halil Paşa* ve saire gibi daha bir hayli hususî tarihler varsa da bu küçük cilt için bu kadarı yeter görüldü.

Yalnız Urfa'lı Yusuf Nâbî'nin Kamaniçe fethi tarihi Musahib Mustafa Paşa'nın emrile kaleme alınmıştır; Nâbi bu tarihdeki Lehistan seferinde Musahib Paşa'nın kitabet hizmetinde bulunuyordu; bu eser 29 Muharrem 1281 de (1864 Temmuz) İstanbul'da Tercemân-ı ahval matbaasında basılmıştır.

Osmanlı devleti teşkilâtına aid eserler

Yine bu bir buçuk asırda devlet teşkilâtına âid kanunnameler de oldukça mühim yer tutarlar; Kütüphanelerimizde mecmualar halinde pek çok nüshaları vardır. Bunlardan başka onaltıncı asır sonlarında kaleme alınmış olup yazanı meçhul کتاب مستطاب = *Kitab-ı Müstetab* adlı bilhassa Osmanlıların askerî teşkilâtını ve bunun bozukluğunu gösteren önemli bir eser başta gelmektedir. Bundan başka yine yazanı belli olmayan قوانین عثمانی ورابطة آستانه = *Kavânîn-i Osmanî ve Râbıta-i Âstâne* ismindeki teşkilât kitabı ile yeniçeri ve acemi ocağı teşkilâtını gösteren قوانین یکیچریان = *Kavanin-i Yeniçeriyan* ve Koçi Bey'in Dördüncü Murad'a

[1] *Esrar Dede tezkiresi* Kemal Ahmed Dede maddesi. Bu zatın Hazreti Mevlâna'nın menâkıbını hâvi manzum bir eseri ve şiirleri vardır.

[2] *Antuvan Galland. c. 1, s. 197.* Cevahirü't-tevarih'in bir nüshası Esad Efendi kitabları arasında 2242 numaradadır.

takdim ettiği meşhur ve matbû risale ile yine aynı zatın Sultan İbrahim'e takdim eylediği teşkilât mecmuası [1] ve Ayni- Ali Efendi'nin قوانین آل عثمان در مضامین دفتر دیوان = *(Kavanîn-i Âl-i Osman der mezâmin-i defter-i divan)* adındaki muhtasar bütçe kanunnâmesi [2], ile reisü'l-küttab ve nişancılardan Ömer Avni Efendi'nin (vefatı 1062 H.- 1652 M.) *Muhtasar Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı defter-i hâkanî* ismindeki arazi kanunu [3]; Eyyubî Efendî'nin bütçe kanunnâmesi ile müverrih Abdi Abdurrahman Paşa'nın teşrifat ve teşkilât kanunnamesi ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin on üç fasıl üzerine tertibettiği asıl adı تلخیص البیان فی قوانین آل عثمان = *Telhisü'l-beyan fî kavanîn-i Âl-i Osman* olan *Kanunnâme-i Sultan Mehmed* adlı teşkilât kanunu bu devre aid mühim eserlerdendir. Telhisü'l-beyan fransızca ve italyancaya tercüme edilmiştir [4].

Terceme-i hale dair eserler

Bu onaltıncı asrın son yarısiyle onyedinci asırda terceme-i hale dair yazılmış olan eserlerin en başında Nev'îzâde Atayî'nin (vefatı 1045 H.-1635 M.) *Şakayik zeyli* gelmektedir. Bu değerli âlim *Edirne*'li Mecdi Efendi'nin (vefatı 990 H.-1582 M.) حدایق الشقایق = *Hadayiku'ş-Şakayık* isimli Şakayik tercümesine yine aynı tertib üzere Osmanlı âlim ve şeyhlerinin tercüme-i hallerine dair bir zeyil yazarak 1044H.-1634M. tarihine kadar getirmiş ve bu kıymetli eserine حدایق الحقایق فی تکملة الشقایق = *Hadayiku'l-hakayik fî Tekmileti'ş-şakayik*

[1] Bu eseri Ali Kemalî Aksüt bastırmıştır.

[2] Ayn-ı Ali Efendi'nin bu eserinden başka üç bab üzerine Cürüm-Cinayet-Rüsum-ı raiyyet-Timar-ile Müslim ve gayr-i müslim reayâ'ya dair *Kanun-ı Osmânî* isimli eseri *Kavanin-i meâdin* ve *Kanun-ı mâli-i Mısır* adlı kanunnameleri de vardır.

[3] Değerli âlim ve münşilerden olan Ömer Avni Efendi, *Kabataş camii*'nin banisi olup kendisi de orada medfundur. Bir de sıbyan mektebi (ilkokul) vardır. Bu kanunname Belleten'in 59 uncu sayısında tarafımdan neşredilmiştir.

[4] Telhîsü'l-beyan Petis de la Croix tarafından fransızcaya ve G. B. Donado tarafından da İtalyancaya terceme edildiği gibi ikmal edilmemiş bir almanca tercemesi de vardır (Osmanlı Türklerinde İlim, s. 137), bu eser Ankara Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Profesörlerinden B. Halil İnalcık tarafından alınan fotokopisinden bir nüshası kütüphanemde bulunmaktadır.

adını vermiştir. Buna da **Uşşakızâde Şeyhî Mehmed Efendi** (vefatı 1145H. - 1732M.) وقايع الفضلا = *Vekayiu'l-fuzâlâ* ismiyle seksen beş senelik bir zeyil yazmıştır. **Atâyî**'nin Şakayik zeyli matbudur [1].

Bundan başka yine şakayika zeyil mâhiyetinde olarak **Ali Cevherî**'nin (vefatı 991 H. - 1583 M.) العقد المنظوم فی ذکر افاضل الروم = *El-ıkdü'l-manzum fî zikr-i efâdıli'r-Rum* isimli eseri de mühim olup *Mısır*'da basılmıştır. Bir de 979 H. - 1571 M. de vefat eden *Bursa*'lı **Aşık Çelebi**'nin Şakayik Zeyli ile مشاعرالشعرا = *Meşâirü's-şuarâ* isimli şairlerin terceme-i halleriyle şiir nümunelerine ait tezkiresi vardır.

1060 H.-1650 M. de vefat etmiş olan **Baldırzâde Mehmed Efendi** de memleketi olan *Bursa*'da medfun âlim, şeyh ve şairlerin tercüme-i hallerinden bahseden *Vefiyatnâme* veya *Ravza-i Evliya* isimli meşhur eserini yazmıştır.

Şuarâ tezkireleri Onaltıncı ve onyedinci asırlarda şairlerin tercüme-i halleriyle nümune olarak bazı şiirlerini havi *Tezkire* ismi verilen eserler yazılmağa başlanmıştır. Bunlardan ilk tezkire *Edirne*'li **Sehî Bey**'in (vefatı 955 H.-1548 M.) olup *Kazvinî*'nin مجالس النفايس = *Mecalisu'n-Nefâyis* adlı eserini nümune yapmak suretiyle telif edilerek هشت بهشت = *Heşt Behişt* adını vermiştir. Bundan sonra Bursalı **Aşık Çelebi** (vefatı 979H. - 1571M.) nin 976 H. - 1568 M. de II. Selim'e takdim ettiği مشاعرالشعرا *Meşâirü'ş-şuarâ* isimli ebced harfleri üzerine tertip ettiği [2] tezkiresi ile **Sokullu Mehmed Paşa**'ya takdim ettiği arapça *Şakayik zeyli* [3] ve *Kastamonu*'lu *Lâtifî* tezkiresi

[1] *Şakayik tercemesi* 965 H.- 1557 M. tarihine ve zeyli *Atâyî* 1557 den 1044 H.-1634 M. senesine kadar ve bunun zeyli *Şeyhî*'de 1634 den 1129 H.-1717 M. senesine kadardır.

[2] Ebced harfleri sıra ile şöyledir : ا ب ج د ه و ز ح ط ی ك ل م ن س ع ف ص ق ر ش ت ث خ ذ ض ظ غ

[3] **Aşık Çelebi** (Seyyid Pir Mehmed) kaleme aldığı şuara tezkiresini pâdişaha ve Şakayik zeylini de vezir-i âzam **Sokullu Mehmed Paşa**'ya takdim ederek kaydı hayat ile *Üsküp* kadılığına tayin edilmiş ve üç sene sonra 1571 sonunda orada vefat etmiştir. Bu eserlerinden başka değerli telif ve tercümeleri de vardır.

(vefatı 990 H.-1582 M.) ile *Bağdad*'lı Ahdî'nin (vefatı 1002 H. 1593 M.) *Gülşen-i Şuarâ* isimli tezkiresi ve 1006H.-1597 M. de vefat eden Şeyh Beyanî Mustafa Efendi ile 1012H.-1603M. de vefat eyleyen Kınalızâde Hasan Çelebi'nin tezkireleri ve 1054 H. - 1644 M. de vefat eden *Üsküp*'lü Mustafa Riyazî'nin *Riyazu'ş-şuarâ*'sı ve Kafzâde Abdülhay Faizî'nin (vefatı 1031H. - 1621M.) *Zübdetü'l-eş'ar* isimli eseri [1] ve 1088 H.-1677 M. de vefat eden Edirne'li Güfti Alî Efendi'nin tezkiresi Osmanlı şairlerinin kısa tercüme-i halleri ile şiirleri nümunelerini havi tezkirelerdir [2].

Bunlardan başka Refiî veya Rifâî'nin (vefatı 1082 H.-1671M.) ve Kefevî'nin (Vefatı 1088H.-1677M.) ve 1092H.-1681M. vefat eden İzzetî'nin ve 1082H.-1671M.de vefat eden *Edirne*'li Rızaî'nin onyedinci asır şairlerine ait küçük tezkireleri de görülmektedir.

Bu tezkirelerden Lâtifî ile Aşık Çelebi ve Riyazî'ninki başta gelip bunların içinden de en değerlisi Riyazî'nin *Riyazu'ş-şuarâ'sı* olup 1018 H. - 1609 M. da yazmıştır. [3] Onyedinci asır sonlarına kadar yazılan tezkirelerden Sehî, Lâtifî ve Rızaî'nin tezkireleri basılmıştır.

Tezkirelerin kendi zamanlarının bütün şairlerini bilip tezkirelerine geçirmeleri ihtimali olmadığından divan sahibi olmayan

[1] *Üniversite kütüphanesi türkçe kitaplar numara 2472.*

[2] Kafzade'nin tezkiresine zeyil olarak Bursalı İsmail Beliğ'in (vefatı 1142 H.-1729 M.) *Nuhbetü'l-âsar* نخبة الآثار isimli zeyli ile Seyrekzâde Asım'ın (vefatı 1086 H.-1675 M.) da bir zeyli vardır.

[3] Mısır kadılığından mazulen *İstanbul*'da vefat etmiş olan Riyazî'nin tekiresi diğerlerine nazaran müdekkikane olup tezkiresinde şâir ile nâzımı ayırd etmiştir. Riyazî'nin 1136 beyitli *Sâkinâme*'si vardır. Tezkiresini iki senede yazmıştır. Bu zatın güzel şiirlerinden bir kaç beyit :

Yıkma dil-i mahzunımı viran olacaktır
Cem olmasun ol dil ki perişân olacaktır
Derlerdi dahi tıfl iken ol şûh-ı cihânı
Aşûb-ı cihan, âfet-i devran olacaktır
Bil kadr-i dem-i vuslat-ı yarânı Riyazî
Her vuslatın âhar sonu hicran olacaktır.

*

Neylesin bîçare âşık dilde derd-i aşkını
Saklamak da müşkil amma keşf-i râz etmekte güç.

veya şiirlerini tedvin etmemiş bulunan yahut taşrada bulunup isimleri duyulmamış olan şâirler tabii yazılmamıştır. Fakat bazı şairlerin şiirleriyle bunlara nazire olarak bazı şiir ve manzumeler de جامع النظائر = *Câmiu'n-nezâir* ve مجموعة النظائر = *Mecmuatü'n-nezâhir* veya müstakil mecmualar halinde toplanmışlardır.

Bu bir buçuk asırda mimarimize ait olarak Mimar Sinan'ın eserlerini gösteren *Tezkiretü'l-ebniye* ile Sinan'ın samimi dostu meşhur Nakkaş Sâi'nin yine Mimar Sinan ağzından kaleme almış olduğu تذكرة البنيان = *Tezkiretü'l-bünyan* ve son zamanlarda Topkapı sarayı arşivinde bulunmuş olan Sinan'ın eserleri ne ait تحفة المعمارى = *Tuhfetü'l-mimarî* gibi tezkireler [1] görüldüğü gibi sultan Ahmed camii mimarı Mehmed Ağa'nın mimarilik, sedefkârlık ve musikişinaslığına ve eserlerine ait olarak رسالهٔ معماريه = *Risale-i Mimariye* ismiyle Cafer Çelebi adında biri tarafından mühim bir eser vücuda getirilmiştir; *Risale-i mimariye* onbeş fasıl üzerine tertip edilmiştir [2].

Seyahatnâmelerle Coğrafyaya âid eserler

Üçüncü Murad devri adamlarından Tokat'lı Ahmed bin İbrahim'in *Acayibnâme-i Hindistan* isimli manzum bir seyahatnâmesi onaltıncı asır sonlarında kaleme alınmıştır. Onyedinci asrın en mühim seyahatnâmesi Meşhur Evliya Çelebi'nin (vefatı 1093 H. - 1682 M. den sonradır) on ciltlik eseridir. Evliya Çelebi bu seyahatnâmesinde gördüklerini çok güzel tasvir etmiş, işittiklerini aynen kaydeylemiş ve bu ciltleri yazarken bir haylı eserlerden de istifade eylemiştir. Üslûbu sâde olup zevk ile okunur. Seyahatnâmede bilmünâsebe Osmanlı devleti teşkilâtına ait çok güzel malûmat vardır. Evliya Çelebi 1020 Muharrem 10 ve 1611 Ağustos 25 de doğduğuna göre [3] vefatında yetmiş yaşını geçmiş bulunuyordu.

[1] Bu eser hakkında Zarif Orgun'un *Arşitektür* mecmuasının altıncı sayısında bir tetkiki vardır.

[2] Bu risale, Arşilektür mecmuasında neşredilmekte olup aynı risale hakkında bu mecmuanın onaltıncı numarasında Tahsin Öz'ün de bir etüdü çıkmıştır.

[3] "..Bu hakir-i pür-taksir Evliyây-ı bî-riya ibn-i Derviş Mehmed Zıllî.. bin yirmi muharremü'l-haramının onuncu günü yevmi aşurada vücuda geldim.." *Seyahatnâme, c. 1, s. 212.)* Prof. B. Cavid Baysun'un İslâm Ansiklopedisinde Evliya Çelebi hakkındaki yazısına bakın.

Onaltıncı asrın son yarısında bizdeki coğrafyacılık daha evvel şarkta yazılmış olan eserlerin tercümeleriyle nakillerinden ibaret olup bazan ilâvelerle de tevsî edilirdi, yalnız müstesna olarak bu asrın sonlarında daha aşağıda bahsedeceğimiz كتاب اقليم جديد = *Kitab-ı İklim-i Cedid* garp lisanından türkçeye çevrilmek suretiyle ilk Avrupaî eser olarak ortaya konmuştur. Bundan sonra, garpten istifade ve onların eserlerinden nakiller ve tercümeler yapılmak suretiyle Kâtip Çelebi bir çığır açmıştır.

Bu bir buçuk asırda Osmanlılarda coğrafyaya ait olarak Bursa'lı Sipahizâde Mehmed Efendi'nin (vefatı 997 H.-1588 M.) اوضح المسالك الى معرفة البلدان و الممالك = *Evzahu'l-mesâlik ilâ marifeti'l-büldânve'l-memâlik* isimli alfabetik arapça mufassal tarih ve coğrafya lûgati pek mühim olup 980 H. - 1572 M. de bitmiş olan bu eser Üçüncü Murad'a takdim edilmiş tir; Sipahizâde, mütefekkir âlimlerden ve aynı zamanda değerli riyaziyecilerden idi. Sipahizâde bu tarih ve coğrafya lûgatini ihtisar etmek suretiyle türkçeye çevirip Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim eylemiştir.

Bundan başka Emîr Mehmed bin Emîr Hasan Mesudî tarafından 991 H. - 1583 M. de Amerika hakkında elde edilen malûmatı havi كتاب اقليم جديد = *Kitab-ı İklim-i Cedid* ismiyle Lâtinceden tercüme edilen büyük resimli bir eser Üçüncü Sultan Murad'a takdim edilmiştir [1]. Yine bu onaltıncı asır sonlarına doğru (986 H.-1578 M.) Mehmed adında birinin Ceridet-ü'l-Cedid ismiyle mufassal bir coğrafyası görülüyor.

Üçüncü Murad'a mensub olanlardan kadı Abdurrahman adında bir zat, tarih heyet, nücun, cifir, remil ve coğrafyadan bahseden Müneccim Ahmed bin Ali'nin قانون فى الدنيا = *Kanun fi'd-Dünya* isimli büyük eserini [2] şehzâdeliği zamanında Sultan Murad'ın emriyle ve bazı ilâvelerle tercümeye başlayarak

[1] *Kitab-ı iklim-i cedid* 1142 H.-1730 M. de müteferrika matbaasında تاريخ هند غربى يسمى حديث نو *Tarih-i Hind-i Garbî yüsemmâ hadis-i new* adiyla basılmıştır.

[2] قانون فى الدنيا *Kanun fi'd-dünya*, müellifi Ahmed bin Ali Remmal Mısır fethinde Osmanlı ordusunda bulunmuştur.

عجائب عظما = *Acâyib-i uzmâ* adını vermiştir. Bu tercüme 987 H.-1579 M. tarihinde sona ermiştir[1].

1022 H. - 1613 M.de vefat etmiş olan *Trabzon*'lu Aşık Mehmed bin Hafız Ömer'in muhtelif eserlerden toplamak suretiyle eski islâm coğrafyasına göre kaleme aldığı مناظر العوالم = *Menazır-ü'l-Avâlim* ismindeki coğrafyası Osmanlı memleketlerine dair kıymetli malûmat vermektedir*; bu eser 1006 H.-1097 M.de bitmiştir. Bir de 990 H.-1582 M.de *Herat*'lı Mehmed bin Yusuf tarafından bir frenk lisanından tercüme olunduğu söylenen *yeni dünya*'nın keşfine dair تاريخ هند غربی = *Tarih-i Hind-i Garbî* denilen eser yukarıda geçen *Kitab-ı İklim-i Cedid*'den başkası değildir.

Kanunî'nin oğlu Şehzâde Mustafa, hocası Sürurî Efendi'ye Kazvinî'nin عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات = *Acaibü'l-mahlûkat* ve *Garaibü'l-mevcudat* isimli eserin tercemesini emretmiş ve o da tercemeye başlamış ise de şehzâdenin katli üzerine tamamlanamamış ve alt tarafını İbn-i Halâligân mütercimi Rodosîzâde (vefatı 1113 H.-1701 M.) tamamlayarak 1096 H.-1685 M.de Dördüncü Mehmed'e takdim edilmiştir. Sürurî tercemesi aynen olmayıp haşviyyatı atarak yapılmıştır.

Bu onyedinci asırdaki coğrafya eserlerinden en mühimleri Kâtib Çelebi'nin *Cihan-nüma*'sı ile Ebu Bekir Dimeşkî'nin lâtinceden Türkçeye çevirdiği büyük coğrafyadır.

Bunlardan *Cihan-nüma* adındaki umumî coğrafya 1058 H.-1648 M. de sona ermiştir; bu umumî coğrafyada onyedinci asırda Osmanlıların üç kıtadaki vaziyeti, şehir ve kasabalar hakkındaki malûmat çok istifadeli olduğu gibi dünyayı ve bilhassa Avrupayı tanıtmak îtibariyle de pek değerlidir. *Cihan-nüma*, Rumeli kısmı hariç olarak ilk defa açılan *İbrahim Müteferrika matbaası* tarafından 1145 H. - 1732 M.de basılmıştır. Kâtib Çelebi'nin 1064 H.-1654 M.de Mühtedi şeyh Mehmed Efendi tarafından Atlas Minor'dan takrir suretiyle tercüme olunan لوامع النور فی ظلمات ترجمة اطلس مينور

[1] Nuriosmaniye kütüphanesinde 3000 numarada bulunan Terceme-i Kanun-ı Dünya mütercimi yanlış olarak müellif olan Ahmed bin Ali ismiyle gösterilmiş ve terceme tarihi de 983 yazılmıştır. Burada iki terceme vardır.

* Müellif eserini Mirat-üz-zaman, Hayat-ül-hayevan, Mesalik ve Memalik, Âsar-ül-bilad, Tuhfetüd-dehr, Nüzhet-ül-kulûb ve sair eserlerden toplayarak vücude getirmiştir bir mukaddime iki bab üzerinedir *(Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan odası kitapları No. 1667 aynı yerde diğer nüshaları vardır)*.

Levâmi-u'n-nur fî zulmat-i tercüme-i Atlas-ı Minor beyaza çekmiştir. Bunun Kârip Çelebi'nin el yazısiyle olan bir nüshası Bağdadlı İsmail Paşa kitapları arasında bulunduğunu hem Osmanlı müellifleri ve hem de bizzat İsmail Paşa yazmaktadır[1]. Kâtip Çelebi *Cihannüma*'yı kaleme alırken hem bu tercemeden hem de şark ve garp kaynaklarından faydalanmak suretiyle Avrupalıların o zamanki ilmî metodlarını esas yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kısımları bizzat kendi tetkikidir.

1102 H. - 1691 M. de vefat etmiş olan *Dımışk* (Şam) lı Ebu Bekir bin Behram, Avcı Sultan Mehmed'in emriyle Joan Bleau'nun Atlas Major isimli coğrafyasını altı cilt olarak نصرة الاسلام والسرور فی تحریر اطلس ماجور = *Nusretü'l-islâm ve's-sürur fî tahrir-i Atlas-ı Macur* veya *Tercüme-i Coğrafyây-ı Kebir* adiyle türkçeye çevirmiştir;[2] Fazıl Ahmed Paşa mensuplarından olan Ebu Bekir Dımışkî bu tercümesini on senede bitirmiş daha sonra bunu iki cilt olarak hulâsa etmiştir. Bir nüshası Köprülü kütüphanesinde Fazıl Ahmed Paşa kitapları arasında 173, 174, 176 numaralardadır.

Ebu Bekir Dımışkî doğrudan doğruya garp metodunu kullanmak suretiyle Kâtib Çelebi'den sonra gelmişse de onun kadar müdekkik değildir. Bu coğrafya kitabının gerek metin ve gerek tercümesini Üçüncü Ahmed'in vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa Silâhdar Ağa vasıtasiyle pâdişah'a takdim etmiştir*.

[1] *Keşfü-z-zünun* (Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından) *İsmail* Paşa zeyli, c. 1, s. 415 ve *Osmanlı müellifleri, c. 3, s. 129.*

[2] Lâtince adı *(Atlas Major sen Cosmographia blaeuiana qua solum salem Coehum accuratissime des crileuntur)* olan bu eser 1662 senesinde *Amsterdam*'da basılmıştır. Bir nüshası Holanda elçisi Justin Cobier tarafından IV. Mehmed'e takdim edilmiş ve pâdişah da bunun türkçeye çevrilmesini emreylemiştir *(Osmanlı Türklerinde İlim*, Dr. Adnan Adıvar, s. 133-134) ve *Osmanlılarda Coğrafya* (Türkiyat Mecmuası, c. 2, s. 300).

* Sadr-ı âzam kulları tarafından Latin lisanından mütercem Nusrat-il-islam ves-sürur fitahrir-i atlas-ı mayor ismiyle müsemma rubu meskûn eşkâliyle musavver Türkçe kitap c. 9 *(Topkapı Sarayı harc-ı hassa ve Ceyb-i humayun defteri 2373 sene 1142 Şaban).*

BİR BUÇUK ASIRDAKİ TIBBÎ VE RİYAZÎ ESERLER

Tıbbî Eserler Onaltıncı asrın ikinci yarısından sonra tıbbî müessesselerin adedi artmış ve onaltıncı yüzyıl sonlarında *Üsküdar*'da Üçüncü Murad'ın validesi Nûrbânu Sultan Darü'ş-şifası ile [1] onyedinci yüzyıl başlarında Birinci Ahmed'in yaptırdığı Darü'ş-şifa devlet merkezindeki hastahanelere ilâve olunmuş isede maalesef eyaletlerde Selçukiler ve Beylikler zamanında yayılmış olan bir kısım hastahaneler kısmen harabe yüz tutmuş ve bazıları da medreseye çevrilmiştir.

Tarihimizin ikinci cildinde görüldüğü üzere bütün Türkiye'deki hastahanelerin ve resmî ve hususî müslim ve gayr-ı müslim tabiblerin eczacı ve cerrahların mercii ve âmiri Hassa hekim başısı olup resmî tabip ve cerrahların tayin ve azilleri ve hususî tabiplerin ve cerrahların ehliyetli olup olmadıklarının kontrolları, imtihanları ve işten menedilmeleri *hekimbaşı*'ya aitti [2].

Bu bir buçuk asırda evvelki asra nisbetle daha fazla tıbbî telifler, tercümeler görülmektedir. Tarihini yazdığımız bu devirde müverrih İdris Bitlisî'nin oğlu, âlim ve müverrihlerden Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi tıbtan (Zahire-i Harezm Şâhi'yi قانون العلاج و شفاء الامراض لكل المزاج = *Kanunü'l-ilâc ve şifaü'l-emraz li-külli'l-mizac*) ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir. Yine onaltıncı asır son-

[1] Nûrbânu Sultan'ın *Üsküdar*'da cami, medrese, imaret, hastahane, mekteb, darülhadis ve darülkurası 991 H.-1523 M. de yaptırılmıştır.

[2] Meselâ 1077 H. - 1666 M. de hekimbaşının arziyle Fatih Darüşşifası Hekimbaşı Ahmed Efendi'nin yerine Sultan Ahmed Darüşşifası başhekimi diğer Ahmed Efendi ve onun yerine Fatih Darüşşifası ikinci tabibi Salih Efendi onun yerine Galatasaray başhekimi Mustafa Efendi, onun da yerine İbrahim Paşa sarayı tabibi diğer Mustafa Efendi ve bunun yerine de Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifası başhekimi diğer Mustafa Efendi ve en son Hafsa Sultan hastahanesine hariçten Mehmed adında bir tabib tayin edilmiştir. Müslim ve gayri müslim tabib ve cerrahların hekimbaşı marifetiyle ehliyetleri olup olmadığına dair mühimme defterlerinde bir hayli malûmat ve hüküm vardır.

larında Ankara'lı Derviş Nidâî ismindeki tabib şehzâdeliğinde İkinci Selim'e intisab ederek onun hükümdarlığında hekimbaşılığa getirilmişti. Nidâî'nin 974 H.-1566 M. de telif etmiş olduğu منافع الناس = *Menafiü'n-nas* isimli altmış bab üzerine tertip edilmiş biri nesir olarak mufassal ve diğeri manzum olarak muhtasar iki eseri vardır; bundan başka bu zatın *Tababet-i beşeriyye* ve *Baytariyye* ve manzum *Baytarname* eserleriyle yine türkçe olarak taun ve vebanın ilâçlarına dair ربيع السلامه = *Rebiü's-selâme* isminde bir eseri daha olduğunu Osmanlı müellifleri kaydeder[1].

1029 H.-1629 M. vefat etmiş olan Beyzâde Mehmed bin İbrahim'in on kısım üzerine tertib edilmiş olan arapça روضة الاصحا و دوحة الالبا = *Ravzatü'l esha ve Devhatü'l-elba* isimli bir hıfzıssıhha kitabı [2] ve مصنف *Musannif* isimli bir de büyük tıbbî eseri vardır. لغت مشكلات اجزا = *Lûgat-i müşkilât-ı ecza* ismiyle eczaların türkçe, arapça, farsça, yunanca ve berberice adlarını toplayan Larendeli (Karaman) Siyahizâde Derviş bu eserini 1025 H.-1616 M. de yazmıştır. Bunun manzum olarak مجمع الطب = *mecmau't-tıb* adında bir eseri daha vardır[3].

Daha evvel *Mısır*'da Klavun hastahanesinde başhekim olup sonradan *İstanbul*'a gelerek hekimbaşı olan Emîr Çelebi *(Seyyid Mehmed)* tarafından Kapdan-ı derya Topal Receb Paşa namına 1034 H.- 1624 M. de انموذج الطب = *Enmuzecü't-tıb* isimli ve izahlı mühim bir tıbbî eser telif edilmiştir. Enmûzec-i tıbb'ın [4] sonunda teşrihin lüzum ve ehemmiyetinden bahsedi-

[1] *Osmanlı müelifleri, c. 3. s. 239, Menâfiu'n-nas*'ın birer nüshası Nuruosmaniye kitapları arasında 3556 Esad Efendi kütüphanesinde 2494 ve Veliyeddin Efendide 2551 numaralarda kayıtlıdır. *Menafiu'n-nas* hakkında Dr.A.Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kıymetli tetkiklerine de (*s. 94*) bakın.

[2] روضة الاصحا ودوحة الالبا = *Ravzatü'l esha*'nın birer nüshası Ayasofya kütüphanesi 3634 ve Fazıl Ahmed Paşa kitapları 190 numaralarda olup diğer bazı kütüphanelerde de nüshaları vardır.

[3] *Şehid Ali Paşa kitapları* arasında 2039 numarada bulunan bu eserin diğer bir adı da ترجمهٔ ملا سیاهی منتخب اختیارات شفا در بیان علم طب = *Terceme-i Molla Siyahî Müntehabât-ı ihtiyarat-ı şifâ* der *beyân-ı ilm-i tıb*dır *(Osmanlı Türklerinde ilim s. 106)*

[4] انموذج الطب = *Enmuzacü't-tıb* onsekizinci asır ortalarında yetişen tabiplerden Amid (Diyarbakır) li Seyyid Rızaî Mehmed Efendi tarafından كتاب مختصر فى الطب = *Kitab-ı muhtasar fi't-tıb* ismiyle hulâsa olarak kaleme alınmıştır.

lerek tabiplere bunu öğrenmeleri tavsiye edilmektedir [1]. Unkapanında tıbbî ilâç satan bir dükkânı da olan bu Emir Çelebi'nin غرائب الحكم = *Garâibü'l-hikem* ve نتيجة الطب = *Neticetü't-tıb* adında iki eseri daha görüldü. Pâdişahın gözdesi Silâhdar Mustafa Paşa'nın kendisine hasım olmasından müteessir olarak 1048 H.- 1637 M. de Bağdad seferinde pâdişah tarafından fazla miktarda yutturulan afyonun üzerine soğuk su içmek suretiyle intihar eden bu değerli tabibin talebelerinden Seyyid Mehmed Ali'nin نسخة الطب = *Nüshatü't-tıb* adında ilâç adlarını havi meşruhatlı bir eseri vardır.

1037 H.-1627 M.de hekimbaşı Zeynelâbidin bin Halil tarafından onyedi bölüm üzerine kaleme alınarak Dördüncü Murad'a takdim edilen yemek, içmek, giymek hıfzıssıhhasından bahseden شفاء الفؤاد لحضرة سلطان مراد = *Şifaü'l-fuad Li-hazret-i Sultan Murad* isimli tıb kitabı [2] ve yine Dördüncü Murad zamanı tabiblerinden Şirvanlı Şemseddin'in müteaddit resimleri havi تشريح الابدان وترجمان قالة فيلسوفان = *Teşrihü'l-ebdan ve terceman-ı kıbâle-i Filesofan* ismini vererek 1041 H.- 1631 M. de Topal Receb Paşa sadâretinde pâdişaha takdim eylediği teşrih kitabı [3] ve 1059 H.- 1649 M. de vefat eden ve bir kaç defa hekimbaşı olan Sakızlı İsa bin Ali'nin نظام الادويه = *Nizamü'l-edeviye*, مفردات *Müfredat* ve دواء الامراض = *Devaü'l-emraz* isimli eserleri vardır. Bunlardan *Devaü'l-emraz* 362 bölüm üzerine müretteb olup birer nüshası Hamidiye kütüphanesinde 1023 ve Ayasofya'da 3615 numaralarda bulunduğu gibi *Nizamü'l-edeviye* de Nuruosmaniye ve Hamidiye kütüphanelerinde bulunup devaların türkçe, arapça ve farsça olarak alfabetik tertibini havidir; göz hastalıklarına dair arapça تذكرة الكحالين = *Tezkeretü'l-kehhâlîn* de bu İsa bin Ali'nin'dir [4].

[1] *Osmanlı Türklerinde İlim, s. 108* ve *Osmanlı müellifleri, c. 3, s. 204.* Enmûzec'in birer nüshası Esad Efendi 2457, Nuruosmaniye 3462 ve Köprülü 958 numaralarda olup Esad Efendi nüshası çok güzeldir.

[2] Zeynelâbidin Efendi'nin bu eseri çay ve biber risaleleriyle beraber *Kahire*'de basılmıştır.

[3] Bu eserin birer nüshası Süleymaniye kütüphanesi Vehbi Efendi kitapları arasında 1674, Üniversite türkçe yazmalarında 2662 ve Hüsrev Paşa kütüphanesinde 464 numaralarda bulunmaktadır.

[4] Osmanlı müelliflerinde Tezkiretü'l-kehhalîn İsa bin Ali'nin gösteri-

1037 H.-1626 M.de یادکار ابن شریف = *Yâdigâr-ı ibni şerif* ismiyle Şerif oğlu (İbn Şerif) tarafından bir çok babaları havi beş fasıl üzerine kaleme alınmış olan [1] tıbbî eser ve Kavalalı Abdülhalim bin Abdullah'ın1066 H.-1655 M.de yazdığı اختصار تقویم الابدان = *İhtisâru takvimi'l-ebdan* adındaki telifi ve Cerrah Mehmed bin Murad'ın 1081 H.- 1670 M. de kaleme aldığı شفاءالناس و دفع الامراض = *Şifaü'n-nas ve Defü'l-emraz* ismindeki eseri ve 1102 H.-1691 M. de Mehmed bin Ali tarafından yazılan ترجمهٔ جدیده فی خواص المفرده = *Terceme-i Cedide fî Havassi'l-müfrede* - ki sonradan basılmıştır - onaltıncı yüzyıl sonuyla onyedinci yüzyılın ilk yarısındaki bir kısım tıbbî eserlerdendir.

Yine onyedinci asra âid olup 1067 H.- 1656 M. da vefat eden Tabib Talatî Çelebi, Yusufî mahlaslı birinin farsça manzum فوائد الاخبار = *Fevaidü'l-ahbâr* isimli tıbbî eserini مغز الطب = *Magzü't-tıb* ismiyle ve bir takım ilâveler ile türkçeye çevirmiştir.

İbn-i Sellum namiyle maruf olup Dördüncü Mehmed zamanında Hekimbaşı olan Haleb'li Salih bin Nasrullah Efendi'nin (vefatı 1081 H.-1670 M.) İspenciyari'den ve devaların mürekkebatından bahseden اقرابادین = *akrabâdin* [2] isimli eseriyle 1067 H. - 1655 M. de bir mukaddime, dört bahsi ve bir hatimeyi havi arapça غایة البیان فی تدبیر بدن الانسان = *Gayetü'l-beyan fî tedbiri beden i'l-insan* ve غایة الاتقان = *gayetü'l-itkan* ve غایه فی الطب = *Gaye fi't-tıb* isimlerinde kıymetli üç tıbbî eseri daha vardır. Hem *Gayetü'l-itkan* ve hem tercümesi olan *Nüzhetü'l-ebdan*'ın birer nüshası Hamidiye kitapları arasında 1030 ve 1035 ve Ayasofya kitapları arasında 3671 ve 3681 numaralarda vardır. [3] Merhum Bağdad'lı İsmail Paşa *Esâmi-i müellifîn* (اسماء المؤلفین و آثار المصنفین) isimli eserinde (C. I, s. 423) Salih bin Nasrullah ibn-i Sellumü'l-Halebî'nin برء الساعه = *Birü's-sâa* adlı bir eseri daha oldu-

liyor; Kâtip Çelebi ise bu eserin göz hekimlerinden Ali bin İsa'nın olup üç makale üzerine tertib edildiğini beyan ediyor *(Keşf'üz-zünun son tab'ı, s. 290)*. Baba ile oğlunun adları karıştırılmıştır.

[1] "Bu zaif, nahif, el'arîf bi-ibn-i şerif... unfvân-ı şebabdan avân-ı şeyhûhate irince ilm-i tıbba meşgul oldum. Ol cevahirden cem-ü tertib idüp bir risale yazdım ve adını yadigâr-ı ibn-i şerif koydum..." *Başbakanlık arşivi Maliyeden gelen eserler A. No. 101.*

[2] *Akrabadin* kelimesi yunanca olup devaların terkiplerinden bahseder.

ğını beyan ediyor. Türkçe olarak *Gayetü'l-beyan*'ı **Dördüncü Mehmed**'e takdim ederek kendisine samur kürk giydirilmiştir *(Raşid, c. 1, s. 96)* [1].

Edirne ve *İstanbul*'da yetiştikten sonra seyahatle *Hindistan*'a kadar giderek orada on sene kalıp Hindistan Türk Hükümdarı Şah Cihan'ın hususî tabipliğinde bulunmuş olan Edirneli **Mehmed bin Ahmed bin İbrahim** Türkiye'ye döndükten sonra قاموس الاطبا و ناموس الالبا = *Kamusü'l-Etıbba ve Namusü'l-elibba* ismiyle bir eser kaleme almıştır. Tabib Mehmed'in bu eserinden başka ترجمهٔ معالجات لابن بيطر = *tercüme-i mualecat li-ibn-i Baytar* adiyle **İbn-i Baytar**'ın [2] ve بر الساعه = *Bür'ü's-saa* ismiyle **Ebi Bekir-i Razî**'nin [3] tıbbî eserlerini türkçeye çevirmiştir; Vefatı 1088 (1677 M.) den sonradır.

Meşhur âlim ve müverrih **Hezarfen Hüseyin Efendi**'nin (vefatı 1003 H. - 1594 M.) تحفة الاريب النافعه = *Tuhfetü'l-Eribü'n*

[1] Gayetü'l-itkan, iç ve dış hastalıkları ile nebatî ve madenî zehirlerden bahseylemektedir. *Gayetü'l-beyan* ise bir mukaddime, dört makale, müteaddit fasıllarla bir hatime üzerine tertip olunmuştur; her iki eserin mündericatı ve kıymetleri hakkında **Dr. Adnan Adıvar**'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kıymetli eserinde *(s. 109)* derli toplu malûmat vardır. Gayetü'l-itkan fî tedbir-i bedeni'l-insan mukaddimesinde bunun tercemesi dolayısiyle şöyle deniliyor : *Gayetü'l-itkanı* Reis-i ettibba **Salih Efendi** kaleme almış; beyaza çekilmeden vefat etmiş; oğlu kazasker **Yahya Efendi**, babasının bu eserini Fatih darüşşifası başhekimi **Ahmed Ebü'l-esad Efendi**'ye vererek beyaza çekdirmiş ve esere غاية الاتقان فى تدبير بدن الانسان = *Gayetü'l-itkan fî tedbir-i bedeni'l-insan* adı verilmiş. Sonra **Yahya Efendi**'nin oğlu kazasker **Feyzullah Efendi** bu arabca eseri tabib **Mustafa Ebü'l-feyz Efendi**'ye verip türkçeye çevirtip= نزهة الابدان فى ترجمة غاية البيان *Nüzhetü'l-ebdan fî tercemet-i gayeti'l-beyan* adını koymuş bu terceme 11 Zilkade 1156 (27 Aralık 1743) de tamamlanmıştır. Eser dört kısım olup her kısmı cüz ve babalara ayrılmıştır. Bu kıymetli eserin güzel nesih yazı ile kaleme alınmış bir nüshası Başvekâlet arşivinde maliyeden devredilen kitablar arasında A kısmında *32* numaradadır bazı kütübhanelerde de vardır.

[2] **İbn-i Baytar** aslen Endülüs'de yetişen islâm âlimlerinden olup *Malaka*'da doğmuştur. Nebatat (biyoloji) ilminde asrının bir tanesi idi. Eyyubîlerden **Melik Kâmil** zamanında *Mısır*'a gelmiş, büyük hürmet görmüş ve bir haylı değerli eserler telif ederek 646 H.-1248 M. de *Şam*'da vefat etmiştir.

[3] *Ebi Bekir Razi Mehmed bin Zekeriyya* 240 H.-854 M.de *Rey*'de doğmuştur. Zamanının en yüksek tabibi ve filozofu idi. Eserleri lâtinceye tercüme edilmiştir. *Irak*, *Şam*, *Mısır* ve *Endülüs*'te dolaşmıştır. Tıb, kimya, Riyaziye ve heyette mütehassıs idi. Vefatı 311 H.-923 M. veya dokuz sene sonradır.

nâfia isminde tıbba aid bir telifi ve لسان الاطبا فی اللغة الادویه و فهرس الاروام = *Lisanü'l-etibba fi'l-lûgati'l-edviye ve fihrisi'l-ervam* adında da bir tıb lûgati vardır. Alfabetik olan bu lûgatin ilk kısmı arapçadan türkçeye ve ikinci kısmı türkçeden arapçaya olan tıbbî lûgatleri havi olup eserde mütenevvi hastalıklar ve bunların tedavilerini havi kısımlar da vardır[1].

Avcı Sultan Mehmed'in emriyle hekimbaşı Hayatî zâde Mustafa Feyzi Efendi'nin türkçe رسائل المشفیه فی امراض المشکله = *Resâilü'l-müşfiye fi-emrazi'l-müşkile* ismiyle beş risale üzerine tertip ettiği eser bu asırdaki tabbî eserlerin değerlilerindendir. Osmanlı tabipleri bu esere خمسهٔ حیاتی = *Hamse-i Hayatî* demişlerdir ki Veliyeddin efendi kitapları fihristinde رسائل ملل الخمسه المسمی برسائل المشفیه لامراض المشکله ismiyle kaydedilmiştir[2]. Ben Esat Efendi kitapları arasındaki 2479 numaralı nüshayı tetkik ettim. Mustafa Feyzi Efendi 1103H.-1691M.de vefat etmiştir. Kendisi mühtedi olup garp lisanlarından bazılarına vukufu sebebiyle Avrupalı tabiplerin eserlerinden de istifade eylemiştir.

İstanbul'da Süleymaniye Darü'ş-şifası (hastahanesi) tabiblerinden Kütahyalı Abdullah Ahmed bin Beşir'in (vefatı 1109 H. - 1698 M.) جامع فی علم البیطره = *Camî fî ilmi'l-baytara* ismindeki bir eseri de bu onyedinci asrın sonlarına aittir.

1102 H. - 1691 M de Mehmed bin Ali tarafından yazılıp daha sonra bastırılmış olan ترجمهٔ جدیده فی خواص المفرده = *Terceme-i Cedide fî havassi'l-müfrede* adlı eser de bu onyedinci asrın sonlarında yazılmıştır.

[1] *Osmanlı müellifleri, c. 3, s. 236 ve 246. Terceme-i Mualecat-ı İbn-i Baytar*'ın bir nüshası Hamidiye kütüphanesinde 1016 numaradadır. Bk. *Osmanlı Türklerinde İlim, s. 138.*

[2] Bu tıbbî eserin mündericatı hakkında *(Osmanlı Türklerinde İlim, s. 111)* adındaki mehazımıza bakın. IV. Mehmed'in emriyle telif etmiştir. Mustafa Feyzi Efendi'nin oğlu Müderris Ahmed Efendi babasından iki sene sonra 1105 H.-1693 M. de vefat etmiştir. Onun oğullarından Mustafa Feyzi Efendi hekimbaşı olmuş ve biraderi Mehmed Emin Efendi de hem hekimbaşılıkta sonra da şeyhulislâmlıkta bulunmuştur. Osmanlı müellifleri'nde Birinci Mustafa Feyzi Efendi ile ikincisi yani torunu karıştırılmıştır.

Evliya Çelebi'nin kaydına göre onyedinci asır ortalarında İstanbul'da yedi yüz tabib dükkânı ile bin tabib varmış [1]. Evliya Çelebi'nin bu miktarları, pek mübalağalı olarak zikretmiştir; çünkü aynı asır sonlarında Nefs-i *İstanbul* ile *Üsküdar*, *Galata*, *Tophane* ve *Kasımpaşa*'da imtihanları yapılıp ehliyetnâme alan beş serbest tabib ile yirmi bir tabib dükkânı ve yine imtihanları yapılmış olan yirmi sekiz cerrah ile yirmi yedi cerrah dükkânı bulunduğunu resmî vesikadan anlamaktayız [2]. Ehliyet imtihanları yapılmamış olan tabib ve cerrahların ve dükkânlarında bulunduklarını nazarı dikkate alarak bu miktarı üç, dört misli arttırırsak bile Evliya Çelebi'nin kaydına yaklaşmak mümkün değildir.

[1] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 531.*

[2] Mühimme defteri 111, s. 4, sene 1110 Zilhicce ve 1699 Haziran bu tabiblerden dördü müslüman diğerleri rum ve yahudi olup içlerinde frenk de vardır. Kezâ cerrahların da üçü müslüman ve ötekileri hıristiyan ve yahudidir.

RİYAZİYEYE DAİR ESERLER

Onaltıncı asrın ikinci yarısiyle onyedinci asırda Riyaziyeye dair yazılmış eserler pek az olup bunlardan görülenlerin çoğu da heyet (astronomi) ile alâkası olanlardır; bilhassa onyedinci asırda, Kanunî Sultan Süleyman'ın açmış olduğu Riyaziye Fakültesi verimsiz bir hale gelmiş olduğundan buradan yetişmiş riyaziyeci (Matamatisiyen) görülmediği gibi hariçten de mühim eser yazmış bir âlime de rastlanmamaktadır. Bununla beraber bu kısmı boş bırakmamak için yazılmış bazı eserlerden bahsedeceğiz.

Bu bir buçuk asırda Garsüddin Ahmed'in hisaba dair olan arapça kitabını, talebelerinden Derviş Mehmed bin Lütfi bir mukaddime, iki bab ve bir hatime üzerine türkçeye çevirerek تذكرة الكتاب فى علم الحساب = *Tezkiretü'l-küttab fî ilmi'l-hisab* adını verip vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim etmiştir [1]. Bundan başka Selânikli Ali bin Veli'nin تحفة الاعداد فى الحساب = *Tuhfetü'l-âdad fi'l-hisab* adiyle Mekke'de yazdığı dört bölüm ve bir hatimeyi havi bir hisab kitabını görmekteyiz; bu eser Üçüncü Murad zamanında telif edilmiştir. Yine bu cümleden olarak teberdar (baltacı) Hızır Halife isminde bir zatın iki kısım üzerine جزيرة ارقام = *Cezire-i erkam* isimli tertib ettiği bir hisab kitabı da onaltıncı asır sonlarına aittir [2].

Şam naibi iken 1066 H.-1655 M. de vefat eden Diyarbakırlı Molla Mehmed Çelebi de riyaziye üzerine çalışmış olup Dördüncü Murad'ın emriyle tefsir, hadîs, beyan, meâni, mantık, kelâm, hendese ve heyet'den bahseden اسئله = *Es'ile* adiyle bir eser telif etmiş ve buna kendisi red ve kabul yollu cevablar vermiştir. Molla Mehmed Çelebi'nin bu eseri ulema tarafından şerhedilmiştir.

[1] *Keşfü'z-zünun c. 1, s. 390 (Maarif Matbaası, sene 194).*

[2] Cezire-i Erkam'ın tertibi şöyledir: 1- Kara cümle (cemi—toplama) 2 - Tefrik (tarh) 3 - darb 4 - tensif 5 - tazîf 6 - taksim 7 - taksim-i guremâ 8 - zekât 9 - gümrük 10 - altını kuruşa tahvil 11 - kuruşu altına tahvil 12 - siyakat-i arabî ve erkam-ı hindi beyanı.

Kâtib Çelebi talebelerinden Mustafa bin Yusuf'un معدن الاسرار فی علم الحساب = Mâdenü'l-esrar fî ilmi'l-hisab isimli bir eseri ve 1099 H.-1687 M.de vefat eden Tekirdağlı Kâtibzâde Mustafa bin Mehmed'in رسالة الاسطرلاب = *Risaletü'l-usturlab* ve روضة الاحباب فی شرح خلاصة الحساب = *Ravzatü'l-ehbab fî şerh-i hulâsati'l-hisab* ve هدية العامل فيما يتعلق بالربع الكامل = *Hediyyetü'l-âmil fîma yeteallaku bi'r-rub' i'lkâmil* ismiyle riyaziye ve heyete dair eserleri olduğu görülmektedir.

Hendeseye (jeometre) dair bu bir buçuk asırda müstakil bir eser görülmemektedir; halbuki onaltıncı asrın ilk yarısında riyaziye, astronomi ve hendeseye dair yazılmış olan eserler oldukça bir yekûn tutmakta idi.

Onaltıncı asır sonlarına doğru *Mısır*'da tahsil görüp yetişen ve bir Türk ailesine mensub olduğu tahmin edilen Takiyyüddin Mehmed adında[1] bir âlim *İstanbul*'a gelerek meşhur Hoca Sadeddin Efendi'nin himayesini görmüş ve o tarihe kadar mûteber olan Uluğ Bey ziycinin tashihinden bahis ile Sadeddin Efendi vasıtasiyle hükûmete bir lâyiha verip yeniden rasat yapılmasını teklif eylemiştir[2].

Takiyyüddin'in bu teklifi hükûmetce kabul edilerek *Tophane*'nin üstündeki tepede bir rasat kuyusu ile lüzumu olan diğer

[1] Takiyyuddin'in adı *Mehmed bin Ahmed bin Maruf Emîr Nasîrüddin Mengüberti bin Emîr Hartekin Esedüddin* olduğunu وماله ريحانة الروح فی رسم ساعة اعلاء ستوفی السطوح adlı kitabında görülmektedir. *(Osmanlı Türklerinde İlim, s. 82. not)* Takiyyüddin'in Rasathanesi hakkında aynı mehazda müşahitlerin kayıdları da görülüyor *(s. 85, ilâ 87)*.

[2] Takiyyüddin Mehmed 927 H.-1521 de *Mısır*'da doğmuştur. Medrese tahsili görmüş sonra *İstanbul*'a gelerek müneccimlik etmiş ve 979 H.-1571 M. de Müneccimbaşı Mustafa Çelebi'nin vefatı üzerine müneccimbaşı olmuştur. Matematik ve astronomide ihtisası vardı. Astronomi ile meşgul olanların yeni bir rasathâneye ihtiyaçları sebebiyle keyfiyetin pâdişaha arzedilmesi üzerine Tophanenin üst tarafındaki tepede Takiyyüddin'in nezareti altında bir rasathane binasına müsaade olunarak 987 H.-1579 M. de bir rasasathane ile diğer lüzumlu binalar yapılmıştır; fakat şeyhulislâm Kadızâde, rasadın şeametinden bahis ile fikrini pâdişaha bildirmesi üzerine 987 Zilhicce ve 1580 Şubat'ta rasathane ile diğer binalar yaktırılmıştır. Takiyyüddin 993 H.-1585 M. de vefat etmiştir *(Atâyî, Şakayik zeyli, s. 286 ve 375)* ve *Mühimme defteri, numara 40, s. 60*. Takiyyüddin Mehmed'in آلات رصديه لزيج شهنشاهيه Âlat-ı rasadiyye Li zeyl-i Şehinşahiyye) adlı bir eseri üniversite kütüphanesinde 1993 numaradadır. دستور الترجيح لقواعد التسطيح Düstur-üt tercih Li kavaidid tastih isimli eser de Takiyyüddin'in olup 993 H.de hâmisi Hoca Sadettin Efendi'ye takdim etmiştir (Keşfizzunun c 1 s 753).

binların yapılmasına müsaaade olunmuştur. Bunun üzerine Takiyyüddin, topcubaşı marifetiyle istediği şeyleri yapmağa muvaffak oldu ise de o sırada şeyhulislâm bulunan Kadızâde Şemseddin Ahmed'in, bu tesisleri dine aykırı görerek keyfiyeti Üçüncü Murad'a arzetmesi üzerine Kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya verilen emirle 987 Zilhicce 1580 Şubat'ta rasat kuyusu ile kulesi ve diğer binalar yıktırılmıştır [1]. Takiyyüddin Mehmed'in rasadata dair olan arapça bir eseri Nuruosmaniye kütüphanesinde 2930 numaradadır [2].

Onyedinci asırda Garp ilim âlemi

Onaltıncı asır sonlariyle onyedinci asırda Osmanlılarda müsbet ilimlere dair olan eserler, parmakla gösterilecek kadar az olduğu halde buna mukabil Garp âleminde eski skolastik eserlerin ve eski zihniyetin yerine fikir ve ilim âleminde yeni görüşler ve inkılâplar yapılarak bilhassa onyedinci yüzyıldan itibaren yeni ilmî metod ve keşifleriyle kıymetli eserler vücuda gelmeğe başlamıştı.

Bu asırda tıbta yeni ilerlemeler olduğu gibi dünyayı merkez yapan Batlamyos kaidesinin yerine Prusyalı Kopernik'in (vefatı 1543 M.) usûlü kaim olmuş ve bunu yetmiş seksen sene sonra meşhur heyet-şinas Kepler (vefatı 1630 M.)kabul ve tatbik ettiği gibi yeni keşifler de bu usûlün doğruluğunu teyid etmiştir.

Yine bu asırda fizik âlimlerinden meşhur Galile'nin (vefatı 1642M.) koymuş olduğu fizik ve tabiî ilimler kanunları müsbet ilimler âlemine yeni ve geniş ufuklar açmıştır. Bundan sonra büyük âlim Nevton (1642-1727) cazibe-i arziye kanununu keşfettiği gibi Fransa'da meşhur filozof Dekart (vefatı 1650M.) ve İngiltere'de Bakon bu onyedinci yüzyıla haklı olarak büyük asır adını verdirmişlerdir.

[1] Evliya Çelebi, bu rasat işini yanlış olarak Ali Kuşcu'ya atfetmiş ve buradaki rasat kuyusunun derinliğinin beş kulaç olduğunu ve o mevkie müneccim kuyusu mesiresi denildiğini ulema'nın, bu rasat hangi diyarda yapılırsa ol şehre veba müstevli olacağını pâdişaha arzederek rasat işine mâni olduklarını yazmaktadır *(c. I, s. 443)* rasat kuyusunu Dördüncü Murad doldurtmuştur.

[2] Takiyyüddin'in eserleri hakkında kısa bilgi edinmek için *(Osmanlı Türklerinde İlim)* adlı esere bk. *s. 83 ilâ 85.*

İşte onyedinci asırda Avrupa ilim âleminde böylece fikrî inkişaflar ve yeni yeni keşifler olurken bizde müsbet ilimlerde yeni fikrî hareketler şöyle dursun eski şark metoduyla olan ilimler, onaltıncı asırdaki kuvvetini bile muhafaza edememiş ve garp ilmi şöyle böyle yarım yamalak onsekizinci asrın ikinci yarısında dirhem dirhem alınmağa başlanmıştır.

ŞİİR VE EDEBİYAT CEREYANLARI

Onaltıncı asrın ikinci yarısında

Tarihimizin ikinci cildinde görüldüğü üzere onaltıncı yüzyıl ortalarında kendisine has bir eda ve şiirlerindeki musiki ahengi ile gazel ve kasidelerinin taklidi mümkün olmayan Baki (vefatı 1008 H.-1599 M.) bu asrın ikinci yarısında da hayatta idi; yine aynı tarihte Edirneli Emrî (vefatı 983 H.-1575 M.) ve Edirneli Kadı Abdurrahman Ubeydî (vefatı 981 H.-1573 M.) Hüdayî Müezzin (991 H.-1583 M.) [1] ve değerli âlim Nev'î Yahya Efendi'yi (vefatı 1007 H.-1594 M.) [2] gazelde üstad olarak görmekteyiz.

Yine bu yarım asırda mesnevî tarzında kalem oynatan şairlerin başında گل وبلبل = *Gül ü Bülbül* nâzımı Kara Fazlı gelmektedir. Balıkesirli Zatî'nin yetiştirmelerinden olan Kara Fazlı, Sultan Süleyman'ın şehzadelerine divan kâtipliği yapmış ve İkinci Selim *Kütahya* sancak beyi bulunduğu sırada 970 H.-1562 M. de onun yanında vefat etmiştir. Bunun *Gül ü Bülbül*'den başka *Husrev ve Şirin* tarzında همای همایون = *Hümây-ı Hümâyun* isimli bir eseri daha vardır. 2396 beyitli olan *Gül ü Bülbül* manzumesi Kara Fazlı'nın şöhretine sebeb olmuş ve müverrih Hammer tarafından almancaya tercüme edilmiştir.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Kanuni'nin maktul oğlu Şehzade Mustafa hakkındaki mersiyesiyle şöhret bulan Taşlıcalı Yahya Bey'in (vefatı 990 H.-1582 M.) mesnevi tar-

[1] Hüdayî Müezzin diye meşhur ve musikide de üstad olan Mustafa Çelebi'nin :

Misal-i Kâbe eyânûr-ı dide-i Uşşak
Gören cemalini müştak görmeyen müştak

beyti meşhurdur.

[2] Meşhur âlimler ve mütefekkirler kısmında terceme-i hali yazılan Nev'î Efendi'nin :

âdet budur âharde gelir bezme ekâbir

mısraı zamanımıza kadar gelen darb-ı mesellerdendir.

zından شاه وگدا = *Şah ü Geda*, كنجينهٔ راز = Gencîne-i raz كلشن انوار = Gülşen-i envar, Yusuf ve Zeliha'sı güzel eserlerinden olduğu gibi *Gül-i sadberk der mucizat Sultan-ı Enbiya* ismindeki mesnevisi de yüksek değeri haizdir.

Eski vadide zengin şiir söyleyen Edirneli Valehî (vefatı 994 H.-1586 M.) ile tanınmış şairlerden Alaşehirli Makalî (vefatı 992 H.-1584 M.) [1] ve müdekkik bir âlim ve güzel bir şair olan Neylî Mehmed Efendi (vefatı 997 H.-1589 M.) ve İkinci Selim'in hocası Şemsî Çelebi'nin zevcesi, *Hurşid ve Cemşid* ismindeki üç bin beyitli mesnevinin nâzımı Hubba Ayşe Hanım (vefatı 1589) bu on altıncı yüzyılın ikinci yarısında gelen belli başlı şairlerdendir. Ayşe Hanım, arapça şiir de söylerdi [2].

[1] Makali'nin : *Makali taan-ı âdâdan ne gam erbâb-ı irfana*
Atarlar taşı elbette dıraht-ı meyvedar üzre.

beyti darb-ı mesel olarak hâlâ söylendiği gibi bir gazelinden aldığım şu beyitler de güzeldir :

Ne cânib kim kadem bastın yüzüm ol yerde ferş olsun
Ne yer kim sâye saldın hâk olam ol rehgüzar üzre
Ben öldükte niğârım gel güzer kıl kabrim üstünden
Görenler dîyeler nûr indi gördük bir mezâr üzre

[2] Râstır reftârımız mânend-i meyl-i tûtıyâ
Biz hezaran dide-i mahmure girmiş çıkmışız.

Beyti *Hubba Ayşe Hanım*'ındır. Üçüncü Murad'ın

اقسمت الی الرب هوالحی جلیل
فرد احد قادر الله جمیل

Arapça matlalı ve bundan sonraki beyitlerin bir mısraı türkçe ve bir mısraı arabça olan gazeline Hubba Hanım'ın naziresi :

فوضت الی الله هو الرب جلیل
حی صمد دام له الفضل جمیل

Yok varlığın isbatı için gayre tekellüf
الجنس الی الجنس کما قیل یمیل
Adl eylesün ol şeh ki bula hakka takarrüb
الشرع شریف والی الله سبیل
Aksa nola dil arızın âbın görüp ey can
العقل له یشهد والنقل دلیل
Bû nazm-ı şehe nîce nazire diye Hubba
فی الحزن مضی العمر هی الان علیل

مشاهیر النسا *Meşahirü'n-nisa*'da Zihni Efendi merhum bu nazirenin dördüncü beytinin bir divan değer kuvvette olduğunu beyan etmiştir *(c. 2, s. 16)*.

Bunlardan başka yine aynı yüzyılın sonlarına doğru yaşayan şairlerden olup 993 H.-1585 M.de Hama kadısı iken vefat eden Azerî İbrahim Çelebi'nin, meşhur Genceli Nizameddin'in مخزن الاسرار = *Mahzenü'l-esrar*'ı tarzında kaleme aldığı on iki bin beyitli *Nakş-ı hayal* adındaki mesnevisi zikre şâyandır.

Bu yarım asırda nesir olarak kaleme alınan bazı eserler pek münşiyâne olup bunlarda hemen tamamen İran tesiri ve onbeşinci asrın ortalarındanberi devam edip gelen mübalağalı ve ağdalı eserler taklid edilmiştir.

Bu cümleden olarak nişancı Feridun Ahmed Bey'in münşeatındaki nâme ve mektuplar, Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı alaî*'si, *hümayunnâme tercümesi*, *Şakayik tercümesi* (Mecdi'nin) Celâlzâde Koca Nişancı Mustafa Çelebi'nin Tabakatü'l Memalik ve Hoca Sadeddin ile Âli'nin tarihleri bu kabildendir.

Bu âlimler, hem eser yazmak ve hem kalemlerinin kudret ve kuvvetini göstermek istemişlerdir. Bununla beraber bu devirde sade ve tatlı üslûp ile yazılmış olan eserler de az değildir; bilhassa dinî, ahlâki, edebî ve tarihî eserlerden bir haylısı bu sâde üslûp ile kaleme alınmış oldukları gibi devletin resmî dili de sade olarak yazılmakta bulunmuştu.

Onyedinci yüzyıldaki edebî cereyan

Bu asırda Osmanlı devleti idarî ve siyasî bakımlardan eski parlak devrinden yavaş yavaş uzaklaşmağa başlamakla beraber Türk lisanı ve kültürü Rumeli, Bosna, Kırım ve Macaristan'da iyice temel atmış ve yerleşmiş bulunuyordu; artık buralarda Osmanlı yazısı kabul edilerek Türkçe-sırbca, Türkçe-boşnakca, Türkçe-macarca lûgat kitapları yazılmış ve birçok Osmanlıca kelimeler burada konuşulan dillere girmiştir ki bu gün de bunun bakayasına rastlanmaktadır.

Bu asırda edebî cereyan kuvvetini muhafaza etmiş, İran taklidciliği eskisine nisbetle daha az müessir olmuş, Türk şairleri bu taklitcilikle beraber millete has bir çığır açmağa başlamışlardır.

Bu asır başlarında mevlevî şairlerden Bağdadlı Ruhî Osman (vefatı 1014 H.-1905 M.) :

Sanman bizi kim şîre-i engür ile mestüz
Biz ehl-i harabâttanuz mest-i elestüz

terkib-i bendi ile şöhret bulmuş ve buna birçok şairler tarafından nazireler yapılmıştır. Ruhî'nin bu terkib-i bendinden başka :

Sanma ey hoca ki senden zer ve sîm isterler
Yevme lâyenfeu'da kalb-i selîm isterler.

matlaiyle başlayan gazeli de meşhurdur.

Mevlevi şeyhi Sabuhî Ahmed Dede'nin (vefatı 1057 H.-1647 M.) yetiştirmelerinden olup İran şairi Örfî'yi taklid etmiş olan ve :

Benim ol nef'i-i rûşen-dil u sâfi gevher
Feyz alur câm-ı safa meşreb-i bî-bâkimden
Âsman himmet umar kevkibe-i tab'ımdan
Akl-ı kül ders okur endişe-i idrakimden

diye tefahür eden ve

Hafız u ibn-i yeminim gazel ü kıt'a da ger
Söylesem belki rubâîde olurdum Hayyam

diyen Nef'î (vefatı 1044 H.-1634 M.) yeni bir eda ile meydana çıkmıştır.

Erzurum'un *Hasankale* kazasından olan Nef'î'nin adı Ömer'dir; kaside vadisinde asrının en büyük şairidir; kuvvetli tasviri, kelimelere kuvvet ve âhenge kıymet vermesi selis, seyyal ve aynı zamanda tantanalı üslûbiyle Türk şiirinde kendisine mümtaz bir yer ayırtmış ve kendisinden sonra gelen şairler üzerinde de tesirini göstermiştir. Gazelleri de ârifane ve rindane ise de kasideleri kadar kuvvetli değildir. Kasidelerini taklit etmek isteyenlerin hiç birisi onun kadar muvaffak olamamışlardır. Nefî'nin İkinci Osman'ın Lehistan seferi ve Sadr-ı âzam Hüsrev Paşa ile Anadolu valisi Balıkesirli İlyas Paşa hakkındaki kasideleri şiirlerinin en nefis parçalarındandır.

Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vakıanın akibetinden haber eyler
Bir düş gibidir hak bu ki mânide bu âlem
Kim göz yumub âçınca zamanı güzer eyler.
Tevfik, refik olmayıcak faide yoktur.
Her kim burada akla uyarsa zarar eyler.

***

Âşıka ta'n etmek olmaz mübtelâdır neylesün
Âdeme mihr-i mehabbet bir belâdır neylesün
Zülfüne kalsa perişân eylemezdi dilleri
Âni da tahrik eden bâd-ı sabâdır neylesün

***

ve :

Akla mağrur olma Eflatun-ı vakt olsan dahi
Bir edib-i kâmil-i gördükte tıfl-ı mekteb ol

şiirleri Nef'î'nindir.

Nefî'den sonra Nev'izâde Atayî (vefatı 1045 Cemaziyelevvel 1635 Ekim)[1] ve Nef'î'nin hasmı olan Kafzâde Faizî (vefatı 1031 H.-1622 M.) ve Nef'î'nin takdir ettiği şairlerden Sabri (vefatı 1055 H.-1640 M.) ve Cevrî İbrahim Çelebi (vefatı 1065 H.-1655 M.) vesaire gibi kasidede üstad olanlar varsa da bunların hiç birisi Nef'î'ye takaddüm edememişlerdir. Nef'î, kaside yazanlar arasında en ziyade Sabri'yi takdir edermiş, Âtâyî de kasidede muvaffak olan şairlerden ise de asıl şöhreti, Taşlıcalı Yahya Bey ile Cenanî'den mülhem olarak devrinin günlük hayatını göstermek suretiyle mesnevî tarzında kaleme almış olduğu *Hamse*'si dolayısiyledir.

Nef'î gibi Nail-i Kadim ve Fehim-i Kadim de *Yenikapı* mevlevihanesi şeyhi şair ve edip Sabuhî Ahmed Dede'nin yetiştirmelerindendir. Bu üç şairden Nef'î yukarıda söylediğimiz gibi kaside vadisinde ve Fehim ile Nailî ise gazelde şöhret bulmuşlardır. Bilhassa Nailî-i kadimin :

[1] *Rıza tezkiresi* Atayî'nin vefatını 1046 H.- 1636 M. de gösteriyor.

Eş'arı böyle söyler üstad söyleyince

mısraiyle kendisini tavsif etmesi yerindedir.

İstanbullu ve adı Mustafa olup türkçeyi en üstadâne bir şekilde tasarruf ederek dilde bir yenilik yapmış olan Nailî-i Kadim (vefatı 1077 H.-1666 M.) İran şairlerinden Şevket Buharî'yi muvaffakiyetle taklid etmiştir, şiirleri his, hayal ve mazmun cihetinden yüksektir [1]. Nailî'nin bazı beyitleri :

Şarâbın şîre-i cân olduğunda şüphe yok sâki
Ne söz kim meclisinde söylenir ruh âşinâdır hep

* * *

Havay-i akşa uyup kûy-ı yâredek gideriz
Nesim-i subha refikiz baharadek gideriz
Pelaspâre-i rindi bedûş ü kâse be-kef
Zekât-ı mey virilür bir diyardek gideriz
Felek, girerse kef-i Nâiliye dâmânın
Seninle mahkeme-i girdgâradek gideriz

* * *

Baharı neyleriz ol gülizâr-ı gonçe-femin
Gülüp açılması bin nevbahara değmez mi

* * *

Ne rind-i bâdekeşiz Nailî ne zâhid-i huşk
Bize ne meygede ne hanıhak lâzımdır

Nailî-i Kadim'in türkçede kudretini, fesahatte muvaffakiyetini gösteren :

Nutk aferin ki tab'ıma feyz-i makal ider
İlham-ı nât-i mefhar-i eshab-i âl ider.

Hâlâ ki faizim şeref-i nât-i pâkine
Bir serverin ki midhatini zü'l-celâl ider

matlaiyle başlayan nât-i nebevisi şaheserdir.

* * *

[1] Nailî-i Kadim hakkında edip, fazıl Balıkesirli Müstecabizâde İsmet Bey'in 1318 senesinde basılmış olan Nailî-i Kadim isminde bir risalesi olduğu gibi ondan naklen merhum üstadımız Faik Reşad Bey'in *Eslaf* isimli eserlerinde de malûmat vardır.

Gamzesi kan dökmede itmez tenezzül Rüstem'e
Lebleri can virmede İsa'ya harf-endaz olur
Böyle mest-i nâz perverdcn kaçar mı ehl-i aşk
Neşvedâr-ı hüsn olanlar şuh olur tannaz olur

beyitleri de Nâilî'nîndir.

Fehim-i Kadim'in de (vefatı 1058H. - 1648M.) güzel şiirlerinden şu beyitleri aldım :

Sebeb-i rifat olur gam yeme üftade isen
Bir bina tâki harab olmaya mamur olmaz
Aşk her kalib-i bir ruha tecelli etmez
Tûde-i merkad-i Musa cebel-i tur olmaz

Bu onyedinci asırda gazel tarzında muvaffak olan ve ince mazmunlariyle Baki'yi muvaffakiyetle taklid eden Şeyhulislâm Yahya Efendi (vefatı 1643M.) önde gelen şâirlerden olup şeyhulislâmlar kısmında gazellerinden bazı beyitler oraya konulmuştur. Yine bu onyedinci asrın gazel vadisindeki üstadlarından Edirne Mevlevi şeyhi Neşatî Ahmed Dede ile[1] (vefatı 1085 H.-1674 M.) Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın hazine kâtibliğinde bulunmuş olan şair, hattat ve ressam Mevlevî Fasih Ahmed'i (vefatı 111 H.- 1699 M.) görmekteyiz[2]. Bunlardan Neşatî'nin aşağıdaki نهانيز =*Nihanız* ve *bile* redifli gazelleri bu vadideki üstadlığına şahittir :

Şevkız ki dem-i bülbül-i şeydâda nihânız
Hunız ki dil-i gonca-i hamrada nihânız
Bu cism-i nizar üzre döküp jâle-i eşki
Çün rişte-i cân gevher-i mânâda nihânız
Olsak nola bînâm ü nişan şöhre-i âlem
Biz dil gibi bir turfe muammâda nihânız
Mahrem yine her hâlimize bâd-ı sabâdır
Daim şiken-i zülf-i dil-ârâda nihânız

[1] *Sefine-i Mevleviyye* Neşatî'nin adının Süleyman ve Rıza tezkiresiyle Esrar Dede tezkiresi Ahmed olduğunu kaydederler.

[2] Fasih Ahmed Dede'nin vefat tarihi olan :

Göçtü Baki mülküne Derviş Fasih-i Mevlevî

Mısraı Kırım Hanı Hacı Selim Giray'ın oğullarından Şahin Giray'ın imiş *(Vefiyat-ı Ayvansarayî)*.

Hem gül gibi rengine-i mânâ ile zâhir
Hem neş'e gibi hâlet-i sahbâda nihânız

Geh hâme gibi şekve tırâz-ı gam-ı aşkız
Geh nâl gibi hâme-i şekvada nihânız

Ettik o kadar ref'-i taayyün ki Neşâtî
Âyine-i pürtâb-ı mücellada nihânız

Neşatî'nin bu şaheser gazelinden başka hemen aynı kuvvette diğer bir gazeli :

Gittin ammâ ki kodın hasret ile cânı bile
İstemem sensiz olan sohbet-i yârânı bile

Devr-i meclis bana girdâb-ı belâdır sensiz
Mey-i zehrâb-ı sitem sâgar-ı gerdânı bile

Bâga sensiz bakamam çeşmime âteş görünür
Gül-i handânı değil serv-i hırâmânı bile

Sîneden derd ile bir âh ideyim ki dönsün
Aksine çarh-ı felek mihr-i dirahşânı bile

Har-ı firkatle Neşatî-i hazinin vâ hayf
Damen-i ülfeti çâk oldı giribânı bile

* * *

Destine mirat alup bakdıkça gâhi ruyine
Demiş ol âfet Neşatî dahi kayranın mıdır?

Derviş Fasih Ahmed, Dukakinzâdelerden şair Ahmed Bey'in torunu olup babası Mehmed Bey'dir. Ahmed Bey'in validesi Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın zevcesi de II. Bayezid'in kızı Gevhermülk Sultan'dır. Gazelde üstad olan Fasih'in meşhur iki beyti :

Berg ü bârından biz el çektik bu fâni gülşenin
Meyve-i maksud ister olsun ister olmasın

* * *

Gîceler azm ettiğim ol mâha sâyem havfidir
Bir tarik ile kabul etmez mehabbet şirketi

Fasih Ahmed Dede'nin divanından başka *Behiştâbâd, Münazara-i gül ü mül, Münazara-i şeb ü rûz, Husrev ü Şirin, Tönbekinâme* gibi lâtif manzumeleri de vardır. Şu beyit de Fasih'indir :

Hal-i dili suale ne hacet ki dembedem
Söyler zebân-ı hal ile her bir nigâhımız.

Bu onyedinci asırdaki gazel şairlerinin üstadlarından olup

1055 H.-1645 M. de vefat eden Kütahyalı Mahvî Ahmed Efendi ve İstanbullu Boğukzâde Abdülbaki Vecdî'yi zikretmek lâzımdır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinde 4 Ramazan 1071 de maktulen vefat eden beylikçi Vecdî'nin [1] rindane gazellerinden naklettiğim bazı beyitler onun bu vadideki kudretini göstermeğe kâfidir:

Hâlini eyle zebân-ı hâl ile dildare arz
Güftügûy-i aşka ey Vecdi suhan bîgânedir.

* * *

Etti nigehin âlemi esrarıma vâkıf
Sinemde nihan eyliyecek râz mı kaldı?

* * *

Hava hoş her taraf gülizar, bülbül zar ü gül handan
Bu esbâb-ı cünûni seyreden dîvâne olmaz mı?
Sebû zânûda sagar elde yar âğuş-ı vuslatta
Bu tarz-ı hâs ile meclis aceb rindâne olmaz mı?

* * *

Dağ olsa nigâhına dayanmaz dil-i âşık
Ol âfetin Allah ne zalim nazarı var

Bunlardan sonra Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa musahiblerinden olup Neşatî'ye nazire olan meşhur:

Sunar bir câm-ı memlu bin tehi peymâneden sonra
Döner vefk-ı murad üzere felek amma neden sonra

Beytinin kaili Mezakî Süleyman Efendi (vefatı 1086 H.-1675 M.) de bu asrın ileride gelen değerli şairlerindendir [2].

1040 H.-1630 M. de vefat etmiş olan değerli âlimlerden kazas-

[1] Vecdî ile Sabık İstanbul kadısı Sadreddinzâde Ruhullah Efendi ve kapıcıbaşılardan *Konya abazası* diye meşhur olan Mehmed Ağa devlete âid bazı istihraçları olmak dolayısiyle şeyhulislâm Bâli Efendi fetvasiyle Alay köşkü önünde katledilmişlerdir *(Raşid, c. 1, s. 13)*. Şakayik zeyli Şeyhi'de Reisülküttab Şâmizâde Mehmed Efendi'nin himayesini kazanarak beylikci olan Vecdi'ye, Köprülü'nün teveccühünü çekemeyen Şâmizâde'nin desisesiyle îdam edildiğini yazıyor (Nuruosmaniye nüshası 3312, s. 413).

[2] *Esrar Dede tezkiresi*'nde Mezakî'nin vefatı 1087H.-1676 M. senesinde gösterilmektedir. Kabri Galata mevlevihanesinde olup Fazıl Ahmed Paşa'dan evvel Mısır valisi Hadım Abdurrahman Paşa'nın divan efendiliğinde bulunmuştur *(Naima, 5, s. 328)*.

ker Azmî zâde Haleti Efendi bilhassa rübaiyat da üstad idi; mesnevî tarzında *Sakinâme*'si, münşeâtı ve divanı ile dört bin cildi havi bir kütüphanesi de vardı.

Benim, ey hâletî ol rind kim hâk-i mezârımdan
Harabat ehlinin kîmi kadeh kîmi sebû eyler

tarzındaki Hayyamâne beyit, Haletî'nindir. İlmî, kıymetli eserleri olan Haletî'nin rubaileri divanında görülür. Yine değerli şairlerden olan Ganizâde Nadirî'nin (vefatı 1036 H.-1626 M.) İkinci Osman'ın emriyle Üçüncü Mehmed'le oğlu Birinci Ahmed devirlerini tasvir eden Şehnâmesi ile bilhassa Miraciyesi güzeldir.

حلیهٔ خاقانی = *Hilye-i Hakanî* diye maruf olan mesnevî tarzında Hilye Nazımî, Sadr-ı âzam Ayas Paşa ahfadından Hakanî Mehmed Bey (vefatı 1015 H.-1606 M.) samimi ve âşikane olan bu kıymetli rakik eseriyle mevlud nâzımı Süleyman Çelebi gibi şöhretini zamanımıza kadar getirmiştir; hilyesini 1007 H.-1598 M. de tamamlamıştır. Hilyeden bazı beyitler:

Ben ne hâkim ki bisatında müdam
Edeyim nutka gelip bast-ı kıyam
Mûr methetti Süleymanı, benim
Şerm-i cürmümden açılmaz dehenim
Bende ol mûr kadar takat yok
Hâsılı mithatine kudret yok
Âlem-i mârifetin اعلم â'lemisin
Rusülün ekremisin erhamisin
Şeb-i mirâctaki vahdet içün
Bî cihet gördüğün ol tal'at içün
Mutlaka gussadan ıtlak buyur
Suleha silkine ilhak buyur

* * *

Nice pâkize suhandan sonra
Fahr-ı âlem dedi benden sonra
Hilye-i pâkimi kim görse benim
Ola görmüş gibi veçh-i hasenim

1062 H.-1652 M. de vefat eden Peşteli Hisalî, üç lisanda şair olup Osmanlı şairlerinin şiirlerinden seçme parçaları havi iki cilt üzerine مطالع الانوار = *Metâliü'l-envar* ismiyle bir müntehabat

mecmuası (Antoloji) vücuda getirdiği gibi لطائف الخيال =*Letâifü'l-hayal* isminde farsça bir antoloji de toplamıştır.

Bu onyedinci asırda Nev'izâde Atâyî'den sonra mesnevî tarzındaki manzumelerde muvaffak olanlar arasında Hakanî, Haletî, Riyazî, Kafzâde Faizî ve Ganizâde Nadirî ilk safta gelenlerdendirler; Hakanî'den maadası İran eserlerini taklid ve tasavvuf ile süslemek suretiyle *Sakinameler* kaleme almışlardır.

Bu asırda mensur edebiyat tasannula yazılmak suretiyle devam etmiş ve bazı muğlak eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan :

Bu meclis böyle kalmaz mestler mahmur olur birgün

mısraını söyleyen ve güzel şiirleri de olan Alaşehirli Veysi yani Üveys bin Mehmed (vefatı 1037 H.-1627 M.) aynı zamanda hattat olan Bosnalı Nerkisi Mehmed (vefatı 1044 H. - 1634 M.) [1] ve Birinci Sultan Ahmed'in imamı olup münşiyane bir tarzda *Zübdetü'l-Vekayi*'i yazan Mustafa Sâfi Efendi ile inşası ile tasannua kıymet veren Nişancı Okçuzâde Mehmed Şâhî (vefatı 1039 H.-1629 M.) ve Veysi vadisinde tahrir tarzımızı musanna bir hale koymak isteyenlerden Sâmii (vefatı 1096 H.-1685 M.) ifrat tasannulariyle resmî muharrerata tesir yapmışlardır.

Bunlardan Veysî'nin درة التاج فی سیرة صاحب المراج =*Dürretü't-tâc fî siret-i sahibi'l-mirac* isimli eseri *Siyer-i Veysi* diye meşhur olup خوابنامه =*Habname*'si ve *Münşeatı* da vardır; Nerkisî'nin de *hamse*'si ile münşeatı meşhurdur. Nerkisî'nin İnşa mecmuası Veysi'ye nazaran daha muğlak olup mâna elfaza feda edilmiştir. Yüksek âlim ve mutasavvuf olan Reisülküttab Sarı Abdullah Efendi'nin münşeatı da onyedinci asırdaki resmî muharreratımızın nümunelerindendir.

Yine bu onyedinci yüzyılda güzel ve açık ifadesiyle tanıdığımız Şarihü'l-menarzâde Ahmed Efendi vardır. Bunun tarihi Naima'nın mehazlerindendir. Ahmed Efendi bir ressam gibi zamanındaki hâdiseleri tasvir etmekteki kudretiyle yaşadığı devri canlandırmağa muvaffak olmuştur. Üslûbu sade fakat kuvvetli olup ince nükteleri havidir.

[1] Nerkisî'nin vefatı Rıza tezkiresinde yanlış olarak bir sene evvel gösterilmiştir. 1044 H. - 1634 M. de, vekayii tesbit için *Revan* seferine giderken *Gebze* taraflarında atından düşerek vefat etmiştir.

Bu asır sonlarında yaşayarak onsekizinci asrın başlarında (1024 H.-1615 M.) de vefat etmiş olan ve hakimâne şiirleriyle bir edebî mekteb tesis eden meşhur Urfalı Yusuf Nabî Efendi'den tercüme-i hali ile beraber tarihimizin dördüncü cildinin ikinci kısmında bahsedildiğinden o kısma müracaat lâzımdır. Fakat onyedici asırda yaşaması sebebiyle burada bir iki seçme beytini kaydetmekten geçemedik :

Gonca gülsün gül açılsın cûy feryat eylesün
Sen sus ey bülbül biraz gülşende yarin söylesün

*
* *

Gördüm sutûr-ı nüsha-i âsârı serteser
Bir harf-i nâ-bekaide yokdur miyânede

KIRKBİRİNCİ BÖLÜM

ONALTINCI YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE ONYEDİNCİ ASIRDAKİ MEŞHUR BÂZI İLİM ADAMLARI

Nevî Efendi

Onaltıncı asrın sonlarında yetişmiş değerli âlim ve şairlerdendir. Adı, Yahya olup babası Kanunî zamanının Halvetiye tarikati şeyhlerinden Pir Ali'dir. *Anadolu*'dan gelerek Malkara'ya yerleşmiş bir türk ailedendir. 940 H.-1533 M. de *Malkara*'da doğmuş, medrese tahsili görmüş ve asrının kıymetli âlimlerinden olan صحن sahn müderrisi Karamanlı Mehmed Efendi'nin dersine devam ederek[1] 971 H.-1563 M. de dersten icazet alıp mülâzım olmuş ve 973 H.-1565 M. de *Gelibolu*'da *Balaban medresesi* müderrisliğine tayin edilmek suretiyle tedris hayatına girmiştir.

Nevî Efendi bundan sonra derece derece yüksek medrese müderrisliklerinde bulunup (998 H.-1590 şubat) *Bağdad* kadısı olduysa da fazl ve kemali cihetiyle Üçüncü Murad'ın oğullarından şehzâde Mustafa'ya hoca tayin edilmiş ve daha sonra diğer şehzâdelerden Bayezid, Osman ve Abdullah da Nevî Efendi'nin talebeleri arasına girmişlerdir.

Üçüncü Murad, bu değerli âlime kadirşinaslık göstererek onun hoca olduğu tarihe kadar pâdişahlar, kanun üzere bayram tebriklerinde şehzâde hocalarının kendisini tebrik ettikleri sırada ayağa kalkmazlarken Nevî Efendi'ye hürmeten ayağa kalkmış ve bundan başka kendisini tatyip yollu bir hatt-ı hümayun da göndermiştir. Nevî Efendi şehzâde hocalığında beş sene kaldı; bu sırada Üçüncü Murad'ın vefatı vukua gelmiş 1003 Cemaziyelevvel ve 1595 Ocak'ta Üçüncü Mehmed'in cülûsu üzerine Nevî Efendi'nin talebeleri Kanun-ı Osmanî üzere boğulmak sûretiyle vefat ettiklerinden bu halden kendisi pek

[1] Kendisiyle beraber ders okuyanlar Hoca Sadettin, şair Bâki, Remzizâde, Hüsrevzâde, Valehî, Mecdi, Cevri, Karamanlı Muhyiddin, *Camcızâde Camî'dir.*

müteellim olmuş; fakat Nevî Efendi'yi tatyib için bütün maaşı ve tayinatı ibka edildikten başka kendisine kazaskerlik derecesiyle tekaüdlük verilmiştir. Nevî Efendi daha sonra kayın pederi Nişancı Mehmed Bey'in medresesinde elli akçe ile müderris iken 1007 Zilkade sonunda (1599 Temmuz) vefat etmiştir. Kabri *Şeyh Vefa camii* haziresindedir.

Nevî Efendi'nin şiirleri mutasavvıfâne ve hakimâne olup kuvvetlidir. 997 Muharrem 1588 M. de Üçüncü Murad'ın emriyle فصوص الحكم = *Fusûsü'l-hikem*'i Türkçe şerh ederek كشف الحجاب = *Keşfü'l-Hicab* adını vermiştir [1]. Gerek bu eseri ve gerek yirmi bir ilim ve fennin mevzû ve gayesinden bahseden نتايج الفنون = *Netayicü'l-fünun* adındaki kıymettar telifi irfanının ve ilimî dereccsinin yüksekliğini göstermektedir.

Nevî Efendi bu eserlerinden başka kelâmdan *Mevâkıf*'ın ibtidasına haşiyesi, Molla Fenarî'nin risale-i kudsiyyesine şerhi ve محصل فى علم الكلام = *Mahassal fî ilmi'l-kelâm* adlı eserleriyle Bursalı Hocazâde'nin *Tehafüt* adlı tetkikine ve Şahabüddin Sühreverdî (maktul)nin eserini şerhetmiş olan Celâlüddin Devvaî'nin هيا كل النور *Heyakilü'n-nur* ismindeki şerhlerine haşiyeleri *Nevây-ı aşk*, *Risale-i kelâm-ı nefsi*, *Risale-i ilmiyye*, *Terceme-i akaid*, *Risale-i Mantık*, Mesnevi'nin iki beytinin şerhi, گوهر راز = *Gevher-i Raz*, Sure-i *Mülk tefsiri* رساله فى علم المناظره = *Risale fî ilmi'l-münazara*, meşhur Hindistanlı âlim Hace Cihan'ın münşeatının tercümesi ve Mesnevi tarzında *Manzûme-i Hasbihal* ile مناظرهٔ طوطى با زاغ *Münazara-i Tûti Bâ zag* ve mufassal Türkçe *Isaguci* (mantıktan) *şerhi* ve فضائل الوزرا و خصائل الامرا = *Fezâilü'l-vüzera ve Hâsailü'l-ümera* isimli eserleriyle müretteb divanı vardır ki bunlar kendisinin muhtelif vâdilerdeki yüksek ilim ve irfanına delildir.

Zâhide mihrab-ı mescid ârife ebrûy-i yâr
Cilvegerdir pertev-i nûr-i hüda her kuşeden

* * *

Bu sâde nazmı ehl-i sanâyi beğenmese
Nev'i ne gam bizim sözümüz âşikanedir.

* * *

[1] *Riyazî tezkiresi (kütüphanemizdeki nüsha), s. 282.*

Belâ dildendir ol dildâr elinden dâdımız yoktur.
Gönüldendir şikâyet kimseden feryadımız yoktur.

***

Gelenler bizden evvel meclis-i aşkı tamam etmiş
Bize ol bezm-i âliden bu câm-ı ser-nigûn kaldı.

***

Vaslında bîm-i hicran hicrinde mihnet-i can
Derd-i firak böyle, vasl-ı kenâr böyle

***

Nevîyâ ağyar ile sohbet yaraşmaz yâre hiç
Sana meylitse ne söz merd-i suhan seversin hele

beyitleriyle :

Bende-i makbulini mevlâsı âzâd eylemez

***

Bunun keyfiyeti tarif olunmaz zevke dairdir

mısraları Nevî Efendi'nindir.

Âli Efendi İsmi Mustafa olup *Gelibolu*'ludur; babası tüccar Ahmed bin Abdullah'tır. Âli 948 H. senesinde *Gelibolu*'da doğmuştur. Medrese tahsili görüp 968 H.-1560 M. de icazet almış ve arzusuna rağmen Şehzâdenin menetmesiyle müderrislik yoluna gidemiyerek İkinci Selim'in şehzâdeliği zamanında onun divan kâtipliğine tayin edilmiştir; daha sonra şehzâdenin lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa'nın istirkabiyle Selim'in yanından ayrılarak Şam valisi Lala Mustafa Paşa'ya intisab ile onun divan kâtibi oldu (970 H.-1562 M); ve Lala Mustafa Paşa ile birlikte *İstanbul*'a geldi ve sonra sekiz sene kadar *Bosna*'da *Kilis* sancağı beyi Ferhad Paşa'nın divan Kâtipliğinde bulundu.

Âli, bundan sonra Lala Mustafa Paşa ile beraber İran seferine gitti (985 H.1578 M.); daha sonra *Haleb* tımar defterdarı oldu; 993 H.-1585 M.-de kapı ağası Gazanfer Ağa'nın delâletiyle *Erzurum* defterdarlığı verildi [1] ve altı ay sonra oradan *Bağdad* defterdarlığına nakledilmiş ise de çok durmayarak azlolu-

[1] Kendisi *Mısır* ve *Haleb* defterdarlığını arzu ederken *Erzurum*'a tayin edilmiştir.

nup *İstanbul*'a geldi; ve epi müddet açıkta kaldı; sonra *eyalet-i Rum* yani *Sivas* defterdarlığına gönderildi (997 H.-1589 M.).

Âli 1000 Şevval ve 1592 Temmuz'da yeniçeri ocağı kâtipliğine tayin edildi, *Fatih* civarındaki konağını acemi oğlanı ve yeniçeriyi çalıştırmak suretiyle tamir ettirdiğini tesadüfen tebdil olarak oradan geçen pâdişah görünce kendisini yeniçeri efendiliğinden (ocak başkâtipliğinden) azletti.

Âli bir müddet sonra *defteremini* oldu; takriben 1002 H.-1594 M. de buradan azlolunmasını müteakib ikinci defa yeniçeri kâtibi olup Üçüncü Mehmed'in cülûsunda yani 1003 H.-1595 M. de bu hizmette bulunuyordu; yeni pâdişaha takdim ettiği tebrik manzumesi üzerine *Mısır* defterdarlığını istediyse de onun yerine *vilâyet-i Rum* defterdarlığı (Sivas) verildi (1004 Muharrem ve 1595 Eylül) ve aynı zamanda *Amasya* sancak beğliği de ilâve kılındı; kısa bir müddet *Kayseri* sancak beyi de oldu.

Âli'nin profesör B. Cavid Baysun tarafından bulunan فوائد النفائس فی قواعد المجالس = Fevaidü'n-nefais fî kavaidi'l-mecâlis isimli eserinden[1] Şam Beylerbeğisi olduğu görülmekte ise de bilfiil vazifeye başlamadığı anlaşılıyor.

Âli 1007- H. 1599 M. de *Cidde* sancak beyi oldu ve bir sene sonra orada vefat etti; ölümünde altmış yaşında bulunuyordu.

Osmanlı müellifleri arasında tenevvü îtibariyle şiir ve tarih cihetinden en çok eser verenlerden birisi de Âli'dir; fakat bu eserlerin içinde kendisine şöhret temin etmiş olanı müverrihliktir. Kendisi fazl u kemaliyle mütenasib olarak yükselmesini istemiş, her tarafa başvurmuş ise de kendisini beğenmesi, yüksek makam ve memuriyet hırsı yüzünden arzularına muvaffak olamadığından hemen bütün hayatı şikâyetle geçmiştir. Eserlerinin bir kısmı şunlardır :

1 - کنه الاخبار = *Künhü'l-ahbar*: Umumî tarih olup 1006 H.-1598 M. vekayii ile sona ermektedir. Bu tarih dört rükün yani bölüm üzerine tertip edilmiştir. Dördüncü rükün Osmanlı devletinin zuhurundan 1006 H.-1598 M. tarihine kadar gelmektedir[2]. Bunun beş cildi basılmış ise de Fatih devrinden aşağısı basılmamıştır.

[1] İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih dergisi, c. I, sayı 2, s. 389, sene 1950.

[2] Bu tarih hakkında İbn'ül-emin Mahmud Kemal İnal üstadımızın *Menâkıb-ı Hünerveran* mukaddemesine bakınız.

2 - مناقب هنروران = *Menakıb-ı Hünerveran:* Hattatlara,resim, tezyib, cilt sanatlarına dair bir mukaddeme ve beş fasıl ve bir hatime üzere yazılmıştır; eserini Hoca Sadeddin Efendi'nin arzusu ile keleme almıştır. Bu eser üstad İbnülemin M. Kemal İnal'ın kıymetli bir mukaddimesiyle 1926 da Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından tab ve neşr edilmiştir.

3 - هفت مجلس = *Heft meclisi:* Kanunî'nin *Sigetvar* seferini ve bu esnadaki vukuatı havi olup yedi meclis üzerine tertip edilip vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'ya ithaf olunmuştur.

4 - نصرت نامه وفرصتنامه = *Nusratnâme* ve *Fırsatnâme*: Nusratnâme Âli'nin Lala Mustafa Paşa ile olan *Kafkas* seferi vukuatını ve *Fırsatnâme* ise yine Kafkas serdarı Koca Sinan Paşa'nın emriyle yazılıp Kafkas seferinin tetimmatını göstermektedir.

5 - حالات القاهره من العاداة الظاهره = *Halâtü'l-Kahire mine'l-âdâti'z-zâhire*: ismiyle Mısır tarihidir.

6 - زبدة التواريخ = *Zübdet'üt-tevarih:* Kadı Adud tarafından yazılan arapça *İşrakü't-tevarih*'in tercümesi olup bazı ilâveler yapılmıştır.

7- مرقاة الجهاد = *Mirkatü'l-cihad*: Efsanevî olan *Danişmendnâme*'yi kendi kalemiyle yeni bir üslûb üzere kaleme almıştır; Danişmendnâme'nin aslı Ârif Ali'nindir.

8- فصول حل و عقد اصول خرج ونقد = *Fusûl-i hall ü akd ve usûl-i harc ü nakd*: İslâmiyetten itibaren teessüs eden islâm devletlerinin kuruluşu ve inkırazlarını gösteren otuz iki fasıl üzerine müretteb küçük bir eserdir.

9- مرآة العوالم = *Mirâtü'l-avâlim:* Hilkat-i Adem'den evvelki ahval ile hılkatten sonraki ahvali bildirir, basılmıştır.

10- نادر المحارب = *Nâdirü'l-meharib*: Şehzâde Selim ve şehzâde Bayezid'in *Konya* tarafındaki muharebelerini yazar.

11 - جوامع البحرر = Camiu'l-bubur; şehzâde Mehmed'in sünnet düğününden bahseden manzum surnâme olup III. Murad'a takdim etmiştir.

12- Menakıb-ı Halil Paşa : Kaptan Halil Paşa'ya dairdir.

13- Fetihnâme-i Rodos

14- تاريخ المطالع = Tarihu'l-metâlî. Üçüncü Murad'ın bazı manzumelerinin şerhi.

15- فوائد النفائس فى قواعد المجالس = Fevaidü'n-nefais fî kavidi'l-mecâlis: Bu eser son zamanda bulunarak Profesör B. C. Baysun'un buna dair güzel bir tetkiki Tarih dergisinde (No: 2, sene 1950) neşredilmiştir.

Âli'nin bunlardan başka bir hayli kuvvetli şiirleri ve manzum eserleri ve diğer birtakım küçük telifleri varsa da burada tekrarlanmadı; bu eserlerin isimleriyle tarifleri *Menâkıb-ı Hünerveran*'ın mukaddimesinde ve *Osmanlı Müellifleri*'nde (c. 3, s. 86) gösterilmiştir; yalnız bunlardan *Menşeü'l-inşa* isimli mektupları kendi terceme-i halini göstermesi itibariyle mühimdir; *Riyazî tezkeresi* otuz kadar telifi ve iki divanı olduğunu yazıyorsa da eserleri daha fazla olup elli bir adettir.

İki dîvaneden alınmadı aşkın yakası
Gûh-keni dâğa çeker kays ise sahrâya çeker

***

Benimle bir geceçik ca'm-ı hâba girmemisin
Beter günâhıma girdin sevâba girmemisin

***

Habibin sev takarrübse muradın hakka ey Âli
Rakib olmak gibi Allaha rengin intisab olmaz

beyitleri Âli'nindir.

Nevalî

Kendisi *Akhisar*'lı olup adı Nasuh'tur; medrese tahsili görmüş ve Anadolu Kazaskeri Cafer Efendi'nin tezkirecilik hizmetinde bulunarak 961H.-1554 M. de Kanunî Sultan Süleyman'ın *Nahcıvan* seferinde iken mülâzım olup müderrisliğe tayin edildi. *Sahn-ı Süleymaniye* müderrisi bulunduğu sırada henüz sancağa çıkmamış olan Şehzâde Mehmed'in (Üçüncü Mehmed) hocası Azmi Efendi'nin vefatı üzerine Nevali Efendi şehzâde hocası tayin edilmiş ve şehzâdenin 991 Zilhicce ve 1584 Aralık'da *Manisa* sancak beyliğine tayini üzerine onunla beraber gitmiştir.

Nevalî Efendi 1003 Cemaziyelevvel 8 ve 1595 Ocak 19 da orada vefat etmiş ve pek az sonra Üçüncü Mehmed'in hükümdar olması üzerine onun saltanatını görememiştir.

Nevalî Efendi, İmam Gazali'nin *Kimyây-ı Saâdet* denilen nefsin, Allahın, dünyanın ahiretin bilgisinden bahseden tasavvufî ve ahlâkî eserini Farsça'dan Türkçeye çevirmiştir. Bundan başka Aristo'nun كتاب الرياسة والسياسه = *Kitabü'r-riyaset-i ve's-siyâse* isimli eserini onaltı bab ve bir tekmile üzerine genişleterek arabcasından tercüme ettikten sonra *Ferahnâme* veya *Ahlâk-ı Nevalî* ismiyle şehzâde Mehmed'e takdim eylemiştir; Nevalî'nin *Ahlâk-ı Muhsin tercümesi* de vardır.

Atâyi (Nevîzâde) Daha evvel tercüme-i hali yazılan Nevîzâde Yahya Efendi'nin oğlu olup adı Ataullah'tır. Bu da babası gibi hem âlim ve hem değerli bir şair olup 990 H.-1582 M.de doğmuş, evvelâ babasından ve sonra Kafzâde Feyzullah Efendi'den okuyarak Ahizâde Abdülhalim Efendi'den mülâzım olup hariç müderrisi iken kadılığa geçmiş ve müteaddid kazalarda kadılık etmiş ve en son bulunduğu *Üsküp* Kadılığından mâzulen *İstanbul*'a geldikten bir sene sonra yani 1045 Cemaziyelevvelinde (1635 Ekim) veya bir sene sonra vefat edip [1] babasının yanına defnedilmiştir.

Atâyî'nin tarihte şöhretine sebep *Üsküp*'te bulunduğu sırada ve 1044 H. - 1634 M. de bitirmiş olduğu حدايق الحقايق فى تكملة الشايق = *Hadaiku'l-Hakayık fî Tekmileti'ş-şakayik* isimli Şakayik zeyli ve şiir ve edebiyatta da şöhretini temin eden *Hamse-i Âtayî* isimli kıymetli edebi eseridir [2] Atayî'nin nesri nazmından daha güzeldir.

Atâyî'nin bu eserlerinden başka müretteb divanı ve fıkıhtan القول الحسن فى جواب القول لمن = *Elkavlü'l-hasen fî cevabi'l-kavl-i limen* هفت خوان = *Hefthan* ve نغمة الازهار = *Nağmetü'l-ezhar* isimli manzumeleri ve tasavvuftan فصوص tercümesi vesair eserleri vardır ; Pîr Aziz Mahmud Hüdayî Efendi'ye müntesib idi.

[1] Hüseyin Ayvansarayî *Vefiyat mecmuası*'nda 1044 Receb ve 1635 Ocak'ta vefat ettiğini yazmaktadır. Kâtib Çelebi de aynı tarihi kaydeder. Atâyî Şakayik zeylini 1044 Rebiulâhır ibtidasında *Üsküp'te* bitirip sonra *İstanbul'a* geldiğine göre vefatının daha sonra olması muhtemeldir. *Rıza tezkiresi* 1046 da vefatını yazıyor.

[2] خمسهٔ عطايى = *Hamse-i Atâyî* صحبت الابكار = *sohbet-ü'l-ebkâr*, نفحة الازهار = *Nefhatü'l-ezhar* حليه الافكار = *Hilyetü'l-efkâr*, عالم نما = *Âlemnüma*, هفت خوان = *Hefthân* isimleriyle beş kısımdır; ve Nizamî'nin hamsesine naziredir

Şakayik zeyli, *Şakayik-i Numaniye*'nin Kanunî Sultan Süleyman ulema ve meşayihini bıraktığı yerden başlayarak Dördüncü Murad zamanında yani 1044 H.-1634 M. tarihine kadar getirmiş olup 777 âlim ve 181 şeyhin terceme-i halini havidir; Şakayik-i Numaniye tercümesi 1269 (1852) ve zeyli olan Atâyî 1268 Zilhicce (1852 Eylül) de *İstanbul*'da basılmışlardır [1]. Atayî'nin *İdris Muhtefiye* denilen Melâmilerden Hoca Ali yani İznikli Ali Bey mensuplarından olduğunu Nazmi Efendi هدية الاخوان = *Hediyetü'l-ihvan* isimli eserinde beyan ediyor.

Kâtib Çelebi (Hacı Halife)

Adı *Mustafa*'dır. Babası kapıkulu suvarilerinden olup kendisi 1017 Zilkade 1609 Şubat'ta *İstanbul*'da doğmuştur. Yetişince bu da kanun üzere kapıkulu suvari ocağına geçmiş, okumuş ve 1032 H. - 1623 M. de *Maliye*'nin *Anadolu muhasebesi* kalemine şagird yani mülâzım olarak kaydedilmiş, 1035 H. - 1626 M. de *Bağdad* seferine gidip baş mukabele şagirtliğine geçmiştir. Kâtib Çelebi tetkik ve tetebbua merakı sebebiyle kitabet, hisab, siyakat yazısını öğrendi; Ordu ile Erzurum muhasarasında bulunarak 1038 H. - 1628 M. de *İstanbul*'a geldi.

Bu sırada meşhur Kadızâde'nin vaızlariyle *İstanbul*'u teshir ettiği zaman olmakla babasının tavsiyesi üzerine Kadızâde Mehmed Efendi'nin vaızlarına devam etti ve 1039 H. - 1630 M. de Hüsrev Paşa ile *Bağdad* ve *Hemedan* seferlerini yaparak 1041 H.-1631 M. de *İstanbul*'a döndü ve yine Kadızâde'ye devam ederek ondan tefsir, ihyau'l-ulum ve kelâmdan Mevakıf şerhi ve fıkıhtan *Dürer* ve bir de Birgivî'nin Tarikat-i Muhammediyyesini okudu; fakat Kadızâdenin malûmatı sathî olup aklî malûmata kıymet vermeyip indî mütalealar yürütmesi sebebiyle bu tedris, zeki ve müdekkik olan Kâtib Çelebi'yi tatmin etmedi.

Kâtib Çelebi 1043 H.-1633 M. de vezir-i âzam Tabanıyassı Mehmed Paşa ile İran seferine hareket edip *Haleb*'e geldiği vakit oradan Hacca gitti ve ordu *Diyarbekir*'de iken yetişti ve 1044 H.-1634 M. de pâdişahla beraber *Revan* seferinde bulundu ve *İstanbul*'a döndükten sonra artık sefer işini bırakarak ilmî tetebbuat-

[1] Müellifin elyazısı ile olan nusha Nuruosmanive kütüphanesinde 3311 numaradadır.

la meşgul olmağa niyet etti ve babasından ve akrabasından kalan mirasları satarak varını kitab tedarikine hasretti; tedarik ettiği kitablarla tetebbua başladı; tarih, tabakat (muhtelif sınıf ve meslekteki ulemanın tercüme-i hali) ve vefiyat kitaplarını tetkikten hoşlanarak bunlarla fazla meşgul oldu; o tarihte fazl u kemaliyle meşhur Kadı Topal Mustafa Efendi, Kadılıktan çekilerek ders okutmağa başladığından onun Beyzavî tefsirinden verdiği derse devam etti; hocanın malûmat ve ihata sahibi değerli bir âlim olduğunu görerek istifadesini arttırdı. Bundan sonra diğer ulema ile temas ederek her cihetten malûmatını genişletti.

Kâtib Çelebi 1051 H.-1641 M. de yüz elli kadar devletten bahseden arapça *Fezleke* isimli [1] eserini kaleme aldı, şeyhulislâm Yahya Efendi bunun beyaza çekilerek pâdişaha takdim edilmesini istediyse de bunu yapmadı; böylece bir taraftan da muhtelif ilimlerde ihtisas için şöhretli âlimlerle temas ederek on sene böylece hem okudu hem okuttu. 1055 H.-1645 M. de *Girid* harbi münasibetiyle harita ve coğrafyaya heves etti, tetkikat yaptı; devam etmekte olduğu mukabele kaleminde başhalifeliğe geçirilmediğinden dolayı istifa ederek bütün gayretini tetebbua ve ulema ile ilmî musahabelere verdi; üç sene bu suretle geçti; bu müddet içinde Fazıl Topal Mustafa Efendi'den muhtelif ilimlerden istifade eyledi; Riyaziye ve hendesede de bigili oldu.

Kâtib Çelebi, üç senelik tetebbu hayatında hastalanarak bu vesile ile tıb kitapları okudu bir taraftan da müsbet ilimler üzerine talebelerine ders verdi; üç sene sonra *Fezleke* isimli büyük arapça tarihinin fihristi makamında olarak *Takvimü't-tevarih* isimli Türkçe eserini tertip ederek 1058 H.-1648 M. de şeyhulislâm Abdurrahim Efendi'ye gösterdi; bunun üzerine şeyhulislâm bu eseri vezir-i âzam Sofu Mehmed Paşa'ya gönderip :

"Bunun çok mertebeye istihkakı vardır; mansıb ve cah istemez tarikinde maslahatı ne ise asla tereddüt olunmayıp görüle" diye tavsiye eylemesi üzerine vezir-i âzam derhal başmukabelenin ikinci halifeliğine tayin etti; Kâtib Çelebi veya garplıların tâbirince Hacı Kalfa buradan aldığı maaşa kanaat ederek tetebbuatla ve talebesine ders vermekle vakit geçirdi; ve onlara tıb, riyazi-

[1] Arapça olan bu eserin müsveddeleri yakın vakte kadar umumî kütüphanede bulunuyordu.

yat ve hikmet ve astronomi derslerini okuttu. 1062 H.-1652 M. de سلم الوصول الى طبقات الفحول = *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakati'l-fühûl* ismiyle meşhur arapça bir teracim-i ahval ile ulema silsilesi ve tarihten bahseden eserini vücuda getirdi [1], bundan sonra daha aşağıda telif ettiği eserler arasında görüleceği üzere *Keşfü'z-zünun*, *Cihannüma*, Firenk memleketleri tarihi tercümesiyle رونق السلطنه = *Revnaku's-saltana* isimli *Kostantinyye tarihi*, رحم الرحيم = *Recmü'r-racim*, تحفة الكبار = *Tuhfetü'l-kibar*, دستور العمل = *Düstur-ü'l-amel* vesair eserlerinin kimini tebyiz ve kimini telif ve tercüme eyledi.

Kâtib Çelebi böylece durmadan okudu, okuttu ve yazdı ve nihayet 1067 Zilhiccesinin onaltıncı veya yirmi yedinci cumartesi günü (1657 Ekim) elli yaşında anzısın vefat etti [2]. Kabri Vefa semtinde *Zeyrek*'e inen caddenin solunda namına mensub yanan ilkokulun yanında iken buranın tesviyesi esnasında kaldırılmış karşısındaki *Voynuk Şüca camii* kabristanına defnedilmiştir.

Kâtib Çelebi'nin eserleri :

1- كشف الظنون عن اسامى الكتب والفنون = *Keşfü'z-zunûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn* : Arapça yazılan bu eser İlm-i ahval-i kütüb de denilen bibliyografya olup Kâtib Çelebi'nin 1043 H.-1633 M. de yirmi altı yaşında *Haleb*'te bulunduğu sırada görüp tetkik ettiği kitapları kaydetmekle başlar; Kâtib Çelebi bu mühim eserini 1063 H.-1653 M. tarihine kadar, görüp mütalea ettiği eserler-

[1] Üç kısım üzerine tertip edilmiştir.

[2] Kâtib Çelebi'nin 1067 Zilhiccesinin onbeşinci günü fücceten vefat ettiğini bir nüshası Yıldız kütüphanesinde mevcut (معيار الدول ومسبار الملل = *Mîyarü'd-düvel ve Misbarü'l-milel)* isimli türkçe umumî tarihin-ki mehazı Kâtib Çelebi'nin arapça fezlekesidir- sonunda görülüyor. Hezârfen Hüseyin Efendi Maruf tarihinin (الباب الثامن فى ذكر احوال چين وماچين وختا وختن) kısmında metinde gösterdiğimiz gibi Zilhiccenin yirmi yedinci cumartesi günü vefat ettiğini kaydediyor. Kütüphanemdeki bir vefiyat cedvelinde 16 Zilhicce pazar günü *Edirne* de vefat ettiği yazılıyor. Üniversite kütüphanesinde 2760 numaralı Şehremini camii hatibi Ubeydullah'ın *Tezkire-i şükûfeciyan* isimli eserinde (Hacı Halife küttab zümresinden olup bir katmer mavi sünbülü vardır 1074 de vefat etmiştir) deniliyor. تقويم التواريخ = Takvimü't-tevarih haşiyesi ile ondan naklen Morgan İslâm Ansiklopedisinde vefatını 16 Zilhicce göstermektedir. Hüseyin Ayvan-sarayî Zilhicce sonunda *Edirne*'de vefat ettiğini kaydeder.

le tabakat kitaplarından görüp naklettiği kitab isimlerini ve yirmi senedenberi sahhaflarda gördüğü kitapların isim, müellif ve mündericatını kaydetmek suretiyle yirmi seneden fazla bir emek sarfiyle vücuda getirmiş ve bundan başka bu eser de üçyüzden ziyade ilim ve fennin mevzu ve gayeleri hakkında da malûmat verilmiştir. Kâtib Çelebi bunu şöyle anlatıyor:

"Esami-i kütüb bu zamana gelince görülüp mütalea olunan tevarih ve tabakat kitaplarından mahallerine naklinden gayri bi-şahsihi elden geçen kütüphanelerin nice bin cilt kitabı ve yirmi senedenberi sahhaflar akıtıp getirdiği kütüb cümle yerlerine yazılıp mevzuat-ı ulûm kitaplarında mastûr olan üçyüzden ziyade fen dahi huruf tertibiyle mahalline naklolundu; nice mebâhis ve mesail-i garibe yazıldı ki onunla cemii ulum ve kütübe ilm-i icmalî hasıl ola ve buna *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun* namı konup sabıka müsveddesin gören ulema beyazını rica ettiklerine binaen harf-i hâ'ya varınca cildi-i evveli ulema-i asra arzolunmuştu; pesend ve tahsin ettiler..."

Keşfü'z-zünun 9512 müellif, mütercim ve saire ile 14501 muhtelif eserden bahsetmekte olup daha sonra buna zeyiller yapılmıştır; Keşfü'z-zünun, zeyliyle beraber 1274 H.-1857 M. de *Mısır*'da ve 1310 H.-1892 M. de *İstanbul*'da basılmıştır [1]. Bu büyük ve kıymetli eserin çok mükemmel olan ikinci tab'ı Kâtib Çelebi'nin müsveddeleri tetkik edildikten sonra Maarif Vekâleti tarafından mükemmel surette tashihli olarak 1941-1943 de ikinci defa İstanbul'da tabedilmiştir. *Keşfü'z-zünun* 1835-1858 de ilk defa Almanya'da *Leipzig*'de Arabca metin ve Lâtince tercümesiyle başlamıştır.

2- فذلكة اقوال الاخيار فى علم التاريخ والاخبار = *Fezleketü akval'il-ahyâr fî ilm-i't-tarih ve'l-ahbar:* Arapça umumî tarih olup bir mukaddime ve üç bölüm ve bir hatime üzerine tertip edilmiştir; yüz elli kadar

[1] Bu mühim eser ile büyük zeyli olan Bağdadlı İsmail Paşa merhumun on sekiz bin eseri havi iki cilt üzerine ايضاح المكنون فى الذيل على كشف الظنون = *îzahu'l-meknun fi'z-zeyl âla Keşfi'z-zünûn* ile Umumî kütüphane Md. merhum üstadımız Bay İsmail Saib Sencer tarafından toplanan diğer bir zeyli vardır. Keşfü'z-zünun Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1941 ve 1943 de basılmış ve zeyilleri de onu takip etmiştir. İkinci İ. Sâib Efendi zeyli henüz basılmamıştır.

devletten bahsetmektedir. Fezleke, Şeyh Edib Hasan Cebeci tarafından türkçeye çevrilmiş ve kendi müşahedelerini de buna ilâve etmiştir. Bir nüshası Hekimoğlu Ali Paşa kütüphanesinde 803 numarada bulunmaktadır (Osmanlı Türklerinde İlim, s. 152).

3- تقويم التواريخ = *Takvimü't-tevarih* : Arabça Fezleke isimli tarihin türkçe hulâsası olup kronoloji tarzındadır; kendisinden sonra Müteferrika İbrahim Efendi tarafından bir zeyil yapılarak basılmıştır; bundan başka Atâyi'ye zeyl yazan Şeyhi Mehmed Efendi de 1059 H. - 1659 M. den 1144 H.-1731 M. senesine kadar bir zeyil yapmış ve Ali Suavi de Müteferrika'nın bıraktığı yerden yani 1146 H.-1733 M. den 1227 H. - 1812 M. senesine kadar bir zeyil yapmışsa da bunun Paris'te ancak dört formasını neşredebilmiştir.

4- سلم الوصول الى طبقات الفحول = *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakati'l-fühûli* arapça derli toplu Türk, Arab ve Yunan ulemasının terceme-i halleri ile ulema ensabını ve künyelerini ve tarihî faydalı malûmatı havi mühim bir eserdir. Bu eserin birinci cildini 1061 H. - 1651 M. de ve ikinci cildini de ertesi senede beyaz çekmiş olup "kitab-ı mezburda evvelîn ve aharîn-i kibarın tevarihi yazılmıştır" diye bundan bahsetmektedir.

5- جهانما = *Cihannüma* : Kâtib Çelebi coğrafyaya âid olan bu mühim eserini islâmî eserlerden naklen 1058 H. - 1648 M. senesinde yazmış ise de gördüğü kitaplarda ecnebi devletlere âid malûmat olmadığından bu noksanı tamamlamak üzere 1063 H.-1653 M.de Merkador'un lâtince Atlas macuru'nı elde edip resimlerini alarak evvelce Fransız papası iken sonradan islâmiyeti kabul etmiş olan *Şeyh Mehmed* İhlasî vasıtasiyle türkçeye çevirip eserine ilâve etmiştir. Kâtib Çelebi bundan başka garb menbaları için Orteliüs sonra Chluveryüs'ün coğrafiyalarından da istifade etmek suretiyle eserini tamamlamıştır, Bu Cihannüma ilk matbaa olan Müteferrika Basımevinde bazı ilâvelerle 1145 H. - 1732 M. de basılmıştır [1]. Basılmamış olan Rumeli ve Bosna kısımlar da vardır.

[1] Mortman, *Cihannüma*'nın Merkartür, Ortelyus, Kloveryus gibi bazı âlimlerin teliflerinden iktibasen başka bir tertip üzere ikinci defa kaleme alınarak ikmal olunmadığını yazmaktadır. Kâtib Çelebi'nin Cihannüma'sı hakkında Dr. Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde (s. 120-127) toplu malûmat vardır.

6- لوامع النور فی ترجمة اطلس مینور = *Levâmiu'n-nur fî tercemet-i Atlas-ı Minor*: Kâtib Çelebi bu eseri de yukarıda adı geçen muhtedi Şeyh Mehmed İhlasî'ye (1064 H. - 1654 M.) de takrir suretiyle tercüme ettirmiştir. Bu tercüme edilen Atlas Minor zamanına göre mükemmel bir coğrafya kitabıdır. Kâtib Çelebi Cihannüma'yı telif ederken ecnebi memleketler için bundan çok istifade etmiştir [1]. Şu halde *Levamiü'n-nur* Kâtib Çelebi'nin olmayıp onun mehazlerindedir.

7- تحفة الکبار فی اسفار البحار = Tuhfetü'l-kibar fî esfâri'l-bihar : 1066 H. 1656 M. de donanma'nın mağlûb olarak boğazın kapanmasından müteessir olan Kâtib Çelebi eserinin birinci kısmında arkasından Barbaros'a kadar Osmanlıların deniz fütuhatını ve sonradan Barbaros zamanındaki muvaffakiyetini ve bundan sonra Piyale Paşa'nın kaptanlığına kadar olan denizciliği ve Piyale Paşa zamanını, Müezzinzâde ve Kılıç Ali Paşa seferlerini, *Girit* harbine kadar olan kaptan paşaların deniz seferlerini, Girit muharebesini ve onu müteakib *Girid*'e donanma sevkiyatını gösterip bu birinci kısmı dokuz bölüm olarak tertib etmiştir. Eserin ikinci kısmı kaptan paşaları ve kaptan paşa eyaleti sancaklarını, donanma seyrüseferini ve muharebesini ve donanma gemilerini, donanma inşaatı ve bunların ocaklık yerlerini ve levazımatını ve korsanlar ahvaliyle bazı tavsiyeleri havidir, bu eser İbrahim Müteferrika tarafından 1141 Zilkade ve 1729 Mayıs'ta basıldığı gibi içerisine bazı resimler ilâvesiyle de 1329 malî nisan ve 1913 nisan da merhum Saffet Bey'in himmetiyle Bahriye (deniz) matbaasında da ikinci defa notlar ilâvesiyle basılmıştır. *Tuhfetü'l-kibar* İngilizceye de tercüme edilmiştir.

8- میزان الحق فی اختیار الاحق = *Mizanü'l-hak fî ihtiyari'l-ehak* : Bu eser, Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere Kadızâdelilerle Sofiyyun yani şeyhler arasındaki ihtilâf dolayısiyle ortaya atılan, ne din ve ne de dünyaca hiç bir kıymeti ve faydası olmayan meseleler dolayısiyle kaleme alınmıştır; bu eser üç defa basılmıştır. Bunda müsbet ilimlerin ehemmiyeti de belirtilmektedir.

[1] 1153H. - 1740M. tarihinde Şehrizâde Said Efendi, روضة الانفس = *Ravzatü'l-enfüs* ismiyle Cihannüma'ya bir zeyl yazmıştır. Ayrıca bakın (Osmanlı Türklerinde İlim, s. 120-127)

9- فذلكه *Fezleke*: 1000 H.-1592 M. den 1065 H.-1655 M. senesine kadar yazılmış bir Osmanlı tarihi olup iki cilt üzerine tertib edilerek 1286 H.-1869 M. ve 1287 senelerinde İstanbul'da *Ceride-i Havadis matbaası*'nda basılmıştır.

10- دستور العمل لاصلاح الخلل = *Düsturü'l-amel li ıslâhi'l-halel*: 1063 H.-1653 M. de tertib edilmiş olup mukaddimesinde devleti tarif eder. Sonra birinci kısmı reaya denilen halktan, ikincisi askerden ve üçüncü bölümde de bozulmuş olan devlet maliyesi ahvalinden bahsetmekte ve bu hususta bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Eser üç fasıl üzerine tertip edilmiş olup İstanbul'da *Tasvir-i Efkâr gazetesi*'nde tefrika edildikten sonra 1280 H.-1863 de aynı gazete matbaasında basılmıştır.

11- روناق السلطنه =Revnaku's-saltana : İstanbul tarihi tercümesi' varsa görülmemiştir.

12- Katib Çelebi'nin Hıristiyan devletlere ait (Tarih-i frengi) bir tarih tercümesi olduğu söylenmiş ise de nüshası tamamen görülmemiştir; yalnız bu eserin Avrupa tarihi ismiyle bir parçasının Şinasi Merhum'un himmetiyle basıldığı anlaşılıyor[1].

Kâtib Çelebi'nin bunlardan başka eserleri de varsa da bu kadarla iktifa olunup tamamı hakkında bilgi edinmek isteyenlerin merhum, Bursalı Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*'ne (c. 3, s. 124) müracaat etmeleri tavsiye olunur.

Sarı Abdullah Efendi

Hem zâhir ve hem bâtın (tasavvuf) ilimlerinde zamanının yüksek ilim sahiplerinden olup dinî ahlâkî, edebî, tasavvufî ve siyasî eserlerliyle şöhret bulmuştur. Sarı Abdullah Efendi'nin babası Seyyid Mehmed bin İbrahim, Tunus hükümdarları ailesinden olup *İstanbul*'a iltica ederek burada kalmış ve Üçüncü Murad'ın musahibi Beylerbeği Mehmed Paşa'nın kızını alarak bu izdivaçtan Sarı Abdullah Efendi doğmuştur.

Abdullah Efendi büyüyünce büyük babası Mehmed Paşa'nın kardeşi olup iki defa vezir-i âzam ve dört defa Kap-

[1] *Osmanlı Müellifleri, c. 3, s. 130.*

tan Paşa olan Halil Paşa'nın himayesini görüp hükûmet hizmetine girdi ve kendisini ilk zamanlarında Melâmiye ricalinden *İdris Muhtefî*'ye (İznikli Ali Bey) ve daha sonra hâmisi Halil Paşa'nın şeyhi Aziz Mahmud Hüdayî Efendi'ye intisab eyledi; Halil Paşa'nın tezkirecisi ve daha sonra reisü'l-küttab oldu; ve bu hizmette vekâleten ve asaleten tekrar bulundu; bundan başka Cizye muhasebecisi, piyade mukabelecisi ve 1065 H.-1655 M. de Maliye'nin *mensuh mukataa* [1] kalemine şef olduktan bir müddet sonra devlet hizmetinden çekilerek Koca Mustafa Paşa civarındaki bir hanede ilim ve ibadetle meşgul oldu; 1071 H.-1660 M. de vefat ederek Topkapı mezarlığına defnedildi [2].

Sarı Abdullah Efendi'nin şöhretine sebep olan eseri beş cilt üzerine kaleme aldığı Mesnevi şerhi olup adı جواهر بواهر مثنوی = *Cevâhir-i bevâhir-i Mesnevî*'dir. Bundan başka ثمرات الفؤاد فی المبدأ والمعاد = *Semeratü'l-fuâd fi'l-mebde-i* ve'l-meâd isimli, beş bölüm ve bir hatime üzerine tertip ettiği tasavvufî bir eser vardır ki türkçedir.

Sarı Abdullah Efendi'nin *Nasihatü'l-Mülûk* ismiyle Dördüncü Mehmed'e takdim ettiği türkçe bir eseri ile مرآت الاصفیا فی صفات ملامیة الاخفیا = *Miratü'l-Esfiya fî Sıfat-ı Melâmiyeti'l-ahfiya* adiyle melâmiler hakkında Şeyh-i ekber'in *Fütuhat-ı mekkiyye*'sindeki malûmatı ve Muhyiddin Arabî'nin menakıbını havi eseri ve دستور الانشا = *Düsturü'l-inşa* isminde reisü'l-küttab iken yazdığı ve topladığı ferman, berat ve mektupları havi mecmuası (Nuruosmaniye kütüphanesi No. 4304) ve جواهر البدایه = *Cevahirü'l-bidâye* isminde IV. Murad'la Bağdad seferinden ve bazı Ehlullah ile dört mezheb imamının menkıbelerinden bahseden bir telifi ve diğer bazı eserleri daha vardır.

Hıbrî Ali Efendi (Bülbülzâde)

Onyedinci asırda yetişen değerli ilim adamlarından olan Hıbri Ali Efendi *Kütahya*'lıdır. Fıkıhta yüksek ihtisası olan bu zatın en mühim ve değerli eseri حدیقة الفقها = *Hadikatü'l-fukaha* ismindeki telifidir;

[1] *Mensuh mukataası:* Anadolu *yaya* ve *müsellem* teşkilâtının lağvı üzerine buralara tahsis edilmiş olan yerler ayrı bir dairenin idaresi altına verilmek suretiyle Maliyece mukataa usuliyle idare edilmiştir.

[2] Kısa terceme-i hali *Hüseyin Ayvansarayî vefiyatı*'nda *(kütüphanemizdeki her iki ayrı nüshada)* ve ondan naklen *Osmanlı Müellifleri*'nde vardır.

Hıbri Ali Efendi memleketinde tahsil görüp epi yer dolaştıktan conra *Ağrıboz adası*'nın güney ucundaki *Kızılhisar* (Karistos) kasabasına çekilerek burada eser yazmakla vakit geçirmiş ve 1080 H.-1669 M. tarihinden sonra orada vefat etmiştir [1].

En mühim eseri yukarıda söylediğimiz gibi fıkıhtan büyük bir cilt üzerine telif ettiği *Hadikatü'l-fukaha* olup 1052 H.-1642 M. de bunu Telhis ile فتاوى والشروح *Fetâvâve'ş-şuruh* adiyle beş cilt üzerine şerh eylemiştir ki bunlar islâm hukukundaki yüksek ihtisasının delilidir.

Hıbrî'nin bundan başka ilm-i kelâmden bahseden منهاج محمدى = *Minhâc-ı Muhammedî* ile bunun tercümesi olan هدية الحبرى = *Hediyyetü'l-hîbrî* ve feraize dair فرائض الحبرى = *Feraizü'l-Hıbri* ve bunun şerhi olan عقود الدريه = *Ukudü'd-dürriyye* ve akaid ilmine dair منية الصالحين = *Münyetü's-salihîn* isimli eserleri olup Kadı Ebu Bekir Nesâî'nin (vefatı 303 H.-915 M.) الدر النظيم فى فضائل القران الكريم = *Eddürrü'n-nazım fî fezaili'l-Kura'ni'l-kerim* adındaki eserini de شفاء الابدان المرضى = *Şifâü'l-ebdani'l-merda* ismiyle şerh ettikten başka sonuna peygamberimizin okuduğu ediye-i me'sureyi de ilâve etmiştir; diğer bazı eserleri daha vardır.

Hüseyin Efendi (Hezarfen)

Değerli bir fazıl olup *İstanköy*a dasındandır. Tahsilini *İstanbul*'da bitirdi. Devlet hizmetine girip Fâzıl Ahmed Paşa'nın himayesini gürdü, sonra hükûmet memurluğundan çekilerek tetebbula iştigal etti ve 1003 H.-1691 M. de vefat etti. XIV. Lui tarafından ilmî tetkikat için Fransa seferi'nin beraberinde *İstanbul*'a gelmiş olan Antuvan Galland, Hüseyin Efendi ile görüşmüştür [2].

Hezârfen'in en mühim eseri *Tenkihü't-Tevarih* ismiyle derli toplu umumî tarihi olup eserinin başında müracaat etmiş olduğu tarihleri beyan etmektedir; hıristiyan devletlerin çoğu Avrupa tarihlerinden tercüme edilmiştir.

[1] Hıbri Ali Efendi'yi ilk defa bize tanıtmış olan Bursalı Tahir Bey merhumdur. Ondan evvel bu yüksek âlimin ismi bile malûm değildi.

[2] Galland'ın hâtıraları Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçeye terceme ittirilmiş ve birinci cildi de basılmıştır.

Daha yukarıda tıbbî eserler arasında gördüğümüz gibi Hezarfen Hüseyin Efendi tıbba dair de تحفة الاريب النافعه = *Tuhfetü'l-eribi'n-nâfia*, لسان الاطبا = *Lisanü'l-etibba*, فهرس الاروام = Fihrisü'l-ervam, isimleriyle üç eser vücuda getirmiştir. Tuhfetü'l-erib'in bir nüshası Nuruosmaniye ktp. 3466 numaradadadır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin 13 fasıl üzerine تلخيص البيان فى قوانين آل عثمان = *Telhisü'l-beyan fî kavânin-i Âl-i Osman* veya *Kanunname-i Sultan Mehmed* ismiyle bir teşkilât kanunu olup 1080 H. - 1669 M. de yazılan bu eseri müverrih Hammer görmüştür. Bunlardan başka محاسن الكلام = *Muhâsinü'l-kelâm* ve شرح اللمعه = *Şerhü'l-lem'a* isimleriyle tasavvufa dair iki eseri, ahlâka dair رسالهٔ حكميه = *Risale-i hükmiyye* adlı türkçe risalesiyle Hint lûgatlerinin türkçe ve farsça olarak tercümesini havi ترجمهٔ لغات هندى = *Terceme-i lûgat-ı Hindî* isminde bir kitabı vardır.

Tenkihü't-tevarih'i Avcı Sultan Mehmed'e tarih tedris ederken hazırlamıştır. *Muhtasar tarih* ve *Tarih-i devlet-i Rumiyye* isimlerindeki eserlerinden evvelkisini *Tenkihü't-tevarih*'ten ihtisar etve ikincisini de ondan çıkarılarak kaleme alınmıştır.

Müneccimbaşı Ahmed Dede

Lütfullah adında bir Çulhanın oğludur; babası Konya tarafları halkından iken *Selânik*'e gelerek yerleşmiş ve Ahmed Dede 1041 H.-1631 M. de orada doğmuştur; Ahmed Efendi evvelâ babasının sanatına girmiş ve sonra tahsil ederek Selânik Mevlevi tekkesine intisab edip takriben 1064 H. - 1654 M. de *İstanbul*'a gelmiş ve Galata Mevlevihanesine yerleşerek hem yüksek tahsil görmüş ve hem de astronomi ve astroloji öğrenmiştir.

Ahmed Efendi, hocası olan Müneccimbaşı Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine 1078 H.-1667 M. de Müneccimbaşı olmuş, nücumdaki mehareti, zerafeti ve yüksek terbiyesiyle Dördüncü Mehmed'in musahipleri arasında bulunmuş ve pâdişahın hal'i üzerine *Mısır*'a sürgün edilerek buradan hacca gidip Mekke'deki Mevlevi tekkesine şeyh olmuştur; 1111 H.-1700 M. de tekrar müneccimbaşılık için *İstanbul*'a davet edilen Ahmed Dede, ihtiyarlığını ileri sürerek özür dilemiş ve 1113 H.-1701 M. de *Mekke*'-

de vefat etmiştir. Bir aralık *Medine*'ye gidip altı sene tefsir ve hadis okutmuştur.

Ahmed Dede onyedinci asırda muhtelif ilimlerde ihtisası olan değerli âlimlerdendir. Dinî eserlerinden başka tarihe, tıbba riyaziyeye ve astronomiye ve musikiye dair telifler vücuda getirmiştir. Üç lisanda (türkçe, arapça, farsça) şairdi. Fakat asıl şöhretine sebeb olan جامع الدول = *Camiü'd-düvel* ismiyle yazdığı arapça umumî tarihidir; bu tarihine, 1083H.-1672M. senesine kadar Osmanlı vekayiini kaydetmiştir. *Camiü'd-düvel*'in İslâm tarihi kısmı mufassal ise de Avrupa tarihi kısmı sathidir. *Camiü'd-düvel*, şair Nedim tarafından pek muhtasar ve sathi bir tarzda türkçeye çevrilmiş ve basılmış ise de ilmî bir kıymeti yoktur ve tetkikatta bulunacak olanların mutlak surette aslı olan arapçasına müracaatları lâzımdır.

Müneccimbaşının tarihinden başka Harem-i nebevide tedris ettiği tefsir takrirlerini havi لسان الغيب الالهام = *Lisanü'l-gaybi'l-ilham* isimli eseri musikiye dair *Risale-i musikiyye* ve hendeseye dair تعليقات على اقليدس = *Talikat alâ Uklidis* ve mantığa dair وسيلة الوصول = *Vesiletü'l-vusul*, Tefsir-i Beyzaviye haşiyesi ve allame Kadı عضد Adud'un arapça kitabü'l- ahlâk isimli eserine şerhi ve sair eserleri vardır.

Müneccimbaşı Ahmed Dede şiirde *Aşık* mahlasını almıştır.

* * *

Bunlardan başka bu birbuçuk asırda yetişmiş olan eser sahibi âlimler varsa da, yukarıdanberi bahsettiğimiz bu ilim adamları kıymetli telifleriyle ön safta bulundukları için bu kadarla iktifa edildi.

KÜTÜPHANELER

Osmanlı devleti büyüdükçe işgal edilen şehir ve kasabalarda yapılan ilmî kuralların yani medreselerin yanlarında talebelere mahsus kütüphaneler de yapıldığını gerek bundan evvelki ciltte ve gerek bu ciltte bilmünasebe söylemiştik; onaltıncı asrın ikinci yarısından sonra ve onyedinci asırda umumî şekilde kütüphaneler açıldığını da görmekteyiz.

Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camiinde ve Eyüb'da Sokulu türbesinde Esmihan Sultan ve Fatih camiinde Zenbilli Ali Cemalî Efendi'nin oğlu Fuzayl Efendi'nin tesis ettiği umuma da mahsus kütüphaneler onaltıncı asra aitdir. 1583 Şubat'ta vefat eden Fuzayl Efendi, kitaplarını vakfettikten sonra bir de hafız-ı kütüb tayin eylemiştir [1]. Bundan başka yine umuma âid Hoca Sadeddin Efendi tarafından *Eyüb cami*'inde bir kütüphane tesis edilmiştir. Onyedinci asırda ise *Üsküdar*'da Vâlide-i atik denilen Üçüncü Murad'ın validesi Nurbanu Sultan medresesi kütüphanesi ve *Fatih'te Karaman semti*'nde Hadım Hafız Ahmed Paşa tarafından 1004 H.-1595 M. yaptırılmış olan cami, medrese, darülkurra, sebil ve çeşmeden başka cami dolaplarına tetebbua meraklı olanlar için kitap vakfedilmiştir; yine bunun gibi Dördüncü Mehmed'in validesi tarafından yaptırılan Yenicami külliyesinde III. Ahmed'in tevsi ettiği bir kütüphane olduğu görülüyor. Divanyolu'nda Köprülü Mehmed Paşa'nın dershane ve türbesi yanında bir umumî kütüphane vücuda getirilerek pek nadir eserlerle umumun tetebbuuna arz edilmiştir; bu kütüphaneye Köprülü'nün oğlu Fazıl Ahmed Paşa tarafından da kıymetli kitaplar vakfolunmuştur.

Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa âlim ve mütetebbi bir zat olup Süleymaniye'deki konağı yanında bir kütüphane yaptırdığı gibi amcazâde Hüseyin Paşa'nın da Sarachânebaşında medresesi yanında umuma mahsus bir kütüphanesi vardır.

[1] *Atayî, s. 276.*

KIRKİKİNCİ BÖLÜM

ONALTINCI YÜZYILIN İKİNCİ YARISİYLE ONYEDİNCİ YÜZYILIN GÜZEL SANATLARI

Mimarî Eserler

XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki başlıca eserler

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında ve onyedinci asır ortalarında mimarîmizin kuvvetli hüviyetini muhafaza etmekte olduğunu takdirle görmekteyiz. Bu onaltıncı yüzyılın son yarısında hayatta olan Mîmar Sinan *Edirne*'de II. Selim'in camiini yapmakla en son şaheserini vücuda getirmiştir. *Selimiye camii*'ne 979 H. - 1571 M. başlanıp İkinci Selim'in vefatı senesi olan 982 H.- 1574 M. de bitmiştir. Bu camiin gerek çinileri üzerine ve gerek çinisiz düz olarak yazılacak yazılar için meşhur hattat Ahmed Karahısarı'nın manevî oğlu Molla Hasan *Edirne*'ye gönderilmiştir [1]. Yine Mimar Sinan, 994 H.-1585 M. tarihinde *Manisa*'da *Muradiye camii* külliyesini [2] muhtelif senelerde *İstanbul*'da Tahtakale'de *Rüstem Paşa Azapkapısı*'nda ve *Kadırga*'daki Sokullu Mehmed Paşa camileriyle *İzmit*'te vezir Pertev Paşa'nın câmi imaret, hamam, kervansaray, mekteb ve çeşmeyi havi külliyesini ve sair yüksek mimarî kıymeti haiz olan başlıca eserleri de yapmıştır [3].

[1] *Mühimme defteri 19, s. 21, sene* 8, *Muharrem 980.*

[2] *Muradiye külliyyesi* 991 Muharrem 1583 Kasım'da başlayıp 994 H.-1586 M. de bitmiştir. Bu külliyyenin tarifi hakkında Çağatay Uluçay ile İbrahim Gökçen taraflarından yazılan *Manisa tarihi*'ne bakın *(Manisa Halkevi yayınlarından sene, 1939)* ve *Kitabeler* [Uzunçarşılı], s. 91.

[3] Mimar Sinan'ın *Süleymaniye*'deki türbesi penceresi üzerine hâk edilmiş olan şair Sâî'nin aşağıdaki manzumesi bunun yaptığı eserleri hulâsa etmektedir :

Han Süleyman'ın olup mîmârı bû merd-i güzin
Yaptı bir câmi verir firdevs-i âlâdan nişan
Emr-i şâhiyle kılup su yollarına ihtimam
Hızr olup âb-ı hayatı âleme kıldı revan
Çekmece cisrîne bir tâk-ı mualla çekti kim
Aynidir ayîne-i devrânda şekl-i kehkeşan
Kıldı dörtyüzden ziyade mescid-i âli bina

Kabir kitabesini yazan nakkaş Sâî'nin işaret üzerine 996 H.-1588 M. de vefat etmiştir. Yüz yaşından ziyade yaşayan Mimar Sinan'dan sonra mimarbaşı olan Mimar Davud ve mimar Dalgıç Ahmed Ağa [Paşa] [1] Mimar Mehmed Ağa, Mimar Kasım ve Mimar Mustafa Ağalar bu devirde ve XVII. yüzyılında birbirini takib ederek yetişmiş olan büyük mimarlarımızdandırlar [2].

Mimar Davud, Topkapı sarayının *Ahırkapı Feneri* tarafındaki deniz kenarında surun üzerindeki meşhur *Sinan Paşa köşkü* ile altındaki çeşmeyi ve Üçüncü Murad'ın *Ayasofya*'daki türbesini, *Divanyolu*'nda *Çarşıkapısı*'na yakın Koca Sinan Paşa medrese ve sebilini yapmış ve bunlardan başka *Eminönü*'nde Üçüncü Mehmed'in validesi tarafından yaptırılacak olan camiin temelerini atmış ve zemin katına kadar çıkmış ise de [3] 1007 H.-1598 M. de vefat etmesi üzerine yerine Dalgıç Ahmed Ağa mimarbaşı olmuş ve Üçüncü Mehmed'in vefatı ve validesinin *Eskisaray*'a nakli üzerine cami işi terkedilmiştir. Mimarbaşı Dalgıç Ahmed Ağa, Mimar Davud'dan sonra kısmen III. Murad'ın Ayasofya harimindeki türbesini tamamlamıştır.

Yaptı seksen yerde cami bu aziz-i kâr-dan
Yüzden artık ömr sürdü akıbet kıldı vefat
Yattığı yeri Hüda kılsun anun bâğ-ı cinan
Rıhletinin sâi-i dâi dedi tarihini
Göçdi (گچدی) *bû demde cihandan Pîr-i mimâran Sinan*

[1] Dalgıç Ahmed Ağa, sonradan beylerbeği olmuş, *Silistre* paşası iken âsi Kalenderoğlu üzerine memur edilip *Gönen* civarında onunla yaptığı muharebede maktul düşerek *Gönen*'de namına mensub *Paşa mezarlı*'ğına defnedilmiştir. Mezarlığın sonradan park yapılmasına mebni kabri oradan kaldırılıp başka mahalle nakledilmiştir. Bu zatın kısa tercüme-i hali ve kabir kitabesi, *Karasi müşâhiri* ismiyle 1925 de İstanbul'da Hüsn-i tabiat Matbaasında basılmış olan eserinde vardır.

[2] Mimar Kasım'a kadar Başmimarlık kayd-ı hayat ile verilirken 1054 H.-1644 M. de anın azliyle bu usul kaldırılmıştır (Naima, c. 4, s. 68-69).

[3] Hazret-i Valide Sultan iskelede *Eminönü*'nde ve Bağçe kapısına karib bir âla cami-i şerif hayrat muradları oldukta bazı yerleri ve yahud evlerini akçesiyle satın alıp vezir Hadım Hasan Paşa cami-i şerife nazır ferman olup ve Kasım voyvoda mütemed oldukta kadırgalar ile *Rodos*'tan senk mermerler tayin edildi. Camiin temelleri itmam olundukta bir mubarek eyyamda mah-ı Rebiu'l-ûlanın gurresinde(1006 H.) hayır dua birle kurbanlar kesilip... Cami

Onaltıncı asır sonlarındaki mimarî eserlerden *Usküdar*'da *Valide-i Atik camii* denilen ve Üçüncü Murad'ın validesi Nûrbânu Sultan tarafından yaptırılan cami, medrese, darülhadis, darülkurra, hastahane (tımarhane) imaret, misafirhane ilk mekteb ve çeşme vardır; bu müesseseler 991 H.-1583 M. de bitmiştir. Bu külliye karşısındaki *Çifte hamam* ile *Divanyolu*'nda Köprülü Mehmed Paşa türbesi karşısında bulunan *Çifte hamam* ve Langada havuzlu hamamı bu camiin vakıflarındandır. Bu külliyenin ilk mimarı Davud Ağa olup kendisinden sonra bu işe Mimarbaşı Dalgıç Ahmed Ağa bakmıştır. Nûrbânu'nun *Usküdar*'daki hayratından Tabhâne, darüşşifa (hastahane) misafirhâne ve imareti sonradan harap olmuş ve Üçüncü Selim zamanında bunların yerine nizam-ı cedid için *Selimiye kışlası* yapılmıştır [1]. Topkapı semtinde Kara Ahmed Paşa Cami medrese türbe ve çeşmesi nefis mimarî eserlerimizden olduğu gibi çinileri îtibarile de fevkalâdedir.

Üsküdar'da *Nûrbânu Camii* yakınındaki *Çinili Cami* Dördüncü Murad ve İbrahim'in valideleri (Mahpeyker) Kösem Sultan'ın olup 1050 H.-1640 M. de sona ermiştir. *İstanbul*'daki *Valide hanı* da bu camiin vakıflarındandır. Cami'in mimarı Kasım Ağadır.

Onyedinci yüzyılın mühim mimarî eserleri

Bu asrın başlarındaki mimarî eserlerin en mühimmi I. *Sultan Ahmed Camii* ile aynı asır ortalarında yapılan *Eminönü*'nde *Yenicami* dediğimiz IV. Mehmed'in validesi *Hatice Turhan Sultan Camii*'dir.

Sultan I. Ahmed, *Zitvatoruk muahedesi*'ni yapıp Celâlî isyanlarını da bastırdıktan sonra bir cami yaptırmağı arzu etmiş, evvela Eminönü'nde temelleri yükselmiş olan camii tamamlamak istemiş ise de (Vekayi-i tarihiyye, s. 152, 153.) sonra vazgeçmiş ve kendisine *Ayasofya*'da ibtida *Rüstem Paşa Sarayı*'nın bulunduğu yer teklif edilmiştir. Pâdişah burasının yüksek, havadar ve saraya yakın olduğunu fakat orada sık bir halde evler ve

yerden bir zirâ (75,8 santimetre) çıkup hisar kulesi üzerine minare yeri tayin itmeğin bir şerefe peyda idüp Ramazan-ı şerifte kanadil yakup... muazzam binaya mübaşeret olundu. (Vekayi-i tarihiyye, Abdülkadir Efendi, s. 40, 44).

[1] Hadikatü'l-cevâmi, c. 2, s. 184.

dükkânlar bulunup bina levazımatiyle yolların kapanarak halkın uzun zaman zor duruma düşeceklerini ve bir cami yapayım derken birçok kalbin kırılacağını söyliyerek başka bir yer arattırmış ve *Atmeydanı*'nın kıble tarafında Ayşe Sultan'ın mülkü olan yeri –ki *Ahmed Paşa Sarayı* da denilirdi– münasib görüp otuz bin altın vererek* burasını ve Sokullu sarayını ve Atmeydanı'ndaki eski Aslanhane ile mirî anbarı ve bazı dükkânları (vekayi-i tarihiyye) satın almış ve yanındaki Mehmed Paşa sarayı ile bazı konakları da istimlâk ettirmiştir[1].

Camiin inşasına 1018 Recebinin dokuzuncu günü (1609 Kasım 7) başlanmış[2] ve pâdişah terleyinceye kadar temel kazmıştır[3] camiin açılış resmi 1026 senesi Cemaziyelâhirin dördüncü günü (1617 Haziran 9) yapılmıştır; camiin mimarı hassa mimarbaşısı Mehmed Ağa'dır. Mehmed Ağa Sinan üslûbundan bazı noktalarda ayrılmıştır.

Sultan Ahmed camii ile, camiye bitişik *Kasr-ı hümayun*, hastahane[4] türbe, mekteb, sebil, odalar, dükkânlar ve büyük bir han ile beraber bütün inşaatın hepsi 1026 Zilkadesinde (1617 Kasım) sona ermiştir. Bu camiin çinileri tenevvü îtibariyle fevkalâde olup[5] tezyînî hususiyetleri cihetinden başta gelmiştir. Cami hakkında Evliya Çelebi'de epi malûmat vardır[6].

* Rüstem Paşa kızı Ayşe Hanım Sultan sarayını ki –vezir-i âzam Ahmed paşa zevcesidir– hanın sultandan (otuzbim tamnul -vezn kâmil-ül-ayar sikke-i haseneye satın almış ve otuzbin sikke-i filoriyi yeden beyed tamamen Ayşe Hanım Sultanın vekili olan oğlu Abdürrahman Beğ'e verilmiştir (bir filori yani altun onyedinci asır başında takribî altmışbeş akçe idi).

[1] Evliya Çelebi bu camiin yerinde beş büyük saray bulunduğunu yazıyor.

[2] Vekayi-i tarihiyye 1018 Zilkade ibtidasında işe başlanarak saraylar ve istimlâk edilen diğer yerlerin yıkılıp 1019 Muharrem'de temel atıldığını yazmaktadır. Metindeki malûmat pâdişahın imamı Mustafa Sâfi Efendi'nin Zübdetü'l-vakayi'inden alındı.

[3] Temel kazmasında şeyhulislâm Mehmed Efendi, Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdayî Efendi, Vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa ilk kazmayı vurmuşlar ve sonra orası ahaliden tahliye olunarak pâdişah yeni yapılan kasr'dan inerek eline altın kazma alıp terleyinceye kadar temel kazmıştır. Bu kazmanın sapı kadife kaplı olup Topkapı sarayı müzesinde teşhir edilmektedir. Üçüncü Ahmed de saraydaki meşhur kütüphanesini yaptırırken büyük ceddi I. Ahmed'in kullandığı bu kazma ile temele vurmuştur. *Sultan Ahmed cami* temelini birer gün yeniçeriler, sipahiler, vezirlerle maiyetleri kazıp toprak atmışlardır. Temel kazma işi bu suretle bir aydan fazla yani 14 Şubat'a kadar 36 gün sürmüştür.

[4] Vakfiyesi mucibince hastahanede bir hekimbaşı iki hekim, iki göz hekimi, iki cerrah, iki hekim şagirdi, iki ilaç yapıcı, bir vekilharç, bir kilerci, bir kâtip ve saire vardı *(Topkapı sarayı Arşivi 1906 numaralı defter)*.

[5] *Süleymaniye camii* ile türbelerine dört bin üçyüz küsur çini sarfedildiği halde *Sultan Ahmed camiine* yirmi bir binden fazla çini gitmiştir. Bu hususta fazla malûmat için Tahsin Öz'ün Vakıflar Dergisinin ikinci numarasındaki *Sultan Ahmed camii* makalesine bakın.

[6] *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. 1, s. 216.*

Yine *İstanbul*'da onyedinci asırdaki mimarî eserlerimizin en güzellerinden biri de şimdi *Yenicami* denilen *Valide Turhan Sultan camii*'dir. Dördüncü Mehmed'in validesi bir cami yaptırmak istemiş bunun üzerine Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın arzetmesi ve Vezir-i âzam Köprülü Mehmed Paşa'nın tavsiyesiyle evvelce Üçüncü Mehmed'in validesi Safiye Sultan tarafından 1006 H.-1597 M. de başlattırılarak pencerelerine kadar yapıldıktan sonra pâdişahın vefatı ve Safiye Sultan'ın *Eski-saray*'a nakliyle terkedilen *Eminönü*'ndeki mahalle yapılması münasib görülmüştür.

Bu karar üzerine Eskicami mahallinin etrafındaki yahudi evleri istimlâk edilip bunlar Balat taraflarına naklolunarak istimlâk edilen evler yıktırılıp bugün azametiyle gördüğümüz cami ile arkasındaki türbesi darülkurra (iş Bankasının bulunduğu yerde idi) mektep, Mısır çarşısı ve cami avlusuna açılan iki kapı yanında birer sebil (İs Bankasının yanındaki köşede olup vakıf suları satılmaktadır) ve Muvakkıthane ve deniz tarafına bakan bir kasr yapılmıştır [1].

Bugün de *Mısır çarşısı* dediğimiz çarşı bu camiin vakıflarından olup *Mısır*'dan ve Mısır vasıtasiyle *Yemen* ve *Hindistan*'dan getirilen şeker, pamuk, baharat gibi eşyanın burada satılarak bu satıştan müesseseye bir miktar para tedariki muvafık görülerek vakfiyesine kaydedilmiş ve satılan şeylerin *Mısır*'dan veya *Mısır* yoluyla gelmesinden dolayı bu çarşı, *Mısır çarşısı* adiyle şöhret bulmuştur [2].

Klâsik mimarimizin sonuncularından olan *Yenicami* veya *Valide camii* Osmanlı mimarisinin şaheserlerindendir. Camiin yapılmasına 1071 Zilkade 25 ve 1661 Temmuz'da başlanmış ve 1076 ibtidalarında (1665 Ağustos) yapılması biterek 20 Rebiulevvel ve

[1] Mimar Mustafa Ağa'nın göstermesi üzerine camiin şimdiki yerinde yapılması tekarrür edince bu taraftaki yahudi evleri (Tahtakale'den Hocapaşa'ya kadar olan sahada) istimlâk edileceği sırada yahudiler aralarında bin kese kadar para toplanıp Vezir-i âzam Köprülü'ye vererek istimlâkin önüne geçmek istedilerse de Mehmed Paşa verilen bu parayı kabul etmeyip reddettiği gibi evlerini satmayanları ölümle tehdid ettiğinden yahudiler camiin etrafındaki yerlerini satarak başka mahalle nakle mecbur olmuşlardır.

[2] *Mısır çarşısı* son zamanlarda İstanbul belediyesi tarafından aslına halel gelmeden tamir olunmuştur.

30 Eylül'de pâdişah ve validesinin huzurlariyle açılarak ilk cuma namazı kılınmıştır; verilen bahşişlerle beraber camiin inşasına üç bin seksen kese akçe sarfedilmiştir [1]. O tarihlerde bir kese beşyüz ve kırk bin akçe bir kese ve seksen akçe bir kuruş idi; şu halde camiin yapılmasına bir buçuk milyon kuruş gitmiş oluyor ki zamanına göre mühim bir para idi [2], camiin bütün yazılarını meşhur hattatlardan Tenekecizâde İbrahim Efendi yazmıştır. Camiin çinileri *İznik*'de yapılmıştır [3].

Mimarlar Osmanlı devleti merkezinde hükûmetin emrinde hassa mimar başısı denilen bir başmimar ile bunun maiyyetinde aylıklı müteaddid mimarlar vardı; başmimar vefat eder veya herhangi bir sebeple yerinden ayrılırsa başmimarlığa en kıdemli mimar tayin olunurdu.

Devlet merkezindeki bu mimarlardan başka vilâyetlerde, sancak ve kazalarda da mimarlar vardı; bunlar da hükûmete âit mahalli inşaata bakarlardı [4]. Bu mimarlar arasında hıristiyan mimarlar da bulunurdu [5]. Bina yapan mimarlardan başka taş işleyen mimarlar ve mimar başılıklar da vardı. Bunlar da hassa mimar başısının arziyle tayin olunurlardı [6]. Bir de inşaat ile meşgul olan mimarlar ile dülger gibi sanat erbabının işlerinde ehil olup olmadıkları mimarbaşı tarafından kontrol edilir, ehliyeti olmayanların iş yapmalarına müsaade olunmazdı [7].

[1] *Abdi Paşa vekayinamesi (Umumi kütüphane nüshası)* ve *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 218 ve 390.*

[2] Camiin türbe kısmında IV. Mehmed'le validesi Hatice Turhan Sultan'dan başka Osmanlı padişahlarından Dördüncü Mehmed'in oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed ve Mustafa'nın oğulları I. Mahmud ile III. Osman ve bir de Abdülmecid'in büyük oğlu V. Murad medfundurlar, daha bir haylı da Osmanlı şehzâdesi ve sultan'larla kadın efendiler vardır.

[3] Bu yeni camii hakkında B. Mimar Saim Ülgen'in vakıflar dergisinin ikinci sayısında (S. 387-397) güzel bir tetkiki vardır.

[4] *İbnü'l-emin tasnifi tevcihat defterinden birinci defter, s. 141, 146, 150, 708.*

[5] *İbnü'l-emin tasnifi tevcihat No. 104, 160.*

[6] Urfa'da senktraş mimarbaşılığının Bâli'ye verilmesi hakkında sermimaran-ı hassa Ahmed Ağa'nın arzı *(İbnü'l-emin tevcihat defteri 1 numara, 318 sene 1087.)*

[7] Hassa mimarlarını başı Sinan'a hüküm ki

Onaltıncı asrın sonlarına yakın vefat eden mimar Sinan'dan sonra mimar Davud, mimar Dalgıç Ahmed, mimar Mehmed, mimar Kasım ve mimar Mustafa Ağalar meşhurdurlar.

Güzel Sanatlardan hat yeni yazı

Sülüs ve Nesih hattatları

Osmanlılarda yazı sanatı yani *hattatlık* onaltıncı asır ortalarından îtibaren daha mütekâmil bir şekilde ilerlemekte devam etmiştir; tarihin ikinci cildinde isimlerini zikrettiğimiz Kırımî Abdullah Efendi ile sair birkaç hattat bu yüzyılın ikinci yarısında da yaşamışlardır.

Onaltıncı yüzyılın son yarısiyle onyedinci yüzyılda *sülüs* ve *Nesih* yazısı inkişâf ederek çok değerli hattatlar yetişip güzel yazılariyle Şeyh Hamdullah mektebini ileri götürmüşlerdir; bu hattatlardan *Sultan Ahmed camii*'nin yazılarını yazmış olan müderris ve kadı *Diyarbakır*'lı Kasım Gubârî (vefatı 1034 H.-1624 M.) ile [1] Şeyh Hamdullah'ın kızının oğlu Pîr Mehmed (vefatı 988 H.-1580 M.) ve değerli talebeler yetiştiren ve asrının en büyük hattatı olan ve *Üsküdar*'daki eski Valide camiinin celî yazılarını ve *Eyüp*'te *Feridun Bey türbesi*'nin yanında kapı üzerindeki آمنت Âmentü'yü yazmış olan Üsküdarî Hasan bin Hamza (vefatı 1023 H.-1614 M.) ve bunun kıymetli talebesi *Erzurum*'lu Halid (vefatı 1040 H.-1630 M.) ile Dördüncü Murad'ın nedimi ve aynı zamanda talik yazan hattatlardan Tıflî Ahmed Efendi ve *Erzurum*'lu Halid'in talebelerinden olup yazıda Şeyh Hamdullah'ın tavrını muvaffakiyetle tatbik ederek *sülüs* ve nesih'te bir devir açan Derviş Ali (vefatı 1084 H.-

Südde-i saâdetime arz-ı hal gönderip bazı kimesneler Rumelinden ve sair yerlerden gelip ve bina iliminden haberleri olmayıp müşarünileyhin marifeti olmadan ellerine arşın alıp mîmarlık edip nâ-ehil olmakla bina eyledikleri evlerin ekseriya ocakları tutuşup ihrak olduğun bildirdiğin ecilden buyurdum ki vüsul buldukta bu babta mukayyed olup anun gibi bina dürûdgerlik (dülgerlik) ilminden haberi olmayıp ellerine arşun alıp vech-i meşrûh üzre mîmarlık eyliyenleri menedip senün marifetin olmadın ol vechile nâ-ehil kimesnelere mimarlık ettirmiyesin *(Mühimme defteri 19, s. 132 vesika sıra numarası 280, sene 7, sefer 980).*

[1] 974 H.-1566 M. da vefat etmiş olan şâir ve hattat Abdurrahman Gubârî ile karıştırmamalıdır.

1673 M.) ve yine Halid'in talebelerinden olup *Yeni cami*'in yazılariyle *Ayasofya* camiindeki Allah, Muhammed ve *Çiharyar* levhalarını yazmış olan Tenekecizâde İbrahim Efendi (vefatı 1100 H.-1688 M.) meşhurdurlar [1].

Bunlardan Hattat Kasım, pirinç tanesi üzerine yazı yazdığından dolayı *Gubarî* lakabını almış ve Üsküdarî Hasan da Hamdullah'ı muvaffakiyyetle taklid etmiştir.

Hattat Derviş Ali gençliğinde yeniçeri ocağında *Karakullukçu*luk (emir neferi) etmiş olup meşhur ocak ağalarından Kara Hasan oğlu Hüseyin Ağa'nın himayesini görmüştür; kırktan fazla mushaf ve pek çok en'am, evrad, kıt'a, murakka' yazmış olan Derviş Ali, Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'ya da yazı hocalığı etmiş idi [2]. Derviş Ali'nin en değerli talabesi sülüs ve nesih'te bir mekteb tesisine muvaffak olan İstanbullu Hafız Osman (vefatı 1110 H.-1698 M.) dır. Derviş Ali'nin, Hafız Osman'dan başka Suyolcuzâde Eyüplu Mustafa Efendi (vefatı 1097 H.-1686 M.) ve Ağakapalı İsmail Efendi (vefatı 1118 H.-1706 M.) gibi değerli talebeleri de vardır.

Hafız Osman hattı diye bugün de meraklıları tarafından yüksek değeriyle alınıp saklanan yazılar işte Derviş Ali talebesinden olan bu üstadındır; Hafız Osman Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa dairesinden yetişmiştir; Hafız Osman, ihtiyarlığı zamanında Derviş Ali'ye intisab ettiği için daha sonra onun müsaadesiyle Suyolcuzâde Mustafa Efendi'den yazmış ve hattın inceliklerini de *Erzurum*'lu Halid'in talebelerinden Nefeszâde Seyyid İsmail Efendi'den (vefatı 1090 H.-1679 M.) öğrenmiştir. Nefeszâde büyük üstadları Şeyh Hamdullah'ı muvaffakiyyetle taklit ettiği için Hafız Osman da bu suretle şeyhin hakiki üslûbunu elde etmiştir. Yukarıda adı geçen Ağakapılı İsmail Efendi, Hafız Osman hakkında:

-"Hattı biz bildik Osman Efendi'miz yazdı demiş ve vefat

[1] Ayasofya camiinin müzeye çevrilmesi üzerine bu levhalar bulundukları yerden indirilmiş olup camiin kapısından dışarı çıkmadığı için içeride evvelki yerlerine asılmıştır.

[2] Fâzıl Ahmed Paşa hocasına çok hürmet gösterir; ne zaman ziyaretine gelmiş olsa şeyhulislâmı karşıladığı yerden karşılar, elini öpüp içeriye alırdı *(Tuhfetü'l-hattatîn, s. 82)*.

ettiği zaman kendisinde çok takdir ettiği Hafız Osman'ın bir haylı yazıları bulunmuştur.

II. Sultan Mustafa, Hafız Osman'ın talebelerinden olup yazısı güzeldi; yazılarında *(Derviş Mustafa Âl-i Osman)* ketebesini kormuş [1]. Bu pâdişah, yazacağı bir levhanın resmini ve istifini evvelâ hocasına çizdirdikten sonra ona göre yazardı; kendi hattiyle olan bir besmele ile وما ارسلناك الا رحمة للعالمين âyet kerimesini havi yazısını gümüş bir muhafaza içerisine koydurup hediye olarak İran şahına göndermiştir.

Sünbüliye tarikatine müntesib bulunan Hafız Osman Efendi اقلام سته = *Aklâm-ı sitte* denilen [2] altı tarz yazıda şeyhten sonra gelen bir üstaddı; pazar ve çarşanba günleri biri fakir yazı heveslilerine ve diğeri vakitleri müsaid heveslilere olmak üzere haftada iki gün talebelerine yazı dersi verirdi; Hafız Osman Efendi yirmi mushaf yazmış ve kırk sene yazı meşk eylemiş yani yazı hocalığı etmiştir [3]. Onsekizinci asra şeref ver-

[1] *Nusretnâme (Silâhdar tarihi zeyli).*

[2] Kitabımızın ikinci cildinde görüldüğü üzere اقلام سته = *Aklam-ı sitte* veya شش قلم = *Şeş kalem* denilen yazı, hat sanatının *sülüs, nesih, muhakkak, rik'a, tevki* ve *reyhanî* denilen nevilerindendi.

[3] Sülüs ve nesih yazıda Şeyh Hamdullah talebeleri hocalarının tavrını bozmayarak takip etmişlerdir. Aşağıdaki manzûme onsekizinci asır ortalarına kadar *Hamdullah mektebi* üstadlarını göstermektedir *(Tuhfetü'l-hattatîn, s.628).*

Şeyh Hamdullah, Şükrullah dâmâd-ı güzin
Sâlisi oğlu Mehemmed Üsküdaridir Hasan
Erzırûmî Halid oldu hamisi ehl-i hatın
Sadisi Derviş Ali سابع sâbî Suyolcu pâkmen
Hafız Osman'ın semân işrab ider hem rütbesin
Seyyid Abdullah imâm-ı zümre-i hatt-ı Hasen
Hace Rasim zü'l-cenaheyn îdî kim ceffelkalem
Şeş kalemde vahid-i ke'l-elf idî Kâmil beden
Böyledir bû silsile kim on adet tekmil eder
Cümlenin şâd îde ervâhın kerîm-i zü'l-minen.

Bu manzumeye göre Şeyh Hamdullah ile damadı ve talebesi Şükrullah ve onun oğlu ve talebesi Pîr Mehmed ve Mehmed'in talebesi Üsküdarî Hasan, onun talebesi Erzurumlu Halid ve Halid'in talebesi Derviş Ali ve onun talebelerinden Suyolcuz âde Mustafa ile diğer talebesi Hafız Osman ve Hafız Osman'ın talebesi Seyyid Abdullah (Topkapılı emîr) ve onun da talebesi Eğrikapılı Mehmed Rasim Efendi, şeyh kolunu teşkil etmektedirler. Mehmed Rasim Efendi (vefatı 1169 H.-1755 M.) hakkında zü'l-cenaheyn

miş olan hattatlardan Yedikuleli Emîr diye meşhur olan Seyyid Abdullah Efendi Hafız Osman'ın en yüksek talebelerinden ve Hamdullah mektebini yürütenlerdendir.

Tâlik yazı

İstanbul'da onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra pek ağır surette inkişafa başlamış [1] olan tâlik yazı'da ilk defa Tophaneli Nuri Çelebi adında biri şöhret bulmuştur; hattâ Hoca Sadeddin Efendi'nin daveti üzerine *İstanbul*'a gelmiş olan *Tebriz*'li hattat Mehmed Rizayî, Nuri Çelebi'nin yazılarını çok beğenmiştir [2].

İmad-ı Hüseynî talebesinden olup onyedinci asırda *İstanbul*'a gelen ve Derviş Abdi diye meşhur olan *Buhara*'lı Seyyid Abdullah'ın -ki hakiki *nestalik*'i İstanbul'a getirmiştir - himmetiyle tâlik yazının *İstanbul*'da heveslileri çoğalarak epi ilerlemiştir. Bu hevesliler arasında Derviş Abdi talebelerinden olup talik kırmasında maharet gösteren şair Cevrî İbrahim Efendi (vefatı 1065 H.- 1655 M.) ile Tophaneli Mahmud (vefatı 1008 H.-1599 M.) ve tâlik ile celi'de üstad ve aynı zamanda değerli âlimlerden olun Dursunzâde Abdullah Feyzi (vefatı 1019 H.-1610 M.) ve Derviş Abdi talebesinden Tulumcuzâde şeyhülislâm Abdurrahman Efendi (vefatı 1081 H.-1670 M.) ve Tıflî Ahmed Efendi (vefatı 1071 H-1660 M.) ve kazaskerlerden Beyazîzâde Ahmed Efendi (vefatı 1098 H.-1687 M.) şair ve ressam Dukakinzâde Derviş Ahmed Fasih (vefatı 1111 H.-1699 M.) ve Gavsî Ahmed Dede (vefatı 1109 H.-1697 M.) ve yine Derviş Abdi talebelerinden Amasyalı Şeyh Sunullah (vefatı 1095 H.-1684 M.) bu asırda şöhret kazanmışlardır. Bunlardan başka *Bosna*'lı Derviş Hüsam *Yenişehir-i Fenar*'li (Tırhala Yenişehri) Hasan ve Siyahî Ahmed de mâruf tâlik yazanlardandır.

denilmesi onun şeş kalemden başka talik yazıda da üstad olmasından dolayıdır. Rasim Efendi talik yazıyı asrında bu yazının en büyük üstadı kazasker kâtipzâde Refî Efendi'den yazmıştır.

[1] *Talik yazı* ile *talik kırması* Osmanlılarda onaltıncı asrın ilk yarısında da varsa da taammüm etmemişti. Kanunî Sultan Süleyman güzel talik yazardı; hatt-ı hümayunlarını bu yazı ile yazdığı görülmektedir.

[2] *Gülzâr-ı Sevab* (Nefeszâde tezkiresi), s. 23.

İşte bu suretle *İstanbul*'da tâliki yayan Buharalı Derviş Abdi'ye (vefatı 1057 H.-1647 M.) Vezir-i âzam Tabanıyassı Mehmed Paşa tâlik hatla bir şehnâme yazdırarak mukabilinde bin altın vermiş ve aynı zamanda *Mekke*'de oturmak isteyen Derviş Abdi'ye *Mısır* varidatından günde kırk akçe maaş bağlamıştır.

Tâlik hattatlarından İbrahim Cevrî Efendi, tâlikin *şikest tâlik* denilen kırmasında büyük üstad olup bu yazı ile on sekiz mesnevi yazmıştır; IV. Sultan Murad'da güzel tâlik yazardı ve hocası Devriş Abdi talebelerinden Tulumcuzâde Abdurrahman (şeyhulislâm da olmuştur) Efendi idi.

Diğer bazı yazılar

Osmanlı memleketlerinde *Şeş kalem* denilen altı türlü yazıdan ve tâlikden başka divan-ı hümayun ve diğer hükumet dairelerinde maliye'de ve müftülük ve kazaskerlik dairelerinde ve mahkeme-i şer'iyyelerde muhtelif yazı nevileri kullanılırdı. Bunlardan *divanî* ve divanîden bozma olarak *mektubî kırma* yazısı dîvan-ı hümayun ve ona merbut dairelerde, *tâlik kırması* şer'î mahkemelerle, ilmiye dairelerinde ve *siyakat* denilen yazı da maliye kayıtlarında ve bilhassa maliye defterleriyle tapu kayıtları ve tapu defterlerinde istimâl olunurdu. Tahsisen *berat*'lar ve *nâme-i hümayun*'lar *divanî* hat ile yazılırdı; Tacbeyzâde diye maruf olan Reisü'l-küttab'lık ta yapan Amasyalı bir zatın (vefatı 996 H.-1588 Kasım) divanî yazıda mükemmel üstad olduğunu Atâyi yazmaktadır [1]; maliye defterlerinde siyakatten başka rik'a yazısı da kullanılmıştır.

Onaltıncı asrın son yarısında Münşeat sahibi Feridun Bey (vefatı 991 H.-1583 M.) *sülüs* ve nesih'ten başka *divanî*, *rik'a* ve *Siyakat*'de de mahir olup bunları Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Bey'den öğrenmiştir.

Divan-ı hümayun kâtiplerinden olup takriben bin tarihlerinde (1591 M.) de vefat etmiş olan Hüsameddin Zerrin kalem nesih'te üstad olduğu gibi divan yazılarında büyük mahareti vardı. Onaltıncı asır sonlariyle onyedinci asırda yazının muhtelif nevileri ile *müzehhib*'lik ve *mücellitlik*'e aid müverrih Âli'nin *Menakıb-ı*

[1] *Şakayik zeyli* (Hadayikü'l-Hakayik fî Tekmileti'ş-şakayık), *Atâyî*, *s. 338.*

Hünerveran isimli eseri ile [1] yine yazıya dair hattat Nefeszade Seyyid İbrahim Efendi'nin (vefatı 1060 H.-1650 M.) گلزار صواب = *Gülzar-ı savab* isimli bir risalesi vardır [2]. Nefeszâde *Gülzar-ı savab*'ı, talik yazıda mahareti olan Dördüncü Sultan Murad'a ithaf etmiştir. Yine bu devir hatlarından Tokat'lı Ahmed'in (vefat 1027 H.-1681M.) عرائس الخط =*Araisü'l-hat* adında bir eseri vardır [3].

Güzel Sanatlardan Musikiye dair

Onaltıncı asrın ikinci yarısiyle onyedinci asırda علم ادوار *ilm-i edvar* denilen mûsiki, Osmanlılarda daha geniş ve daha bilgili olarak ilerlemiştir; tarihin ikinci cildinde görüldüğü üzere onaltıncı asrın son yarısı içinde mûsiki üstadı olarak tanıdığımız şair Nihanî mahlaslı Durak Bey'in *Saznâme* isimli bir eseri olup burada Osmanlı memleketlerinde kullanılan hemen bütün sazların isimleriyle tarifleri yazılmıştır, yine bu asırda yani IV. Murad zamanında Manisalı Revnî mahlaslı birinin bir musîki risalesi oldığını Keşfü'z-zünun yazıyor (c. I, s. 894).

Telli ve kamışlı sazlar

Bu bir buçuk asırdaki sazlar, kısmen daha evvelki sazların aynı olup bunlardan bazıları, hevesli kalmadığı için unutulmuş ve bazıları da yeniden yapılmıştır ; Evliya Çelebi, onyedinci asırda *kemençe*, *ney*, *tanbur*, *kanun*, *ud*, *zurna*, *musikar*, *çenk*, *çartar*, *Ravza*, *şeştar*, *şeşhane*, *kopuz*, *çöğür*, *çeşte*, *muğni*, *sönder*, *berbat*, *yonkar* [yongar], *tanbura*, *şarkı*, *iklik*, *yelten* gibi bir hayli sazlardan bahsetmektedir.

Bu sazlardan ilk altısı bugün de alaturka musikide mevcud olduğu için tariflerine lüzum görülmemiş fakat diğerleri hakkında Evliya Çelebi seyahatnâmesinde malûmat olduğundan aşağıda onlardan bahsedilmiştir; bu tarifleri gösterilenler halk tarafından çalınan telli sazlardandır.

[1] Âli'nin bu eseri, üstad İbnü'l-Emin Bay Mahmud Kemal İnal'ın *Âli ve eserleri* hakkındaki değerli bir mukaddimesiyle Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından 1326 tarihinde İstanbul'da basılmıştır.

[2] Gülzar-ı savab adlı eserde Burhan Toprak'ın himmetiyle *Güzel Sanatlar Akademisi* tarafından yayınlanmıştır.

[4] Esâmi-i müellifin (İsmail Paşa), c. 1, s. 155.

Musikar :

Mütaddid kamışlar'ın yanyana dizilmesinden terekküb eden bir musiki aletidir. Onyedinci asırda tarih sahibi meşhur Solakzâde Hemdemi [Müskalî] Çelebi hem nakış ve hem de *musikar*'da üstad idi.

Çenk : Kanuna benzeyen sapı eğri bir sazdı.

Çartar : Dört telli ve perdeli halk sazlarındandı.

Ravza : Beş telli ve perdeli halk sazlarındandı.

Şeştar : Altı telli sazlardan olup çalınması müşkül imiş ve bununla bütün makamlar çalınırmış.

Şeşhane : Uda benzeyen uzun kollu perdesiz telli bir saz olup gövdesinde kursak varmış.

Kopuz : Türklerin en eski musiki aleti olup *Anadolu* ve *Rumeli*'de ve serhad memleketlerinde çok çalınan sazlardandı. Üç telli olan *Kopuz*, şeşhanenin küçüğü idi; uda benzerdi sonradan ihdas edilen ve *bozuk* denilen saz kopuzun muaddel şekli idi.

Çöğür : gövdesi büyük beş kirişli ve yirmi altı perdeli olup yeniçeri ocağiyle diğer askerler arasında çok çalınırdı.

Çeşte : Çökür gibi beş telli küçük karınlı yuvarlak kısa telli, sık perdeli kirişli sazlardandı. Onyedinci asırda Çeşteci Ali meşhur olup devlet hizmetinde bulunmuştu.

Muğni : Kanun şeklinde yirmi dört kirişli bir saz olup *Batı Anadolu* halkı tarafından çalınırdı. Bu sazı Safiyyüddin Abdülmümin icad ederek onu Rebab, Kanun ve Nüzheden çıkarmıştır (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 2, s. 238).

Sönder : Çöğüre benzeyen gövdeli ve on telli bir saz olup *Doğu Anadolu* halkı tarafından çalınırdı.

Berbat بربط : Bu da kopuz'a benzeyen halk sazlarındandı; Osmanlılardan evvel *İran*'da çalınmış olduğunu İran şairlerinin divanlarından öğreniyoruz.

Bonkar : Bu da halk sazlarından olup Evliye Çelebi tarifini yapmamıştır.

Tanbura : Uzun kollu Halk sazlarından olup bu gün de memleketimizde çalanları vardır. Son senelerde tanburacı Osman Pehlivan meşhurdu; Evliya Çelebi *tel tanbura* dediği üç telli-siyle *perdeli tanbura*'dan bahsetmektedir.

Şarkı : Çartara benzeyen telli türkmen sazıdır.

İklık: Tarihimizin ikinci cildinde görüldüğü üzere *Arabistan* ve *Türkistan*'da çok çalınırmış. IV. Murad yaptıracağı alayda bulunmak üzere *İstanbul*'a getirmiştir. İklık kemançe gibi kısa kollu üç kirişli bir saz olup perdeler gayet tiz olduğundan değme hânende ona ses yetiştirmezdi[1].

Onyedinci asırdak Türk sazları arasında garp musiki âletlerinden olan keman, henüz teammüm etmemiş olup fakat musikiyi çok seven ve musikişinasları taltif eden IV. Sultan Mehmed'in sarayında cariyelere keman meşk eden üstadlara tesadüf edilmektedir [2]. Onyedinci asrın ikinci yarısında Osmanlı sarayında keman muallimi Hasan ve Ahmed çelebilerle [3] tanbur muallimi Angeli ve yahudi Halisar [4] *Çöğür* muallimi Osman ve Âma Mehmed [5] *Mûsikar* muallimi İbrahim Çelebi [6] ve *Ney* üstadı Mehmed Çelebi [7] gibi mûsiki sanatkârları görülmektedir. Bunlardan bazıları kendi evlerinde saraydan gönderilen cariyelere ders gösterirler ve bu cariyeler yetişinceye kadar mûsiki üstadının evinde kalır ve bütün masrafları saraydan verilirdi [8].

Bunlardan başka aynı zamanda cariyelere *nefir* denilen nefesli musiki alâtını öğreten üstadlar görüldüğü gibi [9] cariyelere usul ve şarkı meşkeden ve اطرب الآثار = *Etrabü'l-âsar*'a göre bini mütecaviz murabba, nakış ve şarkıları olduğu zikredilen ser-hanende Taşcızâde Receb Çelebi (vefatı 1103 H.-1692M.) ve Enderun muallimlerinden Sahûrîzâde hanende

[1] Lehce-i Osmanî'de ayaklı nevinden Berbat ve santur olduğu beyan ediliyorsa da doğru değildir. Onbeşinci asır başlarında Ahmed oğlu Şükrullah'ın eserinde İklig'in kemenceye benzediği resminden de anlaşılıyor. (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 4, s. 137).

[2] *İbnü'l-emin tasnifi saray vesikaları, numara* 681 ve 877.

[3] " " " " " *681, 877, 878, 1001.*

[4] " " " " " *692, 794, 1002.*

[5] " " " " " *710, 879, 984, 1000 ve 1254.*

[6] " " " " " *711, 882, 1003, 1084, 1333.*

[7] " " " " " *946, 1252.*

[8] " " " " " *710, 946, 1254.*

[9] *İbnü'l-emin tasnifi saray vesikaları, No. 1265.*

Mustafa Çelebi gibi üstadlar da vardı[1]. Tarakcızâde Mahmud Çelebi ve Hüdayî Müezzin denilen şair Mustafa Birinci Ahmed devri musikişinaslarından ve hanende ve Mevlidhanlarından idiler[2].

Onyedinci asır başlarında üstad bestekârlardan Kırım Hanı İkinci Gazi Anay'ın Zir ufkend, Mahur, Irak saz semaisi ve hüzam saz semaisi olup sonradan Hamparsom notasına alınmıştır*. Dördüncü Murad zamanındaki musikişinaslarından ve Galata Mevlevi Şeyhi Âdem Dede dervişlerinden şair ve neyzen Yusuf Dede gençliğinde sarayda yetişmiş; pâdişah huzurunda ney üflemiş ve Sultan Murad'ın vefatiyle saraydan çıkarak Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi iken 1080 H.-1669 M.de vefat etmiştir. Yusuf Dede neyde üstad olduğu gibi bestekârlıkta da üstad idi[3]. IV. Murad *Bağdad* seferrinden dönüşünde Şeştani Murad Ağa'yıda beraberinde geritmiştir. Hüseynî nakış aksak semaisi vardır (İstanbul Enstitüsü dergisi sayı 2, s. 37).

Yine bu on yedinci asırdaki musikişinasları arasında Tokatlı Derviş Ömer Gülşenî meşhur olup çok yaşamış, yedi pâdişaha hizmet etmiş ve pek çok besteler yapmıştır. Musikiye pek düşkün olan Dördüncü Murad'ın segâh makamını sevdiğinden dolayı Derviş Ömer bestekâr, nakış ve şarkılarının çoğunu o makamdan bestelemiştir.

Aksaray'da Murat Paşa taraflarında halvetiyye tarikati şeyhlerinden Ekmel tekkesi şeyhi olup 1026 H.-1617 M.de vefat eden Kogacızâde Mehmed Efendi ve Dördüncü Mehmed'in imamı Edirneli Hafız İbrahim ve 1098 H.-1687 M.de vefat eden Nane Ahmed Çelebi, Selânikli Ahmed Ağa Edirneli Bekir Ahmed Ağa ve bestekâr ve hanendelikten başka neyzen olan Âma İbrahim Çelebi, Tanburî Kasım, Kömür Hafız ve Dördüncü

[1] *İbnü'l-Emin tasnifi saray vesikaları, No. 883, 1082, 1331.* Müverrih Âli موايد النفايس Mevayidü'n-nefayis isimli eserinde Kanunî Sultan Süleyman zamanı hanendelerinden Malkara'lı Mehmed Çelebi'den bahsetmektedir. Padişah ara sıra bunu davet ederek okuttururmuş *(Tarih Dergisi, sayı 2, s. 305).*

[2] *Naima Tarihi* (c. 2, s. 101 Naima, Tarakcızâde'yi (Bülbül-i hoş-elhan) diye vasıflandırır.

* Doktor Subhi Ezkin'in Almanca bir yazısı *(İstanbul Enstitüsü dergisi Sayı 2).*

[3] Etrabü'l-âsar (Esad Efendi) ve *Ramiz tezkiresi, Esrar Dede tezkiresi*'nde Yusuf Dede'nin saraydan çıktıktan sonra Beşiktaş Mevlevi şeyhi Hasan Dede'nin kızını aldığı ve 1070 Rebiulevvelde Nâci Ahmed Dede'nin yerine Beşiktaş Mevlevi şeyhi olduğu kaydedilmektedir. Etrabü'l-âsarda neyzen olduğu kaydedilmeyip *çenk* denilen musiki aletini maharetle kullandığı için Çengî Yusuf Dede diye şöhreti olduğunu kaydetmektedir.

Mehmed zamanı musikişinaslarının en meşhurlarından olan Edirneli Derviş Mustafa ve aynı şöhret sahibi olan Divan-ı Hümayun hacagânından Kasımpaşalı Zihni bu asrın ikinci yarısında yetişmişlerdir.

1030 H.-1621 M.de şöhret bulan ve kıymetli eserleriyle on yedinci asırdaki musiki üstadlarının ilk safından gelen Kasımpaşalı Koca Osman Efendi'nin –ki müteferrikalardandı– iki yüzü mütecaviz murabba, kâr, nakış ve şarkıları vardı [1] ve musikinin nazarî ve amelisinde üstad olup musiki fenni imamı denilecek kadar değerli bir zat olan Dördüncü Mehmed devri bestekârlarından küçük imam Mehmed Efendi ile 1098 H.-1687 M.de vefat eden bestekârlardan Üsküdarlı Yahya Çelebi, Büyük imam Çelebi, Vehbi Çelebi, Küçük Receb Çelebi, Sütcüzâde Hafız Abdüllatif ve Eyüblu Derviş Çelebi [2] musikiye rağbet gösterilen –bilhassa Dördüncü Mehmed zamanı– bu asırda yaşamışlardır. Hem kudretli bestekâr ve hem de Ney ve Tanbur'da üstad olan Odabaşızâde Eyüblu Şeyh Rıza Efendi bu asır sonlariyle on sekizinci asır başlarında yaşamıştır [3]. Yine bu yüzyılda 1650 Nisanda vefat etmiş olan *Vakıf Halhalı* diye meşhur Nasrullah Efendi'de Naima'nın kaydı üzere musikişinasların eşher ve aalemi idi*.

Bu asrın ikinci yarısında hem musikişinas, hem şair ve hattat olan üç büyük üstad görmekteyiz; onlardan biri Vezir-i âzam Nasuh Paşa'nın oğlu Ömer Bey (vefatı 1086 H. - 1675 M.) olup kapıcıbaşılık Uyvar ve Girit seferinde nişancılık hizmetlerinde

[1] Esad Efendi Etrabü'l-âsar'da Koca Osman Efendi'nin pek çok senasında bulunmuş ve segâh makamında :

Aşiyân-ı mürg-i dil zülf-i perişânındadır
Kande olsam ey peri gönlüm senin yanındadır.

güftesinde bir murabbaı olduğunu söylediği gibi puselik makamında Türk usûl-i darbında niyaznâme ismiyle musannâ bir kâr tasnif ettiğini ve eğer bu eserini Abdülkadir Meragi'nin şagirdi Gulam Şadi –ki üstadı ayarında idi– işitse idi Koca Osman Efendi'ye köle olurdu demektedir.

[2] Yine Easd Efendi Derviş Çelebi'nin muhayyer ve Acem aşiran makamlarında bestelemiş olduğu :

Gerden-i canda kemend-i zülf-i cânânım mıdır?
Eyliyen halim perişan ol peri-şanım mıdır?

bestesiyle Acem aşiran makamından :

Bahar-ı hüsnünün bil kadrin ey meh cavidan sanma
O gevherdir ki bir kânda bulunmaz râykân sanma

gibi kıymetli ve üstadane eserlerinin zamanında pek meşhur olduğunu zikretmektedir.

[3] Etrabü'l-âsar اطرب الاثار

* *Naima tarihi c. 5, s. 7.*

bulunmuştur[1]. Diğeri vücudı çok kıllı olmasından dolayı Hafız Post[2] diye meşhur olan Divan-ı Hümayun hocalarından Bîrun Kâğıt emini Tanburî Mehmed Efendi (vefatı 1105 H.-1693 M.) ve üçüncüsü de esirciler kethüdası *Buhurîzâde Itrî Mustafa Efendi* (vefatı 1123 H.-1711 M.) dir. Bunlardan Itrî Üçüncü Ahmed devrinde vefat ettiği için tarihimizin dördüncü cildinin ikinci kısmında da zikredilmiştir. Hafız Post'un kendi el yazısiyle olan bir beste mecmuasında otuz kadar fasıl ile beste, semai ve şarkılar vardır (Topkapı Sarayı Revan odası Kitapları No. 1724) (Postı Çâk eyledi Şir-i ecel) mısraı vefatına tarihtir*.

Kıymetli sanatkâr Vasfi Rıza Zobu bir Avrupa seyahati esnasında Londra'da British Müzeum kütüphanesinde IV. Mehmed devri musikişinas ve bestekârlarından *Santurî Ali Bey* adında bir zatın musiki mecmuasını bulmuş ve Cumhuriyet gazetesinde *(310 sene evvel yazılmış bir musiki mecmuası)* başlığile kıymetli bir makale yayınlamıştır. (Mecmua-i Saz ve Söz) adı verilmiş olan mecmua sahibi Ali Bey kitabın başındaki kayda göre çok iyi bir müzisyen olup bir çok yabancı dillere de vâkıf imiş. Mecmuanın başındaki bu kayıd 24 Zilhicce 1079 da yazılmış ve Yenişehirden padişaha terceman olarak geldiği de kaydedilmiştir[3].

Bu zat acaba aslen Lehli ve asıl adı Alber olup Tatarlar tarafından esir edilerek İstanbul'a getirilip Enderun'a alınan ve orada yetişerek divan-ı hümâyuna memur edilen Ali Bey midir? Ali Bey onyedi lisan bilirmiş. Yine bu Ali Bey İstanbul'da Felemenk elçisi bulunan M. Loven Varner'in ricasiyle 1077 H.-1666 M. da İncil'i Türkçeye çevirmiştir, bu terceme tashih edilerek 1814 de neşredilmiştir.

Bu kısımla alâkası olmamakla beraber sarayda cariyelere musiki meşkeden bestekârlar ve saz üstadlarından başka yine cariyelere kukla oynatmalarını öğreten Usturacı Mehmed ve Ali isimlerinde iki kuklacıya rastlıyoruz[4].

[1] *Tuhfetü'lhattatîn* (Müstakimzâde), *s. 349*. Ömerî mahlasiyla, şiirleri de vardır.

[2] Vücüdünün pek çok kıllı olmasından dolayı musikişinaslar Mehmed Efendi'ye Hâfız Post lakabını vermişlerdir (Salim tezkeresi, s. 213) Esad Efendi *Etrabü'l-Âsar*'da sesinin güzel olmadığını fakat en yüksek üstad ve bestekârlardan bulunduğunu kaydediyor.

* Hafız Postın vefatına Itrî'nin tarihinden ilk ve son beyitler :

Hafız elhac imam zade Mehemmed hak bu kim
musıki ilminde mahirdi ol üstad-ı zaman
harf-i mekutiyle tarih oldı anın fevtine
didi İtrî hafıza meva ola yaralb Cinan 1105

[3] Bu makalenin gazetenin hangi sayısında çıktığını maalesef kayd etmemiştim.

[4] *İbnü'l-Emin tasnifi saray vesikaları, No. 949, 980, 1315.*

NAKIŞ VE RESİM

Nakkaşlar

Onaltıncı yüzyılın son yarısiyle on yedinci asırda gerek saray ve gerek saray harici nakkaş ve ressamlar vardı. Nakkaşbaşı kârhanesi denilen mirî yani hükûmet nakışhanesi *Sultan Ahmet*'te Arslanhane'nin üstündeki kârgir hücrelerde olup nakkaşlar da burada bulunurlardı; saray nakkaşları epi kalabalıktı.

Onaltıncı yüzyıl sonlarında (1004 H.-1596 M.) vefat eden nakkaş şâir Mustafa Sâî Çelebi, Mimar Sinan'ın vefakâr arkadaşı idi. Sâî'nin Riyazî ve Rıza tezkerelerinde bazı manzumeleri görülmektedir; Mimar Sinan'ın tercüme-i haliyle eserlerini havi *Tezkiretü'l-bünyan* ismiyle matbu eser nakkaş *Sâî*'nindir. Silivrikapı mezarlığında medfun olan Sâî'nin *İstanbul*'da yapılmış olan bir hayli binada manzum tarihleri vardır.

Hassa veya mirî nakkaşların bir sınıfı vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, zeamet ve tımar sahiplerinin beratlarını nakışlarla tezyin ederlerdi; büyük berat veya menşurları nakkaşbaşı ve küçük dirlik yani zeamet ve tımar beratlarını maiyyetindeki diğer hassa nakkaşlarının tezyin eylemeleri kanundu [1].

Bu mirî nakkaşlardan başka serbest olarak nakış yapan nakkaşlar da vardı.

Ressamlar

Onaltıncı asrın ikinci yarısından itibaren epeyce gelişmekte olan resim sanatı şarkın minyatür yolundan tamamen ayrılmamakla beraber Osmanlı zevkine mahsus bir ekol halinde gelişmeye başlamış ve bilhassa onyedinci asırda oldukça inkişaf etmiştir.

Osmanlı resimleri garptaki büyük tablolar halinde yapılmadığından ufak kıtada kitab resimleri minyatür zevkine uygun dekoratif mahiyette kendini göstermiştir [2]. Evliya Çelebi onyedinci asırdaki resim yapan sanatkârların dükkânlarından

[1] *Mühimme defteri, s. 31, 360, sene 985.*

[2] *Ressam Nakşî, hayatı ve eserleri (Prof. Dr. Süheyl Ünver)*, sene 1949, İstanbul Üniversitesi yayınlarından.

(atölyelerinden) bahsetmektedir. Bunlardan dört dükkânda resim yapan nakkaşların adedi kırk kadardı.

Bu onyedinci asırda Miskalî mahlaslı tarih sahibi Üsküplü Solakzâde Hemdemî ile [1] Tiryaki Osman Çelebi, kale ve muharebe resimleri yapmakta mâhir imişler. Yine resim yapan nakkaşlardan Parmakkapı'daki Taşbaz Pehlivan Ali, pâdişahların, serdar ve vezirlerin Revan ve *Bağdad* cenklerini yapmakta üstad imiş.

Topkapı sarayındaki Seyyid Lokman'ın meşhur *Hünernamesinin* resimlerini Osman adında üstad bir ressam yapmıştır. Bunun yukarda adı geçen Tiryaki Osman Çelebi mi yoksa başka bir Osman Çelebi mi olduğu tetkike muhtaçtır; Âli'nin Camiul Buher isimli *Surnâme*'sindeki resimler de güzeldir.

Onyedinci asır başındaki nakkaş ve ressamlardan olup Enderunda yetişerek daha sonra yeniçeri ağası, beylerbeyi ve vezir olan nakkaş Hasan Paşa'nın (vefatı 1032 H.-1622 M.) Birinci Ahmed'in tuğrasını havi güzel eseri Topkapı sarayının yazı salonunda görülmektedir.

Yine bu asrın üstad ressamlarından ve Mevleviye tarikatı mensuplarından Esedî veya Asarî ile arkadaşlarından Solakzâde Miskalî Bihzad'ın (vefatı 1063 H. - 1653 M.) hayvan resmi, muharebe ve portrede maharetleri olduğu görülüyor. Ressam Bihzad Galata Mevlevihanesinin hatiresinde medfundur [2]. Bunlardan Asarî pek çok arslan resmi yaptığı için Esedî mahlasını kullanmıştır. Onyedinci asır soniyle onsekizinci asır başlarında yaşamış olan şair, musikişinas mevlevi Fennî Mehmed Dede (vefatı 1127 H.-1708 M.) de fresk ve portre kompozisyonda mahir idi [3].

[1] Hemdemî Mehmed Ağa Üsküb'den pederiyle gelip pederi Sakakabaşı olmustur. Kendi *Miskalî*di tab-ı şirisi vardır, hattâ fihrist-i şahane nazmetmiştir. 1068'de vefat etmiştir *Üsküdar*'da medfundur (Ayvansarayî).

[2] Evliya Çelebi, c. 1, s. 446.

Kalem-gîr-i ecel bozdı yazık bu nakş-ı Bihzadı

vefatına tarihtir. Evliya Çelebi'nin, bunu Solakzâde ile karıştırması ihtimali vardır.

[3] Esrar Dede tezkiresine göre Ayaz Paşazâdelerden olan Fennî Mehmed Dede cizye mukabele kâtibi olup Galata Mevlevi Şeyhi Âdem Dede'ye intisab etmişti. Hoş sohbet, zarif, değerli bir zat olduğundan Müneccimbaşı Ahmed Dede vasıtasiyle Dördüncü Mehmed'in himayesine mazhar

Resimde Fenni Mehmed Dede yetiştirmelerinden ve mevlevilerden şair, hattat Dukakinzâdelerden Fasih Ahmed de ressam olup yapmış olduğu bir kalyon resmi merhum İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal üstadımızın kütüphanelerinde bulunmakta olup fotoğrafisi, Konya Halkevi tarafından neşredilmiş olan *Mevlâna'nın ressamları* isimli eserde (s.42) vardır [1]. Fasih Ahmed de üstadı Fenni gibi fresk resimleri, portre ve alagorik mevzularda eserler vücuda getirmiştir [2].

Onaltıncı asrın ikinci yarısıyle onyedinci asırda yetişmiş olan ressamlardan en meşhuru Nakşi (vefatı tarihi malûm değil) ismindeki ressam olup [3] insan resimleri yapmakta mahareti vardı. Bundan başka Birinci Ahmed'in fala bakması için yazılan falnâmenin resimlerini yapmış olan Kalender ile Dördüncü Mehmed zamanında *Edirne*'de yaşamış olan ressam Âbi'yi biliyoruz. Bu ressamlardan başka eserleri olup isimlerini bilmediğimiz ressamlar da vardır [4].

Dördüncü Mehmed'in resme merakı dolayısiyle Osmanlı sarayında Fajiyo adında bir ecnebi ressam da görülmektedir[5].

Oymacılık

Onyedinci asırda قطع katîcılık yani ağaç üzerine yapılan oymacılıkta yazı ve çiçek kat'ında en büyük üstad Bursa'lı Fahri isminde bir sanatkâr vardır. Bunun fevkalâde işlemiş olduğu bir enfiye kutusunu merhum Bursalı Tahir Bey üstadımız vasıtasiyle görmüştüm; bu sanatta

olmuştur. *Rumeli Hisarı*'nda oturup oradaki burun, *Fenni Burnu* ismiyle buna nisbet edilmişti. Meşhur *Sahilnâme* bunundur.

Skender seyr isen de sedd-i nutket pîş-i kâmilde
Felatûn-ı hakikat-bîne nakl-i mâcera olmaz

beyti Fennî Mehmed Dede'nindir.

[1] *Mevlâna'nın ressamları*, Konya Halevi güzel sanatlar kolu tarafından 1945 de neşredilmiş olup eseri kaleme alan *Şahabeddin Uzluk*'tur. Yine aynı zatın Millî Mecmua'nın sayı 42 sene 1941 nüshasından itibaren *Türk nakış tarihinde Mevleviler* ismi altında bir silsile makalesi de neşredilmiştir.

[2] *Mevlâna'nın ressamları* (Şahabeddin Uzluk), s. 43.

[3] *Prof. Dr. Süheyl Ünver Ressam Nakşî hayatı ve eserleri* isimli kitabında Nakşî'yi onyedinci asır ressamlarından olarak göstermekte olup karine ile onaltıncı asrın sonlariyle onyedinci asırda yaşadığı anlaşılıyor.

[4] *Ressam Nakşî hayatı ve eserleri, s. 20, 22.*

[5] *Ressam Nakşî hayatı ve eserleri, s. 19, 20.*

o asırda kendisinden yüksek bir sanatkâr henüz görülmemiştir. Oymacı Fahri 1020 H.-1611 M. de İstanbul'da vefat ederek Edirnekapı mezarlığında hattat Kırımî Abdullah Efendi'nin kabrinin yanına defnedilmiştir [1]. Topkapı Sarayı arşivindeki Harc-ı Hassa defterlerinde Oymacı Fahri'nin kıymetli eserlerinden olup adları geçmektedir.

BİR BUÇUK ASIRDAKİ ÇİNİCİLİK

Tarihimizin ikinci cildinde onaltıncı asrın ortalarına kadar Osmanlı sanatkârlarının çinicilikteki terakkileriyle buna dair çini eserlerinden kısaca bahsetmiştik; bu kısımda da yine kısa olarak birbuçuk asırlık çiniciliğimizden bahsedeceğiz. Onaltıncı asır sonuyla onyedinci asır başlarında İznik Çiniciliği faaliyette olup cami, türbe, çeşme, saray ve saire gibi yapılan binalar, buradan getirilen çinilerle süsleniyordu. Çini işleri için *İstanbul* ihtiyacı birinci safta olup bu ihtiyaçtan fazlası hükûmetin müsaadesiyle ve tüccarlar vasıtasıyle diğer yerlerdeki binalarla hususî binalarda kullanılıyordu [2].

İznik çini imalâtında lâzım olan *Afyonkarahisar* yöresi (Çinilerde kullanılan toprak) *Kütahya*'da çini ve fincan işleyen ustalar vasıtasıyle tedarik edilerek *İznik*'e gönderilirdi [3].

Bursa'da *Yeşil Cami*'deki çinilerden başlayarak onyedinci asır ortalarına kadar Türk çiniciliğinin tedrici surette nasıl yükseldiğini ve onaltıncı asır ortalarından itibaren ne suretle tekâmül etmiş olduğunu bu hususta mütehassıs müdekkiklerimiz adım adım nümuneleriyle göstermişlerdir; bundan anlaşıldığına göre onaltıncı asır ortalarından onyedinci asır ortalarına kadar bir asır zarfında Türk çiniciliği en yüksek devrini yaşamıştır.

[1] Tarih-i Bursa *(Güldeste-i riyâz-ı irfan ve vefiyat-ı danişverân-ı nâdiredan)*, s. 534.

[2] İstanbul ihtiyacı temin edilmeden, tüccarlara Çini verilmemesine dair Mimarbaşı Davud Ağa'nın mektubu üzerine İznik kadısına gönderilen 1101 Rebiulevvel ve 1106 Zilhicce ve 1022 Safer tarihli hükümler *(Hicri onyedinci asırda İstanbul hayatı, Ahmed Refik, s. 4, 33, 36)*.

[3] Kütahya kadısına hükümü ki

Hassa mimarlarım başı... Mehmed zîde mecdühu südde-i saadetine mektub gönderüp haliya kasaba-i İznikte saray-ı âmire ve mirî bagce ve türbe-i salâtin içün işlenen kâşîler mühimmatına Karahisar yöresi lâzım olmağla kadimden olıgeldiği üzere Kütahya'da fincan işleyen ustalardan narh-ı rûzi üzre akçesiyle Kaşî başıya alıvermek bâbında... *(Mühimme 76, s. 118, sene 1016)*.

Bu tarihlerde *İznik* çini imalâthanesinin en ince çinileri yaptıklarını buraya verilen siparişler neticesi saray binalarına ve âbidelere, türbelere saltanat kayıklarına konulan çinilerden anlamaktayız [1]. İznik çiniciliğinin onyedinci asır ortalarında da iyi çini yapmaktaki kuvvetini muhafaza ettiğini pek güzel olan Yenicami çinilerinin burada yapılmasından öğrenmekteyiz[2].

II. Sultan Selim'in *Edirne*'de yaptırdığı *Selimiye Cami*'inin çinileri ile *İstanbul*'da *Sokollu Mehmed Paşa*, *Rüstem Paşa*, *Piyale Paşa*, *Mesih Paşa*, *Üsküdar*'da *Atikvalide*, *Ramazan Efendi* camileri ve *İkinci Selim*, *Üçüncü Murad* ve *Üçüncü Mehmed* türbelerindeki çiniler, *Topkapı sarayı* çinileri, *Eyüb türbesi*'nin içinde ve dışındaki çiniler *İznik*'teki çiniciliğin en mütekâmil safhasını göstermektedir. 978 Cemaziyelevvel ve 1570 Ekim tarihli bir hükümle iş alâtlariyle *İstanbul*'a davet edilen üstad çinicilerden Hacı Mehmed, Fazlı Halife, Yazıcıoğlu ve Ahmed isimlerindeki üstadların isimlerini öğrenmekteyiz [3].

Osmanlı çini tezyinatında birinci derecede yer almış olan *Lale çiçeği* bilhassa onaltıncı asrın ikinci yarısında çok görülmektedir [4]. Onyedinci asırdaki Türk çiniciliği, sır, renk ve desen itibariyle emsalsiz olup bu hususlarda çini tezyinatı en yüksek derecesine varmıştır.

Sultan Ahmed Cami'inde çok çini kullanılmış olup *Topkapı sarayı* çinileri istisna edilecek olursa *Sultan Ahmed Camii* çinileri tenevvü îtibariyle bu asırdaki çinilerin hepsinin üstünde bulun-

[1] *Mühimme defteri numara 26, s. 211 sene 982 ve Mühimme 35, s. 313 sene 986 ve Mühimme, 66, s. 123 sene 998.* İkinci hüküm *İznik* kadısına hitaben yazılmış olup şöyle denilmektedir. "Hâlâ bostancılarım başı Ali zîde mecdühû mektup gönderip hassa-i hümâyunım içün müceddeden bina olunmak fermanım olan kayığın kıçı zeyn olmak için *İznik*'ten iki bin üçyüz kıta çini firûze renk kare lâzım ve mühim olmağın buyurdum ki... vardıkta irsal olunan nümuneye göre iki bin üçyüz kıta çini firûze renk kare tedarik için ber-vech-i istîcal irsal eylemek ardınca olasın."

[2] *Yenicami*'in yazılarını yazmağa memur edilen meşhur hattat Tekneciâde İbrahim Efendi *İznik*'e kadar gidip çini üzerine yazılacak yazıları orada yazmıştır *(Tuhfetü'l-hattatîn, s. 48)*.

[3] *Mühimme defteri 14, s. 576.*

[4] *İstanbul çinilerinde lâle (Feyzullah Dayıgil), Vakıflar Dergisi, c. 1,sene 1938* ve *Sultan Ahmed camiinin tezyinî hususiyetleri* (Tahsin Öz), *Vakıflar Dergisi, c. 2, s. 209.*

maktadır [1]. *Topkapı sarayında* 1635 tarihli *Revan köşkü* ile 1639 tarihli Bağdad köşkü çinileri ve 1641 tarihli *Sünnet odası* çinileri onyedinci asırdaki en zengin Osmanlı çinileridir. Yine bu cümleden olarak *Üsküdar*'da *Kösem Valide Camii* çinileri de vardır [2].

Onyedinci asırda *İznik* çinisinin saraylara, cami ve türbelere konulmak üzere işlendiği bu asrın ikinci yarısında Osmanlı çinileri yani İznik çiniciliği eski haşmetli devrinin sonlarını yaşamakta olduğunu 1076 H. - 1665 M. de tamamlanan *Yeni Cami* (Valide Camii) ile arkasındaki türbede bulunan çinilerden anlamaktayız [3]. Ve bu tarihlerde *Kütahya*'da halk ve hususi binaları tezyin için yapılan çinilerden başka daha çok, çini fincan yapıldığını bir vesikadan öğreniyoruz [4]. Tetkik ettiğimiz arşiv vesikalariyle mühimme defterlerinde *Kütahya*'da bu onyedinci asırda cami, türbe saray ve diğer tezyinat için hükûmet eliyle tezyinî çini yapıldığına dair hiç bir kayda tesadüf edilmemiştir; fakat bu kayıt *Kütahya*'da tazyinî çini yapılmıyor demek değildir; *Kütahya* çiniciliği Osmanlı devrinde bilhassa İznik çiniciliğinin inkıraza başlaması üzerine onsekizinci asırda kendisini daha ziyade göstermeğe başlamış fakat hiç bir zaman ona yetişememiştir.

[1] Bu hususta daha fazla malûmat almak için Vakıflar Dergisindeki Tahsin Öz'ün yazısına bakın.

[2] *Osmanlılar devrinde Kütahya çinileri*, s. 40. *(İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Doçenti Oktay Arslanapa, İstanbul 1949).*

[3] *Osmanlılar devrinde Kütahya çiniler, s. 41.*

[4] 571 inci sahifedeki Kütahya kadısına gönderilen hükme bakın.

MÜZEHHİBLİK

Onaltıncı asrın ikinci yarısındaki *müzehhiblik* eski kuvvetini muhafaza etmiş ise de onyedinci asrın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş bu hızını ve güzelliğini kaybetmeğe başlamış olduğu görülüyor.

Onyedinci yüzyılda hattat Derviş Ali'nin yazılarının tezhibini Sürahi Mustafa Efendi isminde bir müzehhib yapardı; Mustafa Efendi'nin tezhipte üstadı Abdullah adında bir müzehhib olup bu da, meşhur Yenibahçeli Kara Mahmud'un şagirdi ve azadlı kölesi idi.

Onyedinci yüzyıl hattatlarından Çinicizâde Abdurrahman Efendi'nin yazılarının tezhibini müzehhib Baruthaneli Abdullah Çelebi yapardı ki bu zat, *Molla Gürani*'li Beyazî Mustafa Efendi'nin hem oğlu ve hem de talebesi idi. Beyazî de yukarda adı geçen Sürahi Mustafa'nın yetiştirmesidir [1]. İnadiyeli İmam ve onun yetiştirmesi Antalyalı Ali de yine bu asrın sanatkâr müzehhiblerindendi.

Hattâ Hafız Osman Efendi'nin yazılarının tezhibinin çoğunu biraderzâdesi olan Bayram Paşa türbedarı Hafız Mehmed Çelebi yapmıştır. Hafız Mehmed Çelebi, müzehhib Sirkecizâde'nin talebesidir; bundan başka Hafız Osman'ın yazılarına Beyazî Mustafa Efendi talebelerinden Kanbur Hasan Çelebi de tezhib yapmıştır.

Onyedinci yüzyılda *İstanbul*'da üstad ve şagird olarak kırk dükkânda yüzbeş ve yüz dükkânda üçyüz müzehhib bulunduğunu Evliya Çelebi yazmaktadır [2].

[1] *Tuhfetü'l-hattatîn, s. 253 ve 336.*

[2] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi, c. 1, s. 608, 609.*

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ONALTINCI ASRIN SON YARISİYLE ONYEDİNCİ ASIRDA İKDİSADÎ [EKONOMİK] DURUM

Osmanlı tarihinin ikinci cildinde görüldüğü üzere devlet, onaltıncı asır sonlarına kadar iç ve dış ekonomik durumunun mükemmel surette ayarlanması dolayısiyle olağanüstü hâdiselerde memlekette sıkıntılı bir hal görülmemişti; fakat bu asrın sonlarına doğru başlayıp uzun süren *İran* ve *Avusturya* seferleri organize edilmiş olan bu düzeni bozmuş, paranın kıymeti düşmüş, dahilî ihtiyacı temin etmekte olan ocaklık menbalar zayıflamış olduğundan memlekette yapılan mühim miktardaki eşyadan bazılarının yabancı memleketlerden alınmasına zaruret hasıl olmağa başlamıştır.

Bundan başka onyedinci asır ortalarından başlayarak uzun süren *Girit* seferi ve daha sonraki seferlerle dahilî ısyanlar ve asayişsizlik sebebiyle Osmanlı devletinin senelik ihtiyacını önlemek üzere evvelden beri harp levâzımı hazırlamakla mükellef yerler kısmen ortadan kalkmış, noksanları telâfi için harice ihtiyaç hasıl olarak bu hal bir hayli paranın memleket dışına çıkmasına sebeb olduğundan bunun asıl acısı onsekizinci asırda görülmüştür.

İktisadî vaziyetini hulâsa ettiğimiz bu bir buçuk asırda, daha sonra ondokuzuncu asırda yapıldığı gibi memlekete girecek ve memleketten çıkacak eşyanın listesi ve bir fiyat tarifesi olmadığından bu zamanlarda memlekete giren eşyanın neler olduğu ve ne nisbette arttığı bilinmemektedir; bununla beraber bu tarihte Türkiye'deki muhtelif sınıflara ait iş ve dokuma tezgâhları ve ocaklık hizmet teşkilâtı (yani devletin ordu ve donanması için muayyen îmalât mahalleri) henüz tamamen bozulmamış olduğundan Osmanlı memleketine giren eşyanın daha sonraki tarihlerde görüldüğü gibi pek kabarık olmadığı muhakkaktır; bununla beraber hariçten giren eşya içerideki tezgâhlar ve sanatlar üzerinde aksi tesir yaparak şikayeti mûcib olmakta idi. Bilhassa Venedik, İngiltere ve Felemenk tüccarları vasıta-

siyle bir asır evvelkine nisbetle Türkiye'ye Londra Çuhası çok miktarda ithal edilmekteidi.

Meselâ eskiden yerli ipekten dokunan ve *Kemha* denilen [1] havsız kadifenin ipeği daha sonraları bükülmedik acem ipeği, *Bec* (Viyana) ipeği ve *Mora* ipeğinden dokunduğu için 1056 H. - 1646 M. tarihinde *örücü esnafı* bundan şikâyet ederek dokumanların eskidenberi kendilerinin dolap ile büktükleri ipekten yapılmasını istemişlerdi [2]. Bu kayda göre Osmanlı ülkelerine ve bilhassa *İstanbul*'a İran ve Avusturya'dan ipek gelmekte olduğu ve Mora'da ipek istihsal edildiği görülmektedir.

Osmanlılarla muahede yapmış olan devletlere verilen ahidnâmeler mûcibince bu devletlere mensub tüccarlar, Osmanlı memleketlerinin gerek iç taraflarında ve gerek deniz sahillerindeki şehir ve kasabalarda ticaret yaparlar ve tarife mûcibince gümrük resimlerini verdikten sonra getirdikleri eşyayı serbest olarak satıp müsaadeyi havi alacakları metaı da mahalline kadar giderek vasıtalı veya vasıtasız yani ya bizzat kendileri veya gönderdikleri vekilleri vasıtasiyle satın alırlardı; Osmanlı hükûmeti ticaret ahidnâmesi imzaladığı herhangi bir devletle îcabında muharebe dahi olsa onun Osmanlı şehir ve limanlarına gelen tüccar mallarına katiyyen el uzatmazdı; bu hususta Osmanlı devleti teşkilâtına dair bir eser yazmış olan Riko (Ricaut) lüzumu halinde muharib devletin sefinelerini tevkif veya nezaret altına alan Osmanlı hükûmetinin tüccara ait eşyaya katiyyen el uzatmadığını yazdıktan sonra Türklerin, tüccarların arılar gibi çalışarak kovana bal getirdikleri için himâyeye lâyik olduklarını söylediklerini beyan etmektedir [3].

II. Sultan Selim (1566-1574) zamanında verilen müsaade üzerine Fransız gemileriyle gelen tüccarlar gümrüklerini vermek suretiyle Türkiye'den *bahar*, *pamuk*, *pamuk ipliği*, *mazı*, *zamk kuru üzüm*, *deri* ve *sahtiyan* alırlardı [4]. Bunlar *İstanbul* ve

[1] *Kemhâ* : *Bağdad*, *Tebriz*, *Nişapur* ve *Çin*'de dokunan ipekli kumaşın adı ise de *(İbn Batuta seyahatnamesi, Şerif Paşa tercümesi, c. 1, s. 336.)* Osmanlılarda havsız kadifeye *kemha* denilmektedir. Bilhassa Bursa'da muhteli renklileri yapılmıştır.

[3] *Mühimme defteri numara 91, s. 103.*

[3] *Riko (Fransızca tercümesi), s. 222.*

[4] *İbnü'l-Emin tasnifi, hariciye vesikaları* (birinci karton), *numara 3, sene 1007 ve Mühimme defteri, 28, s. 289.*

İzmir'den sonra en çok *Suriye* iskeleleri ve *İskenderiye* ile ticarî işler yapıyorlardı.

Onaltıncı asır sonlarında doğru Osmanlılarla ilk defa ticarî münasebet temin eden *İngiliz*'lerin bilhassa Osmanlı memleketinden en çok ehemmiyet verdikleri metâ *Ankara* ve *Beypazarın*'da dokunan *sof muhayyer* ve *tiftik ipliği* olup bu şehre kadar gelen tüccarlar veya adamları bu soflardan külliyetli miktarda satın alıp götürürlerdi [1]. İngiliz tüccarlarının Türkiye'ye getirdikleri eşya arasında en önemlisi Londra çuhası idi. Bunların en mühim ticarî pazar yerleri *İstanbul*'dan başka *Selânik*, *İzmir*, *Kıbrıs*, *İskenderun*, *Trablusşam* ve *Halep* idi [2]; ve buralarda konsolosları bulunurdu.

1053 H.-1643 M.de İngiltere ile yenilenen ahidnâme mûcibince İngiliz gemileriyle İskenderun iskelesine gelen Londra çuhasının her pastavında (Pastav metresi muayyen kumaş topu) İskenderunda kırk para ve bir pastav قزديه çohadan altı para ve tavşan kürkü derisinin her destesinden altışar para ve kalay ve kurşun'un *Şam* kantariyle elliyedi buçuk para alınırdı. Bu eşya *Haleb*'e gelirse orada da fazla gümrük resmi verirlerdi.

İstanbul ve *Galata* iskelelerine gelen gerek *Londra*'da ve ingiltere'nin başka yerlerinde îmal edilen çuhaların birincisi ve ikincisinin bahaları ne olursa olsun beher pastavından Riyal kuruş seksener ve Esedî kuruş yetmişer akçe olmak üzere yüz kırkdört sağ akçe alınırdı; fakat Felemek ve sair memleketlerin Çuhalarında ve *saye* ve *Londrine* ve *iskarlat*'tan evveldenberi ne gümrük alınmışsa yine o tarzda resim alınacaktır.

İngiliz tüccarları ham bez, ipek, pamuk ipliği sahtiyan ravend vesair tefarik mazı (سقط ؟ . خراسان هندی) alırlar ve tarife mûcibince dengine ve muhammen fiatına göre yüzde üç gümrük verirlerdi. İngilizler bundan başka *Bursa* ve *İstanbul*'dan ipek alırlar ve *İran* ve *Gürcistan*'dan gelen ipekleri de *İzmir*'de mübayaa ederlerdi [3]

Onyedinci asrın başlarında Osmanlılarla ticarî müna-

[1] Daha sonraları buradan tiftik keçisi kaçırmak suretiyle *Kap* müstemlekesinde tiftik yetiştirmişlerdir.

[2] *İbnü'l-Emin tasnifi, hariciye vesikaları, numara 1085 ve Mühimme, 90, s. 44, 82, 90 ve Mühimme 115, s. 74.*

[3] Eski ahidnâmeyi teyîden 1086 Cemaziyelâhır'da (1675 Ağustos) İngilizlere verilen yeni ahidname.

sebet temin eden Felemenk hükûmetinin tüccarları *Karadeniz*'de *Kefe*, *Trabzon* ve *Akdeniz*'de *İskenderiye* ve dahilde *Halep* ile daha çok iş yapmakta idiler; bundan başka *Gömülcine*'nin *Maruniye* iskelesinden de yün ve şap alıyorlardı[1]. *Kütahya*'ya tâbi Gediz şaphanesi şapları ile *Gömülcine* yakınındaki *Maruniye* şaphanesinden çıkarılan şaplar ötedenberi Osmanlı memleketlerinde satıldığı gibi Avrupa pazarlarına da çıkarılırdı; *Şebinkarahisar* şaphanesinin şapları ise yalnız *Tokat* ve *Sivas*'ın doğusundaki yerlerde satılmak kanundu[2]. Mamafih onaltıncı asır ortalarında bu maddenin Venedikliler tarafından alındığı da görülüyor[3].

Venedik tüccarlarının Osmanlı memleketlerine getirdikleri eşyanın nelerden ibaret olduğunu tarihimizin ikinci cildinde göstermiştik; Venediklilerin *İstanbul*'dan başka *Selânik*, *İzmir*, *Kıbrıs*, *Trablusşam* , *İskenderiye*, *Kahire* ve *Haleb*'te de pazarları vardı[4]. Getirdikleri eşyanın gümrüğünü verdikten sonra buralarda satarlar ve ahidnâme mûcibince buradan muayyen eşyayı götürürlerdi. Bilhassa *Mora* ile *Ege* sahillerinden *Midilli*, *Kemer* (Burhaniye ve *İzmir*'den külliyetli palamut[5] *Gediz* ve *Şebinkarahisar*'dan şap[6] *İstanbul* ve *Edirne*'deki vekilleri vasıtasiyle *Ankara sofu* ve *muhayyer* [Muhayir] alıyorlardı[7]. *Mora Yarımadası*'nda *İstefedye* denilen kuş üzümü Venedik tüccarları vasıtasiyle Avrupa piyasasına sevkedilmekte idi[8]. Avrupadan gelen eşya arasında Frenk atlası, Kemha da vardı.

Lehistan'dan kürkten başka balmumu da gelirdi; balmumu bir aralık yani onaltıncı asrın ikinci yarısında Osmanlıların *Nakşa* (Naksos) dukası tayin ettikleri yahudi Yasifnasi'nin iltizamında bulunuyordu[9]. Leh tüccarları ya doğrudan doğruya *İstanbul*'a gelip o vasıta ile mal mübayaa ederler veyahut bazan *Ke-*

[1] *Mühimme defteri 90, s. 99, sene 1056 H.*

[2] *Maliye vesikaları (Cevdet tasnifi), numara 1914.*

[3] *Mühimme defteri 7, s. 860 ve sene 976.*

[4] *İbnü'l-Emin tasnifi, Hariciye vesikaları, numara 72.*

[5] *İbnü'l-Emin tasnifi, Hariciye vesikaları, numara 852.*

[6] *Mühimme defteri 7, s. 860.*

[7] Ayaş kadısına gönderilmiş olan 26 Muharrem 982 tarihli hüküm *(Mühimme, 24 s. 231).*

[8] *Maliye vesikaları (Cevdet tasnifi), numara 2063.*

[9] *Mühimme defteri 7, s. 987.*

fe'den *Sinop*'a geçip kara yoluyla *Haleb*'e inerek kumaş alırlardı [1].

Komşu memleket olan *İran*'la da yapılan anlaşma mûcibince tüccarları gelip giderlerdi. İran'a giden eşya *Erzurum*'da yoklanır, bakır, gümüş ve demirden başkasının geçmesine müsaade edilirdi [2]. İran tüccarları vasıtasiyle Kandehar'in ince tülbendleri de Türkiye'ye gelirdi.

Ruslarla da onaltıncı asır başlarında akdedilen muahede ile ticarî muamele yapılırdı.

Dahilde yapılan metâ

Tarihin ikinci cildinde görüldüğü üzere memleket dahilinde lüzumlu olan eşyanın ancak ihtiyaçtan fazlasının hükûmetin müsaadesiyle dışarıya çıkarılması icabediyordu; memnû eşyanın bazan kaçak olarak çıkarılmak istendiği veya çıkarıldığı vâki olduğundan bu hususta alakadarlar mesul olurlardı[3]. Türk limanlarından *İstanbul*'a gelen eşyanın Haliçte muayyen iskelelerde yerleri ve antrepoları vardı [4]. Ecnebi gemilerden *Galata* sahiline mal çıkaranlar, eşyalarını *Galata*'da *Ayasofya camii* evkafından olan bezzazistana (Bedesten'e) çıkarıp orada satarlardı [5].

Memleket dahilindeki tezgâhlarda yapılıp gerek içeride sarfedilen ve gerek memleket dışına çıkarılan eşyanın yapıcılarının miktarı muayyen ve mahdut olduğu gibi bunların mamulâtının malzemenin cinsi ve ölçüsü de hükûmetçe tesbit edilmiş ve dam-

[1] *Mühimme defteri 28, s. 214, 373, 374, 386, 393.*

[2] *Mühimme defteri 7, s. 928.*

[3] Sinop kadısına ve iskele eminlerine hüküm ki
Mahrûsa-i *İstanbul*'da sahtiyan ve meşine ziyade müzayeka olup küffara ve sair vilâyete gitmek memnû iken hâlen Venedik ve Boğdan ve gayri yerlerden taht-ı kazana bazirgânlar varup yirmi bin miktarı sahtiyanı cemedip vilâyetlerine alıp gitmek üzere oldukları ilâm olundu; bu babta azîm itab ve ikaba müstahik olmuşsundur.. *(Mühimme 66, s. 20, sene 997)* aynı tarihte *Konya*, *Akşehir* ve *Seydişehri* kadılarına gönderilen hükümle oradaki sahtiyan ve meşinin başka yerlere verilmeyip *İstanbul*'a gönderilmesi yazılmıştır *(Mühimme 66, s. 21)*.

[4] *Mühimme defteri 71, s. 66, sene 1001.*

[5] *Mühimme defteri 78, s. 792.*

gaya tâbi tutulmuştu [1]; bunun haricine çıkanlar cezalandırılırdı; meselâ ibrişim satanların kullanacakları ibrişimin cinsi muayyendi; bunun hilâfına başka bir ibrişimden kumaş dokunmasına müsaade edilmezdi [2]. *Sandal* denilen kumaş iki buçuk arşın (bir arşın 68,8 santimetre) olarak yapılırdı [3]. *Edirne* ve *İstanbul*'daki kürkçü esnafının seksen samurdan bir samur kürk ve yetmiş vaşak nâfesinden bir vaşak kürk ve yüzelli kakumdan bir kakum kürk ve doksan samur parçasından ve ikiyüz sincaptan birer kürk yapmaları tesbit edilmiş olup bunun dışına çıkıp hiyle yapanlar derhal ceza görürlerdi; bunların kontrolu hassa kürkçü başısına ait olup hiylekârları hükûmete haber verirdi [4]. Her sanat erbabının şeyh kethuda yiğitbaşı ve iki ehl-i hibre'den müteşekkil bir lonca hey'eti olup bunlar mensub oldukları esnafın işlerine bakarlar ve hükûmet ile esnaf arasında vasıta olurlardı.

Venedik, Fransa ve İngiltere Türkiye'nin dahilî emtiasından *Ankara sofu*'na çok ehemmiyet verip bundan fazla miktarda alıp götürürlerdi; bundan başka Osmanlı tüccarları da Ankara sof ve muhayyerlerini satmak üzere *Dubronik*'e kadar giderler [5] ve hattâ bunlar *İtalya*'ya geçip mal satarlar ve oradan da mal alırlardı [6].

[1] Şam'da *diba* denilen ipekli kumaş, *yasdık abayî*, *bağdadî*, *kutni-i şamî* denilen Şam pamuklusu, *bafta? vale?* Femnem? ve hâreli kumaşlar dokunurdu. Bu kumaşlardan almak üzere muhtelif memleketlerden gelen tüccarlar, bunların hükûmetin koymuş olduğu ölçüye uygun olup olmadığına dikkat ederler ve icabında şikâyet eylerlerdi *(Mühimme 26, s. 14, sene 982)*.

[2] Bursa kumaşçıları, ibrişim satanların dirhemi bir akçe olan ibrişime on dirhemi bir akçeye alan ibrişim karıştırıp kumaşın bozulmasından şikâyet etmişlerdir. Bursa kadısına gönderilen hükümle hilekârların tecziyeleri emrolunmuştur *(Mühimme 5, s. 131)*.

[3] *Mühimme defteri 93, s. 10, sene 1069 H.*

[4] *Mühimme defteri* 106, *s. 8, sene 1106 ve Mühimme 111, s. 308, sene 1112.*

[5] Ankara tüccarlarından Kurt Yusuf ve Canım isimlerinde iki Türk tüccarının *Dubrovnik*'e götürdükleri Ankara sof ve muhayyerlerinin haksız olarak müsadere edilmesi dolayısiyle bunların iadesi hakkında *Üsküp*, *Hersek* ve *Bosna* sancakbeğlerine yazılan hükümler *(Mühimme defteri 23, vesika sıra numarası 605, sene 981 H.)*.

[6] Tüccardan *Üsküplü Hacı Cafer* ve arkadaşlarının *Ankara*'dan mal alıp Arnavutluk sahilinde, *Leş* kasabasına gelirlerken Venedik kaptanı tarafından gemilerinin zabtedilip *Venedik*'e götürülmesi dolayısiyle Venedik dojuna yazılan nâme-i hümayun *(Mühimme 24, s. 209, sene 992)*.

Ankara sofu Türkiye'de de çok satılırdı ve yalnız sof satan ticarethaneler vardı. Ecnebilerden başka islâm, hıristiyan ve yahudilerden bir haylı tüccar *Ankara*'ya gelerek Ankara sofu ve Ankara muhayyeri alırlardı [1]. Ankara sofu İstanbul'da Engürü hanında satılır ve sofcular burada otururlardı. Soflar, donluk (elbiselik) menevişli, nakışlı, kırmızı donluk, fıstıkî yeşil donluk, koyu menevişli, şalî, binişlik (cübbelik) çakşirlik (şalvarlık) sof olmak üzere mütenevvidi [2]. *Softan* başka *Bilecik* kadife ve ipekli döşemelik ve yastıklık *çatma*'ları *Trabzon bezleri* [3] de son asra kadar şöhretlerini muhafaza etmişlerdir. Evliya Çelebi *Bursa* ipekçiliği ve çeşitli لل lâl kadifelerden ve bunların elvan renk, Bursa alacası, nefti, mavi bez, nakışlı kadife yasdık, muhtelif ipek Bursa keseleri, peştemalları ve çeşitli renkte (kırmızı, sarı, fıstık, beyaz, mavi yeşil, limonî) kemha denilen havsız kadife ve serenak, nakışlı serenk ve kutnî denilen pamuklu ipek kumaş vesair *Bursa*'da yapılan dokumalardan bahsederek lâl kadifenin *Cenevre*'de işlenenden daha güzel olduğunu beyan etmektedir [4]. İstanbul ve memleketin diğer yerlerinde de muhtelif renklerde kutnî, serenk, benek, sermayî (kışlık) kemka, şahnik, şip (telli bürümcük) ve yukarıda adı geçen sof, muhayyir, kutnî ve saire dokunurdu.

Onaltıncı asırla onyedinci asırda *Selânik*'te dokunan keçe seccadeler meşhurdu; bunların bazıları arslan resimli olurdu; hattâ Üçüncü Murad'ın damadı vezir-i âzam İbrahim Paşa, Avusturya seferinde kendisine dehalet eden hıristiyanlara üzerinde arslan resmi olan Selânik'in keçe seccadelerini vermek suretiyle gönül-

[1] *İbnü'l-Emin tasnifi hariciye vesikaları, numara 86 ve Mühimme defteri, 78, s. 631, sene 1018.*

[2] *Dahiliye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *numara 12412.*

[3] Trabzon bezlerinin şöhreti zamanımıza kadar gelmiştir. Sultan Süleyman Kanunî zamanında başdefterdar olan meşhur İskender Bey altı bini geçen maiyyeti ve köleleri için don ve gömleklik olarak her sene gemilerle *Trabzon bezleri*'nden getirtirdi *(Âli tarihi basılmamış son cilt varak 38 b)*. Sultan Abdülaziz, yerli metaa itibar ettiği için Trabzon bezinden hilâli gömlek giyerdi. Vefat ettiği zaman sırtından çıkarılan gömlek Trabzon bezindendi.

[4] *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. 2, s. 36.*

lerini almıştı [1]. Kütahya'da halı ve seccade dokunurdu[2].

Osmanlı hükûmeti bazan mirî yani hazineye ait ipeği Venedik'e gönderip sattırır ve hariçten kendisine lâzım olan eşyayı tedarik için aralarında ticarî münasebetler olan devletlere memur göndererek bedeli mukabilinde îcab eden eşyayı tedarik eder ve ahidnameler mûcibince gümrük ve sair resimlerini vermezdi [3].

Onyedinci asrın ilk yarısı içinde Fransızlar bir kısmı ahidnâme mûcibince ve bazan müsaade-i mahsusa ile Türkiye'den pamuk ipliği, sahtiyan, balmumı, gön, bahar, mazı, zamk, kuru üzüm ve bal alırlardı [4]. Çünkü hükûmet serbest bıraktığı eşyayı îcabına göre çıkarmazdı. Onun için müsaade lâzımdı.

İstanbul'da muhtelif emtianın satıldığı hanlar ayrı ayrı idi. Tüccar malları buralarda emniyet altında bulunur, akşamları muayyen saatte kapanıp muayyen saatte açılırdı. Bu hanların bekçileri vardı. İran tüccarının bulunduğu *Hoca hanı* (tüccar han) kebeciler hanı 'sof satılan engürü hanı' Mısır tüccarının bulunduğu *Bal kapanı hanı* '*Ketenciler hanı*' '*Kına hanı*' Avret pazarında esir satılan *Bayram paşa hanı* vesaire bu kabildendir.

Onaltıncı ve onyedinci asırlarda Karadeniz sahilinde en mühim ticaret iskelesi *Ünye* (İnavus) olup, Boğdan, Eflâk, Kazak ve Karadeniz havzası tüccarları *Diyarbakır'dan* ham kırmızı ipek sahtiyan ve *Haleb*'den Dirayi ve mavi Futa ve saire getirirler ve bu iskelelerde muamele yaparlardı. [5].

Ecnebi tüccarların memleketleri ve ticaret mahalleriyle mek-

[1] *Peçevi tarihi, c. 2, s. 230 ve ondan naklen Hammer(Atâ Bey, tercümesi), c. 7, s. 273.*

[2] Onbirinci asr-ı hicride İstanbul hayatı sene, 1019 H. s. 43.

[3] *Mühimme defteri 7, s. 976 ve Mühimme 67, s. 20 ve Mühimme 42, s. 286 ve Mühimme 43, s. 187 ve Mühimme 58, s. 195.* Samur kürk ve balık dişi ile *bulgârî* (Volga türklerinin yaptıkları meşin) vesair eşya almak üzere Moskov kıralına gönderilen nâme *(Mühimme 7, s. 988)* Daha böyle Rusya, Lehistan ve İngiliz kırallarına gönderilen nâmeler vardır.

[4] Name-i hümayun defteri No. *I, s. 42 (Fransa ahidnamesi)* ve *İbnül'-Emin tasnifi hariciye vesikaları, No.3 Fışa ve Ege havalisi kadılarına hükümler.*

[5] كتاب الرحله Kitabü'r-rihle, Paris Millî Kütüphanesi Arabca yazmaları No. 6016 Antakya Patrikinin seyahatnamesi. (Prof. Mükrimin Halil Yinanc'ın kütüphanesindeki istinsah edilmiş notlardan).

tuplaşmalarını temin etmek üzere *sâi* denilen postacı teşkilâtı ve bunların başında *sâîbaşılık* adiyle bu ecnebi posta işini tanzim eden bir posta müdürlüğü vardı; bu posta teşkilâtı her ticaret yapan devletin ayrı ayrı veya bir kaçının iştirakiyle vücud bulmuştu [1].

[1] Galata Mollasına [Kadısı'na] hüküm ki İftiharül'-ümerai'l-milleti'l-iseviyye Françe pâdişahının asitâne-i saadette mukim elçisi دفريولى (Şarl dö Feriyol) avakibühû bi'l-hayr südde-i saadetime arzıhal gönderip Medine-i *Galata*'da vaki françe tüccarlarının mekâtibleri irsal hizmetlerinde *sâi başı* olan kimesne hizmetinde tekâsülü oldugın bildirip Medine-i mezburda vâki françe tüccarlarının hizmetlerine mahsus Elhac Ali Magribî nam kimesne sâi başılık hizmetinde istihdam olunmak bâbında emr-i şerifim rica itmeğin vech-i meşrû üzre amel olunmak için yazılmıştır *sene 1113* evasıt-ı Rebiulâhır *(Mühimme 113, s. 10)*.

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI PADİŞAHLARININ ŞAHSİYETLERİ

Tarihini yazdığımız bu bir buçuk asırda II. Selim, III. Murad III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa isimlerinde on iki Osmanlı pâdişahı gelmiştir.

Bu pâdişahlardan II. Selim'in şahsiyeti bu cildin dördüncü bölümünde yazılmış ve ondan sonra hükümdar olanlardan üçünün şahsiyetleri de onuncu bölümde gösterilmiş olduğundan bu kısımda Birinci Mustafa'dan îtibaren İkinci Ahmed'e kadar gelen pâdişahların şahsiyetleri kısaca gösterilmiştir.

I. Sultan Mustafa (1617-1618) (1622-1623)

I. Sultan Ahmed, hükümdar olduğu zaman henüz teehhül çağında olmadığı için kendisinden iki yaş küçük olan kardeşi Mustafa'nın hayatına dokunulmamıştı; Mustafa aynı zamanda aklen de maluldü. Ahmed'in çocuğu doğduğu vakit Mustafa'yı öldürtmek istediyse de Mustafa'nın aklen hastalığı sebebiyle menedildi. Ahmed'in genç yaşında ölümü üzerine şehzâdelerinin küçük olmasından dolayı Mustafa hükümdar îlân edilmişse de cinneti sebebiyle az sonra خلع hal'edilmiş ve Osman'ın şehadeti üzerine tekrar hükümdar ilân olunarak hükûmet işleri yeniçeri ve sipahilerin ellerinde olarak ismen hükümdar bulunmuştur. Mustafa bu ikinci hükümdarlığında da tam cinnet halinde yaşamış kendisi adına validesi emirler vermiştir. Balıklara altın atmak lüzumsuz yere para saçmak, sarayda adam kovalamak, oda oda dolaşıp yeğeni Sultan Osman'ı aramak gibi halleri halkça duyulmuştu; on beş aydan fazla hükümdarlıkta bulunarak 1032 Zilkade 14 ve 1633 Eylül 9 da ikinci defa hal edilip yerine diğer yeğeni Dördüncü Murad geçmiştir. Mustafa hal'inden sonra onaltı sene daha yaşamış 1048 Ramazan ve 1639 Ocak'ta kırk sekiz yaşında vefat ederek *Ayasofya camii* avlusundaki türbeye defnedilmiştir.

İkinci Osman (1618-1622)

Amcası I. Mustafa'nın birinci defaki hal'inde 1027 H.-1618 M. de hükümdar ilân edildi; on dört yaşında tecrübesiz bir çocuktu; tab'an hırçın ve icraatinde şedid ve aceleci idi; samimî olarak ıslahat yapmak istiyordu; fakat bu hususta yaşı, kafası ve muhiti müsait değildi. Tebdil gezmek suretiyle ocaklardaki edebsizlerin bir kısmını temizledi. Hacca gitmek isteyip bu vesile ile dönüşte *Mısır* ve *Suriye*'deki askerî kuvvetlerle *İstanbul*'a gelerek yeniçeri ocağını kaldıracağı hakkındaki rivayetlerle ocakların ayaklanması neticesinde onsekiz yaşında Yedikule'de boğuldu (1031 H.-1622 M.).

II. Osman tab'an hasis olup para sarfına taraftar değildi; bu hisseti sebebiyle Lehistan seferinde ocaklının nefretini kazanmıştı; devlet adamlarına suy-i muamele etmek âdeti olduğundan kendisini sevenler pek azdı; saltanatta uzun müddet kalmış olsaydı tecrübesi artarak mühim başarılar temin etmesi muhtemeldi. Etrafını saran kızlarağası Süleyman Ağa, hocası Ömer Efendi ve kurena ve musahiplerinin lüzumsuz taşkınlıkları ve kendisinin bunların tesiri altında kalması ve bilhassa kapıkulu ocakları hakkındaki şiddeti, meyhaneleri basarak elde ettiği ocaklıyı da denize attırmak veya taş gemilerinc göndermek suretiyle cezalandırılması yeniçerilerin kendisine kin bağlamalarına sebeb olmuştu.

Sultan Osman, Lehistan seferine giderken belki muhalefete kalkar korkusiyle kendisinden sonra yaşca en büyük olan kardeşi Şehzâde Mehmed'i öldürtmek suretiyle babası I. Ahmed'in cülûsundanberi terkedilmiş olan kardeş katli meselesini yeniden meydana çıkarmıştır; yetişkin bir şehzâde olan kardeşi Mehmed'in kendisi hakkındaki bedduası ve Osman'ın fecî âkibeti ibreti mûcib bir vakıadır. Sultan Ahmed camii yanında babasının türbesinde medfun olup ölümünde ondokuz yaşı içinde idi.

İkinci Osman saray ananesi hilâfına yani cariye istifraşına aykırı olarak Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu Şeyhulislâm Esad Efendi'nin kızı Akile Hanım'ı nikâhlamış ve kendisi tarafından Pir Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdâyî Efendi vekil olmuştur. Sultan Osman silâh kullanmakta, binicilikte mâhir olup bundan dolayı *Farisî* mahlasını almıştı. Bunun zamanında İstanbul'da İngiltere' devletini temsil etmekte olan Sir Tomas

Roe hâtıratında, Sultan Osman'ın tebaası tarafından sevilmeyen ve hürmete lâyik görülmeyen bir hükümdar olduğunu beyan etmiştir ki doğrudur [1]. II. Osman adına Kadızâde Şeyh Mehmed'in kaleme aldığı *Baytarnâme* isminde edebî bir eser olduğunu Galland yazıyor. II. Osman'ın Farsî mahlaslı Türkçe divanı olup tek nüshası Topkapı Sarayı Revan odası kitapları arasında 741 numarada bulunmaktadır.

IV. Murad (1623-1640)

İstanbul Venedik elçiliği arşivindeki kayda göre IV. Murad, orta boylu, diğer bir kayda göre uzun boylu [2] kalın kemikli, şişmanca fakat çevik, koyu kumral saçlı, karagözlü, beyaz tenli büyükçe gaga burunlu simaca mehâbetli olup sakalı kara idi [3].

IV. Murad onyedinci asırda gelmiş olan Osmanlı pâdişahları arasında en değerlisidir; hükümdarlığı müddeti olan (1628-1640) onyedi senenin [4] ilk dokuz senesi çocukluk ve acemilik devri olup Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere memleket dahilen ve haricen pek fena bir durumda idi; bu tehlikeli durumu atlatan Sultan Murad yirmi, yirmi bir yaşında işleri bizzat eline aldı; kapıkulu ocaklarının edepsizlerini iyice temizliyerek onları nizam altına soktu; memleketin diğer yerlerindeki zorbaları aman vermeden tepeledi; hattâ bu hususta ifrata giderek az bir kusuru olanları da öldürmekten çekinmedi; yeniçeri ocağına rüşvetle efrad kaydını önledi.

Sultan Murad fevkalâde kuvvetli olduğu gibi silâh kullanmakta da mâhirdi. Bazularının kuvveti sayesinde silâhdarlığında bulunmuş olan Musa Paşa'yı - ki cüsseli idi - kuşağından tutup kaldırarak Has odayı dolaştırdıktan sonra getirip yine kaldırdığı yere bırakmıştı. İkiyüz okkalık gürzü sallayarak idman yapar, attığı okla kalkanı delerdi. Çok haraketli ve çevik olup koşu halinde attan ata atlardı.

[1] *Hammer (Atâ Bey tercümesi), c. 8, s. 313.*

[2] Hammer, c. 9, s. 103 de uzun boylu ve s. 288 de orta boylu olduğunu yazıyor.

[3] Devletinin en güzel adamı ve en şeci neferi idi; zira kuvve-i bedeniyeye malik olduğu gibi çehresinde şevket ve mehabet nümayan idi (Birinci Osman'dan Dördüncü Murad'a kadar Osmanlı pâdişahlarının muhtasar tercüme-i hali Amsterdam 1665). Hammer *(Atâ Bey tercümesi), c. 9, s. 288 not.*

[4] 1032 Zilkade 5 ve 1623 Ağustos 31 den 1049 Şevval 16 ve 1640 Ocak 9 tarihine kadar.

Bozuk olan idareyi düzeltmek için ne şer'î ve ne idarî kanunla mukayyet olmadı. Hafızası çok kuvvetli ve dikkati müessir olduğundan bir gördüğünü seneler geçse tanır ve baktığı zaman karşısındakini itaatle karışık korkuturdu. Emrinin mutlak surette yerine getirilmesini ister, bu hususta en ufak bir müsamaha yapmazdı; gerek İstanbul'da ve gerek seferlerinde tebdil gezerdi.

Temizlik ve ıslahat işlerinde Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın hizmeti görülmüştür. Adam öldürmekte Duçe Mehmed (Paşa) ile cellad Kara Ali hizmetinde bulunmuşlardır. *Tütün yasağı* bahanesiyle bir hayli zorba öldürmüş ve bu arada birçok günahsız da gitmiştir. Bu hususta pâdişahı tahrik eden meşhur vâız kadızâde Mehmed Efendi olup tütünün haram olduğuna dair fetva vermiş ve o da bunu vesiyle yaparak şedid icraatta bulunmuştu.

Sultan Murad, silâhdarı olan Bosnalı Mustafa Paşa ile Revan kalesini kendisine teslim edip *İstanbul*'a gelen Emirgüne Han Oğlu Yusuf Paşa'nın tesirleri altında kalarak fazla içkiye ve diğer bazı sefih hayata düşmüş ve bu hal ile o kuvvetli vücudunu yıpratmıştır.

Kıyafeti kendisinden evvelki hükümdarlar gibi olmayıp levendâne idi; Revan seferinden *İstanbul*'a dönüşünde zırhlı üstlük ile tolga başlık üzerine beyaz tülbend sarılıp, siyah mücevherli bir sorguç ile İstanbul'a girmişti. Keza *Bağdad* seferine giderken başındaki miğfer üzerine sorguç takıp kırmızı şaldan amâme sarınmış ve amâmenin ucunu dalyasanvâri omuzuna indirmişti.

IV. Murad öldüğü zaman intizam içinde bir devlet ve dolu bir hazine bırakmıştı. Tarihlerimiz kendisine Bağdad fatihi derler. Vefatında yaşı otuzu bulmamıştı; yirmisekiz buçuk yaşında idi; Sultan Ahmed Camii yanındaki babasının yanında medfundur. Sağ olsa idi daha mühim başarılar elde edeceğine şüphe yoktu.

Hammer'ın ecnebi elçilerin raporlarından naklen kaydettiğine göre IV. Murad iri kemikli, kara gözlü, rengi ırkına mahsus zeytunî, çehresi daha ziyade sert ve şediddi. Kabul zamanına tamamiyle riayet idüp fikri daimî surette devlet işle-

riyle meşguldu ve her şeyi bilmek ve her şeyden haberdar olmak isterdi[1]. *Muradî* mahlasiyle manzumeleri ve buna nazireler vardır.

Sultan İbrahim (1640-1648)

Birinci Ahmed'in en küçük oğlu olup IV. Murad'la ana, baba bir kardeştirler; valideleri Kösem Valide Mahpeyker Sultan'dır. Biraderi Murad anaları ayrı diğer kardeşlerini boğdurduğu zaman bunu da öldürmek istediyse de validesinin müdahale ve ricaları üzerine daha ileri gitmemiş ve İbrahim de, biraderinin ölümüne kadar her an ölümü bekler bir durumda kalmıştır.

IV. Murad'ın 1640 da ölümü ve kendisinin hükümdarlığı müjdesi verdildiği zaman bunun bir tuzak olması ihtimaline binaen gösterdiği hareketler kendisinin ne kadar korku içinde yaşadığını göstermektedir. Tab'an asabi olup hayatta kendisinden başka Osmanlı hanedanına mensub kimse bulunmaması sebebiyle fazla cariye istifraşı gibi suy-i istimaller kendisini bütün bütün sarsmış ne yaptığını bilmez, yaptığı işlerin neticesini düşünmez bir hale getirmiş binnetice mevcudiyeti memleket için dir tehlike arzetmiş, umumî hoşnutsuzluk başgöstermiştir.

İlk Vezir-i âzamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa, İbrahim'in lüzumsuz iradelerine karşı koyup kendisiyle münakaşa ederken onun katlinden sonra yerine gelenlerin bunun şuursuz emirlerini tereddütsüz yerine getirmeleri âsâbi bozuk olan bu hükümdarı büsbütün zıvanadan çıkarmış ve Osmanlı vekayii kısmında görüldüğü üzere 1648 de خلع hal' ve katlini intac etmiştir. Ayasofya'da amcası I. Mustafa türbesinde medfundur. Ölümünde otuz dört yaşında idi.

IV. Mehmed (1648-1687)

Yedi yaşında hükümdar ilân edilmiş (1058 H.-1648 M.) ilk sekiz senesi iç ve dış türlü gâile içinde ve Köprülü Mehmed Paşa sadaretinden Viyana bozgununa kadar yirmi sekiz sene idareyi ellerine bıraktığı Köprülüler sayesinde rahat ederek av peşinde koşmuştur. Oğulları Mustafa ile Ahmed doğdukları vakit kardeşleri olan Süleyman ile Ahmed'i boğdurmak istediyse de validesi Hatice Turhan Sultan'ın müdahalesi üzerine vazgeçmiş ve bundan sonra Valide Sultan bu iki şehzâde'yi gerek *Top-*

[1] Hammer (Atâ Bey tercemesi), c. 9, s. 103 ve not.

kapı sarayında ve gerek *Edirne sarayında* daimî surette kendi nezareti altında bulundurarak ölümden kurtarmıştır[1].

En buhranlı ve tehlikeli zamanlarda dahi devlet işlerini ihmal ederek av peşinde koşan ve Avusturya cephesinden felâketli haberler gelmesine rağmen bu îtiyadından vazgeçmeyen Dördüncü Mehmed'e bu ibtilâsından dolayı *Avcı* lakabı verilmiştir. Tab'an mutedil, kadirşinas, vefakâr olup verdiği söze sadık kalırdı. Harp felâketlerine ve müteaddid îkazlara rağmen avı terk etmemesi neticesinde 1099 H.-1687 M.de kırk sekiz yaşında hal' edilip 1104 H.-1692 M. tarihinde elli üç yaşında vefat ederek validesinin yaptırdığı *Yeni cami türbesine* defnolunmuştur. Yedi yaşında hükümdar olduğu için vesikalar arasında görüldüğü üzere yazısı pek fenadır, oğullarına meşhur hattatlardan yazı meşk ettirmiştir. Musikiye düşkündü bunun için saray'da muhtelif musikiye vâkıf cariyeler vardı. Hafız Post ve Itrî IV. Mehmed'in çok ihsanlarına nail olmuşlardır. Abdi Paşa vekayinamesi Dördüncü Mehmed'in dış ve saray hayatına aid olaylar ve sefer hareketlerini yazmış olup bu eserden pâdişah'ın avcılığını devlet nizamına aid dikkat ve îtinasını ve cömertliğini öğrenmekteyiz.

Gönül ne Göksuya mâil ne sârı yâre gider
Sipâh-ı gamdan emîn olmağa hisar'e gider

beyti Dördüncü Mehmed'indir. IV. Mehmed ailesi arasında en çok Afife kadın efendiyi severmiş, şair olan bu hanım ile müşaareleri vardır :

Beyazlar geydiğince bir dürr-i yektâya benzersin
Siyahlar geydiğince sen hemen Leylaya benzersin
Yeşiller geydiğince tûtî-i güyaya benzersin
Benim hoş-bû Âfifem sen gül-i rânaya benzersin

Pâdişah'ın bu manzum iltifatına karşı Afife kadın aşağıdaki manzumesiyle mukabele eylemiştir :

[1] Şehzâdeler hakkında Evliya Çelebi, tarihlerimizin kaydetmedikleri bir hâdiseden bahsetmektedir : 1079 H.-1668 M. de Yeniçeri ağası İbrahim Paşa, Fazıl Ahmed Paşa ile Girit seferinde *Kandiye* muhasarasında bulunurken *İstanbul* kaymakamlığı ile acele İstanbul'a davet olunmuştu; "..meğer *İslâmbol*'da şehzâdeler bahanesi ile bir azim fetret ve güft ü gûy olup cümle ehl-i hıref ve ehl-i sûk *Atmeydanı*'nda cemiyet-i kübra edip biz şehzâdeleri katlettirmeyip Valide Sultana Allah emaneti veririz deyu gulüvv-i âmlar edip güçle cümle ahali teps ettiklerinden *İstanbul*'u zabt u rabt için Yeniçeri ağasını kaymakamlığa davet..." eylemişlerdi *(Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c. 8, s. 429)*.

Beyazlar geydiğince Pâdişahım âya benzersin
Siyahlar geydiğince Kâbe-i ulya'ya benzersin
Kızıllar geydiğinc cevher-i hamzaya benzersin
Benim heybetli hünkârım hemen deryaya benzersin

II. Süleyman (1687-1691)

Sultan İbrahim'in ikinci oğlu olup Dördüncü Mehmed'ten bir yaş küçüktür. Biraderinin saltanatı zamanında kafes hayatı yaşamış, birkaç defa hükümdar yapılması için teşebbüse geçilmiş ise de hepsi kuvvede kalıp nihayet IV. Mehmed'in hal'i kat'î surette orduca tekarrür edince Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadaret kaymakamlığı esnasında hükümdar ilân edilmiştir. (1099 H.-1687 M.) Bu tarihte kırk yedi yaşında bulunup bunun kırk senesi mahbes hayatı olduğu için devlet başkanı olunca âciz bir duruma düşmüştür.

İkinci Süleyman tab'an halim, hayırhah ise de enerjiden mahrum olup üç cephedeki harp sebebiyle geçirilen buhran bunun zamanında en had şekline gelmişti; II. Süleyman'ın en büyük hizmeti mevcud Osmanlı vezirleri arasından kendisinin cülûsuna sebep olan ve menkübiyetten menkübiyete uğrayan *Sakız* muhafızı Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'yı bizzat kendisinin sadarete seçmesidir ki o sayede Balkanlara sarkmakta olan Avusturya kuvvetleri, *Belgrad*'ın da istirdadiyle *Tuna* ve *Sava*'nın öte tarafına atılmışlardır.

II. Süleyman'ın yazısı güzel ve işlekti; biraderinin saltanatı zamanında küçük yaşta iken sülüs ve nesih yazıyı hattat Tokatlı Ahmed Efendi'den yazmıştır. *Tuhfetü'l-hattatîn* sahibi Müstakimzâde Süleyman Efendi (letafet-i hüsn-i hattına söz yok) diye yazısını methetmektedir [1]. Gördüğümüz hatt-ı hümayunları güzeldir. Kadirşinas olan II. Süleyman memleketin tehlikeli durumunu kısmen bertaraf etmeğe muvaffak olan Fâzıl Mustafa Paşa'ya minnettarlığını lisanen bildirmiştir. Hükümdarlığı üç buçuk sene olup (1102 H.-1691 M. de) elli bir yaşında *Edirne* de vefat etmiş ve naşı İstanbul'a nakledilmiştir. Kabri *Süleymaniye*'de Kanunî Sultan Süley-

[1] *Müstakimzâde* (Tuhfetü'l-hattatîn), s. 209.

man türbesindedir; çok şişmandı. Temkinli ve terbiyesi yüksek olup sadr-ı âzâmların tesiri altında idi.

II. Ahmed (1691-1695)

Sultan İbrahim'in üçüncü oğlu olup babasının hal'inden sonra biraderi Süleyman'la beraber kafes hayatı yaşamışlardır.

1052 Zilkade ve 1643 Ocak 26 tarihinde doğduğuna göre 1691 Haziran'da İkinci Süleyman'ın ölümünde elli yaşında hükümdar ilân edilmiştir. Şedid olmakla beraber işinde kararsızdı. Saraydaki ileri gelen ağaların tesiri altında kalarak verdiği emirleri değiştirdiği görülüyor. Devletin en buhranlı zamanında iş başında bulunacak bir hükümdar değildi; Bazan lüzumsuz yere şiddet gösterirı, sebat edilecek yerde tesir altında kalır kararsız bir hükümdardı. Silâhdar tarihi'nin mütalâasından bu karakteri anlaşılıryor. Yaptığı hatayı sırası gelince tashih ederdi; değerli adamları tanır ve iş başına getirir ise de herhangi bir tesir ile azlederdi, işlerin iyi gitmesine dikkat ederdi. Devlet işlerini, divan-ı hümayun müzakerelerini dinler ve hasta olduğu zamanlar da bile bunu takip ederdi; haftada dört gün divan yapılması kanununu yeniden ihya etmişti.

İkinci Ahmed 1106 H. - 1695 M. de biraderi gibi *Edirne*'de vefat ederek cenazesi *İstanbul*'a naklolunup *Süleymaniye* türbesine defnedilmiştir. Ölümünde elli dört yaşında idi. Bunun da yazısır güzeldi. II. Mustafa'nın şahsiyeti Tarihin dördüncü cildindedir.

***

Onyedinci yüzyıl içinde hükümdarlık etmiş olan Osmanlı pâdişahlarının şahsiyetleri hakkında verdiğimiz kısa malûmat gözden geçirilecek olursa hanedanda bir gerileme ve eski cevvaliyet ve faaliyetin yerine bir ataletin başgösterdiği görülmektedir. Bunda Osmanlı şehzâdelerinin eyalet sancak beyliklerinden alınmasının ve Birinci Ahmed'in genç yaşında ölümüyle yerine geçen çocuklarının pek küçük kalarak hükümdar olmalarının tesiri de vardır. Pâdişahların böyle çocuk denilecek yaşlarda devletin başına getirilerek Valide Sultan ve Kızlar ağasının sevk ve idaresi halkın eskidenberi Osmanlı hükümdarlarına karşı gösterdikleri hürmet ve tâzimi azaltmış ve hele I. Mustafa gibi cinnet halinde yaşayan bir şehzâdenin menfaat ve nüfuz te-

sisi rekabetleri dolayısiyle hükümdar ilân edilmesi bu makamın azametini büsbütün kırmıştır; her ne kadar Dördüncü Murad gibi cevval bir hükümdarın devlet idaresini ele alması ile Osmanlı saltanatında otoriter birinin bulunması sayesinde işler yoluna girmiş ise de bunun pek genç ve kendisinden hizmet beklenir bir yaşta ölümü ve yerine muvazenesiz birinin geçmesi yine saltanat nüfuzunu kırmış ve Avcı Mehmed'in ilk sekiz senesi ise devlet işlerini bir çıkmaza götürmüştür.

Hükûmet idaresinin Köprülüler elinde bulunduğu yirmi sekiz sene içinde işlerin yolunda gitmesi Dördüncü Mehmed'in av peşinde koşması işlerin değerli ellerde bulunması sebebiyle iptida şikâyeti mûcib olmamış ise de *Viyana* bozgunluğundan sonra tevali eden mağlûbiyetlere ve bir hayli toprağın elden çıkmasına karşı gösterdiği kayıtsızlık haklı olarak infiali ve kendisine karşı hakareti mûcib olmuş, hattâ bu hürmetsizlik ısyan zamanlarında onun oğulları olmaları dolayısiyle Mustafa ile Ahmed'e karşı da gösterilmiştir.

OSMANLI TARİHİNİN ÜÇÜNCÜ CİLDİNİN BİRİNCİ VE İKİNCİ KISIMLARINI YAZARKEN GÖRÜLEN ESERLER

I — Tarihler :

Âlî : *Künhü'l-âhbar* (basılmamış cilt), kütüphanemizdeki nüsha.

Ahmed Dede (Müneccimbaşı): *Camiü'd-Düvel* (Umumî kütüphane nüshası No. 5020) ve bunun Nedim tarafından sathî olarak tercüme edilmesi ve Sahaifü'l-Ahbar diye meşhur olan matbû nüshasının üçüncü cildi.

Abdülkadir (Topçular kâtibi): *Vekayi-i tarihiyye*, Esat Efendi kitapları No. 2151.

Abdurrahman Paşa (Tevkiî): *Vekayinâme*, Umumî kütüphane nüshası No. 5154.

Aziz Efendi (Kara Çelebizâde): *Ravzatü'l-Ebrar*, 1248 de Kahire'de basılmıştır.

Ahmed (Hasan Beyzâde Ahmed Paşa): *Hasanbeyzâde tarihi*, Nur-ı Osmaniye kütüphanesi No. 3105.

Kurat, Akdes Nimet : *Rusya Tarihi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından).

Cevdet (Ahmed Cevdet Paşa): *Cevdet Tarihi*, 1309 Matbaa-i Osmaniye tab'ı.

Hammer : *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Ata Bey tercümesi ve türkçeye çevrilmemiş kısmın almancadan tercümesi).

Bayur, Hikmet : *Hindistan tarihi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından).

İbrahim (Peçevî): *Peçevî Tarihi*, 1283 tab'ı.

İzzî : *İzzî Tarihi*, 1199 da basılmıştır.

Kâtib Çelebi : *Fezleke*, 1286 da basılmıştır.

Kisbî Mustafa : *Tarih-i İbret-nümayı-Devlet* (Millet kütüphanesi, türkçe eserler kısmı No. 484).

MEHMED ATA : *Enderun Tarihi*, 1291-1292 de basılmıştır.

MEHMED PAŞA (Defterdar): *Zübdetü'l-Vekayi*, Nur-ı Osmaniye nüshası 3122 ve Esat Efendi nüshası No. 2382.

MEHMED HALİFE (Silâhdar-Fındıklılı): *Silâhdar Tarihi* (Türk Tarih Encümeni tarafından 1928 de basılmıştır. Yine aynı zatın *Nusretnâme* ismindeki Silâhdar Tarihi zeyli (Topkapı Sarayı nüshası).

MUSTAFA (Selânikî): *Selânikî Tarihi*, 1281 de basılmış kısmiyle basılmamış olan kısmı (Esat Efendi kitapları numara 2259).

MUSTAFA SÂFÎ : *Zübdetü't-Tevarih*, Veliyyüddin Efendi nüshası 2428.

MUSTAFA NURİ (Paşa-Mansurzâde) : *Netayicü'l-Vukuat* (1327 de basılmış nüsha).

NAİMA (Mustafa): *Nâima Tarihi*, 1290 da basılmış nüsha.

RAŞİD : *Raşid Tarihi*, 1282 senesi tab'ı.

SUBHİ : *Subhi Tarihi*, 1198 de basılmıştır.

VASIF AHMED : *Vasıf Tarihi*, 1219 da İstanbul'da basılmış nüsha.

VECİHİ: *Vecihi Tarihi*, yazma olup foto-kopisi Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde.

II —Tercüme-i haller, tezkerelerle hatırat ve kitabiyata dair eserler :

ÂLİ : *Menakıb-ı Hünerveran* (Tarih-i Osmanî Encümeni tarafından yayınlanmıştır).

ALİ ENVER : سماعخانهٔ أدب *Semahâne-i Edeb* (1306 da İstanbul'da basılmıştır).

ANTUVAN GALLAND : *İstanbul'a ait günlük hâtıraları* (1949 da Türk Tarih Kurumu tarafından birinci cildi yayınlanmıştır).

ATÂYÎ (Ataullah): *Şakayik zeyli* (1268 de basılmıştır).

BEHCETÎ : سلسلة الاصفيه فى دولة الخاقانية العثمانيه *Silsiletü'l-asafiyye fi Devleti'l-Hakaniyeti'l-Osmaniyye* (Köprülü kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa kitapları No. 4212).

ESRAR DEDE : Mevlevî şairlerini havi olup *Esrar Dede tezkeresi* diye meşhurdur (kütüphanemizdeki nüsha).

EVLİYA ÇELEBİ : *Seyahatnâme* (Matbû).

FAİK REŞAD : *Eslâf*, (1312 de İstanbul'da basılmıştır).

HACI ABDÜLGAFFAR : عمدة التواريخ *Umdetü't-Tevarih* (1342 Matbaa-i Âmire'de basılmıştır).

HAFIZ HÜSEYİN AYVANSARAYÎ : حديقة الجوامع *Hadika't-ül Cevami* (zeyilleriyle 1281 de basılmıştır); yine aynı zatın *Mecmua-i Vefiyat* isimli basılmamış eseri.

HALİM GİRAY : گلبن خانان *Gülbün-i Hânan* (1327 de basılmış olan ilâveli nüsha).

HASİB ÜSKÜDARÎ : *Vefiyat mecmuası*, (basılmamıştır).

HASAN ÇELEBİ (Kınalızâde) : *Şuara tezkeresi*, (basılmamıştır; kütüphanemizdeki nüsha).

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında* (Belleten, sayı 14-15, sene 1940).

İSMAİL PAŞA : ايضاح المكنون فى الذيل على كشف الظنون عن اسامى الكتب والفنون *İzahü'l-meknun fiz'z-zeyl-i âlâ keşf-ü'z-zünun an esamii'l-küüb ve'l-fünun* (1945-1947 Maarif Vekâleti yayınlarından) ve اسماء المؤلفين *Esmaü'l-müellifîn* (1951 Maarif Vekâleti tarafından yayınlanan birinci cilt).

KÂTİB ÇELEBİ : كشف الظنون عن اسامى الكتب والفنون *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun* (Maarif Vekâleti tarafından 1941-1943 de yayınlanmıştır).

GÜFTÎ : *Şüara tezkeresi* (yazma nüsha).

LÜSYEN LUİ BELLENDO : *Birinci Şah Abbas'ın hayatı ve eserleri.*

MARKİ DE BONNAC : *Sefaret muhtırası*, (Scheffer tab'ı, 1894).

MEHMED SÜREYYA : *Sicill-i Osmanî* (İstanbul'da matbû).

MEHMED TAHİR (Bursalı): *Osmanlı müellifleri*, (1333-1342 senelerinde basılmıştır).

MUSTAFA SAKIB : سفينهٔ مولويه *Sefine-i Mevleviyye* (1283 de Mısır'da basılmıştır).

MEHMED EMİN BİN FAZLULLAH HAMEVÎ : خلاصة الاثر فی تراجم اعیان القرن الحادی عشر *Hulasatü'l-eser fî teracim-i âyani'l-karni'l-hadi aşer* (1284 Mısır'da basılmıştır).

NEFESZÂDE : *Gülzâr-ı Sevab* (Güzel Sanatlar Akademisi tarafından yayınlanmıştır).

RAMİZ : *Şuara tezkeresi* (yazma).

RIZA : *Şuara tezkeresi* (1316 da basılmıştır).

RİYAZÎ : *Şuara tezkeresi* (yazma).

SÂLİM : *Şuara tezkeresi* (1310 da basılmıştır).

SADETTİN (Müstakîmzâde) : دوحة المشايخ *Devhatü'l-Meşayih* (zeyilleriyle beraber matbû). Yine aynı zatın تحفة الخطاطين *Tuhfetü'l-Hattatîn* adlı mühim eseri (Türk Tarih Encümeni tarafından 1928 de basılmıştır).

ŞEYHÎ MEHMED (Uşşakîzâde): وقايع الفضلا *Vekayiü'l-füzalâ* (Atâyî zeyli olup Nur-ı Osmaniye kütüphanesinde 3312 ve 3313 numaralardadır).

III — Hususî tetkik ve tetebbular:

ADIVAR, DR. ADNAN: *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943 de İstanbul'da basılmıştır).

AHMED REFİK : *Lehistan'da Türk hâkimiyeti* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 14); *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabı* (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası sene 6); *Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, (Tarih-i Osmani Encümeni mecmuası sene 8); *Türkiye'de katolik propagandası* (Tarih Encümeni mecmuası sene 15).

ABDULLAH BATTAL : *Sahib Giray Han Yarlığı* (Türkiyat mecmuası, c. II).

İLTER, Aziz SAMİH: *Şimalî Afrika'da Türkler* (1935 de İstanbul'da matbu).

KURAT, AKDES NİMET : *Türk-İngiliz münasebetlerine kısa bir bakış* (Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, 1952).

ALÂÜDDİN ve CAVİT : *İkinci Viyana Muhasarası* (Askerî mecmua lâhikası, sayı 89, sene 1933).

AVRAM GALANTİ : *İlk Kapusin manastırları*, (Tarih Encümeni mecmuası, sene 14).

ALİ EMİRÎ : *Tarih ve Edebiyat Mecmuası* (muhtelif yazılardan mevzuumuzla ilgili kısımlar).

CELÂL ESAT : *Türk Sanatı.*

ESAT EFENDİ (Ebu İshakzâde-Şeyhulislâm), *Etrabü'l-Âsar* (اطراب الاثار muğlak olan bu eser rahmetli Veled Çelebi tarafından sadeleştirilerek Mekteb mecmuasında neşredilmiştir.

ERDEL : *İslâm Ansiklopedisi.*
Eflâk ve Boğdan voyvodaları cetveli (kütüphanemizdeki nüsha).

DANIŞIK İBRAHİM HİLMİ : *İstanbul çeşmeleri* (1943 de Maarif Vekâleti neşriyatından).

DAYIGİL, FEYZULLAH: *İstanbul çinilerinde lâle*, (Vakıflar dergisi, C. I, II.).

HALİL EDHEM : *Düvel-i İslâmiye* (1927 Maarif Vekâleti neşriyatından ve *Elvah-ı Nakşiye kolleksiyonu*, 1924 de matbu).

İNALCIK, HALİL: *Osmanlı - Rus rekabetinin menşei* (Belleten, sayı 46).

HASAN EMİRÎ : معيارالدول ومسبارالملل *Miyarü'd-Düvel ve Misbarü'l-Milel* (1683 seferine ve Avusturya ile muharebeye dairdir. Tarih mecmuası, sene 3).

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Mekke-i Mükerreme Emîrleri*, (yazma) ve *Rakoçi'nin Erdel kırallığına dair bazı vesikalar*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih dergisi, c. II).

KÂTİB ÇELEBİ : *Cihannüma* (Müteferrika tab'ı basılmamış olan Rumeli ve Macaristan kısmı, kütüphanemizdeki nüsha) ve تحفة الكبار فى اسفار البحار *Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihar*, (Müteferrika tab'ı).

GÜRCİSTAN : Ansiklopedi Britanika'dan hulâsa).

MEHMED ZİYA (İhtifalci): *İstanbul ve Boğaziçi*, (1928 de iki cilt olarak basılmıştır).

MEHMED ARİF : *İkinci Viyana seferi hakkında* (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, sene 3).

ARSLANAPA, OKTAY : *Osmanlı devrinde Kütahya çinileri.*

RAUF YEKTA : *Türk sazları* (Millî Tetebbular mecmuası, sayı 4, 5).

SAFVET : *Yusufnasi* (Tarih-i Osmanî mecmuası, sene 3), *Üçüncü Murad'ın İngiliz kıraliçesi Elizabet'e nâmesi* ve *Nakşa dukalığı*, (aynı mecmua, sene 3 ve 4).

SALİH ZEKİ : *Âsar-ı Bakiye* (1329 da İstanbul'da basılmıştır).

ÜLGEN, SAİM : *Yeni Cami* (Vakıflar dergisi, sayı 2).

UZLUK, ŞAHABEDDİN : *Mevlânâ'nın ressamları*, (Konya Halkevi yayınlarından); yine aynı zatın Millî mecmuada neşredilen tetkikleri.

ÜNVER, PROF. DR. SÜHEYL : *Ressam Nakşî ve hayatı* (İstanbul Üniversitesi yayınlarından, 1943).

ÖZ, TAHSİN : *Sultan Ahmed cemii* (Vakıflar dergisi, sayı 1) ve *Sultan Ahmed camiinin tezyini hususiyetleri* (Vakıflar dergisi, sayı 2).

IV — Kanun ve teşkilâta dair eserler :

ABDURRAHMAN PAŞA (Tevkii): *Kanunnâme*, (Millî Tetebbular mecmuası, c. I, sayı 1, 2, 3).

AHMED REFİK : *Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı* ve *Onbirinci asr-ı hicride İstanbul hayatı* (Tarih Encümeni neşriyatından).

AYNÎ ALİ: قوانين آل عثمان در مضامين دفتر ديوان *Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i divan* (1280 de basılmıştır).

AVNİ ÖMER : *Kanun-ı Osmanî mefhum-ı defter-i hakani* (Belleten'in 59 ncu sayısında tarafımdan neşredilmiştir).

D'OHSSONNS : *Tabbeau Général de L'empire Ottoman*, Paris 1788.

EYYUBÎ: *Kanunnâme* (yazma kütüphanemizdeki nüsha).

FERİDUN BEY : *Münşeât-ı Selâtin* (1265 de basılmıştır).

HEZARFEN HÜSEYİN : تلخيص البيان فى قوانين آل عثمان *Telhisi'l-beyan fî kavanin-i Âl-i Osman* (kütüphanemizdeki foto-kopisi).

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, 1948) ve *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, (Türk Tarih Kurumu yayınlarından 1945) ve *Kapıkulu ocakları* (yine Türk Tarih Kurumu yayınlarından, 1943).

Koçi BEY : 1277 de basılmış olan meşhur risalesiyle yine aynı zatın teşkilât mecmuası (kütüphanemizdeki nüsha), bu ikinci eser 1939 da Ali Kemalî Bey tarafından bastırılmıştır.

—— *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Fatih Sultan Mehmed'in tedvin ettirdiği *Kanunnâme* (Tarih-i Osmanî mecmuasının ilâvesi olarak 1330 senesinde İstanbul'da neşredilmiştir).

—— *Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Asitane*, kütüphanemizdeki yazma nüsha.

—— *Kanunnâme-i Sultanî*, Onyedinci asırda Dördüncü Mehmed tarafından sahib-i arz ile reâya arasındaki münasebata dair ferman.

KÂTİB ÇELEBİ : *Düsturü'l-âmel li ıslah i'l-halel*, (1280 de basılmıştır).

NİMETÎ EFENDİ : *Kanunnâme-i devlet* (kütüphanemizdeki nüsha, kendi nüshasından istinsah edilmiştir).

RİKO (Ricaut): *Osmanlı İmparatorluğu'nun zaman-ı hazırı*, (fransızca nüshası, Amsterdam 1671),

—— *Rık'anâme*, Esat Efendi kitapları, 3384 numarada.

—— *Teşrifat kanunu* (Maliyeden Başvekâlet arşivine devredilen defterlerden 29 numaralı defter).

—— *Telhis mecmuası*, Millet kütüphanesi edebiyat kısmı numara 502.

—— *Tugî Tarihi* (Midhat Sertel tarafından neşredilmiştir), Belleten XI, sayı 43.

Abdi paşa vekayı namesi.

Topkapısarayı arşivi ve Kütüphanesi

V — Başvekâlet arşivinde görülen vesika ve defterler :

Ali Emirî tasnifi, vesikalardan mevzuumuzu alâkadar eden vesikalar.

İbnü'l-Emin tasnifi, dahiliye, hariciye, saray ve techizat vesikalarından bizi alâkadar edenler.

Muallim Cevdet tasnifi, Maliye, dahiliye ve hariciye vesikalarından bizi alâkadar edenler.

Mühimme defterleri'nden görülüp kitabın metninde numaraları gösterilen defterler.

Nâme-i Hümâyun defterleri.

Dubronikli defterleri.

Bab-ı asafî evrakı ile *sadaret mektupçuluğu* defterleri.

I. ŞAHIS ADLARI

A

Abdi Abdurrahman Paşa, Vekâyînâme sahibi, 400, 427, 479, 498, 502.
Abdurrahim Efendi, Şeyhülislâm, 317n1, 394n_1, 404, 467.
Abdurrahman, Kadı, 506.
Abdurrahman Bey, Sultanzâde Mehmed Paşa'nın babası, 391.
Abdurrahman Gubarî, 557n_1.
Abdurrahman Efendi, Çinicizâde, 574.
Abdurrahman Efendi, Şeyhülislâm, 449, 455, 540, 560, 561.
Abdurrahman Murşidî, Mekke müftüsü, 44.
Abdurrahman Paşa, Hadım, 404n_4, 528n_2.
Abdurrahman Efendi, Tulumcuzâde, 472, 473.
Abdülaziz, Canbey âilesinden, 260.
Abdülaziz, Sultan, 581n_3.
Abdülaziz, Şeybanîlerin Buhara prensi, 260.
Abdülaziz, Şeyh, elçi, 269.
Abdülaziz b. Şerif İdris, Şerif, 44.
Abdülaziz Çelebi, hazinedar, 35n_2.
Abdülaziz Efendi, Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu, 454n_1.
Abdülaziz Efendi, Karaçelebizâde, 232, 389, 418, 449, 465, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 498.
Abdülaziz Efendi, Mehmed Bahâî Efendi'nin babası, 468.
Abdülaziz Han, Nezir Mehmed Han'ın oğlu, 256, 257, 258.
Abdülbâki Arif Efendi, 447n_2.
Abdülbaki Han, bk. Baki Mehmed, 255.
Abdülbaki Vecdî, Boğukzâde, 528.
Abdülhalim Efendi, Ahizâde, 538.
Abdülhalim b. Abdurrahman, Kavala'lı, 512.
Abdülhay Fâizî, Kafzâde, 504.
Abdülkadir Efendi, Topçular kâtibi, 479.
Abdülkadir Geylânî, 265n_2, 458.
Abdülkadir Hamidî, Şeyhülislâm, 452.
Abdülkadir Paşa, Kapdan-ı Derya, 421.
Abdülkadir Meragî, 566n_1.
Abdülkadir Şeyhî, 455.
Abdullah, Rodosîzâde, 499.
Abdullah, Şehzâde, III. Murad'ın oğlu, 532.
Abdullah, tezhib üstadı, 574.
Abdullah Afifüddin Efendi, Kefe müftüsü, 15.
Abdullah Ahmed b. Beşir, 514.
Abdullah Battal, 30n_1.
Adbullah b. Muhammed I., 222.
AbdullahÇelebi, Baruthaneli, 574.
Abdullah Efendi, Kırımî, 557, 571.
Abdullah Efendi, Sarı, 494, 530, 545, 546.
Abdullah El-Galibbillah, Sâbık Fas Sultanı, 222.
Abdullah Feyzî, Dursunzâde, 560.
Abdullah Han, Özbek Hanı, 245, 246.
Abdullah Han II., Şeybânîlerden, 254, 255, 260, 268.
Abdullah Paşa, Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu, 434.
Abdüllâtif Han, Semerkand hükümdarı, 253, 254, 260.
Abdülmecid, Sultan, 556n_2.
Abdülmelik, Ebu Mervan, 222.
Abdülmelik, Sa'diye şeriflerinin VI. hükümdarı, 268.

Abdülmennan Han, 256, 257.
Abdülmümin, Elçi, 259, 260.
Abdülmümin Han, 255.
Abdülvehhab Efendi, Arabzâde, 427.
Abdünnebi, Gürcü, 281.
Abdüssamed, Şeyh, 295.
Abî, ressam, 570.
Abü'l-Hayr, 260.
Açıkbaş Han, Osmanlıların İmireti beyine verdikleri isim, 106, 108, 109, 110.
Adalber Miyazkovski, Leh elçisi, 180.
Âdem Dede, Mevlevî şeyhi, 381n$_2$, 565.
Adıvar, Dr. Adnan, 508n$_2$, 510n$_1$, 513n$_1$, 543n$_1$.
Adil Giray, bk. Nureddin Sultan, 1, 3, 17, 19, 20, 24, 31n$_4$, 41n$_2$, 42, 160, 183.
Afife Kadın Efendi, 589.
Âgehî, Mansur Çelebi, 499.
Ağa Rıza Han, İran elçisi, 248n$_2$.
Ağa Tatay, Eflâk beyi, 83n$_1$, 84.
Ahdî, Bağdad'lı, 504.
Ahdüllah, 260.
Ahmed, çini üstadı, 572.
Ahmed, mubayaa memuru, 225n$_2$.
Ahmed, Seyyid, 266n$_2$.
Ahmed, Tokat'lı, 562.
Ahmed I., Sultan, 10, 11, 43, 107, 121, 139, 140, 148, 173, 197, 236, 247, 260n$_3$, 269, 278, 360, 262, 363n$_1$, 364, 366, 367, 369, 370, 380, 381, 382, 398n$_1$, 409n$_2$, 448n$_1$, 459n$_1$, 460, 473, 494, 497, 509, 529, 530, 553, 565, 569, 570, 584, 585, 588, 591.
Ahmed II., Sultan, 100n$_1$, 122, 233, 259, 327, 433, 435n$_1$, 436, 437n$_2$, 438, 439, 441, 485, 486, 487, 488, 584, 588, 591, 592.
Ahmed III., Sultan, 122, 434, 489, 498n$_2$, 550, 554n$_3$, 556n$_2$, 567.
Ahmed Ağa, 404.
Ahmed Ağa, bk. Ahmed Çavuş (Doktor Alva), 220.
Ahmed Ağa, Budin valisi kethüdası, 191.
Ahmed Ağa (Paşa), Dalgıç, 552, 553, 557.
Ahmed Ağa, Gazzaz, 20n$_2$.
Ahmed Ağa, Kapı ağası, 35n$_2$.
Ahmed Ağa, Mimaran-ı hassadan, 551n$_6$.
Ahmed Ağa, Mirahor, 355n$_3$.
Ahmed Ağa, Müteferrika, 220.
Ahmed Ağa, Selânik'li, 565.
Ahmed Bey, Dukakinzâdelerden, 527,
Ahmed Bey, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu, 416.
Ahmed b. Abdullah, 534.
Ahmed b. Abdülmuttalib, 44.
Ahmed b. Ali, Müneccim, 506, 507n$_1$.
Ahmed b. İbrahim, 505.
Ahmed b. Yusuf, Karamanî, 500.
Ahmed Çavuş, bk. Ahmed Ağa (Doktor Alva), 220, 253.
Ahmed Çelebi, Keman muallimi, 564.
Ahmed Çoban, 24.
Ahmed Efendi, Beyazizâde, 560.
Ahmed Efendi, Canibî, 438.
Ahmed Efendi, Fatih Darüşşifası başhekimi, 509n$_1$.
Ahmed Efendi, Fevrî, 491.
Ahmed Efendi, Mahvî, 528.
Ahmed Efendi, Muîd, 466, 467, 473.
Ahmed Efendi, Sultan Ahmed Darüşşifası başhekimi, 509n$_2$.
Ahmed Efendi, Şarihü'l-menarzâde, 448n$_1$, 500, 514n$_2$, 530.
Ahmed Efendi, Tıflî, 557, 560.
Ahmed Efendi, Tokat'lı, 590.
Ahmed Dede Gavsî, 560.
Ahmed Dede, İsmail Rüsûhî dedenin babası, 494.
Ahmed Dede, Neşatî, 526, 527, 528.
Ahmed Dede, Sabuhî, 523, 524.
Ahmed Dede Efendi, Müneccimbaşı, 500, 548, 549, 569n$_3$.
Ahmed Ebü'l-Esad Efendi, 513n$_1$.
Ahmed Giray, 18.

Ahmed Karahisarî, hattat, 551.
Ahmed oğlu Şükrullah, 564n$_1$.
Ahmed Paşa, Arnavud, 340, 493.
Ahmed Paşa, Çerkes, 72.
Ahmed Paşa, Ekmekçizâde, 9n$_1$.
Ahmed Paşa, Gürcü, 44.
Ahmed Paşa, Hafız, 109, 370, 372, 380, 381, 382, 384, 414n$_2$, 462, 464, 550.
Ahmed Paşa, Hasan Beyzâde, 499.
Ahmed Paşa, Hezarpare, 143, 156, 391n1, 394, 395, 396, 404.
Ahmed Paşa, Kalaylıkoz, 435n$_1$.
Ahmed Paşa, Kara, 105.
Ahmed Paşa, Kocaeli sancakbeyi, 293n$_3$, 296, 373, 468.
Ahmed Paşa, Küçük, 149.
Ahmed Paşa, Melek, 67n$_1$, 231, 397, 398, 399, 400, 401, 408n$_1$, 411n$_2$.
Ahmed Paşa, Şemsî, 147.
Ahmed Paşa, Seydî, 66, 281, 418.
Ahmed Paşa, Tarhoncu, 336, 337, 339, 403, 404, 405, 406.
Ahmed Paşa, Voynuk, 304.
Ahmed Refik, 172n$_1$.
Ahmed Şemseddin, bk. Molla Güranî, 451.
Ahmed Şemseddin Efendi, Kadızâde, 453, 454.
Âkile Hanım, 461, 585.
Aksüt, Ali Kemalî, 502n$_1$.
Alaca Mehmed, 354.
Alâüddin, Açа hükümdarı, 252.
Alber, bk. Ali Bey, 567.
Albert de Caprara, bk. Kaprara, Kont Alber dö, 201.
Alegretti, Raguzalı, 220.
Aleksandr, 89, 91, 96.
Aleksandr I., Gürcü kralı, 104.
Aleksandr III., 78, 79, 80.
Aleksandr VII., Papa, 209.
Aleksandr Han, Kahetya beyi, 106, 107, 108.
Aleksandr İliyas, bk. Aleksi İlya, 83, 94n$_1$, 95:
Aleksandr Movila, 94n$_1$.
Aleksandr Terzebinski, Leh elçisi, 179.
Aleksandire, Moskov Çarı, 183n$_3$.
Aleksi I., 165.
Aleksi IX., 131.
Aleksi İlya, bk. Aleksandr İlyas, 95, 96.
Aleksi Mihailoviç, Çar, 155, 159.
Alemşah Bigüm, 251n$_1$.
Alfons VI., 221n$_1$, 223.
Ali, Antalya'lı, 574.
Ali, Halife, 34n$_4$.
Ali, Köprülü Mehmed Paşa'nın dedesi, 415.
Ali, Kuklacı, 567.
Âli, Müverrih, 80n$_2$, 105n$_2$, 541, 522, 534, 535, 537, 561, 565n$_1$.
Ali, Pir, Şeyh, 532.
Ali, Sultan, 251.
Ali, Taşbaz, Pehlivan, 569.
Ali Ağa, Kethüda, 441, 446n$_2$.
Ali Ağa, Sipahiler ağası, 438.
Ali Ağa, Yeniçeri ağası, 273.
Ali Bey, bk. Alber, 567.
Ali Bey, Hafsa Mehmed Paşa'nın yeğeni, 301.
Ali Bey, İznik'li, bk. Hoca Ali, 539.
Ali Bey, İznik'li, bk. İdris Muhtefî, 546.
Ali Bey, Kıblelizâde, 446.
Ali Bey, Lika sancakbeyi, 142.
Ali Bey, Santurî, 567.
Ali Biçenoğlu, 141.
Ali b. Veli, Selânik'li, 516.
Ali Cemalî, bk. Zenbilli Ali Efendi, 451, 550.
Ali Cevherî, 503.
Ali Efendi, Çatalca'lı, 479. 480, 486, 487, 488.
Ali Efendi, Güftî, 504.
Ali Hıbrî, 495, 546, 547.
Ali Efendi, Kınalızâde, 522.
Ali Efendi, Paşmakçızâde, 488, 489.
Ali Efendi, Topal, Seyyid, 488.

Ali Aynî Efendi, 365, 502.
Ali Kuşcu, 518n1.
Ali Magribî, El-Hâc, 583n1.
Ali Paşa, Budin beylerbeğisi, 49n2, 191n1.
Ali Paşa, Cezayir vâlisi, 283n2, 298.
Ali Paşa, Çengî, 64.
Ali Paşa, Güzelce, İstanköylü, 175, 176, 369, 373, 374, 376.
Ali Paşa, Hacı, Çalık, 436, 437, 438, 439, 440.
Ali Paşa, Hadım, 453.
Ali Paşa, Kadı (Arabacı), bk. Bahadırzâde, 24, 434n4, 435, 436, 437, 485, 487.
Ali Paşa, Kılıç, 147, 344, 351, 518, 544.
Ali Paşa, Kara Mustafa Paşa'nın oğlu, 423.
Ali Paşa, Kemankeş, 377, 379, 462.
Ali Paşa, Köse, 66, 67.
Ali Paşa, Malkoç, 360.
Ali Paşa, Sadaret kaymakamı, 488.
Ali Paşa, Semiz, 377.
Ali Paşa, Suyolcu, 432, 445.
Ali Suavî, 543.
Ali Paşa (Efendi), Sürmeli, 440, 441, 442, 443, 486, 488, 489.
Ali Paşa, Varvar, 408, 415.
Ali Paşa, Yavuz, 360, 361.
Alp Giray, 2, 3, 4.
Alva, bk. Ahmed Ağa, Ahmed Çavuş, 220n2.
Âma İbrahim Çelebi, 565.
Âma Mehmed, Çöğür muallimi, 564.
Amcazâde, 318, 440n1.
An Dotriş, İspanya kralının oğlu, 122.
Andros Batori, Kardinal, 48, 81.
Angeli, 564.
Anna, I. Sigismund'un kızı, 170, 188, 223.
Antiyoh Kantemir, 100.
Antuvan (Antonyo), 223.
Antuvan Galland, 99n2, 149n3, 185n1, 212, 495, 501n2, 547.
Apafi Mihal, 74, 77.
Apafi Mihal II., bk. Apafiy Mihaly, 67, 68, 69, 70, 199.
Apafiy Mihaly, bk. Apafi Mihal, 67.
Aponi, Macaristan hazine reisi, 191n1.
Arif Ali, Danişmendnâme sahibi, 536.
Arif Çelebi, Fethullah, 496n1.
Aristo, 491, 538.
Arnavut Memi, 296n1.
Aron Tiranül, Aleksandr oğlu, 80, 92, 93.
Arslan Ağa, Osmanlı elçisi, 265, 266.
Arslanapa, Doçent Oktay, 573n2.
Arslan Paşa, Can, 85, 86, 98.
Arşidük Maksimilyan, 171, 172.
Arşidük Matyas, 53n2.
Arşidük Şarl, 127, 202.
Asarî, bk. Esedî, 569.
Asım, Seyrekzâde, 504n2.
Askalânî, İbn-i Hacer, 451.
Âşık, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin mahlası, 549.
Âşık Çelebi, Bursa'lı, 503, 504.
Âşık Mehmed b. Hafız Ömer, 507.
Ataullah Efendi, II. Selim'in hocası, 271.
Atayî, Nevizâde, 351, 502, 530, 538, 561.
Ayas Paşa, Sadr-ı âzam, 529.
Ay Mehmed Han, 260n3.
Ayşe, H. Peygamber'in zevcesi, 245.
Ayşe Hanım Sultan, 339, 351, 353, 366, 381, 391n1, 393, 409, 411, 484, 554.
Azamet Giray, 164.
Aziz Mahmud Hüdayî Efendi, 371, 372, 385, 461, 538, 546, 554n3, 585.
Azmi Efendi, III. Mehmed'in hocası, 491, 537.

B

Baba Hasan, 299, 300.
Baba Şeyh, 253.
Babijâ, bk. Dabiça, 87.

Babür Şah, Gurkanlı devletinin müessisi, 261, 263, 267n_1.
Bahadır Ağa, 21n_1.
Bahadır Giray, 14, 15, 16, 20, 42.
Bahadır Han, İmam-kulu, 256.
Bahadır Mehmed, İmam-kulu, 260.
Bahadır Şah, II. Muzaffer Han'in oğlu, 262, 263.
Bahadırzâde, bk. Ali Paşa, Kadı, 435.
Bahâi Efendi, Şeyhülislâm, 231, 232, 403, 466, 472.
Baki Efendi, şâir, 455n_2, 457, 520, 526, 532.
Baki Mehmed, bk. Abdülbaki Han, 255, 260.
Baki Paşa, Defterdar, 373, 395.
Bakon, 518.
Bâlî Efendi, Şeyhülislâm, 528n_1.
Bâlizâde, 466n_1.
Ballarino, Sekreter, 145.
Barak Han, bk. Nevruz Ahmed Bahadır, 254.
Barbiano, Kumandan, 50.
Barcsay Akos, Barçkay Ekoş'un İsl. m. Ansik. deki imlâsı, 64n_2.
Barçkay Ekoş, Lugoş beyi, 64, 65, 66, 67, 78, 199.
Barın, 36.
Baron de Germoles, bk. Jak Jermini, 204.
Baron Guefştayn, 119.
Baron de Kuefstein, bk. Baron Küfstayn, 194.
Baron Kestenberg, 195.
Baron Küfstayn, bk. Baron de Kuefstein, 194.
Baron Müller, 235.
Bartoleme, papas, 137.
Basarab Matei, 84, 87n_1.
Başıaçık, Jorj, 106.
Başta, Jorj, bk. Baştay Gorki, Avusturya generali, 49, 50, 51, 82.
Baştay Gorki, bk. Başta, Jorj, 51.
Batlamyos, 518.
Batori Gabor, bk. Gabriel Batori, 53, 54, 55, 93.
Batori Hiristo, Batori Kristof'un mühimmelerdeki imlâsı, 47n_3.
Batori İştvan, 46, 47.
Batori Kristof, 47n_2.
Batori Sigismund, 47, 48, 49,
Bayezid, Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu, 495.
Bayezid II., Sultan, 36, 166, 262, 321, 453, 527.
Bayezid, Şehzâde, 253, 532, 536.
Bayezid, Yıldırım Sultan, 224, 450.
Bayo, Sokollu Mehmed Paşa'nın Boşnakça adı, 339.
Bayram, Zekeriya Efendi'nin babası, 456.
Bayram Paşa, Vezir-i âzam, 385, 386, 388, 470.
Baysun, Prof. Cavid, 499n_1, 505n_3, 535, 537.
Bay Sungur Mirza, 264.
Bayur, Yusuf, Hikmet, 254n_2, 262n_1, 264n_2, 265n_1.
Bedr Mehmed, bk. Nezir Mehmed Han, 256n_2.
Bedreddin Hasan Çelebı, 500n_2.
Behcetî İbrahim Efendi, 414n_2, 415n_2.
Bekir, Bağdad subaşısı, 248.
Bekir Ahmed Ağa, Edirne'li, 565.
Bekir subaşı, 380.
Bektaş Ağa, Ocak ağası, 376, 430.
Bektaş Paşa, Temeşvar beylerbeğisi, 50, 51.
Belazi Sigismund, 56.
Benua Skit, İsveç elçisi, 240.
Berekât b. İbrahim, Şerif, 45.
Bernovski Miron, bk. Bertoska, 96.
Bertoska, bk. Bernovski Miron, 96.
Besaraba, Eflâk voyvodası, 97.
Betlen Gabor, Erdel kralı, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 73, 95, 174n_3, 191, 192, 193, 195, 229, 236, 238, 239n_1.
Betlen İştvan, 59, 60, 61n1.
Beyazî Mustafa Efendi, 574.

Beyhan Sultan, 394.
Beyzâvî, Kadı, 479.
Bidirtsiyski, Leh murahhası, 186.
Bihzâd, Solakzâde Miskalî, 569.
Birgivî, Mehmed, 539.
Biterviç, bk. Peter Wich, 230.
Bocatiüs, Alman protestanları murahhası, 52.
Boçkay, Erdel kralı, 190.
Boğdan IV., Aleksandr'ın oğlu, 89, 90.
Bonciyani, Don, 147.
Bonnak, Marki dö, 207n$_2$, 209n$_2$, 216.
Bono, Venedik elçisi, 139.
Boris Godünov, 130.
Brandiburgi Katalin Esven, 58n$_3$.
Brankovano, 88.
Brev, Savari dö, bk. Brévş Savary de, 118.
Brev, Savari dö, bk. Kiyaskil, 206.
Brévs, Savary dö, bk. Brev Savari dö, 118.
Brev, Savari dö, bk. Kabasakal, 26.
Brioukhvoetski, bk. Brokovezki, 112.
Brokovezki, bk. Brioukhvoétski, 112.
Budak Han, 252.
Burhan Bey, Delhi hükümdarı İskender'in oğlu, 263.
Burnaz Çelebi, Mesud Efendi'nin halk arasındaki adı, 473.
Burun Kasım Bey, bk. Yadigâr Ali, Sultan-ı Hülefa, 248n$_1$.
Burunsuz Kostantin, bk. Kostantin Şerban, 85.
Büyük Apafi, 70.
Büyük İmam Çelebi, 566.
Büyük İskender, 491n$_3$.
Büyük Petro, 165.
Büzürçmihr, İran şâiri, 495.

C

Cafer Çelebi, 505.
Cafer Efendi, Anadolu Kazaskeri, 537.
Cafer İyânî, tezkireci, 499.
Cafer Kaptan, 371n$_1$.
Cafer Paşa, 2, 107, 380, 413, 445.
Camî, Camcızâde, 532n$_1$.
Canbey, Semerkand hükümdarı, 255, 260.
Canbey Giray, 9, 10, 11, 12, 16, 42, 153, 175n$_1$, 176.
Canbuladoğlu, 148, 364, 365, 366.
Canım, tüccar, 580n$_2$.
Can Mehmed, Yar Mehmmed'in oğlu, 255n$_4$.
Can Mirza Paşa, 398.
Carullah Mahmud b. Ömer, Harezmli Allâme, 490n$_2$.
Cebeci, Şeyh Edib Hasan, 543.
Celâl Bey, II. Selim'in musahibi, 271.
Celâleddin Devvâî, 533.
Celâleddin Ekber Şah, 254, 263, 264, 268.
Celâli Hasan, 423.
Celâleddin Rumî, bk. Mevlânâ, 452.
Celâleddin Ubeyd Han, Semerkand Hanı, 252, 253n$_1$.
Cengiz, Moğol hâkanı, 16n$_1$, 255n$_4$.
Cevrî, bk. İbrahim Efendi, 532n$_1$.
el-Cevrî, İsmail b. Hammad, 492n$_1$.
Châteauneuf markisi Costgneres, bk. Şatonof, 214n$_1$.
Chika, bk. Lika, Jorj, 85.
Chika, Jorj, bk. Kika, 98.
Chluveryüs, 543.
Cihangîr, Hind hükümdarı, 264n$_2$.
Cinci Hoca (Hüseyin), 463.
Civan, bk. Jan, 223.
Civan, Portekiz kralı, 223.
Civan III., Portekiz kralı, 223.
Civan IV., Portekiz kralı, 223.
Civan Bey, Eflâk voyvodası, 65.
Civan Bey, Mihne'nin diğer adı, 85n$_1$.
Civan Çelebi, Koca Kenan Paşa'nın lâkabı, 86n$_1$.
Civan Muçiko, bk. Muçeniko, 140n$_1$.
Civani Batista Montalbani, 229n$_2$.
Civani Forer, 138.
Civan Kapıcıbaşı, Sultanzâde Mehmed Paşa'nın lâkabı, 391.

Claude Sohalam, bk. Klod Sohalam, 240.
Con Eyr, Sir, bk. John Eyres, 176.
Croix, Petis de la, 502n$_4$.
Cuci Han, 253n$_5$, 260.
Cüneyd, Şeyh, 251.

Ç

Çernin, Baron dö, 197, 198.
Çeşteci Ali, 563.
Çoban Giray, 19n$_1$.

D

Dabiça, bk. Babijâ, 87.
Damyen Greçeno, 112.
Daniş Han, bk. Şah Cihan, 256n$_4$.
Danyal (Danşah) Mirza, 264.
Dârâ, Şah Cihan'ın oğlu, 267.
Davud Ağa, mimar, 341, 342, 552, 553, 557, 571n$_2$.
Davud Bey, Silistre Sancakbeyi, 91n$_5$.
Davud Han, 106.
Davud Paşa, Kara, 375, 376.
Dayıgil, Feyzullah, 572n$_4$.
Dekart, 518.
Dekonte, Françe kralının ammizâdesi, 188n$_1$.
Deli Hasan, Celâlî, 6n$_3$, 8, 40n$_3$.
Deli Kral, Naîma'da Batori Gabor'a verilen isim, 54.
Demirbaş Şarl XII., 242.
Derviş Abdi, Mevlevî, 478, 560, 561.
Derviş Ahmed Fasih Efendi, Dukakinzâde, 560.
Derviş Ali, hattat, 419, 557, 574.
Derviş Bey, 351n$_3$.
Derviş Çelebi, Eyüb'lu, 566.
Derviş Hüsam, Bosna'lı, 560.
Derviş Mustafa, Edirne'li, 565.
Derviş Mehmed Paşa, 356, 362, 363, 364, 404, 407, 408, 411.
Devlet Giray, 1, 3, 5, 8, 9n$_3$, 11n$_1$, 19, 22, 25, 42, 150, 167n$_2$, 169n$_3$.
Dımışkî, Ebu Bekr b. Behram, 501, 507, 508.
Dilâver Paşa, Vezir-i âzam, 176n$_2$, 228, 374, 375.
Dilber İstefan, bk. İstefan V., 85.
Dimitraş, Don Kazakları reisi, 150n$_1$.
Dimitraşku Kantaküzino, 99.
Dimitri, IV. İvan'ın oğlu, 130.
Dimitriyos, 155n$_3$.
Din Mehmed, 260.
Domine, Boğdan voyvodası, 99n$_3$.
Domine, Yeremiya Movila'nın zevcesi, 94, 95.
Donado, G. B., 502n$_4$.
Dona Grasya Mendes, 103.
Don Antoniyo, 217, 222, 226.
Donjuvan, Prens, 295.
Donjuvan, Mikez, bk. Yasef Nasi, 103.
Donjuvan Dotriş, 217.
Don Marigliyano, bk. Don Martil, 217.
Don Martil, bk. Don Marigliyano, 217n1.
Don Sipion, bk. Viskond Çağala'nın oğlu, 354.
Doreşenko, Sarı-Kamış Kazakları hatmanı, 19, 112, 113, 161, 183, 184.
Dögiz, Dük, Amiral, 303.
Dökonde, Prens, 205n$_2$.
Dölahey, Fransız elçisi, 149.
Duguesne, Fransız amiralı, 212, 300.
Duka Bey, Jorj Duka, 99, 100.
Durak Bey, bk. Nihanî, 562.

E

Ebi Ahmed Ubeydullah b. Abdullah, 491n$_3$.
Ebu Abdullah Mehmed Paşa, Tunus'ta Vatan sancakbeyi, 301n$_1$.
Ebu Bekir, Halife, 34n$_4$, 245.
Ebu Bekr-i Razî, 513.
Ebu Hanife, İmam-ı âzam, 265n$_2$.
Ebu Said Efendi, Şeyhülislâm, 16n$_2$,

260, 408, 409, 465, 466, 468, 472, 485.
Ebu Talib, 43.
Ebül'l-beka Eyüb b. Musa, 495.
Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi, 509.
Ebüssuud Efendi, 449, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 490.
Efdalzâde, 452.
Eflâtun, Şirvan'lı, 496n$_1$.
Edvard, Portekiz kralı, 223.
Edward Barton, kâtip, 226, 227.
Edvard Elbon, 224n$_2$.
Ekakeoş Berçskay, Barçkay Ekoş'un Alfidnâmedeki imlâsı, 64n$_2$.
Ekoş Barçkay, Erdel beyzâdelerinden, 183.
Elizabet, kraliçe, 123, 124, 218, 224, 225n$_1$, 226, 228, 234, 245n$_2$.
Emanuel, 223.
Emîr Çelebi, bk.Seyyid Mehmed, 510, 511.
Emîr Efendi, Kazasker, 454.
Emîr Paşa, 279.
Emrî, Edirne'li, 520.
Erdel (Radu-Radol), Boğdan hâkimi, 174n$_3$.
Erih, İsveç kralı Vaza'nın oğlu, 171n$_2$.
Esad Efendi, Şeyhülislâm, Etrabü'l-âsar müellifi, 566n$_1$, 567n$_2$.
Esad Efendi, Hocazâde, 458, 459, 461, 462, 464, 465, 473, 585.
Esedî, bk. Asarî, 569.
Esmihan Sultan, 550.
Esterhazi, Kont, 193.
Etyen Tomza, bk. İstefan Tomşa, 94.
Etyen Vasili, Rus elçisi, 155.
Evliya Çelebi, 25, 34n$_4$, 38, 40, 67n$_1$, 87, 111, 112n$_1$, 406, 415n$_3$, 469, 505, 515, 518n$_1$, 554, 562, 563, 568, 569n$_2$, 574, 581, 589n$_1$.
Evren-zîb, Şah Cihan'ın oğlu, 257, 267, 268.
Eyrih XIV., 242.
Eyyubî Efendi, 336, 502.

F

Fahraddin Acemi, 450.
Fahreddin, Maanoğlu, 148, 149.
Fahri, Bursa'lı, 570.
Fâizî, Kafzâde, 524, 530.
Faik Reşad Bey, 525n$_1$.
Fajiyo, ressam, 570.
Farsî, II. Osman'ın mahlası, 585.
Fasih Ahmed, Mevlevî, 526, 527.
Fasih Ahmed, Dukakinzâdelerden, 570
Fatma Hanım, 423.
Fatma Sultan, 340, 342.
Fâzıl Ahmed Paşa, Vezir-i âzam, Köprülüzâde, 9n$_1$, 18, 68, 87, 112, 128, 134, 142, 145, 184, 200, 201, 209, 210, 211, 299, 318, 419, 420, 424, 425, 426, 433, 434, 444, 477, 478, 479, 500, 501, 508, 526, 528, 547, 550, 558, 589n$_1$.
Fâzıl Mustafa Paşa(Bey),23, 24, 71, 72, 77, 214n$_3$, 233, 428, 429, 430, 431, 432, 435, 436, 481, 590.
Fazlı Halife, çini üstadı, 572.
Fazlı Paşa, Rumeli valisi, 143n$_2$.
Fazlı Paşa, Yemen valisi, 236, 401.
Fehim-i Kadim, 524, 526.
Fehmi Efendi, 466.
Feodor, 165.
Feodor Nikitiş, 165.
Feodor, IV. İvan'ın oğlu, 130.
Feodor III., 165.
Feodor, IX. Aleksi'nin oğlu, 131.
Feodor İvanoviç, Çar, 151.
Ferdinand, Tirol kontu, 202.
Ferdinand I., 202.
Ferdinand II., 127, 192, 202, 239.
Ferdinand III., 61, 127, 196, 202, 239, 240.
Ferec Nadasdy, 74.
Ferhad, Bostancı başı, 363.
Ferhad Ağa, 347.
Ferhad Paşa, Vezir-i âzam, 93, 106, 107, 245, 246, 254, 255, 273, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 496n$_1$, 534.

Feriderikos, Saksonya hâkimi, 188n$_3$.
Feridun Ahmed Bey, Münşeat sahibi, 178n$_1$, 271, 272, 522, 561.
Ferriol, Şarl dö, elçi, 215, 216, 583n$_1$.
Fethullah Efendi, Feyzullah Efendi'nin oğlu, 484.
Fetih Giray, 5, 6, 8, 19, 30n$_3$, 42, 352, 356.
Feyzullah Efendi, Erzurum'lu, Seyyid, 488, 489.
Feyzullah Efendi, Kafzâde, 538.
Feyzullah Efendi, Kazasker, 513n$_1$.
Feyzullah Efendi, Şeyhülislâm, 215, 435, 442, 446, 450, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488.
Filip, XIV. Lui'nin torunu, 220.
Filip, Anjo dükası, 221n$_2$.
Filip I., 223.
Filip II., İspanya kralı, 120, 121, 123, 204, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224n$_1$, 226.
Filip III., 221, 223.
Filip IV., 220, 221.
Filip V., 220n$_5$.
Filip Harley, Fransız sefiri, 118, 119.
Firûz Bey, Kethüda, 493.
Foma Kantakuzen, 154n$_1$.
Françesko Karonelo, 104.
François de Ganto Biron, bk. Fransuva dö Ganto Biron, 206.
François Savary Bréves de Sasy, bk. Fransuva Savari dö Sasi, 205.
Fransuva I., 117.
Fransuva II., Fransa kralı, 124, 203, 216.
Fransuva II., Rakoçi oğlu, 78n$_2$.
Fransuva dö Ganto Biron, bk. François de Ganto Biron, 206.
Fransuva Oliviye, Şarl, bk. Novantel, Marki dö, 210.
Fransuva Savari Brev dö Sasi, bk. François Savary Breves de Sasy, 205.
Frederik, Saksonya elektörü, 135.
Frederik Ogüst I., bk. Ogüst II., 188.
Fuzayl Efendi, 550.
Fuzûlî, şâir, 7.
Füheyd, Şerif İdris'in oğlu, 43.

G

Gabriel Batori, bk. Batori Gabor, 54.
Gabriyel Yazig, Macar elçisi, 71n$_1$.
Gadde Kethüda, Diyarbakır'lı, 400.
Gaffarî, Ahmed b. Mehmed Kazvinî, 494.
Galiçin, Prens, 132.
Galile, 518.
Galmaş, Alman kumandanı, 240n$_1$.
Garaffa, Avusturya kumandanı, 71.
Gargırofski, Sırkâtibi, 175.
Garsüddin Ahmed, 516.
Gasbar Gratyani, 94n$_1$, 95, 96, 175, 190, 191.
Gavril Movila, 83.
Gazali, İmam, 456, 491, 492, 538.
Gazanfer Ağa, Kızlar ağası, 280, 355, 357, 534.
Gazi Giray, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 26, 27, 28, 30n$_3$, 33, 37, 40n$_1$, 93, 352, 356.
Gazi Giray I., 35n$_5$.
Gazi Giray II., 42.
Germogen, Moskova patriği, 188n$_2$.
Gevherhan Sultan, 339n$_1$, 369.
Gevhermülk Sultan, 527.
Gheoghe Stefan, bk. Stefan, 97.
Gilles de Noailles, bk. Noay, Giy dö, 203.
Giranden, Pierre de, bk. Jiraden, 213.
Givani Maltalbano, 219.
Giyyeraj, bk. Guillaagues, 212, 213.
Giyyom III., 233.
Giyyom Döranj, 126, 127, 214, 235, 238.
Glive, Sir Tomas, 227.
Gorki Rakoçi I., 59.
Göçgüncü, 252.
Gökçen, İbrahim, 551n$_2$.
Görkiz Vasil, Boğdan voyvodası, 83, 97.

Gregorasko, Eflâk voyvodası, 88n$_1$.
Greguvar VIII., Papa, 204, 243.
Greguvar Kiga, Eflâk beyi, 87.
Greguvar Lika, Eflâk voyvodası, 87.
Guillaagues, bk. Giyyeraj, 212.
Gulam Şadi, 566n$_1$.
Gülnüş Emetullah Sultan, II. Mustafa'nın annesi, bk. Haseki Sultan, 146, 482.
Gülter, Hamza Mirza'nın tayası, 246.
Gürney, Hanri dö, bk. Marşevil, Kont dö, 207.
Güstav Adolf, İsveç kralı, 63, 129, 238, 241n$_1$, 242.
Güstav Vaza, 242.

H

Habbü's-selâtin, Gürcü Mehmed Paşa'nın lâkabı, 404.
Hace Cihan, Hindistan'lı münşî, 533.
Hace Cihan, münşi, 261n$_5$.
Hacı Ahmed, Fetih Giray'ın adamlarından, 19n$_1$.
Hacı Ali, bk. Ali Bey, İznik'li, 539.
Hacı Cafer, Üsküp'lü, 580n$_6$.
Hacı Giray II., 21, 22, 24, 42.
Hacı Halife, bk. Kâtib Çelebi (Mustafa), 539.
Hacı Kalfa, bk. Kâtib Çelebi, 540.
Hacı Mehmed, çini üstadı, 572.
Hafız Abdullatif, Sütcüzâde, 566.
Hafız İbrahim, Edirne'li, 565.
Hafız Mehmed Çelebi, Bayram Paşa türbedarı, 574.
Hafız Osman Efendi, Hattat, 558, 559, 560, 574.
Hafız Post, bk. Mehmed Efendi, kâğıt emini, 567, 589.
Haga, Felemenk elçisi, 236.
Hâletî Efendi, şâir, 363, 529, 530.
Halid, Erzurum'lu, 557, 558, 559n$_3$.
Halid b. Zeyd, 476.
Halid Ağa, Cezayir ağası, 298.
Halil Bey, Çandarlızâde, 46n$_2$.
Halil Edhem Bey, 8n$_1$.
Halil Hayrettin Paşa, Çandarlı Kara, 236, 302, 331, 536, 546.
Halil Paşa, Demirkazık, 412.
Halil Paşa, Koca, 435.
Halil Paşa, Mısır valisi, 44.
Halil Paşa, Özü muhafızı, 183.
Halil Paşa, Vezir-i âzam, 10, 175, 248, 269, 369, 370, 371, 372, 373, 379, 380, 382.
Halime, Hazret-i Peygamber'in süt annesi, 268.
Halisar, 564.
Haller Gabor, 67n$_1$.
Hamdullah, Şeyh, 557, 558, 559n$_3$.
Hâmid Efendi, Şeyhülislâm, 453, 454.
Hammer, müverrih, 94, 111, 351, 419, 434, 520, 548, 587.
Hamûde Paşa, bk. Mahmud Paşa, 301n$_1$.
Hamza Efendi, Reisülküttab, 346.
Hamza Mirza, 246, 251, 344, 345.
Hanefî Efendi, Şeyhülislâm, 475.
Hanensko, Kazak hatmanı, 160, 183.
Hanri, Anju dükü, 187.
Hanri, Fransa kralı, 47.
Hanri II., Fransa kralı, 203, 216.
Hanri III., Fransa kralı, 120, 203, 204, 205, 216.
Hanri IV., Fransa kralı, 118, 121.
Hanri, Leh kralı, 90, 167, 168, 169.
Hanri IV., Navar kralı, 205, 206, 216, 224.
Hanri VIII., 124.
Hanri XVIII., 224n$_1$.
Hanri, Kardinal, Sebastiyan'ın amcası, 222, 223,
Hanri Dökiz, 205n$_2$.
Hanri Dövolva, Fransa kralı, 187.
Hanri Lello, kâtip, 227, 353n$_2$, 358, 360, 363, 365.
Hanri Tudor VIII., 234.
Hanzâde Hanım, Bahadır Giray'ın zevcesi, 15.
Harebon, bk. William Harebone, 226, 233.

Harley, Achille de, bk. Harley Aşil dö, 206.
Harley, Aşil dö, bk. Harley, Achille dö, 118, 206, 207.
Harley, Filip dö, bk. Sezi, Kont dö, 95n$_1$, 207, 208.
Harvey, İngiliz elçisi, 232.
Hasan, elçi, 252n$_1$.
Hasan, Yenişehir-i Fenar'lı, 560.
Hasan Ağa, Abaza, 408, 413.
Hasan Ağa, Baltacı, 430.
Hasan Ağa, bk. Hasan Paşa, Hadım, 346n$_2$.
Hasan Ağa, hazine kethüdası, 443n$_1$.
Hasan Ağa, Kapıcı-başı, 198.
Hasan Ağa, Kara, 387.
Hasan Ağa, Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi, 444.
Hasan Ağa (Paşa), Tırnakcı, 358.
Hasan Ağa, Yeniçeri ağası, 428.
Hasan Bey, Turhan oğullarından, 286n$_2$.
Hasan b. Hamza, Üsküdarî, 557, 558, 559n$_3$.
Hasan Can, Hafız, 457.
Hasan Çavuş, divan çavuşu, 166.
Hasan Çelebi, Kanbur, 574.
Hasan Çelebi, Keman muallimi, 564.
Hasan Çelebi, Kınalızâde, 504.
Hasan Efendi, Şuûrî, 495.
Hasan Paşa, Abaza, 474.
Hasan Paşa, Bağdad valisi, 406.
Hasan Paşa, Budin valisi, 239.
Hasan Paşa, Garp Cezayiri valisi, 293.
Hasan Paşa, Hacı, 45.
Hasan Paşa, Hadım, bk. Hasan Ağa, 346n$_2$, 353, 357, 358, 457, 552.
Hasan Paşa, Kaptan-ı Derya, 11, 139.
Hasan Paşa, nakkaş, 569.
Hasan Paşa, Sokulluzâde, 352.
Hasan Paşa, Şirvan muhafızı, 108n$_2$.
Hasan Paşa, Tiryaki, 290n$_1$, 362, 499.
Hasan Paşa, Venedikli, Uluc, 296, 297, 315, 355.
Hasan Paşa, Yemen beylerbeği, 219, 263.
Hasan Paşa, Yemişci ağası, 49, 54n$_3$, 59n$_3$, 280, 359, 360, 361, 458, 460.
Haseki Sultan, bk. Gülnûş Emetullah Sultan, 444, 482.
Hasib Üsküdarî, 399n$_1$, 414n$_1$.
Hatice Bigün, 252n$_1$.
Hatice Turhan Sultan, 556n$_2$, 588.
Hatibzâde, 452.
Haydar, Şeyh, 251.
Haydar Mirza, Hamza Mirza'nın oğlu, 245, 246, 251, 348.
Haydar Mirza, Rehin iken İstanbul'da ölen, 25.
Haydar Paşa, Yemen valisi, 236, 295.
Hayrettin Paşa, Barbaros, 101, 293, 294, 295, 315, 544.
Hazret-i Peygamber, bk. Muhammed, 268.
Heisler, Avusturya kumandanı, 72.
Heleni Zerini, 78n$_2$.
Halimî, Ahizâde, 492.
Hemdemî Çelebi, Solakzâde, 563.
Himilnitski (Ehmilcki Ehlicki), 161.
Hemiyelniski, bk. Hemielnitski, 112, 181.
Herman Çernin, elçi, 191.
Hemielnitski, bk. Hemiyelniski, 112.
Himyelnitski, Kazak hatmanı, 133, 158n$_1$, 160.
Hemkerke, Felemenk elçisi, 237.
Hızır Ağa, Kethüda, 298.
Hızır Bey, Kurtoğlu, 252.
Hızır Bey, Vilçitrin beyi, 91n$_5$.
Hızır Halife, 516.
Hızır Paşa, Mihaloğlu, 286, 297.
Hisalî, Peşte'li, 529.
Hoca Sadeddin Efendi, 7, 218, 226, 247n$_2$, 345n$_2$, 352, 353, 355, 358, 449, 454, 456, 457, 458, 459, 464, 465, 468, 485, 496, 517, 522, 532n$_1$, 536, 550, 560, 585.
Hubba Ayşe Hanım, 521.
Husrev, Nezir Mehmed'in oğlu, 256.

Husrev Bey, Gazi, 143n1.
Husrev Nuşirevan, 495.
Husrev Paşa, Vezir-i âzam, 12, 51, 109, 229n1, 275n2, 381, 382, 384, 415, 416n1, 523, 539.
Hüdayî, Ahizâde Hüseyin Efendi'nin mahlası, 465.
Hüdayî Müezzin, 520, 565.
Hümayun Şah, Hind Moğolları hükümdarı, 262, 267n1.
Hüsam Efendi, Tulumcuzâde, 472.
Hüsam Giray, 13, 14.
Hüsameddin Efendi, Karaçelebizâde, 457, 470.
Hüsameddin Giray, 154.
Hüsameddin Zerrin, 561.
Hüseyin, Köprülü Mehmed Paşa'nın babası, 414, 415n1.
Hüseyin, Mehmed Emin Efendi'nin babası, 480.
Hüseyin Ağa, Hacı, 300.
Hüseyin Ağa, Kara Hasanzâde, 476.
Hüseyin Ağa, Kız, 428.
Hüseyin Ağa, Ohri'li, 367.
Hüseyin Ayvansarayî, 463n1, 500n1, 538n1, 541n2, 546n2.
Hüseyin Bey, Hasan Ağa'nın oğlu, 444.
Hüseyin Bey, Maanoğlu, 267, 406n1.
Hüseyin Çavuş, elçi, 228.
Hüseyin Dede, Yenikapı mevlevî şeyhi, 395.
Hüseyin Efendi, Ahizâde, 462, 464, 465.
Hüseyin Efendi, Bosna'lı, 500.
Hüseyin Efendi, Cinci Hoca, 388, 391, 466n5.
Hüseyin Efendi, Eski Yeniçeri kâtibi, 275n2.
Hüseyin Efendi, Hezarfen, 500n3, 502, 513, 541n2, 547, 548.
Hüseyin Paşa, Amcazâde Hacı, 444, 445, 447, 448, 550.
Hüseyin Paşa, Deli, 142, 385, 387, 401, 412, 418, 467n1, 476.
Hüseyin Paşa, Kaptan-ı Derya, Vezir, El-hac, 25n1.
Hüseyin Paşa, Kara, 395.
Hüseyin Paşa, Küçük, 411.
Hüseyin Paşa, Maryol, 370.
Hüseyin Paşa, Mere, 10, 280, 376, 377, 378, 379.
Hüseyin Paşa, Mezomorta, 299, 300, 318, 346, 446.
Hüseyin Paşa, Nasuh Paşazâde, 60, 61.
Hüseyin Paşa, Ohri'li, 176, 374, 375.
Hüseyin Paşa, Sarı, 45, 66, 88.
Hüseyin Paşa, Sarı Mehmed Paşa'nın oğlu, 440.
Hüseyin Paşa, II. Selim'in lalası, 271.
Hüseyin Paşa, Tütünsüz Lala, 534.
Hüseyin Paşa, Yeğen, 448.

I

Itrî, 589.

İ

İbn-i Arabşah, 492.
İbn-i Baytar, 513.
İbn-i Hallikân, 507.
İbn-i Sellum, bk. Salih b. Nasrullah Efendi, 512.
İbn-i Şerif, bk. Şerifoğlu, 512.
İbrahim Benazor, 148.
İbrahim, Bölükbaşılardan, 300.
İbrahim, Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin oğlu 484.
İbrahim, Safevî hanedanından, 251.
İbrahim, Sultan, 17, 122, 126, 143, 154, 155, 180, 195, 197, 233, 266, 275, 297, 332n1, 335, 336n2, 340, 388, 392, 393, 394, 395, 410, 415, 465, 467, 470, 471, 502, 553, 584, 588, 590.
İbrahim Ağa (Beyefendi), müteferrika, 227, 351n4, 543, 544.
İbrahim Ağa, Şişman, 420.

İbrahim Çelebi, Azerî, 522.
İbrahim Çelebi, Mûsikar muallimi, 564.
İbrahim Efendi, Aydın muhassılı, 395.
İbrahim Efendi, Bergama'lı, 493.
İbrahim Efendi, bk. Cevrî, 524, 532n1 560, 561.
İbrahim Efendi, Nefeszâde, 562.
İbrahim Efendi, Padişahın imamı, 482.
İbrahim Efendi, Peçevî, 57n3, 351, 381, 498.
İbrahim Efendi, Ruznameci, 386, 388, 393.
İbrahim Efendi, Teknecizâde, 556, 558, 572n2.
İbrahim Gülşenî, 496n1.
İbrahim Han, elçi, 249.
İbrahim Han, Sokulluzâdelerden, 441.
İbrahim Hoca, 300.
İbrahim Paşa, Arnavut, 76.
İbrahim Paşa, Damad, Bosnalı, 6, 7, 347, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360.
İbrahim Paşa, Hacı, 377.
İbrahim Paşa, Kara, 422, 423, 424, 425, 439, 581.
İbrahim Paşa, Elçi, 198n1.
İbrahim Paşa, Cezayir Beğlerbeğisi, 297.
İbrahim Paşa, Hindistan'a giden elçi, 246.
İbrahim Paşa, Mısırlı oğlu, 301.
İbrahim Paşa, Kanunî'nin Vezir-i âzamı, 366n3.
İbrahim Paşa, Sarhoş, 57.
İbrahim Paşa, Serdar, 38.
İbrahim Paşa, Şeytan, 20, 161, 186.
İbrahim Paşa, Yeniçeri ağası, 589n1.
İbşir Mustafa Paşa, 276, 282, 398, 399, 407, 408, 409, 410, 411, 413, 415, 416, 466, 472, 473.
İdgü Mirza, 15n4.
İdris Bitlisî, 497, 509.
İdris Muhtefî, bk. Ali Bey, İznik'li, 546.
İhlâsî, Şeyh Mehmed, 543, 544.
İlya, Lehistan başhatmanı, 188n3.
İlyas Efendi, Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin babası, 452.
İlyas Paşa, Anadolu valisi, 523.
İmad-ı Hüseynî, 560.
İmam Hasan, Hazret-i Peygamber'in torunu, 268.
İmam-kulu Han, İranlı kumandan, 344, 345.
İnadiyeli İmam, 574.
İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, 497, 535n2, 536, 562n1, 570.
İnalcık, Prof. Dr. Halil, 502n4.
İnayet Giray, 13, 14, 15, 42, 154.
İnosan XI., Papa, 137.
İremia Movila, Boğdan prensi, 49.
İsa, Peygamber, 59n4, 71n1, 215n1.
İsa b. Ali, Sakız'lı, 511.
İsa Efendi, Budin müftüsü, 192, 193.
İsa Hoca, Sadullah Sadî Efendi'nin babası, 452.
İskender, Delhi hükümdarı, 263.
İskender Çelebi (Bey), Başdefterdar, 339, 581n3.
İskender Han, Şeybanî hükümdarı, 255n4, 260n2.
İskender Paşa, Kanije beylerbeğisi, 55, 57, 95, 96, 174, 175, 190.
İsklavun İbrahim, 351n3.
İslâm Gazi, 19.
İslâm Giray, Kırım Hanı, 3, 4, 5, 8n1, 15, 16, 17, 18, 20, 26, 34, 42, 156, 180, 181.
İslâm Giray III., 16, 156.
İslâm Paşa, Kefe beylerbeğisi, 154.
İsmail Ağa, Çavuşbaşı, 85.
İsmail Ağa, Kapıcıbaşı, Boşnak, 299. 410.
İsmail Ağa, Kızlar ağası, 435n1.
İsmail Ağa, Osmanlı elçisi, 250.
İsmail Belig, Bursalı, 504n2.
İsmail Efendi, Ağakapılı, 558.

İsmail Efendi, Nefeszâde Seyyid, 558.
İsmail Paşa, Bağdad'lı, 508, 542n$_1$.
İsmail Paşa, Boşnak, 66.
İsmail Paşa, Nişancı, 427, 428, 430, 439, 481.
İsmet Bey, Müstecabîzâde, 525n$_1$.
İstanslav Jilkosko, bk. Stanislav Zülkiyevski, 174n$_2$.
İstefan V., bk. Dilber İstefan, 87.
İstefan Batori, Lehistan kralı, 91.
İstefan Çel Mare, 89.
İstefan Tomşa, bk. Etyen Tomza, 94, 96.
İstefan Yanoş, 46.
İstoni, 49.
İştvan Batori, Erdel voyvodası, 170, 171, 173n$_3$, 187.
İştvan Boçkay (Bocskay), 50, 51, 52, 53, 55, 56.
İştvan Rakoçi, 54.
İvan IV., 130.
İvan V., 165.
İvan, IX. Aleksi'nin oğlu, 131, 132.
İvan, Mazorya'lı, 166.
İvan Podkova, 91.
İzabel, 120, 222, 223.
İzzetî, 504.

J

Jak, İskoçya kralı, 124, 125, 127, 224n$_1$, 228, 176, 234, 303n$_4$.
Jak II., 127, 233, 234.
Jak Jermini, bk. Baron de Germoles, 204.
Jak Soranzo, şövalye, 438.
Jak, York dükü, 126.
Jan, bk. Civan, 223.
Jan III., İsveç kralı, 132, 242.
Jan IV., Teodos'un oğlu, 221n$_1$.
Jan Arme Anol, 89.
Jan Kazimir, 133, 134, 182, 183, 188, 241n$_1$, 242n$_6$.
Jan Kleman, Rahip, 204.
Jan Rudolf Peşemb, Kont, 194.
Jan Vasa (Güstav Vaza), 171, 172.
Jan Zamoyeski, Lehistan başsekreteri, 171, 172.
Jane Albert, Navar kraliçesi, 205n$_1$.
Jermini, Fransa sefiri, 79.
Jikmund, bk. Sikismund, 47n$_1$.
Jikmund Ogüst, Sigismund Ogüst'ün Osmanlı vesikalarındaki imlâsı, 167n$_2$.
Jıranden, bk. Giranden, Pierre de, 213.
Jivanişyo, bk. Yoaannikos, 151n$_3$.
Joan Bleau, 508.
John Eyres, Con Eyr, Sir, 176, 228.
Jorj, Saksonya elektörü, 188.
Jorj I., Hanovr hanedanı müessisi, 234.
Jorj Duka, bk. Duka Bey, 88, 98.
Justin Cobier, Hollanda elçisi, 508n$_2$.
Jül III., Papa, 137.

K

Kaba Mustafa Efendi, bk. Mustafa Efendi, Ebü'l-meyamin, 460.
Kabasakal, bk. Brev, Savari dö, 206.
Kadı Adud, 536, 549.
Kadı Han, İran elçisi, 247n$_2$.
Kadızâde-i Rumî, 477.
Kadri Efendi, Kazasker, 453.
Kafzâde, 530.
Kaim Bey, elçi, 266, 267.
Kaimbiemrillah, Oruç Bey'in unvanı, 294.
Kelender, ressam, 570.
Kalenderoğlu, 364, 365, 552n$_1$.
Kalgay Sultan, 33, 35, 40.
Kalober Metaksas, 118, 119.
Kalven, 116, 117.
Kamut, 193.
Kanakio Rosi, 118.
Kansu Paşa, Çerkes, 44.
Kantemir Mirza Paşa, 11, 12, 13, 14, 39n$_5$, 96, 153, 177.
Kapello, 144, 145.

Kaplan Giray, 29n$_2$.
Kaprara, Kont Alber dö, bk. Albert de Caprara, 201.
Kara Ali, Cellad, 587.
Kara Bâli, 452.
Kara Bayram, kapıcıbaşı, 429.
Karaçi beyleri, 21.
Kara Fazlı, 520.
Kara Han, elçi, 246.
Kara Hasan, Öküz Mehmed Paşa'nın babası, bk. Kara Hüseyin, 367.
Kara Hasan oğlu Hüseyin Ağa, 276, 558.
Kara Hüseyin, Öküz Mehmed Paşa'nın babası, bk. Kara Hasan, 367.
Kara Mahmud, Yenibahçeli, 574.
Kara Said, 365.
Kara Rüstem, 331.
Karakaş Mehmed Paşa, 192.
Karckay Han, 108, 109.
Kardinal Bandini, 118.
Kardinal Forgaç, Avusturya murahhası, 191n$_1$.
Kardinal Rişliyö, bk. Richelien, 121, 122.
Karol XII., İsveç kralı, 215n$_2$, 238n$_2$.
Karpuz, Osmanlı tebaasından bir hıristiyanın adı, 23.
Kasım Ağa, Mimar, 412, 415, 416n$_1$, 417, 552, 557.
Kasım Gubârî, 557, 558.
Kasım Paşa, Cerrah, 75, 404n$_1$, 460.
Kasım Voyvoda, 552n$_3$.
Kaspar Amringen, general, 74.
Katerin, Vasa âilesinden, 242.
Katerin Dömedici, 203n$_1$.
Katerina, Brandeburg'lu, 58, 59.
Katerina, Leh kralı Sigismund'un vâlidesi, 171.
Katerina, İsveç kraliçesi, 187, 188.
Katerina, Portekiz kraliçesi, 223.
Katırcı Ahmed, Sadr-ı âzam Kara İbrahim Paşa'nın babası, 423.
Katırcıoğlu, 412.
Kâtib Çelebi (Mustafa), bk. Hacı Kalfa, Hacı Halife, 390, 396, 451n$_2$, 455n$_2$, 456, 491n$_2$, 493n$_2$, 494n$_2$, 498, 506, 507, 508, 517, 538n$_1$, 540, 541, 542, 543, 544, 545.
Kaya Paşa, 373.
Kaya Sultan, IV. Murad'ın kızı, 399.
Kaytbay, Memlûk Sultan, 262.
Kazvinî, 503, 507.
Keçi Mehmed Efendi, 399n$_1$.
Kefevî, 504.
Kelb-i Ali, bk. Pir Ali, 250.
Kemal Ahmed Dede, 500, 501n$_1$.
Kemal Efendi, Taşköprülüzâde, 493, 494, 496.
Kemal Paşazâde İbn-i Kemal, 453n$_1$.
Kemal Reis, 315.
Kemalüddin Mehmed Efendi, 493.
Kemeni Yanoş, 65, 66, 67, 199.
Kenan Paşa, Budin Valisi, 64, 85, 86n$_1$, 317, 318, 470n$_1$.
Kepler, 518.
Kerim Efendi, Şeyh, Hacı, 455.
Keorg Kiga, Eflâk beyi, 87.
Kılıç Ali Paşa, 3, 293n$_3$, 295, 296, 315.
Kırım Giray, 24, 42.
Kız Hatman, Jan Sobyeski'nin unvanı, 186.
Kızlar Ağası, bk. Tamakâr Arap, 486n$_2$.
Kika, Jorj, bk. Chika, 98.
Kira, bk. Kiraze, 138.
Kiraze, bk. Kira, 138.
Kisbî, şâir, 362.
Kiyaskil, bk. Brev, Savari dö, 206n$_2$.
Klezel, Avusturya murahhası, 191n$_1$.
Klod Sohalam, bk. Claude Sohalam, 240.
Koca Betlen, Betlen Gabor'un Naima tarihindeki şekli, 55n$_1$.
Koçi Bey, 501.
Kolber, Fransa başvekili, 123, 212.
Koliyer, elçi, 237.
Konçini, 121.
Konde, Prens, 122.
Kontarini, Venedik elçisi, 143.

Kontarini, Venedik cumhurbaşkanı, 144.
Kontes Potoçki, 19.
Konya Abazası, bk. Mehmed Ağa, 528n$_1$.
Konyekapolski, 175.
Kopernik, 518.
Koraki, bk. Korski, 94, 207n$_1$.
Koreski, bk. Kozaki, Özi Kazakları hatmanının oğlu, 174.
Koritski, Leh murahhası, 186.
Korski, bk. Koraki, 94, 95.
Kostantin, 95.
Kostantin, Eflâk voyvodası, 72.
Kostantin Kantemir, 100.
Kostantin Movila, 94.
Kostantin Şerban, bk. Burunsuz Kostantin, 83, 84, 85, 86, 97.
Kozaki, bk. Koreski, 174.
Kozma Dömedici, Floransa dukası, 148.
Kömür Hafız, 565.
Kösem Sultan (Mahpeyker), 553, 588.
Kristin, Güstav Adolf'un kızı, 129, 239, 241n$_1$, 242.
Kristof Batori, Erdel kralı, 91.
Kromvel, 125, 126, 231n$_1$, 232.
Kulkıran, Öküz Mehmed Paşa'nın lakabı, 368.
Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet, 151n$_3$, 238n$_2$.
Kurs kralı, Tököli'nin Osmanlı tarihlerindeki adı, 75.
Kurt Vasil, bk. Vasil Lupu, Lupor, 84, 97, 98, 111n$_1$.
Kurt Yusuf, tüccar, 580n$_5$.
Kutbüddin Mekkî, 342, 499.
Kutluk Fulâdî, elçi, 254.
Kürd Mehmed, İpşir Paşa'nın adamlarından, 409.

L

Ladislas, III. Sigismund'un oğlu, 152.
Lahey, Fransız elçisi, 144, 209.
Lahey, Denis dö, Dö'lahey'in oğlu, 209, 210.
Lahey, Jan dö, bk. Lahaye, Jean de, 208.
Lahaye, Jean de, bk. Lahey, Jan dö, 208.
Lanskom, sefir, 204.
Lârî, bk. Muslihuddin Mehmed, 499.
Lâtif Han, 262.
Lâtifî, Kastamonu'lu, 503, 504.
Leopold I., İmparator, 67n$_2$, 70, 73, 74, 127, 128, 135, 200, 202, 209, 221n$_2$.
Lesli, Valter dö, bk. Walter de Leslie, 200.
Levend Han, 110.
Leyoreşko, Eflâk voyvodası, 87, 88.
Lika, Jorj, bk. Chika, 85, 86.
Lodomirski, 155n$_2$.
Loranzo Soranzo, Venedik murahhası, 146.
Loren, Şarl dö, 128.
Loyola, İgnas dö, 117n$_1$.
Lud, Kanterböri Başpiskoposu, 125.
Lui, Portekiz kralı, 223.
Lui XIII., Fransa kralı, 121, 122, 207n$_1$. 216.
Lui XIV., Fransa kralı, 76, 119, 120, 123, 126, 127, 135, 137, 208, 209, 210, 213, 214, 216, 220, 221n$_2$, 233, 304, 547.
Lupol, bk. Lupor, 111n$_1$.
Lupor, bk. Kurt Vasil, Lupol, 111n$_1$.
Lutrikoğlu, Nemçe Çasarı'nın hemşirezâdesi, 188n$_3$.
Lübabe Hanım, 434n$_4$.
Lüiçi Kontarini, Venedik elçisi, 141.
Lütfullah, Çulha, 548.

M

Magrav, Kârtil beyi, 107, 108, 109.
Mahmud, Debbağlar şeyhi, 481.
Mahmud I., Sultan, 556n$_2$.
Mahmud, Şeyh, 493.
Mahmud, Şehbânî âilesinden, 260.

Mahmud Çelebi, Tarakcızâde, 565.
Mahmud Efendi, Defderdar, 279.
Mahmud Efendi, Halvetiye şeyhi, 349.
Mahmud Efendi, Şeyhülislâm Ahmed Şemseddin'in babası, 453.
Mahmud Efendi, Tophaneli, 560.
Mahmud Han, elçi, 249.
Mahmud Paşa, Bağdad valisi, 247. 363.
Mahmud Paşa, Güzelce, 280.
Mahmud Paşa, Vezir-i âzam, 82, 157, 280, 451.
Mahmud Paşa, bk. Hamûde Paşa, 301n1.
Mahmud Şah, Behmenîlerden Mehmed Şah'ın oğlu, 261.
Mahmud Şah III., Lâtif Han'ın oğlu, 262.
Makalî, Alaşehir'li, 521.
Maksimilyen, İmparator, 46.
Maksimilyan II., İmparator, 202.
Maksud Han, elçi, 249.
Malak Ahmed, Melek Ahmed Paşa'nın diğer adı, 400.
Malkoç, Çaşnigîr, 30n3.
Mâni, Basra Urban reislerinden, 250.
Mankıt beyleri, 20n2.
Manlok, Valans piskoposu, 168.
Mansur, 36.
Mansur Bey, Ramazanoğlu, 290n2.
Mari, Giyyom Döranj'ın zevcesi, 126, 127, 234.
Mari Stuart, 124, 224n1, 234.
Mari Tüdor, 123, 224n1, 234.
Marin İrfani, Venedik doçu, 140n1.
Markazi (Marhazi), Pol, 47.
Marki Dörazze, Ceneviz elçisi, 149.
Marko Dravend, Saz elçisi, 71n1.
Markosanoto, Venedik beyzâdelerinden, 101.
Marquis de Nointel, Fransız elçisi, 500n4.
Marşevil, Kont dö, bk. Gürney, Hanri dö, 207.
Marta, bk. Rum, 251n2.
Martei Basarab, 83.
Matyas, Alman İmparatoru, 127, 192, 202.
Mavrokordato Efendi, İskerletzâde, 165, 212.
Mazaren, Kardinal, bk. Mazarin, 121, 208. 209.
Mazarin, bk. Mazaren, 122, 209.
Mecdî Efendi, Edirne'li, 502, 532n1.
Mehdî Kulu-Han, Erdebil hanı, 245.
Medici, Katerin dö, Hanri'nin vâlidesi, 121, 168.
Mehmed, Cerîdetü'l-Cedid adlı Coğrafî eserin müellifi, 506.
Mehmed, Fatih Sultan, 261, 323, 325, 331, 378n1, 449, 451.
Mehmed, Hafsa Sultan hastanesine tayin edilen tabib, 509n2.
Mehmed, Hoca, 260.
Mehmed, Kadızâde, 586.
Mehmed, Magrav'ın islâm olduktan sonraki adı, 109.
Mehmed, Molla Efdaloğlu, 261.
Mehmed, Musa b., 494.
Mehmed, Okcuzâde, 104n3.
Mehmed, Pîr, 260, 557, 559n3.
Mehmed, III. Murad'ın oğlu, 151, 274, 347, 350.
Mehmed, Sakızlı mühtedi, 302.
Mehmed, Seyyid Hacı, 266.
Mehmed III., Sultan, bk. Şehzâde Mehmed, 6, 64, 124, 138, 147, 227, 246, 269, 280, 285n1, 341, 348, 349, 352, 353, 356n1, 357n2, 358, 359, 360, 375, 457, 491, 496, 529, 532, 535, 537, 538, 552, 555, 572, 584.
Mehmed IV., Avcı Sultan, 20, 28n1, 76n2, 87, 98, 122, 126, 134, 143, 145, 155, 156, 160n2, 162, 163, 181, 184, 198, 200, 213n2, 233, 237, 249, 266, 267, 275, 277, 281, 285n1, 335, 396, 398, 409, 418, 424, 426, 431n3, 432, 433n3, 442, 443, 444, 446, 470, 474, 478, 479,

480, 481, 482, 483, 489, 495, 498, 507, 508, 513, 514, 546, 548, 550, 553, 555, 556n$_2$, 564, 565, 566, 567, 569n$_3$, 570, 584, 588, 589, 590, 592.
Mehmed, Tavil Ahmed oğlû, 365.
Mehmed Abdurrahman Efendi, Serezli Şeyhzâde, 390.
Mehmed Ağa, Başbaki-kulu, 448.
Mehmed Ağa, Eğinli Haseki, 433.
Mehmed Ağa, Hacı, İlk Cezayir dayısı, 299.
Mehmed Ağa, Mimar, 373, 505, 552, 554, 557.
Mehmed Ağa bk. Konya Abazası, 528n$_1$.
Mehmed Ağa (Efendi), bk. Mehmed Halife, Müverrih, Silâhdar, 32, 412, 415, 443n$_1$.
Mehmed Ağa, Sofu, Kethüda, 395.
Mehmed Ali, Seyyid, 511.
Mehmed Bahâî Efendi, Şeyhulislâm, 468, 469, 470.
Mehmed Bedehşanî, Derviş, 253n$_4$.
Mehmed Bey, Defter emini, 250.
Mehmed Bey, Fasih Ahmed Dede'nin babası, 527.
Mehmed Bey, Hafsa Mehmed Paşa'nın yiğeni, 301.
Mehmed Bey, Hakanî, 529, 530.
Mehmed Bey, İbrahim Paşazâde, 423.
Mehmed Bey, Kethüda Firuz Bey'in oğlu, 493.
Mehmed Bey, Nişancı, 533.
Mehmed Bey, Solak Ferhad Paşa'nın oğlu, 106.
Mehmed Bey, Zaim, 498.
Mehmed b. Ahmed b. İbrahim, Şah Cihan'ın hususî kâtibi, 513.
Mehmed b. Ali, 512, 514.
Mehmed b. Emîr Hasan Mesudî, 510.
Mehmed b. İbrahim, Seyyid, 506, 545.
Mehmed b. Lütfî, Derviş, 516.
Mehmed b. Murad, Cerrah, 512.
Mehmed b. Ramazan, Derviş, 498.
Mehmed b. Yusuf, Herat'lı, 507.
Mehmed Çavuş, Beyzâde, 62.
Mehmed Çavuş, Divan Çavuşu, 350.
Mehmed Çelebi, Malkara'lı, 565n$_1$.
Mehmed Çelebi, Molla, 516.
Mehmed Çelebi, ney üstadı, 564.
Mehmed Çelebi, Tâlikîzâde, 426n$_1$.
Mehmed Dede, Fennî, 569, 570.
Mehmed Efendi, Altıparmak, 493.
Mehmed Efendi, Ankara'lı, 479, 480.
Mehmed Efendi, Ayşî, 494.
Mehmed Efendi, Baldırzâde, 503.
Mehmed Efendi, Bostanzâde, 455, 456, 457.
Mehmed Efendi, Bursalı Esirî, Şeyhulislâm, 477, 478.
Mehmed Efendi, Bursa'lı Sipahizâde, 506.
Mehmed Efendi, Çivizâde, 454, 455.
Mehmed Efendi, Debbağzâde, 427, 481, 483, 485.
Mehmed Efendi, Ebü'l-fazl, 497.
Mehmed Efendi, Edirne'li, 497.
Mehmed Efendi, Fenarizâde Muhyiddin Efendi'nin babası, 452.
Mehmed Efendi, Hocazâde, 9n$_1$, 458, 459, 461, 466.
Mehmed Efendi, İmam-ı Sultanî, 489.
Mehmed Efendi, Kadızâde, 539, 587.
Mehmed Efendi, Kağıt emini, bk. Hafız Post, Bestekâr, 567.
Mehmed Efendi, Karaman'lı, 532.
Mehmed Efendi, Kogacızâde, 565.
Mehmed Efendi, Küçük imam, 566.
Mehmed Efendi, Mevkufatcı, 400.
Mehmed Efendi, Mühtedi Şeyh, 507.
Mehmed Efendi, Neylî, 521.
Mehmed Efendi (Paşa), Ramî, 165, 446.
Mehmed Efendi, Seyyid, 51, 454, 482.
Mehmed Efendi, Şâmizâde, 528n$_1$.
Mehmed Efendi, Şeyh, 479.
Mehmed Efendi, Şeyhî, 503, 543.
Mehmed Efendi, Şeyhülislâm, 247n$_2$, 497, 554n$_3$.

Mehmed Efendi, Vankulu, 492.
Mehmed Emin Efendi, Sunîzâde, 478, 479, 514n_5.
Mehmed Emin Han, elçi, 258.
Mehmed Giray, 10, 12, 18, 19, 37, 40n_3, 158, 159, 344, 345.
Mehmed Giray II., Semiz, 1, 2, 3, 4, 5, 8n_1, 9, 26, 42.
Mehmed Giray III., 11, 42.
Mehmed Giray IV., 16, 18, 34n_4, 42, 63, 183.
Mehmed Giray, Bahadır Giray'ın en küçük kardeşi, 15.
Mehmed Giray, Selâmet Giray'ın oğlu, 9, 10.
Mehmed Halife, Fındıklılı, bk. Mehmed Ağa (Efendi), 77n_2, 188n_3, 419, 439, 444.
Mehmed Huda-bende, 245, 251.
Mehmed Han I., Harezm veya Hive hükümdarı, 253n_5.
Mehmed Han, Niğebolu beyi, 89n_1.
Mehmed Kudsî Efendi, Ramazanzâde, 499.
Mehmed Lala, 271.
Mehmed Paşa, 273.
Mehmed Paşa, Abaza, 83, 153, 178, 372, 379, 382, 387, 400, 408,
Mehmed Paşa, Beylerbeği, 279, 346, 370, 455, 545.
Mehmed Paşa, Bıyıklı, 406.
Mehmed Paşa, Boynueğri, 403. 408, 412, 413, 414, 417, 473.
Mehmed Paşa, Cerrah, 353, 358, 359.
Mehmed Paşa, Çerkes, 100, 379, 380.
Mehmed Paşa, Debbağzâde, 433.
Mehmed Paşa, Defterdar, 402, 427, 429n_2, 440.
Mehmed Paşa, Derviş, 87n_1, 406.
Mehmed Paşa, Duçe, 587.
Mehmed Paşa, Dukakinzâde, 527.
Mehmed Paşa, Eğri beylerbeğisi, 193.
Mehmed Paşa, Elmas, 442, 443, 444, 445, 446.
Mehmed Paşa, Gürcü, 144, 177, 376, 378, 379, 384, 401n_1, 402, 403, 404, 405, 413, 416.
Mehmed Paşa, Hafsa, 301.
Mehmed Paşa, Katırcıoğlu, 411.
Mehmed Paşa, Kara, 200.
Mehmed Paşa, Karakaş, 58n_2, 374.
Mehmed Paşa, Köprülü, 64, 84, 85, 98n_1, 144, 199, 208, 209, 241, 276, 277, 281, 292, 298, 305, 324, 336, 403, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 421, 426, 429, 444, 448n_1, 475, 476, 477.
Mehmed Paşa, Küçük, 65, 67, 498.
Mehmed Paşa, Lala, 51, 350, 351, 359, 361, 362, 363, 364.
Mehmed Paşa, Memi Paşa oğlu, 421n_3.
Mehmed Paşa, Öküz, 248, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 374.
Mehmed Paşa (Efendi), Rami, 447, 483n_1.
Mehmed Paşa, Rum (Sivas) beylerbeğisi, 243n_2.
Mehmed Paşa, Sarı Abdullah Efendi'nin büyük babası, 545.
Mehmed Paşa, Satırcı, 38, 40n_1, 81, 348n_1, 352, 376.
Mehmed Paşa, Simon Han'ın islâm olduktan sonraki adı, 107.
Mehmed Paşa, Sofu, 58, 239, 276, 281, 317, 369, 395, 396, 397, 404, 540.
Mehmed Paşa, Sokullu, 91, 104, 203, 217, 224, 244, 270, 279, 315, 339, 340, 344, 361, 391n_1, 453, 498, 499, 503, 506, 516, 528, 536, 550, 555, 588.
Mehmed Paşa, Sührab, 200n_3.
Mehmed Paşa, Tabanıyassı, 384, 385, 386, 406, 539, 561, 587.
Mehmed Paşa, Tayyar, 386, 387.
Mehmed Paşa, Tekeli, 142.
Mehmed Paşa, Vezir-i âzam, Sultanzâde, 17, 154, 340, 391, 392, 393, 415, 461n_5.

Mehmed Rasim Efendi, Eğrikapılı, 559n3.
Mehmed Rızayî, Tebriz'li hattat, 560.
Mehmed Şah, Behmenîlerden, 261.
Mehmed Şahî, Nişancı Okçuzâde, 530.
Mehmed Şeybanî, Ebü'l-Feth, bk. Şâhî Bey, 252, 260.
Melik Ayas, Hind meliklerinden, 262.
Melik Kâmil, 513n2.
Melik Zahir Çakmak, Memlûk Sultanı, 493.
Memi, Anadolu defterdarı, 104n3.
Mengli (Menkli) Giray, 9n3, 19, 41n2.
Menegli Giray Han II., Hacı Selim Girayzâde, 29, 31n4, 34n4.
Merkador, 543.
Merkartür, 543n1.
Mesih Mehmed Paşa, 343, 345n2, 346, 572.
Mes'ud, Şerif, Mekke emirî, 44.
Mes'ud, Ubeydullah b., 456n3.
Mes'ud Efendi, Hocazâde, 403, 405, 413, 449, 473, 474, 475.
Mevlânâ bk. Celâlüddin Rumî, 494, 501n1.
Mevlây Ahmed Ebü'l-Abbas, 268.
Mevlây Raşid, Felâliye'nin birinci hükümdarı, 268.
Mihail, Rus çarı, 152, 154, 155.
Mihail II., Cesur, bk. Mihail Viteazül, 79, 82.
Mihail III., 131.
Mihail Doroviç, 188n2.
Mihail Romanov, 131, 133, 153.
Mihail Romanov III., 165.
Mihail Viteazül, bk. Mihail II., Cesur, 79.
Mihal Voyvoda, 48, 49, 50, 80, 81, 82, 93, 172, 193, 286, 348.
Mihal, bk. Mişel, Leh kralı, 135, 186.
Mihal, Litvanya grandükü, 184, 188.
Mihal Vişnevetski, Leh asilzâdelerinden, 134.
Mihne II., 78.
Mihne, Radu Mihne-oğlu, 85, 86, 97n3.
Mihne Voyvoda, 79.
Mihrimah Sultan, 339, 391n1.
Mikel, Voyvoda, 84n2.
Minkarîzâde, Yahya, 481.
Mirhond, 500.
Mir Zarîf, Şah Cihan'ın elçisi, 265.
Mişel, bk. Mihal, Leh kıralı 186.
Mişel Altan, 193.
Miyanoş Mihal, 77.
Molar-Kont Altayım, Müşavere meclisi reisi, 191n1.
Molla Abdülkerim, Şeyhülislâm, 451.
Molla Fenarî, 533.
Molla Güranî, bk. Ahmed Şemseddin, 451.
Molla Hasan, 551.
Molla Hüsrev, 450.
Molla Miskin, 493.
Molla Şevki, 265n2.
Molla Yeğen, 451.
Monte Kukuli, 67n2, 128.
Moro Nani, Venedik elçisi, 140-141.
Mortman, 543n1.
Mores Szekeli, bk. Seykel Moyiziz, 59n3.
Muçeniko, bk. Civan Muçiko, 140n1.
Muhammed, bk. Hazret-i Peygamber, 268, 558.
Muhyiddin, Karaman'lı, 532n1.
Muhyiddin, Seyyid, 266.
Muhyiddin Arabî, 452, 494, 546.
Muhyiddin Efendi, Fenarizâde, 452.
Muhyiddin Mehmed Efendi, Çivizâde, 452, 454.
Muhzır Ağa, 67n1.
Murad I., Sultan, 33,.
Murad II., Sultan, 451.
Murad III., Sultan, 4, 80, 121, 124, 138, 151, 203, 204, 218, 244, 254, 274, 279, 290, 328, 341, 344n1, 345, 348, 350, 351, 370, 454, 455n2, 457, 458, 492, 496, 497, 505, 506, 509, 521n2, 532, 533, 536, 537, 545, 550, 552, 553, 572, 581, 584,

Murad IV., Sultan, 11, 14, 16, 59, 86n$_1$, 87n$_1$, 119, 141, 142, 153, 180, 192, 215n$_1$, 230, 248, 249, 264, 265, 275, 276, 280, 281, 285, 334, 335n$_1$, 378, 379, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 393, 399, 400, 401, 406, 412, 415, 462, 463, 464, 465, 467n1, 468, 470, 494, 497, 498n$_1$, 500n$_2$, 501, 511, 516, 518, 546, 553, 556n$_2$, 557, 561, 562, 564, 565, 584, 586, 587, 588, 592.
Murad V., Sultan, 179.
Murad Ağa (Kara), 396, 397.
Murad Bahş, Gurkanlı Şehzâde, 256, 257, 267.
Murad Bey, 289n$_1$.
Murad Bey, Gazi Hüsrev Bey'in kethüdası, 143n$_1$.
Murad Bey, Mahmud Paşa'nın oğlu, 301n$_1$.
Murad Giray, 20, 21, 42.
Murad Paşa, Kara, 97n$_2$, 276, 282, 397, 398, 407, 408, 409, 410, 473.
Murad Paşa, Kuyucu, 53n$_2$, 275, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 380, 467, 554n$_3$, 565.
Murad Paşa, Temeşvar beylerbeğisi, 59, 301n$_1$, 343.
Murad Reis, Koca, 303n$_1$.
Muradî, V. Murad'ın mahlası, 588.
Murtaza Paşa, Özi valisi, 178, 179, 192, 193.
Musa Ağa, Bosna'lı, 404.
Musa Paşa, 141, 394, 395, 404, 405, 586.
Muslihüddin Ağa, Koca, 276.
Muslihüddin Mehmed, bk. Lari, Molla, 458.
Muslihüddin Mustafa Efendi, Ahterî, 491.
Mustafa I., Sultan, 10n$_1$, 275, 280, 372, 375n$_1$, 376, 377, 378, 379, 397, 499n$_1$, 584, 585, 591.
Mustafa II., Sultan, 25, 122, 146, 250, 334, 440n$_1$, 442, 447n$_1$, 482, 483, 485, 488, 489, 556n$_2$, 559, 584, 591, 592,
Mustafa, Kara, Çavuş, 397,
Mustafa, Suyolcuzâde, Hattat, 558, 559n$_3$.
Mustafa, bk. Nâil-i Kadim, 525, 565.
Mustafa, Şehzâde, 507, 532.
Mustafa Ağa, Çavuşbaşı, 446.
Mustafa Ağa, Hacı, 384.
Mustafa Ağa, Kızlar Ağası, 373.
Mustafa Ağa, Mimar, 552, 555, 557.
Mustafa Bey (Çelebi), Celâlzâde, Koca Nişancı 493n$_3$, 522, 561.
Mustafa Bey, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu (Fazıl Mustafa Paşa), 416, 431n$_4$.
Mustafa Bey, Sancak beyi, 44.
Mustafa b. Ahmed, Temeşvar vâlisi, 498n$_1$.
Mustafa b. Mehmed, Kâtibzâde, 517.
Mustafa b. Yusuf, 517.
Mustafa Çavuş, 170n$_1$.
Mustafa Çavuş, Divan-ı hümayun çavuşlarından, 138.
Mustafa Çavuş, İngiltere'ye gönderilen muvakkat elçi, 227.
Mustafa Çavuş, İncili, 247.
Mustafa Çelebi, Müneccimbaşı, 517n$_2$.
Mustafa Çelebi, Sahurizâde, 564-565.
Mustafa Efendi, Aydın'lı, 473.
Mustafa Efendi, Bâlizâde, 475.
Mustafa Efendi, Bolvî, 476, 477.
Mustafa Efendi, Bostanzâde, 455.
Mustafa Efendi, Budin Defter kethüdası, 193.
Mustafa Efendi, Buhurîzâde Itrî, 567.
Mustafa Efendi, Ebü'l-meyamin, bk. Kaba Mustafa Efendi, 458, 459, 460, 461.
Mustafa Efendi, Emîr Hasanoğlu Cenabî, 500.
Mustafa Efendi, Feyzullah Efendi'nin oğlu, 484.
Mustafa Efendi, Galatasaray başhekimi, 509n$_2$.

Mustafa Efendi, Kisbî, 35n1.
Mustafa Efendi (Paşa), Memikzâde, 473.
Mustafa Efendi, Mora'lı, 411.
Mustafa Efendi, Selânik'li, 497.
Mustafa Efendi, Sürahi, 574.
Mustafa Efendi, Şeyh Beyanî, 504.
Mustafa Efendi, Topal, Kadı, 540.
Mustafa Âli Efendi, 497.
Mustafa Feyzî Efendi, Hayatîzâde, 514.
Mustafa Naima Efendi, 447, 448n1.
Mustafa Paşa, Bosna'lı, 587.
Mustafa Paşa, Bozoklu, 427, 439, 440, 441, 443n2, 445.
Mustafa Paşa, Budin valisi, 170n1.
Mustafa Paşa, Daltaban, 483n1.
Mustafa Paşa, Defterdar, 393, 408n1.
Mustafa Paşa, Firarî, 423.
Mustafa Paşa, Kaplan, 421.
Mustafa Paşa, Kaymak, 423.
Mustafa Paşa, Kemankeş, Kara, Vezir-i âzam, 15, 16, 21, 22, 70, 75, 76, 88, 93, 99, 128, 148, 162, 185, 200n3, 201, 202, 211, 212n1, 213, 275, 299, 318, 335, 336, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 408, 409, 415n2, 420, 421, 422, 424, 425, 426, 430, 431, 436, 444, 446, 463, 472, 588.
Mustafa Paşa, Lala, 27n3, 106, 245, 340, 343, 344, 355n1, 392, 534, 536.
Mustafa Paşa, Lefke'li, 377.
Mustafa Paşa, Musahib, 501.
Mustafa Paşa, Silâdar, 141, 165, 385, 386, 388, 406, 511.
Mustafa Paşa, Tekirdağ'lı, Bekrî, 430, 431.
Mustafa Paşa, Zurnazen, 401, 411, 412.
Mustafa Riyazî, 504.
Mustafa Safî Efendi, 8n2, 497, 530, 554n2.
Mustafa Sâî Çelebi, 568.
Mutahher, Topal, Zeydîler imamı, 252n1, 289n1, 343.
Mutahher Ağa, 206.
Muzaffer Han, Cücerat devletini kuran, 261n4.
Muzaffer Han II., 262.
Mubarek Giray, 9, 42.
Müthiş İvan, 110, 150, 151, 165, 167.
M. Loven Varner, Felemenk elçisi, 567.

N

Naci Ahmed Dede, 565n3.
Nadirî, Ganizâde, 529, 530.
Nadir Mehmed Han, bk. Nezir Mehmed Han, 256n2.
Nail-i Kadim, bk. Mustafa, Şâir, 469, 524, 525, 526.
Naintel, bk. Novantel, Kont dö, 210.
Nakşî, ressâm, 570.
Nalkıran, II. Ogüst'ün Osmanlı tarihlerindeki adı, 135.
Nâmî b. Abdülmuttalib, şeriflerden, 44.
Nane Ahmed Çelebi, 565.
Nasuh Efendi, Nevalî, 491.
Nasuh Paşa, Vezir-i âzam, 55, 149, 365, 366, 367, 369, 381n1, 386, 409n2, 459, 566.
Natali, IX. Aleksi'nin zevcesi, 131.
Navar, Hanri dö, 120.
Nazmi Efendi, 539.
Nedim, Şâir, 549.
Nef'î, Şâir, bk. Ömer, 412n2, 523, 524.
Neri Kerardi, Floransa elçisi, 147.
Nerkisî Mehmed, Bosna'lı, 530.
Nesâî, Kadı Ebu Bekir, 547.
Nevâli Efendi, Nasuh, 537, 538.
Nev'î Yahya Efendi, 520, 532, 533, 534.
Nevruz Ahmed Bahadır, bk. Barak Han, 254, 260.
Nevton, 518.
Nezir Ağa, Kızlar ağası, 435n1.

Nezir Mehmed Han, bk Nadir Mehmed Han, 256, 257, 258, 260.
Nidâî, Ankara'lı Derviş, 510.
Nihanî, bk. Durak Bey, 562.
Nikola, mubayaa memuru, 225n$_2$.
Nizameddin, Gence'li, 522.
Noay, Giy dö, bk. Gilles de Noailles, 203.
Novantel, Kont dö, bk. Naintel, 210.
Novantel, Marki dö, bk. Fransuva oliviye, 210, 211, 212.
Novosiltof, Rus elçisi, 150.
Nurbânû Sultan, 138, 509n$_1$, 553.
Numan Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa'nın oğlu, 434, 484.
Nureddin Mirza Sultanî, Saâdet Giray'ın unvanı, 4n$_1$.
Nureddin Safa Giray, 24, 25.
Nureddin Sultan, bk. Adil Giray, 17, 20n$_2$, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 40.
Nuri Çelebi, Tophaneli, 560.

O

Ogüst II., 135.
Ogüst III., bk. Frederik Ogüst I., 188.
Orgun, Zarif, 505n$_1$.
Orhan Gazi, 450.
Orteliüs, 543.
Oruc, Tarhoncu Ahmed Paşa'nın kardeşi, 404.
Oruc Bey, Merzifon'lu Sipahi, Kara Mustafa Paşa'nın babası, 43, 294.
Oruc Han, İran kumandanlarından, 344, 345.
Osman, Halife, 34n$_2$, 245.
Osman, Çöğür muallimi, 564.
Osman, ressam, 569.
Osman I., Sultan, 369n$_2$, 586n$_3$.
Osman II., Sultan, 10, 57, 83, 96, 175, 185, 192, 207n$_1$, 227, 228, 233, 275, 276, 280, 334, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 381, 391, 461, 462, 494, 496, 523, 529, 584, 585, 586.
Osman III., Sultan, 556n$_2$.
Osman, Şehzâde, 532.
Osman Ağa, Kapı ağası, 100, 195, 280.
Osman Ağa, Tunus dayısı, 301.
Osman Bey, Dukakinzâde, 492.
Osman Çelebi, Tiryaki, 569.
Osman Dede, Münzevî, 389.
Osman Efendi, Koca, 566.
Osman Efendi, Yeniçeri kâtibi, 275.
Osman Paşa, Özdemiroğlu, 2, 3, 4n$_2$, 37, 278, 282, 284n$_1$, 289n$_1$, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 355, 398n$_1$, 455, 459n$_1$, 496n$_1$.
Osman Paşa, Yeğen, 427, 428n$_1$.
Osman Pehlivan, Tanburacı, 563.

Ö

Ömer, Bosna Sipahilerinden, 95n$_1$.
Ömer, Halife, 34n$_4$, 245.
Ömer, Şâir, bk. Nef'î, 523.
Ömer Bey, Nasuh Paşa'nın oğlu, Hattat, 566.
Ömer Avni Efendi, 502.
Ömer Gülşenî, Derviş, 565.
Ömer Efendi, II. Osman'ın hocası, 585.
Ömer Efendi, Minkarîzâde, 478.
Ömer Efendi, Tefsirî, 479.
Ömerî, Nasuh Paşa'nın oğlu Ömer Bey'in mahlası, 567n$_1$.
Ömer Paşa, 108, 109.
Öz, Tahsin, 505n$_2$, 554n$_4$, 572n$_4$, 573n$_1$.
Özergin, Muammer, 498n$_3$.
Örfî, İran şâiri, 523.

P

Pacifiko, Rahip, 120.
Paget, Paçet, Lord, 233.
Panayot Nukusis, Baştercüman, 87.
Paratovski, 188n$_3$.
Partenyüs II., Patrik, 151n$_3$.

Paul Strassburg, İsveç maslahatgüzarı, 238.
Pertev Paşa, 273, 551.
Pervane Kaptan, 398.
Peter Wick, bk. Bitervic, 230.
Petreşku, Eflâk voyvodası, 79-80.
Petro, IX. Aleksi'nin oğlu, 131.
Petro, Topal, bk. Piyer, 91, 92.
Petro Çerçel, 79.
Petro Doreşenko, Sarıkamış kazakları hatmanı, 160.
Petro-oğlu, Rus elçisi, 151.
Petro Rareş, 92.
Petros Livaroski, Leh elçisi, 166n1.
Peygamber, Hazret-i Muhammed, 254.
Pir Ali, bk. Kelb-i Ali, 250.
Pir Mehmed, Özbek Hanı, 253, 255, 256.
Piyâle Paşa, 273, 293, 339, 544, 572.
Piyer II., 223.
Piyer, Kardinal'in arkadaşı, 48.
Piyer, bk. Petro, Topal, 92.
Piyer Çerçel, 204.
Piyer Emmo, Donanma kumandanı, 139.
Piyetro Foskarini, 142.
Pol III., Papa, 117n1.
Pol Pindar, İngiliz elçisi, 227.
Poşemp, elçi, 239.
Potoski, Kız hatmanı, 188n3.
Prospera, Floransa kadırgası kaptanı, 148.

R

Radiyüddin Hasan Saganî, 493n1.
Radu Leon, 87.
Radu Mihne, 82, 83, 84n1, 96, 97n3, 98.
Radu Şerban, 50, 79, 83, 173.
Radul, İlya-oğlu, 83, 84n3, 94n1.
Rakoçi II., 62, 63, 64, 65, 66, 67n2, 69, 73, 78, 86n2, 199, 241, 242.
Rakoçi Gorki I., Erdel kralı, 18, 60, 61, 62, 67n2, 84, 134, 182, 183, 195, 196, 197, 198n1, 239, 240, 241.
Rakoçi Sigismund, 53.
Ramazan Paşa, Trablusgarp valisi, 138-139, 222, 295.
Ranj, Giyyom de, 238,
Ravayak, 121.
Receb Çelebi, Küçük, 566.
Receb Çelebi, Taşçızâde, 564.
Receb Paşa, Topal, 372, 378, 381, 382n4, 384, 464, 480n2, 510, 511.
Redey Fesenets, bk. Rhédéy Fesenc, 64.
Refî Efendi, Kâtibzâde, 559n3.
Refiî (Rifâî), 504.
Remdanski, 162.
Remzizâde, 532n1.
Revnî, Manisa'lı, 562.
Reyhan Ağa, IV. Mehmed'in hocası, 409.
Rezmî, Bahadır Giray'ın mahlası, 15, 16.
Rhédéy Fesenc, bk. Redey Fesenets, 64.
Rıdvan Paşa, 289n1.
Rıza Efendi, Odabaşızâde Eyublu Şeyh, 566.
Rızâî Mehmed Efendi, Edirne'li, 504, 510n4.
Ricant, bk. Riko, 84n1, 115, 576.
Richelieu, bk. Kardinal Rişliyö, 121.
Rikardos, İngiliz elçisi, 227n4.
Riko, bk. Ricant, 84n1, 576.
Rişard, 231n1.
Rişard, Kromvel'in oğlu, 125.
Rişar Stapei, 224n2.
Rişliyö, 208.
Riyazî, 530.
Roboli, Fransız tüccarı, 209.
Rodosîzâde, 507.
Rudolf, İmparator, 48, 49, 52, 80, 127, 171, 172.
Rudolf II., 202.
Rudolf Şmid, elçi, 194.

Ruhî Osman, Bağdad'lı, 522, 523.
Ruhullah Efendi, Bursa kadısı, 474, 475, 528n_1.
Rum bk. Marta, 251n_3.
Rükzandra, 97.
Rüstem Han, elçi, 250.
Rüstem Paşa, 293, 339, 391, 572.

S

Saâdet Giray, 4, 5, 14, 23, 28, 42.
Saâdet Giray II., 24, 42.
Saâdet Giray b. Semiz Mehmed Giray, 11.
Sâbit, Bosna'lı, 23.
Sabri, Şâir, 524.
Sachville Grow, Sir, 230.
Sadık Mehmed Efendi, Şeyhülislâm, 488, 489.
Sadreddin Efendi, Şirvan'lı, 488.
Sadullah Sadi Efendi, 452.
Safa Giray, 42.
Safer Dayı, 302, 371.
Safi Mirza, 251.
Safi Sultan, 138.
Safiye Sultan, 139, 349, 352, 353n_2, 357, 358, 555.
Safiyyüddin Abdülmümin, 563.
Safvet Bey, 103n_3, 104n_1, 544.
Sahib Giray, 26, 30n_1.
Sâî, Nakkaş, 505.
Sâî, Şâir, 551n_3, 552.
Said Efendi, Şehrizâde, 544n_1.
Salignac, bk. Salinyak, Baron dö, 206.
Salih Ağa, Bosna Yeniçeri ağası, 360.
Salih b. Nasrullah Efendi, bk. İbn-i Sellum, 512.
Salih Efendi, Fatih Darüşşifası ikinci tabibi, 509n_2, 513n_1.
Salih Paşa, Defterdar, 392, 393.
Salih Paşa, Vezir-i âzam, 155, 266, 297, 315.
Salinyak, Baron dö, bk. Salignac, 206.
Sam, İran hükümdarı Şah Safi'nin adı, 249n_4.
Samuel Targovski, Leh elçisi, 173.
Sapiçe, Litve hatmanı, 188n_3.
Sasi, Brev dö, Fransız elçisi, 235.
Savua, Öjen dö, 128, 425.
Schmid de Scharzenhorn, bk. Şimid, 198.
Sebastiyan, 217, 222, 223, 226.
Secut, 36.
Sefer Gazi Ağa, İslâm Giray'ın kethüdası, 13, 16.
Sehî Bey, 503.
Selâmet Giray, 4n_2, 6n_2, 8, 9, 10, 14, 20, 21, 24, 34n_4, 40n_3, 42.
Selim II., Sultan, 103, 104, 166, 244, 252n_1, 253n_5, 270, 271, 272, 274, 275, 289, 339n_1, 342, 493n_2, 496n_1, 503, 510, 520, 521, 534, 551, 572, 576, 584.
Selim III., Sultan, 151n_2, 553.
Selim Giray, 20, 22, 24, 25, 32, 38, 42, 72, 132, 161, 164, 186, 288, 526n_2.
Selim Şah, Cihangîr, 256n_4.
Selim, Şehzâde, 536.
Selim, Yavuz Sultan, 105, 252, 253, 262, 283n_2, 457, 496, 499.
Sem'î, 491n_2.
Sencer, İsmail Saîb, 542n_1.
Serko, Hatman, 112.
Servantes, Donkişot muharriri, 296n_1.
Seykel Moyiziz, bk. Moseş Szekeli, 59.
Seyyid Abdullah Efendi, bk. Yedikule'li Emîr, 559n_2, 560.
Seyyid Lokman b. Seyyid Hüseyin, Urmiye'li, 496n_1, 569.
Seyyid Mehmed, bk. Emîr Çelebi, 510, 511.
Seyyid Yusuf, 414.
Sezi, Kont dö, bk. Harley, Filip dö, 207, 208.
Sıdkı Efendi, Tezkireci, 266, 375n_1.
Sigismund I., 170, 171, 224.
Sigismund III., 131, 132, 133, 152, 166, 171, 172, 173n_2, 176, 187, 188, 242.

Sigismund, Rakoçi Gorki'nin babası, 60n1
Sigismund, bk. Jikmund, 47n3.
Sigismund Batori, 50, 80.
Sigismund Ogüst, 167, 170, 187.
Sigismund Ogüst II., 188.
Sigismund Yagellon I., 188.
Sikst V., Papa, 136.
Simion Movila, 82, 94n3, 106n6, 107.
Sinan, Mimar, 505, 551, 554, 556n7, 557, 568.
Sinan Bey, Defterdar, 495.
Sinan Efendi, Arnavud, 104n3.
Sinan Paşa, Çağalazâde, 5, 6, 7, 235, 238, 354, 355, 365, 391, 357.
Sinan Paşa, Koca, 26, 27, 30n3 47, 48, 80, 81, 295, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 361, 363, 402, 499, 536.
Sinan Paşa, Varad muhafızı, Eğri Beylerbeğisi, 51,
Sinan Paşa, Mısır beylerbeğisi, bk.
Sinan Paşa, Defterdar, 219.
Sinan Paşa, Defterdar, bk. Sinan Paşa, Mısır beylerbeğisi, 219.
Sinan Paşa, Kaptan-ı derya, 294, 296.
Sinski, Prens, 155n1.
Sixtüs, Papa, 224n1.
Sirkecizâde, müzehhib, 574.
Siyahî Ahmed, 560.
Siyahîzâde Derviş, 510.
Siyavüş Paşa, 340, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 350.
Siyavüş Paşa, 15, 399, 400, 401, 402, 405, 408n1, 416n1.
Siyavüş Paşa, 426, 427, 428, 432, 455, 468, 471.
Sobyeski, Jan, 99, 135, 182n1, 186, 188.
Sofya, IX. Aleksi'nin kızı, 131, 132, 234.
Sohorvoski, Leh elçisi, 166.
Sokuvei, 112.
Solakzâde Hemdemî, 498, 569.
Souches, Avusturya kumandanı, bk. Suşeş, 66, 128.
Söyûnç, Şeybanî âilesinden, 260.
Stanislas Zülkiyevski, bk. İstanslav Jilkoski, 174, 175.
Stefan, 84.
Stefan VII., 99.
Stefan, Kurt Vasil'in oğlu, 98.
Stefan, Lupo'nun oğlu, 98.
Stefan, bk. Gheoghe Stefan, 97.
Stefan Rıdvan, 93.
Stefan Tomşa, 95.
Sully, 121.
Sun'ullah Efendi, Şeyhülislâm, 9n1, 352n1, 358, 364, 458, 459, 460, 461, 478.
Suşeş, bk. Souches, 128.
Sübhan-kulu Han, Abdülaziz Han'ın kardeşi, 258, 259, 260.
Sûdî Efendi, Bosna'lı, 494.
Süleyman II., Sultan, 32, 77, 122, 202n2, 214, 233, 250, 258n4, 268, 426, 427, 430, 432, 433, 443, 482n1 584, 588, 590, 591.
Süleyman, Kanunî Sultan, 26, 30n3, 30n3, 36, 51n1, 54, 55, 61n1, 64, 78, 80n2, 103, 105, 143n1, 146, 177, 179, 203, 227n3, 248, 252n1, 253, 254, 262, 270, 271n1, 272, 282, 289, 291, 321, 334, 335, 340, 347, 354, 361, 366n3, 377, 453, 454, 458, 491, 495, 496n1, 499, 507, 516, 520, 532, 536, 537, 539, 560n1, 565n1, 581n3, 590.
Süleyman, IV. Mehmed'in kardeşi, II. Süleyman, 474.
Süleyman, Şeybanîlerden, 260.
Süleyman, Şehzâde, 475.
Süleyman Ağa, Darüssaade Ağası, 416.
Süleyman Ağa, Kızlar Ağası, 403, 585.
Süleyman Ağa, Sarı, 99n3, 422.
Süleyman Ağa, I. İmrahur, 425.
Süleyman Bey, Nakşe dukası, 103n2, 104.

Süleyman Çelebi, Mevlûd nâzımı, 529.
Süleyman Efendi, Mezakî, 528.
Süleyman (Sadeddin) Efendi, Müstakimzâde, 590.
Süleyman Mirza, Nogaylardan, 153.
Süleyman Paşa, Hadım, 219, 262, 263, 496n_1.
Süleyman Paşa, Malatya'lı, 410, 411, 412.
Süleyman Paşa, Sarı, Boşnak, 22, 73, 77, 281, 424, 425, 426.
Sünbül Ağa, 477.
Sürûrî Efendi, 507.
Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, 492.
Szekeli Mozes, 49, 50.

Ş

Şaban Efendi, Müezzinzâde, 420.
Şaban Paşa, 82.
Şah Abbas, İran Şahı, 108, 243, 245,246, 247, 248, 251, 255, 256, 290, 347, 348.
Şah Abbas II., İran Şahı, 251, 257.
Şahbudak, 260.
Şah Cihan I., bk. Şah Hürrem, 256, 257, 258, 264, 265, 266, 267, 513.
Şah Efendi, Molla Fenari'nin oğlu, 450.
Şah Hürrem, bk. Şah Cihan, 264n_3.
Şah Hüseyin, İran hükümdarı, 250, 251.
Şahî Bey, bk. Mehmed Şeybanî, Ebü'l-feth, 252, 260.
Şah İsmail, I., 251.
Şah İsmail II., 244, 251, 252, 253.
Şah Kulu, İran murahhası, 244n_2.
Şah Sâfî, 248n_3, 249, 251.
Şah Sâfî II. (Süleyman), 251.
Şah Şucâ, 251.
Şah Tahmasb, 244, 251, 253, 254, 267n_1.
Şah Tahmasb II., 249.
Şahidî, 491n_2.
Şahin Ağa, Kapıcılar kethüdası, 13.
Şahin Ağa, Mirahur, 179.
Şahin Giray, 6n_3, 11, 12, 178, 526n_3.
Şakay Mubarek Giray, 42.
Şakay Sultan, 9n_3.
Şamhal Han, 247.
Şamizâde, 417.
Şarl I., 124, 125, 228, 231, 234, 303n_4.
Şarl II., 125, 126, 220, 221, 231n_1, 232, 234.
Şarl IV., 168, 172.
Şarl V., bk. Şarlken, 216, 217, 221.
Şarl IX., 130, 132, 169, 187, 203, 205n_1, 216, 242.
Şarl X., bk. Şarl Güstav, İsveç kralı, 129, 131, 241n_1.
Şarl XI., 242.
Şarl Güstav, bk. Şarl X., İsveç kralı, 134, 240, 241, 242.
Şarlken, bk. Şarl V., 216, 218, 235.
Şatonöf, bk. Châteauneuf markisi Costagneres, 214, 215.
Şehabüddin Maktul, Şeyh, 494n_1.
Şehabüddin Sühreverdî, maktul, 533.
Şehzâde Ahmed (III. Ahmed), 482.
Şehzâde Mehmed, bk. Mehmed III., 269, 358, 462, 585.
Şehzâde Mustafa, Kanunî'nin oğlu, 520.
Şemseddin, Şirvan'lı, 511.
Şemseddin Ahmed, Kadızâde, 517n_2.
Şemseddin Ahmed, İbn-i Kemal, 452.
Şemseddin Mehmed, 481.
Şemseddin Molla Fenarî, 450.
Şemseddin Sivasî, Şeyh, 494.
Şemsî Çelebi, II. Selim'in hocası, 521.
Şehriyar, Cihangir'in oğlu, 264n_2.
Şerban Kantagüzen, 88.
Şerefhan, Bitlis hâkimi, 366.
Şerif Abdullah II., 269.
Şerif Abdullah b. Hasan, 44, 45.
Şerif Ahmed, 43, 45.
Şerif Cürcanî, Seyyid, 450.
Şerif Ebu Nümey b. Berekât, 43.
Şerif Hasan, 43.
Şerif İdris, 43, 44.
Şerif Mehmed, 44.

Şerif Muhsin, 43, 44.
Şerif oğlu, bk. İbn-i Şerif, 512.
Şerif Paşa, Trablusgarb beylerbeği, 302.
Şerif Sâd, Şerif Zeyd'in oğlu, 45.
Şerif Zeyd, 44, 45.
Şevket Buharî, İran şâiri, 525.
Şeyban, 253n5.
Şeyh Şükrullah, Amasya'lı, 560.
Şimid, bk. Schmid de Scharzenhorn, 198, 220,
Şinasi, Edib, 545.
Şirin Bey—Şirin Beyler, 20n2, 21, 36, 39.
Şucâ, Şah Cihan'ın oğlu, 267.
Şükrullah, 559n3.

T

Tacbeyzâde, Amasya'lı, 561.
Tahir Bey, Bursa'lı, 389, 545, 547n1, 570.
Tahmors Han, Zagem hâkimi, 107, 108, 109, 110.
Takiyyüddin Mehmed, 517, 518.
Talâtî Çelebi, tabib, 512.
Tanburî Kasım, 565.
Taranovski, Leh elçisi, 166.
Tavil Ahmed, Celâlilerden, 365.
Tavşan Ağa, muhasib, dilsiz, 425.
Teleki Mihal, 71, 72, 74.
Thomas Bendish, Sir, 231, 232.
Teodos, Bragance dükü, 221n1, 223.
Thomas Roe, Sir, bk. Tomasroe, 177.
Timote, Kardeş Kazak reisinin oğlu, 97, 111n1.
Timur, 264n3, 499.
Tohtamış Giray, 9, 13.
Tokmak Han, 244.
Tomas Glober, Sir, 227n4.
Tomas Roe, Sir, bk. Thomas Roe, 152, 177, 228, 229, 585-586.
Tomaşi, 58n3.
Topal Kostantin, 94, 95n1.
Toprak, Burhan, 562n2.
Torstenson, Başkumandan, 195, 196, 239.
Tököli İmre, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 128, 201.
Turgut Çavuş, Türk elçisi, 172.
Turgut Reis (Paşa), 294, 296, 302, 356n2.
Tûgî, 499.
Tülüm Han, Baki Mehmed Han'ın unvanı, 255.

U

Ubeydî, Edirne'li Kadı Abdurrahman, 520.
Ubeydullah, Şehremini Camii hatibi, 541n2.
Ubeydullah, Şeybanî âilesinden, 260.
Uluçay, Çağatay, 551n2.
Uluğ Bey, 517.
Usturacı Mehmed, Kuklacı, 567.
Uzluk, Şahabeddin, 570n1.
Uzun Hasan, 251n1.

Ü

Ülgen, Mimar Saim, 556n3.
Ünver, Prof. Dr. Süheyl, 568n2, 570n3.
Üveys b. Mehmed, bk. Veysî, Alaşehir'li, 530.

V

Valantin Homonnai, 53n2, 54.
Valehî, Edirne'li, 521, 532n1.
Valide Kösem Sultan, 345, 372, 394n1, 396, 397, 399, 401, 402, 405, 406, 413, 416n1, 465, 468, 474, 591.
Valide Turhan Sultan, 402, 474.
Valva, Hanri dö, Anju dukası, 168.
Vâni Efendi, Hünkâr Şeyhi, 482.
Vasa, Jan, İsveç kralı, 138.
Vasfî, müverrih, 373.
Vasil VI., bk. Vasili İvanoviç, 130.
Vasili VI., 131.

Vasili İvanoviç, bk. Vasil VI., 130.
Vasilic İvanovi Goiski, 133.
Vasil Lupu, bk. Kurt Vasil, 87, 97.
Vehbi Çelebi, 566.
Veli Mehmed, 260.
Vertaman, seyyah, 208.
Veterani, Avusturya kumandanı, 22.
Veysî, Alaşehir'li, bk. Üveys b. Mehmed, 530.
Vilyam Trumbul, bk. V. Trumbulle, 232, 233.
V. Trumbulle, bk. Vilyam Trumbul, 232.
Viskond Çağala, Mesina'lı kaptan, 354.
Vladislas IV., 180.
Vladislas VII., 188.
Vladislas Vasa, 131, 133, 153.
Volter, 121.
Vorniç Antuvan, 87.

W

Wallenstein, Avusturya kumandanı, 57.
Walter de Leslie, bk. Lesli, Valter de, 200.
William Harebon, bk. Harebon, 224, 226.
William Hussey, Sir, 233.
Winchelsea, Lord, 232.

Y

Yadigâr Ali, Sultan-ı Hülefa, bk. Burun Kasım Bey, 248n$_1$.
Yahya, Mehdilik iddiasiyle, ortaya çıkan bir şahıs, 296.
Yahya Bey, Taşlıcalı, 520, 524.
Yahya b. Batrik, 491n$_3$.
Yahya Çelebi, Üsküdar'lı, 566.
Yahya Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi'nin oğlu, 456, 494, 513n$_1$.
Yahya Efendi, Minkarîzâde, Şeyhülislâm, 478, 479.
Yahya Efendi, Zekeriyazade, Şeyhülislâm, 12, 379, 382, 449, 465, 467n$_1$, 476, 526, 540.
Yahya Efendi, Zekeriyazâde, 461, 462, 463, 464.
Yahya Nevî Efendi, 492, 538.
Yakomo, 101, 102, 103.
Yakos, Rakoçi'nin seraskeri, 198n$_1$.
Yakub, III. Yuvannis'in oğlu, 188n$_3$.
Yanko Yuvan, Saksonlardan, 92.
Yar Mehmed, 255n$_4$.
Yasef Nasi, bk. Donjuvan Mikez, 103, 104, 578.
Yavannis Sarosi, elçi-i millet-i Sikel, 71n$_1$.
Yaylatenoski, bk. Yaylo, 188n$_3$.
Yaylo, bk. Yaylatenoski, 188n$_3$.
Yazıcıoğlu, Çini üstadı, 572.
Yedikuleli Emîr, bk. Seyyid Abdullah Efendi, 560.
Yemişçi Arnavud (Hasan Paşa), 49n$_2$.
Yeremi, Patrik, 118.
Yeremiya Movila, 82n$_1$, 93, 94, 95, 174.
Yınanç, Prof. Mükremin Halil, 582n$_5$.
Yoannikos, bk. Jivanişyo, 151n$_3$.
Yorgi Bostayi, Jorj Basta için Peçevî ve Naima'nın kaydettiği isim, 49n$_1$.
Yorgi Han, Simon oğlu, 110.
Yuannis, Bizans imparatoru, 251n$_2$.
Yusannis Sarosi, elçi-i hâkim-i Erdel, 71n$_1$.
Yusuf Ağa, Dayı Osman'in damadı, 301.
Yusuf Ağa, Frenk, 347n$_1$.
Yusuf Ağa, Kızlar Ağası, 422.
Yusuf Ağa, Sağ azaplar ağası, 278n$_1$.
Yusuf Çavuş, Osmanlı elçisi, 198.
Yusuf Dede, Neyzen, 565.
Yusufî, 512.
Yusuf Nabî Efendi, Urfalı şâir, 501, 531.
Yusuf Paşa, Emîrgûne-oğlu, 249, 587.
Yusuf Paşa, Silâhdar, 388, 392, 393, 397, 466n$_5$.

II. YER, MİLLET, KAVİM VE DEVLET ADLARI VE BAZI ISTILAHLAR

A

Abaza bölgesi, 106.
Abaza ısyanı, 386.
Abaza memleketi, 398.
Abbasî halifeleri, 343, 491n_3.
Abhazya, 104.
Acara, 290 n_4.
Acem seferi, 349n_1.
Açа islâm bükûmeti, 252n_1.
Açık türbe, 479.
Adalar denizi, 318n_1.
Adana, bk. Zülkadir, 290, 445, 467.
Aden, 263.
Aden kalesi, 219.
Adilcevaz kalesi, 484.
Adriyatik denizi, 139n_1, 141, 143, 180.
Afganistan ve Afganlılar, 249, 257.
Afrika, 289, 290.
Afyonkarahisar, 286n_1, 384, 491, 571.
Agra, 264.
Ağa bölüğü, 270.
Ağalar devri, 298.
Ağa divanı, 295.
Ağa kapısı, 374, 375.
Ağnam, 333.
Ağrıboz, bk. Üba adası, 101, 319, 547.
Ahırkapı feneri, 342, 552.
Ahisha, 86, 106, 284, 249, 290n_5.
Ahlat kalesi, 484.
Ahmed Âbad, 267n_1.
Ahmed Paşa sarayı, 554.
Ak'ağalar, 346, 410n_1.
Akdeniz, 101, 103n_3, 119. 147, 149, 217, 218, 225, 229n_3, 234, 289, 303, 304, 315, 316, 318, 319, 369, 371, 578.
Ak'hadım ağaları, 357.
Akhisar, 491, 537.
Akıncılar ve Akıncı askerler, 282, 286, 309.
Akkerman, 5, 11, 41n_3, 90n_5, 154, 156, 177, 287n_1.
Akkerman adası, 13.
Akkerman Tatarları, 90, 286.

Yusuf Sîneçâk, 491n_2.
Yuvan, Âsi, 78, 79, 80n_1, 90, 91n_1.
Yuvan Çel Kamplit, 89.
Yuvannis III., 188n_3.

Z

Zabaravski, Leh elçisi, 152n_1.
Zâtî, Balıkesir'li, Şair, 520.
Zehra Hanım, 260n_2.
Zekeriya Efendi, Bayramzâde, Şeyhülislâm, 456, 462.
Zenbilli Ali Efendi, bk. Ali Cemalî, 451.
Zeynelâbidin b. Halil, 511.
Zeynelâbidin Menâvî, 494n_4.
Zeynelâbidin Paşa, Rumeli beylerbeğisi, 428, 429.
Zeyrekzâde, 466.
Zibaravski, Prens, 177.
Zihni, Kasımpaşalı, 566.
Zihni Efendi, 521n_2,
Zobu, Vasfi Rıza, 567.
Zübeyde Hanım, 251.
Zülfikâr Han, elçi, 246, 266.
Zülfikâr Efendi, 214.
Zülfikâr Paşa, Kandiye muhafızı, 433.

Akkoyunlular, 499.
Akmescid, 4.
Aksaray, 376, 452, 565.
Aksu, bk. Bog nehri, 111, 163, 180.
Akşehir, 352, 356, 461, 579n_3.
Akviran, 41n_1.
Akyayla, 198n_1.
Alacahisar, 90n_5.
Alâiye, 321, 478, 479.
Alay köşkü, 412, 432, 435n_1, 528n_1.
Âl-i Cengiz kanunu, 38.
Âl-i Osman, 417.
Ali Pınarî menzili, 445.
Ali Paşa camii, 414n_1.
Almanlar ve Almanya, 46, 58, 75, 93, 116, 122, 128, 134, 139n_1, 161, 167, 181, 191n_2, 194, 201, 202, 205n_1, 214, 219, 220n_5, 239, 242n_3, 542.
Alman protestanları, 121.
Alpler, 123n_1.
Alsas kalesi, 123.
Altay camii, 482.
Altı bölük ağaları, 26n_1.
Altı bölük halkı, 270.
Altı bölük yoldaşları, bk. Kapıkulu suvari bölükleri, 277.
Amasya, 386, 417, 535.
Amasya muahedesi, 243, 244, 247, 254.
Amcazâde yalısı, 447.
Amerika, 125, 126n_1, 506.
Amid, bk. Diyarbakır, 510n_4.
Amsterdam, 508n_2, 586n_3.
Anadolu, 6n_3, 43, 101n_2, 103, 243, 247, 280, 283n_1, 284, 285, 289, 291, 292, 297, 302n_1, 307, 324, 325, 332n_2, 333, 334, 336n_2, 339, 341n_2, 357, 361, 364, 380, 388, 389, 400, 402, 403n_1, 405, 406, 408, 409, 412, 413, 417, 423, 428, 436, 442n_2, 452, 454, 456, 460, 470n_1, 473, 475, 476, 477, 478, 508, 523, 532, 546n_1, 563.
Anadolu eyâleti, 284n_2, 286.
Anadolu hisarı, 447, 469.
Anadolu kızılbaşları, 243.
Anadolu payesi, 284.
Anadolu Selçukîleri, 307.
Andre adası, bk. Andros adası, 101n_2.
Andros adası, bk. Andre adası, 101n_2, 319.
Anglikan kilisesi, 117, 124, 125, 218.
Anglikanlar, 124n_1.
Anglikan mezhebi, 126, 224n_1.
Anjo, 221n_2.
Anju, 203, 220.
Ankara, 456, 481, 494, 577, 580, 581.
Antakya, 120, 151n_3, 212, 582n_5.
Antalya, bk. Tekeili, 286n_1, 321.
Arab diyarı, 262.
Arabşah kolu, Harezm Şeybanîlerine verilen isim, 253n_5.
Arad kalesi, 191.
Aras nehri, 2, 104.
Ardahan, 289.
Arko kalesi, 295n_2.
Arnavut Belgradı, 414.
Arnavutlar ve Arnavutluk, 116, 139n_1, 220, 286n_2, 339, 347, 359, 365n_2, 376, 384, 387, 397, 404, 411, 414, 433, 580n_6.
Arpalık, 283, 284n_1.
Arpalık arazi, 308.
Arpalık timarlar, 309.
Arslanlı, Felemenk kuruşu, 238.
Artova kalesi, 123.
Arva, 74.
Arz-ı memleket (Arz-ı mirî), 307, 308.
Âsitane, 336n_2.
Aslanhane, 554, 568.
Astarhan, bk. Canyan, 255.
Astragan, bk. Ejderhan, 110, 150, 151, 155.
Astragan kalesi, 151.
Asûrî, 137.
Asya, 252, 289, 290.
Aşağı Avusturya, 194.
Aşağı İstirya, 195.

Aşağı Macaristan, 194.
Atikvalide, 572.
Atina, 118.
Atmeydanı, 347n$_1$, 554, 589n$_1$.
Augsburg, 116, 214n$_2$.
Avam kamarası, 124n$_2$.
Avârız-ı divaniyye, 285.
Avlonya ve Avlonyalılar, 141, 387.
Avlonya hâdisesi, 141.
Avlonya sancağı, 99.
Avrat pazarı, 386, 582.
Avrupa ve Avrupalılar, 69, 80, 105, 115, 116, 120, 128, 129, 136, 181, 224n$_1$, 229, 243, 247, 254, 289, 291, 371, 490, 500n$_4$, 507, 508, 514, 519, 545, 549, 567, 578,
Avusturya ve Avusturyalılar, bk. Beç, 1, 5, 7, 21, 22, 23, 25, 27, 33, 37, 43, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 83, 88, 90, 95, 100, 115, 116, 122, 123, 128, 132, 133, 135, 137, 144, 145, 149n$_3$, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 172, 173n$_2$, 180, 181, 183, 191n$_2$, 192, 193, 194, 193, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 208, 209, 210, 213, 214, 227, 233, 237, 240, 241n$_1$, 247, 274, 278, 280, 291, 297, 352, 353, 359, 360, 361, 362, 364, 384, 418, 421, 422, 424, 428n$_1$, 430, 433, 437, 440, 441, 445, 575, 576, 589, 590.
Avusturya (Alman) imparatorluğu, 127.
Avusturya seferi, 363, 581.
Ayamavra adası, 145, 146.
Ayamavra, bk. Santa Mavra (Kadırga adı), 319.
Ayasofya camii ve semti, 273, 274, 357n$_2$, 397, 457, 552, 553, 558, 579, 584, 588.
Ayaş, 427, 578n$_7$.
Aydın, 294, 286n$_1$.
Aydos, 41.
Ayn-ı Zerka kalesi, 389.
Azabân-ı evvel, 287.
Azabân-ı sâlis, 287.
Azabân-ı sânî, 287.
Azab ve Azablar, 270, 282, 287, 322.
Azadlı çiftliği, 466.
Azak denizi, 111, 160.
Azak kalesi, 15, 17, 131, 132, 150n$_1$, 151, 154, 155, 158, 159, 164, 165, 202, 384, 391, 401.
Azaz sancağı, 431.
Azerbaycan, bk. Irak-ı Acem, 109, 245, 262, 290.

B

Bâb-ı Âlî, 327, 393.
Bâb-ı defterî, bk. Defterdar kapısı, 332.
Bâb-ı hümayun, 273.
Bâb-ı sagîr, 447.
Bâbüssaâde, 456.
Baçkay, 362.
Bâdihava, bir nevi vergi, 436.
Baf, 319.
Bafa hanedanı, 138.
Bağdad, 109, 140, 141, 230, 248, 249, 265, 267, 289, 291, 355, 365, 378, 379, 380, 381, 382, 385, 386, 387, 388, 397, 399, 401, 402, 407, 532, 534, 569, 576n$_1$, 587.
Bağdad kalesi, 387.
Bağdad köşkü, 573.
Bağdad muhasarası, 260n$_3$, 420.
Bağdad seferi, 265, 388, 406, 408, 463, 467n$_1$, 472, 498, 500n$_2$, 511, 539, 546.
Bahâî Efendi bahçesi, 201.
Bahariye, 423.
Bahçesaray, 4, 7, 22, 34, 35, 37, 162.
Bahçesaray mevlevihanesi, 19.
Balaban medresesi, 532.
Balat, 389, 555.
Bâlbek, 485.
Bâlbek mukataası, 484.

Balçık (kasaba), 157.
Balıkesir, bk. Karesi, 286n$_1$.
Balıkova iskelesi, 33.
Balıkpazarı, 92.
Bâli, 556n$_6$.
Balkanlar, 10n$_1$, 22, 40, 41n$_2$, 71, 72, 114, 115, 292, 325, 430, 590.
Balkan dağları, 433.
Balkan yarımadası, 116.
Bal kapanı hanı, 582.
Balta limanı, 395.
Baltimur, 303n$_2$.
Banat, 48.
Barabaş Kazakları, 111, 112, 113, 114.
Basarabya, bk. Bucak, 41, 258n$_5$.
Basra, 249, 250, 263n$_2$, 267, 289, 291, 434n$_4$.
Baştina, 309.
Bursa, 440, 444n$_1$, 451, 453, 457n$_1$, 464, 465, 471, 473, 474, 475, 476, 478, 480, 484, 489, 503, 576n$_1$, 577, 580n$_2$, 581.
Bursa yenişehri, 450.
Bastil hapishanesi, 212.
Başcı Mahmud çeşmesi, 447.
Baştarde, bk. Paşa kadırgası, 319, 320.
Batı Anadolu, 294, 305, 563.
Batı Avrupa, 116.
Batı kilisesi, 118.
Batı Ukrayna, 112.
Batori âilesi, 46.
Batum, bk. Trabzon, 108, 109, 289, 290.
Bayburt, 310n$_1$.
Bayezid camii, 380.
Bayezid medresesi, 455n$_2$.
Bayram Paşa hanı, 582.
Bayram Paşa yalısı, 482.
Beç, bk. Avusturya, Viyana, 56, 90n$_2$.
Beç, 169n$_2$, 198, 193n$_4$, 576.
Bedahşan, 256.
Bedel-i nezl, 333.
Bedel-i Tımar (bir nevi vergi), 284, 400.
Bedra, 248.
Behmenîler, 262.
Behmenîler âilesi, 261.
Bekciler, 41n$_1$.
Belgrad, 30n$_3$, 51, 54n$_3$, 69, 72, 77, 80n$_3$, 232, 270, 352, 353, 358, 360, 364, 377, 422, 425, 430, 433, 434, 437, 438n$_1$, 440, 442, 445, 467, 590.
Belgrad çölleri, 179.
Belgrad kalesi, 441.
Belh, 256.
Bender, 89n$_3$, 90n$_5$, 91n$_1$, 177.
Bender-i Dev adası, bk. Diyü, 262, 263n$_2$.
Benî Hafas devleti, 293.
Benî Hafas hanedanı, 295.
Bennak (bir nevi vergi), 312.
Berberistan, 220.
Berdâ, 2.
Beresteşko muharebesi, 133.
Bergama, 232, 468.
Berim kalesi, 198n$_1$.
Berrü'ş-Şam, bk. Sayda, 291.
Beşbaş (bir nevi akın, çapul), 38, 111.
Beşiktaş, 15, 318, 357, 374.
Beşiktaş mevlevîhanesi, 565.
Beşli, Beşli askerler, 270, 282, 287.
Beşluyân-ı sâlis, 287.
Beşluyân-ı sânî, 287.
Beşluyân-ı râbî, 287.
Bey gemileri, 318.
Beylerbeği devri, 298.
Beypazarı, 577.
Beyrut, 119, 148, 290.
Beyt-i şerif, 485.
Beytüllahim kilisesi, 215n$_1$.
Bilecik, 581.
Birgi mukataası, 484.
Bîrun hazinesi, bk. Dış hazine, 332, 333.
Bizans, 88n$_3$, 101.
Bog nehri, bk. Aksu, 111, 180.
Boğazlar (Çanakkale ve İstanbul boğazları), 395, 411, 431, 432.

Boğazhisar, bk. Seddü'l-bahir, 428, 445.
Boğaziçi, 374, 447.
Boğdan, bk. Moldavya, 1, 18, 23n$_3$, 26, 27n$_1$, 34, 48, 49, 54, 56, 57, 63, 64, 78, 81, 82n$_1$, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 111, 113n$_1$, 116, 133, 136, 153, 156, 158, 166, 167, 168n$_1$, 170, 172, 173, 174, 177, 182, 187, 190n$_1$, 291, 331, 333, 385, 579n$_3$, 582.
Boğdan Boyarları, 99n$_3$.
Boğdan Tatarları, 178.
Boğdan voyvodalığı, 89, 133.
Bohemya, 73, 127, 128.
Bolondvar, 192n$_1$, 193, 195.
Bolu, 476.
Bosna, 51, 57, 114, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 162, 178, 199, 287, 290, 291, 339, 351n$_2$, 360, 361, 362, 377, 395, 400, 401, 406, 407, 411n$_1$, 471n$_1$, 522, 534, 543, 580n$_5$.
Bostancıbaşı, 375.
Bostancı ocağı, 374, 384.
Boşnak, 384.
Bourgogne hanedanı, bk. Burgovin hanedanı, 221n$_1$.
Boyarlar, 56, 79, 80, 83, 84n$_2$, 87, 89n$_3$, 99, 166, 168.
Bozcaada, 305n$_1$, 411, 413.
Bozok alevîleri, 244.
Bragance, 221n$_1$.
Brandenburg, 57, 58, 135.
Braşav muharebesi, 50.
Bratislava, 57.
Brem, 129.
Britanya, 119, 303.
Bucak, bk. Basarabya, 21, 41, 90, 177n$_2$, 258n$_5$.
Bucak Tatarları, 161n$_1$, 177, 180, 286.
Bucaş muahedesi, bk. Bucsacs muahedesi, 100, 134, 135, 185, 186.
Bucsacs muahedesi, bk. Bucaş muahedesi.
Bucaş sahrası, bk. Bucsacs sahrası, 185.
Bucsacs sahrası, bk. Bucaş sahrası.
Budin, bk. Büdün, 21n$_1$, 27n$_1$, 46n$_1$, 49n$_3$, 50, 51, 55, 58, 60, 61, 62, 66, 70, 72, 73, 76, 77, 85, 170n$_1$, 174n$_3$, 193, 194, 196, 197n$_1$, 239, 289, 291, 353, 359, 385, 397, 404, 408, 426.
Buhara, 150, 252, 254n$_3$, 255, 256, 259n$_1$, 260, 456n$_3$.
Bulgaristan, 444.
Burbon hanedanı, 205n$_1$, 216, 220.
Burgaz sancağı, 25.
Burgonya, 121.
Burgonyi hânedanı, 222, 223,
Burgovin hânedanı, bk. Bourgogne hânedanı, 221n$_1$.
Burhaniye, bk. Kemer, 578.
Bursa, bk. Hüdavendigâr vilâyeti, 8, 40n$_3$, 286n$_1$, 333, 375, 378.
Buyruldu, 435n$_1$.
Büdün, bk. Budin, 174n$_3$.
Bükreş, 72, 81, 82.
Büyük Avusturya harbi, 237.
Büyük Britanya, 124, 127.
Büyük Lui koleji, 212.

C

Caba akçesi, 312n$_1$.
Caba Bennak, 312n$_1$.
Cağaloğlu, 357, 358.
Caf aşireti, 248.
Câize, 399.
Cami-i benî Ümeyye, 485.
Canbaz askerler, 282, 285.
Canbey âilesi, 260.
Cani hânedanı, 260.
Canik (Samsun), 412.
Caniyan âilesi, 255n$_4$, 256.
Canyan, bk. Astarhan, 255.
Capucin, bk. Kapüsen, 117.

Cebeci ve Cebecibaşı, 270, 288, 426.
Cebeli, 284.
Cebelüttarık boğazı, bk. Sebte boğazı, 303.
Celab mevkii, 386.
Celâliler, 45, 247, 292, 297, 364.
Celâlî eşkiyası, 370.
Celâlî ısyanları, 43, 553.
Cemaat bölükleri, 270.
Cemaat-ı beşluyân-ı evvel, 287.
Cenevizliler, 33, 149.
Cenevre, 581.
Cerbe muharebesi, 354n3.
Cerrahpaşa, 386.
Cezayir, 141, 222, 228, 229n1, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 304, 370.
Cezayir ocağı, 293, 305n1.
Cezayir-i Bahr-i Sefîd, 302n1.
Cezayir-i Garb, 289n1, 293, 371n1.
Cezire-i ibn-i Ömer, bk. Cizre, 10.
Cidde, 44, 45, 261, 443.
Cisr-i Mustafa Paşa mevkii, 442.
Cizre, bk. Cezire-i ibni Ömer, 10.
Cizvitler (Cezvit), 70, 117, 118, 119, 128, 132, 194, 206, 207, 215n1, 218, 230.
Cezvit papazları, bk. Yesûî papazları, 136, 137.
Cezvit pederler, 204.
Cezvit tarikatı, 117n1, 229n2.
Cücerat, 262, 263, 267.
Cücerat hükümdarları, 261.
Cücerat yarımadası, 262.
Cülûs bahşışı, 272.
Cülûs terakkisi, 272n2.

Ç

Çaçka, 23n1.
Çakırcıbaşı, 370.
Çakırcıbaşı, 26n2.
Çaldıran seferi, 105, 253.
Çanakkale, 16, 305n1, 319, 476.
Çanakkale boğazı, bk. Boğazhisar, 428.
Çankırı, 411, 286n1.
Çapkuncu, (yağma ve akıncı), 4n2.
Çardak, 445.
Çar İvan âilesi, 130.
Çarşıkapı, 388, 409, 422, 552.
Çaşnigîr başı, 26n2, 375.
Çatalca, 25, 41, 479.
Çavuşbaşı ve Çavuşbaşılık, 26n2, 376.
Çeçen, 150.
Çeçen beyleri, 110.
Çehrin, 162.
Çehrin kalesi, 20, 161.
Çehrin muhasarası, 38.
Çehrin seferi, 88, 113, 186n1.
Çekoslovakya, 116.
Çenberlitaş, 407, 420.
Çerkes, Çerkesler, 17, 110, 150, 368n2.
Çerkes kabileleri, 34.
Çerkes Kerman kalesi, 40n2, 154.
Çerkes Kerman istihkâmları, 155.
Çerkesk Kazakları, 111.
Çeşme (kasaba), 442, 487.
Çıldır eyâleti, 106, 289, 290.
Çınar vak'ası, 472, 473.
Çırağan sarayı, 374.
Çırçır mescidi, 454.
Çicel, 210.
Çift (bir nevi vergi), 312.
Çift bozan halkı, 293, 294, 305.
Çifte hamam, 553,
Çin, 576n1.
Çingene müsellemleri, 285n2, 309.
Çinili cami, 553.
Çirmen, 90n5.
Çirmen müsellemleri, 285n2.
Çirmen sancağı, 11.
Çizme-baha, 13, 30, 37.
Çorbacı (bölük kumandanı), 387.
Çorlulu Ali Paşa medresesi, 341.
Çorum, 243n2.
Çuhadariye, 35n4.

D

Daday, 452.
Dadyan ve prensliği, 106, 107, 109, 110.
Dago adası, 129.
Dağıstan, 19, 41, 104, 247, 278.
Dağıstan seferi, 282.
Dalmaçya, 114, 116, 138, 139, 142, 146, 199, 354.
Danimarka ve Danimarkalılar, 58, 63, 128, 129, 171n$_3$, 238, 242n$_1$, 303.
Danya, 239n$_1$.
Danzig, 171, 188n$_3$.
Davutpaşa (semt), 393, 480.
Davutpaşa medresesi, 500n$_1$.
Dayı devri, 298, 299.
Dayı divanı, 298n$_1$.
Dayı idaresi, 299.
Debica, 195.
Debre, 340.
Defterdar kapısı, bk. Bab-ı defteri, 332.
Değirmenlik odası, bk. Milo, 101n$_2$.
Dehli sultanları, 261n$_4$.
Dekken, 261.
Deliler, Deli askerler ve Deli kuvvetler, 282, 287.
Deli Orman, 178n$_3$.
Delvina, 340.
Demirkapı, bk. Derbend, 2, 4n$_2$, 55, 65, 254, 290n$_1$, 363.
Derbend, bk. Demirkapı, 290n$_4$, 344.
Derbendci timarları, 310.
Derne, 248.
Dernisi, 142.
Dertenk, 248.
Deşt-i Kıpçak, 260n$_3$.
Deveciler mezarlığı, 471.
Deyr-i Rahbe, 291.
Dıraç, 491.
Dış hazine, bk. Bîrun hazine, 333.
Dış vezirler, 291.
Dicle nehri, 12n$_4$, 137.
Dimetoka, 441.
Dimyat, 319, 373.
Dinaver, 290n$_4$.
Dinyeper Kazakları, 133.
Dinyeper nehri, bk. Özi nehri, 111, 112, 134, 162.
Dinyester istihkâmları, 179.
Dinyester nehri, bk. Turla nehri, 41, 87, 99n$_2$, 177n$_2$, 178.
Dirlik arazi, 309.
Divan-ı guzat, Dayılar dîvanı, 300.
Divanyolu, 340, 377, 379, 402, 407, 414n$_1$, 417, 420, 550, 552, 553.
Diyarbakır, bk. Amid, 10, 137, 267, 289, 291, 344, 356, 363, 364, 366, 367, 375, 379, 381, 382n$_4$, 384, 386, 399, 402, 404, 406, 413, 421, 426, 436, 437, 474, 510n$_4$, 539, 557, 582.
Diyet meslisi, 53, 55, 64, 66, 67, 72, 77, 116, 129.
Diyü adası, bk. Bender-i Dev, 262, 263.
Dobruca (Dobrica), 81, 153, 157, 178n$_3$.
Dobruca Tatarları, 178, 286,
Doğancılar, 384, 426.
Doğan kalesi, 164.
Doğu Akdeniz, 225.
Doğu Anadolu, 289, 325, 563,
Doğu kilisesi, 118.
Doğu Ukrayna, 112.
Dolmabahçe, 462.
Doma Meclisi, 130.
Dominiken papasları, 137.
Don Kazakları, 18, 111n$_3$, 150 154, 146, 157, 158.
Don nehri, 110, 111, 150, 156.
Don-Volga kanalı, 151n$_2$.
Dorobanti (ücretli askerler), 84.
Dolina muahedesi, 152.
Dördüncü haçlı seferi, 101.
Drama, 365, 479.
Dubrovnik cumhuriyeti, bk. Raguza, 114, 140, 205n$_2$, 331, 580.
Dukakin, 341n$_2$.

Dursun (köy), 41n$_1$.
Dülger, 322.
Dümenci, 322.
Dünkerk, 126.
Dürzîler, 351, 408.

E

Ebu Nümey âilesi, 44.
Edirne, 11, 14n$_2$, 23, 25, 32, 77, 84, 87, 88n$_1$, 98, 100n$_2$, 144, 161n$_1$, 164, 166, 179, 209, 211, 213, 237, 250, 258, 259, 343, 418, 419, 421, 422, 423, 424, 428, 435, 436, 437, 438, 441, 442, 450, 451, 453, 454, 460, 461, 468, 486, 487, 489, 502, 503, 504, 513, 526, 541n$_2$, 551, 570, 578, 580, 590, 591.
Edirnekapı, 272, 273, 340, 571.
Edirne sarayı, 589.
Edirne vak'ası, 483, 484, 489.
Eflâk, 1, 5, 6, 18, 23n$_2$, 24, 27n$_1$, 40n$_3$, 48, 54, 56, 57, 63, 64, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 91, 933, 94, 96, 97, 98, 113n$_1$, 116, 153 158, 168n$_1$, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 182, 204, 291, 331, 333, 348, 350, 385n$_1$, 582.
Eflâk Boyarlar, 85n$_1$, 98n$_1$.
Eflâk ısyanı, 349.
Ege ve Ege denizi, 294n$_1$, 302, 305, 321, 578, 582n$_4$.
Eğri eyâleti, bk. Erlav, 54, 64, 73, 77, 193, 290, 291.
Eğri kalesi, 389.
Eğri seferi, 5, 40n$_3$, 206, 227, 246, 361, 457.
Eğrikapı, 179.
Ehl-i seyf, bk. Muharibler, 283n$_2$.
Ejderhan, bk. Astragan, 155n$_2$, 253.
Ekinli Bennak, 312n$_1$.
Ekmel tekkesi, 565.
Eks, 203n$_1$.
Eminler, 368.
Eminönü, 552, 553, 555.
Emme hâdisesi, 138.
Emtini kalesi, 219.
Enderun, 332, 339, 340, 346, 347, 351, 357, 358, 360, 361, 363, 367, 370, 371n$_1$, 375, 379, 380, 382, 400, 404, 410, 411, 415, 443, 567, 569.
Enderun hazinesi, 332.
Endülüs, 140, 206, 513n$_3$.
Engürü hanı, 581.
Epir, 142.
Erdebil, 10, 109, 248,
Erdel, bk. Transilvanya, 1, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61n$_1$, 62, 63, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 84, 85, 87, 90, 93, 116, 122n$_1$, 128, 133, 134, 172, 174, 182, 183, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197n$_1$, 199, 200, 239, 242, 290, 291, 331, 362, 421, 440.
Erdel Belgradı, 53n$_2$, 59, 64.
Erdel kaleleri, 57.
Ereğli (Karadeniz Ereğlisi), 157.
Ergene, 419.
Erivan, bk. Revan, 104.
Erlav, bk. Eğri, 73.
Ermeniler ve Ermenistan, 136, 137, 370.
Ermeni kabristanı (İzmit'te), 78n$_2$.
Erzurum, 3n$_3$, 109, 244n$_1$, 289, 290, 340, 341n$_2$, 348n$_1$, 355, 372, 380, 395, 399, 401, 402, 411, 412, 418, 436, 449, 481, 482, 483, 484, 485, 522, 534, 539, 579.
Esedî, Felemenk kuruşu, 238, 390n$_1$.
Eshab-ı derek, 310.
Eski Ali Paşa camii, 377, 379, 402, 407, 555.
Eski il, 310n$_1$.
Eski odalar, 373.
Eskisaray, 552, 555.
Eskişehir, bk. Sultanönü, 286n$_1$.
Eski Valide camii, 557.
Estergon kalesi, bk. Gran kalesi, 49, 51, 73, 353, 361.

Eşkinci, 285.
Eta holderleri, 238.
Eta jeneral, meclis, 235, 238.
Eta-jenero, 120.
Evliya Kasım Çelebi camii, 442.
Eyar ayı (Jonvier), 162 n_1.
Eyâlet-i Rum, bk. Sivas, 289, 308, 535.
Eyyub, 339, 343, 349, 362, 399, 404, 414, 423, 451, 452, 453, 455, 457, 476, 482, 550, 557.
Eyyub camii, 378, 452, 550.
Eyyub türbesi, 460.
Eyyubîler, 513n_1.

F

Facı mevkii, 4.
Famagosta, bk. Magosa, 319.
Fars, 270.
Fârisan, 287n_1, 288.
Fârisan-ı evvel, 288.
Fârisan-ı sâlis, 288.
Fârisan-ı sânî, 288.
Fârisan teşkilâtı, 287n_1.
Fas, bk. Merakeş-Marok, 217, 222, 226, 236, 268, 269.
Fas sultanlığı, 291.
Fatih (semt), 346, 372, 468, 485, 535, 550.
Fatih camii, 550.
Fatih camii ısyanı, 376.
Fatih Darüşşifası, 509n_2.
Fatih kanunnamesi, 449.
Felâliye, 268.
Felâliye şerifleri, 268.
Felemenk, bk. Niderland, Peyyiba, 58, 116, 118, 119, 124, 191n_2, 202, 215, 218, 220n_5, 221n_2, 227, 235, 236, 237, 238, 303, 390n_1, 575, 577, 578.
Felemenk burtonları, 229n_1.
Fener, 77, 450.
Fener kapısı, 163.
Fenni Burnu, 569n_3.
Fenoş muharebesi, 65.
Ferhad Paşa müsalehası, 244.
Feridun Bey türbesi, 557.
Fındıklı (semt), 487, 488.
Fındıklı camii, 488.
Fırat nehri, 137.
Fil yokuşu, 453.
Filek, bk. Fülek, 169n_2.
Filibe, 380, 457.
Filistin, 119, 120, 149.
Finlandiye, 128.
Flandere, 239n_1.
Flanderya Cumhuriyeti, 235n_1 237.
Floransa, 116, 137, 140, 146, 147, 148, 149, 219n_2, 229n_2, 316, 371.
Foça, 297, 305.
Fransa ve Fransızlar, 47, 57, 61, 73, 103, 104, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 134, 135, 137, 144, 148, 149, 167, 169, 171, 183, 187, 196, 203, 204, 206, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221n_2, 223, 225, 227, 228, 230, 233, 235, 236, 238, 239, 240, 300, 303, 304, 379, 518, 574, 547, 576, 580, 582.
Fransa Cezvitleri, 117.
Fransiskenler, 117, 119, 194.
Fransisken papasları, 215n_1.
Fülek kalesi, bk. Filek kalesi, 62, 77, 169n_2, 194.

G

Galata, 78n_2, 118, 146, 204, 206, 389, 422, 475, 515, 577, 579, 583n_1.
Galata kulesi, 95n_1.
Galata mevlevîhanesi, 494, 528n_2, 548, 569.
Galebe divanı, 327, 328.
Galiçya, 112, 133, 134.
Garam nehri, 57.
Garb ocakları, 293, 296, 303, 304 305, 317, 318.
Garibler, 322.

Gazze, 340.
Gebze, 530n$_1$.
Gedik timarlar, 309.
Gediz, 578.
Gelibolu, 16n$_1$, 352, 435n$_1$, 466, 497, 532, 534.
Gemici levendler, 294.
Gemlik, 321.
Gence ve eyâleti, 2, 109, 245n$_2$, 254, 290n$_4$, 347.
Georgia, bk. Karthli (Karthveli), 104.
Gerson, 181.
Girid, 122, 142, 143, 144, 145, 157, 199, 210, 211, 285, 291, 304, 317, 392, 393, 397, 398, 400, 403n$_1$, 405, 411, 412, 418, 476, 479, 540, 544.
Girid seferi, 566, 575, 589n$_1$.
Girine, bk. Girinyo, 319.
Girinyo, bk. Girine, 319.
Gorya, bk. Güril, 104, 105, 107.
Gotland adası, 129.
Gökceli, 41n$_1$.
Gömülcine, 365n$_3$, 578.
Gönen, 552n$_1$.
Gönüllüler, 270, 287, 368n$_2$.
Gönüllü Ağası, 287.
Gönüllü askerler, 282.
Görünüş (divanhane), 28, 34, 35.
Gözlöve, 15, 33.
Gran, dukalık, 146.
Gran kalesi, bk. Estergon, 361.
Gros Varadin, bk. Varad kalesi, 66.
Guriya, bk. Güri, 104.
Gurkanlar, 268.
Gurkanlı devleti, bk. Timurîler devleti, 263.
Gurkanlı hânedanı, 264.
Güney Anadolu, 148.
Güney Erdel, 65.
Güney İtalya, 116.
Güney Kafkasya, 150, 290n$_4$.
Güney Yemen, 229n$_1$.
Günye, 110.
Gürcistan ve Gürcüler, 104, 105, 106, 108, 109, 245, 290, 577.
Gürcü prenslikleri, 104.
Güri, bk. Guriya, 104.
Güril, bk. Gorya, 105, 107, 109, 110.
Gyulafehérvar, bk. Karlsburg, Maroş nehrinin diğer adı, 64n$_1$.

H

Habeş, 289, 291, 343.
Habsburg hanedanı, 50, 52, 121, 123, 127, 128, 167, 202.
Habsburglar, 53, 61, 75n$_1$, 122, 171.
Hacıoğlu (kasaba), 178n$_2$.
Haçova meydan muharebesi, 48, 352, 357.
Haçova zaferi, 352, 355.
Hafsa Sultan Darüşşifası, 509n$_2$.
Haleb, 79, 80n$_1$, 92, 106, 109, 119, 137, 140, 207, 237n$_2$, 267, 289, 291, 340, 360, 365, 369, 370, 399, 402, 406, 407, 408, 412, 418, 426, 447, 451, 468, 473, 484, 512, 534, 539, 541, 571, 578, 579, 582.
Halıcılar, 378.
Haliç, 77, 321, 475, 579.
Halkulvad, 340.
Hama, 398, 410, 484, 522.
Hamdullah mektebi, 559n$_3$, 560.
Hamideli, bk. Isparta, 286n$_1$.
Han Ağası, 35.
Han defterlisi, bk. Sekban, 31.
Hanikin, 248.
Hankulu, 32.
Hanovr hanedanı, 233.
Han sekbanları, 37.
Hanya, 393, 397, 428, 432.
Haraccı, 41n$_1$.
Harâciye, 307.
Harâc-ı mukaseme, 307.
Harâc-ı muvazzafa, 307.
Harem-i hümayun, 278.
Hârezmliler, bk. Hive hanları, 255.
Harezm Şeybanîleri, 253n$_5$.

Harmanlı, 343, 352.
Harunî, Caf aşiretinin bölümü, 248.
Has-ahır, 213n_3.
Hasankale, 523.
Hasbahçe, 405.
Haseki hamamı, 274.
Haseki hastanesi, 447.
Hasoda, 371n_1, 401, 410, 415n_2, 427, 435n_1, 443, 586.
Hasoda ağaları, 367.
Hasodabaşı, 395.
Hasoda köşkü, 442.
Hassan, 248.
Hatice Turhan Sultan camii, 553.
Hatvan, 193.
Hatvan kalesi 361.
Havass-ı hümayun, 284n_1, 293, 307, 308, 314, 341n_2, 293, 307, 308, 314, 411n_2.
Haydukşalar, 65.
Hazer denizi, 150.
Hemedan seferi, 539.
Herat, 254.
Hermanştad, 48.
Hersek, 114, 393, 425, 580n_5.
Heybeli-ada, 227.
Hırka-i şerif, 346, 378.
Hırsova, 81.
Hırvatlar ve Hırvatistan, 95, 128, 139n_1, 342, 363, 375.
Hicaz, 43, 44, 45, 221, 253n_5, 370, 452.
Hindistan ve Hindliler, 219, 221, 229n_1, 236, 254, 256, 257n_1, 261, 263, 266, 267, 268, 407, 513, 555.
Hindular, bk. Raçputlar, 262.
Hind denizi, 116, 219n_2, 236, 263.
Hind okyanusu, 252n_1.
Hive hanları, 255.
Hoca hanı, 582.
Hocapaşa, 555n_1.
Hollanda ve Hollandalılar, bk. Felemenk, 25, 123n_1, 126, 221n_2, 231n_1, 508n_2.
Hollanda muharebesi, 129.
Honod kalesi, 76.
Horasan, 246, 256, 254-55.
Hoşalay, bk. Mesed, 443.
Hotin, 99, 152, 185, 187, 287n_1, 374.
Hotin kalesi, 84, 88, 90n_4, 176.
Hotin seferi, 10, 461.
Hüdayî dergâhı, 371, 392.
Hüdayî tekkesi, 478.
Huddmiye, 35n_4.
Humbaracı, 288.
Humus, 484.
Hüdavendigâr vilâyeti, bk. Bursa, 286.
Hüsam Bey mescidi, 459.
Hüveyze aşireti, 250.

I

Irak, 119, 120, 248, 513n_3.
Irak-ı Acem, bk. Azerbaycan, 262.
Isparta, bk. Hamideli, 286n_1, 379, 452.
Istabel-i âmire, 309.

İ

İberya, 104.
İbrahim Müteferrika matbaası, 507.
İbrahim Paşa sarayı, 460.
İbrail, 81.
İç Anadolu, 281.
İç vezirler, 291.
İdil nehri, 150.
İgiltar velâyeti, bk. İngiltere, 223n_1.
İhlevne, bk. Livno, 143n_1.
İkinci Viyana muhasarası, 291.
İkinci Viyana seferi, 426n_2.
İkindi divanı, 327, 393.
İlâm harcı, 35n_2.
İlbasan, 387, 389.
İlbav, bk. Lemberg, 88, 185.
İmam-ı âzam türbesi, 387.
İmeret, 105.
İmereti, bk. İmeretiya, 104.
İmeretiya, bk. İmereti, 104, 105.
İmireti, 106, 107, 108.
İmrahur, 26n_2.
İmrahurluk, 376.
İnadiye kalesi, 145n_1.
İnavus, bk. Ünye, 582.

İnceğiz, 41n_1.
İncesu, 423.
İncil, 119.
İnebahtı, bk. Lepanto, 136, 138, 203, 217, 295, 296n_1, 315, 319.
İngilizler ve İngiltere, bk. İgiltar vilâyeti, 116, 118, 123, 125, 127, 144, 148, 171, 202, 203, 204, 205, 210, 214, 215, 218, 220n_5, 221n_2, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 303, 304, 360, 518, 575, 577, 580, 582n_3, 585.
İngiliz bortonları, 228.
İngirya, 129.
İpek, 23n_1.
İran ve İranlılar, 1, 2, 4n_2, 5, 10, 11, 12, 43, 45, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 151, 200n_1, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 260n_3, 264, 265, 266, 267, 268, 274, 278, 290, 297, 334, 340, 342, 344, 345, 347, 349, 356, 360, 362, 363, 364, 366, 369, 371, 372, 379, 380, 385, 388, 407, 412, 423, 522, 523, 522, 523, 525, 530, 559, 563, 575, 576, 577, 579, 582.
İran seferi, 496n_1, 539.
İrlanda, 125, 127, 231n_1, 303.
İsa cemiyeti, 117n_1.
İsakcı (kaza), 29, 178n_3.
İsfehan, 255.
İsevî maddesi, 119.
İskandinavya, 116.
İskemle ağası, 70, 98.
İskender Paşa camii, 389.
İskenderiye, 104, 137, 151n_3, 212, 351, 477, 577, 578.
İskenderun, 367, 577.
İskilip, 458.
İsklankamen, 433.
İsklavonya, 128, 360.
İskoçya, 117, 124, 125, 231n_1.
İslimiye, 13, 21n_2, 25n_1, 41.
İsmâil, 11, 41n_3, 177n_2.
İsmail geçidi, 41n_4.
İsmolensk, 131.
İspanya ve İspanyalılar, 116, 117, 119, 121, 123, 124, 136, 140, 147, 171, 191n_3, 203, 205, 206, 214n_3, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 235, 236, 293, 296n_1, 301, 316, 340, 354, 369.
İspençe, 312n_1.
İsperlonga kalesi, 145.
İstanbul, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 19, 20, 30n_3, 31, 33, 35, 40n_3, 41n_1, 51, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62n_2, 66, 75, 77, 78, 85n_1, 86n_1, 87n_1, 88n_1, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 99n_2, 100n_1, 101, 103, 104, 106n_6, 107, 109, 110, 118, 120, 137, 138, 139, 140n_2, 141, 143, 144, 145n_1, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 161n_1, 162, 163, 165, 166, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 190, 191, 192, 194, 195, 197, 199, 201, 203, 204, 205n_2, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 217, 219, 220, 222, 226, 227, 228, 229n_1, 230, 231, 232, 236, 237, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248n_1, 252n_1, 257, 258, 260n_3, 264, 271, 272, 273, 280, 283, 284n_1, 294, 298, 299, 300, 301n_1, 302, 305, 318, 323, 325, 332n_2, 333, 339, 340, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 370n_2, 371, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 399, 401, 403, 404, 405, 408, 409, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 418, 420, 422, 423n_2, 424, 425, 426, 427, 429, 431, 432, 434, 436, 444, 445, 447, 451, 452, 453, 457, 458, 460, 461, 463, 464, 465, 466,

467, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 477, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 488, 489, 497, 499, 501, 504n$_3$, 513, 515, 517, 525, 528, 534, 535, 538, 539, 542, 545, 547, 548, 553, 555, 560, 561, 564, 567, 568, 571, 572, 574, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 585, 586, 587, 589n$_1$, 591.
İstanbul muahedesi, 165, 198.
İstanköy adası, bk. Kos adası, 101, 148, 305, 547.
İstefe, 145n$_1$.
İstendil adası, bk. Tinos adası, 101n$_2$.
İstuni Belgradı, 359.
İsveç ve İsveçliler, 18n$_1$, 57, 58, 61, 62, 63, 116, 122, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 153, 172, 182, 183, 188, 194, 195, 196, 197, 198n$_1$, 214n$_2$, 238, 239, 240, 241, 242.
İsviçre, 116.
İştip, 23n$_1$.
İtalya ve İtalyanlar, 103, 117, 121, 148, 580.
İzlanda adası, 303.
İzmir, 118, 231, 237n$_2$, 294, 297, 298, 299, 305, 420, 442, 468, 484, 577, 578.
İzmit, 77, 78, 321, 377, 382n$_4$, 551.
İznik, 416, 464, 556, 571, 572, 573.
İznikmid (İzmit), 78n$_1$.
İvan hanedanı, 165.

J

Jepçe, bk. Yepçe, 351n$_2$.
Jesûîte, bk. Yesûîler, 117.

K

Kabataş, 462.
Kabataş camii, 502n$_3$.
Kabartaylar, 150.
Kâbe, 389, 429.
Kaçanik boğazı, 23.
Kaçanik palangası, 23.
Kadayif (köy), 485.
Kadırga, 551.
Kadıköy, 25, 442.
Kadızâdeliler, 469, 544.
Kafkasya, 2, 9, 10, 34, 37, 107, 110, 282, 290n$_4$, 342, 536.
Kahire, 140, 404n$_3$, 451, 511n$_2$, 578.
Kahetya (Kartlı), 105.
Kahkaha kalesi, 3n$_3$.
Kalafatcı, 322.
Kal'a-i sultaniyye, 16n$_1$.
Kal'atü'l-cebel, 368.
Kalgaylar, 4.
Kalismen limanı, 142.
Kalite (Kadırga cinsi), 320.
Kalkandelen, 23n$_1$.
Kalmuk, 162.
Kalven mezhebi, 73, 123, 124n$_1$.
Kalvinistler, 119.
Kamâme kilisesi, 215n$_1$.
Kamaniçe, 23n$_3$, 177n$_1$, 185, 187, 420, 440, 501.
Kamaniçe kalesi, 186.
Kamaniçe seferi, 20.
Kanarya adaları, 303.
Kandehar, 265, 267, 579.
Kandiye, 142, 143, 144, 145, 211, 420, 433, 436, 440, 501.
Kandiye muhasarası, 299n$_2$, 589n$_1$.
Kanije, 55, 174n$_3$, 193, 200, 290, 291, 351n$_3$, 353, 354, 403, 430, 499.
Kanije eyâleti, 413.
Kanin, 142.
Kanlıca, 201, 447, 489.
Kanlıca körfezi, 469.
Kanterböri, 125.
Kap, 577n$_1$.
Kapet hanedanı, 205n$_1$.
Kapı ağası, 35.
Kapıcıbaşı-Kapıcıbaşılık, 26n$_2$, 376.
Kapcı tekkesi, 373.
Kapıkulu ocakları, 36, 45, 270, 283, 390, 431.
Kapıkulu suvarileri, 394, 395.

Kapıkulu suvari bölükleri, bk. Altı bölük yoldaşları, 277, 278, 279.
Kaptan Paşa baştardesi, 320.
Kaptan Paşa eyâleti, 286, 291.
Kapüsen, bk. Capucin, 117.
Kara Ahmed Paşa camii, 553.
Karabağ 109, 245n_2, 254.
Karacadağ, 245n_2.
Karabiber çiftliği, 419.
Karaburun, 297, 305.
Karacaahmed, 377.
Karacehennem, 371.
Karadeniz, 17, 106, 110, 150, 152, 154, 155, 157, 175, 178, 180, 342, 378, 582.
Karagümrük, 367, 370, 389.
Karakızıl, 41n_1.
Karakovi, 186.
Karasu, 178n_3.
Karakullukçu (emîr neferi), 558.
Karaman, bk. Larende, 109, 289, 290, 363, 441, 415, 510.
Karaman semti (Fatih'te), 550.
Karasinan, 41n_1.
Kardeş Kazaklar (Özi Kazaklarına verilen isim), 18, 97, 112, 160, 181.
Kareli, bk. Kareliya, 129.
Kareliya, bk. Kareli, 129.
Karelya mıntıkası, 130.
Karesi, bk. Balıkesir, 286n_1.
Karinâbad, 25, 41.
Karistos, bk. Kızılhisar, 547.
Karlofça, 446.
Karlofça muahedesi, 25, 33, 73, 77, 88, 100, 113, 128, 132, 146, 164, 187, 202, 215, 233, 237.
Karlsburg, bk. Gyulafehérvor, 64n_1.
Kârmat, bk. Kiyarmat, 192, 193n_4.
Kârnevbet-Benevbet timar, 309.
Karpat dağları, 74.
Kars, 248, 249, 289, 290.
Karteli prensliği, 106.
Karthli (Karthveli), bk. Gorgia, 104.
Kartil, bk. Kartlı, 105, 107.
Kasımpaşa, 374, 515
Kasr-ı adl, 324.
Kasr-ı hümayun, 554.
Kasr-ı Şirin muahedesi, 248, 388.
Kasriyye, 294.
Kassa, 49.
Kassa kalesi, 51.
Kastomonu, 4n_2, 243n_2, 286n_1, 340, 377, 412, 443, 445, 452.
Kaşa, 76, 77, 201.
Kaşav, 76, 78n_2.
Kaşav kalesi, bk. Kaşşa kalesi, 74.
Kaşşa kalesi, bk. Kaşav kalesi, 74.
Kataro, 141.
Kavala, 319.
Kavala kalesi, 427.
Kaya sultan yalısı, 399n_1.
Kayrvan, 295.
Kayser (harp gemisi), 210.
Kayseri, 379, 386, 535,
Kazaklar, 15, 17, 20, 63, 64, 84, 90, 95, 111, 112, 113, 131, 132, 134, 152, 155, 156, 161, 164, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 184, 186, 219, 228, 240, 391, 401, 582.
Kazak eşkiyası, 174n_3.
Kazak hatmanı, 110.
Kazan, 30n_1, 155n_2.
Kazova, 466.
Kefe, 2, 3, 4, 6, 11, 12, 13, 14, 16, 20, 33, 151, 155, 176, 237, 290, 291, 344, 578.
Keldanîler, 136, 137.
Kelhis, 108.
Kemer, bk. Burhaniye, 578.
Kepenekci Sinan camii, 423.
Keraçi (Dört rükn beyine verilen isim), 36.
Kerç boğazı, 344.
Kerrase (Paşa divanı), 294.
Kesmark malikhanesi, bk. Sokmar, 74.
Keşşaflar (mal tahsil memurları), 368.
Keşufiye (bir nevi vergi), 368n_1.
Ketenciler hanı, 582.

Kıbrıs, 119, 120, 138, 148, 289, 291, 319, 363, 371, 404n1, 441, 468, 577, 578.
Kılıç Ali Paşa camii, 550.
Kına hanı, 582.
Kıpçak, 34n4.
Kırım, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9n1, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 63, 65, 98, 110, 111, 112, 113, 131, 132, 150, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 167, 173, 174, 175, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 239, 241, 258, 278, 276, 342n2, 352, 440, 522.
Kırım hanlığı, 1, 4, 11, 15, 16, 116, 133, 291.
Kırım şamhallığı, 41.
Kırım Tatarları, 70, 111, 174, 181.
Kırklareli, 45.
Kırlangıç (kadırga cinsi), 320.
Kırmızı kalyon, 371.
Kızılbaş, 109.
Kızılca müsellemleri, 285n2.
Kızıldeniz, 219, 221, 229n1, 265.
Kızılhisar, bk. Karistos, 547.
Kıztaşı, 389.
Kigi, 244n1.
Kiklad takım adalar, bk. Siklad, 101, 104, 318.
Kili, 11, 41n4, 132, 164, 177n2, 287n1.
Kili kalesi, 14.
Kilis, 139n1, 141, 142, 143, 145, 534.
Kilis kalesi, 395.
Kilis sancağı, 431.
Kinez (Bazı hudud yerlerdeki gayri müslimlere tahsis edilen timarlar), 310.
Kiyarmat, bk. Kârmat, 192, 193.
Kiyarmat kalesi, 194.
Kiyef, (Kiyev), 112, 131, 133, 134, 163.
Klavun hastahanesi, 510.
Koban, 344.
Kocacık yörük ocakları, 285n2.
Koca Mustafa Paşa (semt), 546.
Kocaeli, 78n1, 431n2.
Koca Sinan Paşa türbesi, 552.
Kodak kalesi, 180.
Kalojvar, 55, 65, 68, 69.
Kolojvar kalesi, 200.
Kolonya, 214n2.
Komanova, 23n1.
Komaran, bk. Komorn, 191.
Komorn, bk. Komaran, 191.
Komorn bölgesi, 193.
Komuklar, 41.
Konfüde, 44.
Konotop kalesi, 159.
Konya, 3, 4, 109, 289, 310n1, 453, 461, 548, 570, 579n3.
Korfo adası, 101, 141.
Korent, 148.
Kos adası, bk. İstanköy adası, 101.
Kosiçe kalası, 51.
Kosova, 23n1.
Kotor, 249.
Koyun eminliği, 376.
Kozluca, 444.
Köprü (kasaba), 414.
Köprülü (kasaba), 414n2.
Köprülü âilesi, 444.
Köprülü hanedanı, 428.
Köprülüler, 98.
Köprülüler devri, 282.
Köprülü sülâlesi, 420.
Köprülü türbesi, 420n1.
Köprülü Mehmed Paşa türbesi, 553.
Kösem Valide camii, 573.
Köstence, 178n3.
Köstendil sancağı, 90n5, 403, 416.
Krokovi, 131.
Kubbe veziri, 377.
Kudüs, bk. Makamat-ı mubareke, 117n1, 151n3, 174n3, 198, 212, 213, 214n3, 415, 472, 485.
Kudüs kilisesi, 119.
Kulaksız (semt), 374.
Kul kardeşi, 275, 277.

Kuloğlu, 277, 302.
Kuloğulları, 278.
Kul tâifesi, 435n_1.
Kumbaracı, 322.
Kumkapı, 349.
Kumuklar, 19.
Kunduz, 256.
Kurs krallığı, bk. Orta Macar krallığı, 73.
Kurucz (Macarların âsilere verdikleri isim), 75n_1.
Kuru çeşme, 104, 425.
Kuş (on veya oniki kişilik mangaya verilen isim), 39.
Kuşadası, 305n_1.
Kuşcu-huşcu (yemek kazanı), 38.
Kuşun (on veya oniki kişiye götürülen kazan), 38.
Kuzey Afrika, 217, 218, 293.
Kuzey Erdel, 66.
Kuzey Kafkasya, 41, 110, 150, 344.
Kuzey Macaristan, 74, 127.
Kuzguncuk, 483.
Küarnoro körfezi, 139n_1.
Küçükçekmece, 176.
Küçük Nogay, 39n_5.
Külfe (bir nevi vergi), 368n_2.
Küri, 290n_4.
Küri kalesi, 107.
Kütahya, 286n_1, 416, 417, 495, 520, 528, 546, 571, 573, 582.
Kütaş, bk. Kütayş, 105n_2,
Kütayş, bk. Kütaş, 105n_2.
Kütayis, 106, 290n_4.

L

Lagosta adası, 140.
Lağımcı, 288.
Lahsa, 291.
Lancaster hanedanı, 224.
Langada, 553.
Lapgaster, 224.
Lanzarot adası, 303n_1.
Larende, bk. Karaman, 510.
Lâtin imparatorluğu, 101.
Lazarisler, 204n_1.
Lehistan ve Lehliler, 1, 5, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 33, 38, 40, 45, 47, 57, 62, 63, 79, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 110, 111, 113, 116, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 192, 194, 202n_2, 203, 204, 214n_3, 228, 241, 242, 287n_1, 291, 334, 374, 375, 391, 418, 424, 425, 431, 440, 444, 479, 501, 523, 578, 582n_3, 585.
Leh Boyarları, 112, 167, 168, 171.
Leipzig, 239.
Lemberg, bk. İlbav, 88, 185.
Lepanto, bk. İnebahtı, 136, 138, 203, 217, 295, 296n_2, 315.
Leş kasabaları, 580n_6.
Leva, 87.
Levant Company, 224.
Levend, 284.
Lika, bk. Velika, 142.
Limasol, 319.
Limni, 144, 319, 413.
Linz, 197.
Linz muahedesi, 62, 240n_3.
Lipa kalesi, bk. Lipova, 191.
Lipav, 193.
Lipka Tatarları, 185.
Lipova kalesi, bk. Lipa kalesi, 191.
Lipve, 62.
Lipve sahrası, 60.
Litroz, 273.
Litvanya, 134, 184, 187n_1, 241n_1.
Litvanya ayâleti, 133.
Livno, bk. İhlevne, 143n_1.
Livonya, 129, 131, 132.
Londra, 225, 267, 576, 577.
Lordlar kamarası, 124n_2.
Lori, 290n_4.

Luçen, 239.
Lugoş kalesi, 64.
Luristan, 245.
Lutra, 205n$_1$.
Lüter mezhebi, 116.

M

Macaristan ve Macarlar, bk. Ongürüs, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 62, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 78n$_5$, 81, 82n$_1$, 93, 115, 116, 127, 128, 132, 135, 136, 186, 193, 196, 202, 239, 287n$_1$, 290, 291, 307, 325, 325, 352, 359, 360, 361, 364, 376, 387n$_3$, 389, 418, 433, 441, 522.
Madrit, 220.
Magdeburg, 240n$_1$.
Magrib gemileri, 142.
Magrib-i aksa, 269n$_1$.
Magosa, bk. Famagosta, 319.
Mağlûb olmaz Armada, 124.
Mahazin (atlı kuvvetler), 294.
Makamat-ı mubareke, bk. Kudüs, 213, 215.
Makur, 249.
Malatya, 340, 410.
Malkara, 340, 341, 346, 350, 372, 396, 399, 401, 414, 430, 532.
Malta ve Maltalılar, 137, 140, 142, 147, 148, 206, 219n$_2$, 296, 371, 477.
Malta şövalyeleri, 316.
Manastır, 23.
Mandu kalesi, 262.
Manisa, bk. Saruhan, 286n$_1$, 294, 350, 457, 487, 509n$_2$, 537, 551.
Mansurî kolu, 21.
Mansurîler, 13.
Mansurlu, 39.
Mansuroğlu kabilesi, 15.
Mansuroğlu Nogayları, 39n$_5$.
Manya âsileri, 286n$_2$.
Maraş, bk. Zülkadiriyye, 93, 106n$_4$, 289, 370, 402.
Mardin, 137.
Marince (köy), 420.
Marmara, 342.
Maroş nehri, 64n$_1$.
Marsilya, 210, 303.
Martalos, 288.
Maruniye iskelesi, 578.
Mat (kasaba), 404.
Maveray-i Ceyhun, 260n$_5$.
Mazaren, 123.
Medine-i Münevvere, 174n$_3$, 392, 447, 485, 549.
Mehmed Paşa hanı (Sivas'la Tokat arasında), bk. Yenihan, 389.
Mehmed Paşa sarayı, 554.
Mekke-i Mükerreme, 43, 44, 45, 174n$_3$, 258n$_5$, 262, 267n$_1$, 291, 370, 389, 477, 485, 516, 548, 561.
Mekril hanlığı, bk. Mingreli hanlığı, 107.
Melada adası, 140n$_2$.
Melkîler, 136.
Melkî patriği, 137.
Memlûkler, 343.
Mendeli, 248.
Menekşe, 411.
Menküp kalesi, 22.
Mensuh mukataa, 546.
Menteşe, bk. Muğla, 286n$_1$, 319.
Meraga, 290n$_4$.
Merakeş, 269.
Merakeş-Marok, bk. Fas, 268.
Merv muharebesi, 252.
Meryem Ana kilisesi, bk. Sent Mari kilisesi, 117n$_1$.
Merzifon, 420, 422.
Mescid-i Nebevî, 485.
Mesed, bk. Hoşalay, 443.
Mesih Paşa semti, 482.
Mesina, 345, 356, 371.
Meş'ale cengi, 345.
Meşhed, 255.
Metace hisarı, 154.
Metris çiftliği, 349.
Metroviçe, 23n$_1$.
Mezopotamya, 137.

Mısır ve Mısırlılar, 45, 104, 119, 261, 263n$_3$, 289, 291, 301, 318, 319, 325, 340, 343, 346, 351, 357, 360, 361, 366, 367, 368, 369n$_1$, 370, 371, 376, 384, 385, 404, 405, 452, 453, 472, 477, 479, 493, 503, 504n$_3$, 506n$_3$, 510, 513n$_3$, 517, 534n$_1$, 535, 542, 548, 555, 561, 582, 585.
Mısır askeri (Çavuş, müteferrika, azab ve yeniçeriler), 368n$_3$.
Mısır çarşısı, 555.
Midilli, 305n$_1$, 319, 578.
Mihaliç, 439, 477.
Mihriban kalesi, 241, 290n$_3$.
Mihr-i Mah Sultan medresesi, 485.
Mihrişah Valide Sultan imareti, 453.
Milan, 217, 221n$_2$.
Millet kalesi, 249.
Milo adası, bk. Değirmenlik, 101n$_4$, 102.
Milos adası, 318.
Mingreli, 131.
Mingreli hanlığı, bk. Mekril hanlığı, 107.
Mingreli prensliği, 106.
Mingreliya, 104.
Miralem, 26n$_2$.
Misivri, 157.
Moğollar, 30, 111n$_3$.
Mohaç, bk. Şikloş, 88.
Mohaç muharebesi, bk. Şikloş muharebesi, 425.
Moldavya, bk. Boğdan, 81, 91, 111, 166, 167n$_1$.
Malkoçeviç âilesi, 360.
Mollabey, 469.
Molva, 305n$_1$.
Monster muahedesi, 123.
Mora, 142, 145, 146, 202, 232, 286n$_2$, 291, 319, 411, 433, 576, 578.
Moravya, 196, 240.
Moskova (Moskov), 17, 110, 130, 131, 151, 152, 155, 157, 158n$_1$, 169n$_2$, 170n$_1$, 184, 188n$_2$.
Muğla, bk. Menteşe, 286n1, 294, 305, 319, 452, 498.
Muha, 229n$_1$.
Muharipler, bk. Ehl-i seyf, 283n$_2$.
Muhziriyye, 35n$_4$.
Mukaddes ittifak, 137.
Mukataat-ı miriyye, 283.
Muradiye camii külliyesi, 551.
Murad Paşa camii, 376.
Murtat adası, bk. Zea, 101n$_2$.
Musallâ mescidi, 349.
Musul, 137, 265, 290, 291.
Mutezile, 137.
Muvakkıthane, 555.
Muzafferiyye hükümdarları, 262.
Mücerred (bir nevi vergi), 312.
Müeyyedzâde âilesi, 455.
Mühür akçesi, 35n$_1$.
Mülk eşkincili yerler, 309.
Münavebe timar, 309.
Müsellem askerler, 282.
Müsellemler, 284, 285, 286.
Müsellem teşkilâtı, 546n$_1$.

N

Nablüs, 340.
Nadin, 142.
Nahcevan, 137, 244.
Nahcevan seferi, 537.
Naksos adası, bk. Nakşe adası, 101, 104, 118, 119, 319.
Naksos dukalığı, 95.
Nakşe adası, bk. Nakşoş, 101, 102n$_1$, 104, 118, 119, 319, 578.
Nakşe dukalığı, 95, 101, 103, 104.
Naldöken yörük ocakları, 285n$_2$.
Nallı mescid, 397.
Nant fermanı, 120, 121, 205n$_1$.
Napoli, 206, 219, 221n$_2$.
Nasıriyye, 215n$_1$.
Nasuh Paşa müsalehası, 247, 248.
Navar, 203, 205, 218.
Nederlande, 215n$_2$, 235.

Nemçe ve Nemçeliler, 23n$_1$, 51, 56, 57, 64, 65, 69, 70, 71n$_1$, 75, 82n$_1$, 170n$_1$, 171, 186, 192, 196n$_2$, 197, 198n$_1$, 215n$_2$.
Nestûrîler, 137.
Nevesin, 393.
Nezr, 243.
Niderland, bk. Felemenk, 116.
Niğde, 393.
Niğebolu, 22, 79, 90n$_5$, 157, 177.
Niğebolu sancağı, 431.
Niğebolu zaferi, 224.
Nihavend, 245n$_2$, 290.
Nimeg muahedesi, 238.
Niş, 22, 23, 426.
Nişabur, 255, 576n$_1$.
Nogay kuvetleri, 153.
Nogaylar, 4, 11, 13, 15n$_4$, 21, 39, 95.
Nogay oymağı, 14.
Nogay Tatarları, 4n$_2$, 18, 150, 153, 154, 177, 178, 179.
Nograd, bk. Noygrad, 192.
Nova hisarı, 354.
Novigrad, 142.
Novişehir, 351n$_2$.
Noygrad, bk. Nograd, 192.
Nöhozel, 201.
Nurbânû camii, 553.
Nureddin (veliahdlık), 4, 14.
Nurmahal kubbesi, 267n$_1$.

O

Ocaklık (Cizye ve herhangi bir gümrük rûsumuna verilen ad), 288n$_1$, 290n$_5$, 323, 333.
Ocaklık arazi, 309.
Odabaşı, 397.
Oder nehri, 129.
Ofcabolu yörük ocakları, 285n$_2$.
Ohri, 374, 403, 435.
Ok meydanı, 367.
Oliva muahedesi, 134, 183.
Olti, 289.
Ongürüs, bk. Macaristan, 352.
Oranj, 233.
Orta Anadolu, 379.
Orta Asya, 256.
Orta Avrupa, 116.
Orta camii, 378.
Orta Macaristan, 60n$_1$.
Orta Macar halkı, 69, 73, 74, 75, 76, 197n$_1$, 201, 291.
Orta Macar krallığı, bk. Kurs krallığı, 73, 128.
Orta Yunanistan, 119.
Ortodoks Rumları, 119.
Osmanlılar, Osmanlı devleti ve Osmanlı hükûmeti, 1, 7, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 32n$_2$, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 90, 91, 93, 94, 95 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 142, 144, 145n$_1$, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 193, 194, 195, 196, 199, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 232, 234, 235, 236, 238, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 252, 257, 261, 262, 264, 266, 268, 269, 270, 276, 289, 290, 291, 294, 295, 297, 298, 303, 304, 307, 310, 315, 317, 321, 323, 331, 332, 333, 335, 339, 343, 347, 354, 391, 405, 417, 418, 425, 433, 450, 451, 457n$_1$, 464, 490, 492, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 506, 507, 514, 518, 522, 529, 535, 539, 544, 549, 550, 556, 557, 560n$_1$, 561, 562, 568, 570,

571, 573, 575, 577, 578, 588, 590, 591, 592.
Ossetiya, 104.
Otar (çiftlik), 37.
Ozel adası, 129.

Ö

Öküzce Hatib camii, 378.
Öşr-i divanî, 308.
Öşr-i malikâne, 308.
Öşriyye, 307.
Özbek, bk. Turan-Zemin, 260n$_3$.
Özbek devleti, 268.
Özbek hanları, 252.
Özbekler, bk. Şeybânîler, 246, 254, 255, 258, 260n$_3$.
Özengi Ağaları, 26n$_2$.
Özi (vilâyet), bk. Silistre, 83, 113, 153, 175, 177, 178, 179, 289, 291, 385, 391, 401, 427, 431, 440.
Özi Boğazı, 14.
Özi kalesi, 288n$_2$.
Özi Kazakları, 18, 111, 159, 160, 173n$_1$, 174, 175, 181, 291.
Özi nehri, bk. Dinyeper, Uçakof nehri, 110, 112, 162, 163, 164, 174.

P

Pançova, 445.
Pançova sahili, 440n$_1$.
Parga, 143.
Paris, 117n$_1$, 119, 122, 134, 188, 214, 227, 242n$_5$, 543.
Paris Kapusin cemiyeti, 120.
Parmak kapı, 388, 569.
Parüs adası, 101n$_1$, 319.
Paşa kadırgası, bk. Baştarde, 319.
Paşa kapısı, 393.
Paşa mezarlığı, 552n$_2$.
Paşmaklar, 283.
Paşmaklık, 284n$_1$, 308, 415.
Paşmaklık hasları, 293.
Pelenkân, 290n$_4$.
Pencikciler, 39.
Pençeli buyruldu, 435n$_1$.
Pençik bedeli, 331.
Pendik, 389.
Pesarofca muahedesi, 115.
Peşkir ağası, 361.
Peşte, 50, 52, 193.
Peşte kalesi, 361.
Peşte sahrası, 362.
Peyyiba, bk. Felemenk, 124.
Pınarbaşı, 475.
Pikardiya, 121.
Pilevne, 23n$_1$.
Pirene muahedesi, 123.
Pirinç hanı, 478.
Pizren, 23.
Podolya, 100, 185, 187.
Pajon kalesi, bk. Pozoni kalesi, 57.
Poliçani, 99.
Polonya, 67n$_2$, 130, 167, 187n$_1$, 207.
Polye sahilleri, 141.
Pomeranya, 129.
Poritenler, 124n$_1$, 125.
Poriten mezhebi, 125, 126.
Portakal keferesi, 263n$_2$.
Portekiz ve Portekizliler, 103, 116, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 252n$_1$, 262, 263, 264.
Potı iskelesi, 106.
Potkali Kazakları, 19, 111, 112, 113, 160, 163, 183.
Potna (Ponta) nehri, 177n$_2$.
Pozen, 131.
Pozoni kalesi, bk. Pojon, kalesi, 57.
Prağ, 48, 191.
Prağ muahedesi, 48.
Pravadi (Balkanlarda bir kasaba), 10n$_1$, 444, 479.
Premikür (Bazı hudud yerlerdeki gayrı müslimlere tahsis edilen timar), 310.
Preprelye (kasaba), 425.
Presbyteri (meclis), 117.
Presbyteriyenler, 117.
Presbyteriyen mezhebi, 124, 125.

Priştine, 23.
Prusya, 135, 518.

R

Raçpotlar, bk. Hindular, 261n$_4$, 262.
Raçyano dukalığı, 147.
Raguza Cumhuriyeti, bk. Dubrovnik, Cumhuriyeti, 114, 115, 116, 140, 205, 298, 331.
Raht hazinesi, 213n$_3$.
Rakka, 291.
Ramazanoğulları, 290n$_2$.
Ratisbon diyet meclisi, 195.
Ravza-i mutahhara, 462.
Resm-i kısmet, 35n$_4$.
Resm-i zemin (bir nevi vergi), 312.
Revan, bk. Erivan, 104, 244, 248, 290n$_4$, 355, 357, 385, 569.
Revan kalesi, 587.
Revan köşkü, 573.
Revan seferi, 13, 374, 384, 387, 402, 463, 472, 498, 530n$_1$, 539, 587.
Rikâb-ı hümayun ağaları, 26n$_3$.
Riksdag (Diyet meclisi), 129.
Risvik muahedesi, 123, 215.
Rodos adası, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 25, 32, 41, 91n$_1$, 296, 305n$_1$, 318, 391, 421, 424, 427, 428, 429, 436, 477, 552n$_5$.
Roma ve Romalılar, 104, 118, 137, 191n$_2$.
Romanov hanedanı, 165.
Romanya ve Romenler, 62, 94, 96.
Romanov hânedanı, 131.
Rorik sülâlesi, 130.
Rosiyon kalesi, 123.
Rudo (nahiye), 339.
Rum (Eyalet-i Rum) bk. Sivas, 95, 96, 97, 99, 118, 198, 207, 215n$_1$, 290.
Rum kilisesi, 442.
Rum Kocabaşıları, 119.
Rum patrikhanesi, 119.
Rumeli, 10, 22, 23, 26, 32, 33, 90n$_5$, 103, 115, 120, 136, 157, 174n$_3$, 183, 200, 283, 284, 285, 286n$_2$, 287, 289, 291, 302, 307, 324, 325, 336n$_3$, 339, 342, 361, 362, 376, 384, 389, 410, 411, 417, 423, 427, 428, 429, 433, 434, 438n$_1$, 452, 454, 455, 456, 462, 466, 467, 470, 473, 475, 476, 478, 480, 481, 482, 488, 489, 507, 508, 522, 543, 556n$_7$, 563.
Rumelihisarı, 144, 569n$_3$.
Rumeli müsellemleri, 285n$_2$, 309.
Rumeli pâyesi, 443n$_1$, 484.
Ruscuk, 179.
Ruslar ve Rusya, 1, 2, 12, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 33, 34, 38, 40, 90n$_3$, 95, 105, 108, 110, 111, 112, 116, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 169, 171, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 186n$_1$, 188n$_2$, 237, 240, 241, 253n$_5$, 255n$_4$, 258, 384, 579, 582n$_3$.
Ruznamçe dâiresi, 332.
Ruznik, 414.
Rüstem Paşa sarayı, 553.

S

Sabanca gölü, 342.
Saçlı Emîr Efendi tekkesi, 374.
Sadiye şerifleri, 222, 268.
Safed, 148, 149, 290, 341n$_2$.
Safevî hânedanı, 243, 251.
Safevîler, 243.
Safranbolu, bk. Taraklı Borlu, 417.
Sağ Beşliler, 287.
Sahn-ı seman, 451, 452.
Sâîbaşılık, 583.
Sakalibe (Leh tâifesi), 176n$_1$.
Sakarya nehri, 342.
Sakız, 118, 119, 147, 212, 318, 319, 370, 374, 430, 431, 433, 436, 445, 471, 486, 488, 498n$_4$, 590.
Saks, bk. Saz, 65.
Saksonlar, 54, 133, 136.

Salacık iskelesi, 353
Salankamen, 73.
Salankamen muharebesi, 24, 437.
Salanta, 60.
Salgat, 34n_4.
Salmatomruk, 389.
Samsuncubaşı, 397.
Samsuncu ortası (bölüğü), 397.
San'a, 343.
San'a beylerbeyiliği, 289n_1.
Sanato âilesi, 101.
Sandıkcılar, 414n_1.
Santa Mavra, bk. Ayamavra (kadırga adı), 319.
Santurin adası, 101n_2, 102, 318.
Sarachânebaşı, 447, 550.
Saraybosna, 143n_1.
Saray kapası, 272.
Sarıca, 284.
Sarıca Paşa camii, 422.
Sarıkamış, bk. Sarısu, Zolta Vodi (Dinyeper ile Bog nehirleri mansabındaki bataklığa verilen isim), 111, 180.
Sarıkamış Kazakları, 19, 111, 112, 113, 160, 164, 180, 183.
Sarısu, bk. Sarıkamış, 111.
Saruhan, bk. Manisa, 286n_1.
Sasfeneş, 65.
Sava, 433, 590.
Savua eyâleti, 121n_1, 123n_1, 214n_2.
Sayda, bk. Berrü'ş-Şam, 136, 148, 290, 291.
Saz, bk. Saks, 65, 71.
Saz varoşı, 61n_1.
Sebeniko, bk. Şebenik, 141, 142.
Sebte boğazı, bk. Cebelüttarık, 303.
Sebzvar, 255.
Seca, 111.
Seçav, bk. Suçuva kalesi 84.
Seçen kalesi, 194.
Seddü'l-bahir, bk. Boğazhisar, 445.
Segedin, 193.
Segeşvar, 67n_2.
Sekban, bk. Han defterlisi, 31, 284.
Sekban akçesi, 31, 37.
Sekbanbaşı, 387, 397
Sekban bölüğü, 270.
Selânik, 118, 319, 405, 414n_2, 479, 484, 548, 577, 578, 581.
Selânik (Yörük ocaklarına verilen isim), 285n_2.
Selçuklular, 509.
Selimiye camii, 551, 572.
Selimiye kışlası, 553.
Semendire, 54n_3, 287n_1,
Semendire kalesi, 61, 62.
Semerkand, 150, 252, 253, 255, 256, 259n_1, 260.
Sen Bartelmi katl-i âmı, 120.
Sen Benova kilisesi, 78n_2, 204.
Sen Dominik teşkilâtı, 117n_1.
Sengotar, 210.
Sen Jan şövalyeleri, 296.
Senya limanı, 139n_1.
Sent Mari kilisesi, bk. Meryem Ana kilisesi, 117n_1.
Serav sahrası, 10, 248.
Serav müsalehası, 247, 248.
Serhad kulu, 287, 288.
Seydişehir, 579n_3.
Seymenler, 84.
Sığacık, 318.
Sırça saray, 385.
Sırplar ve Sırbistan, 292, 433.
Sibin kalesi, 65, 72.
Sicilya, 221n_2, 371n_1.
Sigetvar, 50, 347.
Sigetvar kalesi, 270.
Sigetvar seferi, 340, 499.
Siirt, 137.
Sikel, 49, 65, 71.
Sikelhit kalesi, bk. Szehelhyd, 68, 200.
Siklad adası, bk. Kiklad adası, 101n_2.
Sikloş, bk. Mohaç, 88.
Silifke (İçel), 148, 411.
Silistre sancağı, bk. Özi vilâyeti, 7, 13, 18, 81, 86, 89n_1, 90n_5, 113, 162, 177, 188, 289, 385, 399, 406 410, 421, 424, 431, 552.

Silivri, 24, 25, 447.
Silivrikapı, 568.
Silizya, 134.
Simon oğulları, 105n$_2$.
Sinan Paşa köşkü, 474, 552.
Sinnop, 4n$_2$, 321, 366n$_2$, 579.
Sinyor Andros, bk. Somariva lâtin âilesi, 103n$_2$.
Sirem sahrası, 55.
Sirke kazakları, 112n$_1$.
Sivas, bk. Rum, Eyâlet-i Rum, 243n$_2$, 289, 290, 308, 369n$_2$, 389, 535, 578.
Siverek, 484.
Skeller, 59.
Smolensk eyâleti, 131, 133, 152, 153.
Sofya, 22, 430, 433n$_3$.
Soga Ağaları, 39.
Sokman kalesi, 90.
Sokmar mâlikânesi, bk. Kesmark, 74.
Sokolcviçi (köy), 339.
Sokullu Mehmed Paşa camii, 551.
Sokullu sarayı, 554.
Sokullu türbesi, 343, 362, 550.
Sol Beşlikler, 287.
Solnok, 193.
Somariva, bk. Sinyor Andros, 103n$_2$.
Somatra adası, 252n$_1$.
Sonbur sahrası, bk. Sön sahrası, 193.
Sön, 195, 197.
Sön anlaşması, 192.
Sön muahedesi, 194, 199, 240.
Sön muahedesi II., 195, 196.
Sön sahrası, bk. Sonbur, 193, 196n$_2$.
Spalatro, 141.
Speyer anlaşması, 46.
Stuart hânedanı, 125, 126n$_1$, 231n$_1$, 234.
Subaşı köyü, 41n$_1$.
Suçava kalesi, bk. Seçav kalesi, 84, 97.
Suda, 145.
Sultanahmed (semt), 568.
Sultanahmed camii, 215n$_1$, 372, 457, 466n$_5$, 505, 553, 554, 557, 572, 585, 587.
Sultanahmed Darüşşifası, 509n$_1$.
Sultanahmed medresesi, 489.
Sultaniye, 290n$_4$.
Sultan Osman vak'ası, 177n$_1$, 375, 376, 377.
Sultanönü, bk. Eskişehir, 286n$_1$.
Sultan Selim (semt), 345, 463.
Sultan Selim çarşısı, 463n$_1$.
Sultan Selim medresesi, 378.
Sultan türbesi, 453.
Sumako kalesi, 194.
Suriye ve Suriyeliler, 119, 120, 148, 149, 325, 351, 451, 377, 585.
Süleymaniye (semt), 405, 423, 434, 550, 551n$_3$, 590.
Süleymaniye camii, 423, 554n$_4$.
Süleymaniye Darülhadisi, 454, 461.
Süleymaniye Darüşşifası, 514.
Süleymaniye medresesi, 481.
Süleymaniye türbesi, 591.
Sümeysad mukataası, bk. Şamşad mukataası, 484.
Sünbüliye tarikatı, 559n$_3$.
Sünnet odası, 573.
Sütlüce, 475.
Süveyş kanalı, 221.
Szchelhyd kalesi, bk. Sikelhit, 68, 200.

Ş

Şahkulu mezarlığı, 367.
Şam, 119, 136, 149, 289, 290, 291, 341n$_1$, 343n$_3$, 356, 370, 379, 391, 398, 399, 403n$_1$, 406, 408, 410, 412, 413, 415, 418, 453, 468, 484, 485, 513n$_3$, 535, 577.
Şamahı, 2, 290n$_4$, 344.
Şamhallık (Kafkasya'daki Komokların büyük bir aşiret reisliği), 41.
Şamîzâde bahçesi, 201.
Şampanya eyâleti, 121n$_1$.
Şamşad mukataası, bk. Sümeysad mukataası, 484.
Şarki Karahisar, bk. Şebin Karahisar, 288n$_3$, 363.
Şarkî Rumeli eyâleti, 21n$_2$, 25n$_1$.

Şebeş kalesi, 64.
Şebenik, bk. Sebeniko, 141, 142.
Şebin Karahisar, bk. Şarkî Karahisar, 363, 578.
Şeybânî âilesi, 260.
Şeybânî hanları, 150, 260.
Şehrizor, 245, 247, 249, 291, 407, 451n$_1$.
Şehzâdebaşı ve camii, 273, 353, 375, 378, 456.
Şeki beylerbeğiliği, 290n$_4$.
Şelâle Kazakları, 111.
Şelenberg, bk. Şelinbar, 48.
Şelinbar, bk. Şelenberg, 48.
Şelinbar muharebesi, 81.
Şerban, 98.
Şeş kalem, 561.
Şeybânîler, bk. Özbekler, 253n$_5$ 254, 255.
Şeybâniyye devleti, 252.
Şeyh Bekir zâviyesi, 370.
Şeyh Vefa camii, 533.
Şıdak tamgası, 39n$_5$.
Şikloş muharebesi, bk. Mohaç muharebesi, 425.
Şile, 157.
Şimal denizi, 129.
Şira adası, 101, 102, 319.
Şira dukalığı, 101.
Şirin Beyleri, 19.
Şirin Mirzalar, 35, 41.
Şirvan, 2, 109, 245, 254, 290, 344, 357, 359.
Şof (nahiye), 149.

T

Tahtakale, 551, 55n$_1$.
Tâife-i Cengiziyan, 157.
Talbe (bir nevi vergi), 368n$_1$.
Tarak damga, 29.
Taraklı Borlu, bk. Safranbolu, 417.
Tarhoncı bütçesi, 406.
Tashih be-dergâh, 277.
Tasmin nehri, 161.
Taşlıklıburun, 423.
Taşkend, 260n$_1$.
Tatarlar, 6, 18, 22, 24, 37, 39, 64, 66, 67n$_2$, 72, 82, 83, 85, 100, 112, 133, 153, 155, 158, 163, 166, 173, 177, 178, 181, 285, 345.
Tatar askerler, 282.
Tataristan, 12.
Tavşantaşı, 394.
Tavukpazarı, 417.
Tebriz, 10, 107, 245, 247, 248, 290, 345, 347, 355, 457, 496n$_4$, 576n$_1$.
Tekalif-i örfiyye, 331.
Tekeili, bk. Antalya, 286n$_1$.
Tekfur sarayı, 179.
Tekirdağı 10.
Tekirdağı ocakları (Yörük ocaklarına verilen isim), 285.
Temeşvar, 46n$_2$, 48, 50, 54, 64, 77, 191, 193, 291, 404, 445.
Temeşvar eyâleti, 128.
Terek Kazakları, 111n$_3$.
Tergovişte, 6, 82, 86.
Terkos, 157.
Tersane halkı, 270, 322.
Tımarlı sipahiler, 284.
Tırhala yenişehri, bk. Yenişehr-i Fenar, 560.
Tiflis, 105, 106, 107, 290.
Tiflis kalesi, 106.
Tikrit (kasaba), 265.
Timurîler devleti, bk. Gurkanlı devleti, 263.
Timurtaş, 423.
Tine, 143.
Tinos adası, bk. İstendil, 101n$_2$.
Tire, 455, 494.
Tirkeş-baha, 30.
Tirol eyâleti, 92.
Tisa nehri, 50, 73.
Tiş (Bir nevi vergi), bk. Tiyiş, 1.
Tiyiş, bk. Tiş, 1.
Tokat, 275n$_2$, 327, 380, 381, 389, 466, 505, 578.
Tokay, 52.
Tokay kalesi, 51.

Tolçi, 178n_3.
Tomates beylerbeğiliği, 290n_4.
Top arabacı, 270.
Topçu ve Topçular, 288, 322.
Tophane, 515, 517, 550.
Topkapı (semt), 423, 553.
Topkapı mezarlığı, 546.
Topkapı sarayı, bk. Yeni Saray, 273, 323, 324, 382, 498n_5, 505, 552, 554n_2, 569, 572, 573, 588, 589.
Topraklı (Timarlı) suvariler, 270, 282, 283.
Toriler, 126.
Tori partisi, 126.
Toskana dukalığı, 147.
Toycalar, 309.
Trablus, 228, 299n_2, 303.
Trablusgarb, 138, 289, 291, 293, 294, 296, 300, 301, 302, 304, 371.
Trablusgarb dayıları, 302.
Trablusgarb ocağı, 296, 305.
Trablusşam, 291, 414, 415, 416, 440, 441, 443, 577, 578.
Trabzon, 105, 108, 109, 110, 237, 289, 290, 415, 435n_1, 578, 581n_3.
Transilvanya, bk. Erdel, 47n_3, 116, 128, 192, 193, 196, 291, 362.
Tuna mukataası, 288n_2.
Tuna nehri, 11, 13, 41, 58n_2, 73, 81, 178n_3, 192n_1, 198n_1, 377, 433, 590.
Tunca nehri, 21n_2, 485, 489.
Tunus, 141, 217, 228, 291, 293, 294, 296, 299, 300, 303, 304, 340, 373, 545.
Tunus ocağı, 295.
Tur, 119.
Turan, 349.
Turan-Zemin, bk. Özbek, 260n_3.
Turgud (kaza), 310n_1.
Turhal, 417.
Turhanlı akıncıları, 286n_2.
Turla nehri, bk. Dinyester, 41, 87, 174n_2, 177n_3.
Tüdor hânedanı, 224n_1.
Tüfekçiler, 368n_2.
Tülbend ağalığı, 410.
Türkiye ve Türkler, 52, 66, 67, 76, 81, 90, 99, 110, 111, 114, 117, 119, 120, 135, 141, 152, 155, 168, 174, 191n_2, 194, 195, 203, 207, 208, 210, 224, 228, 229n_2, 278, 294, 316, 371, 509, 513, 575, 576, 577, 579, 580, 581, 582.
Türkmenler, 484.

U

Uçakof nehri, bk. Özi nehri, 174.
Ugosa, 52.
Ukrayna, 99, 111, 112, 113, 133, 134, 135, 161, 162, 183, 184, 185, 186, 187.
Ukrayna Kazakları, 111n_3.
Ulûfeciler, 322.
Ulukışla, 370.
Ulu Nogay, 39n_5.
Ur, 3.
Urban (çöl arapları), 45.
Urfa, 137, 386, 388, 556n_6.
Urkapı berzahı, 164.
Urûc-ı Meryem yortusu, 117n_1.
Uskuklar (haydut çetesi), 139.
Uyvar ve kalesi, 51, 62, 68, 200, 201, 291, 420.
Uyvar muhasarası, 87.
Uyvar seferi, 566.
Uzun parlâmento, 125, 126.

Ü

Üba odası, bk. Ağrıboz adası, 101.
Üç tuğlu Paşalar (vezirler), 291.
Ünye, bk. İnavus, 582.
Üsküdar, 157, 236, 281, 353, 359, 371, 372, 375, 381, 389, 392, 394, 399, 405, 411, 414n_2, 425, 427, 467, 478, 479, 482, 487, 509, 515, 550, 553, 557, 569n_1, 572, 573.
Üsküp, 23, 341n_2, 493, 503n_3, 504, 538, 580n_5.

V

Vaç kalesi, bk. Vayçen, 58n$_2$, 77, 192, 193, 361.
Vadi's-sebîl muharebesi, 217, 222.
Vakıf arazi, 308.
Valide camii, bk. Yeni cami, 555, 573.
Valide hanı, 553.
Valide sarayı, 399n$_1$.
Valide-i Atik camii, 553.
Valide-i Atîk medresesi, bk. Nurbânû Sultan medresesi, 550.
Valva hânedanı (Kapet hânedanının bir şübesi), 205n$_1$, 216.
Van, 107, 249, 289, 291, 354, 355, 380, 399, 400.
Varad kalesi, bk. Gros Varadin, 51, 55, 60, 64, 65, 66, 290, 291.
Varadin, 21n$_1$, 425, 426, 445.
Varadin kalesi, 441.
Vardiyan, 322.
Varna, 157.
Varşova, 131, 181, 188n$_3$.
Vasa (Vaza), 128, 171, 241n$_1$, 242.
Vasiliko, 163.
Vasvar muahedesi, 69, 87, 112, 128, 144, 200.
Vayçen kal'ası, bk. Vaç, 58n$_2$, 192, 193.
Vefa (semt), 434, 541.
Vefa camii, 350.
Vehmin, 248.
Velika, bk. Lika, 142.
Velimeşe, 41n$_1$.
Venedik ve Venedikliler, 83, 88, 101, 103, 115, 122, 132, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 163, 164, 180, 199, 200, 202n$_2$, 204, 209, 210, 213, 217, 225, 227, 230, 231, 232, 315, 316, 317, 318, 231, 370n$_1$, 373, 395, 396, 411, 414, 418, 424, 476, 486, 575, 578, 579n$_3$, 580, 582, 586.
Venedik cumhuriyeti, 114.
Verdon, 129.
Vesprem, 361.
Vestefalya muahedesi, 128.
Vezirhan, 420.
Vezir köprüsü, 414, 416, 417, 418.
Vezneciler, 364.
Vidin, 89n$_1$, 90n$_5$, 286, 287n$_1$.
Vigler, 126.
Vig partisi, 126.
Vilçitrin, 23n$_1$, 90n$_5$, 286n$_2$.
Vilna şehri, 133.
Vistül nehri, 63.
Vişegrad, 339, 361.
Viyana, bk. Beç, 21, 52, 53, 62, 70, 87, 135, 187, 190, 191, 193n$_4$, 195, 196, 198, 200n$_2$, 214, 240, 576.
Viyana ahidnâmesi, 194,
Viyana bozgunu, 70, 132, 145, 337, 422, 588, 592.
Viyana muahedesi, 240n$_3$.
Viyana muhasarası, 69, 88, 100, 186, 426, 444.
Vize, 19, 45.
Vize müsellemleri, 285n$_2$.
Vize ocakları, 285n$_2$.
Volga Kazakları, 111n$_2$.
Volga nehri, 5, 150.
Volga Türkleri, 582n$_3$.
Voynuk, 309.
Voynuk Şüca camii, 541.
Vrano, 142.

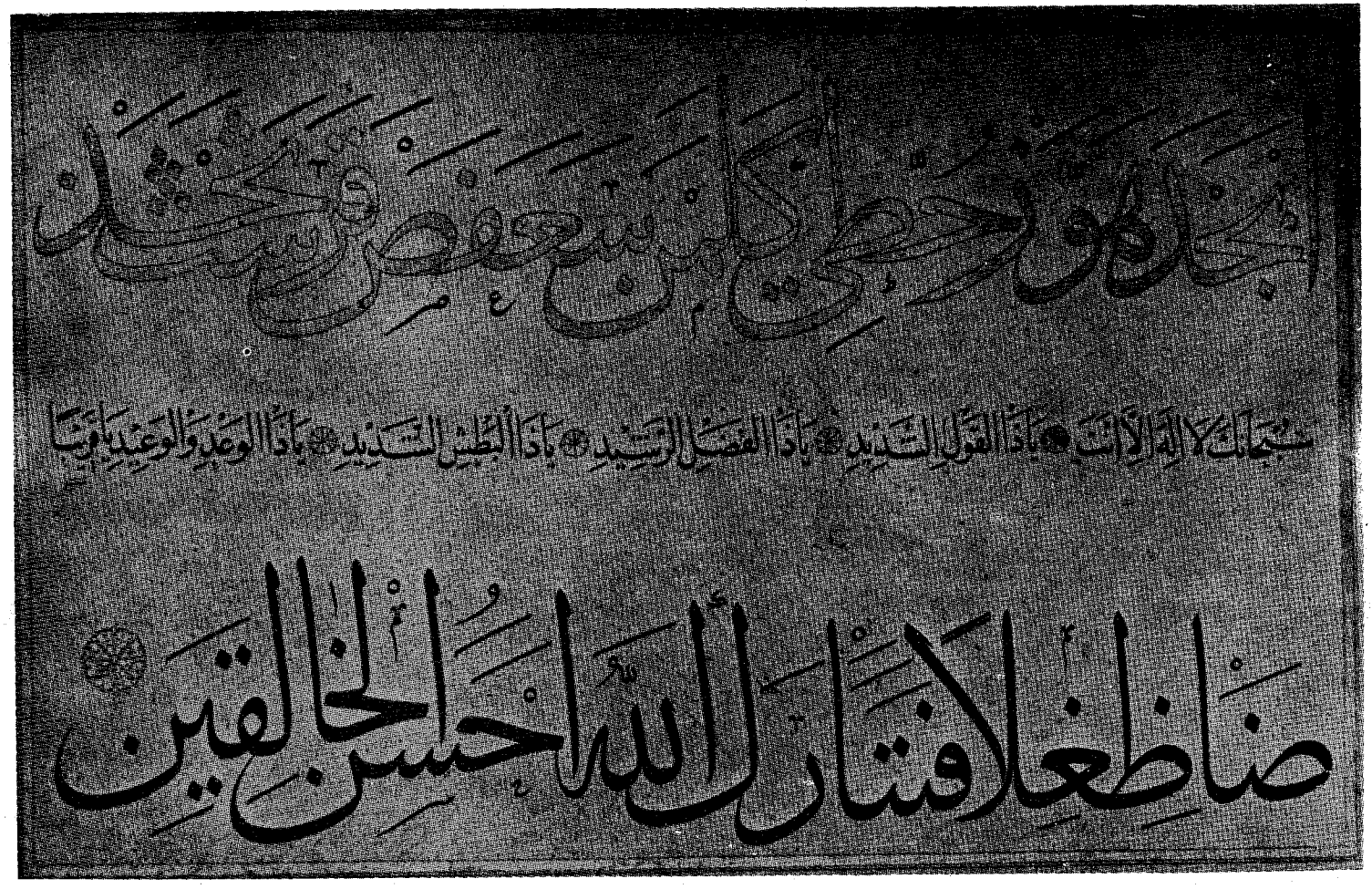
Y

Yagellon âilesi, 167. 170, 187.
Yagodina, 23n$_1$.
Yahya Efendi türbesi mezarlığı, 15, 374.
Yahya Efendi tekkesi, 455.
Yakubîler, 136.
Yakubî hıristiyanları, 137.
Yalı hamamı, 399.
Yalı köşkü, 480.
Yamak, 285.
Yanar ayı (Januar-Janvier), 162n.

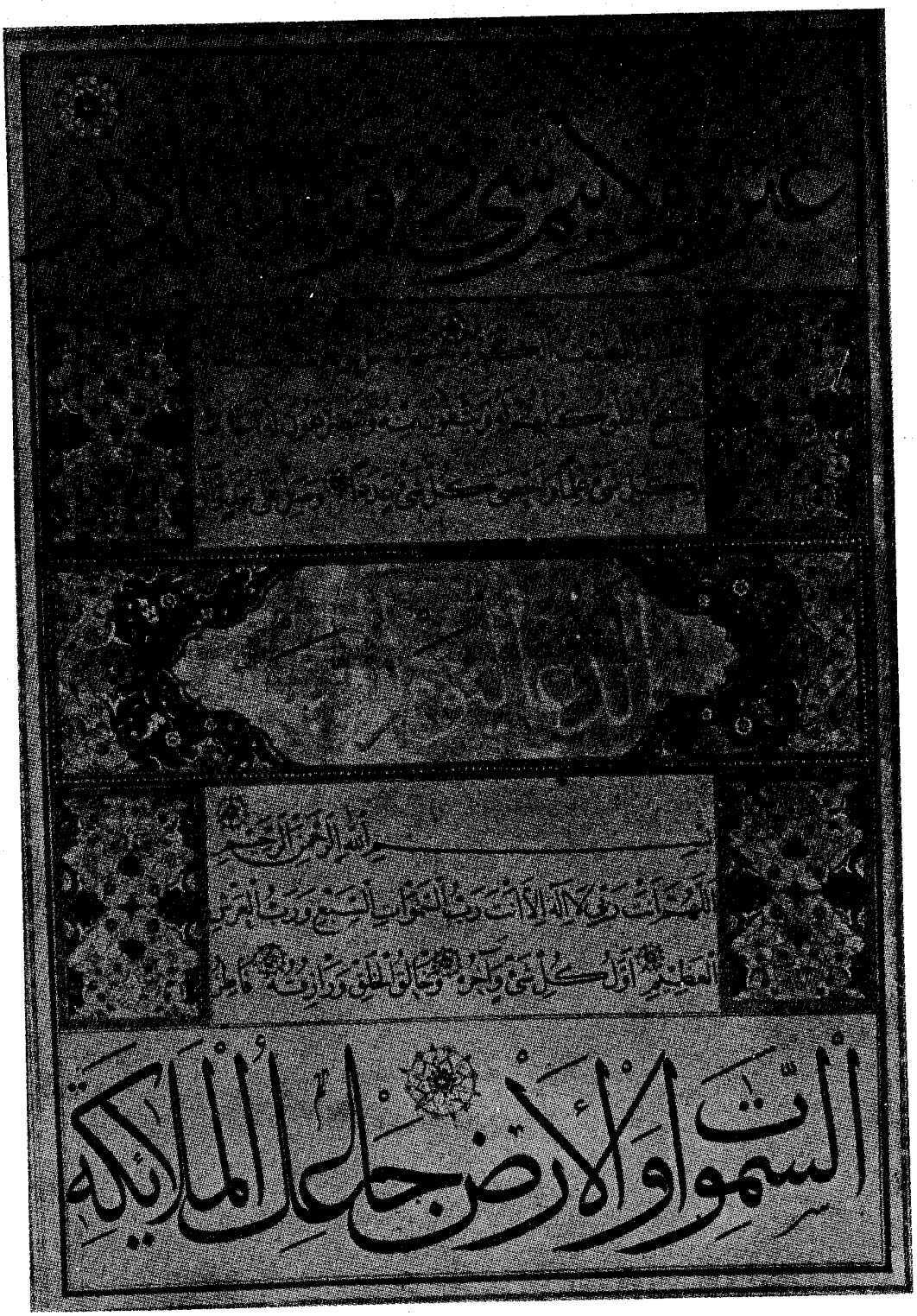
Yanbolu, 8, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 25n1, 40, 41n2.
Yanbolu (Yörük ocaklarına verilen isim), 285n2.
Yanıkkale, 70, 80n3.
Yanova ve kalesi, 64, 66, 75, 77, 421.
Yanya, 405.
Yaş, 85, 86, 89n3, 99, 100.
Yaya askerler, 282.
Yayabaşı, 397.
Yayalar, 284, 285, 286, 309.
Yaya teşkilâtı, 546n1.
Yayık Kazakları, 111n3.
Yedikule, 10, 62n2, 87n1, 97, 107, 161n1, 241, 249, 318, 349, 358, 376, 385, 403, 405, 422, 585.
Yedikule hazinesi, 332.
Yelkenli, 322.
Yemen, 44, 45, 236, 252n1, 263, 264, 289, 291, 295, 340, 342, 343, 363, 499, 555.
Yeni camii, bk. Valide camii, 553, 555, 572, 573.
Yeni cami külliyyesi, 550.
Yeni cami türbesi, 589.
Yeni saray, bk. Topkapı sarayı, 273, 323, 342.
Yenihan, bk. Mehmed Paşa hanı, 389.
Yenikapı, 395, 397.
Yenikapı mevlevîhanesi, 500, 524.
Yeniköy, 374.
Yeni odalar, 374.
Yenipazar, 23n1.
Yenişehir, 484.
Yenişehir-i fenar, bk. Tırhala yenişehri, 560.
Yenivaros, 23n1.
Yepçe, bk. Jepçe, 351n2.
Yergöğü, 81, 82, 179.
Yerlikulu, 287.
Yesûîler, bk. Jesuîte, 117, 118, 119, 207.
Yesûî papası, bk. Cezvit papası, 137.
Yozgat, 440.
Yörük askerleri, 282.
Yörükler, 284, 285, 309.
Yörük ocakları, 285n2.
Yukarı Macar beyleri, 56.
Yukarı Macaristan, 52, 57, 74, 77, 128, 196.
Yunanistan ve Yunanlılar, 104.
Yund ocakları, 309.
Yund oğlanları, 309.
Yurtluk, 290n5, 323, 333.
Yurtluk arazi, 309.

Z

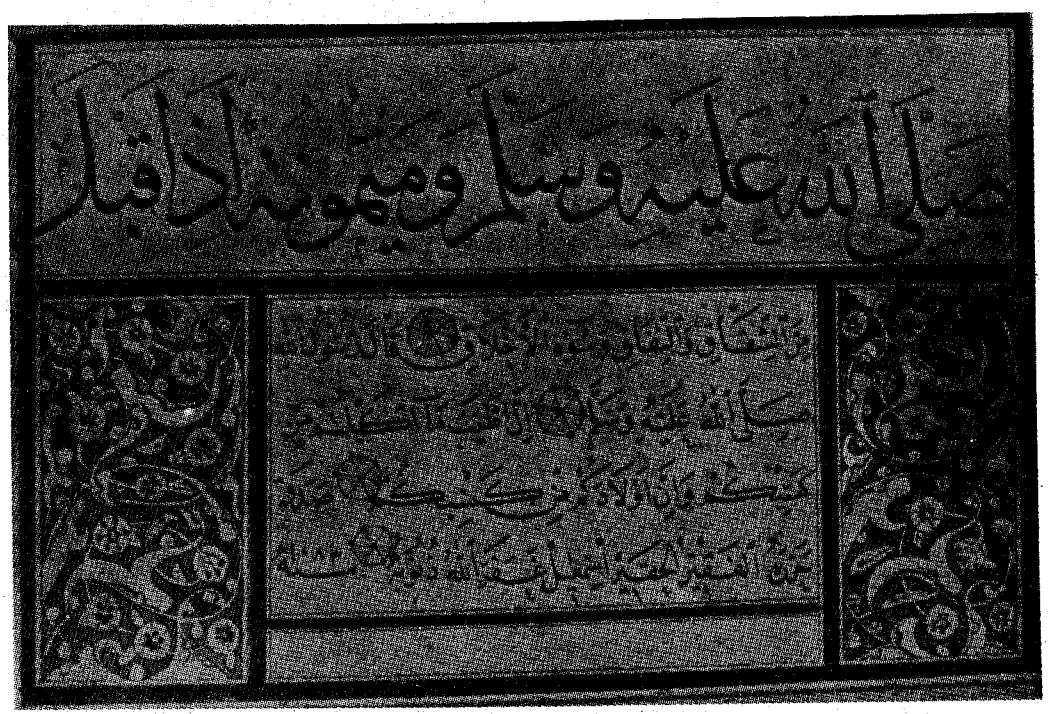
Zadra, bk. Zara, 141.
Zagem (Zegem=Zakem), 107, 108, 109, 110.
Zağarcıbaşılık, 397.
Zağra, 396n1.
Zalim Ali kalesi, 249.
Zanta bozgunu, 77, 440n1, 443, 445.
Zaporog Kazakları, 111.
Zaporoglar, 112, 133, 157, 158, 159, 160, 179.
Zaporog Tatarları, 112.
Zara, bk. Zadra, 141, 142, 180.
Zea adası, bk. Murtat, 101n2.
Zegem hanlığı, 107.
Zemlin, 39n3.
Zencir kalesi, 249.
Zerinvar kalesi, 200.
Zernyest mevkii, 77.
Zeydîler, 252n1.
Zeydî imamları, 44.
Zeyrek, 454, 484, 541.
Zeytin (Maraş'ta kasaba), 370.
Zibarav, 181.
Zibarav muahedesi, 181.
Zile, 365.
Zitvatoruk, 54, 193, 195.
Zitvatoruk muahedesi, 58, 190, 191n1, 192, 194, 198, 199, 239, 334, 553.
Ziyaeddin (Caf aşiretinin bölümü), 248.
Zolta Vodi, bk. Sarıkamış, 180.
Zutmar, 52.
Zülkadir, bk. Adana, 290.
Zülkadiriyye, bk. Maraş, 289, 402.
Zülüflü baltacılar ocağı, 259, 365.



Res. 1 — XVI. yüzyılın Büyük hattatlarından Ahmed Karahisarî'nin (874 - 964) bir eseri.



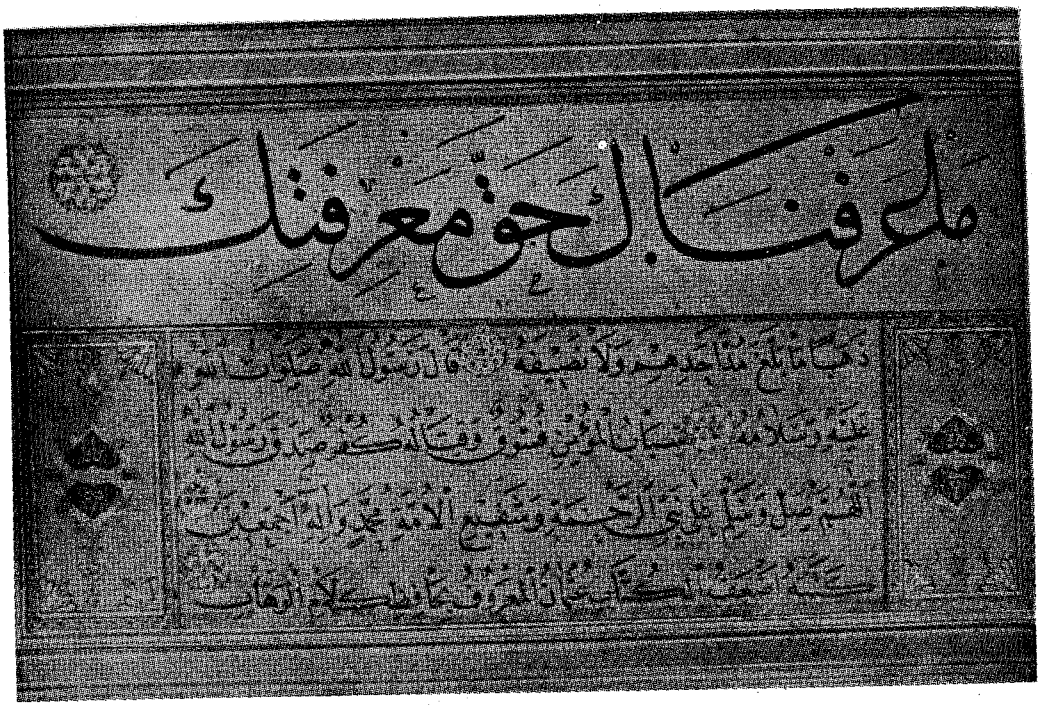
Res. 2 — XVI. yüzyıl sonlarında yetişmiş hattatlardan Ahmet Karahisari'nin kölesi ve mazevî oğlu Hasan bin Ahmed Karahisari'nin bir eseri *(Topkapı Sarayı Müzesi yazı salonundan).*



Res. 3 — XVII. yüzyıl hattatlarından Nefeszade İsmail Efendinin yazısı. *(Topkapı Sarayı Müzesi yazı solonundan).*



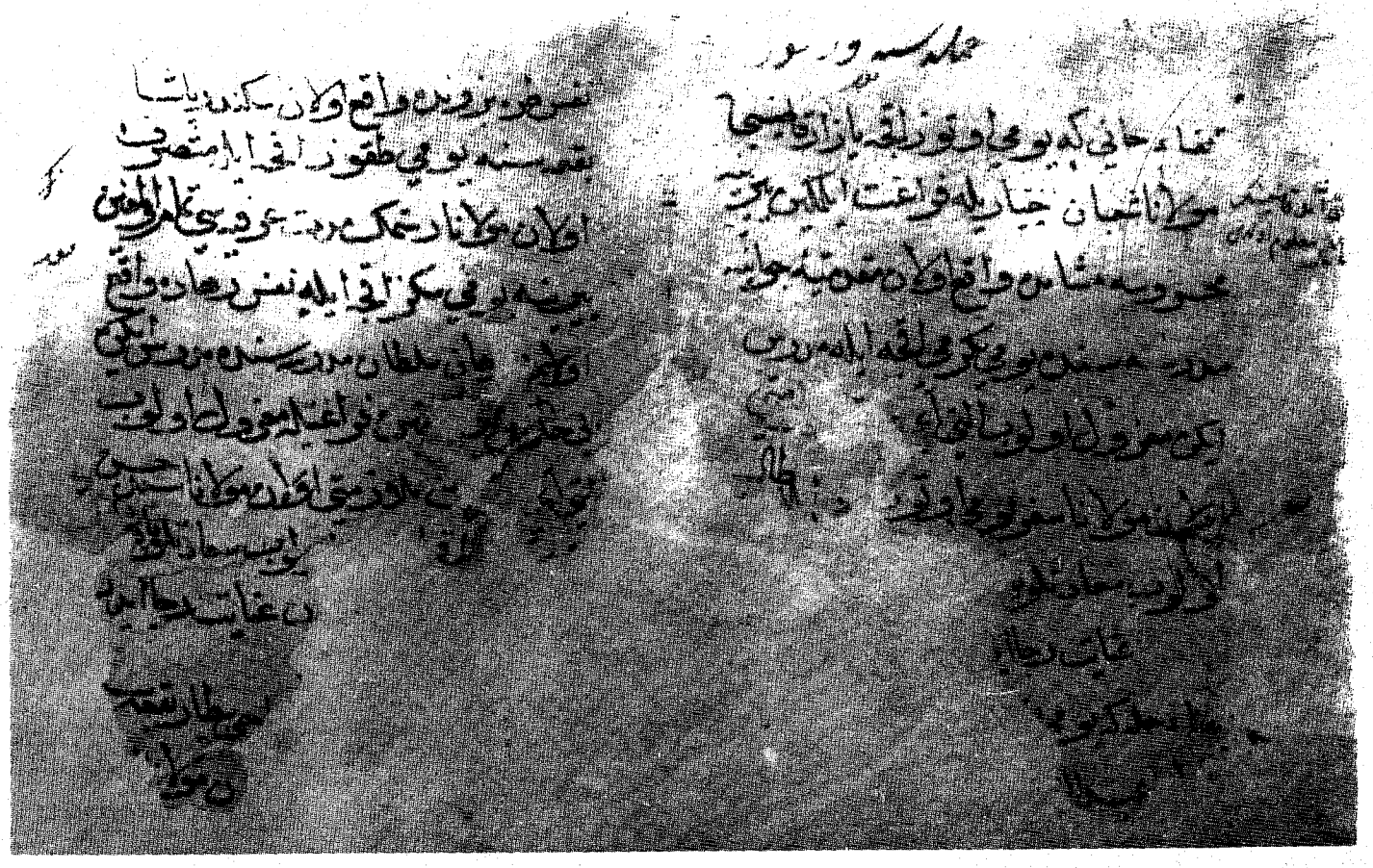
Res. 4 — XVII. yüzyıl hattatlarından Sadrazam Nasuh Paşa oğlu, âlim, şair ve hattat Ömer Bey'in bir yazısı *(Topkapı Sarayı Müzesi yazı salonundan).*



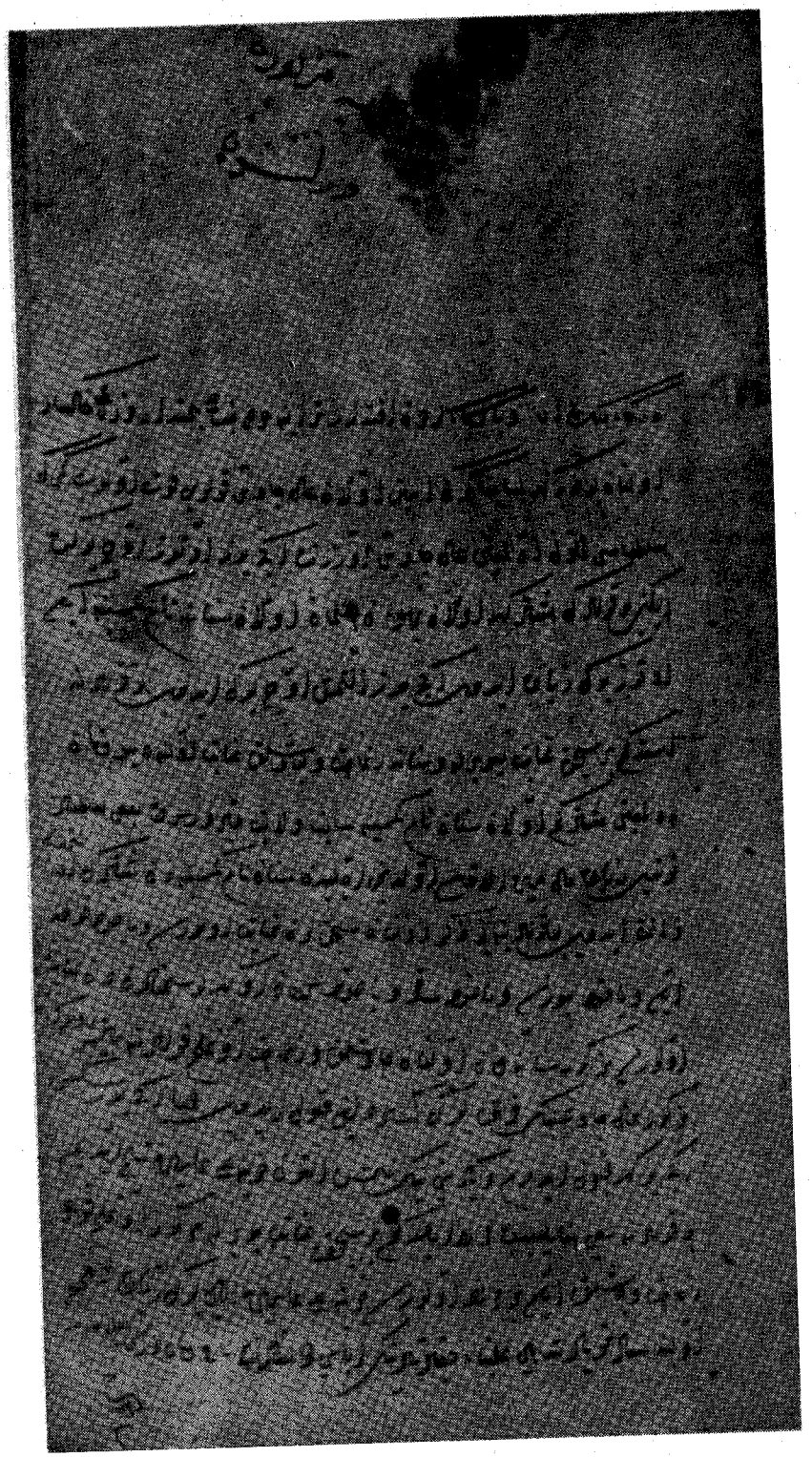
Res. 5 — XVII. yüzyılın büyük yazı üsdatlarından Hafız Osman'ın (H. 1052—1110) bir yazısı.



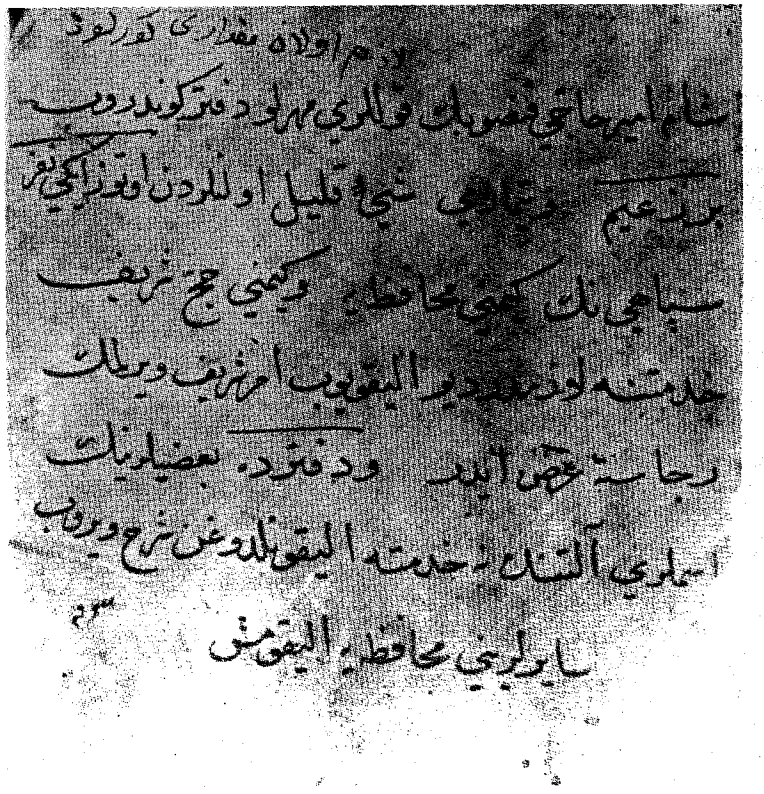
Res. 6 — Hafız Osman'ın yazılarından başka bir örnek.



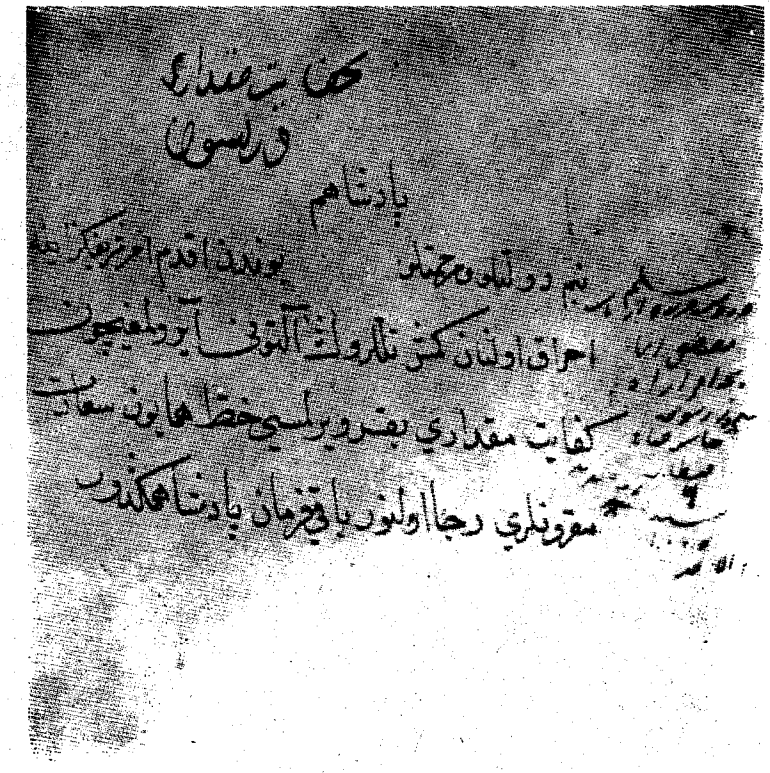
Res. 7 – Medrese tevcihatı dolayısiyle müderris tayini için Şeyhülislâmın gönderdiği liste ve Sadrâzam'ın telhisi üzerine Kanunî Sultan Süleyman'ın tâlik kırması yazısiyle "Cümlesine verilsün,, hatt-ı hümayunu.



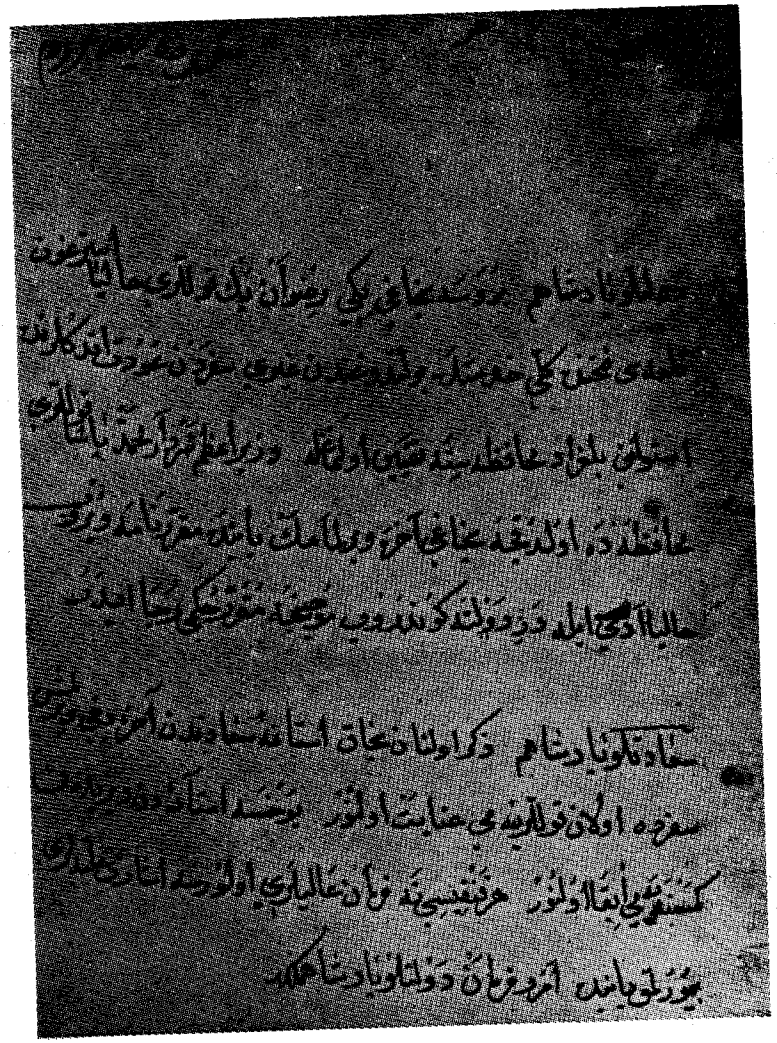
Res. 8 - II. Selim'in bir ariza üzerine "Nafi ise mezbure verilsün" mütalâasını havi hatt-ı hümayun.



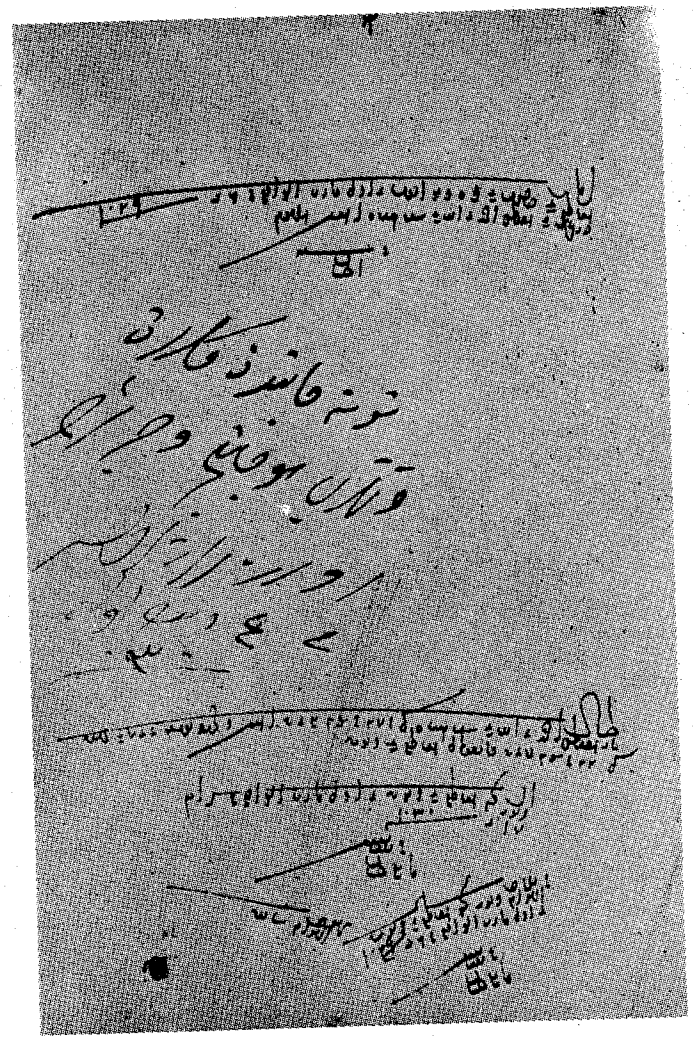
Res. 9 — III. Murad'ın hattı hümayunu. *(H. 987 yılına ait bir timar defterinin birinci sayfasında).*



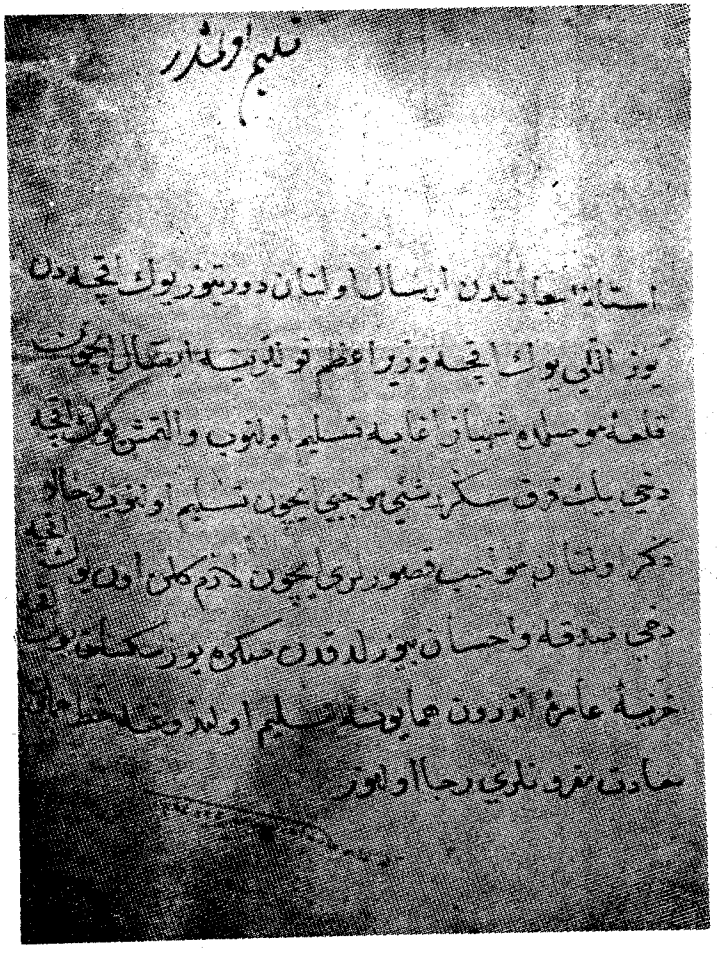
Res. 10 — Veziriâzamın bakır verilmesi hakkındaki telhisi üzerine III. Mehmed'in "Kifayet miktarı verilsün,, şeklindeki hatt-ı hümayunu.



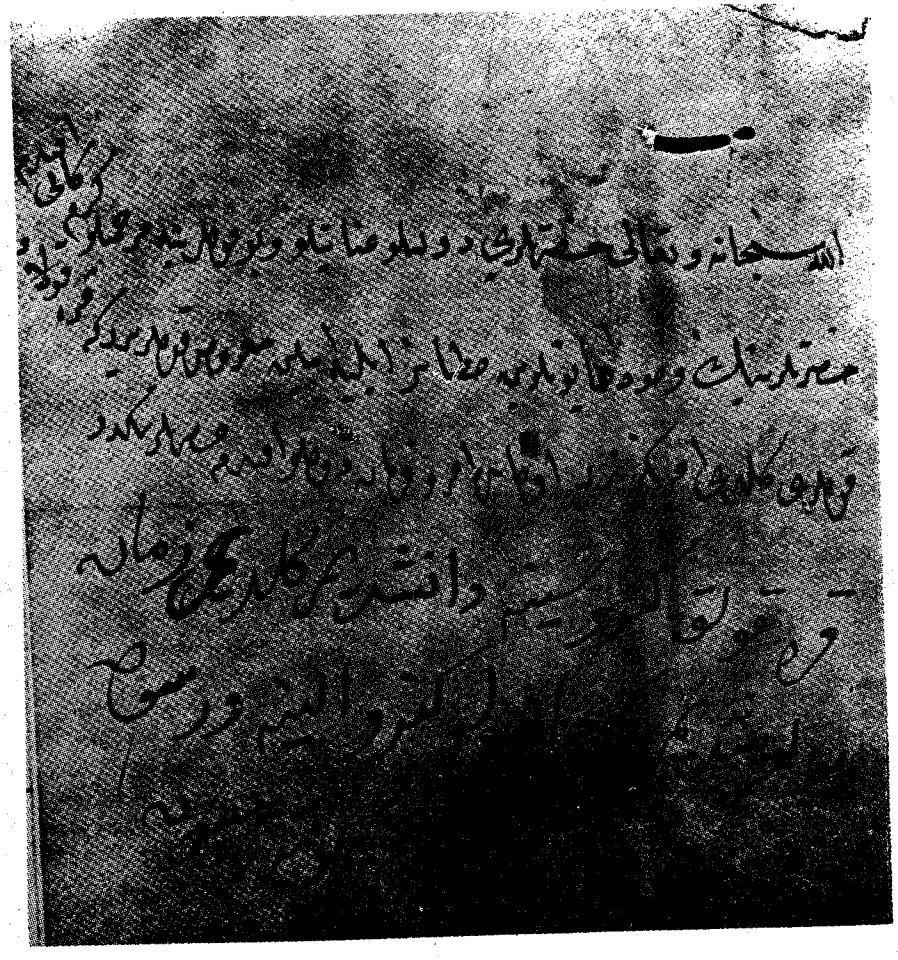
Res. 11 — I. Ahmed'in hatt-ı hümayunu.



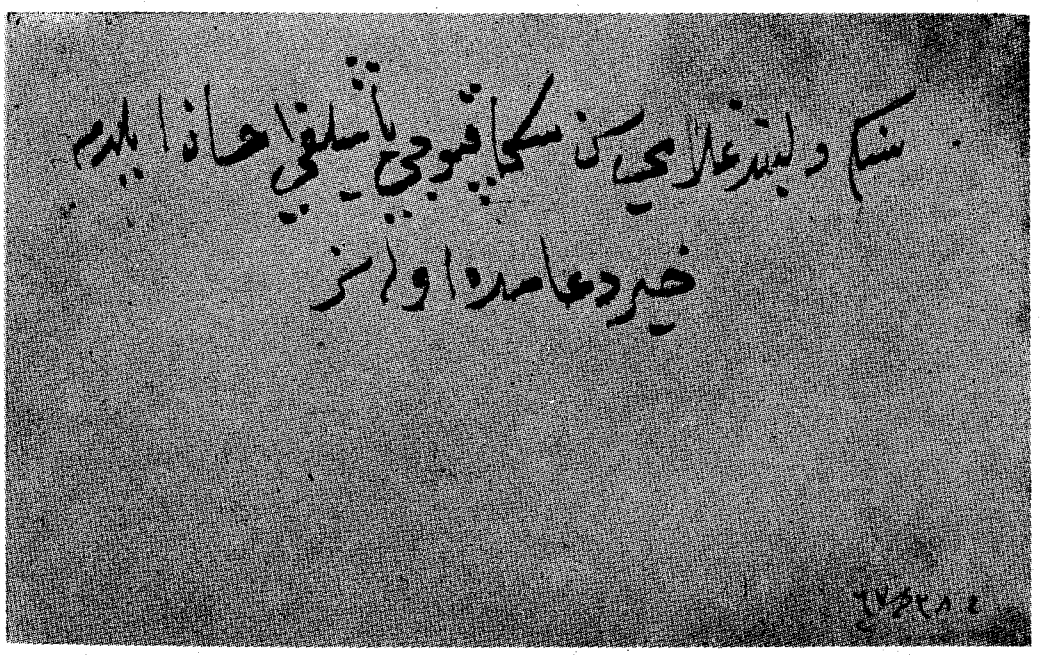
Res. 12 — II. Osman'ın hatt-ı hümayunu.



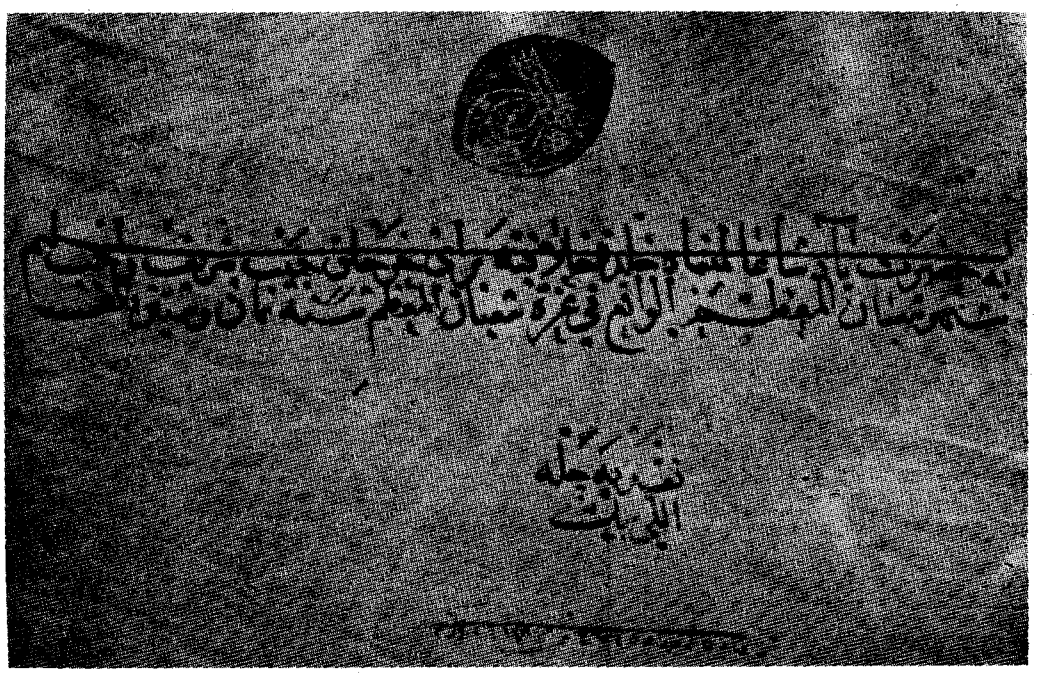
Res 13 — IV. Murad'ın hatt-ı hümayunu.



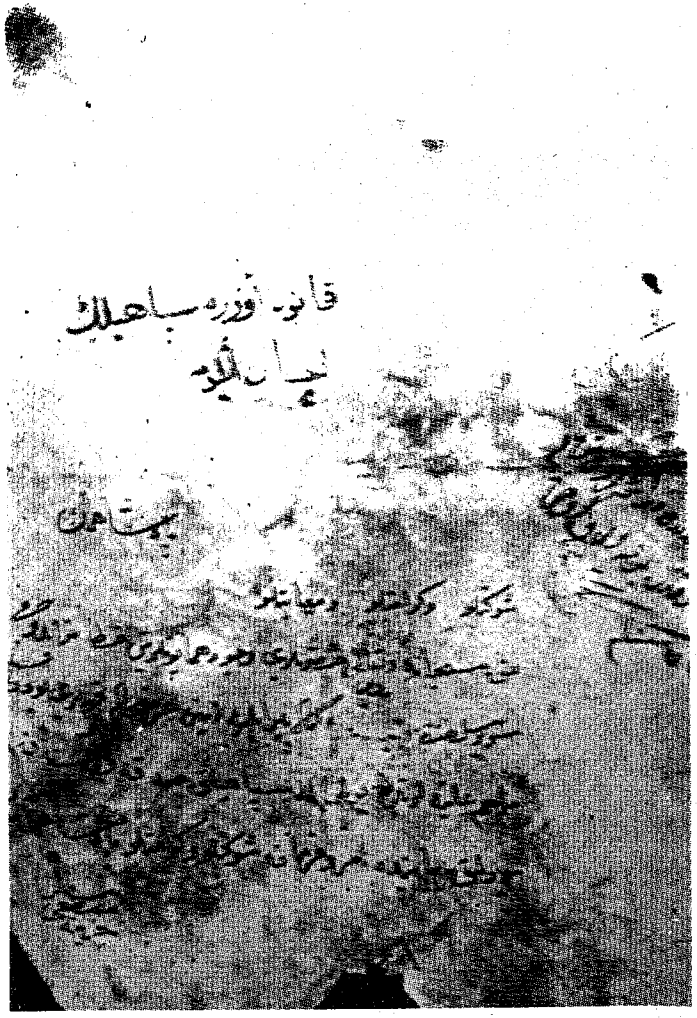
Res. 14 – Sultan İbrahim'in muameleli evrak üzerine hatt-ı hümayunu



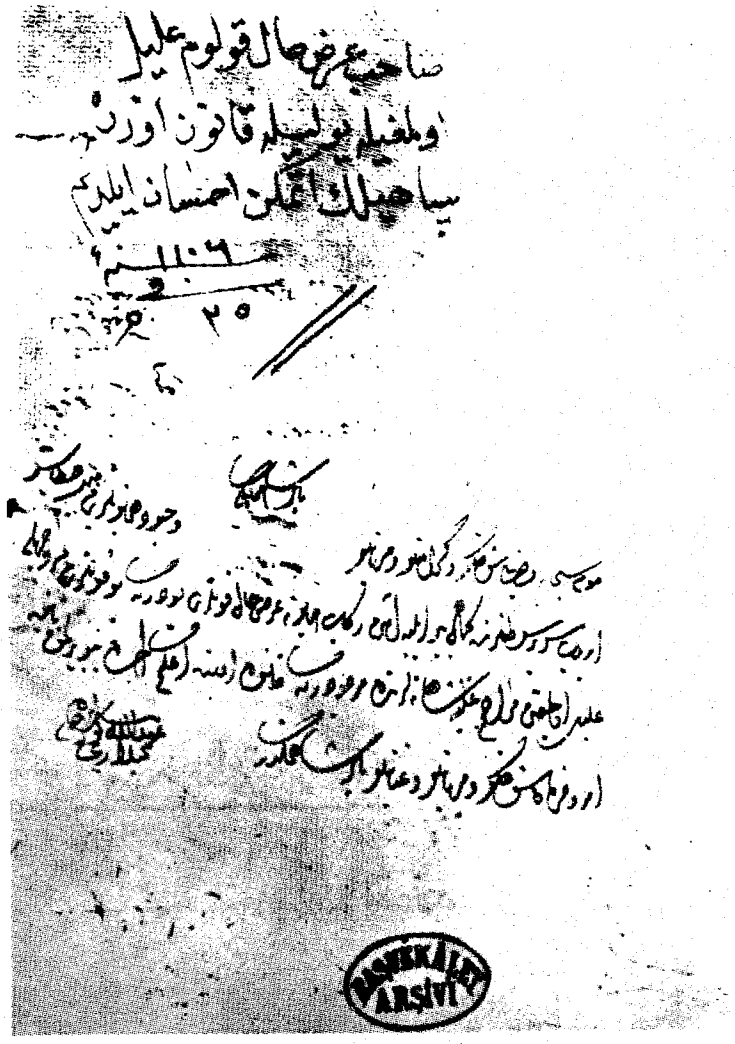
Res. 15 — IV. Mehmed'in beyaz üzerine hatt-ı hümayunu.



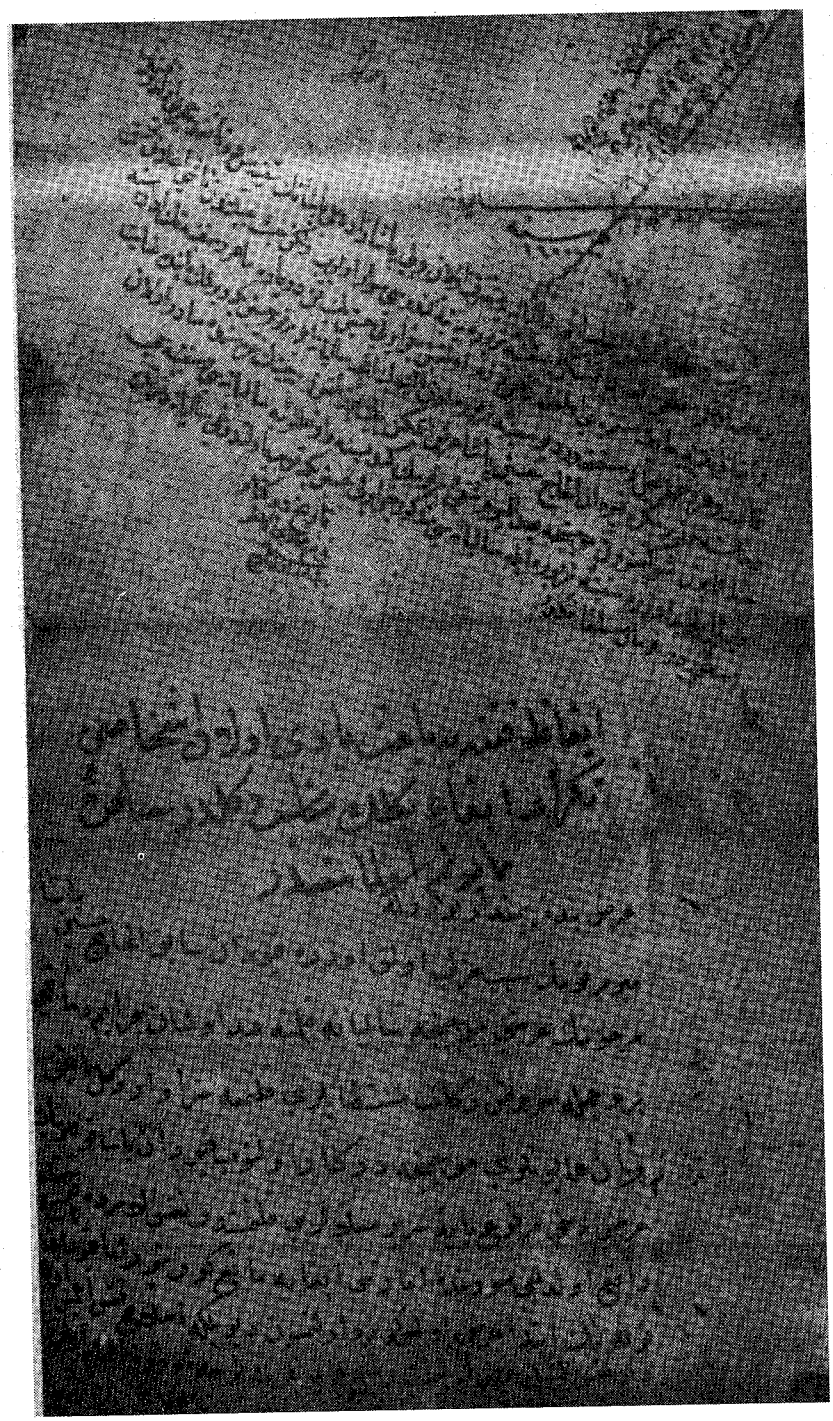
Res. 16 — IV. Mehmed'in Şaban ayı Ceb-ihümayun akçesi makbuzu.



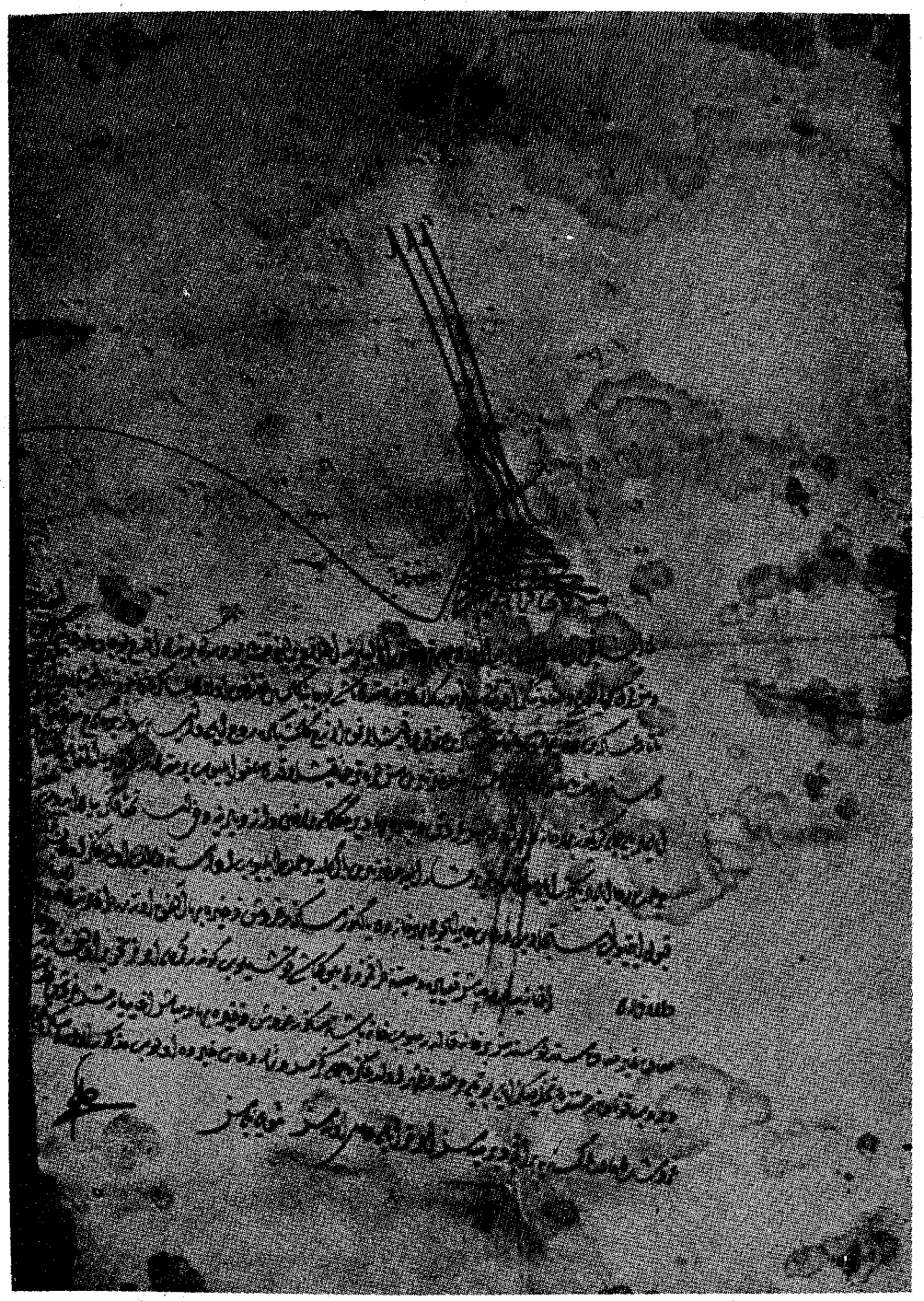
Res. 17 — II. Süleyman'ın hatt-ı hümayunu.



Res. 18 — II. Ahmed'in hatt-ı hümayunu.



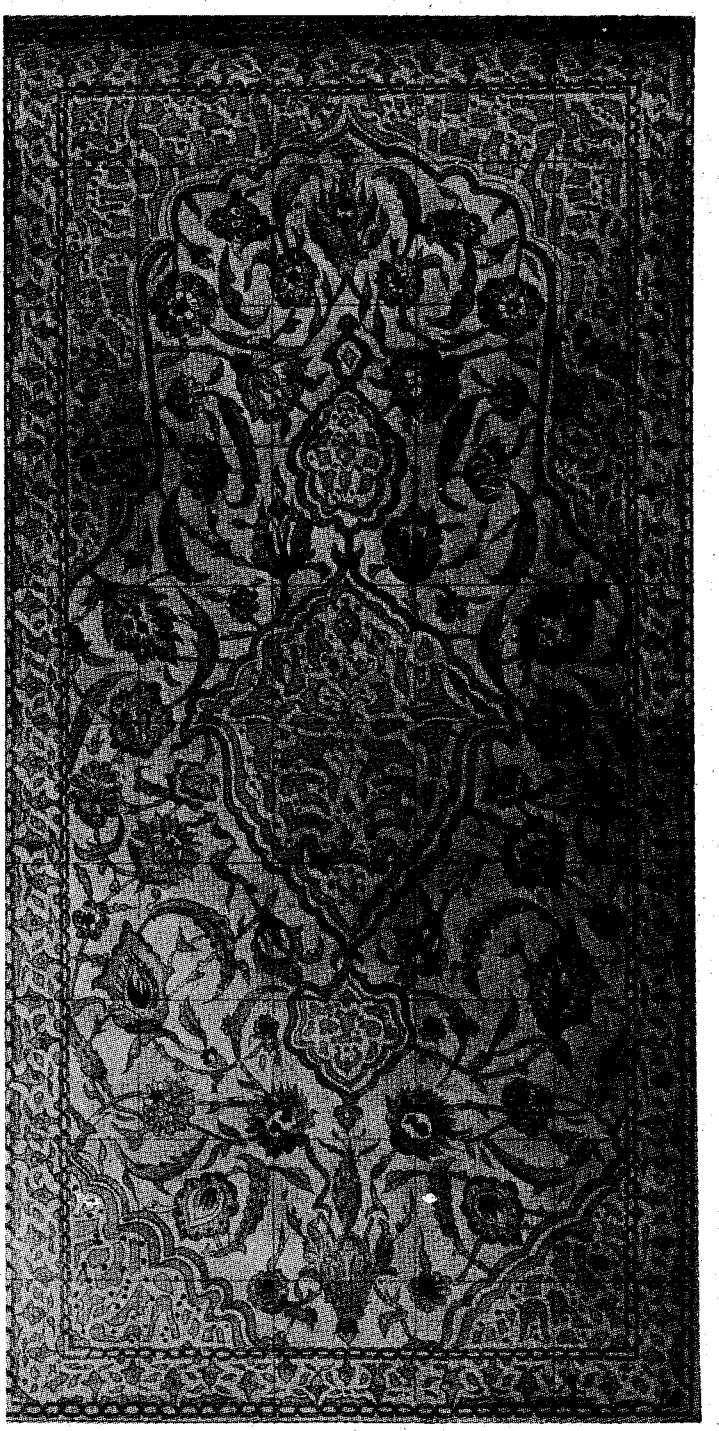
Res. 19 - Veziriâzamın takriri üzerine II. Mustafa'nın hatt-ı hümayunu.



Res. 20 — Kırım hanlarından II. Menekli Giray'ın tuğrası ile tarak damgalı mührü.



Res. 21 — II. Selim'in ok atması *(Ressam Nigari'nin bir minyatürü).*



Res. 22 — İstanbul'da III. Murat türbesindeki çinilerden *(İznik 1574 - 1595)*,



Res. 23 — İstanbul'da Valide Camii (Yenicami) çinilerinden *(İznik 1665)*

